P149

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE ŞI TEORIE LITERARĂ „G. CĂLINESCU”

SERIE NOUĂ
Anul X
1–4
2016

Revista de istorie şi teorie literară

În acest număr:

- Acad. Eugen Simion, *Neagoe Basarab – modelul „omului desăvârşit şi întreg”*
- Eugen Pavel, *Prémisses de la critique textuelle dans la culture écrite du XVIIIe siècle*
- Peter Mackridge, *Some Greek Literary Representations of Greek Life and Language in the Late Eighteenth Century*
- Bicentenar Ion Ghica: Nicolae Mecu, *Suferinţele tânărului Ghica*
- Document: *Cronologia vieţii literare româneşti – Eminescu* (ianuarie 2000) (coord. Bianca Burţa-Cernat)

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Revista

de istorie şi teorie literară

Apare sub egida

INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI TEORIE LITERARĂ
„G. CĂLINESCU" AL ACADEMIEI ROMÂNE

COMITETUL DE REDACŢIE
Acad. Eugen SIMION – director
Lucian CHIŞU – redactor-şef
Paul CERNAT – redactor-şef adjunct
Simona GALAŢCHI – secretar ştiinţific de redacţie

MEMBRI
Laura BĂDESCU, acad. Gr. BRÂNCUŞ, acad. Mihai CIMPOI, Serge FAUCHEREA (Franţa), membru de onoare al Academiei Române, Laurenţiu HANGANU, Mircea MARTIN, membru corespondent al Academiei Române, Michael METZELTIN (Austria), membru de onoare al Academiei Române, Nicolae MECU, Dumitru MICU, Ileana MIHĂILĂ, Oana SOARE

Redactor: Adriana GRECU

Tehnoredactor: Maria LAZĂR

Coperta: Mariana MOCANU

- Corespondenţa, cărţile şi periodicele destinate recenzării se vor trimite pe adresa redacţiei: Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 76117, Bucureşti, tel. 4021-318 81 46, fax: 4021-318 24 44

- Revista se poate procura contracost la sediul **EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE,** Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România; Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06, Fax 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro

- Comenzile pentru abonamente se primesc la:
ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O.Box 77-19, Sector 3, Bucureşti, România; Tel./Fax 4021-610 67 65, 4021-210 67 87; E-mail: office@orionpress.ro
S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piaţa Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 1, Cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, Tel.: 4021-314 63 69, Fax: 4021-314 63 39;
E-mail: abonamente@manpres.ro; office@manpres.ro, www. manpres.ro
DEREX COM. S.R.L., E-mail: derex_comp.@yahoo.com

ADRESA EDITURII
Calea 13 Septembrie nr. 13
050711 Bucureşti
Tel: 4021-318 8146, 4021-318 8106

ADRESA REDACŢIEI
Calea 13 Septembrie nr. 13
050711 Bucureşti
Tel.: 4021-3188106/2023

© 2017, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Revista
de istorie şi teorie literară
Anul X **Nr. 1–4** **ianuarie–decembrie 2016**

SUMAR

COLOCVIUL NAŢIONAL „LITERATURA ROMÂNĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. SCHIMBAREA PARADIGMEI LITERARE"

Acad. Eugen Simion, *Neagoe Basarab – modelul „omului desăvârşit şi întreg"* 9
Gheorghe Chivu, *Traduceri şi traducători în scrisul beletristic din secolul al XVIII-lea* 43
Eugen Pavel, *Prémisses de la critique textuelle dans la culture écrite du XVIIIe siècle* 53
Ştefan S. Gorovei, *Cărturari putneni din secolul al XVIII-lea. Între năzuinţă şi fabulaţie* 65
Dan Zamfirescu, *O capodoperă a literaturii române din secolul al XVIII-lea* 83
Eugenia Dima, *Tipuri de interpolări în traducerile româneşti laice din secolul al XVIII-lea* ... 105
Maria Magdalena Székely, *Ce se scria în secolul al XVIII-lea în Ţările Române?* 117
Gabriela E. Dima, ***Amorven şi Zalida**, o traducere românească de la 1802 a unui roman englezesc prin intermediar francez* 159
Peter Mackridge, *Some Greek Literary Representations of Greek Life and Language in the Late Eighteenth Century* 171
Ioana Costa, *Portretul unui neam: Captivus Septemcastrensis, Princeps Cantemirius* 195
Ileana Mihăilă, *Ecouri ale **Descriptio Moldaviae** în scrierile istorico-geografice franceze (secolul al XVIII-lea)* 201
Florentina Nicolae, *Grafia cuvintelor româneşti în textele latineşti ale lui Dimitrie Cantemir* 221
Gabriel Mihăilescu, *Paradoxurile istoricului în **Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*** 233
Cristina Vertan, *Editarea digitală a traducerilor operelor istorice ale lui Dimitrie Cantemir* 243
Bogdan Andriescu, *Contribuţii la **Bibliografia românească veche*** 255
Laura Bădescu, *Aspecte ale paradigmei culturale a secolului al XVIII-lea: interdicţia **întru** surparea superstiţiei norodului* 265
Mianda Cioba, *Ideea de bine comun şi criza sistemelor simbolice de interpretare a lumii în **Ţiganiada** lui Ioan Budai-Deleanu* 275
Cristina-Ioana Dima, *Cum putem citi însemnările neînsemnate* 293
Ana Bobu, *Liturghia, text esenţial în formarea caracterului moral şi spiritual al culturii române* 303

BICENTENAR ION GHICA

Nicolae Mecu, *Suferinţele tânărului Ghica* 313

DOCUMENT

Cronologia vieţii literare româneşti – Eminescu (ianuarie 2000) (selecţie de texte realizată de Bianca Burţa-Cernat) 321

RITL, nr. 1–4, p. 1–444, Bucureşti, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

FIŞE DE DICŢIONAR

Laura Bădescu, *Corneliu Bărbulescu* 361
Laurenţiu Hanganu, *Ovidiu Cotruş* 365
Bianca Burţa-Cernat, *Panait Istrati* 371
Carmen Brăgaru, *Pia Pillat Edwards* 387

COMENTARII

Simona Antofi, *Al. O. Teodoreanu,* ***Hronicul măscăriciului Vălătuc*** *sau despre rescrierea istoriei în cheie parodică* 393
Oana-Anca Safta, *Funcţionarul, figură emblematică în literatură* 403

UNIVERS

Raluca Dună, *Expresionism, (neo)expresionism în poezia română – o scurtă istorie a receptării* 411
Cristina Deutsch, *Îngropat în cer:* Imre Kertész, ***Kadiș pentru copilul nenăscut*** 427

MISCELLANEA

Evenimente ştiinţifice desfăşurate în Institutul de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române, în anul 2016 (Cristina Balinte) 439

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Revue

d' histoire et théorie littéraire

An X **N°s 1–4** **Janvier–Décembre 2016**

SOMMAIRE

LE COLLOQUE NATIONAL «LA LITTÉRATURE ROUMAINE AU XVIIIe SIÈCLE. LE CHANGEMENT DU PARADIGME LITTÉRAIRE»

Acad. Eugen Simion, *Neagoe Basarab – le modèle de «l'homme accompli et complet»* 9
Gheorghe Chivu, *Traductions et traducteurs dans les belles-lettres du XVIIIe siècle* 43
Eugen Pavel, *Prémisses de la critique textuelle dans la culture écrite du XVIIIe siècle* 53
Ştefan S. Gorovei, *Lettrés du Monastère de Poutna au XVIIIe siècle. Entre aspiration et fabulation* 65
Dan Zamfirescu, *Un chef d'œuvre de la littérature roumaine du XVIIIe siècle* 83
Eugenia Dima, *Types d'interpolations dans les traductions roumaines laïques au XVIIIe siècle* 105
Maria Magdalena Székely, *Qu'est-ce qu'on écrivait au XVIIIe siècle dans les Principautés Roumaines?* 117
Gabriela E. Dima, ***Amorven şi Zalida*** *[Armoven et Zalida], une traduction roumaine de 1820 d'un roman anglais par un intermédiaire français* 159
Peter Mackridge, *Quelques représentations littéraires grecques de la vie et du langage des Grecs vers la fin du XVIIIe siècle* 171
Ioana Costa, *Le portrait d'un peuple: Captivus Septemcastrensis, Princeps Cantemirius* 195
Ileana Mihăilă, *Échos de la* ***Descriptio Moldaviae*** *dans les écrits historiques et géographiques français (XVIIIe siècle)* 201
Florentina Nicolae, *La graphie des mots roumains dans les textes latins de Dimitrie Cantemir* 221
Gabriel Mihăilescu, *Les paradoxes de l'historien dans* ***Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*** *[La chronique de l'ancienneté des Romains-moldo-valaques]* 233
Cristina Vertan, *L'édition digitale des traductions des œuvres historiques de Dimitrie Cantemir* 243
Bogdan Andriescu, *Contributions à la* ***Bibliografia românească veche*** *[La bibliographie roumaine ancienne]* 255
Laura Bădescu, *Aspects du paradigme culturel du XVIIIe siècle: l'interdiction ayant pour but l'abolition de la superstition du bas-peuple* 265
Mianda Cioba, *L'idée du bien commun et la crise des systèmes symboliques d'interprétation du monde dans la* ***Ţiganiada*** *d'Ioan Budai-Deleanu* 275
Cristina-Ioana Dima, *Comment nous pouvons lire les notes pas notables* 293
Ana Bobu, *La messe, texte essentiel dans la formation du caractère moral et spirituel de la culture roumaine* 303

BICENTENAIRE ION GHICA

Nicolae Mecu, *Les souffrances du jeune Ghica* 313

RITL, nr. 1–4, p. 1–444, Bucureşti, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

DOCUMENT

La chronologie de la vie littéraire roumaine – Eminescu (janvier 2000) (sélection de textes réalisée par Bianca Burţa-Cernat) 321

FICHES DE DICTIONNAIRE

Laura Bădescu, *Corneliu Bărbulescu* 361
Laurenţiu Hanganu, *Ovidiu Cotruş* 365
Bianca Burţa-Cernat, *Panait Istrati* 371
Carmen Brăgaru, *Lia Pillat Edwards* 387

COMMENTAIRES

Simona Antofi, *Al. O. Teodoreanu,* ***Chronique du saltimbanque Vălătuc*** *ou la réécriture de l'histoire en parodie* 393
Oana-Anca Safta, *Le fonctionnaire, figure emblématique en littérature* 403

UNIVERS

Raluca Dună, *Expressionnisme, (néo)expressionnisme dans la poésie roumaine – une brève histoire de la réception* 411
Cristina Deutsch, *Enterré dans le ciel:* Imre Kertész, ***Kaddish pour l'enfant qui ne naîtra pas*** .. 427

MISCELLANEA

Événements scientifiques à l'Institut d'Histoire et de Théorie Littéraire «G. Călinescu» de la l'Académie Roumaine, pendant l'année 2016, Cristina Balinte 439

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

The Journal of

Literary Theory and History

The Xth year **N°s 1–4** **January–December 2016**

CONTENTS

THE NATIONAL COLLOQUY "ROMANIAN LITERATURE IN THE EIGHTEENTH CENTURY. THE CHANGE OF THE LITERARY PARADIGM"

Acad. Eugen Simion, *Neagoe Basarab – the Model of "the Accomplished and Complete Man"* 9

Gheorghe Chivu, *Translations and Translators of the Fictional Writing in the Eighteenth Century* 43

Eugen Pavel, *Premises of Textual Criticism in the Written Culture of the Eighteenth Century* 53

Ştefan S. Gorovei, *Letters from Putna Monastery in the Eighteenth Century. Between Aspiration and Fabulation* 65

Dan Zamfirescu, *A Masterpiece of Romanian Literature from the Eighteenth Century* 83

Eugenia Dima, *Types of Interpolations in the Romanian Lay Translations from the 18th Century* 105

Maria Magdalena Székely, *What Was Written in Romanian Principalities in the Eighteenth Century?* 117

Gabriela E. Dima, ***Amorven and Zalida*** *an 1802 Romanian Translation of a British Novel through French Intermediary* 159

Peter Mackridge, *Some Greek Literary Representations of Greek Life and Language in the Late Eighteenth Century* 171

Ioana Costa, *An Ethnic Portrait: Captivus Septemcastrensis, Princeps Cantemirius* 195

Ileana Mihăilă, *Echoes of the* ***Descriptio Moldaviae*** *in French Historical and Geographical Writings (18th Century)* 201

Florentina Nicolae, *The Spelling of Romanian Words in Dimitrie Cantemir's Latin Texts* 221

Gabriel Mihăilescu, *The Historian's Paradoxes in* ***Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*** 233

Cristina Vertan, *Digital Editing of the Translations of the Dimitrie Cantemir' Historical Works* 243

Bogdan Andriescu, *Contributions to the Old Romanian Bibliography* 255

Laura Bădescu, *Aspects of Eighteenth Century's Cultural Paradigm: The Interdiction for the Purpose of Demolishing People's Superstitions* 265

Mianda Cioba, *The Concept of Common Good and the Crisis of the Symbolic World Interpretation Systems in Ioan Budai-Deleanu's* ***Ţiganiada*** 275

Cristina-Ioana Dima, *Ways of Reading the Unimportant Notes* 293

Ana Bobu, *The Liturgy, an Essential Text in the Formation of the Moral and Spiritual Character of the Romanian Culture* 303

RITL, nr. 1–4, p. 1–444, Bucureşti, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

BICENTENARY OF ION GHICA

Nicolae Mecu, *The Sorrows of Young Ghica* 313

DOCUMENT

The Chronology of the Romanian Literary Life – Eminescu (January 2000) (A selection of texts by Bianca Burța-Cernat) 321

WORKSHEETS OF DICȚIONARY

Laura Bădescu, *Corneliu Bărbulescu* 361
Laurențiu Hanganu, *Ovidiu Cotruș* 365
Bianca Burța-Cernat, *Panait Istrati* 371
Carmen Brăgaru, *Lia Pillat Edwards* 387

COMMENTARIES

Simona Antofi, *Al. O. Teodoreanu,* ***The Chronicle of Vălătuc the Fool*** *or about Re-Writing the History in a Burlesque Key* 393
Oana-Anca Safta, *The Clerk, An Emblematic Figurehead in Literature* 403

UNIVERSE

Raluca Dună, *Expressionism, (Neo)Expressionism in the Romanian Poetry – A Short History of Reception Theory* 411
Cristina Deutsch, *Buried in the Sky: Imre Kertész,* ***Kaddish for an Unborn Child*** 427

MISCELLANEA

A Preview of Scientific Events at the "G. Călinescu" Institute for Literary History and Theory of the Romanian Academy, during in 2016 439

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

COLOCVIUL NAȚIONAL
„LITERATURA ROMÂNĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-lea. SCHIMBAREA PARADIGMEI LITERARE”

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

NEAGOE BASARAB – MODELUL „OMULUI DESĂVÂRȘIT ȘI ÎNTREG"

Acad. Eugen Simion*

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie este un manual de morală scris întâi în slavonește, în perioada 1512–1521, și tradus în românește, probabil, de un cărturar din preajma lui Udrișteș Năsturel, în timpul lui Matei Basarab[1]. Ioan, ecleziarh al Curții, editează cu mari erori și intervenții neinspirate copia românească a scrierii, provocând – după cum arată cei care se ocupă de această temă – nemulțumirea lui Hasdeu. Cartea fusese tradusă în parte (partea a doua) în grecește, se presupune, de un Manuil din Corint. S-a pus, de la început, chestiunea paternității acestei scrieri moralistice, în care religia se amestecă în chip curent cu înțelepciunea răsăriteană... O dezbatere ce a trecut, timp de aproape 200 de ani, de la o generație la alta de istorici, filologi și istorici literari. Hasdeu, o autoritate în toate aceste discipline, crede că autorul nu poate fi decât Neagoe Basarab, domnitorul-cărturar, și că prima variantă a cărții a fost scrisă în românește. Alții, foarte mulți și cu mare autoritate în materie (Ioan Bogdan, D. Onciu, Nicolae Iorga, Sextil Pușcariu, Ovid Densusianu etc.) recunosc că autorul este, într-adevăr, Neagoe – mare sprijinitor al culturii românești –, dar că opera este redactată, nu în română, ci în slavonă și că ea a fost tradusă în română în secolul al XVII-lea. Adversarii paternității lui Neagoe asupra acestei opere care transcrie sfaturile creștine și de ceremonie sunt, și ei, foarte importanți: A. Philippide, Demostene Russo, P.P. Panaitescu. Aceștia consideră *Învățăturile* o compilație religioasă compusă de un călugăr greu de identificat, oricum nu domnitorul este creatorul acestui ghid moral și religios sau, mai degrabă: ghid de morală religioasă și de comportament ortodox. Literații propriu-ziși s-au arătat mai circumspecți în privința valorii estetice a textului, original, compilat sau tradus din grecește, text „mozaic" – cum îi spune Demostene Russo. De abia generațiile mai noi de istorici literari (Al. Piru, Dan Zamfirescu, Dan Horia Mazilu) au încercat să găsească în el note de literaritate autentică. G. Călinescu nu-i acordă cărții decât

---

* Academia Română, președintele Secției de Filologie și Literatură, directorul Institutului de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu".

[1] Datele și istoria acestui manuscris esențial pentru literatura noastră morală și religioasă au fost reconstituite de Dan Zamfirescu (în *Studiu introductiv* la ediția *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*. Text ales și stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu. Cu o traducere a originalului slavon de G. Mihăilă. Studiu introductiv și note de Dan Zamfirescu și G. Mihăilă. București, Editura Minerva, 1971) și Dan Horia Mazilu (*Dicționarul general al literaturii române*, 2012).

RITL, nr. 1–4, p. 9–41, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

câteva rânduri, zicând că adaptarea (din Hrisostom) este făcută „cu spontaneitate şi ondulări proprii, pline de patos". Prea puţin, trebuie să recunoaştem, pentru a impune un text, indiferent cine l-ar fi scris, în literatură.

Adevărul este că, citite azi, *Învăţăturile* – scrise direct sau dictate cuiva, un om învăţat oricum, bun teolog, la curent şi cu scrierile morale ale Antichităţii şi cu literatura bizantină – lasă o impresie mai puternică decât spontaneitatea, ondularea şi patosul frazelor... Este, cum au observat mulţi comentatori (Hasdeu este cel mai entuziast dintre toţi, văzând în *Învăţături* „falnicul moment de literatură, politică, filosofie şi elocvenţă"), o operă de meditaţie religioasă şi morală în mediu medieval răsăritean şi cu mentalităţi în care regăsim şi ceva din tradiţiile spiritualităţii noastre. Comentatorii mai noi (Dan Zamfirescu şi Dan Horia Mazilu) recunosc, de pildă, „omenia" în pedagogia recomandată de *Învăţături*..., element esenţial în codul moral românesc. „Omul dezăvârşit şi întreg" – modelul de care vorbeşte Neagoe, trebuie să aibă, pe lângă alte virtuţi, cum ar fi „mintea slobodă şi chibzuitoare", şi pe aceea de a fi omenos, adică om bun, milos, cinstit şi drept. Toate acestea definesc omul din om şi întregesc calitatea lui esenţială ca fiinţă şi model uman şi social.

Învăţăturile... cuprind, după cum se ştie, două părţi. Prima – o teologie, dar mai ales o pedagogie pentru uzul celor meniţi să cârmuiască, iar cea de a doua – cea mai interesantă sub raport spiritual şi moral, după gustul meu – este, cum am zis, un manual de morală practică. Destinatarul principal este Theodosie, fiul care va prelua, într-o zi, povara domniei, dar cel care păstoreşte azi şi a acumulat deja o vastă experienţă (Teodosie) se adresează şi altora (boieri, slujitori, dregători etc.). Sursa acestor reflecţii şi sfaturi folositoare pentru cei care vor să se apropie de modelul „omului dezăvârşit şi întreg" este, se vede limpede, *Biblia*, cu precădere *Noul Testament*. Omul întreg, desăvârşit este, înainte de toate, un bun creştin. Desăvârşirea şi întregirea lui pornesc, aşadar, de la ceea ce recomandă textele sacre. În afara credinţei în Dumnezeu şi a moralei creştine nimic nu se poate gândi şi nimic nu se poate face pentru om. Şi omul însuşi nu poate reflecta la *desăvârşirea* lui, sub toate aspectele, dacă se îndepărtează de divinitate. De aici pornesc toate şi la capătul divinităţii se opresc toate.

Biblia şi scrierile Sfinţilor Părinţi (izvoarele principale ale filosofiei şi moralei medievale în toată lumea creştină) nu sunt, totuşi, unicele puncte de referinţă în *Învăţăturile lui Neagoe*... Cei care au studiat tema semnalează textele isihastice, omiliile lui Ioan Hrisostom, *Cuvântul de laudă* întocmit de Eftimie al Târnovei în cinstea împăraţilor Constantin şi Elena, precum şi alte surse de înţelepciune laică, cum ar fi, de exemplu, *literatura sapienţială* a Renaşterii. Fiind vorba de formarea spirituală şi morală a monarhului desăvârşit, comparaţia *Învăţăturilor* cu *Principele* lui Machiavelli (contemporan cu Neagoe. *Principele* este scris în 1513 şi publicat în 1532) şi *Curtezanul* diplomatului Baldassarre Castiglione (1478–1529) se impune aproape de la sine. Acesta din urmă face elogiul omului perfect de la Curte în epoca Renaşterii. Vorbeşte întâi despre modul în care se constituie un principat şi despre tipurile de principate, între ele şi acelea

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

în care sunt reunite *Statele Bisericii*. Important pentru consolidarea şi puterea unui stat este ca el să aibă nu mercenari, ci forţe armate proprii. Mercenarii sunt primejdioşi, nedisciplinaţi, infideli, ambiţioşi. În timp de pace, zice Machiavelli, te fură, în timp de război te pot trăda, şi atunci te fură duşmanii. În capitolele XV–XXIII, deseori citate, aflăm şi un portret al *principelui*, nu ideal, perfect virtuos, după modelul propus de religie, ci al conducătorului realist, eficient, altul decât cel pe care îl imaginează filosofii şi scriitorii. Machiavelli îi ironizează pe aceşti utopişti şi propune, în tratatul său, un model de conducător în care intră, masiv, logica faptelor sau logica realului, nu aceea a imaginarului. Este mai bine, scrie el, ca Principele *să fie crud* – dacă este necesar să fie – *decât inutil mizericordios*; este mai util pentru stat şi pentru el *să fie temut şi respectat, decât iubit şi nu suficient ascultat şi respectat*; este necesar ca *Principele să ştie să fie vulpe şi leu în acelaşi timp*, să nu-şi ţină *jurământul, când este mai profitabil să uite de el*; să ştie, de asemenea, să fie *milos, fidel, sincer, pios, uman, când este necesar să fie, să nu se despartă de bine, dacă se poate*, dar să nu ezite *să îmbrăţişeze răul, dacă este necesar s-o facă,* pentru că în acţiunile omului şi, cu precădere, ale Principelui, *contează totdeauna scopul final*...

Este uşor de observat că modelul Principelui din opera lui Machiavelli a circulat în toată Europa medievală şi s-a impus în bună măsură. El nu pune accentul, necondiţionat, pe ideea de virtute, morală, perfecţiune, credinţă incoruptibilă, ci pe ideea de forţă şi eficacitate în exerciţiul puterii, de adaptare la circumstanţe, şi pe diplomaţie, inteligenţă politică. Principele lui Machiavelli este, în genere, modelul conducătorului politic cinic, îndepărtat de virtuţile recomandate de Biserică sau, mai aproape de adevăr, conducătorul–despot care foloseşte toate mijloacele pentru a-şi atinge scopul, pentru că scopul scuză mijloacele...

Cum se situează modelul *omului desăvârşit şi întreg*, propus de *Învăţăturile lui Neagoe*..., faţă de modelul occidental prefigurat de Machiavelli?

Păstrând proporţiile şi respectând structura, într-adevăr mozaicală a operei, putem spune că, simţind în coaste împunsătura suliţei otomane şi, cum se va vedea, un acut sentiment de instabilitate politică, domnitorul valah încearcă, ajutat de oamenii învăţaţi din vremea lui, să alcătuiască un ghid al *principelui* răsăritean. Aflat sub vremi, el trebuie să ţină bine cârma corabiei, să ştie când trebuie să fie înţelept şi să cedeze (să plece capul până trece urgia) şi când să se apere cu curaj şi dibăcie... Chiar dacă *Învăţăturile* nu reprezintă integral sau parţial creaţia lui, ci este doar o compilaţie – cum cred unii specialişti –, opera în sine, transpusă în limba română, merită luată în seamă şi preţuită cum se cuvine, pentru că ea reprezintă o opţiune, propune un model de existenţă (modelul, repet, al „omului desăvârşit şi întreg") şi un model de domn (principe) înţelept, în condiţiile Răsăritului european. Ea n-a circulat şi, din această pricină, n-a avut urmări în lumea românească, aşa cum s-ar fi cuvenit să aibă, dar acest fapt nu ne împiedică s-o citim, să-i preţuim frumuseţea limbii şi, de multe ori, fineţea meditaţiei.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Cum este de aşteptat de la un cârmuitor creştin din secolul al XV-lea, aici, într-o istorie tulbure, ameninţată din toate părţile, *Învăţăturile lui Neagoe* către viitorul domnitor, fiul său, încep cu îndemnul de a cinsti şi lăuda „şi zioa şi noaptea şi în tot ceasul şi în tot locul" pe Dumnezeu. „Cu glas necurmat şi cu cântări nepărăsite", adaugă domnitorul-moralist... „Cântări nepărăsite", splendidă precizare. Cugetările sunt, în genere, luate din *Biblie* şi, deci, cunoscute. Limba în care sunt expuse este deseori încântătoare. O limbă ce încearcă, într-o fază în care vocabularul este redus şi sintaxa încă nesigură, să cuprindă noţiuni mai complexe şi reflecţii cu subiecte mai abstracte. De aici pleacă frumuseţea estetică a textului ce vrea, de pildă, să spună că Dumnezeu „au întocmit şi firea fiinţei noastre" omeneşti şi, în acest scop, ne-a dat „minte şi cuvânt şi suflet îmbrăcate în trup [...], ne-au înfrumuseţat cu chip şi cu podoabă şi ne-au tocmit cu toate dichisile cele bune"... *Dichisile cele bune* sunt, apoi, enumerate, nu singure, ci însoţite de îndemnuri sănătoase, cum ar fi, de exemplu, acela ca omul să deschidă gura nu să slobozească „cuvinte spurcate şi vorbe scârnave, care nu să cad şi nici să cuvin", nici să bârfească, nici să răspândească vorbe deşarte ori „patimele cele drăceşti", ci să-l laude şi să-l cinstească pe Creator („făcătoriul şi dătătoriul tuturor"). Printre patimele drăceşti şi cuvintele necuvenite se află şi cele ce aţâţă, sunt avertizaţi cei ce urmează acest curs de morală a spiritului, „pohtele trupeşti". Toate acestea (şi încă altele ce vor fi denunţate, afurisite în capitolele următoare) sunt înşirate într-un fel de mitologie a negativităţilor ce-l ameninţă pe omul care aspiră spre desăvârşire. Pe poarta ei se află o propoziţie, ca în *Infernul* descris de Dante, luată din Cartea Apostolilor: „vorbele cele rele strică şi putrezescu năravurile cele bune".

Să observăm că *Învăţăturile* pe care le analizăm aici, pentru a surprinde semnele de fineţe a gândirii şi, inerent, notele lor de literaritate, pun accent pe valoarea cuvântului bun, potrivit, rodnic şi repudiază, cu insistenţă, cuvintele *deşarte, spurcate, scârnave*, acelea ce strică moravurile (năravurile) bune. Stricăciunea omului, vrea să spună (şi spune cu o suspectă frecvenţă şi vehemenţă!) acest înţelept pedagog medieval, începe cu vorba urâtă, vorba ce atacă şi roade (putrezeşte) gândul bun şi purtarea cuviincioasă.

După calitatea cuvântului, în epica cârmuitorului drept şi cinstit cu aspiraţie spre desăvârşire şi completitudine, vine *milostenia*. Aceasta vrea să spună că *domnitorul* (în cazul de faţă iubitul fiu Theodosie, care va ajunge într-o zi domnitor, trebuie să fie „milostiv tuturor oamenilor şi tuturor gloatelor, care ţi le va da Dumnezeu pre mâna ta"... *Mila* este o virtute creştină şi, alături de *cumpătare, dragoste de divinitate şi de vecini* („în dragostea cea desăvârşită către Dumnezeu şi către vecini şi-au petrecut viaţa aceasta cu obiceiuri şi tocméle îngereşti"), *blândeţe* şi *nemânie, curăţie, mintea cea întreagă, înţelepciunea cea plecată* şi *plângerea smerită* intră în ecuaţia morală a omului desăvârşit şi întreg şi, totodată, intră în codul moral al celui care are puterea. Adică al domnitorului. Şi el trebuie să-şi petreacă viaţa şi să-i conducă pe cei pe care-i păstoreşte cu „obiceiuri şi tocmele

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

îngereşti". Numai astfel îşi va face un nume bun într-o lume pe care Neagoe, ca orice om păţit, trecut prin multe, o vede sfârtecată de patimi urâte. Imaginea acestei lumi înşelătoare şi nestatornice dominată de rele şi îndepărtată de un ideal moral absolut (acela întruchipat de Dumnezeu) este sugerată, cu posibilităţile limbii de atunci, într-o proză morală densă şi colorată, cu sintagme uluitoare, uneori. Proza începe cu o descripţie a tabloului, tabloul lumii în care stăpâneşte invidia şi minciuna, după care descripţia vizionară este pusă, pentru a-i da mai multă autoritate, într-o parabolă formulată în termeni biblici şi, la urmă, vine *tâlcul* acestei închipuiri despre înşelăciunea lumii şi desfrâul provocat de rău. Iată cum începe acest triptic epic-moral în închipuirea naratorului Neagoe:

„Iară lumea aceasta cu adevărat iaste rea şi înşălătoare şi pizmătariţă şi urâtoare. Că cât dăruiaşte pre priiatenii ei, apoi iar cu mânie şi cu urgie întoarce şi ia înapoi şi-i trimite goli de toate bunătăţile şi îmbrăcaţi în ruşine şi însărcinaţi cu toate greutăţile în scârba cea de veci, şi pre cei ce-i înalţă iarăşi degrab' îi supune suptu picioare şi-i smereşte cu sărăciia cea mai de apoi şi sânt bucurie tuturor vrăjmaşilor lor. Aşa şi într-acesta chip sântu darurile ei. Aşa sântu milele ei, şi iaste vrăjmaşă priiatenilor ei şi făcătoare de rău tuturor celor ce fac voia ei şi cu mânie aruncă-i jos pre toţi cei ce să razimă de dânsa, şi slăbeşte pre toţi ceia ce să nădăjduiescu spre dânsa. Cu cei nebuni să sfătuiaşte şi face făgăduiale mincinoase, numai ca să-i tragă cătră sine. Deacii ei, deaca să apropie cătră dânsa, ea să află fără înţelepţie şi mincinoasă şi nu umple făgăduialele ce le-au făgăduit. Că astăzi unge gârtanul lor cu unsori de bucate dulci, iar mâine ia-i pune de-i mănâncă vrăjmaşii lor. Astăzi pune pe vreunul dentr-înşii împărat, iar mâine ea-l dă în rea robie. Astăzi iaste îndăstulit cu de toate bunătăţile făr' de număr şi făr' de seamă, iar mâine ea-l mână de cere pre ulişe, den uşă în uşă. Astăzi coruna slavei pune în capul lui, iar mâine ea-l pune cu capul jos pre pământu. Astăzi înfrumuseţează grumazii lui cu gherdanuri de aur curat şi cu pietri scumpe, iar dimineaţă ea-l smereşte şi-l leagă cu lanţuri de hier. În puţinea vreme cu toate bunătăţile îl face, iar apoi, curând îl uraşte şi pune pizmă pre dânsul. Astăzi îl veseleşte, iar mâine cu plângere şi cu suspini îi plăteşte. Ca acesta sfârşit pune ea pre ceia ce o iubescu şi totdeauna aşa voiaşte şi într-acesta chip priiaşte şi nu-i iaste grijă de cei ce au trecut, nici îi iaste milă de cei ce au rămas. Ce pre ceia cu hicleşug i-au înşălat, iar pre ceştea iar să nevoiaşte cu meşteşugul ei să-i vânéze. Şi munceşte ca să nu scape nimeni din cursele ei cele ficléne". După care urmează parabola omului urmărit de un înfricoşător inorog şi căzut într-o groapă în fundul căreia se află un şarpe mare şi groaznic, patru capete de aspidă, un copac din care se scurge miere şi doi şoareci – unul alb şi altul negru – care au rostul lor... Omul căzut în groapă şi pândit de inorog devine prizonierul acestor elemente/simboluri. Aşadar, cei care trăiesc fără credinţă, conduşi de poftele ticăloase ale trupului, cad în groapa păcatului şi ce-i aşteaptă nu-i deloc bine: „Deci cei ce-şi alătură cugetele şi-şi petrec viaţa şi traiul după voia aceştii stăpâne rele şi fără credinţă, iar de bunul şi iubitoriul de oameni

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Dumnezeu ei cu neînțelepțiia lor s-au depărtat şi s-au amestecat cu mare bucurie în lucrurile lumii şi de cele ce vor să fie n-au socotit, nici ş-au adus aminte, ci au petrecut tot în voia şi în pohtele trupului, iar pre ocaianicul şi ticălosul suflet l-au părăsit, de s-au topit de foame şi au pătimit întunerece de nevoi şi de răutăți, aceştea să aseamană unui om ce fugea de un inorog şi nu putea nicicum să rabde şi să târpească strigarea şi zbieretul glasului lui cel groaznic şi înfricoşat, ce fugiia tare, ca nu cumva să-l ajungă şi să-l mănânce. Şi aşa fugind, căzu într-o groapă mare. Şi, deaca căzu într-însa, el află acolo un copaci şi să apucă de să urcă într-însul şi stătu cu picioarele pre nişte ramuri şi gândea că va fi în pace şi făr' de nici o grijă. Iar, deaca să urcă, el căută la rădicina acelui copaci şi văzu doi şoareci: unul era albu, iar altul era negru. Şi rodea totdeauna acel copaci, în care era el, şi atâta-l rosese, cât puțintel era să cază jos. Deacii căută în fundul acei gropi şi văzu un şarpe mare şi groaznec, şi unde sufla şi ieşa din gura lui pară de foc şi venea cu gura căscată şi cu dinții rânjiți, numai să-l înghiță. Deacii iar căută spre partea încătro sta el cu picioarele, şi văzu 4 capete de aspidă, unde să iviia din malul acela ce era. Şi iar căută în sus, şi văzu unde pica dintr-o ramură [a acelui copaciu] câte o picătură de miiare. Şi, deaca văzu acea puținea miiare, uită de-a-şi mai aduce aminte de acele răutăți multe ce-l încungiurase, că denafară de acea groapă sta inorogul gata să-l mănânce, iar în fundul gropii rânjiia acel şarpe groaznec, ca să-l înghiță, iar copaciul în care să urcase era puținel numai să cază, iar picioarele şi le pusese pre nişte ramuri uscate şi putrede. Şi uită aceste răutăți şi greutăți toate, şi să porni spre acea ramură ce pica puținică miiare".

Şi, după ce înfățişează această parabolă înfricoşătoare, naratorul, spre a fi mai sigur că parabola este înțeleasă cum trebuie, în adevărata ei semnificație, o tâlcuieşte, adică traduce în limbaj mai direct simbolurile închipuirii: „Aceasta iaste închipuire celor ce să înşală cu înşălăciunea lumii aceştiia, care acum ți-o voi tâlcui: inorogul semnează moartea, care goneşte să ajungă pre tot neamul lui Adam; iar acea groapă mare iaste lumea aceasta, care iaste plină de cursele morții; iar copaciul acela, carele rodea acei 2 şoareci totdeauna, de carele să apucase de să ținea acel om, acela iaste viața a fieştecăruia om, şi să scurtează trecând ziua şi noaptea, şi să apropie de săvârşit; iar acele 4 capete de aspidă semnează 4 stihii, din care să tocmeşte trupul omului, care de le va purta cineva rău şi cum nu să cade, deacii i să va răsipi tocmirea trupului; iar focul acela ce ieşa den suflarea acelui şarpe, acela semnează groaznecele şi cumplitele mațe ale iadului, care aşteaptă să înghiță şi să mistuiască pre cei ce iubescu mai vârtos frumusețile şi cinstea lumii aceştiia decât bunătățile veacului ce va să fie; iar acea picătură de miiare semnează dulcețile lumii aceştiia, cu care amăgeşte ea şi înşală pre priiatenii săi şi nu-i lasă să să grijască de spăseniia şi mântuirea sufletelor lor".

Morala fabulei este simplă şi, sub alte forme, revine în *Învățăturile* acestea în care sunt adunate înțelepciunile şi închipuirile evului de mijloc răsăritean. Omul, fugărit de moarte (inorog), dominat de stihiile ființei interioare şi pândit de focul

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

iadului (şarpele), trebuie să se îngrijească în cursa vieţii sale (groapa înfricoşătoare) de mântuirea sufletului...

Şi, pentru a consolida această *etică a spăseniei şi mântuirii* (o putem numi astfel), *Învăţăturile* aduc o nouă parabolă (*parabola priatenilor făţarnici*, i-am putea zice), în care este vorba de *griji, scârbe, inimi rele,* de oameni care umblă *cu făţării şi îndoiri*, iar în partea frumoasă şi trainică a lumii se află „credinţa, dragostea, nădejdea, milosteniia, dreptatea, iubirea de oameni, curăţiia, ruga şi alte bunătăţi multe"... Adică toate însuşirile omului care aspiră spre întregirea şi desăvârşirea sufletului, pe scurt: *modelul medieval* de existenţă. Impresia pe care o avem, când citim această proză moralistică şi simbolică este, repet, că limba română are, acum (secolele al XVI-lea şi al XVII-lea), într-o bună măsură, capacitatea de a cuprinde şi exprima valorile umanismului european, cu un accent pus pe *milostenie*, o noţiune pe care, s-a reţinut, Machiavelli o foloseşte cu mare circumspecţie atunci când defineşte morala Principelui său, iar, mai târziu, Nietzsche o va respinge categoric din codul moral al omului superior. În limbajul lui Neagoe sau al aceluia ce-i traduce gândurile, omul bun, plăcut lui Dumnezeu şi folositor, aici, pe pământ, umblă „cu adeverinţă şi desăvârşit", nu cu „întristăciuni", nici „făţării" (infidelităţi cinice). Când vede suferinţa fratelui său (vecinul) sau când el însuşi are un mare necaz, trebuie ca inima să i se umilească („i se umili inima") şi *să se căiască*...

Nu lipseşte din acest ghid de viaţă spirituală şi de morală practică ideea biblică a zădărniciei zădărniciilor şi a prăbuşirii măriilor lumeşti. O găsim şi aici într-o pagină memorabilă ce cuprinde, în imagini sublime prin frumuseţea lor naiv împodobită, o cutremurătoare imagine a risipirii inevitabile a lumii materiale. O viziune eschatologică amplă ce îmbrăţişează toate planurile existenţei, de la marile împărăţii transformate în pulbere până la dispariţia frumosului chip al femeii iubite: totul a devenit ţărână. Cine a compus-o a citit bine cărţile sfinte şi a ştiut, poate, să combine imaginile apocalipselor din alte scrieri, laice, unind rugăciunea cu patosul înfricoşării, filosofia nălucirilor omeneşti cu ideea salvării prin credinţa în divinitate. Un fragment – nu singurul – de veritabilă literatură de meditaţie în marginea unei teme majore (moartea individului şi efemeritatea puterilor şi strălucirilor vieţii pământene) şi, în interiorul acestei enorme aglomerări de imagini ale trecerii şi pulverizării universului material, aflăm un discurs melancolizat, liric, în note grave, despre destinul omului şi despre salvarea lui prin credinţă şi milostenie. *Milostenia*, zice naratorul iscusit din *Învăţături*..., ne va duce spre porţile cerului. Ce se întâmplă când porţile cerului se deschid, nu spune sau nu ştie, dar ce lasă în urmă ştie şi spune cu o febrilă resemnare şi o gravitate pasionată:

„Vedeţi împăraţii şi nu vă mai înşălareţi, vedeţi domnii şi nu vă mai uluiţi, că deaca să dăspart de viaţa aceasta şi deaca să îngroapă, deacii cine mai poate cunoaşte pre care au fost împărat şi puternic? Iar de moarte nicicum nimeni nu să poate mântui, ci toţi vor să să cutremure de păharul ei. Iată că iaste şi el ca

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

fieştecare om şi-i iaste frică şi să cutremură de dânsa. Cel ce era mai nainte puternic şi înfricoşat, iar acum, iată, să duce ca un osândit; şi de cel ce să cutremura ieri cei urgisiţi, iată acum cu totul să ia, şi toată înţelepciunea şi puterea lui piiare. Şi pre dreptate să spăimântează, că văzu puterile îngereşti şi-şi uită toată oblăduinţa sa. Văzu chipul stăpânului Hristos şi să schimbă faţa sa. Unde iaste acum puterea şi măriia cea domnească? Că multe povaţe ne trebuiescu să ne povăţească şi să ne treacă prin vămile cele din văzduh. Dar de vreme ce, când vom să mergem vre într-o lature de loc, sau vom să întrăm vre într-o cetate streină şi neştiută, noi cătăm şi cercăm să aflăm vreo povaţă, să ne poată povăţui bine; cu cât mai mult încă ni să cade să avem atunci povaţă şi ajutoriu acolo, unde şi când să va întoarci şi va trece slava noastră ceastă trecătoare şi înşălătoare în moarte. Ca să acopere şi să dăpărteze puterile şi biruitorii cei mari ai lumii aceştiia cei nevăzuţi, din văzduh, pre cari-i nemerescu şi le zic sfintele scripturi, că sânt vameşi şi ispititori şi vrăjmaşi. Atuncea bun ajutor şi bună povaţă ne va fi noao milosteniia şi ne va duce drept prin porţile cereşti. Acolo vom avea procatori buni săracii, pre carii i-am miluit, mai nainte de moartea noastră, într-această lume. Pentru aceia să silim să miluim pre toţi mai nainte, până ce nu ne ajunge moartea. Şi toţi câţi sântem împăraţi, domni, boiari şi slugi, veniţi şi căutaţi în mormânturi şi vedeţi ce vă faceţi, şi vă cutremuraţi! Veniţi şi voi, cei ce aveţi griji şi vrajbe unul pre altul, şi căutaţi de vedeţi cum vă răsipiţi, şi vă împăcaţi. Caută cu tot de-adinsul în mormânt şi vezi pre cei ce zac acolo într-însul şi cunoaşte care au fost împărat şi care sântu oase de domn. Vezi groaznecul şi înfricoşatul chip şi faţă a oaselor şi zi dar: dentr-aceştea, care au fost împărat şi care au fost domn, sau care au fost boiariu sau care au fost slugă, sau bogat sau sărac, sau bătrân sau tânăr, sau care au fost harap şi care au fost om frumos? Au doar nu sântu toţi ţărână? Au nu sântu toţi pulbere? Au nu sântu toţi plini de împuţiciune? Au nu ne sântu acum urâte oasele celora ce ne era odată dragi? O, mare nevoie şi greutate! Unde iaste acum [frumuseţea] obrazului? Iată, s-au negrit. Unde iaste rumeneala feţei şi buzele cele roşii? Iată, s-au veştejit. Unde iaste clipeala ochilor şi vederile lor? Iată, să topiră. Unde iaste părul cel frumos şi pieptănat? Iată, au căzut. Unde sântu grumazii cei netezi? Iată, s-au frântu. Unde iaste limba cea repede şi dăsluşită? Iată, au tăcut. Unde sântu mâinele cele albe şi frumoase? Iată, s-au deznodat. Unde sânt hainele cele scumpe? Iată, s-au pierdut. Unde iaste înflorirea statului? Iată, au perit. Unde sântu unsorile şi zulufiile cele cu miros frumos? Iată, s-au împuţit. Unde iaste veseliia şi dăzmirdăciunile tinereţelor? Iată, au trecut. Unde sântu părerile şi năiucirile omeneşti? Iată, să făcură ţărână, că ţărână au fost [...]

Şi vai de cela ce să va afla că au lăcuit în traiu şi în viaţă spurcată în lumea aceasta, că [cu] multă ruşine şi ocară va sta înaintea lui Hristos Dumnezeu. Ia aminte şi socoteşte, o, oame, acestor cuvinte ce fură grăite, şi caută în mormânte şi vezi oasele noastre cum zac, şi-ţi vino în gând şi în firea inimii tale, şi cugetă ce sfârşit vei să aibi, şi te întoarce cu lacrăme. Şi de vei putea să-ţi aduci aminte, chibzuiaşte şi zi:

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Carele iaste împăratul şi carele iaste omul cel prostu şi de nimic? Carele iaste bogatul şi omul cel lăudat, şi carele iaste săracul şi cel de nimic? Carele iaste robul şi carele iaste cel slobod? Sau carele iaste stăpânul, sau care iaste sluga, robul şi slobodul? Cu adevărat întocma va fi stăpânul şi sluga, robul şi slobodul. Şi cu adevărat din lucrurile lor sau să vor înălţa, sau să vor ruşina. Şi cu adevărat din lucruri vor fi cunoscuţi şi cei ce vor fi aleşi întru mărire şi întru înălţime".

Se spune că în orice pasaj din *Sfânta Scriptură* putem afla patru sensuri: *un sens literal, un sens alegoric sau spiritual, un sens tropologic sau moral* şi *un sens anagogic*, în legătură, evident, cu viziunea eschatologică[2] care a trecut în literatura laică şi a fost cultivată, mai ales, de romantici. Eminescu este, la noi, exemplul la îndemâna oricui. Michel Zink, un specialist în literatura Evului Mediu, observă că exegeţii vor să descopere mai ales primele trei sensuri dintr-un text medieval care porneşte, de regulă, de la *Cartea Sfântă*. Cel de al patrulea (*sensul anagogic*) tinde să fie confundat cu cel alegoric, ceea ce mi se pare exact, dar nu numai pentru cele două ultime sensuri citate, ci pentru toate. În definitiv, când citim un fragment ca acela reprodus mai sus (din *Învăţături*...), îl citim cu prioritate, dacă nu în exclusivitate, ca o alegorie. Ceea ce şi este în realitate. Viziunea eschatologică (*anagogică*) intră, ca şi simbolistica morală şi spirituală, în această parabolă care cu un capăt înfricoşează, sugerând iluziile vieţii şi zădărniciile lumii, iar cu celălalt arată calea spirituală, drumul spiritului spre porţile cerului după moartea inexorabilă a trupului...

Învăţăturile lui Neagoe nu fac excepţie de la aceste reguli ce funcţionează în literatura medievală cu teme religioase şi, în consecinţă, trebuie citită ca atare. Alegoria, pe care Quintilian o definea ca „o metaforă dezvoltată", iar învăţaţii lumii medievale (Sfântul Augustin, de pildă) văd în ea „un trop prin care se semnifică altceva decât se spune" (cf. Michel Zink), este şi pentru Neagoe al nostru un instrument retoric curent. Pildele lui, căci aşa vedem că sunt *Învăţăturile* sale, fabulele, parabolele, sfaturile ce se aglomerează în acest monolog pedagogic ajung, toate, la o alegorie sau chiar pornesc de la o alegorie luată din *Biblie*. Curiozitatea este că, pentru a lămuri mai bine sensurile morale şi spirituale, naratorul lui Neagoe (identificat cu el însuşi, autorul textului) dă şi *tâlcul* alegoriei (fabulei), cum am văzut mai înainte. Uneori precizează această operaţie exegetică, avertizându-şi ascultătorii că urmează *tâlcul* (tălmăcirea) celor citate şi comentate, alteori, ca în cazul viziunii eschatologice dinainte, prelungeşte discursul cu un nou discurs, mai scurt, în alţi termeni. Un discurs suplimentar, sintetic, întăritor, lămuritor şi, să se observe, ameninţător. După ce i-a arătat omului (mă rog, fiului Theodosie) ce se întâmplă cu lumea trecătoare şi i-a dat o imagine, cât se poate de dezolantă şi completă, a deşertăciunii acestei lumi, îi spune, s-a văzut din pasajul citat mai sus, direct, în tonuri aspre, pedepsitoare, ce-l aşteaptă când va ajunge în faţa lui Hristos, judecătorul cel drept: („Şi vai de cela ce să va afla că au lăcuit în traiu şi în viaţă

[2] Cf. Michel Zink, *La constitution d'une littérature: L'allégorie medieval: rhétorique et exégèse*, vol. *Introduction à la littérature du Moyen Âge*, Livre de poche, 1993, p. 108.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

spurcată în lumea aceasta, că [cu] multă ruşine şi ocară va sta înaintea lui Hristos Dumnezeu. Ia aminte şi socoteşte, o, oame...") şi, după ce mai laudă o dată „slava cea neschimbată" şi „adeverita credinţă", Neagoe trece la alte pilde, arătând unde poate duce lipsa de „îngăduială" (toleranţă) şi de „facere de bine" sau, mai exact, unde ajung biruitorii şi puternicii lumii care se abat de la mai sus-numita „sfânta adeverita credinţă".

Ajung, de bună seamă, în „întunericile iadului", dar înainte de a ajunge acolo, pe locurile biruinţei şi măririi lor lumeşti se va instala apocalipsa. Apocalipsa dezmăţului şi a minciunii. „Adeverinţa" va pieri şi se vor întări „limbuţia" şi „măscăriile", adică o altă faţă a eschatologiei. *Învăţăturile...* abundă în astfel de imagini ale răsturnării ordinii creaţiei divine pe pământ, acolo unde învinge necredinţa. Omul Evului Mediu are o imaginaţie bogată a răului, şi în ficţiunile şi confesiunile sale domină fantasmele negativităţii. Uneori ele au şi o calitate estetică, cum se întâmplă în fragmentul ce urmează. Blestemul, *scârba* (un termen ce se repetă în discursul lui Neagoe), imaginea răsturnată a maşinăriei lumii (cum ar zice Eminescu) se unesc cu rugăciunea şi sfatul ocrotitor, menit să avertizeze omul fără credinţă şi să îndrepte, de este nevoie, pe cel care a păcătuit deja. Pedagogia nu lipseşte niciodată din acest *discurs povăţuitor* (aşa l-am putea numi) în care spaima (strategia înspăimântării) „taineşte" (un cuvânt frumos, foarte expresiv, cu mai multe semnificaţii în limbajul omului medieval!) mereu cu umilinţa şi speranţa. Iată cum arată lumea învingătorilor care s-au îndepărtat de „adeverita credinţă":

„Că din biruitorii şi puternicii lumii aceştiia, pre mulţi i-au ajunsu judecata şi mâniia mai nainte de vreme şi fură aruncaţi în întunerecele iadului. Şi judecătorii fură judecaţi de ceiia care-i judecase ei. Şi cei bogaţi apoi sărăciră, şi cei înţelepţi făr' de zăbavă şi de năprasnă nebuniră, şi cei tari şi vârtoşi slăbiră, iar cei sănătoşi bolnăviră. Şi nici un lucru bun şi adevărat nu iaste între oameni, cându nu să află în lume nici un cuvios şi plăcut lui Dumnezeu. Că feciorii vor batjocori pre părinţii lor şi muierile să vor lepăda de bărbaţii lor şi nu-i vor băga în seamă, nici bărbaţii nu vor păzi cugetele şi gândurile muierilor lor; fetele cele tinere vor măscări pre fămeile cele bătrâne, cei bătrâni cu cei tineri vor dobândi minte copilărească. Atuncea nu iaste de a crede pre priiateni sau pre vecini, nici vei îndrăzni să grăieşti cu frate-tău de cele de pace, nici să taineşti cu dânsul. Că el va cugeta tot cele ce sântu de vrajbă. Şi pre vremile acelea va ieşi şi va vieţui pizma şi înşălăciunea şi nedreptatea, şi limbuţiia să va întări, şi nu-şi va aduce aminte nimeni de Dumnezeu, nici îşi va aştepta nimeni moartea. Şi pentru aceia să vor înmulţi şi răutăţile, pentru că frica lui Dumnezeu nu se va pomeni, nici să va băga în seamă. Că el ne-au dat minte ca să cugetăm noi înşine cele bune, iar noi gândim în inimile noastre tot cele rele şi hiclene. Datu-ne-au putere şi bogăţie, ca să dăm noi celor neputernici, iar noi în locul acestora ne batem joc şi ne râdem de dânşii. Biruinţă ne-au dat în mâinile noastre, ca cu dânsa să păzim şi să răscumpărăm pre cei slabi, iar noi muncim pre cei nevinovaţi şi le facem nevoie. Pentru că nu va fi calea dreptăţii, nici judecata

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

cea dreaptă. Dragostea va peri şi să va înmulţi pizma. Bunătatea va fi ocărâtă şi batjocorită, iar făţărniciia să va cinsti şi să va crăvi. Urî-se-va înţelepţiia cea smerită şi plecată şi să va înălţa trufiia şi să va cinsti. Peri-va adeverinţa, iar minciunile vor acoperi toată faţa pământului".

Este imaginea, repet, *a lumii întoarse,* în care toate lucrurile se petrec pe dos, pentru că răul a luat locul binelui şi, după cum se vede limpede din exemplele date în textul citat mai înainte, *făţărnicia* este cinstită, iar *bunătatea* este ocărâtă şi batjocorită. Toate, care va să zică, se smintesc şi se strică acolo unde „înţelepţia cea smerită şi plecată" (însuşirea morală şi religioasă pe care o recomandă *Învăţăturile*...!) a fost înfrântă de trufie. Trufia este un păcat grav în codul etic creştin. Neagoe se referă mereu la ea şi nu pridideşte a-i semnala efectele. Trufia este aceea ce deschide, pe pământ, porţile răului, iar răul nu duce, simbolic vorbind, decât spre „întunerecele iadului"... *Simbolic*, pentru că limbajul acestor *Învăţături*... are totdeauna ceva ce se află dincolo de cuvinte: o stare de spirit în care evlavia se uneşte cu frica, intuiţia răului (diabolicului) inspiră viziunile apocalipsului... Omul medieval crede că diavolul se amestecă în existenţa curentă şi că virtutea se câştigă printr-o luptă continuă cu ispitele lui. Imaginarul medieval este populat de aceşti draci astuţioşi şi activi care, precum o armată nevăzută, se strecoară peste tot şi atacă sufletul individului, îndemnându-l la rele. Arma lui predilectă este viclenia, iar scopul lui, cum sugerează şi fragmentul despre „îngăduiala şi aşteptarea lui Dumnezeu", este să elimine *adeverinţa* şi să instaureze pe pământ *minciuna.* Ce face Dumnezeu în acest timp de ispită şi conflict în teritoriul creaţiei sale? Neagoe ne asigură că Dumnezeu nu se mânie când vede atâtea răutăţi, Dumnezeu, „în adâncul bunătăţii şi răbdării" sale, aşteaptă. Are milă şi miluieşte „ca un tată" pe fiul său, nu pentru că n-ar putea să-l pedepsească, ci pentru că are *îngăduială* şi ştie să aştepte să treacă „năpasta năbuniei" din om. *Aşteptarea* intră, dar, în ecuaţia pedagogiei divine. Aşteptarea şi mila ... Există, pe scurt, o speranţă pentru omul ce pierde „sfânta adeverita credinţă". Naratorul moralist al lui Neagoe pune aceste virtuţi în capul listei de valori numite „învăţătură pentru facerea de bine".

Totuşi răbdarea (aşteptarea) şi mila lui Dumnezeu nu sunt fără capăt, avertizează acest narator care a cules înţelepciunea de pe unde a găsit-o (din textele sacre) şi o sintetizează, acum, în nişte *Învăţături* în care, aşa cum s-a putut constata, toleranţa alternează cu o veritabilă pedagogie a afuriseniei şi înfricoşării, mergând până la blestem şi viziuni ale apocalipsei (eschatologiei). Omul trebuie să le aibă pe amândouă în faţa lui. El trebuie să-şi cultive neîncetat mintea (s-o cultive în sensul *sfintei adeveritei credinţe*!) şi să-şi îmbrace, în acelaşi timp, trupul cu haine sărăcăcioase. Adică să urmeze o etică a modestiei şi bunei-cuviinţe, nu a luxului şi desfrânării. *Învăţăturile*... recomandă, în consecinţă, o etică a austerităţii şi modestiei. *Cuminţenia* este termenul care revine în acest tratat de morală a bunului creştin şi, totodată, a omului de bine. Cum face, de obicei, naratorul acesta –

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

gânditor şi judecător moral neobosit, cu imaginație productivă – care vorbeşte în limbajul pildei şi îşi pune gândurile în parabole. Discursul lui Neagoe se construieşte prin acumulări succesive de fapte (referințe), metafora (pe care o foloseşte cu pricepere, fără să abuzeze de ea) leagă o abstracțiune de un cuvânt brutal concret – în conformitate cu stilul discursului bisericesc. De pildă – „hainele neputrejunii"... Şi, totuşi, caracterul simbolic rămâne predominant în aceste figuri de stil. Putem spune că *metafora-simbol* leagă şi dezleagă aceste parabole în care se îmbulzesc categoriile, lucrurile, fabulele morale. Rugăciunea şi afurisirea se îngăduie şi se pândesc în frazele despletite şi pătimaşe, sfătuitoare – de regulă –, dar, la nevoie, poruncitoare. Ele se adresează împăraților şi oamenilor simpli, de toate vârstele şi de toate rânduielile, în ton apostolic:

„Ascultați, bărbaților, ascultați, muierilor ascultați, împăraților, ascultați, împărăteselor, ascultați, boiari, ascultați, jupâneselor, ascultați, toată vârsta şi toate rânduialeli, bătrânii şi tinerii, bătrânele şi cele tinere; că nici de un folos nu vă sânt haine[le] cele lucii du pre denafară, ci cele denlăuntru, acelea sânt de folos şi de treabă. Că pân' vor fi îngrijați şi vor purta pre denafară haine lucii şi frumoase, cu nevoie ne vom îmbrăca sufletele cu hainele neputrejunii! Că nu iaste putere să-şi împodobească cineva şi trupul, şi sufletul, nici va putea să slujască cineva şi lui Hristos, şi diavolului, tot bine. Deci, iani, să lepădăm această muncă cumplită, că nimeni nu ş-ar împodobi casele cu părătare şi într-alte chipuri poleite, iar să meargă şi să şază cu robii săi îmbrăcat în nişte ferfenițe rele. Iar tu, iată că faci şi eşti aşa; că casele sufletului tău să cheamă trupul, care-l înfrumsițezi cu multe îmbrăcăminte frumoase, iar pre suflet tu îl laşi de zace într-o ferfeniță rea acoperit. Dar nu ştii că să cade să să împodobească mai frumos împăratul decât cetatea? Că cetatea o împodobeşte cu zăvese de in supțiri şi cusute, iar împăratul să împodobeşte cu caftanuri frumoase şi cu corune. Aşa şi [tu], trupul să ți-l îmbraci în haine slabe şi proaste, iar mintea ți-o îmbracă în haine împărăteşti şi o împodobeşte cu corună, şi şăzi în carâtă naltă şi luminată. Iată, tu acum faci împotrivă şi în ponciş, că cetatea, adecă trupul, tu ți-l împodobeşti cu multe feliuri de haine, iar pre împăratul, adecă mintea, ți-o laşi legată de să târaşte spre patimile şi lucrurile cele nebune şi dobitocești. Dar nu cugeți că ai fost chemat la nuntă, şi nunta au fost a lui Dumnezeu, şi nu chibzueşti că în cămările lui vor să între toate sufletele îmbrăcate în haine lucii şi cu lanțuri de aur împodobite".

*

Dacă prima parte este o mare parabolă formată din nenumărate mici parabole despre soarta şi comportamentul *omului desăvârşit şi drept*, partea a doua este un *cod moral*, un manual, cum am spus la începutul acestui studiu, de morală practică. El se adresează atât viitorului domn (*prințului* medieval, care, după cum se ştie, uneşte în ecuația lui morală, aici, în Răsăritul european ortodox, *adeverita credință* cu *vitejia*, adică virtuțiile eroului cu acelea ale sfântului, cei doi factori esențiali din „forma

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

mentis" a lumii medievale!), cât şi oamenilor simpli... Este vorba, aşadar, de reguli morale ce nu ţin seama de rangul social al individului. Codul moral pe care îl propune Neagoe începe cu aceste reguli, care au, în chip evident, şi o semnificaţie religioasă. Omul moral şi omul *adeveritei credinţe* împart aceleaşi virtuţi şi întâmpină aceleaşi păcate. Cum spune şi Neagoe în capitolul (despre „cinstea icoanelor") cu care începe acest tratat de bună purtare şi bună facere de bine: „cât iaste de bine a lăcui omul tot cu Dumnezeu şi a petrece cu dânsul". *A lăcui cu Dumnezeu* este, aşadar, prima datorie a omului ce tinde spre desăvârşire. Aceasta înseamnă, între altele, în limbajul *Învăţăturilor*..., a trăi în „liubov şi curăţie" şi a face rugăciuni pentru ca Dumnezeu să-i acorde milă. Să nu uităm, cumva, de milă. Ea trece de la o rubrică la alta în acest manual de bună-cuviinţă şi bună purtare. *A lăcui cu Dumnezeu* înseamnă, pe lângă altele, a te bucura de mila divină. Vine, apoi, în această listă de reguli bune, *postul şi răbdarea, dragostea şi blândeţea, smerenia*... Dar spre omul smerit şi răbdător vin însă, în stol, şi *pizma*, şi *pohtele* netrebnice, *hulele* şi *minciunile*. Toate acestea – şi încă multe altele – vin de la diavol. Chiar râsul şi gluma reprezintă meşteşuguri ale diavolului. Neagoe îi face, acum, în această iconografie a binelui şi a răului, un portret, cuprinzând, evident, numai negativităţi. Şirul lor începe cu râsul şi capacitatea de a glumi: „[Nici] râsul şi glumile să nu între întru inimile voastre, că acestea toate lucruri şi meşteşuguri dievoleşti sântu. Ci să ştiţi şi să pricepeţi, că diavolul iaste o hiară foarte zvăpăiată şi cumplită şi cu multă răutate rumpe şi sfărâmă pre cei ce-l iubescu şi fac lucrurile lui. Şi dintru-<n>tâi toate răutăţile face şi până acum tot cele rele să înveţe".

Omul credincios, curat la suflet, să nu folosească, aşadar, cuvintele bârfitoare (căci pe acestea le folosesc doar „oamenii de nimic") şi să nu meargă în viaţă după „basnele şi minciunile ereticilor". Să meargă după alte modele. Şi Neagoe, care se identifică acum, pe faţă, cu naratorul şi autorul acestui text („nevrednicul robul lui Dumnezeu Neagoe") îi spune ce-l ţine „de dreptate şi de adeverinţă şi de dragoste şi de frica lui Dumnezeu". O ecuaţie, după cum se poate vedea, cu patru elemente. Vor fi altele. Deocamdată, discursul robului Neagoe pune învăţăturile şi judecăţile sale în fraze bogate, în spiritul unui moralist-teolog care nu ignoră partea practică a lucrurilor. Frumuseţea lor estetică şi morală ţine de această implicare a religiosului în comportamentul existenţial al omului care aspiră la desăvârşire. El trebuie să capete, prin rugăciune, graţia (mila) divinităţii, dar trebuie să respecte şi un cod moral în viaţa de zi cu zi. Iată câteva dintre ele:

„Fii blând şi nepizmătareţ şi ascultătoriu şi răbdătoriu, şi urăşte cuvintele cele grozave şi scârnave, şi vei vedea pre Dumnezeu! Fie-ţi drag a te ruga de-a pururea, şi ţi să va lumina inima şi va vedea pre Dumnezeu".

*

„Urăşte pohta bucatelor, ca să nu te încungiure cumva patemile amalicului. Fii treazv în rugăciuni, ca nu cumva să te mănânce hiara. Fugi de vin, ca să nu te

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

scapi de veseliia lui Dumnezeu. Iubeşte săracii, ca să fii miluit. Pentru aceea iubeşte sfinţii, ca să te tragă pohta lor cătră bunătăţi".

*

„Adu-ţi aminte adeseori de moartea ta, şi nu vei greşi mult lui Dumnezeu. Adu-ţi aminte de împărăţiia ceriului, ca să te ducă cătră dânsa pohta ei. Adu-ţi aminte de matca focului şi de muncile cele cumplite, ca să urăşti lucrurile cele rele.

Fii gata în toate zilele de întâmpinarea lui Hristos, că făr' de veste va să vie. În toate zilele te socoteşte de ce poruncă de ale lui Dumnezeu eşti lipsit şi totdeauna cugetă ce pohtă de ale trupului ai omorât şi dă laudă lui Dumnezeu, că pentru a lui milă fu aceea".

*

„Nu gândi în firea ta că eşti îndreptat în niscare lucruri înaintea lui Dumnezeu, că iaste zis: „Când ve[ţi] face toate câte sânt poruncite, iar voi ziceţi: «Robi neharnici şi nevrednici sântem»". Nici să gândiţi şi să ziceţi: «De acum înainte noi sântem buni», că nu te vor crede vrăjmaşii tăi, nici să te nădăjduieşti în trup".

*

„Cel ce să teme de draci, acela să arată chiiar că nu iaste într-însul frica lui Dumnezeu cu toată inima lui; iar cel ce se teme de Dumnezeu cu toată inima lui, acela iaste îndrăzneţ spre dânşii. Cel ce să laudă înaintea a mulţi, acela să arată că nu iaste frica lui [Dumnezeu] într-însul; iar cela ce va să să spăsească, acela tot de cele dumnizieşti să grijaşte şi toate pohtele calcă".

*

„Că cum iaste lenia ajutor pohtelor, aşa iaste trezvirea putere bunătăţilor".

*

„Şi limba cea neînvăţată numai ce umblă tocând, că n-are bunătăţi dinlăuntru".

*

„Bunătatea face curăţie, iar mâniia cea iute face patime. Şi muma bunătăţilor iaste mila, iar umplerea răutăţilor iaste semeţiia".

*

„Inima cea împietrită face mânie, iar oprirea face linişte".

*

„Săturarea somnului face învierşunare pohtelor, iar spăseniia sufletului iaste priveghiiare cu seamă. Mulţimea nălucirilor iaste somnul cel mult, iar floarea

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

minţii iaste iar priveghiiarea întru / rugăciuni. Somnul cel mult îngroaşă gândul, iar priveghiiarea îl supţie, însă aceia priveghiiare zicem, carea iaste pentru Dumnezeu şi să face în cântări şi în cântece duhovniceşti, iar într-alt chip mai bun iaste somnul cu tăcere decât priveghiiarea cu cuvinte dăşarte".

*

„Plângerea goneşte pohtele, iar râsul face dăzlupire de la Dumnezeu".

*

„A nu se înfiori omul, face smerenie, iar slava omului face nebăgare în seamă".

*

„Nemâniia face blândeţe, iar ţinerea de pizmă face răutate".

*

„Cel ce iubeşte lărgimea, acela goneşte facerile de bine, iar strimtarea pleacă patemele".

*

„Dorul bucatelor hrăneşte patemele şi pohtele, iar oprirea şi ţinerea le goneşte".

*

„Împodobirea trupului iaste întortarea şi izvrătirea sufletului şi mârşăvirea sufletului; iar mârşăvirea trupului iaste înnoire sufletului".

*

„Obidele trupului sântu spăsire sufletului, împrumsiţarea trupului iaste cursa sufletului".

*

„A cugeta omul totdeauna cele cereşti face dragoste cu Dumnezeu, iar grijile lumii aceştiia gonescu facerile cele de bine".

*

„Cela ce-şi păzeşte gura, acela-şi rădică mintea sus la Dumnezeu".

*

„Vorbele cele multe aţâţă urgie şi mânie. Cel ce face pre voia vecinului, semnează că mintea lui vede bunătăţile, iar cel ce-şi face voia sa, semnează neînţelepţie".

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

*

„Învățătura cea cu frică păzește sufletul de toate răutățile".

*

„Vorbele cele lumești întunecă sufletul, iar iubirea lucrurilor lumii aceștiia dăzlupește gândul și cugetul de la Dumnezeu".

*

„Cel ce n-are îndârjire, acela vede pre Dumnezeu".

*

„Cela ce nu-și va ispovedi cugetele, semnează și arată că cearcă această slavă dășartă și spurcată; iară cel ce le va ispovedui la duhovnic, acela va goni pohtele".

*

„Că cum mănâncă rugina pre hier, așa mănâncă și pre om slava cea omenească, deaca i să va lipi inima de dânsa. Și cum să înfășură volbura sau curpenul de viță și piiarde roadă ei, așa, fătul mieu, piarde trufiia și mândrețele roada împăratului sau a domnului".

*

„Că plecăciunea cea înțeleaptă iaste mai întâi de toate bunătățile."

*

„Și ijdărârea tuturor patemilor iaste mâncarea cea preste sătul".

*

„Iar sfârșitul răutăților iaste a gândi omul însuși că iaste drept".

*

„Și cum mănâncă carii copacii, și gândacii îi fac făr' de frunză, așa și pizma-i piiarde sufletul călugărului".

*

„A-și pune cineva nădejdea pre Dumnezeu, face să rabde batjocurile fără întristare".

*

„A cugeta cineva să nu fie grăit pre nimeni de rău, face trufie. Nu te nădăjdui în puterea ta și va fi ajutoriul lui Dumnezeu cu tine".

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

*

„Nu avea vrajbă cu nimini, că de vei avea, deacii nepriimită va fi ruga ta".

*

„Iubeşte adeverinţa, că tot mincinosul iaste urât înaintea lui Dumnezeu".

*

„Păzeşte-ţi ochii, şi inima ta nu va vedea cele rele; că tot cel ce caută asupra muierii cu pohtă, preacurvie face".

*

„Fereşte-ţi auzul, ca nu cumva să-ţi câştigi sămânţă rea".

*

„Fugi de mincinosul şi ficleanul diavol".

*

„Aibi pace cu toţi, ca să fii îndrăzneţ în rugăciunile tale".

*

„Nu pohti să auzi păcatele nici unui om, ca să nu să lipească vreunul de inima ta".

Aceste reflecţii n-au nevoie, îmi dau seama, de alte comentarii. Ele sunt clare şi drepte. Exprimă idealul moral al omului medieval şi, totodată, temerile, fricile, nedesăvârşirile lui, ca să zicem în limbajul filosofilor. Câteva sfaturi sugerează fineţea meditaţiei, priceperea de a împinge ideile morale spre metafizică. De pildă, acela care spune că privegherea (meditaţia, ca atare) *subţie gândul*. Splendidă vorbă. Sau că *bunătatea face curăţie*, adică purifică şi îmblânzeşte gândul. Unele propoziţii morale ne intrigă azi, cum ar fi de exemplu, că râsul îndepărtează (îl *dezlipeşte*) pe om de Dumnezeu sau că „cel ce iubeşte lărgimea, acela goneşte facerile de bine" etc. Cum să interpretăm vorbele din urmă? Normal ar fi, parcă, invers: cel ce *iubeşte lărgimea* să poată atrage, să cheme la el facerea de bine, nu s-o gonească... Dincolo de aceste nedumeriri, *Învăţăturile* lui Neagoe – mai libere la acest punct, mai direct exprimate, fără trimiteri la pildele biblice, dar sintetizând inspirat (în stilul veritabililor moralişti cultivaţi) înţelepciunea lor – se impun la lectură, plac prin frazele lor scrise cu un condei înmuiat în ceară parfumată şi, de ce nu?, prin filosofia de existenţă bună, dreaptă pe care o comunică. Toate sfaturile duc spre modelul omului desăvârşit pe care îl propune, în spiritul veacului său acest inteligent principe creştin şi latin din Răsăritul Europei...

Unele reflecţii sunt exprimate în propoziţii memorabile. Scoase în faţă şi alăturate altora (din cronicarii moldoveni), ele arată vocaţia moralistică a *omului*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

românesc, acela pe care caută să-l definească în anii '30 filosofii ființei. Cu patru secole înainte, Neagoe îl aproximează punând accentul pe dimensiunea religioasă și morală. O altă înfățișare, altfel spus, a *primatului spiritual* de care vorbesc Eliade, Mircea Vulcănescu și Noica. Neagoe așază înaintea tuturor *ispitelor* (în sensul dat acestui termen de Mircea Vulcănescu) *tăcerea*. Tăcerea gânditoare, meditația înceată și răbdătoare, taina tăcerii gânditoare și smerite. El pune acest gând în niște propoziții splendide, ce pot fi transcrise și fixate în versuri. Unele dintre cele mai frumoase scrise în limba română, de un strămoș al lui Blaga:

„Că mai întâi de toate iaste tăcerea. Deci tăcerea face oprire, oprirea face umilință și plângere, iar plângerea face frică, și frica face smerenie. Smerenia face socoteală de cele ce vor să fie, iar acea socoteală face dragoste, și dragostea face sufletele să vorbească cu îngerii".

Dragostea face sufletele să vorbească cu îngerii!... Una dintre acele vorbe norocoase care intră, dacă au șansa de a fi revelate, în imaginarul cultural al unui popor. Dar *tăcerea fără oprire*, dar *oprirea fără umilință și plângere*?... *Dar dragostea ce pornește din smerenie, iar smerenia din frică*? Naratorul (scriptorul) lui Neagoe Basarab nu-i numai un teolog instruit, este, repet, un moralist ce cunoaște vicleșugurile și subtilitățile limbii. Are și darul conciziei și al expresivității, necesar într-o operă moralistică. Așa se face că observațiile lui, decupate din imensul discurs, pot fi citite ca niște aforisme de preț grupate în jurul unei teme. Cele de mai înainte sunt scoase din capitolul liminar al *Învățăturilor*... – acela dedicat cinstirii icoanelor. Mai sunt și altele, demne de a fi reținute pentru filosofia lor morală și, desigur, pentru frumusețea limbii lor. Unele au o deschidere metafizică, altele sunt sfaturi practice. Omul cumsecade trebuie să știe nu numai să gândească bine pentru a fi pe placul lui Dumnezeu, trebuie să știe și ce trebuie să facă și ce nu este bine să facă. Nu trebuie, de pildă, să-și îngreuneze inima cu mâncări multe, și cu băuturi multe, cum nu trebuie – mai zice Neagoe, om cu experiență – *să se zmintească întru lenevia lui*. Altminteri zis, abuzul de mâncare și băutură duce la lenevie, iar lenevia este un viciu care roade încet și sigur sufletul omului.

Când sunt îngropate oasele mamei sale, Neaga, la Mănăstirea Argeș, și oasele coconilor săi, Petru Voievod și Ioan Voievod, tatăl – domnitorul Neagoe – ține un discurs care este, în fapt, o rugăciune patetică, o *etopee* mișcătoare prin ardoarea întristării fiului ce-și plânge mama: „ca să se îndulcească inima ta de mine, deaca în vremea vieții tale nu te-ai sărutat de dragostea mea, ci încă și la moartea ta îți rămăsese inima aprinsă de dorul și de mila mea". Bocetul domnitorului este și mai zguduitor când tatăl își plânge fiul, Petru, pierit în floarea vârstei.

„Stâlparea mea cea înflorită", îi spune Neagoe. Un bocet emoționant care amestecă suferința singurătății cu sugestia injustiției. A dispărut un om tânăr, nădejdea tatălui ajuns la bătrânețe, a rămas cel din urmă care-l jelește, acum, neputincios, părând că-l ceartă: „Iar acum, fiiul mieu, te văzu zăcând supt pământ, ca un trup al fieștecăruia sărac. Într-o vreme îmi erai drag, iară acum eu te-am urât;

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

într-o vreme îmi era milă de tine, iar acum mie nu-mi iaste milă şi n-ai nici o dragoste de la noi. Într-o vreme erai bogat, iar acum tu eşti sărac. Într-o vreme, fătul mieu, te vedeam pre pământu, iar acum eu te văzu suptu pământu. Şi în puţinea vreme te arătaşi ca o floare frumoasă înaintea ochilor miei, iară apoi numaidecât iar te supuseşi supt pământu. Că eu pohteam să vezi tu pre mine supt pământu, iară acum, dragul mieu fiiu, eu văzuiu întâi pre tine îngropat. O, fătul mieu, căci nu acoperi mai bine pre mine pământul decât pre tine, ce mă lasă la bătrâneţele mele. Şi când fu vremea bătrâneţelor mele să să odihnească pentru tine, tu atunce n-ai nici o grijă de mine şi m-ai lăsat să fie totdeauna inima mea arsă şi aprinsă de jalea ta şi ochii miei să fie la bătrâneţele mele tot plini de lacrăme zioa şi noaptea. Că eu aş fi dat traiul şi zilele mele, ca să fii tu viu. Şi eu îţi găteam haine domneşti, ca să te îmbraci cu dânsele şi să te împodobeşti, ca să veseleşti inima mea şi să usuci aceste lacrăme multe din ochii miei. Iară acum trupul tău să dăzbrăcă de hainele care i-am gătit eu şi să îmbrăcă în pământu, dintru care au fost luat, după cum zice Dumnezeu, «că din pământu eşti şi iar în pământu te vei întoarce». Iar sufletul tău alte vederi vede, ci nu ştiu dintr-acele vederi, care va fi văzând sufletul tău".

Trei lucruri mari există pe pământ, zice Neagoe, adresându-se lui Theodosie şi celor din preajma lui – boieri, feţe bisericeşti, slujitori – *ceasul morţii, vămile cele înfricoşate* şi momentul *în care sufletul omului păcătos, legat în lanţuri, stă în faţa judecătorului suprem*. Scenariul lui Neagoe nu este original, este luat din alte scrieri teologice sau le-a auzit de la alţii. Oricum, sursele acestei viziuni au fost determinate. Rămâne original modul de a le sintetiza şi spune. Cu vibrantă afecţiune şi imensă grijă pentru ceea ce va urma după el. Prinţul tânăr, care-i va lua locul, trebuie să fie avertizat. „Fiţi înţelepţi ca şerpii şi întregi ca porumbeii", îndeamnă el, repetând şi, apoi, desluşind (tâlcuind) vorbele lui Hristos. Omul trebuie să-şi sacrifice trupul şi să-şi păzească, precum face şarpele, capul, deoarece sufletul este capul omului... Iar porumbelul este o pasăre inteligentă, ea veghează mereu, chiar atunci când mănâncă, să nu vină uliul să-l răpească. Aşa şi omul, *să priveghească şi să se gătească*, pentru că nu ştie când vine moartea... Să nu facă „cuvinte dăşarte şi făr' de ispravă".

Pedagogia lui Neagoe are şi un capitol (al VII-lea) privitor la modul în care un domnitor se cade să mănânce. Există şi aici o ceremonie şi o morală ce elimină excesul, desfrâul, turbata lăcomie. Ceremonialul mesei domneşti începe cu o interdicţie: domnitorul *să nu-şi slobozească mintea [de tot]* spre veselie". Să fie, altfel zic, moderat şi cuviincios în toate. Să se veselească, desigur, dar să nu-şi piardă, cumva, mintea. Mintea trebuie să rămână mereu trează şi dreaptă. Căci cine îşi pierde mintea, îşi pierde şi sufletul:

„Pentr-aceea te învăţ şi eu, fătul mieu. De ţi-e voia să fii unsul lui Dumnezeu, ţi să cade toate scopotele şi jocurile să le laşi jos. Că aşa să cade domnului să-şi veselească oştile; iar mintea să nu ţi-o pleci cătră dânsele, deaca ţi-e voia să fii

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

desăvârşit şi întreg. / Ci acele scopote să răsune înaintea ta şi voia oştilor tale încă să o umpli, ci însă te nevoiaşte să umpli şi voia Dumnezeului tău, carele te-au unsu. Şi să nu-ţi îngreuiezi trupul cu beţii, că mulţi zic: «Bună iaste băutura cea multă». Dar cum iaste bună? Că omul, deaca să îmbată, de are şi minte multă, el o piiarde; de are mâini viteze, nici de un folos nu-i sântu; de i-ar fi picioarele repede, nimic nu-i sporescu, şi de are şi limbă dulce şi vorbitoare frumos, nici cu aceea nu poate grăi. Deci cum nu iaste rea beţia, când toate mădularile omului nici de un folos nu sânt trupului său? Dar lui Dumnezeu şi oamenilor cum va putea să facă vreun lucru de treabă? încă ş-altă răutate izvorăşte şi iase de la beţie, că omul beţiv întâi trupul şi-l bolnăveşte şi-şi sărăceşte casa şi-şi piiarde mintea. Deacii, deaca-şi piiarde mintea, el îşi piiarde şi sufletul. Sau iani să vedem cu beţiia, ce lucru de folos am făcut sau am dobândit, făr' decât ne-am bolnăvit trupurile, [şi] ne-am sărăcit casele [şi] ne-am pierdut mintea! Deacii deaca ne-am pierdut mintea, noi am dăzlupit şi pre Dumnezeu de la noi. Şi cel ce iubeşte băutura multă, acela nu să va chema următoriu lui Hristos, ci va fi chemat ca un dobitoc. Pentr-aceea, fătul mieu, mai bine iaste să iubeşti băutura cea multă şi să te chemi dobitoc, au [mai] bine iaste să te chemi următoriu lui Hristos? Iar slugilor tale le dă să bea din dăstul şi cât vor vrea. Şi tu încă să bei, ce cu măsură, ca să poată birui mintea ta pe vin, iar să nu biruiască vinul pre minte; şi să cunoască mintea ta pre minţile slugilor tale, iar să nu cunoască mintea slugilor pre mintea ta".

Asemenea îndemnuri la măsură şi temperanţă în privinţa băuturii şi mâncării întâlnim peste tot în textele vechi (la cronicari, în primul rând) şi le aflăm până târziu, în versurile despre buna purtare în lume ale lui Anton Pann. Semn, cumva, că românii mâncau şi beau fără măsură? Cantemir insistă asupra acestui aspect, când vorbeşte de ospeţele domneşti. Şi alţii vorbesc de faptul că boierii noştri mâncau şi beau, la prânzurile domneşti, până nu se mai puteau ridica de jos. Am dat, în cuprinsul unei istorii a identităţii româneşti, mai multe dovezi din care putem deduce că spiritul medieval îşi potolea complexele (multe şi de toate felurile) prin prânzuri năpraznice, care ţineau ceasuri lungi şi prin *udeală* (după vorba lui Setilă din *Povestea lui Harap Alb*) îmbelşugată. Neagoe atrage atenţia, înaintea cronicarilor convinşi de binefacerile moderaţiei în sfera gastronomiei, asupra acestui viciu plăcut şi păgubitor. Are o filosofie a moderaţiei şi a bunei-cuviinţe, zicând că *cine îşi pierde mintea îşi pierde sufletul*. Şi mai atrage atenţia, cu blândeţe, că omul care pierde măsura la băutură, coboară din condiţia lui, devine („se cheamă") dobitoc, pur şi simplu. În fine, dacă, totuşi, se întâmplă că Principele apucă să-şi îngreuneze inima cu mâncăruri multe şi băuturi fără socoteală (*să-şi împresoare şi să-şi surpe sufletul*, zice în alt loc), să nu dăruiască la beţie pe nimeni, nici să urgesească pe cineva. Să facă aceste lucruri, dacă vrea, a doua zi, dimineaţa, pe trezie...

După cum se vede, Neagoe – gospodar chibzuit – se gândeşte la toate situaţiile. Chiar şi modul în care trebuie aşezaţi la masă. *Învăţăturile*... cuprind şi o

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

literatură a ceremonialului. La masă se păstrează ordinea socială, titlurile de noblețe nu trebuie încălcate, căci, dacă sunt încălcate, se agită complexele şi duşmăniile. Iar duşmăniile ţin mult şi duc departe... Aşa că, fin observator al moravurilor, Neagoe îşi pune în gardă fiul, pe Theodosie, care trebuie să devină un principe luminat, împăciuitor şi diplomat. Atenţie, deci: *să nu-şi îngreuieze inima*, căci de aici pornesc multe scârbe şi rele...

În acest tratat de chibzuinţă şi purtare bună nu-i uită muierea Dalila, „necredincioasa şi hicleana curvă", simbolul speciei. Neagoe traduce pentru feciorul său şi acest simbol printr-o reflecţie pe care trebuie s-o înţeleagă şi s-o urmeze orice Samson:

„Cu adevărat, într-această lume nu iaste mai rea şi mai amară decât muiarea [vicleană]".

O temă fecundă, repet, în literatura religioasă, ca şi în cea laică. După beţia care surpă trupul şi îngreuiază inima, vine – ca subiect de îngrijorare pentru moralişti – femeia, care este la originea multor păcate, dacă nu chiar la originea răului în lume. Neagoe nu merge atât de departe în suspiciunile sale, dar atrage şi el atenţia tânărului Theodosie că, în privinţa muierii, el să se gândească la Dalila. Aşa va recomanda, câteva secole mai târziu, într-un poem, şi Eminescu.

Interesante, iscusite, vădind o anumită complexitate a spiritului, sunt şi sfaturile privind diplomaţia în sens strict, adică relaţiile omului de stat (Principele, aici, răsăritean) cu solii care vin să facă „jurământ şi legătură". Unii vin cu voroave bune, împăciuitoare, alţii vin cu „cuvinte aspre şi de vrajbă", aducând veşti rele. Neagoe, au observat toţi cei care i-au citit cu atenţie *Învăţăturile*..., este un om de dialog şi un diplomat abil. Prima lui idee este ca domnitorul să-i primească pe toţi, cu vorbe blânde, indiferent de solia pe care o aduc. Să-i cinstească şi să-i dăruiască înainte de orice: „Că cu acea puţinea cinste ce le veţi face, iar ei mult vor lăuda numele vostru şi-l vor înălţa"... Trage, din această abilitate diplomatică, o morală valabilă şi în existenţa obişnuită. Rădăcina moralei se află, desigur, în *Biblie*: „că domnul carele are minte nu-i trebuiaşte într-această lume altă avuţie, făr' numai numele cel bun". Şi, pentru ca vorba bună să rodească şi numele cel bun al domnitorului să se întărească şi să se răspândească, Neagoe mai propune ceva: un decor adecvat, un ceremonial pe măsură, în fine, o primire de se poate fastuoasă a solului. Domnitorul să trimită înaintea solului „cinste şi bucate şi băuturi den destul", iar când solul ajunge la scaunul domnesc, el trebuie întâmpinat de boieri de ispravă, împodobiţi frumos, cu cai buni, împodobiţi şi ei bine cu rafturi. Morala acestei ceremonii este: „Cunoaşterea şi socoteala solului iaste cinstea".

În fine, când cel trimis îşi va prezenta solia, este bine ca domnitorul să asculte în linişte, fără a se bucura sau fără să se mânie, fie că veştile sunt bune sau rele: („iar tu să şezi şi să cugeţi de cele dumnezeieşti, iar nu de cele lumeşti şi de nimic"), şi, după ce cugetă, dacă are ceva de întrebat, să-l întrebe pe sol „cu blândeţe şi smerenie", să nu se ţie mare şi să se sfătuiască neapărat cu sfetnicii săi

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

cei bătrâni, apoi, înainte de a-i da răspuns solului, să-l ospăteze şi să-l dăruiască. Toate acestea trebuie făcute cu dichis, după regulile ceremonialului înalt şi fastuos domnesc, pentru că numai aşa arătăm cinstea faţă de un oaspete important. Şi aici *Învăţăturile*... filosofice coboară în domeniul protocolului şi Neagoe dă sfaturi utile, gospodăreşti: „Vă tocmiţi paharnici, scoateţi păhară de argint frumoase şi siliţi să aşăzaţi toate frumos ca să să mire şi solul de acea podoabă şi rânduială bună, care să nu o fie văzut el la stăpână-său niciodată, ci să laude pretutindinea ce au văzut şi să povestească. Pentru că şi aceasta iaste o cinste a domnului aleasă şi lăudată. Aşijderea şi masă să găteşti frumoasă şi să faci multe feliuri de bucate şi să aducă tot pre rând, unile dupre altele. Şi băuturi să scoţi de unde vei avea mai bune şi mai dulci. Şi iar să te sfătueşti întâi, să vezi la masă ce vorbe şi ce graiuri vei vorbi cu solul, ca nu cumva să vorbeşti niscare lucruri făr' de ispravă şi niscare cuvinte de nimic, apoi să-şi râză solul de tine. Căci că vinul amestecă inima omului şi-l face bărbat şi vesel, şi cugetă multe lucruri deşarte, şi cuvinte de nimic grăiaşte. Pentr-aceea să nu te îndemne inima, fiind beat, să grăieşti cătră sol niscare cuvinte dăşarte, ci cele ce ai cugetat la trezvie, acelea să şi vorbeşti. Iar înţelepciunea şi vitejiia de la beţie să nu o crezi, măcar de ţi-ar părea că sânt cât de bine tocmite; că cuvintele de la beţie strică cele ce ai cugetat la trezie. Într-alt chip cum [vei] mai putea zice? Cum ar face cineva nişte bucate bune şi să arunce [apoi] cineva vreun lucru spurcat într-însele; deacii îi caută nu numai bucatele să verse, ci şi vasul să-l spargă. Aşa strică şi cuvintele de la beţie".

Şi, cu acest prilej, vine din nou vorba de beţia ce strică *cugetul* pe care îl are omul în stare de trezire...

Învăţăturile... Când domnitorul trimite un sol („vreun boieriu" de-al său) în altă parte, la alt domnitor, acesta trebuie, înainte de orice, să nu umble cu „cuvinte neclătite", să aibă mintea bună şi înţelepciunea cuprinzătoare. Să aibă şi răbdare, ca şi stăpânul (domnitorul) ce-l sfătuieşte şi-l trimite.

Cu sfârşitul acestui capitol dedicat relaţiilor, să spunem astfel, diplomatice, Neagoe lasă deoparte pildele şi parabolele biblice şi se adresează direct celor ce-l ascultă. Mai mult, se confesează, îşi asumă pe faţă proprietatea *Învăţăturilor*... Moment important în această naraţiune morală ce adună, ca albina, mierea înţelepciunii de peste tot. Neagoe vorbeşte aici ca un autor, nu numai ca un domnitor ce-şi pregăteşte urmaşul:

„Că domnul care iaste înţelept şi are minte, pentru numele său cel bun nu numai ce socoteşte şi ia învăţătură de la aceste lucruri ce am scris eu, ci încă şi mai multe să va socoti cu mintea şi va chibzui ziua şi noaptea, ca să dobândească numele lui cinste. Şi pentru cinste, şi sângele şi-l va vărsa; că cinstea niciodată n-are odihnă. Pentru aceea şi mie atâta mi s-au părut că va fi mai bine. Iar pre voi, iar cum vă va duce gândul şi firea că va fi mai bine, aşa veţi face, ce şi după socoteala voastră, cândai vă va fi fără părere rea. Că eu tot v-aş fi mai lungit învăţătura pentru aceşti soli, carii vor veni la voi, şi tot mai zic: toate cuvintele ce le

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

vor grăi solii să le ascultaţi şi să le răbdaţi. Căci că nu sânt acelea cuvintele lor, ci sântu ale stăpânilor lor, carii i-au trimes la voi".

Din tablou nu lipseşte figura pribeagului, nici aceea a domnitorului care, în faţa forţei pe care n-o poate învinge, îşi pleacă înţelept capul. Faimoasa idee a capului plecat pe care sabia nu-l taie, dar nici nume bun nu-i face. O idee ce agită şi, de cele mai multe ori, irită pe moraliştii români, ieri ca şi azi. Cei mai înverşunaţi dintre ei, cred că este vorba de o laşitate detestabilă, devenită, cu vremea, o dimensiune organică a spiritului românesc. Nu cred că este aşa, dar aici nu intră în discuţie opinia comentatorului de azi, ci părerea unui domnitor inteligent, care trăieşte sub turci la începutul secolului al XVI-lea. Părerea lui este, mai întâi, că: „mai bună iaste moartea cu cinste, decât viaţa cu amar şi cu ocară", şi că viaţa de pribeag (pe care Neagoe însuşi, mărturiseşte, a cunoscut-o) nu-i deloc bună, este chiar umilitoare („eşti de toţi oamenii dosădit"). Aşa că, pentru a-şi apăra ţara, domnitorul să ştie să poarte război, nu înainte însă de a chibzui bine dacă are şanse de a-l câştiga. Recomandă, dacă înţeleg bine, strategia de hărţuire... Iar când confruntarea este inevitabilă, domnitorul trebuie să fie în faţă, să nu rămână în urma oştenilor, să tocmească bine tunurile şi oştenii „tot pe cete". Modelul războinicului (eroul predilect, repet, laolaltă cu *Sfântul*) al imaginarului medieval răzbate şi în aceste rânduri:

„Iar tu să mergi dreptu faţă la faţă spre vrăjmaşii tăi, fără nici o frică; iar căci vor fi ei mulţi, nimic să nu te înfricoşăzi, nici să te îndoieşti. Că omul viteazu şi războinic nu să spare de oamenii cei mulţi; ci cum răsipeşte un leu o cireada de cerbi, şi cum omoară un lup o turmă de oi cât de mare şi cum răshiră un glonţu de tun multe cete de ostaşi, nu căci iaste el mic, ci căci că vine cu mare rane şi cumplire, pentr-aceea răshiră şi răsipeşte multe cete de oameni, aşa şi omul viteaz şi bărbat şi hrăbor nu să înfricoşază de oameni mulţi. Că omului viteaz toţi oamenii îi sânt într-ajutor, iar omului fricos toţi oamenii îi sântu duşmani, şi încă şi de ai săi iaste gonit şi batjocorit şi hulit".

Înainte de a porni războiul, domnitorul trebuie să încerce însă să-l evite. Aici intervine ideea capului plecat. Neagoe judecă fără vanitate această situaţie. Recomandă, s-a observat, demnitatea şi curajul în faţa duşmanului, dar dacă duşmanul, zice el, vine „cu oşti grele şi cu putere mare", nu porni să te baţi de îndată cu el, că te striveşte. Încearcă să-i dai pradă (să-l îmbunezi cu daruri), cum face şoimul din parabola pe care o relatează. Şoimul are inima vitează şi bărbată, dar când îl atacă vulturul, mai puternic, cedează, numaidecât, ca să scape, pasărea pe care tocmai a vânat-o: „Aşa şi voi, fraţilor, sânteţi ca şi şoimul şi multe biruiţi, şi iaste vânatul în mâinile voastre, adecă avuţiia. Deci, de veţi vedea pre niscare limbi păgâne să se pornească asupra voastră cu oşti grele şi cu putere mare, voi nu vă potriviţi lor şi să vă bateţi cu dânşii într-acel ceas, ci socotiţi ce le veţi slobozi din unghile voastre vânat, adecă avuţie, să le daţi să mănânce, ca să să părăsească de voi, cum şi vulturul lăsă pre şoimu".

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Ce-i de obiectat față de această strategie elastică în care vitejia să fie înlocuită, în situații grave, cu morala capului plecat? Neagoe prevede și împrejurarea că „niscare limbi păgâne" nu se mulțumesc cu ceea ce un popor mic le oferă și nu părăsesc scena cu prada șoimului în gheare. Atunci ce-i de făcut? Atunci, spune el, domnitorul împresurat trebuie să iasă cu curaj la luptă cu dușmanul copleșitor, și, luând ca ajutor pe Dumnezeu în inima sa, să folosească tactica de hărțuire de care am amintit. Războinicul inteligent și curajos să ia locul, cu alte cuvinte, diplomatului ce-și pleacă resemnat capul în fața inevitabilului și, astfel, mitologia eroismului medieval este reabilitată în această scriere răsăriteană în care modelele de existență sunt puse, pe drept, la încercare...

Să observăm că în *Învățături...*, mai toate virtuțiile omului medieval (*forma mentis*) sunt reprezentate de figura domnitorului. El este cel care vorbește în text (este, altfel zis, vocea narațiunii) și, în același timp, prezintă modelul de existență: *omul desăvârșit și drept* care unește în sine idealurile religiei (sfințenia), dar și curajul (vitejia), fidelitatea, vocația sacrificiului, adică virtuțiile războinicului. Neagoe le întrunește pe toate: este un om credincios, și pune înainte tuturor însușirilor modelului pe care îl propagă devotamentul creștin. Deviza lui, mărturisită aproape în fiecare pagină, este că nimic nu se poate înfăptui fără iubire și fără încredere în divinitate. Credința este, așadar, cea dintâi armă a ostașului, ca și a domnitorului care conduce pe ostaș. Când nu răzbește cu arma cuvântului, își înfruntă dușmanul cu dârzenie, după ce a ridicat o rugăciune. Dumnezeu este, în aceste momente grave (limbile păgâne cu care trebuie să se confrunte sunt copleșitoare) singurul lui sprijin. Pe scurt, domnitorul este, în această narațiune morală, reprezentativă – mai spun o dată – pentru mentalitățile evului de mijloc răsăritean, un erou exponențial. *Eroul învrednicit*, cum se spune în limbaj bisericesc, de două ori învrednicit, dacă nu, de trei: împacă credința (sfințenia) cu virtutea cavalerească (curajul, fidelitatea și ideea sacrificiului) și, a treia: *înțelepciunea*.

Ca drept creștin și încrezător în idealul măsurii și al modestiei, Neagoe nu se socotește un înțelept. Fuge de această ispită, se apără de orice laudă, vrea chiar ca numele lui să rămână pentru cumpătarea, umilința și milostivenia sufletului său. La sfârșitul capitolului al XII-lea, acolo unde face mărturisiri despre „pecetluirea cărții aceștiia" (adică autentificarea spuselor sale și a scrierii lor), autorul mai confirmă o dată că el a gândit-o și a scris-o, dar, ca să nu se creadă că are trufie în el, își cere iertare, creștinește, de la cei care îl ascultă. Mai mult, nu-și recunoaște merite înalte („să aibă minte desăvârșită") sau că are vreo „vrednicie" în el, dimpotrivă, se consideră un păcătos, nimic mai mult. S-a învrednicit, „s-a ostenit", doar să transmită ce-a aflat de la sfânta biserică... Neagoe face, altfel zis, un act de pocăință. Se umilește ca să nu fie bănuit de trufie. Trufia, vanitatea, lauda, în genere, sunt astuții ale diavolului. Așa că înțeleptul Neagoe se leapădă de ele, se leapădă – se va vedea – chiar și de suspiciunea de a se crede înțelept. Începe prin a-și cere iertare elevilor, fraților, fiului său, adică destinatarilor predilecți ai *Învățăturilor* sale:

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

„Şi iar, fătul mieu, Theodosie, şi voi, iubiţii miei fraţi şi moşteni împărăţiii şi domniei noastre, mai nainte de semnul peceţii eu am cerşut de la voi iertăciune, ca să iertaţi pre mine păcătosul de voi fi greşitu, sau vă voi fi dosădit cu aceaste cuvinte ce am scris aici. Că pentru voi m-am silit şi m-am nevoit, şi acum, la sfârşit, deaca sfârşiiu, iar plecai faţa mea spre dragostea dumneavoastră. Că eu nu mă socotescu a fi vreun înţeleptu, sau să aibu minte desăvârşită, sau să fiu cu vreo vrednicie întregu sau slujitoriu şi îngăduitoriu lui Dumnezeu, ci sântu mai păcătos decât toţi câţi sântu născuţi pre pământu. Şi înţeleş şi auziiu gura lui Solomon zicându: «Dă înţeleptului pricină, şi mai înţelept va fi». Pentr-aceia şi eu, măcar de nu sântu harnic şi vrednic să arătu cătră voi atâta ostenele, iar dumneavoastră încă mai mult să adaogereţi bunătate cătră Dumnezeu şi cu dragostea cea dumnezeiască şi cu cuvintele lui să o umpleţi. Ca să împărăţiţi [împreună] cu Domnul nostru Isus Hristos în ceriu, a căruia iaste slava, cu Tatăl şi cu Duhul Sfânt, acum şi pururea şi în vecii vecilor, amin".

O mică frază din acest mic discurs al pocăinţei, intrat şi el în retorica medievală: [să fiu iertat] „de voi fi greşitu sau vă voi fi dosădit *cu aceaste cuvinte ce am scris aici*", mai precis; ultima parte din mica frază. Aceea care se justifică şi se confirmă, încă o dată, pe sine ca autor. Un autor, putem adăuga, fără fumurile autorlâcului. El nu are conştiinţa proprietăţii intelectuale (va apărea mai târziu în mentalitatea europeană), doar conştiinţa loialităţii şi a *adeverinţei* sale. S-a ostenit, *s-a silit* – cum spune – să spună ceea ce ştie despre „sfânta adeverita credinţă", dar, dacă a greşit, „a dosădit" ceva fără voia sa, atunci cere iertare, se smereşte. Sigur, această mărturisire nu închide discuţia savanţilor despre cine este realul autor al *Învăţăturilor*..., dar confirmă faptul, dacă mai era necesar, că Neagoe se identifică integral cu discursul său moral.

Înţelepciunea, care nu lipseşte din nicio *lecţie*, este o noţiune filosofică şi morală, cu posibilităţi şi funcţii multiple, de la diplomaţie la administraţie. Neagoe este, pe lângă cele arătate mai înainte (şi care ţin de modelul epocii), un om chivernisit, un bun gospodar al ţării. În misia lui de pedagog (care se exercită în cartea pe care o discutăm aici), el pune accent pe această calitate. Principele pe care îl educă pentru a putea prelua, într-o zi, conducerea ţării, trebuie să fie, pe lângă toate celelalte (virtuţi înscrise, putem spune, în fişa postului), un bun gestionar al treburilor din interior. Un gospodar sau un *hospodar*. Aşa că în scenariul *Învăţăturilor*... un loc considerabil ocupă, după cum s-a putut remarca din comentariile de până acum, sfaturile practice (de la organizarea oştirii pe cete şi tactica de hărţuire a adversarului până la aşezarea la masă şi etica moderaţiei în judecata publică).

Pe această fişă comportamentală (să-i spunem: *fişa bunei purtări* sau *îndrumare de bună conduită*) se află şi alte reguli pe care Principele este nevoit să le respecte, dacă vrea să devină un bun conducător, cu bun nume în lume. Selectăm câteva din aceste texte sfătoase, la propriu şi la figurat, pline de parabole şi de restricţii morale: „să fugim de îndelungarea mâniei" şi „să alergăm cătră dragostea şi cătră dulceaţa cea dumnezeiască", „să faci judecată dreaptă şi bogaţilor şi

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

săracilor [...], să nu vă pripiți [...] că mai bine să nu vă fie voia deplină și inima înfrântă, decât să faci săracului strâmbătate", „să împarți milostenie ca să fii și tu miluit de fața Domnului nostru, Isus Hristos [...], de aceasta și eu vă învăț să aveți mâna întinsă cătră toți, însă nu cu fățărie, și fișteCăruia după lucrul său și căruia cum îi va fi slujba, așa să-i fie și cinstea și mila [...], cu socoteală", „fu arătat să fie camăta un lucru cumplit și o patimă ficleană [...], nu mai face cămătărnicie", „pentru aceea, fătul meu, când vei face milostenie, să nu trâmbițezi, nici să strigi înaintea ei ca fățarnicii, ca ea au urât aceasta și nu iubește lauda și trufa, ci și-au ales smerenia", „te păzește dar să nu schimbi acel miros frumos [de tămâie] din vremea sfintelor rugăciuni întru împuțâciunea cea rea a pismei, nici să întorci rugăciunea în blestem", „ia aminte, fătul meu, și socotește de vezi puterea cuvântului rugăciunii cât iaste de rea pizma, când face omul rău pentru rău".

Ce ne spun aceste reflecții morale? Întâi cu ele nu sunt, de bună seamă, cu totul originale; le găsim, sub alte formulări, și în letopisețele noastre; ele exprimă morala timpului. Un timp construit din nestatornicii, cum zic des cronicarii moldoveni, într-o lume, ea însăși foarte nestatornică. Fapt curios, totuși, discursul lui Neagoe sugerează liniște interioară și, deși face mereu referință la primejdii și la uneltirile oamenilor pizmătăreți și ticăloși, învățătura sa recomandă stabilitate, chibzuință, moderație – cum s-a putut reține – cumpătare, netrufie și, mai ales, *milostenie*. Toate acestea intră în codul moral pe care îl transmite acest excepțional tratat pentru uzul unui principe răsăritean, ce aspiră să fie, înainte de toate, un *om desăvârșit și drept*.

Înainte însă de a se despărți de elevii săi, Neagoe le face ceea ce în retorică se cheamă o *etopee* sub forma unei rugăciuni la *ișirea* sufletului său. O rugăciune, de bună seamă, închipuită, cu „cuvinte de umilință". Cum se convine să facă un om credincios, când se desparte de coconii și cocoanele, de boierii și de slugile sale (capitolul XIII). Un discurs de adio, ținut înainte ca „robul [...] cel păcătos și ticălos", nebăgătoriul de seamă și neînțeleptul Neagoe să se pregătească să intre „prin ușile strâmtării". Un discurs plin de afecțiune și, dacă am folosi stilul *Învățăturilor* de până acum, am putea spune că discursul îmbracă hainele cernite ale întristăciunii și ale umilinței:

„Astăzi limba mea, cu carea de-a pururea vă îndulceam și dinpreună cu voi petreceam și ne veseleam, acum să amărî și să încuie și de acum nici o vorbă dulce nu vă poate răspunde și să vă grăiască. Astăzi frumsețea feții mele, care o spălam în băile cele calde și în odihna cea bună și în slavă dășartă, acum toate întunecară. Și urechile mele, cu care ascultam vioarăle și tobele și surlele și canoanele și alte feliuri de veselii multe, acum să astupară. Astăzi anii miei și zilele vieții mele toate să sfârșiră, carii i-am cheltuit în zadar în lumea aceasta, și slava mea trecu ca o umbră și să uscă ca florile câmpurilor. Astăzi mintea mea cea neînțeleaptă, cu carea niciodată n-am cugetat, nici am avut gându să mă gătescu de călătoriia aceștii căi, acum ce folos îmi iaste mie, celuia ce n-am făcut nici un bine înaintea Dumnezeului mieu celui bun?"

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Sufletul ce se pregăteşte de o lungă călătorie, unde îl aşteaptă vămile cele înfricoşate, sufletul, zic, mai aruncă o privire asupra lumii pe care o părăseşte, şi ceea ce vede îl întristează şi mai mult, vede din nou imaginea inexorabilei treceri şi a deşărtăciunii deşărtăciunilor. Nu se exclude din proces, dimpotrivă, se culpabilizează şi se vaită cu o patimă bine cumpănită în faţa pustiirii şi pieirii fiinţelor şi lucrurilor. În această retorică împodobită de clişeele stilului religios medieval se strecoară şi note autentic existenţiale, care-i dau culoare şi însufleţire. Este strigătul de durere al unui om care s-a bucurat de slavă în viaţă şi observă acum, în pragul morţii, că avuţia şi slava nu înseamnă nimic, se risipesc ca fumul, şi el se duce spre o înfricoşătoare judecată. Etopeea lui Neagoe este, într-adevăr, o rugăciune transformată într-un poem al durerii despărţirii de lume şi, totodată, un poem al pocăinţei:

„Spune-mi acum, ticăloase suflete, unde iaste domniia noastră, unde iaste muma noastră, unde sântu feciorii şi fetele noastre, unde iaste slava cea dăşartă a lumii aceştiia şi bucuriia ei? Unde sântu băile cele calde şi umplerea voii trupului nostru? Unde sântu grădinile noastre cele frumoase, cu mesele cele întinse şi cu cărnuri cu miros bun şi frumos? Unde iaste vinul, carele totdeauna veselea inima noastră? Unde sântu vioarăle şi tobele şi surlele? / Unde sântu caii noştri cei frumoşi şi împodobiţi cu rafturi poleite şi cu şale ferecate? Unde sântu inelele noastre cele cu pietri scumpe? Unde sânt diadimele cele împărăteşti, care era împodobite cu mărgăritariu şi cu pietri de mult preţ? Unde sânt gurile hainelor împărăteşti? Unde iaste aurul şi argintul dintr-această lume, ticăloase suflete? Că pentru lăcomiia aurului şi a argintului tău şi a altora, care nu iubeşte Dumnezeu, tu te-ai dăspărţit de faţa cea dulce a Dumnezeului tău. Ci de acum temniţile iadului vor să te sature şi vei să auzi, o, vai de tine, sufletul mieu, în gheena focului celui de veci, că n-ai crezut niciodată că vei să mori şi să te dăsparţi aşa, sau de munca [în] care vei să te munceşti, ci ca un făr' de moarte şi ca un orbu ai greşit lui Dumnezeu. O, lacome şi nesăţiosul mieu suflet, vai de tine! Au n-ai auzit glasul carele striga în pustie, al lui Ioan Botezătoriul, care mărturisea cu glas mare şi zicea cătră toţi: «Carele vine dupre mine, acela iaste mai tare decât mine, căruia nu-i sântu vrednic să-i dăzleg încălţămintele. Acela vă va boteza cu duhul cel sfântu, căruia îi iaste lopata în mâinile lui şi va râni ariia sa şi va aduna grâul său în jicniţile sale, iar pleavele va arde cu focul cel nestinsu». Iar tu, sufletul mieu, încă te-ai aflat pleave înaintea Domnului nostru Isus Hristos, iar tu, acum, pentru faptele tale, eşti înghiţire iadului şi focului celui de veci".

Care-i valoarea estetică a acestor *Învăţături*... religioase, morale, gospodăreşti, ceremoniale, cum am văzut că sunt aceste precepte pedagogice spuse de un principe din Ţara Românească (domnitor) ajuns la vârsta senectuţii? Cum le putem revendica pentru literatura română, fiind scrise în slavonă şi traduse, un secol mai târziu (pe la mijlocul secolului al XVII-lea, cu aproximaţie), de un autor necunoscut? Las pe specialişti să găsească răspunsul bun. Eu, critic şi istoric literar, iau textul ca atare şi,

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

dându-i crezare lui Neagoe care, s-a reținut, scrie în două rânduri cel puțin, că el *a ostenit* să scrie aceste *Învățături*... în limba folosită atunci în Biserica Ortodoxă Română (slavona), îl citesc cu atenție în transpunerea făcută, probabil, de un călugăr (sau ce-o fi fost el), oricum deștept și talentat, și constat că, în limba timpului (timpul când a fost tradus, adică în secolul al XVII-lea, repet) și cu mentalitățile de atunci, textul oferă mari surprize criticului estet. Scriitura este, desigur, proprietatea traducătorului, dar ea exprimă gândurile și, bănuim, modul de a orândui lucrurile vieții și ale religiei și chiar modul de a fi al autorului inițial, vorbitor, probabil, de slavonă. Ideea că tot ce nu-i scris în limba română, în timpurile când româna nu era încă o limbă literară, nu aparține literaturii noastre este eronată. Cine răsfoiește istoriile literare franceze observă că ele cuprind și scrierile în limba latină (limba Bisericii) apărute înainte de a se naște *limba romana* (franceza veche). Cazul *Învățăturilor lui Neagoe*..., dincolo de chestiunea originalității și autenticității lor – chestiune în bună parte rezolvată de specialiști – este, într-un anumit sens, mai simplu și, în același timp, mai complicat pentru valorizarea estetică a textului. Mai simplu, zic, pentru că știm că ele au fost traduse, la un secol distanță de când au fost scrise, într-o limbă cu valori estetice și, aspectul complicat, e că citim și judecăm copia, nu originalul unei opere morale, într-adevăr, de prim rând în cultura noastră. Nefericirea, pentru criticul care trebuie să dibuiască într-un discurs din secolul al XVII-lea, este că nu știe, măcar, cine este traducătorul și dacă el a respectat sau nu, întocmai, originalul slavon. A făcut – după obiceiul timpului – interpolări sau nu? A împodobit sau a sărăcit frazele, iarăși, după procedeul copiștilor orgolioși (orgolii de creatori de a doua mână) și isteți? Iarăși nu știm.

Dan Zamfirescu, cel mai pasionat de subiectul *Învățăturilor*... și cel care a adus, în ultima vreme, împreună cu G. Mihăilă (un erudit filolog slavist), cele mai multe lămuriri în cazul pe care îl discutăm, nu exclude posibilitatea unor interpolări, neglijabile însă, în traducerea din secolul al XVII-lea, „incapabile – adaugă el – să modifice arhitectonica genuină a scrierii". Concluzia lui este neșovăielnică: „un singur om, un mare artist al cuvântului, a gândit și a elaborat această carte, care este întâia noastră capodoperă"[3]. Așa este sau, pentru a rămâne în spiritul adevărului estetic – unde prudența este obligatorie (prudența cade bine când este vorba de lucruri estetice în care intră, prin definiție, multe inefabile) –, așa ar putea fi cu *Învățăturile*... acestea scrise în limba liturgică – slavona –, înțeleasă doar de oamenii Bisericii și, în parte, de cancelariile domnești. O capodoperă, să admitem, care adună înțelepciunile lumii creștine din răsăritul Europei, cam în același timp, cu apariția primului text în limba română (celebra *Scrisoare a lui Neacșu* din 1521), într-un secol în care Rabelais publică *Gargantua și Pantagruel*, iar Montaigne scrie *Eseurile* sale – cea mai mare operă de meditație a Evului Mediu occidental.

[3] *Introducere* la ed. cit., București, Editura Minerva, 1971.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Ce ne spune azi această operă morală în care Edgar Papu, erudit analist al stilurilor româneşti, descoperă manifestări ale barocului timpuriu? Înainte de a vedea stilul, să sintetizăm formele conţinutului, substanţa acestei literaturi parenetice, cum îi spun vechiştii noştri[4]. Să spunem, mai întâi, că este o operă morală *predată* (*scrisă*, ne asigură naratorul) unui destinatar precis (Theodosie, viitorul Principe al Ţării Româneşti) şi boierilor de pe lângă Curtea Domnească. Naratorul este chiar Domnitorul ţării, Neagoe Basarab, care în două rânduri (poate de mai multe ori) se recunoaşte ca atare şi chiar mai mult: se identifică, tot în două rânduri, cu autorul acestor prelegeri private cărora el le numeşte *Învăţături*... Le numeşte bine. Aşa şi sunt: *Învăţături*... cu un conţinut religios şi moral, adaptate unui scop ce este, spre binele naraţiunii, mereu depăşit. Scopul dintâi este să facă educaţia viitorului domnitor (Theodosie) şi de acest lucru se ocupă chiar domnitorul, om cu experienţă, trecut prin multe, decis să transmită ceea ce ştie viitorului domnitor.

Autorul (naratorul) vorbeşte despre el, dar mai mult comunică un cod moral acceptat. De cine? De Dumnezeu, înaintea tuturor. Etica viitorului Principe trebuie să treacă, întâi, prin credinţa ortodoxă şi, în toate situaţiile, ea trebuie să fie plăcută lui Dumnezeu. Monarhul trebuie să fie, aşadar, un om al religiei. El trebuie să comunice în toate momentele existenţei lui cu divinitatea. Numai astfel va ajunge la „desăvârşire". Idealul său este, să mai spunem o dată, idealul „omului desăvârşit şi întreg" (în viziune isihastică). Un ideal şi, legat de el, un cod moral pe care autorul îl defineşte şi-l completează în toate capitolele cărţii. Le-am semnalat deja. O sumă de virtuţi şi o listă lungă de interdicţii (păcate) pe care omul trebuie să le respecte. Ele se regăsesc în mai toate scrierile morale ale Evului Mediu şi, o parte dintre ele, intră şi în preceptele Renaşterii, cum s-a observat de mulţi. Omul, pentru a se sui pe treapta desăvârşirii, trebuie, de pildă, să capete mai întâi „minte slobodă şi chibzuită", firea lui omenească, de regulă căzută, să se înalţe „pe deasupra îngerilor". Este doar un sfat, o *învăţătură* din acest extraordinar, în fond, tratat de morală practică şi, prin nota lui religioasă, un tratat, indirect, de metafizică în spaţiul răsăritean în care popoarele se mişcă des şi culturile se interferează. Dominant este punctual de vedere al religiei ortodoxe, când este vorba de *moarte*, *frică*, sentimentul deşărtăciunii şi alte teme delicate. Iată cum este tratată frica, văzută ca o formă a „spaimei de gol" şi un efect al părăsirii graţiei divine: „Şi mă întâmpină frica de care mă temeam, şi frica cea de noapte mă cuprinse şi traiul vieţii mele se întoarse întru suspini, iar eu strigai către Dumnezeu şi nu mă auzi, chemai ajutor de la cel de sus şi nu-mi veni. Că mă părăsiră şi tată-mieu şi muma-mea şi fraţii şi rudeniile şi prietenii, toţi mă lăsară singur între aceste nevoi şi întristăciuni, făr-de mângâiare".

[4] Cf. Dan Horia Mazilu: *Dicţionarul general al literaturii române*, art. *Neagoe Basarab*, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, 2012.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Justificarea este, aici, existențială (splendidă), fără argumente metafizice. Este o temă pe care o dezvoltă mai ales filosofii, moraliștii și scriitorii. Edgar Papu găsește un argument pentru a semnala viziunea barocă în *Învățăturile lui Neagoe*. Eu aș vedea în aceste, repet, notații despre frică (frica dinaintea neantului) un adânc sentiment existențial, o intuiție a singurătății în fața morții. Revin: o operă, dar, pedagogică, un cod moral și, în subsidiar, metafizic, întrucât Neagoe ia în discuție și *blestematele chestiuni insolubile* (subiectele predilecte ale metafizicii, în toate timpurile), în fine, o carte de învățătură în care regăsim, sub forme, poate, elementare, dar regăsim, ceea ce se cheamă o filosofie de viață, concentrată – cum am precizat de mai multe ori – în jurul unui model uman, „omul desăvârșit și întreg".

Și literatura directă și indirectă de unde vine? Prin ce se revelează? Din profunditatea gândirii și frumusețea limbajului ce se luptă încă, în această fază (secolul al XVII-lea, de când datează traducerea *Învățăturilor*...) cu imperfecțiunile gramaticii românești. O limbă, totuși, în bună parte coagulată, capabilă să exprime noțiunile mai complicate ale meditației teologice și ale reflecției morale. Neagoe, să se observe, nu folosește prea mult metafora biblică (așa cum va face mai târziu Antim Ivireanu în *Didahiile* lui), nici nu împodobește prea mult pomul stilului său sfătos și meditativ. Recurge la *pilde*, parabole, fabule și, în genere, nu se îndepărtează niciodată prea mult de preceptele cărților sfinte, dar, când este să-și comunice ideile, le comunică într-un mod mai simplu, fără să-și încarce fraza. Este, prin excelență, un spirit reflexiv, mintea lui este așezată și, după cum s-a putut constata, recomandă totdeauna *nemânia*, blândețea cuvântului, discreția în relațiile cu oamenii și frica de Dumnezeu, bineînțeles. Spre deosebire de frica de dinainte (frica existențială), care destabilizează, risipește ființa și paralizează spiritul și întunecă sufletul, frica de Dumnezeu este stabilizatoare și rodnică. Ea stăpânește firea omenească și o poate înălța, mai citez o dată memorabila sintagmă, din suspinuri, „pe deasupra îngerilor"...

Cât de local, „răsăritean", românesc – în fine – este spiritul acestor excepționale *Învățături*..., scrise (să admitem) de un domnitor cultivat, credincios, mare ctitor de mănăstiri, gospodar chibzuit și înțelept, zic, și cât de european este modelul „omului desăvârșit și întreg"? S-a ridicat de mai multe ori această chestiune cu precădere de către ultimele generații de cercetători ai fenomenului. Ce este cert și ce trebuie, cred, subliniat este faptul că *Învățăturile*... sintetizează ceea ce îndeobște numim înțelepciunea răsăriteană. Ele nu pun în discuție – sau n-am observat eu – problema originii noastre (cum fac, de regulă, cronicarii moldoveni și, în secolul al XVIII-lea, cărturarii prelați ardeleni, profesori de conștiință națională!), ele atacă (mă rog, discută) chestiuni de ordin moral și religios, vor să educe un viitor conducător și să impună, într-o lume plină de strâmbătăți și nesiguranță, un model de viață înțeleaptă. Ecuația ei începe cu cinstea și se încheie cu smerenia. Un șir lung de înțelepciuni ce exclude violența și fățăria, trufia și toate cele șapte păcate biblice. Cât de *răsăritene* sunt aceste precepte? Sunt, le regăsim

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

în mai toate scrierile de acest gen, pentru că toate izvodesc din scrierile creştine. Le regăsim şi la Cantemir, combinate, acolo, mai mult cu ideile din filosofia antică. Interesant este faptul că Neagoe pune accentul pe blândeţe şi bunătate şi recomandă insistent *milostenia* ca factor esenţial în relaţiile dintre indivizi. Se configurează în sfaturile lui o *etică a milosteniei*, putem zice. În ea se întrevede şi omenia românească, dar şi discreţia (*să ai milă!, dar să nu te lauzi cu milostenia!*) şi modestia, moderaţia, în genere, în toate. Neagoe detestă, în chip deosebit, *trufia* (primul, după cum ştim, dintre păcatele de moarte, în viziunea creştină), cere modestie şi îngăduinţă. Îngăduinţă înseamnă toleranţă, toleranţa înseamnă înţelegere şi înţelegerea duce la pace şi bunătate. Cam acesta este, în rezumat, lanţul determinărilor în logica răsăriteană. În centrul ei se află *înţelegerea*, zice patru secole mai târziu filosoful creştin Nae Ionescu. Noi, răsăritenii, tindem *să înţelegem* universul, pentru că vrem *să pătimim*, *să trăim* cu el, în timp ce occidentalii vor doar *să-l cunoască* şi *să-l stăpânească*? O fi aşa, o fi altfel? A înţelege nu înseamnă, oare, a cunoaşte?

Neagoe nu-şi pune în chip expres această chestiune, dar orientează toate *Învăţăturile* sale în sensul înţelegerii şi perfecţiunii, întregirii morale şi spirituale a omului... Să ne amintim de sfaturile pe care le dă viitorului Principe şi oamenilor lui, când se întâmplă să primească un sol străin. Să fie tăcuţi, să asculte în linişte şi, orice ar auzi, să nu arate pe faţa lor întristare. Nici să sloboadă din gură cuvinte nepotrivite, *să-şi tăinuiască* (un cuvânt esenţial în vocabularul său moral) gândurile. Mai citez o dată frazele care lămuresc această strategie a tainei şi a precauţiei: „Cuvântul iaste ca vântul: deaca iese din gură, nici într-un chip nu-l mai poţi opri... Şi toate cuvintele lui [ale solului] câte au zis, să le ţii minte şi nimeni să nu le ştie. Că de-ţi vor fi adus veşti şi cuvinte, măcar bune, măcar rele, să nu te întristezi, ci să ai faţă şi chip vesel către toţi"... Are de-a face acest scenariu al discreţiei cu scepticismul românesc sau cu complexul pe care românii îl au faţă de străini, mai toţi biruitori, asupritori în vremea în care se desfăşoară acest monolog pedagogic? Are sau nu are, nu pot să-mi dau seama, dar recomandările lui Neagoe, om, repet, hârşit de viaţă, domnitor lucid, spirit religios, sunt bune, intră în codul moral al Principelui european. Prudenţa este mama înţelepciunii, la Est, ca şi la Vest, taina (tăcerea) este o virtute folositoare în Răsăritul pus de istorie mereu la încercare. Între altele, creează un bun nume şi-l răspândeşte în lume.

Vorbeam de stilul acestei naraţiuni ce uneşte elocinţa (oratoria) – virtute a retoricii medievale – cu fineţea meditaţiei morale. Edgar Papu o asociază, după cum am precizat, barocului timpuriu european[5]. Descoperă semne ale „barocului manuelin" în stilul Mănăstirii Curtea de Argeş (*semne ale exaltării şi ale excesului*, semne de *maraviglia*, pe care le află şi în arhitectura din vremea regelui portughez Manuel cel Mare sau cel Norocos etc.), trece, apoi, la *Învăţăturile lui Neagoe*... şi

[5] Vezi *Barocul ca tip de existenţă*, în vol. *Despre stiluri*. Bucureşti, Editura Eminescu, 1986, cap. *Barocul lui Neagoe*, p. 250–257.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

descifrează, în interiorul frazelor sfătoase, nuanțe ale talentului *discreției* unite cu *virtutea discreției*. Autorul crede că acestea fac parte din codul estetic și moral al barocului. *Frica*, de care am discutat mai înainte, *frenezia durerii* (venită pe filieră arabă), ideea spectacolului, imagistica, în genere, demnă și maiestoasă, toate acestea și altele, ar fi după Edgar Papu, o „expresie anticipatoare a marelui baroc", de nuanță iberică. Cum să primim această ipoteză și această demonstrație stilistică? Nu-i, de altfel, singurul comentator care o face. Personal o accept, ca ipoteză de interpretare, nu mai mult. Totuși, câteva lucruri mă fac să mă îndoiesc de ea – cel puțin metodic și până la apariția unor argumente mai solid estetice. Și iată de ce: știm (de la Jean Rousset, de pildă, care a studiat poezia barocului francez) că simbolurile barocului sunt *Circe* și *Păunul*, adică simbolul metamorfozei și simbolul ostentației decorativului. Aici ar intra ideea spectacolului de care vorbește Edgar Papu, dar...

Dar, lăsând deoparte arhitectura Mănăstirii Curtea de Argeș, cât de puternică este această viziune în *Învățăturile lui Neagoe*, care, să nu pierdem din vedere, fac sistematic, cu ostentație, putem spune, elogiul moderației și al modestiei, afurisesc trufia și, încă o dată, repudiază cu ostentație lipsa de măsură, fastul, în toate, începând cu comportamentul și închizând cu stilul de viață? Este limpede, modelul *omului desăvârșit și întreg* nu este construit pe ideea ostentației decorativului și, dacă luăm în seamă morala din interiorul *Învățăturilor*, vedem că nici mobilitatea, metamorfoza nu sunt recomandate. Dimpotrivă, omul trebuie să fie statornic, auster, cumpătat, smerit (noțiuni, toate, ale unei civilizații a prudenței și a pudorii, cum este, în fapt, civilizația românească) și cum ne conseiază înțeleptul, moderatul Neagoe, și cum ne sugerează, în fapt, modelul uman pe care îl propune: *Omul desăvârșit și întreg*.

Dar nu poate, mă întreb, ca idealul omului care ajunge la desăvârșire și se întregește moral și spiritual prin râvnă, rugăciune, milostenie, cumpătare, austeritate etc., nu poate, zic, ca acest ideal să fie slujit într-un discurs (oral sau scris) cu exuberanțe stilistice specific barocului; și mai departe: modestia nu poate îmbrăca în scriitură hainele decorativului excesiv, strălucitorului, freneziei retorice? Răspuns: ba bine că nu! Dar trebuie să dovedim cu argumente estetice, mai puțin (cu precauție, de se poate) prin analogii care, de multe ori, ne încântă spiritul fără să ne convingă propriu-zis. Vreau să spun că *Învățăturile*... acestea cu parfum de ceară topită din lumânări aprinse într-o modestă biserică valahă și cu înțelepciuni vechi, trecute prin limbajul unui om (un domnitor învățat sau un călugăr smerit și erudit), plac enorm la lectură, ne întorc în timp și ne sugerează reveriile unei lumi vechi, ce își caută, în nestatorniciile, blestemățiile și spaimele istoriei, un model de existență bazat pe ideea de perfecțiune și întregire a spiritului. Neagoe este, în fond, un moralist de clasă și, în substanța lui, un spirit liric melancolizant și lucid. Aserțiunile lui, fie că sunt creații proprii sau sunt luate de la alții, sunt memorabile, de o frumusețe austeră și demnă, neîncovoiate de disperare,

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

chiar şi atunci când vorbesc de iminenta moarte. Un *monument de literatură politică, filosofică şi elocvenţă, o capodoperă a literaturii noastre morale*? Putem spune toate acestea, dacă umflăm puţin cuvintele, dar fără a ne îndepărta prea mult de adevăr.

ABSTRACT

This article is about the teachings of Neagoe Basarab in regards to the behavior of the future ruler. They are presented as a manual for practical morals where the orthodox faith intertwines with the bravery, merging the attributes of the Saint with those of the Hero. The religious significances of this moral code can be found under double appearance, for both division of the virtues ("Indwelling of God", fasting, patience, love, gentleness, humility) and meeting of sins (lack of moderation in regards to gastronomy, drinking, gossiping, laughter and women, believed to be behind the many sins). Besides the theological instruction, the teachings of Neagoe Basarab puts into the foreground a moralist who knows the pitfalls and subtleties of the language, the finesse of meditation and the skill to push ideas to metaphysics.

After Acad. Eugen Simion had commented the discursive levels of the chapters devoted to medieval diplomacy and art of the adorned speech (the parables and biblical parables), in the third part of this study the author focuses on the general meanings of the *Teachings* ...

Along with other specialists (Dan Zamfirescu, G. Mihăilă), the author believes that the paternity of the work belongs to Neagoe Basarab – even if specialists' talks remain open – and this work, written in a liturgical language and translated into Romanian after a century, it has to be added to Romanian literary heritage.

This real treatise – with teachings addressed to those who aspire to become fulfilled and upright people – does not avoid any of the great virtues of the ruler (in which Neagoe Basarab embodies the heroism and sanctity vocations) and it is our first masterpiece.

Key-words: ruler, history, literature, model, masterpiece.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

TRADUCERI ŞI TRADUCĂTORI ÎN SCRISUL BELETRISTIC DIN SECOLUL AL XVIII-LEA

Gheorghe Chivu*

1. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în spaţiul românesc se poate constata o dezvoltare fără precedent a culturii scrise, dezvoltare de tip extensiv, datorată unor traduceri tot mai numeroase, în primul rând religioase, şi imprimării integrale a *Bibliei*, dar şi de tip intensiv, evidenţiată de prelucrarea tot mai atentă a vechilor traduceri, prin depărtarea cu măsură de litera textului sacru pentru prinderea mai adecvată a „duhului" acestuia[1]. Urmare a acestei evoluţii, în jurul anului 1700, scrisul nostru beletristic atinge un nivel artistic remarcabil prin operele a trei personalităţi de excepţie, Dosoftei, Dimitrie Cantemir şi Antim Ivireanul. La sfârşitul „veacului de aur" al culturii române vechi[2], cei trei mari autori creaseră opere profund originale, ce valorificau tiparele retorice şi textuale ale scrisului religios (cum a făcut Antim Ivireanul în *Didahii*), prelucrau stilistic scrieri venite din tradiţia bisericească (precum Dosoftei, prin *Psaltirea în versuri*) sau compuneau texte beletristice cu formă şi structură aparte (cum a fost *Istoria ieroglifică*), grefând elemente provenite din tradiţia literară locală (de factură folclorică[3] sau ilustrând registre şi forme ale limbii vorbite) pe un model elevat, de proveniență greco-latină.

Poate fi remarcată totodată, în aceeaşi epocă, o creştere a ponderii scrisului laic, prin traduceri din ce în ce mai numeroase de aşa-zise „cărţi populare", dar şi prin transpunerea în limba română a tot mai multe texte ce proveneau din afara spaţiului cultural slavon. (La curtea domnească se pregătea, în deceniul anterior anului 1700, adoptarea oficială a limbii neogreceşti în locul celei slavone, dar scrisul neogrecesc era de multe ori un simplu intermediar pentru opere redactate, imprimate sau doar traduse în spaţiul italienesc.)

---

* Academia Română, Institutul de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu"; Facultatea de Litere, Universitatea din Bucureşti.

[1] În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, traducerile literale au tot mai des alături încercări de modificare a formei textului religios prin prelucrare stilistică, prin încercări de echivalare multiplă a unor pasaje sau prin revizie şi recolaţionare cu textul sacru.

[2] Pentru delimitarea acestui „veac de aur", dar numai în scrisul moldovenesc, vezi Cândea 1996: 4–5.

[3] Influenţa folclorică probată, pentru *Istoria ieroglifică* (vezi cu texte şi bibliografie, Chivu 1998: 43–49), a fost afirmată şi susţinută convingător şi pentru *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei. Vezi, în acest sens, Gâldi 1971: 82–89; Scarlat 1982: 92–93; cf. Dinu 2007: 32–58.

RITL, nr. 1–4, p. 43–51, Bucureşti, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Se scriu şi se compilează acum, continuând începuturi făcute în veacul anterior, letopiseţe, în care poate fi recunoscut nu o dată modelul cronografelor bizantine sau al analelor latineşti. În literatura cu subiect istoric se întâlneşte însă tot mai des tiparul stilistic ce dovedea implicarea partizană sau atitudinea vădit polemică a autorilor, adesea boieri cu rang înalt. Se compun numeroase cronici versificate consacrate unor evenimente istorice excepţionale, ce valorificau, în parte, tradiţia prozei rimate şi ritmate, cunoscută din scrisul bisericesc. După ce Dosoftei dăduse, prin *Psaltirea în versuri*, măsura talentului său, iar Dimitrie Cantemir ridicase, în *Istoria ieroglifică*, proza rimată şi ritmată la un nivel pe care nu îl vor egala nici unii autori din a doua jumătate a veacului al XIX-lea, spre mijlocul secolului al XVIII-lea creşte şi numărul creaţiilor culte în versuri, fiind totodată remarcată apariţia, chiar dacă timidă, a producţiilor de tip scenic, la început de tip folcloric, apoi preluând tiparul producţiilor teatrale occidentale.

Cartea laică avea însă, până după 1750, în condiţiile menţinerii patronajului Bisericii asupra tiparului, o circulaţie exclusiv manuscrisă. (Excepţii de tipul *Alexandriei,* al *Florii darurilor* şi chiar al *Gramaticii slavoneşti* a lui Meletie Smotrişchi, încă necesară pentru şcolile de slavonie, cărţi imprimate toate de Antim Ivireanul, sunt rare şi cu atât mai valoroase.) Iar în scrisul românesc al timpului lipseau modelele cu putere mare de influenţare. *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei, tipărită în afara spaţiului cultural românesc, nu circula propriu-zis ca text beletristic, *Psaltirea de-nţăles* datorată aceluiaşi mare cărturar având prioritate cu totul explicabilă la difuzare. Susţine aceeaşi afirmaţie şi încercarea lui Teodor Corbea de a valorifica din nou prin versificare *Psalmii*, la puţină vreme după apariţia tipăriturii de la Lvov, însă în altă manieră prozodică şi la un nivel artistic total diferit. Antim Ivireanul practica, la rândul lui, prin *Didahii* o predică remarcabilă, ce presupunea nu doar cunoaşterea textului religios, ci şi talent scriitoricesc, ambele imposibil de egalat prin simplă imitaţie. Iar Dimitrie Cantemir, ale cărui scrieri remarcabile s-au păstrat în majoritate sub formă manuscrisă, era şi a rămas pentru români un mare necunoscut timp de aproape două secole.

Din toate aceste cauze scrisul beletristic în limba română stagnează în deceniile imediat următoare anului 1700 şi, după saltul calitativ remarcabil consemnat prin lucrările celor trei mari autori amintiţi, revine la nivelul mediu al literaturii anterioare, cu predominanţa textelor de tip narativ şi moralizator, subordonate aproape fără excepţie, timp de mai multe decenii, rigorilor şi adaptate, în acelaşi interval de timp, tiparelor stilistice uzuale în traducerile religioase ale timpului.

2. Stagnarea literaturii beletristice scrise în limba română la începutul secolului al XVIII-lea a fost compensată însă în foarte scurtă vreme de o marcată deschidere spre literatura venită din afara spaţiului sud-slav, literatură din care se traduce din ce în ce mai mult şi mai divers, în condiţiile acoperirii cu carte, de regulă imprimată, a tuturor nevoilor Bisericii şi stabilizării, în aceste condiţii, a scrisului religios în tiparele sale de bază.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Primele astfel de traduceri, unele efectuate foarte probabil chiar în anii imediat anteriori sfârşitului de secol XVII, provin de obicei din spaţiul grecesc, neogreaca fiind pregătită să devină, cum se ştie, din ultimul deceniu al veacului al XVII-lea, în Ţara Românească şi în Moldova, înlocuitoarea slavonei nu doar în spaţiul bisericesc, ci şi în domeniile importante ale culturii laice.

Sunt difuzate acum prin copiere manuscrisă intensă mai multe traduceri de cărţi aşa-zis „populare", scrieri de înţelepciune cu rol moralizator şi, totodată, formator: *Fiziologul*, *Archirie şi Anadan*, dar şi *Esopia* şi *Sindipa*, texte de proveniență (directă sau mediat) orientală ce aduceau în atenţie nu doar un tip nou de personaj, ci şi o nouă structură narativă, romanul cu cadru. Le stau alături în manuscrisele vremii versiuni româneşti ale unor romane istorice, care promovau nu doar faptul istoric real, ci şi miraculosul, totul fiind menit să pună în evidenţă un personaj cu înzestrări deosebite, eroul exemplar. *Istoria Troadei*, cunoscută acum, circulă în paralel cu mult mai cititul şi adesea prelucratul manuscris al *Alexandriei*, roman cu tradiţie în cultura românească veche[4].

Accidental, într-un fel, pentru spaţiul românesc extracarpatic, în care latina era mai puţin utilizată ca limbă de cultură, Nicolae Costin, învăţatul fiu al marelui cronicar moldovean, transpune în limba română, tot la începutul veacului al XVIII-lea, *Ceasornicul domnilor*, utilizând o versiune latinească a romanului *El Relox de Principes* de Antonio de Guevara, foarte citit atunci în Europa occidentală, ajuns la noi prin filieră poloneză[5].

Continuând deschiderea spre specii noi ale prozei beletristice, imediat după 1750 se va fi tradus *Halima*, într-o formă ce derivă dintr-o ediţie venetiană, traducerea fiind păstrată în mai multe copii moldoveneşti (prima cunoscută datând din anul 1771, iar următoarele fiind plasate în 1778 şi 1779), dar şi în câteva transcrieri transilvănene (1782) sau olteneşti (1783)[6]. Dintr-o sursă italiană, ajunsă la noi foarte probabil prin intermediere neogreacă, provine *Bertoldo*, carte „de delectare" cu tentă formativă, care promovează, ca alternativă pentru robul înţelept ilustrat de Esop, cunoscut din scrieri de înţelepciune anterioare, modelul ţăranului liber, capabil să îi înfrunte prin isteţime pe cei bogaţi. Acestei traduceri i se va alătura, spre sfârşitul veacului, în Transilvania, *Viaţa lui Bertoldo şi a lui Bertoldino feciorului lui*, scriere cu sursă occidentală ce a fost imprimată, în 1799, de Petru Bart[7].

În a doua jumătate a veacului, semn al apariţiei unei noi sensibilităţi literare, traducătorii se opresc constant, în primul rând în Moldova, asupra unor romane

---

[4] Pentru marele număr de copii ale tuturor acestor „cărţi populare" vezi Cartojan 1974, iar mai recent, Moraru-Velculescu 1976–1978.

[5] Vezi Ştrempel 1976: XXXIV–XXXVIII.

[6] Pentru bibliografie şi manuscrise româneşti ale textului, vezi Moraru–Velculescu 1978: 307–334.

[7] Vezi manuscrisele şi variantele tipărite ale scrierii la Moraru–Velculescu 1976: 182–196. Pentru ediţia textului prim din serie, vezi Georgescu 1999: 157–239 şi Verebceanu 2002: 81–205. O confruntare a traducerii româneşti cu potenţialul original italian a întreprins Astori 2011: 133–389.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

cavalereşti, cu aventuri şi intrigă amoroasă, numite însă în epocă, datorită tentei moralizatoare intrigii şi finalului totdeauna fericit, „istorii ithiceşti şi interesătoare", precum *Erotocritul*[8], *Filerot şi Antusa* (prelucrare din veacul al XVIII-lea după *Erotocrit*)[9], *Etiopica* lui Heliodor, *Imberie şi Margarona, Poliţion şi Militina*[10], *Alţidalis şi Zelidia,* unele transpuneri româneşti ale acestor scrieri având acum ca izvor nu doar traduceri neogreceşti, ci şi originale italieneşti sau chiar franţuzeşti. (Ultimul „romanţ" amintit, *Alţidalis şi Zelidia,* tradus şi adăugit în Iaşi, probabil în anul 1783, are la bază *Histoire d'Alcidalis et de Zélide,* romanul neterminat al lui Voiture.) Iar *Erotocritul*, a cărui versiune românească a fost prelucrată de un autor de talent, cum a fost Alecu Văcărescu, ajunge să îmbine textul în proză cu lungi pasaje versificate[11].

Tot în Moldova, Gherasim arhimandritul, arhidiacon în Iaşi, adaptează, sub titlul *Critil şi Andronius,* printr-un intermediar neogrecesc, primele nouă capitole din partea întâi a romanului alegoric *El Criticón,* scris de spaniolul Balthasar Gracián. Iar Gherasim Putneanul, de asemenea cleric moldovean luminat, traduce *Haractirurile lui Epictit* şi *Cugetările* contelui Oxenstiern[12].

În aceeaşi vreme, boierul muntean Iordache Slătineanul transpune din greceşte nuvela *Sofronim* de Florian şi dă o versiune românească, intitulată *Ahilefs la Schiro,* după piesa lui Metastasio, textul ultim fiind imprimat în 1797 la Sibiu.

În Moldova, în contextul cultural favorabil creat de existenţa unui mare număr de vorbitori de limbă franceză (după modelul şi, poate, sub influenţa ofiţerilor ruşi staţionaţi cu trupe în Iaşi, pentru care fusese imprimat *Courrier de Moldavie*, primul periodic de limbă franceză din spaţiul românesc), începe să se traducă, spre sfârşitul secolului, din autori francezi.

Fac aceasta deopotrivă clerici atraşi de ideile iluministe, grupaţi în jurul lui Leon Gheuca şi al lui Gherasim Putneanul, şi cărturari din afara clerului. (Pentru folosul şi instrucţia unor viitori intelectuali, laici sau pregătiţi pentru a deveni clerici, se transpune pentru prima dată în limba română o gramatică a limbii franceze[13].)

Gherasim arhimandritul, amintit anterior, traduce astfel din Voltaire, în anul 1799, *Istoria craiului Sfeziei Carol 12.* El transpusese în română, din interes pur personal, şi *Viaţa domnului Heruvim de la Ronda*, după Alain-René Lesage, sau părţi din diverse scrieri ale lui Fénelon.

---

[8] O ediţie recentă cu bibliografie filologică adusă la zi a versiunii date *Erotocritului* de către Alecu Văcărescu a fost publicată de Dima 2014.

[9] Cea mai veche versiune românească a textului a fost cercetată şi editată de Tarantino 1996.

[10] Versiunea românească a textului, cunoscută în prezent printr-o singură copie, executată în 1794 în Moldova, a fost editată de două ori, de Tomescu 1963: 177–216 şi de Racoviţă-Cornet 2003: 57–135.

[11] Dima 2014.

[12] Vezi detalii la Ursu 2002: 211–237.

[13] Pentru această traducere manuscrisă, utilizată ca material de studiu pentru deprinderea limbii franceze, a se vedea Cobeţ 1990: 125–129.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Celălalt cleric moldovean menţionat, Gherasim Putneanul, traduce tot din Fénelon *Întâmplările lui Telemahos, fiiul lui Ulises.*

Cel mai important traducător din autori francezi al epocii este însă până de curând necunoscutul Ioan Cantacuzino, autorul cărţii intitulate *Poezii nouă*, volum de autor ce reprezintă o noutate în epocă în spaţiul românesc. Ioan Cantacuzino semnează între 1794 şi 1796 (traducătorii din această epocă îşi menţionează adesea numele, spre deosebire de cărturarii care transpuneau, în epoci anterioare, texte religioase, subordonându-se şi în felul acesta spiritului textului sacru) mai multe traduceri din Montesquieu (*Arsachie şi Ismenia*), din Jean-Jacques Rousseau (*Narchis sau Îndrăgitul însuşi de sine*), din Beauchamps (*Întâmplările lui Ismin şi ale Ismeniei*), din Florian (*Numa Pompilius, al doilea crai al Romii*) sau din Alexander Pope (*Cercarea asupra omului*)[14], iar volumul său de „poezii nouă", semnat cu iniţialele *I. C.*, imprimat foarte probabil la Dubăsari[15], cuprinde adaptări din La Fontaine (găsim aici prima transpunere românească pentru *La cigale et la fourmi*), traduceri din Graz, Pope, Marmontel sau Metastasio, alături de o interesantă prelucrare în versuri de tip parodic (cu sursă sigur franţuzească) după *Cântarea cântărilor*[16].

În aceeaşi perioadă de timp, în Transilvania, Paul Iorgovici traduce şi difuzează prin tipar (într-un *Calendar* vienez pentru anul 1794), utilizând o sursă cu certitudine franţuzească, o noveletă cu intrigă de tip romantic intitulată *Cei doi excessuri a amerii. O istoriolă adevărată supra cele două ieşiri din măsură a iubirii*[17], gestul cărturarului iluminist bănăţean (publicarea unei traduceri-test[18]) având o semnificaţie majoră deopotrivă pentru cultura unora dintre traducătorii epocii şi pentru dorinţa lor de a testa deschiderea cititorilor vremii spre un tip nou de literatură. Iar Samuil Micu, învăţatul ardelean bine cunoscut, traduce, din Jean-François Marmontel, *Velisarie*, textul rămânând în manuscris.

3. Apărute de regulă fără program (iniţiativele iluministe ale lui Leon Gheuca, Gherasim Putneanul sau Toma Dimitriu, toate manifestate în spaţiul moldovenesc, se constituie în remarcabile excepţii, pe care le concurează, se pare,

[14] Câteva dintre manuscrisele în care sunt cuprinse traduceri datorate lui Ioan Cantacuzino (ms. rom. 1550, ms. rom. 3099 şi ms. rom. 5411) sunt păstrate în colecţiile Bibliotecii Academiei Române din Bucureşti.

[15] Vezi Ivănescu–Ursu 1959: 135–140.

[16] Volumul a fost publicat de două ori, întâi de Nestorescu 1993, apoi de Nuţă 2005.

[17] Pentru identificarea autorului traducerii în persoana lui Paul Iorgovici, vezi Ursu 1963: 283–291. Pentru textul „istoriolei", publicat în transcriere interpretativă, vezi Chivu 2002: 84–98 (în cadrul studiului *„Cei doi excessuri a amerii" – o „istoriolă" romantică într-un calendar de la sfârşitul secolului al XVIII-lea*).

[18] Analiştii traducerilor vremii vorbesc, abordând textele cu criterii diferite, despre traduceri „exerciţiu", traduceri „divertisment", traduceri „utilitare" sau traduceri „comenzi" (Cornea 1972: 95).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

doar încercările concertate ale reprezentanților Școlii Ardelene)[19] și fără o selecție estetică riguroasă (interesul acordat valorii morale, educative a textelor prevalează, la fel cum predomină, în cadrul transpunerilor în limba română din epocă, scrierile nonbeletristice, cu rol educativ și formativ mai bine conturat[20]), traducerile secolului al XVIII-lea la care ne-am referit pun în evidență, cum afirmam anterior, o deschidere fără precedent a scrisului românesc către surse occidentale. Alăturate lecturilor, care tind să sincronizeze spațiul românesc cu spațiul cultural occidental, ele laicizează în mod marcat literatura noastră beletristică, dominată în veacurile anterioare de texte bisericești, cu toate că, surprinzător, traducătorii nu erau totdeauna cărturari laici. Gherasim Putneanul, Gherasim arhimandritul sau Amfilohie Hotiniul, ultimului fiindu-i datorate câteva versiuni ale unor remarcabile scrieri științifice sau didactice, au trudit alături de Nicolae Costin, de Ioan Cantacuzino, de Iordache Slătineanul, de Samuil Micu sau de Paul Iorgovici la înnoirea gustului cititorului român de literatură.

Și, cu toate că circulația acestor traduceri, rămase de regulă în formă manuscrisă, a fost, cu puține excepții, redusă, influența lor a fost remarcabilă. Dovedesc această influență, după cum arată numeroase studii, frecvența unor figuri (metafore și simboluri), răspândirea unor motive literare sau preluarea și prelucrarea unor tipare prozodice străine, devenite rapid cunoscute în spațiul românesc prin scrieri semnate de autori precum Ienăchiță Văcărescu, Costache Conachi, Alecu Văcărescu sau Ioan Cantacuzino.

Susțin ideea influenței exercitate rapid de noile traduceri din literatura europeană, influență dublată de circulația unor texte occidentale ce formau acum lectura predilectă a intelectualilor vremii, și unele texte originale remarcabile create în Transilvania și Banat, de tipul *Țiganiadei* lui Ion Budai-Deleanu[21] sau al farsei intitulate *Occisio Gregorii Vodae*, prima piesă de teatru în versuri jucată, se pare, în spațiul românesc[22].

Oprindu-ne în rândurile următoare doar la câteva texte semnate de Ienăchiță Văcărescu, despre originea și originalitatea cărora s-a scris mult (ne referim la *Amărâtă turturea*, *Tu ești puișor canar*, *Într-un copaci zarifior*, *Spune, inimioară, spune*[23]), reproducem un pasaj din traducerea romanului cavaleresc intitulat *Poliție și Militina*, în care nu sunt greu de găsit idei și chiar formulări cunoscute din poezia care are ca prim vers (devenit în ediții titlu) *Într-o grădină*.

---

[19] Alexandru Niculescu, analizând notele traducătorilor din epocă, consideră deopotrivă lecturile și transpunerile românești din literaturile occidentale „acte individuale de cultură" (Niculescu 1978: 78).

[20] Pentru numeroasele scrieri cu caracter științific și tehnic transpuse în această epocă în limba română, vezi Ursu 1962.

[21] Pentru surse și modele occidentale încă puțin cunoscute folosite de Ion Budai-Deleanu în redactarea *Țiganiadei*, vezi, în acest volum, Cioba 2015.

[22] Vezi, pentru text și studiu, ediția realizată de Drimba 1983.

[23] O prezentare a opiniilor numeroase privind originea acestei poezii a fost făcută de Cîrstoiu 1982: 47–53.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Să se compare astfel cunoscutele versuri:

Într-o grădină
Lâng-o tulpină,
Zării o floare ca o lumină.
S-o tai, să strică.
S-o las, mi-e frică
Că vine altul şi mi-o rădică,

din poezia amintită cu un fragment mai amplu din traducerea romanului cavaleresc menţionat:

> Iar cum am văzut aice această floare, s-au aprinsu inima mea de dragoste cătră dânsa. Petrecând de două ori grădina din cap în capu, m-am întorsu iar cătră dânsa şi voiem a o ave pre ea lângă mine. De multe ori am vrut să o câştigu, dar n-am putut să o facu aceasta, ca să mă suiu într-acel prefrumos copaciu şi să rumpu cei mai frumoasă dintre toate florile, temându-mă că, în vreme ce mă voi sui eu în copaciu, voi strica mlădiţăle şi, când a veni în grădină părintele vostru şi va videa stricat iubitul lui copaciu, atunce pe păzitorii grădinii va porunci să-i omoare. Dar şi afară de aceasta, m-am temut şi însumi de mine, ca nu cumva să afle cine l-au stricat. Şi aşa am hotărât să aştept până atunce când va creşte şi va cădea pre pământ, la mine. Eu atunce voi râdica-o şi mă făgăduiescu de-a pururea a o păzi lângă mine cu mare cinste[24].

A prelucrat Ienăchiţă Văcărescu fragmentul amintit, s-a lăsat influenţat, cum consideră mai mulţi comentatori[25], de o poezie (*Gefunden*) semnată de Goethe sau motivul „florii din grădină" devenise cunoscut scriitorilor vremii prin lecturi sau prin traduceri făcute din surse multiple ajunse bun comun al literaturii epocii?

4. Procesul de înnoire a scrisului beletristic românesc sub influenţa traducerilor efectuate în cursul secolului al XVIII-lea, traduceri diverse ca scop şi ca tip, va continua după anul 1800, mai intens[26], mai organizat şi, după ce Ion Heliade-Rădulescu va publica, în cunoscutul proiect al „bibliotecii universale", lista textelor importante din literatura europeană ce trebuiau transpuse în limba

[24] Fragmentul este extras din manuscrisul păstrat la Biblioteca Naţională a României, editat de Tomescu 1963:186.

[25] Vezi Cîrstoiu 1982: 53–55.

[26] Vezi, pentru titluri de text transpuse acum din literaturile occidentale, Cornea 1972: 95/114; Lungu Badea 2008: 30–32, 69–72.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

română pentru înnoirea programatică a scrisului nostru beletristic, mult mai bine ghidat de criterii estetice.

Traducătorii amintiți în comunicarea de față fac însă începutul modernizării literaturii noastre beletristice, un început demn de toată atenția.

BIBLIOGRAFIE

Lucrări de referință

Astori, Davide 2011: *La vita di Bertoldo di Giulio Cesare Croce nella versione del manoscritto n. 328 (230) del Fondo Zabelin 45641 del Museo storico di Mosca*, Timişoara, Editura Brumar.

Cartojan, Nicolae 1974: *Cărțile populare în literatura românească*, I–II, București, Editura Enciclopedică Română.

Cândea, Virgil (coord.) 1996: *Un veac de aur în Moldova (1643–1743). Contribuții la studiul culturii și literaturii române vechi*, Chișinău, Tipografia Știința, București, Editura Fundației Culturale Române.

Chivu, Gh. 1998: *Influențe folclorice în „Istoria ieroglifică"*, în *Comunicările „Hyperion"*, 7, p. 43–49.

Chivu, Gh. 2002: *„Cei doi excessuri a amerii" – o „istoriolă" romantică într-un calendar de la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în „Limbă și literatură", I–II, p. 84–98.

Cîrstoiu, Cornel 1982: *Studiu introductiv* la *Poeții Văcărești*, *Opere*, București, Editura Minerva.

Cobeț, Doina 1990: *Prima gramatică franceză tradusă în limba română*, în „Limba română", XXXIX, nr. 2, p. 125–129.

Cornea, Paul 1972: *Originile romantismului românesc*, București, Editura Minerva.

Dima, Eugenia 2014: *Poemul Erotocrit al lui Vincenzo Cornaro în cultura română. Versiunea lui Alecu Văcărescu*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza".

Dinu, Mihai 2007: *„Bătrânul poet dintâi" – incursiune în poezia și poetica dosofteiană*, București, Editura Academiei Române.

Drimba, Vladimir 1983: *Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa (Uciderea lui Grigore Vodă în Moldova expusă în formă de piesă de teatru)*, Cluj-Napoca, Editura Dacia.

Gáldi, Ladislau 1971: *Introducere în istoria versului românesc*, București, Editura Minerva.

Georgescu, Magdalena 1999: *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, III, București, Editura Minerva.

Ivănescu, Gh.; Ursu, N. A. 1959: *Un scriitor muntean de la sfârșitul secolului al XVIII-lea: Ioan Cantacuzino*, în „Studii și cercetări științifice", Iași, X, fasc. 1–2, p. 135–140.

Lungu Badea, Georgiana 2008: *Despre formarea unei conștiințe traductive și încercarea de standardizare a procesului de traducere*, în *Un capitol de traductologie românească. Studii de istorie a traducerii*, III, Timişoara, Editura Universității de Vest.

Moraru, Mihai; Velculescu, Cătălina 1976–1978: *Bibliografia analitică a cărților populare laice*, I–II, București, Editura Academiei Române.

Nestorescu, Andrei 1993: Ioan Cantacuzino, *Poezii nouă*, București.

Niculescu, Al. 1978: *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, II. *Contribuții socio-culturale*, București, Editura Științifică.

Nuță, Ioan 2005: *Poezii noo, alcătuite dă I... C...*, [Iași], Tipo Moldova.

Racoviță-Cornet, Florina 2003: *Cărțile populare în literatura românească*, VII, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă.

Scarlat, Mircea 1982: *Istoria poeziei românești*, I, București, Editura Minerva.

Ștrempel, Gabriel 1976: *Introducere* la Nicolae Costin, *Ceasornicul domnilor de Antonio de Guevara*, București, Editura Minerva.

Tarantino, Angela 1996: *La storia di Filerot e Anthusa. Istoria lui Filerot și cu a Anthusei (ms. 1374 B.I.R – Bucarest)*, Roma, Bagatto Libri.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Tomescu, Mircea 1963: *Cărţile populare în literatura românească*. II, Bucureşti, Editura pentru Literatură.

Ursu, N.A. 1962: *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică.

Ursu, N.A. 1963: *Un calendar istorico-literar publicat de Paul Iorgovici*, în „Limba română", XII, nr. 3, p. 283–291.

Ursu, N.A. 2002: *Ierodiaconul Gherasim Putneanul de la episcopia Romanului (†1797), primul traducător român din limba franceză*, în *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*. Iaşi, Cronica, p. 211–237.

Verebceanu, Galaction 2002: *Viaţa lui Bertoldo. Un vechi manuscris românesc*, Chişinău, Editura Museum.

ABSTRACT

During the 18th century, numerous Neo-Greek fiction texts, but also an increased number of texts of Italian, French or Spanish literatures were translated into Romanian by secular scholars, and often by clerics influenced by the Enlightenment. These translations, generally not part of a program, simply illustrating the intellectual disposition of the scholars of that time, renewed the Romanian fictional writing thematically and rhetorically, setting the stage for the profound changes that will appear in the first decades of the 19th century.

Key-words: old Romanian literature, fictional writing, translations, translators.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

PRÉMISSES DE LA CRITIQUE TEXTUELLE DANS LA CULTURE ÉCRITE DU XVIIIe SIÈCLE

Eugen Pavel*

Sans devenir une opération courante et complètement assumée, l'édition critique des textes anciens dans l'espace médiéval roumain et dans celui de la première modernité cherche à s'imposer dans la pratique éditoriale et typographique. Au début du XVIIIe siècle, on note une première tentative de transcription et de correction du manuscrit *Amphilochia* de Photios, le patriarche de Constantinople, à partir d'une copie que possédait Nicolas Mavrocordato et qu'il souhaitait éditer. Cette intention du voïvode éclairé est attestée dans l'une de ses annotations du 20 juin 1707 sur une feuille du manuscrit, déjà présent dans la bibliothèque du monastère de Patmos. Dans ce petit texte, Mavrocordato annonce la transcription, à ses frais, d'un «livre non corrigé, accompagné de certaines rectifications apportées à la lumière d'autres copies du même document». Il y ajoute: «si je suis autorisé à le faire, je trouverai le livre ancien conservé au Mont Athos et remplirai les lacunes; et, par des recherches exactes et des efforts j'achèverai ce livre et transmettrai ce trésor à ceux qui viendront après moi» (Beza 1936: *3*, notre trad.).

Ce plan du prince éclairé n'a pas abouti, mais quelques années plus tard, il a poursuivi cette initiative en envisageant de nouveaux projets éditoriaux. Il sera soutenu dans la mise en place de ses projets par un personnage quasi inconnu dans l'espace roumain, mais qui avait pourtant une réputation européenne. Il s'agit de l'intellectuel humaniste transylvain Stéphane Bergler (c. 1680–1738), originaire de Braşov, qui avait fait des études à Leipzig et avait vécu à Amsterdam et à Hamburg, helléniste reconnu à son époque (Halm 1875: 391–392; Marinescu 1941–1942: 163–215; Marinescu-Himu 1960: 365–372). Il était connu surtout pour avoir contribué aux éditions savantes d'*Onomasticon* de Julius Pollux, d'Homère, de Sextus Empirico, d'Aristophane et de Hérodiane, dont certaines étaient en collaboration. Il avait également contribué aux éditions princeps des lettres fictives d'Alciphrone (1715) et des écrits de l'historiographe byzantin Joseph Genesios (1733), accompagnés de rectifications et de commentaires. Il se fera remarquer également par sa contribution à l'édition gréco-latine de l'oeuvre *De officiis*, sortie en 1722 à Leipzig, une traduction du traité de philosophie morale *Despre datorii* (Traité des devoirs) de Nicolas Mavrocordato, imprimé initialement en grec, à

* L'institut de Linguistique et d'Histoire Littéraire «Sextil Puşcariu» de l'Académie Roumaine de Cluj-Napoca.

RITL, nr. 1–4, p. 53–63, Bucureşti, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Bucarest en 1719. De retour au pays, à la cour de Valachie, Bergler deviendra bibliothécaire et précepteur des fils de Mavrocordato, rentrant ainsi dans les bonnes grâces de son illustre protecteur.

Grâce à sa nouvelle condition, l'helléniste roumain prépare à la publication en 1723 *Lexiconul Sf. Chiril* [Le Lexique de Saint Cyrille], l'une des premières éditions critiques réalisées chez nous, dont le texte avait été établi sur la base de deux manuscrits qui existaient dans la bibliothèque de la famille Mavrocordato, l'un écrit sur du parchemin, l'autre sur du papier. On prévoyait également l'utilisation du «prototype» que possédait Hrisant Notaras et d'une version qui devait arriver de Venise, par l'intermédiaire de Nicolas Caragiani, comme on peut lire dans les lettres du 14 juillet et du 8 septembre 1723 que Mavrocordato adressait au patriarche de Jérusalem. Bergler y est indiqué comme «celui qui établit le texte du livre», un «excellent connaisseur du grec, hors pair dans les Académies d'Europe» (Legrand 1888: 172–174; Hurmuzaki 1917: 886–888). On ne connaît pas le sort du Livre[1] soigné par Stéphane Bergler, à l'initiative de Nicolas Mavrocordato, dont Mitrofan Gregoras, lui-même correcteur[2], avait retiré à Bucarest une seule feuille, envoyée à Hrisant Notaras pour vérifier la conformité (Russo 1912: 75; Russo 1939: 613). Probablement, en l'absence d'un imprimeur, dont parlait le voïvode dans ses lettres, et à cause de certaines tensions bien connues entre lui et le chroniqueur grec Gregoras, il a décidé de reporter ou d'abandonner ce projet d'édition.

Notre démarche historiographique vise à éclairer l'acception qu'on attribuait à cette époque-là au terme *édition critique*, proche de celle qui a été consacrée dans la codicologie moderne. L'exploration de la généalogie des manuscrits et le choix du texte de base, suite à la comparaison des différentes versions manuscrites sont acceptés comme éléments déterminants qu'il faut prendre comme points de départ dans la reconstitution de la forme première du manuscrit, par une lecture aussi correcte que possible du texte altéré dans le temps.

Restituer aussi fidèlement que possible un texte était le mot d'ordre dans le monde de l'écriture et de l'impression. Pourtant, les premiers à dénaturer les textes, en portant atteinte à leur authenticité et à leur clarté, étaient les copistes/transcripteurs mêmes, infatigables ouvriers dans les centres d'écriture auprès des monastères. Ceux-ci n'étaient pas mal intentionnés, mais ils écrivaient, comme ils s'en excusaient souvent à la fin des textes, d'une «main de poussière» (signe d'humilité). C'est à un transcripteur que Cantemir adresse des reproches au sujet de la quatrième révision du livre *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, concernant les erreurs commises par rapport de la «source» première (dans la

[1] Un codex en miscéllanée grec (ms. gr. 692 BAR), contenant le *Lexiconul Sf. Chiril* a été mentionné par Litzica 1909: 305, position 612.

[2] Ce moine grec, auteur d'épigrammes et d'une *Cronica Țării Românești* (1714–1716), a édité plusieurs livres grecs entre 1705 et 1715, par exemple *Tomul bucuriei*, publié à Râmnic, en 1705, où il note à la première page: «Avec la correction et la collaboration de Mitrofan Gregoras din Dodona», note reprise dans les autres éditions ; au sujet de son travail, voir Erbiceanu 1888: 125–129; Russo 1939: 409–461.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

notification autographe présente dans le corps du manuscrit). Le prince se montre indigné de ce que le moine, «du fait qu'il ne connaissait pas à fond les orthographes du roumain, nous a donné beaucoup de travail dans la correction et parfois il aurait même renoncé à transcrire, mais nous espérons qu'à l'impression du texte (si Dieu nous maintient en bonne santé jusqu'alors), tout sera rectifié» (Cantemir 1901: *facsimile II*).

En plus, un chroniqueur grec, Constantin Chesarios Dapontes, attiré lui aussi à la cour de Constantin Mavrocordato, proférait dans ses épilogues des menaces et présageait toutes les peines de l'enfer pour les copistes ou les éditeurs qui ne collationneraient pas attentivement ses textes en vue de la publication (Russo 1912: 16–17; Russo 1939: *556*). Dans son *Catalogul istoric al oamenilor însemnați din secolul XVIII* [Catalogue historique des personnalités du XVIIIe siècle], édité par C. Erbiceanu, Dapontes se montre critique envers ceux qui «préécrivent des livres, ce qui est très bien, mais qui ne les relisent pas ensuite pour les corriger, c'est pourquoi ils ne peuvent que se tromper et ainsi se sont altérés beaucoup de livres et s'altèrent chaque jour à cause de tels scribes négligents et ignorants» (Erbiceanu 1888: 184–185).

Nous nous demandons quel était le rôle du correcteur à cette époque-là et dans ce contexte-là. Est-ce qu'il se limitait au rôle d'un simple correcteur de nos jours, est-ce qu'il se lançait également dans un travail d'édition, qui impliquait dans une certaine mesure des commentaires sur les textes ou l'élaboration d'un appareil critique minimal ? Bien entendu, les correcteurs qui voulaient sortir de l'anonymat dans les prologues ou épilogues des livres roumains anciens (dans certains cas, *Predoslovia către cititori* [l'avant-propos aux lecteurs] semble remplir la fonction d'un commentaire sur l'édition du texte en question) n'étaient pas tous de véritables éditeurs, ils sont souvent de simples correcteurs. Bien sûr, nous n'avons pas en vue le terme éditeur au sens de commanditaire et de parrain d'une édition, ou au sens de «gardeur de livres», mais seulement au sens de personne qui soigne une édition (un coordonnateur ou un directeur), plus proche de la pratique moderne.

Dans l'entourage de l'évêque illuministe Chesarie de Râmnic, se retrouve une équipe très active de «correcteurs», parmi lesquels le moine Anatolie, décrit dans l'épilogue de *Mineiu lunii lui dechemvrie* (Râmnic, 1779) comme «compétent dans l'écriture à la main, attentif et bien organisé comme on peut le constater grâce à ceux qui ont été les traducteurs». Cette note est inscrite aussi sur d'autres parutions de la série *Mineie*, et on y ajoute que «la traduction a été corrigée» par Iordan biv vel gramatic Capadochianul, qui sera toujours aidé par le correcteur Rafail, moine au monastère Hurezi. Calligraphe réputé dans le milieu monacal (Smântânescu 1958: 65–71), Rafail a transcrit de nombreux travaux patristiques et liturgiques, a traduit *Halima* et corrigé plusieurs éditions de Râmnicu dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, parmi lesquelles se retrouve *Antologhion* de 1766. La transcription d'un travail intitulé *Viața marelui Petru, aftocrator a toată Rosiia* [La vie du grand

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Pierre, le souverain de la Russie] atteste ses qualités d'éditeur, comme il l'avoue lui-même dans un texte de 1755: «Et ce texte source étant mal écrit et les choix étant mal agencés, moi, tout ignorant que je suis, comme l'a voulu Dieu j'ai travaillé jusqu'à la fin et j'ai reconstruit l'original mot par mot» (ms. roum. 2353 BAR, f. 303^{v}). Rafail, le humble, réalisait donc un travail rigoureux de collation, de préparation du texte, en conformité avec l'original, qui annoçait le futur éditeur.

A la fin du *Psautier* de Râmnic, en 1779, Anatolie et Rafail signent un recueil de vers destiné à assurer à leurs lecteurs que leur travail est «bien préparé pour la publication», car ils «avaient fait beaucoup d'effort pour le corriger». Un éditeur tout aussi appliqué est Lavrentie Dimitrievici, moine au monastère Hurezi, celui qui a traduit nos plus importants livres de culte, dont la plupart sont restés en état de manuscrit (Lapedatu 1906: 577). Lavrentie était, en effet, l'héritier d'un nombre impressionnant de traductions, qu'il prépare en vue de l'édition, en leur ajoutant parfois des préfaces, publiées après la mort de Damaschin, en 1725. Il admet, dans une note figurant dans *Antologhion* de Râmnic, en 1737, qu'il a eu comme source le «*Mineiu* roumain», qu'il tenait de Damaschin, auquel il a beaucoup travaillé «parfois pendant de longues nuits que j'ai transformées en jours», en essayant de «ne rien changer, de mot en mot, mais de strictement respecter la source». Dans le même sens, à la dernière page de l'*Évangile* de Râmnic, en 1746, Lavrenie déclare avoir respecté «les traductions du texte source de Damaschin l'évêque, le grand enseignant, avec les commentaires de Theofilact», et assure qu'il n'a «écrit aucun mot avant d'en comprendre le sens», ce qui atteste ses qualités d'éditeur.

Ces qualités peuvent être attribuées, sans doute, à d'autres gens cultivés de l'époque, intéressés à sélecter et à soigner des textes en leur donnant une nouvelle formule éditoriale, structurée du point de vue thématique. Les recueils du type florilèges, ceux de la série «questions et réponses», à la mode au XVIIIe siècle, sont au fond des éditions *in nuce*, qui respectaient bon nombre de principes consacrés pour établir le texte. Des miscellanées ont été composées, à Râmnic, en 1729, par Mihalcea, appelé Litterati (écrit en latin) (Duțu 1968: 129–130), sous le titre *Chita florilor* [Bouquet de fleurs] où «l'on a recueilli et inséré beaucoup de conseils présents dans les livres de philosophie et de spiritualité, pour être utiles à ceux qui les liront» (ms. roum. 2648 BAR, f. 1^{r}).

Le terme choisi pour nommer le travail d'édition est ici *chiti*, au sens de «ranger, mettre dans l'ordre» qui figure, avec *prescrie, protocoli* (préécrire et collationner) dans un vocabulaire spécialisé en usage au XVIIIe siècle. À son tour, le moine Cozma Vlahul[3] traduisait du grec, à Iași, en 1754, l'ouvrage *Vactiria, adecă Cârja arhierească*, qui est conservé en manuscrit, dont la préface évoquait le travail sur le texte, en collaboration étroite avec le typographe cultivé Duca Sotiriovici: «avec lui, jour après jour, et nuit après nuit, nous avons relu, en prêtant attention à chaque mot, jusqu'à la fin du livre». Le traducteur, qui avait été également le correcteur du *Psautier* de 1748 et du *Pentecostaire* de 1753, les deux

[3] Sur l'identité et l'activité de ce traducteur, voir Ursu 2002: 44–73.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

imprimés à Iaşi, utilise le terme *prociti* «relire, répéter» pour indiquer la rigueur du travail sur le texte. De plus, il tient à mentionner l'usage du procédé de la glose, des traductions multiples et à souligner que «là où on a rencontré un mot latin ou grec, pour plus de clarté, nous l'avons entouré de plusieurs mots (explications)» (ms. roum. 1468 BAR, f. 2^{v}). L'acte de traduire impliquait un travail philologique de restitution du texte aussi rigoureux que possible.

Un véritable ferment pour l'édition des textes en roumain durant cette période est Leon Gheuca, qui s'était entouré de traducteurs d'élite, motivés pour accomplir «le voeu le plus cher» du mytropolite moldave, celui de faire voir le jour plusieurs écrits apophtegmatiques ou du genre *Fürstenspiegel* (le «miroir du prince»). L'un des invités du prélat illuministe, le moine voyageur serbe Dositei Obradovici, évoque dans une lettre d'avril 1783 ces intentions ambitieuses, ainsi que la création d'une «bibliothèque précieuse» et son ordre de traduire en roumain une diversité de livres et d'imprimer à ses frais d'autres ouvrages connus, tels que *Teatron politicon* de Ambrosius Marlianus, et *Les aventures de Télémaque* de François Fénelon, pour les «offrir à sa patrie» (Obradovici 1885: XX–XXI; Duţu 1968: 225–242; Ursu 2002: 199).

À partir de l'éclosion de l'Ecole de Transylvanie dans la seconde moitié du XVIIIe siècle et au début du siècle suivant, ces intérêts philologiques se poursuivent sous une autre forme. La critique textuelle annonce l'apparition des premières éditions scientifiques (Gheţie, Mareş 1974: 20). Un moment important est l'édition de la *Bible* de Blaj, publiée par Samuil Micu en 1795, une nouvelle traduction du texte biblique accompagnée d'un appareil éditorial complexe. Celui-ci est formé de plusieurs textes complémentaires qui avaient un contenu isagogique riche et un avant-propos au lecteur, signé par Micu, suivi d'un ample commentaire théologique sur la signification des *Saintes Ecritures* et des introductions aux recueils des livres (*În ceale cinci Cărţi ale lui Moisi*) [A propos des cinq livres de Moïse] ainsi qu'à chaque livre pris séparément, et des résumés des chapitres. En ce qui concerne le texte introductif intitulé *Cuvânt-înainte la S. Scriptură* [Avant-propos aux Saintes Ecritures], il faut noter que Micu avant rédigé d'abord une version plus étendue (ms. rom. 497 BAR Cluj), qu'il a lui-même relue et modifiée en vue de la version définitive. Les notes du correcteur Petru Gherman, le préfet de l'imprimerie, et un erratum s'ajoutent à ces sections auxiliaires.

Inexistente dans les éditions classiques de *Septuaginta*, la méthode des prolégomènes et des gloses marginales ou infrapaginales avait été introduite à l'occasion des éditions critiques de *Biblia Sacra* par les exégètes humanistes, surtout dans la seconde moitié du XVIe siècle. Ce procédé est exploité dans la culture roumaine au milieu du XVIIe siècle. Le *Nouveau Testament* de 1648 et le *Psautier* de 1651, imprimés à Alba Iulia, sont les premiers textes édités coformément à ces principes philologiques, appliqués également par Dosoftei dans *Viaţa şi petreacerea svinţilor* [Les vies et les morts des saints] de 1682–1686. Dans son édition de 1795, Samuil Micu impose cette modalité d'établir et de commenter

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

le texte, qui se rapproche considérablement de la structure moderne d'une édition critique.

Dans son prologue *Au lecteur*, il commente les avantages et surtout les inconvénients de la transposition littérale, mot à mot, selon la rigueur de la fidélité maximale imposée par la tradition à toute transposition du texte biblique, conformément au principe herméneutique formulé par Ieronim, dans *Liber de optimo genere interpretandi (Epistula LVII)*: „Ubi et verborum ordo [et] mysterium est, non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu". Selon l'interprétation de Samuil Micu, certains passages obscurs du texte ne devraient pas décourager le lecteur: «si parfois tu trouves que la langue est obscure, ne te décourage pas, et ne sois pas prêt à critiquer l'écriture même, car une des raisons est que nous n'avons voulu introduire aucun mot dans les Saintes Écritures, et nous avons cherché à garder la vérité telle qu'elle est en grec».

Conformément aux règles canoniques de la littéralité, il accepte cette modalité de traduction, persuadé qu' «il est très difficile de traduire d'une langue en une autre sans rien ajouter et en respectant les expressions idiomatiques de la langue source, car chaque langue a ses propres idiotismes». Même s'il respecte ce principe conservateur, l'intellectuel n'adoptera pas mécaniquement un servilisme d'ordre textuel. Il plaide en même temps, avec beaucoup d'appétence philologique, pour l'unité stylistique de la traduction du texte biblique: «pour que le style et la langue dans la même traduction de la *Bible* ne soient pas différents, suite à l'emploi de plusieurs traductions, on a décidé de traduire la *Bible* en assurant l'unité de style et de langue».

Par son intention, exprimée dans le préambule, d'améliorer la traduction antérieure de la *Bible* de 1688, S. Micu indique implicitement l'une des sources de son édition, à laquelle il se rapporte systématiquement, soit en adoptant des solutions communes pour traduire certaines séquences, soit en indiquant dans les gloses les segments textuels en plus ou en moins, et en réalisant, au fond, un appareil critique négatif. Les parallélismes avec la *Bible* de Bucarest sont constamment visibles dans la *Bible* de 1795, même si parfois les notes sont différentes par rapport au texte original[4]:

Ge 11,7: *să amestecăm (b) acolo limba lor*; nota (b), p. 10: *să turburăm* (BBl); cf. BB *să turburăm acolo limbile lor*.

Ex 4, 6: *şi s-au făcut mâna lui (a) ca zăpada*; nota (a), p. 55: *Bibliia cea veachie are: plină de bubele stricăciunei* (BBl); cf. BB *şi s-au făcut mâna lui plină de bubele stricăciunii ca zăpada*.

Ex 30, 38: *va peri (e) din norodul său*; nota (e), p. 82: *Bibliia cea veachie are: sufletul aceluia* (BBl); cf. BB *va peri sufletul aceluia den norodul lui*.

[4] Pour les livres de la *Bible* que nous avons cités nous utilisons les abréviations suivantes: Ge = Genèse; Ex = Exode; Lév = Lévitique; Deut = Deutéronome; 1 R = 1 Rois; 2 Ch = 2 Chroniques; Né = Néhemie; Pr = Proverbes; Ecc = Ecclésiaste; És = Ésaie; Os = Osée; Jon = Jonas.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Deut 1, 15: *ispravnici (a) judecătorilor voştri*; nota (a), p. 158: *În cea veachie easte: purtători de cărți în loc de ispravnici* (BBl); cf. BB *aducători de cărți judicătorilor voştri*.

Ecc 2, 9: *Şi m-am mărit şi am adaos (v) mai mult*; nota (v), p. 541: *În cea veachie easte: Şi am adaos înțelepciune* (BBl); cf. BB *Şi mă măriiu şi adaoş înțelepciune*.

Les différences de traduction apparaissent également dans les versets où l'édition de 1688 est déclarée le modèle exclusif pour le contexte en question:

Es 56, 12: *Veniți să bem vin şi să ne îmbătăm, şi să fie această zi, mâne, mare mai mult foarte (a)*; nota (a), p. 588: *Acest verş în unele Biblii nu să află, iară în cea veachie easte* (BBl); cf. BB *Veniți să luăm vin şi să ne îmbătăm beție, şi va fi ca această zi, mâine, mare împrejurul tău*.

Il existe des cas pour lesquels les solutions de traduction sont communes aux éditions de 1688 et 1795, mais S. Micu commente attentivement dans les notes de bas de page des extraits a priori obscurs, pour mieux éclairer la sphère sémantique de certains termes:

Né 10, 29: *şi au întrat (a) în blăstăm şi jurământ*; nota (a), p. 423: *Au făcut, adecă au făgăduit cu blăstăm şi jurământ* (BBl); cf. BB *şi întrară în blestem şi jurământ*.

Pr 22, 1: *Cu buzele va paşte împăratul (a)*; nota (a), p. 532: *Adecă: împăratul cu vorbele gurii sale paşte pre norod* (BBl); cf. BB *Cu buzele va paşte împăratul*.

Os 7, 15: *pentru nepedepsirea limbii lor (a)*; nota (a), p. 704: *Că nu şi-au învățat limba sa* (BBl); cf. BB *pentru necertarea limbilor*.

Malgré la présence de points de convergence évidents entre les deux textes bibliques, la version de 1795 reflète à bien des égards, une exploitation radicale de la traduction antérieure, fondée sur une nouvelle lecture de «la source grecque des soixante-dix enseignements», vaguement mentionnée dans le prologue, il s'agit de l'édition de Franeker de 1709 de Lambert Bos et d'une édition gréco-latine de François Vatable (Pavel 2007: 96–106). En exploitant les amples scolies des deux sources primaires, qui reflètent les parties des principales versions de *Septuaginta*, imprimées ou manuscrites, Micu rédige régulièrement des annotations rigoureuses, ce qui atteste son horizon culturel et son travail de traducteur. Même s'il n'indique pas explicitement la source citée, comme il avait fait à l'ouverture ms. 45 BAR Cluj, il fait des renvois à la *Bible d'Alexandrie*, à celle de Complutum (Alcalá de Henares), au texte massorétique, à Symmachus, à la Vulgate, aux versions aramaïque et syriaque, à la *Bible Aldine* ou au *Codex Vaticanus*. Il enregistre des séquences originales ou des variantes secondaires de rraduction, sans généraliser ce procédé. Nous avons sélectionné ci-après certains extraits glosés, dont certains renvois passent par l'édition de Bos, que nous confrontons avec les sources de référence:

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Ortodoxe Române, 1988, reed. 1997; ed. Vasile Arvinte, Ioan Caproşu, Alexandru Gafton, Laura Manea, N.A. Ursu, vol. I-II, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2001–2003).

BBI: *Bibliia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi şi a ceii Noao*, Blaj, 1795 (ed. Ioan Chindriş, Eugen Pavel, Roma, Tipografia Vaticana, 2000).

Bos: *Vetus Testamentum, ex versione Septuaginta interpretum, secundum exemplar Vaticanum Romae editum* (...). Summa cura edidit Lambertus Bos, Franequerae, excudit Franciscus Halma, 1709.

C: *Biblia poliglota complutense. Vetus testamentum multiplici lingua* (...) de mandato ac sumptibus (...) Francisci Ximenez (Jiménez) de Cisneros, Alcalá de Henares, Universidad Complutense, Arnao Guillén de Brocar, 1514–1517 (cf. ed. Bos).

DP: Dosoftei, *Parimiile preste an*, Iaşi, 1683 (ed. Mădălina Ungureanu, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2012).

Ms. Alex.: *Codex Alexandrinus* (cf. ed. Bos, Rahlfs).

O: *Codex Oxoniensis* (cf. ed. Bos).

Rahlfs: *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes* (ed. Alfred Rahlfs, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1979).

VgCl: *Biblia Sacra Vulgatae editionis Sixti V.P.M. iussu recognita atque edita*, Romae, Ex Typographia Vaticana, MDXCVIII [1598] (ed. Michael Hetzenauer, Ratisbonae et Romae, Sumptibus et typis Friderici Pustet, 1914).

B. Ouvrages de référence

Beza, Marcu 1936: *Biblioteci mânăstireşti în Patmos*, in „Analele Academiei Române", Memoriile Secţiunii Literare, seria III, tom. VIII, p. 1–6.

Cantemir, Dimitrie 1901: *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, publicat (...) de Gr. G. Tocilescu. Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl".

Duţu, Alexandru 1968: *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII (1700–1821)*, Bucureşti, Editura pentru Literatură.

Erbiceanu, Constantin 1888: *Cronicarii greci carii au scris despre români în epoca fanariotă*, Bucureşti, Tipografia Cărţilor Bisericeşti.

Gheţie, Ion ; Mareş, Al. 1974: *Introducere în filologia românească. Probleme. Metode. Interpretări*, Bucureşti, Editura Enciclopedică Română.

Halm, Karl Felix 1875: *Bergler Stephan*, în *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band II, Leipzig, Duncker & Humblot.

Hurmuzaki, Eudoxiu 1917: *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV. *Documente greceşti privitoare la istoria românilor*, publicate după originale, copiile Academiei Române şi tipărituri de N. Iorga, partea a II-a, 1716–1777, Bucureşti, Atelierele Grafice Socec & comp.

Lapedatu, Alex. 1906: *Damaschin, episcopul şi dascălul, traducătorul cărţilor noastre de ritual*, in „Convorbiri literare", XL, nr. 6–8, pp. 563–581.

Legrand, Émile 1888: *Épistolaire grec ou Recueil de lettres adressées pour la plupart à Chrysanthe Notaras, patriarche de Jérusalem, par les princes de Valachie et de Moldavie*, Paris, Maisonneuve et Ch. Leclerc, libraires-éditeurs.

Litzica, Constantin 1909: *Catalogul manuscriptelor greceşti*, [I], Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl".

Marinescu, Maria C. 1941–1942: *Umanistul Ştefan Bergler (1680–1738), viaţa şi activitatea sa*, in „Revista istorică română", XI–XII, pp. 163–215.

Marinescu-Himu, Maria 1960: *Un elenist braşovean la începutul veacului al XVIII-lea*, in „Studii clasice", II, pp. 365–372.

Obradovici, Dositei 1885: *Fabulele lui Demetriu Cichindeal*, în traducere nouă din originalul sârbesc al lui.... [ediţie îngrijită şi prefaţă] de Ioan Russu. Arad, Tipografia Diecezei Române Gr. Or.

Pavel, Eugen 2007: *Între filologie şi bibliofilie*, Cluj-Napoca, Editura „Biblioteca Apostrof".

Russo, D. 1912: *Critica textelor şi tehnica ediţiilor*, Bucureşti, Socec & Co.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Russo, D. 1939: *Studii istorice greco-române. Opere postume*. Publicate sub îngrijirea lui Constantin C. Giurescu de Ariadna Camariano şi Nestor Camariano, tomul II, Bucureşti, Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II".
Smântânescu, Dan 1958: *Rafail Monahul*, în „Mitropolia Olteniei", X, nr. 1–2, pp. 65–71.
Ursu, N. A. 2002: *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, Iaşi, Editura Cronica.

ABSTRACT

Without becoming a current and fully accepted practice, the application of textual criticism in the eighteenth century undergoes several attempts to impose itself in the practice of publishing and printing. There are written proofs of the attempts done at the royal court of Nicholas Mavrocordatos, among which the ones made by Transylvanian Hellenist specialist Stephan Bergler to critically edit some medieval manuscripts, followed by the hard work of some typographic correctors, such as the Greek monk Mitrofan Gregoras, or as the monks Rafail, Anatolie and Lavrentie, from the Hurezi convent, and also Mihalcea Litterati or Cozma Vlahul, who prove their incipient qualities of editors. An animator and mentor of the editing process would also be the Moldavian hierarch Leon Gheuca. The maturity of the textual criticism is reached in this period through the Bible from Blaj, published by Samuel Micu in 1795. The new Biblical version distinguishes itself through the accuracy of editing, the book being endowed with other complementary texts, such as two prefaces, the introductions to the different groups of books and to each book taken apart, as well as abstract of the chapters. To all these we should add the infrapages of glosses on the history of the sources, completed with several versions of traduction, whereby a negative critical apparatus is developed, comparable with the modern structure of a rigorous edition.

Key-words: Stephan Bergler, the comparison of versions, the method of textual glosses, critical apparatus, Samuil Micu.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

CĂRTURARI PUTNENI DIN SECOLUL AL XVIII-LEA. ÎNTRE NĂZUINȚĂ ȘI FABULAȚIE

Ștefan S. Gorovei*

Panorama culturii românești din veacul al XVIII-lea oferă o nebănuită multitudine de „viroage și coclauri", care cheamă pe cercetătorul interesat de oameni, cărți și idei. Pun de la început toate aceste trei elemente, pentru că mi se pare că doar ținând seama de interconexiunea lor naturală se poate tinde (dacă nu și ajunge) la o înțelegere cât mai completă, într-o viziune integratoare, a vechii noastre culturi, care – în toate articulațiile ei esențiale (limba și capacitatea de exprimare, selecția operelor pentru traducere și multiplicare, scrierea și tiparul, difuzarea, adunarea și citirea cărților etc.) s-a făcut printr-un lung, penibil și costisitor efort. Iar acest efort n-a fost nici colectiv (prin vreun soi de CAP-uri cărturărești), nici dirijat, nici impus. Ci el s-a născut, a crescut și s-a întreținut printr-o mână de oameni, arareori lucrând coordonat.

Hulit de unii, admirat de alții, veacul al XVIII-lea mai îngăduie, din acest punct de vedere, încă multă desțelenire. În răstimpuri, răsar din filele manuscriselor sau din documente figuri de oameni ai cărții, scriitori sau măcar ***buni lucrători din condei***, care știau să lucreze cu textele, împletind *copierea* unora cu *tălmăcirea* altora și chiar cu *compunerea* unora noi, prin compilații sau chiar și prin mici creații proprii. Împreună, munca acestor ***iubitori de osteneală***[1] formează un tezaur neprețuit, fără de care, din punctul de vedere al istoricului, nu s-ar pricepe mai deloc felul cum a crescut cultura românească, înainte de a da edificiul cunoscut pentru veacul al XIX-lea. De aceea cred că istoria vechii noastre literaturi (sau culturi) trebuie să urmărească și să integreze și ***osteneala*** cu roadele ei, dar și pe ***iubitorii de osteneală***. De altminteri, e și în ordinea lucrurilor să fie așa.

Cunoașterea culturii și a literaturii vechi nu poate să însemne doar cercetarea și descrierea manuscriselor, cu numărul și dimensiunile filelor, culoarea cartonului din care sunt făcute copertele, a sforii din legătură și a cernelurilor și alte asemenea amănunte care înseamnă *metoda* lucrului bine făcut. Dar alături de metodă este și *spiritul*, care, în această materie – **ca și în tot ceea ce ține de istorie** – înseamnă cunoașterea **oamenilor** prin care și pentru care se făceau acele lucruri. A vorbi despre idei și despre opere doar prin raportarea la *vehicule* (cărțile), fără a ști nimic

* Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași.

[1] Ambele formulări – „bun lucrător din condei" și „iubitor de osteneală" – erau menite, în prima jumătate a veacului al XIX-lea, să-i desemneze pe cei care se aplecau cu dragoste și interes asupra cărților, asigurând multiplicarea lor prin truda proprie.

RITL, nr. 1–4, p. 65–82, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

despre cei care le erau *purtătorii*, înseamnă a rupe creaţia de creator. Sau – cu o expresie a lui N. Iorga – a greşi de la un capăt la altul.

Dacă cercetătorii nu se vor interesa de aceşti oameni, pentru studierea vieţii şi activităţii lor[2], nu doar a manuscriselor rămase în urma lor, atunci nici stabilirea ierarhiilor, nici comparaţiile, nici observarea paradigmelor nu vor putea avea temeiurile solide, capabile să asigure înţelegerea corectă a fenomenelor studiate şi a evoluţiei lor.

Fie-mi îngăduit să strecor aici un mic inventar de asemenea personalităţi culturale de care m-am ocupat de-a lungul anilor şi despre care cred că merită în continuare investiţii de timp, energie şi răbdare pentru o cunoaştere mai aprofundată:

– mitropolitul Gheorghe al IV-lea de la 1723[3], autorul povestirii[4] în al cărei miez de autenticitate am crezut dintotdeauna[5];

– alcătuitorul *Cronicii paralele* de la 1733 – fie că a fost cămăraşul Vasile Buhăescu, după cum s-a spus acum mai mult de un veac[6] şi după cum stăruie să creadă

---

[2] Sunt trei decenii de când am expus un „proiect de cercetare" (cum s-ar numi azi) pentru mai buna cunoaştere a acelora care au lucrat la făurirea vechii culturi româneşti: *Cărturari români în veacurile XVII–XVIII. Un plan de lucru* (comunicare la Zilele Institutului „A. D. Xenopol", 9 mai 1986); textul a fost publicat în volumul *Un veac de aur în Moldova 1643–1743. Contribuţii la studiul culturii şi literaturii române vechi*, selecţie: Pavel Balmuş; coordonator principal: academician Virgil Cândea. Bucureşti, Întreprinderea Editorial-Poligrafică „Ştiinţa", Chişinău & Editura Fundaţiei Culturale Române, 1996, p. 193–203, dar cu titlul schimbat: *Cărturari români insuficient cunoscuţi (de la hotarul veacurilor XVII–XVIII)*. Ideea acestui „plan de lucru" a fost, pesemne, mult prea entuziastă (şi fantezistă), în raport cu forţele existente şi mai ales cu interesul pentru subiect.

[3] Am dat cea dintâi schiţă biografică a acestui personaj în articolul *Note şi îndreptări pentru istoria Mitropoliei Moldovei* (II), în MMS, LXIII, 1987, 4, p. 75–82 (paginile acestea au fost retipărite, sub titlul *O biografie nescrisă: Mitropolitul Gheorghe IV al Moldovei*, în: Ştefan S. Gorovei, *Între istoria reală şi imaginar. Acţiuni politice şi culturale în veacul XVIII*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2003, p. 77–85).

[4] După părerea istoricului Alexandru Elian, această povestire era doar o „alcătuire" a unor „obscuri învăţaţi care pentru noi se ascund sub numele mitropolitului Gheorghe", rolul logofătului Grigoraş fiind acela de a adăuga un paragraf „redactat în chip confuz şi incoerent", culegând „din eparhie ştiri precise asupra Mileştilor". Cf. Alexandru Elian, *Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, Bucureşti, Editura Academiei, 1964, p. 97–179 (aici, p. 146 şi 143), reluat în idem, *Bizanţul, Biserica şi cultura românească. Studii şi articole de istorie*, ediţie îngrijită de pr. prof. dr. Vasile V. Muntean, Iaşi, Editura Trinitas, 2003, p. 15–94 (aici, p. 63 şi 60). Este regretabil că reeditarea studiilor şi articolelor eruditului istoric nu a fost prevăzută cu notele şi comentariile (adăugiri, precizări, corectări, supliment bibliografic) pe care le-ar fi făcut absolut necesare durata foarte lungă în care ele au fost redactate (1935–1990). Opiniile lui Alexandru Elian despre povestire, despre mitropolitul Gheorghe şi despre logofătul Grigoraş s-au dovedit total eronate, necorespunzând adevărului înfăţişat de documente. Cf. studiile citate aici, în notele 3, 8 şi 10.

[5] O analiză metodică şi stăruitoare a amănuntelor acestei povestiri a pus în lumină posibilitatea identificării unor etape mai vechi în constituirea ei, ceea ce explică şi chipul „confuz şi incoerent" în care ea se înfăţişează cititorului de azi. Ea poate fi studiată şi prin mai multe niveluri de lectură, însă în strânsă conexiune cu etapele istorice care i-au determinat *facerea, refacerea şi prefacerea*. Cf. Ştefan S. Gorovei, *Povestirea Mitropolitului Gheorghe* (ms.).

[6] Em. E. Kretzulescu, *Cronica lui Vasile Buhăescul cămăraşul*, în RIAF, XIV, 1913 (Bucureşti, 1914), p. 151–154.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

dl Andrei Pippidi[7], fie că a fost cămărașul Vasile Buzilă, după cum cred că am demonstrat eu însumi[8] (**în niciun caz**, însă, Axinte Uricariul, sub numele căruia dl Gabriel Ştrempel s-a încăpățânat să editeze monumentala scriere[9], perpetuând astfel în chip inutil o confuzie a cărei limpezire a fost acceptată de majoritatea cercetătorilor);

– Grigoraş, logofătul Mitropoliei din Iaşi (mort la 2 ianuarie 1793), al cărui *curriculum vitae*[10] este încă incomplet, atât la capitolul *viață*, cât şi la capitolul *operă*.

Sper să pot adăuga, într-un răstimp convenabil, încă un nume, al unui om care trebuie să fi fost mare iubitor de frumos, copist de manuscrise, scriitor de acte şi desenator iscusit (Ioniță sân Pavel Grămăticul sau Ioniță Rață).

*

Cu aceste considerente, continui să cred că a investiga vechea noastră cultură presupune a porni prin căutarea de răspunsuri la două întrebări fundamentale: **cine ştia să scrie** şi **cine ştia să citească**. Probabil mi se va spune – cum mi s-a spus şi la Iaşi acum mulți ani – că prin aceasta aduc o viziune elitistă, dacă nu chiar... aristocratizantă.

Răspunsuri pot fi căutate urmând alte şiruri de întrebări, aşa cum în căutarea cauzelor unei boli fiecare tip de analiză conduce spre altul, pentru adâncirea cercetării. La întrebări precum **când** şi **cum s-a scris**, răspunsurile vor fi mai tehnice şi nu intră în discuția de aici.

Unde s-a scris? S-a lucrat, o vreme, în mediul aulic – acolo s-au născut cele mai vechi cronici, dar şi o traducere de importanța aceleia pe care au reprezentat-o *Istoriile* lui Herodot; despre aceasta, părerea că s-a făcut din inițiativă domnească, la Curtea lui Vasile vodă Lupu[11], în cadrul unui proiect amplu, care se pare că nu-i

---

[7] Andrei Pippidi, *În jurul cronicarului Vasile Buhăescul*, în AIIAI, XXIII, 1986, 2, p. 835–841. V. şi idem, recenzia din RESEE, XLII, 2004, p. 362.

[8] Ştefan S. Gorovei, *Un cronicar necunoscut?*, în „Cronica", XXI, 10 (1049) din 7 martie 1986, p. 6; idem, *Între Vasile Buhăescul şi Vasile Buzilă. O problemă de „paternitate" literară*, în AIIAI, XXV, 1988, 1, p. 445–452; idem, *Spre unificarea istoriografiei naționale: „Cronica paralelă" (Iaşi, 1733)*, în AIIAI, XXV, 1988, 2, p. 139–185 [ultimele două retipărite anastatic în idem, *Între istoria reală şi imaginar. Acțiuni politice şi culturale în veacul XVIII*, cit. (*supra*, nota 3), p. 87–94 şi, respectiv, p. 95–141].

[9] Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești şi a Moldovei*, ediție critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, I–II, București, Editura Minerva, 1993–1994; Ştefan S. Gorovei, *Un autor, o operă, un editor*, în „Cronica", XXVIII, 15 (1271), din 1–15 august 1993, p. 7 (retipărit în idem, *Între istoria reală şi imaginar. Acțiuni politice şi culturale în veacul XVIII*, cit., p. 231–236).

[10] Ştefan S. Gorovei, *Un cărturar uitat: logofătul Grigoraş*, în AIIAI, XXIII, 1986, 2, p. 681–698 [reprodus anastatic în idem, *Între istoria reală şi imaginar. Acțiuni politice şi culturale în veacul XVIII*, cit. (*supra*, nota 3), p. 43–60]; N. A. Ursu, *Dizertația istorică privitoare la capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană, elaborată prin anii 1785–1786, poate fi opera logofătului Grigoraş de la Mitropolia din Iaşi*, în *In honorem Ioan Caproşu. Studii de istorie*, volum îngrijit de Lucian Leuştean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc, Iaşi, Editura Polirom, 2002, p. 297–320.

[11] Ştefan S. Gorovei, *Circulația „Herodotului" de la Coşula: explicații genealogice pentru un fenomen cultural*, în ArhGen, V (X), 1998, 3–4, p. 155–169. Argumentele au fost respinse, fără o demonstrație contrară sau măcar o prezentare de argumente contrare: Andrei Pippidi, *Postfață* la

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

CĂRTURARI PUTNENI DIN SECOLUL AL XVIII-LEA. ÎNTRE NĂZUINȚĂ ȘI FABULAȚIE

Ștefan S. Gorovei*

Panorama culturii românești din veacul al XVIII-lea oferă o nebănuită multitudine de „viroage și coclauri", care cheamă pe cercetătorul interesat de oameni, cărți și idei. Pun de la început toate aceste trei elemente, pentru că mi se pare că doar ținând seama de interconexiunea lor naturală se poate tinde (dacă nu și ajunge) la o înțelegere cât mai completă, într-o viziune integratoare, a vechii noastre culturi, care – în toate articulațiile ei esențiale (limba și capacitatea de exprimare, selecția operelor pentru traducere și multiplicare, scrierea și tiparul, difuzarea, adunarea și citirea cărților etc.) s-a făcut printr-un lung, penibil și costisitor efort. Iar acest efort n-a fost nici colectiv (prin vreun soi de CAP-uri cărturărești), nici dirijat, nici impus. Ci el s-a născut, a crescut și s-a întreținut printr-o mână de oameni, arareori lucrând coordonat.

Hulit de unii, admirat de alții, veacul al XVIII-lea mai îngăduie, din acest punct de vedere, încă multă desțelenire. În răstimpuri, răsar din filele manuscriselor sau din documente figuri de oameni ai cărții, scriitori sau măcar ***buni lucrători din condei***, care știau să lucreze cu textele, împletind *copierea* unora cu *tălmăcirea* altora și chiar cu *compunerea* unora noi, prin compilații sau chiar și prin mici creații proprii. Împreună, munca acestor ***iubitori de osteneală***[1] formează un tezaur neprețuit, fără de care, din punctul de vedere al istoricului, nu s-ar pricepe mai deloc felul cum a crescut cultura românească, înainte de a da edificiul cunoscut pentru veacul al XIX-lea. De aceea cred că istoria vechii noastre literaturi (sau culturi) trebuie să urmărească și să integreze și ***osteneala*** cu roadele ei, dar și pe ***iubitorii de osteneală***. De altminteri, e și în ordinea lucrurilor să fie așa.

Cunoașterea culturii și a literaturii vechi nu poate să însemne doar cercetarea și descrierea manuscriselor, cu numărul și dimensiunile filelor, culoarea cartonului din care sunt făcute copertele, a sforii din legătură și a cernelurilor și alte asemenea amănunte care înseamnă *metoda* lucrului bine făcut. Dar alături de metodă este și *spiritul*, care, în această materie – **ca și în tot ceea ce ține de istorie** – înseamnă cunoașterea **oamenilor** prin care și pentru care se făceau acele lucruri. A vorbi despre idei și despre opere doar prin raportarea la *vehicule* (cărțile), fără a ști nimic

* Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași.

[1] Ambele formulări – „bun lucrător din condei" și „iubitor de osteneală" – erau menite, în prima jumătate a veacului al XIX-lea, să-i desemneze pe cei care se aplecau cu dragoste și interes asupra cărților, asigurând multiplicarea lor prin truda proprie.

RITL, nr. 1–4, p. 65–82, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

interesează pe cercetătorii culturii româneşti din veacul al XVII-lea. De la o vreme, şi curţile unor boieri mari au căpătat *scriptorii*, fără ca prin aceasta să se instituie vreun monopol, pentru că nici măcar nu se poate spune că *această* pătură socială ar fi creatoarea vechii noastre culturi; dintr-un asemenea *scriptoriu* boieresc (al Cantacuzinilor moldoveni) a ieşit, de pildă, *Cronograful* editat nu de mult, a cărui paternitate a stârnit aşa de interesante discuţii[12]. Şi, firește, s-a lucrat în mănăstiri, de la începuturile lor, atât pentru nevoile interne, cât şi pentru – să-i spunem aşa – piaţa exterioară (problemă care, iarăşi, necesită o cercetare specială).

Când este vorba de mănăstiri, la întrebarea ***cine scria?*** răspundem de obicei uşor – *călugării* – şi credem că am scăpat! Dar cine erau aceşti călugări care – cum spunea prezvitera Eugenia Mihail – *cărturăreau*? În multe cazuri, nu avem nici o informaţie despre ei ca mireni, dar când se întâmplă să putem şti câte ceva, acea viziune în derâdere zisă *elitistă* sau *aristocratică* primeşte o confirmare. Am la îndemână două exemple tocmai din acest veac XVIII. Dacă ieromonahul *Ioasaf Luca* – fostul boier *Enache Luca*[13] – e mai bine cunoscut ca nepot de soră al lui Ion Neculce, a cărui cronică a copiat-o nu fără nuanţări personale (s-a vorbit chiar de un

---

N. Iorga, *Herodot. Traducere românească publicată după manuscriptul găsit în Mănăstirea Coşula de* ~. Tipografia „Neamul Românesc", Societate pe acţiuni, Vălenii de Munte, 1909, ediţie anastatică, Bucureşti, Editura Artemis, 2003, fără paginaţie (!): „principala obiecţie pe care o provoacă această construcţie ipotetică este că traducerea lui Herodot n-are caracterul de «manifest de putere» ce i se atribuie şi că programul politic al lui Vasile Lupu, ale cărui pretenţii imperiale au fost exagerate cu măiestrie de istorici, n-avea cum să-şi caute legitimarea în cartea «marelui învăţător Irodot»". Autorul pare a înclina spre ideea că *Istoriile* s-au tradus spre a servi ca... manual (idee ciudată, pe care am auzit-o şi de la un istoric grec). Însă şi la această „construcţie ipotetică" se pot aduce cel puţin două contraargumente: faptul că manuscrisul iniţial al traducerii a făcut parte „din cărţi domneşti" (ceea ce nu contravine ipotezei că traducerea însăşi s-a realizat în urma unei comenzi domneşti) şi **lipsa totală de circulaţie** a acestei scrieri. Acesta a fost, de altfel, motivul pentru care am adunat informaţiile genealogice despre acei „boiernaşi botoşăneni": a arăta că traducerea *Istoriilor* a avut o **circulaţie extrem de restrânsă**, limitată strict la cercul urmaşilor aceluia care, la 1746, a tras prima copie „de pre izvodul cel vechi moldovinesc": Enache Buzilă.

Ipoteza mea a fost socotită plauzibilă de N. A. Ursu, *Contribuţii la istoria culturii româneşti în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 2003, p. 257–258 [în studiul *Traducerea* ***Istoriilor*** *lui Herodot atribuită lui Nicolae Spătarul (Milescu) a fost remaniată de traducătorul cronografului numit „tip Danovici"*].

[12] *Cronograf tradus din greceşte de Pătraşco Danovici*, ediţie îngrijită şi cuvânt-înainte de Gabriel Ştrempel, studiu introductiv de Paul Cernovodeanu, I–II, Bucureşti, Editura Minerva, 1998–1999. Cu privire la paternitatea traducerii: N. A. Ursu, *Ediţia cronografului numit „tip Danovici" şi problema paternităţii traducerii lui*, în „Cronica", XXXIV, 1999, 11, p. 12–13; *Traducerea cronografului numit „tip Danovici"*, în „Cronica", XXXVII, 2002, 2, p. 10–11 şi XXXVIII, 2003, 1, p. 12–13; pe larg, *Traducerea cronografului numit „tip Danovici" poate fi o lucrare de tinereţe a lui Dosoftei*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, cit. (*supra*, nota 11), p. 134–222. Despre acest cronograf şi întreaga sa problematică: Doru Mihăescu, *Cronograful* Cigala-Doroftei *(aşa-numitul* ***Cronograf Danovici****)*, în idem, *Cronografele româneşti*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2006, p. 173–242.

[13] Ştefan S. Gorovei, *Miscellanea genealogica. 2. Enache (Ioasaf) Luca*, în AIIAI, XXIII, 1986, 1, p. 447–449.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

„nou Neculce"[14]!), celălalt abia a ieşit din umbra modestiei sale: călugărul cunoscut ca *Evloghie dascălul*, traducător şi copist, fusese mireanul *Ion Bantăş*, nepot de văr al lui Dimitrie Cantemir, din spiţa acelor Bantăşeşti care vor da, în Rusia, pe Nicolae şi Dimitrie Bantăş-Kamenski. Traducerea monumentală a *Vieţilor de sfinţi* ale lui Dimitrie de Rostov a fost comandată lui Evloghie de mitropolitul Iacov Putneanul în vederea tipăririi, desigur, şi Evloghie însuşi a dat volumele pentru cinci luni – câteva mii de pagini scrise de fiul său, Gheorghe Evloghie, şi el copist şi traducător. Dar timpul şi mijloacele financiare au stat împotrivă (cum s-a întâmplat deseori în istoria culturii româneşti, şi mai cu deosebire, în mod curent, în zilele noastre), aşa că manuscrisele au rămas în biblioteca Mănăstirii Putna până în ziua de azi[15].

Aici, la Putna, perioada cât obştea a stat sub privegherea lui Iacov, din 1750 şi până în 1778, s-a înfiripat un cerc cu deosebite preocupări culturale, cu o deschidere neaşteptat de largă şi a cărui influenţă s-a resimţit puternic şi în restul Ţării Moldovei, chiar şi după ce Bucovina a fost desprinsă din trupul acesteia şi inclusă între ţările împărăţiei habsburgice. Fără să fie el însuşi un cărturar, Iacov a ştiut să adune energii, să dea direcţii, să îndemne la lucru şi să-i motiveze pe lucrători. Într-o vreme de puternice influenţe greceşti şi ruseşti, el a putut să asigure, cu autoritatea lui şi între zidurile mănăstirii care l-a cinstit ca pe un al doilea ctitor, caracterul românesc al strădaniilor celor care-l înconjurau.

Cunoaşterea cercului cultural de la Putna, a producţiei sale şi a difuzării influenţei sale datorează enorm cercetărilor profesorului N. A. Ursu, actualul (cam târzielnic) membru de onoare al Academiei Române. El a pus în lumină scriitori necunoscuţi şi a reaşezat meritele tuturor, a redimensionat „monumentul" lui Vartolomei Mazereanu şi l-a ridicat pe acela al ierodiaconului Gherasim Putneanul. Lui, întrucât de la el am deprins anumite îndrumări de viziune şi de metodă, alipite acelora venite dinspre profesorul Emil Turdeanu, lui îi închin aceste pagini.

*

Cel dintâi dintre cărturarii putneni către care s-ar îndrepta gândul este arhimandritul Vartolomei Mazereanu, socotit multă vreme un scriitor cu talent şi forţă. Însă el a fost despuiat de falnicul „panegiric" al lui Ştefan cel Mare, ca şi de ascuţitele „cuvinte" care îi fuseseră atribuite; acestea au fost trecute, împreună

[14] Alexandru Duţu, *Un nou Neculce*, în „România literară", XIII, 47, din 20 noiembrie 1980, p. 8 – recenzie la *Cronica lui Ion Neculce copiată de Ioasaf Luca. Manuscrisul «Mihail»*, ediţie de Zamfira Mihail şi Paul Mihail, cuvânt-înainte de Ştefan Ştefănescu, Bucureşti, Editura Litera, 1980.

[15] Cf. N. A. Ursu, *Prima traducere românească a versiunii comprimate a romanului* Varlaam şi Ioasaf din Vieţile sfinţilor, în idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 2002, p. 139; Lucian-Valeriu Lefter, *Evloghie dascălul şi fiul său, Gheorghe, traducători şi copişti pentru Mănăstirea Putna*, în AP, III, 2007, 1, p. 87–108 (v. p. 90–94). De acelaşi autor: *Cum ştia o femeie carte pe la 1800. Catrina din neamul lui Evloghie dascălul*, în AMM, XXII–XXIV, 2, 2001–2003, p. 777–786.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

cu alte scrieri şi traduceri, pe seama cuiva care pesemne i-a fost ucenic[16] la Mănăstirea Putna, ajungând mai apoi dichiu al Episcopiei de Roman, în vremea când a păstorit acolo Leon Gheuca, alt fiu al obştii putnene, cu binecunoscute preocupări cărturăreşti: ierodiaconul Gherasim Putneanul († 21 iulie 1797)[17]. Cu toate acestea, activitatea lui Vartolomei Mazereanu se vădeşte încă prodigioasă, prin numărul impresionant de manuscrise pe care le-a lăsat şi prin pionieratul său în materie de arhivistică[18]. Doar ca autor, el rămâne încă un nedreptăţit. A alcătuit o istorie a Moldovei, în care partea veche e compilată, desigur, după obiceiul cunoscut, dar care are şi o parte originală, de istorie trăită, pentru anii 1741–1769. Această parte trece în continuare sub numele lui Ioan Canta[cuzino], deşi editoarea însăşi a acestui text a subliniat apăsat[19] adevărata paternitate, confirmată şi de cercetările lui N. A. Ursu[20]. Şi totuşi, atribuirea a rămas cea veche şi nedreaptă, ca şi în cazul *Cronicii paralele*...

Dar Vartolomei era un om care simţea plăcerea scrisului pentru a povesti, având şi conştiinţa clară a **trebuinţei de a se şti**. El nu s-a mulţumit să pună în ordine arhivele unor mănăstiri şi să le doteze cu minunate condici, comparabile cu acele *chartriers* ale Occidentului medieval, ci a năzuit la mai mult. Unde a putut, a adăugat, în aceste condici, şi câte un text propriu, povestind istoria lui Ştefan cel Mare la Voroneţ şi a lui Ştefan Tomşa la Solca. Putea să nu scrie ceva şi pentru Putna metaniei sale?! Şi a scris o *Istorie pentru Sfânta Mănăstâre Putna*, datată

---

[16] Presupun aceasta datorită faptului că, la rându-i, a avut un ucenic numit Vartolomei, cunoscut şi el ca „Putneanul" – Epifanie Cozărescu, *Arhimandritul Vartolomei Putneanul. Contribuţie la elucidarea unei vechi confuzii*, în MMS, XXXVIII, 1962, 3–4, p. 193–202.

[17] N. A. Ursu, *Ierodiaconul Gherasim Putneanul de la Episcopia Romanului, un scriitor căutat timp de un secol şi jumătate*, în idem, *Contribuţii la istoria literaturii române. Studii şi note filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 1997, p. 285–319 (publicat anterior în AIIAI, XXIII, 1986, 1, p. 239–254); idem, *Ierodiaconul Gherasim Putneanul de la Episcopia Romanului († 1797), primul traducător român din limba franceză*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, cit. (*supra*, nota 15), p. 211–237.

[18] Ştefan S. Gorovei, *Arhimandritul Vartolomei Mazereanu şi activitatea sa. Noi contribuţii*, în AP, V, 2009, 1, p. 353–367; idem, *Vartolomei Mazereanu. Noi contribuţii*, în AP, V, 2009, 2, p. 109–120. Lista lucrărilor ieşite din scriptoriul lui Vartolomei Mazereanu este încă incompletă.

[19] Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopiseţul Ţării Moldovii de la domnia întâi şi până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1733–1774)*; Ioan Canta, *Letopiseţul Ţării Moldovii de la a doua şi până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1741–1769)* [pe copertă: Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *Cronici moldoveneşti*], ediţie critică de Aurora Ilieş şi Ioana Zmeu, studiu introductiv de Aurora Ilieş, Bucureşti, Editura Minerva, 1987, *Introducere*, p. XLIV–LX.

[20] N. A. Ursu, *Cronica lui Vartolomei Mazereanu, nu Ioan Canta*, în *Contribuţii la istoria literaturii române. Studii şi note filologice*, cit. (*supra*, nota 17), p. 227–236. Cu privire la necesitatea şi importanţa stabilirii corecte a paternităţii textelor – chestiune de prim ordin a cercetării filologice, dar care interesează foarte îndeaproape şi cercetarea istorică propriu-zisă – v şi N. A. Ursu, *Trecut, prezent şi perspective în cercetarea filologică românească*, în Academia Română. Filiala Iaşi, *Prelegeri academice*, vol. 1, nr. 1, Iaşi, Editura Apollonia, 2002, p. 37–56 (v. p. 38, 50–53).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

1 martie 1761, aflată azi în **ms. rom. 496** din Biblioteca Academiei Române[21]. Este, cum s-a observat, un „text aproape necunoscut"[22].

Ca şi letopiseţul său – pus pe ruseşte pentru administratorii ruşi din 1768–1774 – şi această povestire are două părţi distincte: partea nouă e de curată memorialistică, începând cu „ce-am auzit de la alţii"; partea veche e tributară cronicii şi „spusului părinţilor".

Ne-am fi aşteptat ca cineva care cunoştea sutele de documente ale Putnei să se fi lăsat atras a scrie, pentru partea veche, o istorie documentată, cronologică, măcar pentru primele şase decenii când mănăstirea a jucat rolul de necropolă princiară (1469–1529), din care avea să fie dislocată de stăruinţele şi uneltirile mitropolitului Grigorie Roşca. Avea sub ochi lespezile funerare, mai numeroase atunci decât azi şi cu inscripţiile întregi şi clare: ar fi putut scrie capitole fundamentale despre ctitori şi egumeni. Însă el s-a încredinţat „spusului părinţilor", o atitudine care se plasează – oricum am judeca-o – pe linia minimei rezistenţe, aşa încât ceea ce a rezultat e departe de *năzuinţa* sa: avem o povestioară în care abia dacă răzbat ecourile realităţilor trecute. Punctul tare al autorului rămâne *fabulaţia*, pusă la contribuţie pentru a acredita două teze care pesemne că-i erau foarte scumpe (şi lesne înţelegem de ce).

Astfel, el inventează *pe de-a-ntregul* rolul lui Daniil Sihastrul în urzirea Putnei – deşi Ion Neculce tocmai pusese pe hârtie „cuvântul" despre legătura sihastrului cu Mănăstirea Voroneţ, unde i se află şi mormântul[23]. Sensul acestei fabulaţii mi se pare clar: arhimandritul simţea nevoia să lege întemeierea Putnei de un *om sfânt*[24] căruia i se descoperise bunătatea locului şi priinţa pentru viaţa

---

[21] Ioan Bianu şi R[emus] Caracaş, *Catalogul manuscriptelor româneşti*, II, numerele 301–728, întocmit de ~, Bucureşti, Ediţiunea Academiei Române, Librăriile Socec & Comp. şi C. Sfetea, 1913, p. 238–241. *Istoria* se află la p. 28r–36v şi a fost publicată acum aproape 130 de ani, de V. A. Urechiă, *Inscripţiuni după manuscrise. Comunicări şi note*, în ARMSI, seria II, tomul IX, 1886–1887, p. 57–64 (reprodusă parţial în *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 147–150). Manuscrisul a fost **vândut** în 1850 de „părintele Climent din sânta monast[ire] Putna, din Bucovina" lui Nicu Filipescu-Dubău, care în 1887 l-a dăruit episcopului Melchisedec (Ioan Bianu şi R[emus] Caracaş, *op. cit.*, p. 239); în 1892 a ajuns în posesia Bibliotecii Academiei Române (Gabriel Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, I, BAR, 1–1600, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978, p. 127).

[22] N. A. Ursu, *Cronica lui Vartolomei Mazereanu, nu Ioan Canta*, loc. cit., p. 236.

[23] Despre acest „segment" mitic al biografiei lui Daniil Sihastrul: Pr. Constantin C. Cojocaru, *Sfântul Daniil Sihastrul*, în *Grai maramureşean şi mărturie ortodoxă. Prea Sfinţitului Episcop Justinian al Maramureşului şi Sătmarului la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Baia Mare, 2001, p. 208–212 (reprodus în idem, *Paşi prin secole de istorie bisericească*, Iaşi, Editura Golia, 2005, p. 150–156); Ştefan S. Gorovei, *Legende, mituri şi poveşti în istoria Mănăstirii Putna*, în AP, IX, 2013, 1, p. 433–437.

[24] Pentru această chestiune: Ovidiu Cristea, *Note sur le rapport entre le prince et „l'homme saint" dans les Pays Roumains. La rencontre d'Étienne le Grand avec Daniel l'Ermite*, în volumul *L'empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*, Actes de colloques internationaux „L'Empereur hagiographe" (13–14 mars 2000) et „Reliques et miracles" (1–2 novembre 2000) tenus au New Europe College, textes réunis et présentés par Petre Guran avec la collaboration de Bernard Flusin, Bucureşti, Colegiul Noua Europă, 2001, p. 177–185 [versiunea

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

monahală. Însă nu i-a trecut prin minte să pună în relaţie această necesitate cu relicva aflată (atunci ca şi acum) în biserica mănăstirii – capul Sfântului Ghenadie, purtând cununa de argint aurit, făcută de Ştefan cel Mare în 1488 – pentru a trage o concluzie justificată şi acceptabilă ca fiind întemeiată pe dovezi istorice[25].

A doua fabulaţie are şi ea ţinta ei: trebuia justificat locul preeminent al Putnei, precum şi statutul ei, întrucât „dinceput s-au cinstit a să numi cea mai întâi, cap tuturor mănăstirilor pământului [= ţării] Moldovii, sângură de sine stăpânitoare, necăiri supusă"[26]. În loc să se adreseze documentelor pe care le avea la îndemână şi al căror conţinut îi putea revela *temeiurile istorice* ale acestei realităţi (pentru că *a fost o realitate*), Vartolomei imaginează, altminteri cu un remarcabil simţ al teatralităţii, o dezbatere între domn şi boieri, în sfatul domnesc (numit *senat*, după moda rusească!). Acest artificiu îi oferă prilejul de a furniza o explicaţie şi pentru prezenţa bisericuţei de lemn, atribuită din vechime lui Dragoş vodă. Ca şi mitropolitul Gheorghe al IV-lea, el rezolvă, astfel, dintr-o lovitură, un mănunchi de probleme!

E ciudat că într-un cerc unde izvoarele istorice se găseau din abundenţă, un cărturar care năzuia să scrie istorie le neglija şi dădea preferinţă tradiţiilor, *falselor tradiţii*, preluând unele, fabricând altele. E ciudat, pentru că, în acelaşi timp, se vede că în societatea cultă a vremii nu lipseau nici dorinţa de a cunoaşte faptele după izvoarele istorice care le relatează şi nici spiritul critic capabil să ierarhizeze aceste izvoare şi să discearnă între ele. Mi se par memorabile cuvintele pe care Vasile (Buzilă) cămăraşul le scrie la 1733 în primele pagini ale *Cronicii paralele*: „mai de credzut sânt uricile [...] decât letopisâţâle"[27].

*

În 1936, istoricul bucovinean Teodor Balan a publicat un text necunoscut, tot de istorie putneană, dar semnat de Sila, egumenul – de fapt, doar starețul – Sihăstriei Putnei[28]. Ca şi *Istoria* arhimandritului Mazereanu, şi ea are un „prolog" de pură fabulaţie, dar cea mai mare parte e scrisă pe temeiuri istorice. Iar fabulaţia e, dacă se poate spune aşa, în limitele unei logici acceptabile: întrucât Putna a fost întemeiată la 1466, sihăstria trebuia să se nască odată cu mănăstirea-mamă sau curând după ea, aşa

---

română: *Despre raportul dintre principe şi „omul sfânt" în Ţările Române. Întâlnirea lui Ştefan cel Mare cu Daniil Sihastrul*, în *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Suceava, Sfânta Mănăstire Putna & Editura Muşatinii, 2003, p. 192–198]; Ieromonah Dosoftei Dijmărescu, *Ştefan cel Mare şi Daniil Sihastrul. O nouă perspectivă*, în AP, V, 2009, 1, p. 157–169.

[25] Pentru ipoteza că Sfântul Ghenadie a fost „întemeietorul şi organizatorul vieţii monahale de la Putna": Maria Magdalena Székely, *Cine a fost Sfântul Ghenadie de la Putna?*, în AP, I, 2005, 2, p. 45–54.

[26] Din documentul datat 20 martie 1757 – Ştefan S. Gorovei, *Istorie putneană imaginară în pomelnicul Mitropoliei Moldovei (1754)*, în AP, IX, 2013, 2, p. 85 (cu bibliografia); în textul lui Mazereanu: „ca să cinstiască aciastă sfântă mănăstâre cu cinstea cia mai înaltă decât toate mănăstârile ce sânt în Moldova".

[27] Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Ţării Româneşti şi a Moldovei*, cit., (*supra*, nota 9), p. 44.

[28] Egumenul Sila, *Istoricul Sihăstriei Putnei*, editat de Teodor Balan, Cernăuţi, Tiparul „Glasul Bucovinei", 1936.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

încât autorul îi plasează începutul, fără nicio umbră de îndoială, tot la 1466. Restul e o poveste amestecată cu *toposul* omului sfânt: pe vremea lui Ştefan vodă, un mârzac tătar s-a creştinat şi a devenit părintele Aftanasie, care s-a sihăstrit în acel loc. Două veacuri, apoi, sunt acoperite cu formula „după aceea", pentru a se ajunge la vremea când „Sobetschii, craiul leşesc, cu leaşii săi au prădat şi au pustiit sfintele mănăstiri", provocând risipirea sihăstriei. Firul vieţuirii s-a reînchegat curând, cu „un părinte ungurean ce-l chema Lazar, carele au fost slugă răposatului Dosoftei, mitropolitului Sucevii"; acest Lazar ar fi acela care l-a înduplecat pe marele vistiernic Ilie Cantacuzino să refacă bisericuţa Sihăstriei.

Cu aceste informaţii, suntem deja pe terenul sigur al istoriei. Ilie Cantacuzino, unul dintre ginerii cronicarului Miron Costin, a fost în adevăr mare vistier şi e probabil că a ridicat bisericuţa pe la 1705[29], iar sihastrul Lazar este atestat documentar la 1708, când Mihai vodă Racoviţă i-a dăruit o prisacă[30]. După aceste amintiri „auzite de la alţii" (după expresia lui Radu Rosetti), urmează propriile amintiri ale lui Sila, începând cu venirea sa, pe la 1710 sau 1711, la Sihăstrie, unde în 1753 a devenit stareţ. Această ultimă parte, care merită inclusă într-o antologie de memorialistică a veacului al XVIII-lea, are un farmec aparte şi indică un om nu numai cu harul povestirii, dar şi cu lecturi şi îndemânare la scris. Este o pagină de literatură, a cărei recuperare se impune.

Dar este Sila autorul acestei povestiri?

Ea a fost pusă în fruntea unui pomelnic; textul i-l cunoaştem numai după ediţia lui Teodor Balan, care a descris astfel manuscrisul, al cărui actual loc de păstrare nu-mi este cunoscut (*dacă* se mai păstrează...):

„Istoricul lui Sila este scris cu litere cirilice pe 10 pagini notate cu A – I, adică 1 – 10 [adică de la a, care are valoarea cifrei 1, până la ї , care are valoarea cifrei 10]. Marginile sunt împodobite cu motive florale. Întâlnim îndeosebi frunze şi struguri"[31]. Din păcate, preocupat doar de *spirit*, editorul a neglijat (în chip surprinzător) *metoda*: nu a spus nimic despre scriitura acestui manuscris. Însă indicaţiile pe care le dă au fost suficiente pentru a identifica de unde a fost smulse respectivele pagini: **din pomelnicul Sihăstriei Putnei**, al cărui manuscris se păstrează şi azi la Mănăstirea Putna; el a fost foarte de curând editat în întregime[32], aşa încât comparaţia este la îndemâna oricui: nu numai că are acelaşi tip de pagini (împodobite cu chenare cu frunze şi struguri), dar numerotarea acestora începe cu

[29] Mihai-Bogdan Atanasiu, *Ilie Cantacuzino, ctitorul bisericii de la Sihăstria Putnei*, în AP, III, 2007, 1, p. 44.

[30] Dimitrie Dan, *Mănăstirea şi comuna Putna*, Bucureşti, Ediţiunea Academiei Române, Inst. de Arte Grafice „Carol Göbl" S-r I. St. Rasidescu, 1905, p. 102 (Documentele Sihăstriei, nr. 2).

[31] Egumenul Sila, *Istoricul Sihăstriei Putnei*, cit., p. 7.

[32] Monah Alexie Cojocaru, *Pomelnicul Sihăstriei Putnei (1768)*, în AP, X, 2014, 2, p. 313–389; pentru legătura povestirii cu pomelnicul, v. p. 314. Această relaţie a fost sesizată şi de Ieromonahul Dosoftei Dijmărescu, *Relaţia dintre Mănăstirea Putna şi aşezămintele ei monahale în secolul al XVIII-lea*, în AP, X, 2014, 2, p. 74 şi nota 7.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

... pagina 11. Aşezând „istoricul" la locul său, se pot formula cu totul alte judecăţi decât cele exprimate până acum.

E drept că acest istoric, un *cuvânt* adresat vieţuitorilor Sihăstriei, este semnat de „al cuvioşiilor voastre întru Domnul Hristos frate, smeritul stareţ ieroshimonah Sila"[33] şi toată povestirea este la persoana întâi, semnatarul asumându-şi nu numai realizările gospodăreşti, ci şi facerea pomelnicului: „am făcut această bună şi folositoare carte ce să cheamă pomealnicul mare"[34]. Numai cât, în corpul manuscrisului, la capitolul *Pomélnecul părinţilor*, apare autorul adevărat al scrierii: *Ieroshimonah Nathan. Acesta au făcut acest pomélnec*. Cu toată modestia şi smerenia, lui Sila i se recunoaşte, aici, doar ceea ce era al său: „Ieroshimonah Sila, stareţ. Acesta au făcut beséreca de piatră *şi celelalte*, 1760"[35].

Ştim, şi din alte exemple (multe şi din timpuri diferite, până în zilele noastre), cât de ambiguă este uneori calitatea de *autor* al unei scrieri oarecare. Şi nici chiar numele „adunat pe-o carte" nu este, în mod obligatoriu şi decisiv, acela al autorului *adevărat* al cărţii! Cu atât mai mult când este vorba de *predoslovii* puse sub semnătura unui superior ierarhic – domnul, mitropolitul, episcopul, egumenul.

O confirmare amuzantă a acestui procedeu – curent şi astăzi, din păcate – o aduce, spre pildă, un manuscris muntenesc (ms. rom. 5563 BAR) în care a fost inclus un *Canon de umilinţă către Preasfânta de Dumnezeu Născătoarea şi Pururea Fecioara Mariia, care să ceteşte la Pavecerniţă în toate serile ale săptămânii*. Destul de întins (cuprinde filele 16–49), el este arătat ca datorându-se stareţului de la schitul Găvanul din Episcopia Buzăului: „Acest Canon de umilinţă, prin usârdie râvnicioasă s-au scris de Sfinţia Sa, stareţul Dionisie schimonah ot Găvanul. Şi pentru osteneala ce s-au nevoit, Domnul să-i dea ajutoriu şi spori însutit. Aicea, întru céle pământeşti, de réle ne fereşte şi vécinicilor lăcaşuri pre toţi ne învredniceşte. Cei ce vor priimi aceste canoane, cu dragoste să le cetească. De acest bine Dumnezeu şi pre ei să nu-i lipsească. Ian<uarie> 15, 1795". Dar toată această frumoasă închinare este practic anulată de însemnarea care urmează: „Măcar că s-au numit mai sus că el ar fi scris, dar l-am numit pentru că, **fiind stareţ, pentru cinstea să să bucure. Dar eu, ticălosul şi nevrednec, am scris, care şi iscălitura mea iaca să vede mai jos: Visarion**"[36]. Visarion a spus de-a dreptul ceea ce Nathanail a strecurat cu delicateţe. Nu se poate să nu vedem în aceste atitudini o afirmare – timidă, sfioasă, *smerită*, dar sigură pe ea – a personalităţii autorului, vizând *paternitatea* lucrului (identificarea truditorului real), cu ceea ce ea implică din punctul de vedere al *responsabilităţii*.

Manuscrisul, el însuşi, nu este **în niciun caz opera mâinilor lui Sila**; ci el se înscrie într-o serie destul de mare de „cărţi" de acest gen, alcătuite – *redactate*, am zice azi – după o anumită rânduială şi scrise după un anumit tipic de un călugăr

[33] Egumenul Sila, *Istoricul Sihăstriei Putnei*, cit., p. 13.
[34] *Ibidem*.
[35] Monah Alexie Cojocaru, *op. cit.*, p. 328.
[36] Gabriel Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, IV, BAR, 4414–5920, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1992, p. 342–343. Mulţumesc d-nei Maria Magdalena Székely pentru semnalarea acestei prea interesante însemnări.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

putnean, Nathanail Grigorievici Dreteanovschi, duhovnicul de la Paşcani, devenit ieroshimonahul Nathan. S-a născut, după zisa lui, la 1717 şi a murit la 1784 (decembrie 26), ca stareţ al Sihăstriei Putnei. Tot ce s-a putut afla până acum despre activitatea sa a fost expus în câteva comunicări în cadrul Colocviilor Putnei[37].

Contemporan cu Vartolomei Mazereanu, probabil chiar aparţinând aceleiaşi generaţii şi ridicat din aceeaşi obşte, Nathan(ail) era un cărturar de o cu totul altă factură. El este deja cunoscut ca alcătuitor al unor pomelnice exemplare, scrise cu o grijă deosebită şi cu un talent special, înzestrate nu numai cu predoslovii adecvate, dar şi cu o compoziţie poetică proprie, „în versuri de factură populară, influenţată de unii psalmi" – versuri care au avut o viaţă lungă, recopiindu-se până spre 1840, ştiute ca fiind ale lui Nathan(ail) ieroshimonahul – precum şi altele, dedicate Maicii Domnului şi Mântuitorului[38]. Aceste versuri au îngăduit aprecierea că Nathan(ail) avea „veleităţi literare"[39]; acum, putem îndrepta şi completa această observaţie a profesorului N. A. Ursu, în sensul că autorul versurilor era capabil să dea şi o povestire, clară, antrenantă şi precisă, într-un fragment memorialistic de toată frumuseţea şi în toată puterea cuvântului.

Fără îndoială, *conţinutul* acestor amintiri – faptele, întâmplările, cu toate amănuntele lor – le ştia Sila; dar nu acesta era capabil să le toarne în *forma* pe care o putem citi azi. Vrednicul stareţ al Sihăstriei, om energic şi gospodar, a adunat frumoase merite în materie de bună organizare, dar el era semianalfabet. Ca şi Constantin vodă Cantemir, „numai iscălitura învăţasă de o făcea" – şi o făcea cu stânjeneală şi neîndemânare, cum se vede din slovele cu care şi-a pus numele sub textul testamentului său din 1781, scris însă de altcineva[40] (fig. 1–3). De aceea,

---

[37] Mihai-Bogdan Atanasiu, *Un colaborator al lui Iacov Putneanul: ieromonahul Nathan(ail)*, în AP, V, 2009, 1, p. 309–352; Mihai-Bogdan Atanasiu, Mihai Mîrza, *Pomelnicul Bisericanilor scris la Mănăstirea Putna*, în AP, V, 2009, 2, p. 121–305; Alexandru Pînzar, Ştefan S. Gorovei, *Un pomelnic sucevean şi autorul său putnean*, în AP, V, 2009, 2, p. 307–428 [îmi aparţin numai observaţiile din p. 314–315, cu privire la identitatea autorului pomelnicului, care se numeşte pe sine *Narchis*, dar care nu poate fi decât Nathanail Dreteanovschi. „Ciudata inadvertenţă" a fost lămurită recent de Ieromonahul Dosoftei Dijmărescu, *Relaţia dintre Mănăstirea Putna şi aşezămintele ei monahale în secolul al XVIII-lea*, cit. (*supra*, nota 32), p. 89–90]; Monah Alexie Cojocaru, *Pomelnicul Sihăstriei Putnei (1768)*, cit. (*supra*, nota 32). Un manuscris necunoscut al aceluiaşi cărturar putnean, identificat recent, nu a putut fi cercetat din cauza opoziţiei păstrătorilor săi de la Piteşti, care nu pot înţelege progresul cunoştinţelor ştiinţifice în absenţa piedicilor birocratice puse de nişte funcţionari: Ioan-Augustin Guriţă, *Un manuscris necunoscut al lui Nathanail Dreteanovschi*, comunicare la Colocviile Putnei, XVI, Iaşi, 18 februarie 2015 (sub tipar).

[38] N. A. Ursu, *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, cit. (*supra*, nota 15), p. 91–92.

[39] *Ibidem*, p. 91.

[40] Actul a fost publicat de Mihai-Bogdan Atanasiu, *Un colaborator al lui Iacov Putneanul: ieromonahul Nathan(ail)*, cit. (*supra*, nota 37), p. 320, nr. 5 şi foto în p. 344; cp. cu semnătura, caligrafiată de Nathan, de pe jalba destinată în 1776 împăratului Iosif al II-lea (*ibidem*, 341), a cărei compunere i se datorează, de asemenea, fără nicio îndoială (textul, *ibidem*, p. 317–318, nr. 3). Eleganta semnătură a lui Nathan se vede pe cererile de milostenii din 1782 şi 1783 (*ibidem*, p. 348, 351, 352). Actele se păstrează în Arhiva Mănăstirii Putna, *Documente istorice*, sub numerele (în ordinea menţionării aici) **105**, **102**, 106, 108

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

cred că istoricul Sihăstriei, aşa cum a fost scris pentru a preceda pomelnicul, este opera lui Nathan(ail), nu numai din punctul de vedere al scriiturii, dar şi din acela al compoziţiei. Analiza mai atentă a traducerilor pe care el le-a făcut, dar şi a *predosloviilor* trecute sub numele altor persoane şi chiar a documentelor ieşite de sub pana sa va completa imaginea acestui cărturar putnean.

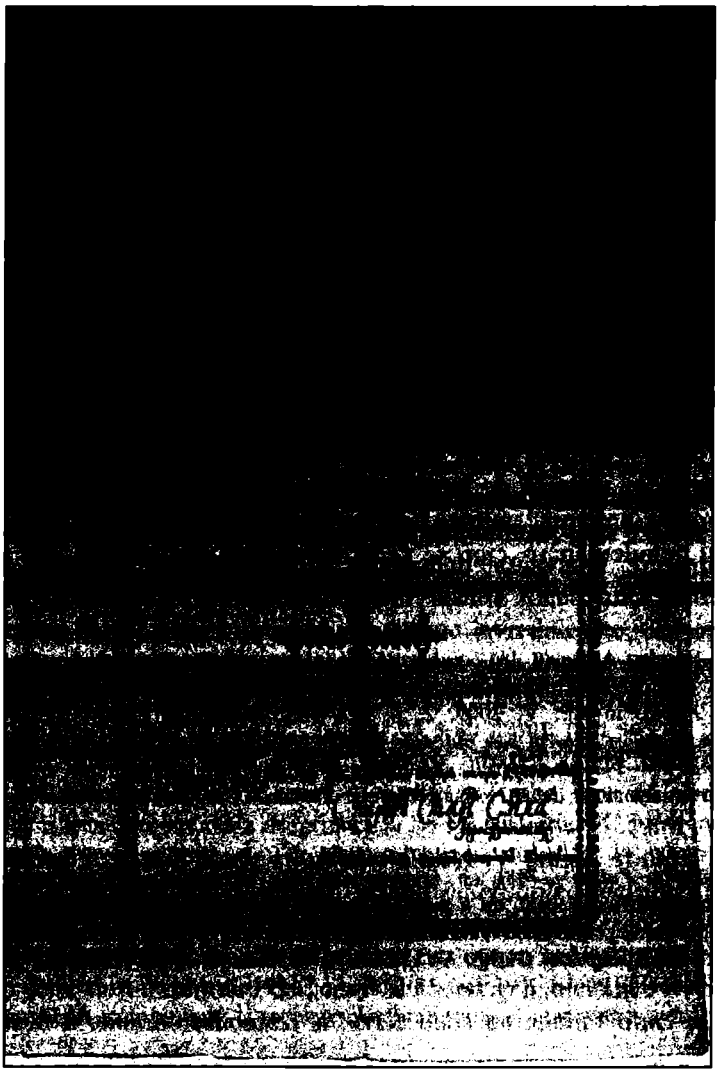

Fig. 1 – Stareţul Sila semnat de Nathan (1776).

şi, respectiv, **111**; numerele în bold indică pe acelea care au furnizat ilustraţiile acestui studiu. Imaginile provin din arhiva Centrului de Cercetare şi Documentare „Ştefan cel Mare" al Sfintei Mănăstiri Putna; mulţumesc şi aici pentru îngăduinţa de a le reproduce.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

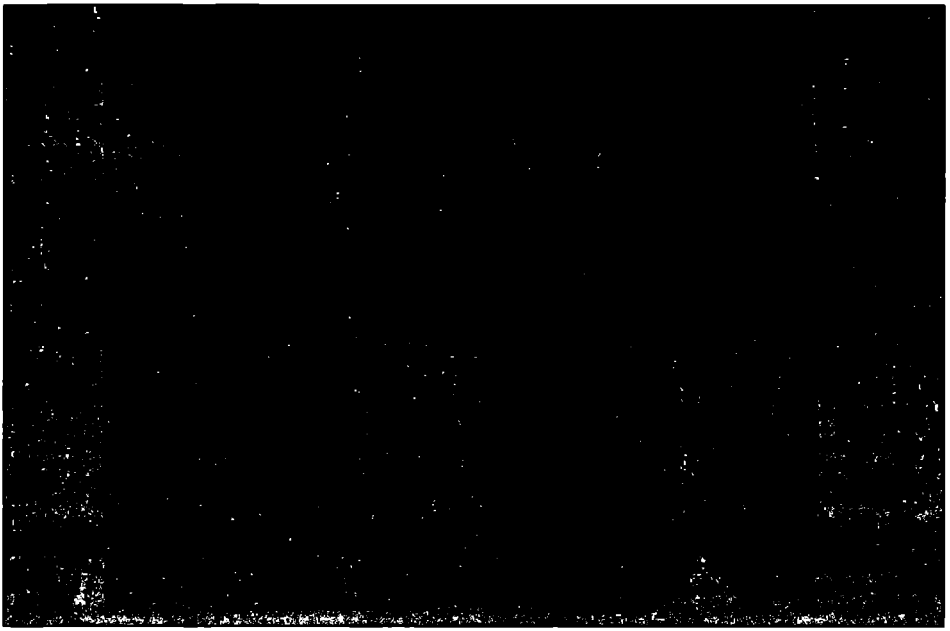

Fig. 2 – Testamentul lui Sila cu semnătura sa (1781).

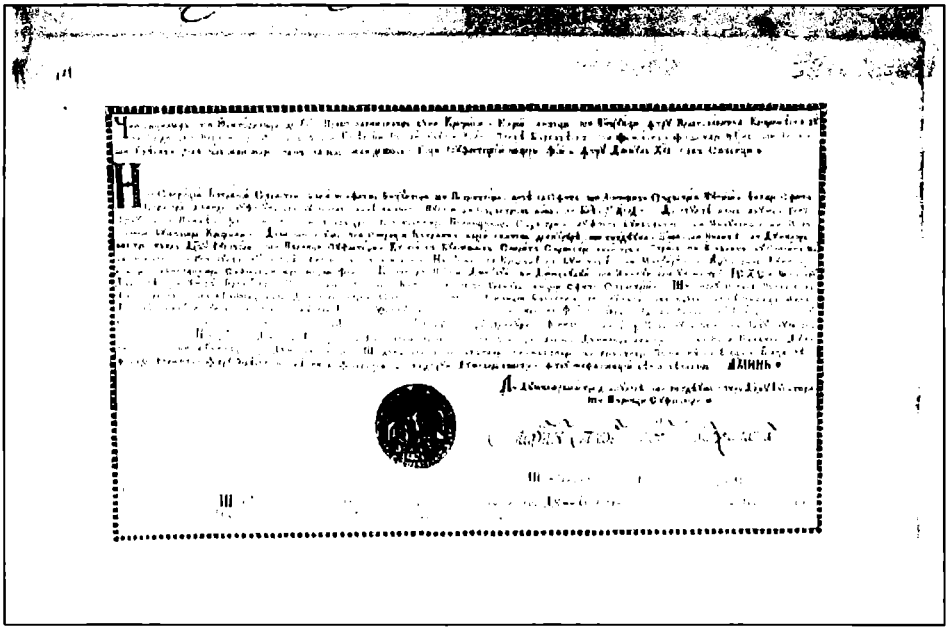

Fig. 3 – Document scris şi semnat de starețul Nathan (1783).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Nathan(ail) reprezintă un progres evident faţă de Vartolomei; el era nu numai un traducător apreciat (cum se vede din scrisoarea pe care i-a adresat-o episcopul Dosithei Herescu), ci şi un copist de bun gust (în toate prefeţele pomelnicelor cere să se scrie cu slove frumoase, să nu se „feştelească" filele cu slove proaste!) şi un om interesat de amănuntele precise şi exacte (pomelnicele Dolješţilor, alcătuite de el, sunt parcă anume gândite pentru a uşura cercetarea genealogică). Vartolomei pare a fi avut năzuinţe uriaşe, risipindu-se în multe direcţii; partea de fabulaţie pe care a pus-o în scrisul său istoric e pe măsură. Nathan(ail), cu năzuinţe mai modeste, a realizat lucruri de bună calitate, cu informaţii preţioase şi în forme frumoase. Am vrea să ştim mai multe despre mireanul care va fi fost un Neculai Dreteanul de la Paşcani, despre familia sa, ca şi despre locurile şcolirii sale.

De acum încolo, aşa cum vorbim despre pseudo-Ioan Canta, care **este Vartolomei Mazereanu**, vom vorbi despre pseudo-Sila, **care este Nathan(ail)**.

Addendum

În timpul pregătirii pentru tipar a comunicărilor prezentate la Colocviul *Literatura română în secolul al XVIII-lea*, am luat cunoştinţă despre descoperirea primelor pagini ale pomelnicului Sihăstriei Putnei, acelea care conţin povestirea despre întemeierea schitului. Datorăm profesorului Andrei Eşanu de la Chişinău identificarea lor în Secţia de manuscrise a Bibliotecii de Stat a Rusiei (Moscova), fond nr. 722, ms. nr. 263. Alături de cele cinci file (paginile 1–10) de la începutul manuscrisului, se mai află două file, reprezentând paginile 53–54 şi 89–90 din interiorul acestuia. Sub titlul *Întregiri la pomelnicul Mănăstirii Sihăstria Putnei*, descoperitorul a publicat din nou acest text, după original şi însoţit de reproducerea fotografică (în alb/negru) a celor şapte file (14 pagini), în volumul său *Univers cultural în Moldova (sec. XV–XIX). Studii*, Chişinău, Editura „Lexon-Prim", 2013, p. 103–121 (transcrierea la p. 106–109, reproducerile la p. 110–121).

Cuvântul-înainte, reprodus în imaginile de pe p. 110–119, poartă semnătura stareţului Sila, care însă, aşa cum se vede (p. 119), **nu este autografă**, ci aparţine aceleiaşi mâini care a scris textul întreg – adică lui Nathan, al cărui rol în compunerea şi scrierea pomelnicului este constatată şi de autor. Cred că această mărturie închide calea oricărei controverse cu privire la paternitatea „povestirii" despre Sihăstria Putnei: a fost compusă şi scrisă de ieroshimonahul Nathan după povestirile stareţului, ieroshimonahul Sila.

ABREVIERI

AIIAI	= „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol»", Iaşi
AMM	= „Acta Moldaviae Meridionalis" (Vaslui)
AP	= „Analele Putnei"
ARMSI	= Academia Română. „Memoriile Secţiunii Istorice"
MMS	= Mitropolia Moldovei şi Sucevei
RESEE	= „Revue des études sud-est européennes"
RIAF	= „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie"

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

BIBLIOGRAFIE

Cronici

Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, I–II, București, Editura Minerva, 1993–1994.

Cronica lui Ion Neculce copiată de Ioasaf Luca. Manuscrisul „Mihail", ediție de Zamfira Mihail și Paul Mihail, cuvânt-înainte de Ștefan Ștefănescu, București, Editura Litera, 1980.

Kogălniceanu, Pseudo-Enache, *Letopisețul Țării Moldovii de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1733–1774)*; Ioan Canta, *Letopisețul Țării Moldovii de la a doua și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1741–1769)* [pe copertă: Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *Cronici moldovenești*], ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, studiu introductiv de Aurora Ilieș, București, Editura Minerva, 1987.

Kretzulescu, Em. E., *Cronica lui Vasile Buhăescul cămărașul*, în RIAF, XIV, 1913 (București, 1914). *Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, ediție îngrijită și cuvânt-înainte de Gabriel Ștrempel, studiu introductiv de Paul Cernovodeanu, I–II, București, Editura Minerva, 1998–1999.

Mazereanu, Vartolomei, *Istorie pentru Sfânta Mănăstâre Putna*, în V. A. Urechiă, *Inscripțiuni după manuscrise. Comunicări și note*, în ARMSI, seria II, tomul IX, 1886–1887, p. 57–64 (reprodusă parțial în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004).

Cercetări

Atanasiu, Mihai-Bogdan, *Ilie Cantacuzino, ctitorul bisericii de la Sihăstria Putnei*, în AP, III, 2007, 1.

Atanasiu, Mihai-Bogdan, *Un colaborator al lui Iacov Putneanul: ieromonahul Nathan(ail)*, în AP, V, 2009, 1.

Atanasiu, Mihai-Bogdan, Mihai Mîrza, *Pomelnicul Bisericanilor scris la Mănăstirea Putna*, în AP, V, 2009, 2.

Bianu, Ioan și Caracaș, R[emus]. *Catalogul manuscriptelor românești*, II, numerele 301–728, întocmit de ~, București, Ediținea Academiei Române, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1913.

Cojocaru, Alexie, Monah, *Pomelnicul Sihăstriei Putnei (1768)*, în AP, X, 2014, 2.

Cojocaru, Constantin C., Pr., *Sfântul Daniil Sihastrul*, în *Grai maramureșean și mărturie ortodoxă. Prea Sfințitului Episcop Justinian al Maramureșului și Sătmarului la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Baia Mare, 2001 (reprodus în idem, *Pași prin secole de istorie bisericească*, Iași, Editura Golia, 2005).

Cozărescu, Epifanie, *Arhimandritul Vartolomei Putneanul. Contribuție la elucidarea unei vechi confuzii*, în MMS, XXXVIII, 1962, 3–4.

Cristea, Ovidiu, *Note sur le rapport entre le prince et „l'homme saint" dans les Pays Roumains. La rencontre d'Étienne le Grand avec Daniel l'Ermite*, în volumul *L'empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*. Actes de colloques internationaux „L'Empereur hagiographe" (13–14 mars 2000) et „Reliques et miracles" (1–2 novembre 2000) tenus au New Europe College, textes réunis et présentés par Petre Guran avec la collaboration de Bernard Flusin, București, Colegiul Noua Europă, 2001 [versiunea română: *Despre raportul dintre principe și „omul sfânt" în Țările Române. Întâlnirea lui Ștefan cel Mare cu Daniil Sihastrul*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Suceava, Sfânta Mănăstire Putna & Editura Mușatinii, 2003].

Dan, Dimitrie, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, Inst. de Arte Grafice „Carol Göbl" S-r I. St. Rasidescu, 1905.

Dijmărescu, Dosoftei, Ieromonah, *Relația dintre Mănăstirea Putna și așezămintele ei monahale în secolul al XVIII-lea*, în AP, X, 2014, 2.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Dijmărescu, Dosoftei, Ieromonah, *Ştefan cel Mare şi Daniil Sihastrul. O nouă perspectivă*, în AP, V, 2009, 1.

Duţu, Alexandru, *Un nou Neculce*, în „România literară", XIII, 47, din 20 noiembrie 1980.

Elian, Alexandru, *Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, Bucureşti, Editura Academiei, 1964; reluat în idem, *Bizanţul, Biserica şi cultura românească. Studii şi articole de istorie*, ediţie îngrijită de pr. prof. dr. Vasile V. Muntean, Iaşi, Editura Trinitas, 2003.

Gorovei, Ştefan S., *Arhimandritul Vartolomei Mazereanu şi activitatea sa. Noi contribuţii*, în AP, V, 2009, 1.

Gorovei, Ştefan S., *Cărturari români insuficient cunoscuţi (de la hotarul veacurilor XVII–XVIII)*, în *Un veac de aur în Moldova 1643–1743. Contribuţii la studiul culturii şi literaturii române vechi*, selecţie: Pavel Balmuş, coordonator principal: academician Virgil Cândea, Chişinău, Întreprinderea Editorial-Poligrafică „Ştiinţa" & Bucureşti, Editura Fundaţiei Culturale Române, 1996 [titlul adevărat: *Cărturari români în veacurile XVII–XVIII. Un plan de lucru*].

Gorovei, Ştefan S., *Circulaţia „Herodotului" de la Coşula: explicaţii genealogice pentru un fenomen cultural*, în ArhGen, V (X), 1998, 3-4.

Gorovei, Ştefan S., *Istorie putneană imaginară în pomelnicul Mitropoliei Moldovei (1754)*, în AP, IX, 2013, 2.

Gorovei, Ştefan S., *Între istoria reală şi imaginar. Acţiuni politice şi culturale în veacul XVIII*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2003.

Gorovei, Ştefan S., *Între Vasile Buhăescul şi Vasile Buzilă. O problemă de „paternitate" literară*, în AIIAI, XXV, 1988, 1.

Gorovei, Ştefan S., *Legende, mituri şi poveşti în istoria Mănăstirii Putna*, în AP, IX, 2013, 1.

Gorovei, Ştefan S., *Miscellanea genealogica. 2. Enache (Ioasaf) Luca*, în AIIAI, XXIII, 1986, 1.

Gorovei, Ştefan S., *Note şi îndreptări pentru istoria Mitropoliei Moldovei (II)*, în MMS, LXIII, 1987, 4.

Gorovei, Ştefan S., *Spre unificarea istoriografiei naţionale: „Cronica paralelă" (Iaşi, 1733)*, în AIIAI, XXV, 1988, 2.

Gorovei, Ştefan S., *Un autor, o operă, un editor*, în „Cronica", XXVIII, 15 (1271), din 1–15 august 1993.

Gorovei, Ştefan S., *Un cărturar uitat: logofătul Grigoraş*, în AIIAI, XXIII, 1986, 2.

Gorovei, Ştefan S., *Un cronicar necunoscut?*, în „Cronica", XXI, 10 (1049) din 7 martie 1986.

Gorovei, Ştefan S., *Vartolomei Mazereanu. Noi contribuţii*, în AP, V, 2009, 2.

Guriţă, Ioan-Augustin, *Un manuscris necunoscut al lui Nathanail Dreteanovschi*, comunicare la Colocviile Putnei, XVI, Iaşi, 18 februarie 2015 (sub tipar).

Iorga, N., *Herodot. Traducere românească publicată după manuscriptul găsit în Mănăstirea Coşula de ~*, Vălenii de Munte, Tipografia „Neamul Românesc", Societate pe acţiuni, 1909; ediţie anastatică, Bucureşti, Editura Artemis, 2003.

Lefter, Lucian-Valeriu, *Cum ştia o femeie carte pe la 1800. Catrina din neamul lui Evloghie dascălul*, în AMM, XXII–XXIV, 2, 2001–2003.

Lefter, Lucian-Valeriu, *Evloghie dascălul şi fiul său, Gheorghe, traducători şi copişti pentru Mănăstirea Putna*, în AP, III, 2007, 1.

Mihăescu, Doru, *Cronograful* Cigala-Dorotei *(aşa-numitul* ***Cronograf Danovici****)*, în idem, *Cronografele româneşti*, Bucureşti, Editura Academiei, 2006.

Pippidi, Andrei, *În jurul cronicarului Vasile Buhăescul*, în AIIAI, XXIII, 1986, 2.

Pippidi, Andrei, *Postfaţă* la N. Iorga, *Herodot. Traducere românească publicată după manuscriptul găsit în Mănăstirea Coşula de ~*, Vălenii de Munte, Tipografia „Neamul Românesc", Societate pe acţiuni, 1909, ediţie anastatică, Bucureşti, Editura Artemis, 2003.

Pînzar, Alexandru, Gorovei Ştefan S., *Un pomelnic sucevean şi autorul său putnean*, în AP, V, 2009, 2.

Sila, Egumenul, *Istoricul Sihăstriei Putnei*, editat de Teodor Balan, Cernăuţi, Tiparul „Glasul Bucovinei", 1936.

Székely, Maria Magdalena, *Cine a fost Sfântul Ghenadie de la Putna?*, în AP, I, 2005, 2.

Ştrempel, Gabriel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, I, BAR, 1–1600, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Ştrempel, Gabriel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, IV, BAR, 4414–5920, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1992.

Ursu, N. A., *Contribuţii la istoria culturii româneşti în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 2003.

Ursu, N. A., *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 2002.

Ursu, N. A., *Contribuţii la istoria literaturii române. Studii şi note filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 1997.

Ursu, N. A., *Cronica lui Vartolomei Mazereanu, nu Ioan Canta*, în *Contribuţii la istoria literaturii române. Studii şi note filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 1997.

Ursu, N. A., *Dizertaţia istorică privitoare la capitulaţiile Moldovei cu Poarta Otomană, elaborată prin anii 1785–1786, poate fi opera logofătului Grigoraş de la Mitropolia din Iaşi*, în *In honorem Ioan Caproşu. Studii de istorie*, volum îngrijit de Lucian Leuştean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc, Iaşi, Editura Polirom, 2002.

Ursu, N. A., *Ediţia cronografului numit „tip Danovici" şi problema paternităţii traducerii lui*, în „Cronica", XXXIV, 1999, 11.

Ursu, N. A., *Ierodiaconul Gherasim Putneanul de la Episcopia Romanului († 1797), primul traducător român din limba franceză*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 2002.

Ursu, N. A., *Ierodiaconul Gherasim Putneanul de la Episcopia Romanului, un scriitor căutat timp de un secol şi jumătate*, în idem, *Contribuţii la istoria literaturii române. Studii şi note filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 1997 (publicat anterior în AIIAI, XXIII, 1986, 1).

Ursu, N. A., *Prima traducere românească a versiunii comprimate a romanului* Varlaam şi Ioasaf din *Vieţile sfinţilor*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 2002.

Ursu, N. A., *Traducerea cronografului numit „tip Danovici"*, în „Cronica", XXXVII, 2002, 2, p. 10–11 şi XXXVIII, 2003, 1.

Ursu, N. A., *Traducerea cronografului numit „tip Danovici" poate fi o lucrare de tinereţe a lui Dosoftei*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 2003.

Ursu, N. A., *Traducerea* ***Istoriilor*** *lui Herodot atribuită lui Nicolae Spătarul (Milescu) a fost remaniată de traducătorul cronografului numit „tip Danovici"*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 2003.

Ursu, N. A., *Trecut, prezent şi perspective în cercetarea filologică românească*, în Academia Română, Filiala Iaşi, *Prelegeri academice*, vol. 1, nr. 1, Iaşi, Editura Apollonia, 2002.

RÉSUMÉ

Pour mieux comprendre la culture roumaine ancienne, il nous faut connaître – selon l'auteur de cette étude – la vie et l'activité des hommes qui ont contribué à son édification, mais aussi établir (ou rétablir) la paternité des textes, identifier les copistes, les traducteurs et les possesseurs de manuscrits, la circulation des livres etc. Autrement dit, il nous faut savoir qui pouvaient écrire et qui pouvaient lire.

Le XVIIIe siècle met à la disposition du chercheur passionné par de tels sujets un panorama vaste et intéressant, avec beaucoup de lacunes à combler. A Poutna, ce siècle s'est avéré bien riche en matière culturelle, avec ses lettrés issus de la communauté monastique, hommes laborieux et dévoués à cette mission. Parmi eux, l'archimandrite Vartolomei Mazereanu, traducteur de plusieurs ouvrages théologiques, s'intéressait aussi à l'histoire: il a composé une chronique de la Moldavie pour les années 1741–1769 (mais qui passe encore sous le nom d'un noble moldave, Jean Cantacuzène!) et une brève histoire du Monastère de Poutna, dont il connaissait parfaitement les archives (c'est lui qui avait mis en ordre les vieilles chartes princières, ainsi que tous les autres documents concernant les propriétés, pour dresser un grand catalogue avec leurs résumés). Pourtant, il lui fut impossible de

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

rédiger une histoire critique, qui s'appuie sur les documents et les manuscrits conservés à Poutna et qui utilise aussi les inscriptions votives et funéraires qui y existaient à l'époque. Trop attaché aux légendes, aux soi-disant traditions perpétuées oralement par les vieux moines, il a composé une „histoire" dont la première partie tient du fabuleux (c'est lui qui a inventé le rôle de Daniel l'ermite dans la fondation du Monastère de Poutna, tandis que ce personnage appartient, *en entier*, à l'histoire du Monastère de Voroneţ!). Ses aspirations ont été surpassées par son penchant pour la fabulation.

A la même époque, Nathan (Nathanael), lui aussi moine à Poutna, puis à l'Ermitage de Poutna [Sihăstria Putnei], traduisait, copiait et rédigeait des obituaires. Excellent calligraphe, il aimait la belle écriture (en imitant les lettres typographiques), l'ordre et la précision. Il a fait précéder l'obituaire qu'il rédigeait pour son ermitage par une brève histoire du couvent, signée par son *staretz* (prieur) Silas. La première partie de ce texte concerne les années 1466–1711, sans trop de détails et avec une concession faite à ce penchant pour la fabulation; la seconde partie raconte les souvenirs de Silas, depuis son arrivée à l'ermitage jusqu'en 1768. C'est une belle page littéraire, qui devrait être récupérée pour une anthologie de textes autobiographiques, mais avec une correction importante: c'est Silas qui a raconté sa vie, mais seulement de vive voix; celui qui a recueilli ses propos et leur a donné la forme littéraire, c'est Nathan. **Nathan en est le véritable auteur**.

Ces deux lettrés, Vartolomei et Nathan, furent les collaborateurs dévoués de Iacov Putneanul, métropolite de Moldavie (1750–1760), patron spirituel de Poutna, considéré par ses contemporains le second fondateur du couvent.

Mots-clé: Putna, Sihăstria Putnei, histoire, autobiographie, Vartolomei Mazereanu, Nathan(ail).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

O CAPODOPERĂ A LITERATURII ROMÂNE DIN SECOLUL AL XVIII-lea

Dan Zamfirescu*

Există în istoria literaturii române o pată albă, cum sunt marcate teritoriile încă necunoscute pe hartă: este vorba de o scriere de mici dimensiuni, dar de o mare importanță, demonstrată și de faptul că despre ea s-a discutat și încă se mai discută – dovadă și comunicarea aceasta – începând din anul 1861, așadar de 154 de ani. Între cei care s-au pronunțat se numără și câțiva iluștri istorici și istorici literari, precum Nicolae Iorga, Constantin C. Giurescu, Nicolae Cartojan și Alexandru Piru, din păcate însă unii emițători de păreri greșite.

Această scriere aparține primului sfert al secolului al XVIII-lea și are o dată fixă de alcătuire, pusă chiar de autorul ei: 17 februarie 7231, adică 1723. A devenit celebră în epoca modernă datorită lui Gheorghe Asachi, care i-a dat o variantă proprie, atât în limba română, cât și în limba franceză, însoțind cu ea un tablou – gravură de mari dimensiuni, foarte cunoscut până nu de mult, dar despre care, probabil, noile generații nu mai știu nimic. Tabloul avea scrisă, jos, următoarea explicație: *Alexandru I domn a Moldovei luând coroana și mantia din mâna solilor împăratului Ioan Paleologul* (în dreapta, versiunea franceză).

Tabloul a fost de multe ori reprodus, dar nu cred că există azi zece oameni în țară și măcar unu afară de subsemnatul care să cunoască textul nuvelei lui Gheorghe Asachi, intitulată *Alexandru cel Bun*, prezentă în cel de al doilea volum al operelor sale îngrijite de profesorul N. A. Ursu de la Iași pentru Editura Minerva, în 1981. El se află la paginile 54–63. Cu atât mai puțin probabilă este lectura originalului din 1723, răspândit în zece manuscrise și trei tipărituri, din 1830, 1832 și 1847. De aceea îmi permit să încep comunicarea cu editarea, pentru prima oară, a variantei descoperite de subsemnatul în anul 1985, în Biblioteca Filialei Arhivelor Statului din Piatra Neamț și având cota I 2092. Este fără data copierii, dar păstrează forma cea mai apropiată de original. Într-un al doilea manuscris, aflător în Biblioteca Academiei Române, cu cota ms. rom. 3102, copiat în 1793, se păstrează un text identic, doar cu infime variante, pe care l-a publicat tot subsemnatul prima oară, în 1987, în cartea *Iosif I Mușat – întâiul mare ierarh român*. Această carte am lucrat-o împreună cu arhimandritul Ciprian Zaharia, starețul Mânăstirii Bistrița din Moldova, cu care am convenit să rămână unicul semnatar, în avantajul lucrării.

* Universitatea Valahia, Târgoviște.

RITL, nr. 1–4, p. 83–103, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Iată textul de la Piatra Neamț:

Copie adevărată pentru Sfânta icoană a Maicii Domnului de la mânăstirea Neamțului (în manuscrisul de la BAR: *Copie pentru Sfânta icoană a Maicei Precistii de la mânăstirea Neamțului; pentru Mitropolia Moldovii*):

„**57**^{r} Facem în ştire pentru obiceiul Moldovii. Întâmplându-să aice domn Țării Moldovii **fericitul întru pomenire** răposatul Alexandru Voevod, şi Mitropolit Sfinție Sa kir Iosif, carile au fost şi la Soborul al optulea **ce s-au făcut la Florența** şi cu părintele Grigorie Țamblac ermonahul carele s-au săvârşit la Moskova. În vremea aceia întâmplându-să la Țarigrad împărat creştinul Manuil Paleolog, iar fiiul lui Manuil, Andronic Paleolog era la // **57**^{v} Beci, fiind ginere chesarului de la Beci, iară la vreme bătrâneților lui Manuil Paleologul au tremis la fiiul său, la Andronic, la Beci, ca să meargă la Țarigrad să fie împărat în locul tătâne-său. Şi purcezând să meargă la Țarigrad au venit prin Țara Moldovii. Pentru care venire înştiințându-să fericitul Alexandru Voevod i-au eşit întru întâmpinare cu tot sinatul şi Sfinție Sa mitropolitul kir Iosif cu tot clirosul Besericii, cu mare cinste, şi cum să cade ca unui împărat creştinesc şi l-au petrecut până la Kilie la Dunăre.

Iar împăratul Andronic Paleolog văzind țară ca aceasta şi norod înțălept şi pravoslavnic ca // **58**^{r} acesta, şi arhierei şi cliros învățat şi împodobit cu toate obiceiurile Besericii Țarigradului la vreme creştinătății, s-au pre minunat şi au dat laudă cum că țară ca aceasta, cu de toate darurile şi podoabile pământului şi roadele şi obiceiurile [omite: *bune*] şi înțălăpciune şi iubire de streini aiure n-au văzut, nici au auzit să fie. Şi întrebând pre fericitul Alexandru Voevod **la ce împărăție sau crăie este închinat, Mărie Sa ş-au dat sama** că-ş stăpăneşte țara cu sabie despre toți megieşii şi îi sânt cu toții neprieteni. Şi întrebând şi pre Sfinția sa mitropolitul kir Iosif la care patrierşie este închinat, Sfinție Sa au spus // **58**^{v} că este închinat la Ohrid. Şi făgăduind luminatul împărat cum că dacă va merge la Țarigrad va face să fie Moldova cumu-i Ohrid, Epechiul şi Chiprul, să fie nesupusă şi neplecată nici unii eparhii.

Şi mergând la Țarigrad au luat împărăție (şi Manuil Paleolog s-au călugărit).

Şi strângând săbor cu patru Patriarhi şi cu toți mitropoliții au rădicat Mitropolie Moldovii de supt ascultare Ohridului şi au aşezat să fie Mitropolitul Moldovii ca un Patriarh, precum este Ohridul, Epechiul şi Kiprul, aşa şi Moldova. **Şi la aceia au trimis cărți de la Țarigrad la Alexandru Voevod şi la Mitropolitul Iosif (iar mitropo// 59**^{r} **litul Iosif era la mănăstire Neamțului).** Carile eu, smeritul mitropolitul Gheorghe cu mila lui Dumnezeu, mărturisesc cu giurământ că le-am văzut cu ochii, şi au fost aceste cărți în mănăstire Neamțului până ce s-au stricat şi s-au răsipit Țara Moldovii în domnie măriei sale Dumitraşcu Voevod Cantacozino. Şi cu acele săborniceşti cărți pe pergament scrisă, cu pecete cu pajură împărătească în argint tiposătă şi iscăliturile patriarhilor **şi câțiva arhierei şi preoți de cinste, mai sus pomenite.**

Şi au trimis Andronic împărat Paleolog cătră Alexandru Voevod coroană împărătiască şi alurghidă, care acel port la toți domnii s-au ținut până la domnie lui // **59**^{v} Alexandru Vodă Lăpuşneanul.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Şi au mai trimis Andronic împăratul părintelui Iosif Mitropolitul, o Sfântă Icoană făcătoare de minuni cu doao feţe. De o parte Maica Preacurată şi de altă parte Sfântul Gheorghe, care până astăzi sânt la mănăstirea Neamţului, care icoană să închină. Şi dinpreună i-au mai trimis şi mitră şi sacos, căci mai nainte vreme mitropoliţii Moldovii slujie Sfânta liturghie cu felon.

Iar maica lui Andronic Paleolog împărat îi era numele Anna, împărătiasa lui Manoil împărat şi Mărie Sa încă au trimis dar doamnii Anna fericitului Alixandru Voevod o Sfântă icoană Sfânta Anna // **60**^{r} maica Maicii Preacurate, iară făcătoare de minuni, ferecată şi împodobită cu cheltuială împărătească. Iar mărie sa doamna Anna o au trimes-o dar mănăstirii Bistriţa, fiind făcută acè Sfântă mănăstire de fericitul Alexandru Voevod şi [omite: *de*] doamna Anna. Iar această Sfântă icoană la vreme de neploare scoţându-să **cu litanie** afară din mănăstire, şi făcând o sfeştanie, păn ce să întorcea în mănăstire, numai ce ploa, **de nu preste tot, iar cătu-i hotarul mănăstirii.**

Şi această *Istorie* s-au adeverit din săborniceştile cărţi de la Ţarigrad trimisă aice la Moldova, **iar doo la mănăstire la Neamţ**. Iar în zilele răposatului // **60**^{v} Ştefan Voevod s-au întâmplat de au mers la mănăstire Neamţului Neculai Gramaticul, fratele lui Postolaki comisul, cărue i-au tăet nasul Ştefan Voevod fiiul lui Vasile Vodă, carile au tălmăcit şi *Biblie* de pe limba elinească pe limba rumânească, când au fost capichihaia mării sale kir Grigore Vodă **din Ţara Rumânească** la Ţarigrad. Care pe acela izvod o au dat în tipografie creştinul Şerban Vodă Catacuzino, domnul muntenesc. Iar acel Nicolae Gramaticul au cetit elineşte acele hrisoave împărăteşti şi patrierşeşti, şi scriind şi pentru Sfânta icoană că să închină la Neamţ, şi pentru Sfânta icoană de la // **61**^{r} Bistriţa, şi o au scos afară la osfeştanie şi au început a să închina, şi de atunci s-au văzdit închinarea ei. Aşijderea şi pentru Sfânta icoană Anna.

Iar Mitropolie Moldovei nu este plecată **nici unui patriarh**, precum arată şi Sfânta pravilă la list 402–403. Iar de zic muntenii că nu ştiu de unde au luat Moldova această putere de nu să pleacă nici Ohridului, nici Ţarigradului, iară noi ştim.

Şi această *Istorie* o am scris eu cu condeiul mieu, smeritul Gheorghie mitropolitul la anul zcëa (7231 = 1723) dec. si (16).

Iar de la bătrânul Alexandru Vodă söe (6905 = 1397) iar de la Ştefan Vodă leat zpkă = 1655) (am marcat cu aldine variantele)".

În cea mai veche copie cunoscută, acest text se află într-un manuscris realizat la Mânăstirea Voroneţ în 1781 şi ajuns la Mânăstirea Dragomirna. Titlul lui este: ***Această istorie ce s-au aflat în scrisorile Sfintii Mitropolii scrisă de Preaosfinţia sa Gheorghe mitropolit Moldovii***. A fost descoperit şi editat în 1983 de cercetătorul Nicolae Cârlan şi a fost editat din nou, în acelaşi an, de profesoara Olimpia Mitric, care l-a reeditat în 2005 în *Cartea românească veche în judeţul Suceava (1643–1830)*. Ediţia a II-a revăzută şi adăugită, Suceava, Editura Universităţii „Ştefan cel Mare", 2005. Atunci a corectat şi o informaţie greşită

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

strecurată în prima ediție. La rândul meu am editat același text după manuscrisul de la Dragomirna, în cartea citată din 1987.

Particularitatea acestui manuscris de la Voroneț constă în faptul că a fost copiat după copia pusă în circulație în anul 1778 de Nicolae Grigoraș, logofăt la Mitropolia Moldovei, care a avut sub ochi însuși originalul autorului, mitropolitul Moldovei Gheorghe al IV-lea (1723 – 1729), găsit în arhiva de acolo.

După aceeași copie a lui Nicolae Grigoraș s-a mai făcut o copie ajunsă în Muzeul „Nicolae Iorga" din Botoșani și donată în 1941 Bibliotecii Academiei Române, unde este acum manuscrisul românesc numărul 5884. Acesta a fost copiat în anul 1835, dar în el am descoperit două importante lacune de copiere, din fericire ele putând fi completate după copia de la Voroneț. Am editat textul din ms. rom. 5884 BAR pentru prima oară tot în cartea din 1987.

Față de titlul din varianta păstrată în manuscrisul de la Piatra Neamț și de ms. rom. 3102 BAR, titlul este aici: *Înștiințare facim pentru obiceiul Moldovii. Această Istorie ce s-au aflat în scrisorile Sfintii Mitropolii. Scrisă de Sfințiia sa Gheorghie mitropolitul Moldavii. La anii 7231 (1723) febr. 17.* Dată fiind proveniența din același manuscris al logofătului Nicolae Grigoraș, titlul este aproape identic cu cel din copia de la Voroneț.

Acest text, pe filiera logofătului Nicolae Grigoraș, a servit și a fost citat în documentul confecționat în 1786 – așa-numitul „Sinodic" al mitropolitului Iacob Putneanul din 1752 – și a fost copiat împreună cu el, din ordinul și sub supravegherea episcopului Iacob Stamati al Hușilor în actualul manuscris românesc 3692 BAR, la 6 noiembrie 1787. După acest manuscris s-a făcut o copie acum pierdută, dar după ea s-a mai realizat încă una, care a ajuns în cele din urmă la Casa Bisericii din București, de unde a fost editată în 1915 și 1916 de Virgil Drăghiceanu în două numere din revista „Biserica Ortodoxă Română". O a patra copie după varianta de la Huși, dar fără „Sinodic", se află în manuscrisul românesc nr. 7 BAR, unde a fost introdusă între actele datând din 1723 – 1856 legate într-un registru care i-a aparținut lui Dimitrie Sturdza.

Tot copia de la Huși se dovedește a fi fost folosită în 1830, pentru cea dintâi tipărire a scrierii mitropolitului Gheorghe, pe foi volante, la Mânăstirea Neamțu. A fost însoțită de o scurtă istorie despre sfințirea Mânăstirii Neamțu de către Ștefan cel Mare după victoria de la Codrii Cosminului. Textul românesc era dublat pe coloana din dreapta de versiunea în limba slavonă. Vor urma încă două ediții. Una în 1836, la sfârșitul *Vieții starețului Paisie Velicikovski* tipărită în volume separate, în slavonă și română, având textul slavon în prima și cel românesc în a doua. A doua în 1847, la sfârșitul *Minunilor Maicii Domnului*, numai în limba română. Ambele tot în tipografia de la Neamțu.

Mai există în Biblioteca Academiei Române un manuscris cu cota ms. rom. 5503 BAR, datat 1838, dar el este transcris după una din cele două ediții tipărite din 1830 sau din 1836.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Mai trebuie amintit faptul deosebit de important că în anul 1732 sau 1733 textul din varianta de la Piatra Neamț, editat mai sus, a fost descoperit și folosit de Vasile Buzilă, „cămărașul de izvoade" al lui Constantin Mavrocordat, și integrat în *Letopisețul Țării Românești și a Țării Moldovei,* alcătuit la comanda acestui domn cărturar și păstrat în două manuscrise din Biblioteca Academiei Române: 2591 și 5367. După ms. rom. 2591 BAR s-a făcut în 1782 o copie parțială de Ștefan logofătul – acum ms. rom. 340 BAR – în care se află și această scriere.

Alcătuitorul a ceea ce academicianul Gabriel Ștrempel va edita abia în 1993 și 1994 la Editura Minerva, cu titlul *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei,* a renunțat la partea finală, care-l privea pe Nicolae Milescu, și a reținut doar ceea ce se integra în profilul unei lucrări istorice. Am editat pentru prima oară textul păstrat în ms. rom. 2591 BAR conținând *Istoria* mitropolitului Gheorghe al IV-lea tot în cartea din 1987.

*

Despre această scriere de la 1723, absentă cu adevărata sa identitate din absolut toate istoriile literaturii române, s-a discutat mai mult de un secol și jumătate, începând din anul 1861, de când Alexandru Ioan Cuza, desigur impresionat și de tabloul lui Gheorghe Asachi și de nuvela sa, a hotărât să se adreseze Patriarhiei ecumenice, solicitând acordarea autocefaliei, de data asta nu doar Mitropoliei Moldovei, cum apărea în scrierea mitropolitului din primul pătrar al secolului al XVIII-lea, ci Bisericii din ceea ce era acum Statul român modern.

Era invocată în cererea domnitorului scrierea mitropolitului Gheorghe al IV-lea, ceea ce l-a făcut pe patriarh să trimită cererea sa la Mitropolia Moscovei, care la rândul ei a solicitat avizul unui învățat cunoscut, Alexandr Gorski, în legătură cu ceea ce se citește acolo despre gestul împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul față de biserica Moldovei și de Alexandru cel Bun. Răspunsul a fost negativ și i-a fost comunicat domnului român. Dar odată cu aceasta s-a iscat o lungă discuție despre valoarea **documentară** a textului. Ea a fost reluată în 1874 fără a avea cunoștință de verdictul lui Alexandr Gorski, de învățatul episcop Melchisedec Ștefănescu, membru al Academiei Române, în cartea sa *Cronica Romanului și Episcopiei de Roman,* în care, examinând toate afirmațiile din textul *Istoriei* mitropolitului Gheorghe al IV-lea, admitea realitatea călătoriei moldave a viitorului împărat (dar cu corectarea numelui din Andronic în Ioan, făcută încă din 1830 de tipografii nemțeni!) și acordarea coroanei și darul icoanelor de la Neamțu și Bistrița, precum și acordarea dreptului mitropolitului de a purta saccos și mitră, *„Iar cât pentru spunerea despre actele de autocefalie a Bisericii moldovene, o declarăm fără sfială de simplă poveste inventată de mitropolitul Georgie, deși negreșit cu o foarte bună intențiune, de a apăra Biserica sa".*

Episcopul academician nu se pronunță mai mult, ceea ce peste trei decenii avea să constate învățatul ruso-român (mama fiindu-i româncă și stăpânind el însuși ambele limbi) **Alexandr Iațimirski,** care a închinat în 1903 în limba rusă un studiu de 44 de pagini, apărut în „Jurnalul Ministerului Educației Naționale".

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

În acest studiu a contestat paternitatea mitropolitului Gheorghe al IV-lea şi a emis ipoteza imposibilă că adevăratul autor este Iacob Putneanu. Dar analizând textul în comparaţie cu cele care în Rusia au întemeiat, cu mijloace legendare, ideea succesiunii bizantine a suveranilor ruşi, a susţinut că în ea am avea ***ecouri moldoveneşti ale legendelor moscovite despre darurile Monomahului*** (titlul articolului rusesc) şi că se afirmă şi ilustrează succesiunea bizantină a românilor, dar în alt mod decât la ruşi.

Problema paternităţii scrierii din 1723, contestată de Alexandr Iaţimirski celui ce o afirmă explicit în textul său, după cum s-a putut citi mai înainte, avea să revină în 1925 sub pana lui P. P. Panaitescu, în amplul studiu redactat la Paris şi tipărit în „Mélanges de l'École Roumaine en France", 1925, 1re partie, şi ca extras în volum aparte cu titlul *Nicolas spathar Milescu (1636 – 1708)*, Paris, Editura J. Gamber.

P. P. Panaitescu l-a declarat autor pe cel care de fapt nu se chema Milescu şi nici numele de „Spătarul" nu era unul de familie. Singurul său nume de care ştim sigur că i-a aparţinut este cel din cristelniţă: Nicolae.

Cu această paternitate inventată de P. P. Panaitescu va intra, în 1942, în volumul 2 din cea mai autoritară sinteză de *Istoria literaturii române vechi,* a lui **Nicolae Cartojan**, unde la p. 131 citim:

1. Activitatea în limba română. *Operele lui Milescu în limba română sunt următoarele.* I. *Istoria despre Sfânta icoană a Prea Sfintei noastre stăpâne Născătoare de Dumnezeu Maria. 1655.* S-a păstrat într-o copie a mitropolitului Moldovei Ghedeon, din 1723, publicată de Melchisedec în *Cronica Romanului.* II, p. 87. Această operă cuprinde istoricul legendar al unei icoane ce se află în Mânăstirea Neamţu şi care a fost dăruită, **după Milescu** [s. D. Z], de Ion Paleologu lui Alexandru cel Bun. Pe timpul când Moldova lui Alexandru cel Bun, spune legenda, trimisese solii săi la Consiliul de la Florenţa, Ion Paleologu – pe atunci prinţ de coroană – a trecut prin Moldova, unde i-a ieşit înainte voievodul moldovean cu clerul şi boierii săi. Fiul împăratului a rămas încântat de frumuseţea şi bogăţia ţării, de cumînţenia şi evlavia poporului, şi câţiva ani mai târziu, urcându-se pe tronul tatălui său, trimitea ca dar lui Alexandru o coroană imperială şi o icoană făcătoare de minuni, ce se păstrează la Mânăstirea Neamţu.

Cel puţin Nicolae Cartojan dovedeşte că a citit textul şi-l rezumă. Dar omite una dintre icoane şi toată povestea esenţială: acordarea autocefaliei Mitropoliei Moldovei care, fie şi în manieră legendară, însemna **investirea românilor ca succesori ai Bizanţului**, aşa cum constatase Iaţimirski.

La **Sextil Puşcariu,** despre Nicolae Milescu nu găsim decât numele, citat la p. 104 (ediţia a II-a).

La **Ştefan Ciobanu** găsim doar o referinţă legată de traducerea Vechiului Testament: „Originalul traducerii spătarului Nicolae Milescu nu s-a păstrat; avem doar textul corectat din manuscrisul Academiei Române nr. 4389, la care dovadă se adaugă şi alte mărturii, cum este aceea a mitropolitului Moldovei despre «*Nicolae*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

grămăticul fratele lui Postolache Miclescul (sic) ... *carele au tălmăcit Biblia din limba elinească* ... *carele pre acel izvodu au dat în tipografie creştinul vodă Cantacuzino, domnul muntenesc*" (se citează: Virgil Drăghiceanu, *O nouă ştire despre Biblia lui Nicolae Milescu*, în „Convorbiri literare", Bucureşti, XLIX, 1915, p. 1074). Este tot ce spune Ştefan Ciobanu despre acest text.

În 1932 în comunicarea academică *În jurul pomenirii lui Alexandru cel Bun*, **Nicolae Iorga** se ocupase pe mai mult de o pagină de scrierea considerată de el, în mod corect, a fi a mitropolitului Gheorghe al IV-lea (vezi acum reeditarea din *Scrieri alese. Cuvântări şi comunicări rostite la Academia Română*. Partea I. Ediţie îngrijită de Dorina N. Rusu, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2008, p. 86–93), în timp ce la **Constantin C. Giurescu**, în volumul al treilea, partea a doua din *Istoria Românilor*, apărut la Fundaţiile regale în 1946, citim: „În activitatea literară a lui Niculae Milescu, deosebim o primă fază, în care el scrie în *româneşte* şi o a doua, mult mai lungă, în care scrie *ruseşte*; între ambele se situează mica sa lucrare în limba latină intitulată «*Enchirdion*». Scrierile din faza întâi sunt *traduceri*. **Începutul îl face *Istoria despre Sfânta icoană*, făcătoare de minuni, a Maicei Domnului, de la mănăstirea Neamţ, istorie redactată în 1655, la vârstă de 19 ani. E, foarte probabil, traducerea în româneşte a unui text slav păstrat în mănăstire** [s. D. Z.], asupra originii bizantine a amintitei icoane; aceasta ar fi fost trimisă lui Alexandru cel Bun de către împăratul Ioan Paleologu" (p. 795).

Din păcate acest „foarte probabil" nu se confirmă. Iar siguranţa cu care este afirmată scrierea la 19 ani, **în 1655,** a unei *Istorii despre Sfânta icoană*, pe care însuşi autorul ei, care se recomanda în text, o datează, cum s-a văzut, din **1723,** a impus această aberaţie tuturor.

Din generaţia ucenicilor lui Nicolae Cartojan şi Ştefan Ciobanu au făcut parte Dan Simonescu (11 XII 1902 – 10 II 1933), I. C. Chiţimia (22 V 1908 – 19 II 1996), Emil Turdeanu (10 XI 1911 – 26 I 2001) şi I. Şiadbei (16 II 1903 – 4 III 1977). Acesta din urmă, student la Iaşi şi discipol al lui Alexandru Philippide, a fost singurul care a dat o sinteză, publicată în 1975 de Editura Albatros, în colecţia „Synteze Lyceum", cu titlul *Istoria literaturii române vechi*. Dar nu găsim în ea nimic, nici despre Nicolae Milescu şi nici despre lucrarea atribuită lui de P. P. Panaitescu.

Sub noul regim, prima sinteză de istorie literară a fost un manual didactic elaborat de Institutul de Istorie Literară şi Folclor – colivia de aur în care a fost închis G. Călinescu după înlocuirea la catedră de către Ion Vitner. Anunţat în trei volume în nota care, începând din 1953, apare în toate ediţiile, un al treilea volum, pentru clasa a X-a, nu se găseşte la BAR, dar este înregistrat de Pavel Ţugui ca apărut în decembrie 1957 şi având autori pe N. I. Popa, Al. Piru „şi alţii".

În 1954 şi 1955 au fost reeditate, de data asta ca primă sinteză de *Istoria literaturii române*, apărută sub noul regim, primele două volume (BAR II 360–365) pentru clasa a VIII-a şi a IX-a.

Pe coperta primului volum din 1954 se citeşte: **Volum alcătuit de către Institutul de Istorie Literară şi Folclor al Academiei RPR.** Redactat de acad.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

G. Călinescu, prof. univ. Ion Vitner, conf. univ. Ov. S. Crohmălniceanu. Colaboratori: M. Grossu (cu doi s), I. C. Chițimia, I. Oana, I. Trestianu, V[iorica] Huber, I. Manole, Dan Costa. Editura de Stat pentru Literatură și Artă.

Pe versoul copertei avem mențiunea: *Lucrarea de față este o reeditare a primului din cele trei volume ale* Istoriei literaturii române pentru învățământul mediu, *elaborate în cadrul Institutului de Istorie Literară și Folclor al Academiei RPR.*

Acest prim volum se încheie cu Vasile Alecsandri și nu avea cum să încapă în el o scriere ca a mitropolitului Gheorghe al IV-lea! De altfel Nicolae Milescu însuși nu apare decât în legătură cu *O samă de cuvinte*, în care este evocat de Ion Neculce.

Volumul al doilea, apărut un an mai târziu, nu-l mai are redactor responsabil pe G. Călinescu. Apare „*Redactat de prof. univ. Ion Vitner, conf. univ. Ov. S. Crohmălniceanu*" și avea colaboratori pe prof. univ. I. Breazu, I. Manole, conf. univ. M. Nanu, V. Huber. Din nou apare mențiunea pe versul copertei: *Lucrarea de față este o reeditare a celui de al II-lea volum al Istoriei literaturii române pentru învățământul mediu.* Conține materia de la „deceniile 6 și 7 ale secolului al XIX-lea" până la Barbu Ștefănescu-Delavrancea și Dumitru Th. Neculuță.

În 1957 a apărut, la un deceniu după ce Academia Română mai apucase să tipărească în seria „Studii și cercetări", LXXV, primul volum din cursurile litografiate ale lui Ștefan Ciobanu de *Istoria literaturii române vechi* (întregul curs va fi publicat abia în 1989, de Dan Horia Mazilu, la Editura Eminescu), primul curs colectiv de istorie literară elaborat la Universitatea din București, consacrat „Epocii vechi și Școlii Ardelene". A fost litografiat și era editat de *Ministerul Învățământului și Cultelor*. Avea ca redactor responsabil pe Mitu Grosu (cu un singur s), titularul lui de la Universitate, iar colaboratori pe Ion Lăudat, Romul Munteanu, Mihail Nanu, Octavian Păun. Lui Nicolae Milescu i se rezervă paginile 166 – 173 și vom găsi despre el, inevitabil: „În 1653 tânărul Nicolae Milescu se reîntoarce în Moldova. Avea 17 ani. Domnul Moldovei, Gheorghe Ștefan, îl face «grămătic» la curte. Curiozitatea științifică se manifestă încă de pe acum. Cercetează manuscrise și documente prin mânăstiri și scrie la Mânăstirea Neamțu, prin 1655, un mic tratat *Istoria despre Sfânta icoană a Prea Curatei noastre stăpâne Născătoare de Dumnezeu*".

În 1960, G. Călinescu va anunța într-un articol istoric inaugurarea lucrărilor la primul tratat academic colectiv de *Istoria literaturii române* în mai multe volume, după modelul celui sovietic în zece volume, imitat și în Bulgaria (unde el va avea patru volume). Cel românesc va ajunge, în 1973, la volumul III. *Epoca marilor clasici*, după care va fi oprit, se pare înainte de a fi dat la tipar următorul, care era gata. În 1980 va începe tipărirea unei lucrări cu titlul *Literatura română contemporană*, cu vol. I, *Poezia*, coordonator Marin Bucur, dar va rămâne aici.

G. Călinescu a dirijat numai lucrările la primul volum, pe care l-a apărat într-o ședință memorabilă, ținută în aula *Institutului de Istorie*, de multele obiecții

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ce i s-au adus. La această şedinţă am fost martor, dar mi-am citit propriul referat după-amiază, când „Jupiter tonans" plecase.

Acest prim volum a avut un *Comitet general de coordonare*, alcătuit din acad. G. Călinescu, redactor-şef; acad. M. Beniuc, acad. Al. Rosetti, acad. Tudor Vianu, prof. univ. Al. Dima, conf. univ. George Ivaşcu, prof. univ. M. Novicov, prof. univ. I. Pervain. *Comitetul de redacţie al volumului* era condus de acad. Al. Rosetti, ca redactor responsabil, prof. univ. Mihai Pop şi prof. univ. I. Pervain, ca redactori responsabili adjuncţi şi conf. univ. Alexandru Piru ca secretar.

Calitatea de secretar i-a dat posibilitatea lui Alexandru Piru să fie de fapt dirijorul întregului volum şi să ia astfel cunoştinţă de toate materialele depuse, ceea ce i-a permis să organizeze – făcând apel şi la subsemnatul, adus în februarie 1961 la o şedinţă de lucru prezidată de acad. Al. Rosetti şi în absenţa lui G. Călinescu – scoaterea din volum a textului aparţinând lui P. P. Panaitescu, în care acesta susţinea neautenticitatea *Învăţăturilor lui Neagoe Basarab*, şi să-l înlocuiască cu textul său, în care era practic consacrată prin tratatul academic această autenticitate, în timp ce în tratatul academic de *Istoria României* P. P. Panaitescu îşi impusese punctul de vedere.

În urma emigrării în Israel a lui Mitu Grossu, Alexandru Piru fusese promovat pe postul şi cursul lui de către George Ivaşcu, devenit la rându-i şeful catedrei în locul lui Ion Vitner (vezi Pavel Ţugui, *Reintegrarea lui George Ivaşcu*, în „Cultura", nr. 5, 2015: http://revistacultura.ro/nou/2015/05/reintegrarea-lui-george-ivascu/). Această „rotaţie de cadre" i-a permis lui Alexandru Piru să desfăşoare o bogată activitate şi o strălucită carieră universitară, după ce fusese obligat o vreme să lucreze ca muncitor la strung, fiind susţinut material şi de fostul său profesor şi magistru de la Iaşi, după ce a fost dat afară din postul de asistent, odată cu profesorul său.

Revenirea lui Alexandru Piru în învăţământ pe cursul de literatură veche deţinut, după Ştefan Ciobanu, de Mitu Grossu, l-a obligat să-şi confecţioneze propriul curs, ceea ce, în condiţiile în care a fost adus să coordoneze toată echipa de specialişti la tratat şi să ia cunoştinţă de toate materialele lor, nu i-a fost prea greu. Astfel încât în 4 august 1961, conform datelor din *caseta telmică*, a fost „dat la cules" volumul ajuns în bun de tipar la 31 octombrie şi apărut în acelaşi an, 1961.

Cu toate obiecţiile ce i s-au adus, mergând până la acuza de plagiat într-un articol publicat de Pandele Olteanu în „Luceafărul", această carte de 602 pagini, având la bază cursul universitar şi beneficiind de o ilustraţie bogată, pe 32 de pagini de hârtie cretată, a profitat în mod hotărâtor de formaţia sa călinesciană. Ea l-a distanţat din capul locului de toţi marii specialişti – cu excepţia genialului Nicolae Iorga – care nu au avut talentul şi exerciţiul său de critic literar. Nimeni nu poate contesta „jumătatea de pas înainte" (ca să-l imit pe G. Călinescu) făcută de Alexandru Piru spre o nouă istorie a literaturii române vechi, în care criteriul estetic a devenit dominant şi modelul călinescian din *Istoria literaturii române de la origini până în prezent* a fost valorificat cu o indiscutabilă înzestrare şi experienţă anterioară, ceea ce a dus la succesul imediat al

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

volumului reeditat chiar în anul următor, 1962, iar apoi la a treia şi a patra ediţie, împreună cu „Literatura premodernă", întâi în două volume şi apoi într-unul singur, intitulat *Istoria literaturii române de la origini până la 1830* (Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1977, 747 pagini). Tot după modelul „Compendiului" călinescian, Al. Piru a publicat, în 1981, *Istoria literaturii române de la început până azi*, la Editura Univers, de 582 pagini. *Perioada veche (secolele XV–XVIII)* ocupă paginile 5–27.

Desigur aceste calităţi incontestabile nu au putut face niciodată din Alexandru Piru un „specialist" din spiţa lui Nicolae Cartojan sau Ştefan Ciobanu, şi cu atât mai puţin un savant de statură şi recunoaştere mondială, ca Emil Turdeanu. Avea să fie eclipsat, de altfel, mai înainte de a-şi fi încheiat cariera, de ascensiunea tânărului Dan Horia Mazilu, din nefericire mort prematur, la 65 de ani (16 septembrie 2008) ca şi Nicolae Cartojan, la 61.

Este suficient să ne referim la ceea ce a scris Alexandru Piru despre obiectul comunicării noastre, atât în cartea din 1961, reeditată în 1962, cât şi în tratatul îngrijit ca secretar, spre a înţelege această judecată. În prima găsim aceste rânduri, tot în capitolul despre Nicolae „Milescu": „La şaptesprezece ani îl găsim grămătic la curtea domnitorului Gheorghe Ştefan. În 1655, când Gheorghe Ştefan era chemat în ajutor împotriva seimenilor răsculaţi de Constantin Şerban Basarab, Milescu îl însoţeşte în Ţara Românească. În trecere pe la Mânăstirea Neamţului, descoperă o corespondenţă a lui Alexandru cel Bun cu prinţul Ion Paleologul şi scrie *Istoria despre Sfânta icoană a Prea Sfintei noastre stăpâne Născătoare de Dumnezeu Maria*, o mică lucrare despre icoana dăruită de Ion Paleologul lui Alexandru cel Bun după Consiliul de la Florenţa" (ed. I, p. 214–215; ed. II, p. 200).

Mai multe erori concentrate în atât de puţine cuvinte, şi asta într-o carte universitară destinată studenţilor şi marelui public, este imposibil de imaginat!

În Ţara Românească, Milescu l-a însoţit prima oară pe Gheorghe Ghica (20 noiembrie 1659 – 1 septembrie 1660), întorcându-se de acolo cu manuscrisul autograf al lui Matei al Mirelor, dăruit Mânăstirii Barnovschi din Iaşi cu următoarea inscripţie în greceşte: „Prezenta [carte] este dedicată de către mine, Nicolae, fost mare spătar al Ungrovlahiei, sfintei mănăstiri a Presfintei Născătoare de Dumnezeu, cea numită Burnaţchi [=Barnovschi], în Iaşi 1660. De aceea este şi scris cu propria mână. Şi să îmi fie mie de suflet folositoare şi mântuitoare".

A doua oară l-a însoţit pe fiul lui Gheorghe Ghica, Grigore (16 septembrie 1660 – după 27 noiembrie 1664), care l-a trimis capichihaie la Istanbul, cum scrie în *Istoria* mitropolitului Gheorghe al IV-lea. Existenţa unei „corespondenţe" între Alexandru cel Bun şi Ioan Paleologul este culmea inventivităţii introduse în istoria literară, iar Ioan Paleologul nu putea să-i dăruiască lui Alexandru cel Bun icoana „după Consiliul de la Florenţa", cum afirmă Alexandru Piru, din moment ce acesta era mort de şapte ani.

Tot ce scrie Alexandru Piru este produsul imaginaţiei sale, care înlocuieşte informaţia de rigoare. Dar este drept că nu este singurul şi că va avea urmaş pe aceeaşi cale. Succesorul său la Catedra de literatură veche de la Universitatea din

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Bucureşti, **Ion Rotaru,** va scrie la rândul său în *Literatura română veche,* Bucureşti, 1981, unde găsim la paginile 163–164 aceeaşi atribuire lui Nicolae Milescu a operei mitropolitului Gheorghe al IV-lea: „În 1655 – probabil şi la îndemnurile lui Gheorghe Ştefan, grămăticul compunea în româneşte *Istoria despre Sfânta icoană a Preasfintei Născătoare de Dumnezeu Maria,* inspirându-se din unele documente, dar şi după legendele în legătură cu vestita icoană făcătoare de minuni, păstrată până astăzi la Mânăstirea Neamţului. Lucrarea este, dincolo de caracterul ei strict religios, un document istoric şi politic important, cât priveşte autonomia de care se bucura ţara pe timpul guvernării lui Alexandru cel Bun. Împăratul Ioan Paleologul al Bizanţului călătorea în Europa şi în Moldova, unde aducea în dar icoana, lăudând frumuseţea şi bogăţia locului, «iubirea de ţară» a pământenilor, apreciind mai ales faptul că domnitorul îşi «stăpâneşte ţara cu sabia despre toţi megieşii»".

Ion Rotaru nu reuşeşte deci să reproducă exact nici câteva cuvinte. Dar observaţia că avem de-a face cu „un document istoric şi politic important", pe care o notează cel dintâi, rămâne, şi meritul ei nu-i poate fi contestat.

În tratatul academic apărut în anul 1964, la patru ani după începerea lucrărilor şi după ce apăruse în 1962 „macheta" [când am avut ocazia să-i aducem, profesorul Gheorghe Mihăilă şi subsemnatul, o serie de corecturi], găsim acest text, tot cu referire la Nicolae „Milescu":

Cariera lui Milescu în ţară (şi la Constantinopol) a fost pentru dânsul o vreme în care a putut scrie câteva opere în româneşte, singurele redactate în această limbă. Aceste lucrări intră în cadrul culturii feudale şi religioase ortodoxe a vremii din Ţările Române. De la ele porneşte povestea icoanei făcătoare de minuni de la Mânăstirea Neamţ *Istoria despre Sfânta icoană a Prea Sfintei noastre stăpâne Născătoare de Dumnezeu, Maria,* redactată în 1655[2]. Povestea despre icoană este brodată pe un fond de istorie moldovenească, după tradiţia păstrată în mănăstire. În timpul domniei lui Alexandru cel Bun, împăratul bizantin Ioan Paleolog, care făcuse o călătorie în Europa, cu scopul de a cere ajutor împotriva turcilor, a trecut prin Moldova, *străbătând ţara, după ce venise la portul dunărean Chilia* [s. D. Z.]. „Întrebat-au Ioan Paleologul[3], împăratul pre Alexandru Vodă la ce împărăţie sau crăie este închinat, şi domnul au răspuns că-şi stăpâneşte ţara cu sabia despre toţi megieşii şi-i sunt toţi neprieteni". Împăratul bizantin, a cărui vizită în Moldova este un fapt istoric, „a dat laudă lui Dumnezeu, văzând ţară ca aceasta", a dăruit icoana care face obiectul povestirii şi a acordat privilegii de autonomie Mitropoliei Moldovei. Şi a zis împăratul bizantin că „astfel de locuri, cu toate darurile şi podoabele pământului, cu asemenea obiceiuri şi înţelepciune şi iubire de ţară nici când n-a văzut, nici n-a auzit". Considerată ca un fragment din istoria ţării, povestirea a fost intercalată şi în compilaţiile de cronici ale Moldovei [adică în *Istoria Paralelă* şi nicăieri altundeva!].

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

În nota 2 s-a adăugat: „Povestirea a fost refăcută după Nicolae Milescu, în 1723, de mitropolitul Gheorghe" ceea ce este încă o afirmație fără legătură cu realitatea și inducând în eroare pe cititor, deși ea aparține unui tratat academic.

Nota 3: „În unele versiuni: Andronic Paleolog" este iar neconformă cu realitatea: *În toate* este acest nume greșit. El va fi corectat abia în tipăritura din 1830 de la Mânăstirea Neamț.

Cât privește data 1655, când Nicolae Milescu ar fi scris ceea ce poartă data 1723, pusă chiar de la autor, nota adăugată în ultimul moment cu trimiterea la mitropolitul Gheorghe nu drege lucrurile, dar a fost pusă de cineva care avea o oarecare idee despre realitate.

În 1962, anul următor după Alexandru Piru, a publicat și **I. D. Lăudat** primul volum din cele patru ale cursului său de *Istoria literaturii române vechi*, ținut ca titular la Iași, dar publicat de Editura Didactică și Pedagogică la București, afară de volumul IV, apărut la Iași. El conținea materia până la „continuatorii cronicii lui Miron Costin".

Partea a II-a, tot litografiată și de format mare (28,5 × 20,5) apărută în 1963, conține materia de la *Cronica lui Matei al Mirelor* la *Cronica Bălenilor* și *Cronica domniilor lui Nicolae Mavrocordat*.

Partea a treia s-a publicat în 1968, de data asta tipărită și în format 14,5 × 20, după ce în 1967 apăruse partea a IV-a, tot litografiată și în același format mare. Ea a fost consacrată în întregime lui Dimitrie Cantemir, căruia i-a fost închinată apoi și cartea publicată în 1979, după 12 ani, de Editura Junimea din Iași.

În partea a III-a găsim secolul al XVIII-lea, de la *Axinte Uricariul* la *Școala Ardeleană* și pe marii ierarhi cărturari în capitolul *Literatura religioasă din Țările Românești în veacul al XVIII-lea*.

În acest curs, apărut treptat în patru volume și suplimentat cu două monografii, una dedicată lui Dimitrie Cantemir și alta lui Grigore Ureche (în aceasta, apărută în 1971 la Iași la Editura Universității „Al. I. Cuza", sunt incluse și alte studii), I. D. Lăudat a lăsat o moștenire care, fără a fi ireproșabilă, nu s-a perimat. Oricine ține să-și mai facă azi o specialitate din studiul literaturii noastre vechi este obligat să o cunoască. Spre deosebire însă de Alexandru Piru, care a reușit să adune într-un singur volum atât epoca veche, cât și pe cea premodernă și a reunit în volume compacte aproape întreaga sa publicistică literară, I. D. Lăudat nu și-a mai reeditat niciunul din aceste patru volume și nici cele două monografii. Poate că cineva care este dispus să investească într-un act de cultură autentic va aduna într-o zi toată această moștenire, care, după socotelile noastre, înseamnă 316 + 293 + 170 = 779 pagini litografiate + cele 153 din partea a treia, tipărite. Împreună, ele nu vor trece de 600 de pagini. Li se vor adăuga, într-un alt volum, Dimitrie Cantemir de 270 de pagini (înlocuind volumul al IV-lea din curs) și Grigore Ureche, cu celelalte studii, toate în 165 de pagini. I. D. Lăudat, fără a atinge înălțimea lui Nicolae Cartojan și Ștefan Ciobanu, merită acest tratament, de care aceștia au avut parte, mai ales prin edițiile îngrijite de Dan Horia Mazilu.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Şi la I. D. Lăudat, aşa cum mă aşteptam, vom descoperi aceeaşi eroare cu viaţă lungă ce face din Nicolae „Milescu" autorul scrierii mitropolitului Gheorghe al IV-lea:

Scrierile lui Nicolae Milescu:

Vizitând în 1655 Mânăstirea Neamţului, N. Milescu găseşte acolo o mulţime de manuscrise. Din unele dintre acestea, reconstituie „Legenda icoanei Maicii Domnului". În ea se povesteşte cum a ajuns această icoană în Moldova. Icoana a fost dăruită de către împăratul bizantin Ioan Paleologul lui Alexandru cel Bun, *în amintirea bunei primiri pe care domnitorul moldovean i-o făcuse la trecerea sa prin Moldova* [s. D. Z.]. Ion Paleologu întreprinsese o călătorie prin Europa, cu scopul de a cere ajutor împotriva turcilor. El străbătuse Moldova şi, în trecerea lui prin această ţară, rămăsese impresionat de buna primire pe care i-o făcuse poporul moldovean în frunte cu domnitorul de atunci, Alexandru cel Bun. Cu această ocazie, Alexandru cel Bun îi spusese oaspetelui străin că este domn liber, neatârnat, şi singurul stăpân al ţării, pe care o apără cu armele împotriva vrăjmaşilor. Împăratul bizantin, a cărui vizită în Moldova este un fapt istoric, a acordat privilegii de autonomie Mitropoliei Moldovei, declarând domnitorului moldovean că „astfel de locuri cu toate darurile şi podoabele pământului, cu asemenea obiceiuri şi înţelepciune şi iubire de ţară, nicicând nu a văzut, nici nu a auzit". Scrierea lui Milescu interesează şi pentru faptul că înregistrează unele legende care circulau în popor în legătură cu această icoană. Se înscrie printre primele culegeri folclorice româneşti (partea I, p. 170–171).

În 1940, luându-i înainte cu un an lui G. Călinescu, **D. Murăraşu** a publicat la Editura Cartea Românească prima *Istorie a literaturii române* cu un singur autor, care nu mai era de nivelul celor aparţinând lui G. Adamescu, Petre V. Haneş, Gh. Cardaş, Lucian Predescu şi Gabriel Drăgan, destinate în primul rând uzului didactic, ci venea cu pretenţii şi ambiţii peste care se va prăbuşi însă, ca o avalanşă, monumentul călinescian. Dar fără să-i afecteze o răspândire şi un prestigiu la un anumit public, atestate de cele patru ediţii apărute în 1940, 1941, 1944 şi 1946 în ţară, cărora li se va adăuga, în 1959, una scoasă de emigraţia de la Madrid.

Şi pentru D. Murăraşu, Nicolae Milescu este cel pe care „îl interesează diferite lucruri din trecutul nostru, căci cercetează documente vechi şi, pe la 1655, scrie despre icoana miraculoasă de la mânăstirea Neamţ" (ed. a IV-a, p. 65). Această frază este adăugată la textul despre Nicolae Milescu în ediţia a II-a, din 1941, p. 74).

Din cele trei cărţi de popularizare şi de uz didactic semnate de Lucian Predescu (ediţia I, 1936 – ediţia a VI-a revăzută şi adăugită, 1946), Gabriel Drăgan (ediţia I, 1936, ediţia a II-a 1937, ediţia a III-a, 1943 şi ediţia a IV-a, revăzută şi mult adăugită, Editura Cugetarea, 1946) şi Gh. Cardaş (1938), scrierea mitropolitului Gheorghe atribuită lui Nicolae „Milescu" lipseşte cu desăvârşire.

Lipseşte de asemenea la **George Ivaşcu,** din amplul capitol consacrat lui Nicolae Milescu (*Primul „uomo universale" din cultura română*), probabil fiindcă

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

acesta n-a considerat-o a lui. Dar nu pomeneşte nimic de cel căruia îi aparţine şi nu are nicio idee de importanţa acestei scrieri.

Pentru studenţii Universităţii „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca a fost litografiat de două ori cursul de *Istoria literaturii române. Epoca veche,* de lector **Georgeta Antonescu** şi conf. **Octavian Şchiau,** cu menţiunea pe copertă „uz intern". Prima oară în 1975 (BAR II 592043), şi a doua oară în 1978 (II 649227).

Până în momentul de faţă, după cunoştinţa subsemnatului, deşi epoca veche a fost predată la curs de spirite eminente, nu s-a trecut după **Nicolae Drăganu** dincolo de aceste cursuri litografiate, care măcar ele aveau dreptul la o tipărire de o manieră în stare să le facă mai uşor utilizabile chiar şi „pentru uz intern". Aceiaşi autori au dat la iveală în 1981 şi un curs închinat *Epocii premoderne,* rămas în aceeaşi stare de „uz intern". În aceste cursuri nu-l găsim pe Nicolae Milescu, iar în capitolul consacrat *literaturii religioase* nu aflăm ceva despre scrierea mitropolitului Gheorghe al IV-lea.

La **Dan Horia Mazilu,** în cele trei masive volume ale sintezei sale monumentale *Recitind literatura română veche* nu găsim despre mitropolitul Gheorghe decât aceste rânduri (în vol. 3, p. 20), pentru care se trimite la „Petre V. Haneş, loc. cit.", şi care privesc traducerea de către Nicolae Milescu a *Vechiului Testament*: „Mai înainte de Meletie, prin 1723 ştia acest lucru (cu „precizări" de datare şi localizare ce lipsesc la Procopiu şi la Meletie), şi mitropolitul Gheorghe al Moldovei: «În zilele lui Gheorghe Ştefan s-au întâmplat de au mers la mânăstirea Neamţului şi Nicolae grămăticul, carele au tălmăcit şi Biblia din limba elinească pre limba românească, pe când au fost la Constantinopol capuchehaia lui Grigorie Voievod, domnul Ţării Româneşti»".

Scrierea însăşi din care citează, după Petre V. Haneş, nu este amintită în niciun fel!

Literatura română veche a fost poarta pe care **Eugen Negrici** a păşit pe tărâmul unor valori pe care a ajuns să le nege „în aplauzele grele a canaliei de uliţi", într-o carte întreagă. Dar cu toate că s-a extins şi asupra contemporaneităţii, numele său va rămâne scris, şi cărţile sale vor obliga la lectură vreme de generaţii câtă vreme se vor mai căuta în ele identitatea şi statura universală a neamului românesc din cele cinci secole ale vechii sale culturi. „Vechistul" a fost la vremea sa o apariţie proaspătă, unul dintre înnoitorii disciplinei, alături de Doina Curticăpeanu, la Cluj, şi de Elvira Sorohan, la Iaşi. Cu Nicolae Milescu nu s-a întâlnit însă niciodată, şi nici cu scrierea atribuită din greşeală lui.

Nu vom da de Nicolae Milescu şi cu atât mai puţin de scrierea mitropolitului Gheorghe al IV-lea nici în excepţionala *Introducere în istoria literaturii române* a doamnei **Elvira Sorohan**, apărută în două ediţii la Iaşi, în Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" (1997 şi 1998).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

*

În secolul trecut istoria literaturii române se preda la început numai în Universităţile din Bucureşti şi Iaşi, apoi la Cluj şi la Chişinău (de Ştefan Ciobanu, din 1926 până în 1938, când se transferă la Bucureşti). Începând din 1930, la Bucureşti literatura română veche a devenit disciplină cu Catedră proprie şi cu patru ani de studiu, după ce Catedra lui Ion Bianu s-a împărţit între Nicolae Cartojan şi Dimitrie Caracostea. Din anul universitar 1938 – 1939, alături de Nicolae Cartojan a predat la Bucureşti şi Ştefan Ciobanu, de la care au rămas trei cursuri litografiate (I 1939 – 1938, II 1939 – 1940, III 1940 – 1941), editate integral în 1989 de Dan Horia Mazilu.

În momentul de faţă, odată cu apariţia a numeroase universităţi de stat şi particulare, a fost firesc să apară şi numeroase cadre didactice cărora li s-a încredinţat predarea acestei materii, chiar dacă, în contrast cu aceasta, numărul de ore rezervate de programa analitică s-a redus până aproape de dispariţie. Vremea când la Bucureşti Nicolae Cartojan şi Ştefan Ciobanu predau concomitent în toţi patru ani şi elaborau cursuri litografiate, care aveau să ducă la sinteze rămase clasice, aparţine trecutului.

Secolul 21 a venit însă cu o sumă de apariţii noi, fiecare aducând o încercare proprie de a cuprinde şi înfăţişa aceste cinci secole (al XIV-lea şi al XVIII-lea) unor studenţi puşi în alte condiţii decât cei ce i-au ascultat pe Nicolae Cartojan şi Ştefan Ciobanu. El a impus în prim-plan şi o personalitate ca Dan Horia Mazilu, cu o operă care a depăşit-o, material vorbind, pe a tuturor predecesorilor.

După puţin timp, acest secol a dat la iveală un şir de volume care au acoperit aproape toată harta, şi care se cer neapărat amintite, deşi numai în două dintre ele îl mai găsim pe Nicolae Milescu autor al scrierii atribuite lui de P. P. Panaitescu în 1925.

Reversul aceste producţii izvorâte din obligaţiile didactice şi aparţinând unor autori nu toţi familiarizaţi cu disciplina pe care au ajuns să o predea este, din păcate, prezenţa în mai toate a multor erori pe care nimeni nu şi-a luat osteneala să le semnaleze, aşa încât ele circulă nestingherite şi trec la cititorii fiecărei noi serii de studenţi.

Încheiem această anchetă bibliografică cu înregistrarea tuturor acestor apariţii, câte ne-au ajuns la cunoştinţă, exprimându-ne anticipat recunoştinţa tuturor celor ce vor completa lista de faţă:

Ovidiu Moceanu, *Literatura română veche*, Braşov, Editura Universităţii Transilvania, 2002, 206 pagini.

Despre Nicolae Milescu, la p. 171:

„O vizită la mânăstirea Neamţu în această vreme îl aduce în faţa unor icoane vechi şi scrie *Istorie despre Sfânta icoană a preacuratei noastre stăpâne Născătoare de Dumnezeu*".

După ce Gheorghe Ştefan e nevoit să părăsească tronul, vine la domnie Gh. Ghica (1658–1659), care îl ridică la rangul de spătar. Domnitorul va fi mutat de turci în Ţara Românească, iar Nicolae Milescu îl va urma, având prilejul să

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

cunoască lucrările lui Matei al Mirelor despre Țările Române. În 1660 îl aflăm din nou în Moldova, după mazilirea lui Gh. Ghica. Tronul va fi ocupat de Ștefăniță, prietenul de la Constantinopol. *Prietenia lor contrazice informația oferită de Neculce, că acest domnitor ar fi pus să i se taie nasul. Faptul s-a întâmplat în vremea lui Iliaș Alexandru* [subl. D. Z.].

Dar primul care dă informația despre tăierea nasului de către fiul lui Vasile Lupu este mitropolitul Gheorghe al IV-lea, în *Istoria* sa, și cercetarea întreprinsă de Ștefan Sorin Gorovei i-a confirmat exactitatea. În privința lui Matei al Mirelor, Nicolae Milescu nu s-a mărginit să cunoască lucrările lui Matei al Mirelor, ci este cel care a luat din Țara Românească și a donat Mânăstirii Barnovski din Iași manuscrisul autograf al lui Matei al Mirelor cu *Slujba și viața Sfintei Parascheva* și cu *Slujba Sfântului Grigorie Decapolitul*. Ajuns în Biblioteca Patriarhiei de la Ierusalim, manuscrisul a fost microfilmat pentru Biblioteca Congresului SUA, microfilm obținut și de Arhiepiscopul Romanului și Bacăului pentru *Viața și slujba Sfintei Cuvioase Parascheva*.

Victor Petrescu, *Ipostaze ale literaturii române vechi*, Târgoviște, Editura Bibliotheca, 2007. Autorul a predat literatura veche la Universitatea „Valahia" din Târgoviște și cartea sa este una din cele care au înscris Târgoviștea, în ultimii ani, între cele mai puternice centre ale studiului vechii culturi românești, în primul rând prin cele trei reeditări monumentale ale tipăriturilor macariene, inițiate de IPS Nifon Mihăiță, arhiepiscopul Târgoviștei și mitropolit onorific.

Concepută ca o suită de portrete istorice și culturale, cartea îmbrățișează toată epoca veche. Ca și sinteza profesorului Ovidiu Moceanu este o reală contribuție la progresul disciplinei în secolul actual. Lui Nicolae Milescu îi consacră portretul *Un pelerin român*, unde citim: „Cu peste două decenii mai înainte, Nicolae Milescu Spătarul își începuse activitatea scriitoricească cu lucrări legate de istoria literaturii și culturii românești. Dintre acestea, *Istoria despre Sfânta icoană a prea sfintei Născătoare de Dumnezeu Maria (1655)*, povestea icoanei făcătoare de minuni de la mânăstirea Neamțu" (p. 106).

Nu fac nicio referință la scrierea atribuită lui Nicolae Milescu și nici nu o menționează în altă parte.

Manuela Tănăsescu, *O istorie a literaturii române. Partea întâi*, București, Editura Saeculum, 2008.

Ion Dodu Bălan, *Istoria literaturii române. Epoca veche și premodernă. I. Note de curs*, București, Universitatea „Spiru Haret", 2001.

Ion Dodu Bălan și **Luiza Marinescu,** *Istoria literaturii române de la începuturi la epoca marilor clasici*, Universitatea „Spiru Haret", București, Editura Fundației România de Mâine, 2002.

Nicolae Rotund, *Literatura română medievală*. Curs. Ovidius University Press, 2004. Cu această carte de sinteză pedagogică autorul a înscris pe harta studiilor de literatură română veche Universitatea din Constanța care a obligat

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

astfel încă un profesor, cunoscut pentru bogata sa activitate de critic şi istoric literar, să facă efortul de a înfăţişa studenţilor şi epoca veche a literaturii noastre.

Prof. univ. dr. Ana Selejan, *Literatura română. Evoluţia literaturii medievale şi premoderne. Sinteze*. Sibiu, Editura „Alma Mater", 2002. Autoarea, celebră cu sinteza despre vicisitudinile literaturii secolului trecut, a extras esenţa cursului ţinut timp de un deceniu la Universitatea din Sibiu despre epoca veche şi premodernă. În numai 67 de pagini reuşeşte să concentreze despre epoca veche o seamă de observaţii care fac lectura lor obligatorie nu doar pentru studenţii cărora le-au fost destinate, ci în primul rând pentru toţi colegii de breaslă ai autoarei.

Liana Cozea, *Literatura română veche,* Editura Universităţii din Oradea, 2002. „În cursul de faţă ne-am propus să facem ca operele scrise cu sau fără intenţii artistice, cu veacuri din (sic) urmă, să retrăiască potrivit unei perspective noi şi revitalizante".

Sabina Fînaru, Ovidiu Morar, *Literatura română de la început,* Editura Universităţii din Suceava, 2005.

Daniel Vighi, *Prelegeri de literatură română. Epoca veche şi modernă.* Cursuri universitare. Seria Filologica, Timişoara, Editura Universităţii de Vest, 2001.

Încheind această parte a comunicării cu concluzia că istoriografia noastră literară nu ne oferă decât spectacolul uşurinţei cu care o eroare poate trece de la unul la altul timp de 82 de ani, fără ca cineva să observe că o scriere în care autorul ei declară că a compus-o în 1723 nu putea fi opera altuia, în 1655, să ne oprim la acea parte din discuţia evocată la început care a decis, în fine, clarificarea deplină a problemelor ridicate.

Este vorba, în primul rând, de studiul de 88 de pagini cu titlul *Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea* de **Alexandru Elian**, studiu publicat în 1964 în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare,* coordonat de istoricul Mihai Berza. Nu mai puţin de 29 de pagini din acest studiu sunt rezervate problemelor ridicate de textul mitropolitului Gheorghe al IV-lea, pe care, aşa cum a avut curajul să o spună, pe când autorul era încă în viaţă, Ştefan Sorin Gorovei, ilustrul bizantinolog l-a desfiinţat pur şi simplu, împreună cu tot ceea ce se lega de el, adică *ideea prezenţei bizantine în Moldova lui Alexandru cel Bun* şi, în primul rând, realitatea călătoriei prin această Moldovă a viitorului împărat Ioan VIII Paleologul, adică ceea ce a dat sâmburele şi a fost axa întregii creaţii a mitropolitului din veacul al XVIII-lea.

Examenul demolator al profesorului Alexandru Elian a părut definitiv, o veritabilă piatră de mormânt peste ceea ce, începând cu tabloul lui Gheorghe Asachi din 1839, fusese un veritabil „mit" al conştiinţei moderne de noi înşine. Profesorul Alexandru Elian păruse a demonstra fără replică două lucruri: că presupusa trecere prin Moldova a împăratului bizantin, pe care episcopul Melchisedec, Nicolae Iorga şi toţi cei ce se mai referiseră până atunci la spusele din scrierile mitropolitului Gheorghe al IV-lea o admisese ca fapt istoric, era în realitate o ficţiune. Al. Elian

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

păruse a demonstra că nu prin Moldova se ajungea la Chilia, așa cum pretinde istoria mitropolitului Gheorghe. În al doilea rând, că de fapt în textul asumat de acesta ca operă proprie avem o alcătuire din bucăți și la date diferite, încheiată abia în ultima treime a secolului al XVIII-lea, atunci când pretinsul autor era mort de mult. Contribuise la scrierea lui și logofătul Grigoraș, probabil pentru ultima parte care-l privea pe Nicolae Milescu și vizita sa istorică la Neamțu.

În 1983 cercetătorul Nicolae Cârlan a editat și a închinat un substanțial articol copiei din 1781 de la Voroneț păstrată acum la Dragomirna, descoperită de el și editată în acest articol pentru prima oară (articolul a fost inclus în volumul său *Studii și materiale de istoria culturii române vechi*, Suceava, Editura Libană, 2006, p. 68–75), ceea ce a avut darul să stimuleze reluarea discuției ce părea încheiată, intervenția hotărâtoare aparținând istoricilor **Ștefan Sorin Gorovei** și **Șerban Papacostea**.

Subsemnatul am susținut în cartea *Iosif I Mușat*, apărută la Episcopia Romanului și Hușilor în 1987, teza greșită a nonpaternității mitropolitului Gheorghe. Dar în această parte a ei, lucrarea a avut măcar meritul că am publicat pentru prima oară copiile din manuscrisele românești ale Bibliotecii Academiei Române 5884, 3692, 3102, 2591 și ediția 1830, după foile volante de la BAR. Tot atunci am descoperit și transcris copia de la Piatra Neamț, pe care o public aici pentru întâia oară. De asemenea, am editat de pe manuscris copia de la Voroneț deja editată de Nicolae Cârlan și Olimpia Mitric, aducând câteva corecturi la transcrierile anterioare.

Istoricul Șerban Papacostea a publicat în 2006, când profesorul Alexandru Elian nu mai era printre noi, studiul intitulat *Un humaniste italien au service de Byzance en Europe Centrale au XVe siècle*, în „Études byzantines et post byzantines", VI, p. 365–375 și apoi versiunea românească în volumul său *Studii de istorie românească. Economie și societate (secolele XIII–XVIII)*, Muzeul Brăilei, Editura Istros, p. 31–46.

Este vorba de umanistul Francesco Filelfo, care într-un document revelator, descoperit, editat și tradus în partea ce ne privește de Șerban Papacostea, face dovada că *împăratul Ioan al VIII-lea s-a aflat în septembrie 1424 nu la Chilia, ci la Cetatea Albă a Moldovei, de unde s-a îmbarcat pentru întoarcere la Constantinopol*. Dacă modul cum a prezentat mitropolitul Gheorghe al IV-lea împrejurările trecerii împăratului prin Moldova este apanajul imaginației, faptul în sine se dovedește deci real, nu imaginar, cum l-a declarat Alexandru Elian. Iar întâlnirea cu Alexandru cel Bun, nu la Chilia, ci în Cetatea Albă a Moldovei, devine veridică.

În ce mă privește, în cartea la care lucrez acum, consacrată mitropolitului Gheorghe al IV-lea, demonstrez că tot ceea ce a scris Alexandru Elian despre cum s-a alcătuit scrierea ce poartă numele mitropolitului ilustrează dictonul latin că și bătrânului Homer i se întâmplă să mai adoarmă câteodată. Pur și simplu, tot ce scrie profesorul se dovedește la antipodul realității, de parcă a lucrat în somn.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Iar în articolul său intitulat *O biografie nescrisă: mitropolitul Gheorghe IV al Moldovei*, apărut în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", LXVIII, 1987, nr. 4, iulie – august, p. 75–82, deci când profesorul Alexandru Elian mai putea să ia cunoştinţă, Ştefan Sorin Gorovei a făcut demonstraţia definitivă că textul aflat în discuţie de la Alexandru Ioan Cuza încoace nu putea avea decât un singur autor: *pe acela care, singur, se prezenta ca atare*. Încheia, în consecinţă, articolul cu cuvintele: „Astfel, la întrebarea din 1964 a profesorului Alexandru Elian, dacă putem «să-l considerăm autor pe mitropolitul Gheorghe», cred că răspunsul poate fi azi, *deplin afirmativ*" [subl. Ş. S. G.].

Demonstraţia istoricului Ştefan Sorin Gorovei a constat în confruntarea textului *Istoriei* cu tot ceea ce se ştie despre mitropolitul Gheorghe al IV-lea, constatând că se acoperă perfect, în vreme ce Nicolae Milescu nu apare decât ca martor invocat de mitropolit pentru autentificarea unor documente fictive. Ceea ce a determinat crearea acestei opere a fost prima încercare a Patriarhiei ecumenice de a institui controlul său asupra Bisericii Moldovei şi ea a fost replica promptă a mitropolitului Gheorghe al IV-lea.

Cu aceasta, lunga şi aparent interminabila discuţie ia sfârşit şi tot ceea ce am citat din istoricii literari, afară de cele scrise de Nicolae Iorga, trebuie şters şi pusă în loc realitatea. Scrierea de la 1723 aparţine mitropolitului Gheorghe al IV-lea şi, în consecinţă, nu putea data de la 1655. Singura ei legătură cu Nicolae Milescu este aceea care se vede. Iar defectul major al mai tuturor celor ce s-au ocupat de ea, este că n-au citit-o şi s-au luat unii după alţii.

Acum, când de azi înainte le va sta sub ochi textul într-una din variantele sale cele mai conforme cu originalul, cititorii comunicării de faţă se vor convinge cu uşurinţă că avem de-a face cu o *capodoperă*, în care autorul a împletit genial *basmul* conştient cu *realitatea istorică*, pentru a înălţa astfel un zid de apărare în faţa ingerinţei fanariote. El s-a dovedit în stare să furnizeze istoricilor literari de peste un sfert de mileniu informaţii unice despre „Nicolae grămăticul", aşa cum s-a petrecut cu Virgil Cândea, iar urmaşilor săi imediaţi să le dea arma cu care, în 1786, vor câştiga lupta cu Patriarhia ecumenică şi cu domnul fanariot, blocând intenţia de a pune în locul defunctului Gavriil Callimachi tot pe un grec, şi obţinând înscăunarea lui Leon Gheucă.

În zorii epocii moderne, el a adus cel mai minunat elogiu ţării şi neamului românesc, pus în gura împăratului în trecere pe la noi, într-o scriere aşternută pe hârtie cu geniul de povestitor al lui Varlaam, Ion Creangă şi Mihail Sadoveanu. Avem într-însa prima manifestare a ceea ce va fi *patriotismul* epocii moderne, din care a răsărit România de la 1859 şi 1918.

Românii ca succesori ai Bizanţului, primind de la acesta însemnele odată cu darurile împăratului, a fost ideea preluată de Gheorghe Asachi şi investită cu o putere de penetraţie izvorâtă mai puţin din *condeiul* său şi decisiv din *penelul* său de pictor. Abia Nicolae Iorga va face din ideea pusă în circulaţie prima oară de

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

această povestire, aceea a succesiunii bizantine a românilor, un mare capitol de istorie a românilor, culminând cu celebra lui carte *Byzance après Byzance*.

Istoricii sunt pe cale să reconstituie abia acum măreața figură și epocă a lui Alexandru cel Bun, pe care după mitropolitul Gheorghe al IV-lea a mai intuit-o numai Mihail Eminescu.

Dar mai presus de orice, să nu uităm pe ce vremuri de mizerie și disperare și-a scris mitropolitul acest basm istoric menit a le aduce aminte românilor cine au fost. Exemplul lui dobândește o acută actualitate acum, când atâția se opintesc să-i facă să uite.

BIBLIOGRAFIE

A. Ediții

1830. Mânăstirea Neamț, pe patru foi volante, cu textul pe două coloane, în stânga originalul românesc și în dreapta traducerea în slavo-rusă. Se păstra până recent în Cabinetul de stampe al Bibliotecii Academiei Române ,dar în prezent a dispărut.

1836. Mânăstirea Neamț, ca anexă la *Viața starețului Paisie Velicikovski*, tipărită separat, în slavonă și în română. Textul slavon s-a tipărit în volumul de limba slavonă și cel românesc și în volumul de limba română.

1847. Mânăstirea Neamț, în volumul *Minunile Maicii Domnului*. Numai textul românesc. Un exemplar se păstrează la Iași în Biblioteca filialei Iași a Academiei Române, paginile 146 – 151.

1852. În *Uricariul* lui Theodor Codrescu, tomul I, după ediția românească din 1836. Ediția a doua din *Uricariu* s-a publicat în 1873.

1874. În cartea episcopului Melchisedec, *Chronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, București, 1874, p. 87–90 după manuscrisul românesc 340 BAR și ediția de la Neamț, 1847.

1916. În articolul lui Virgil Drăghiceanu, *O nouă variantă a tradițiilor întemeierei și independenței Mitropoliei Moldovei*, în „Biserica Ortodoxă Română", XXX, 1916. S-a publicat varianta din manuscrisul „oficial" de la Huși, acum ms. rom. 692 BAR.

1983. Copia din 1781 de la Voroneț, descoperită și editată de Nicolae Cârlan în articolul *O versiune a relației mitropolitului Gheorghe* din volumul *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, II, București, 1983, p. 175–182; articol, retipărite în volumul său *Studii și materiale de istoria culturii române vechi*, Suceava, Editura Libana, 2006, p. 68–75.

Aceeași copie a mai fost editată în 1983 de Olimpia Mitric în „Suceava. Anuarul Muzeului Județean", X, 1983 și apoi în *Cartea românească veche în județul Suceava (1643 – 1830)*. Ediția a II-a revăzută și adăugită. Suceava, Editura Universității „Ștefan cel Mare", 2005, și în volumul arhimandrit Ciprian Zaharia, *Iosif I Mușat, întâiul mare ierarh român*, Roman, Editura Episcopiei Romanului și Hușilor, 1987, p. 217–219.

1987. În cartea *Iosif I Mușat – întâiul mare ierarh român*, Roman, 1987, s-au editat pentru prima oară copiile din manuscrisele românești 5884, 3692, 3102 BAR și textul ediției princeps din 1830.

B. Repere bibliografice

Chronica Romanului și a Episcopiei de Roman ... Ediție îngrijită, studiu introductiv, transliterare, note și comentarii de prof. univ. dr. emerit Tudor Ghideanu. Master Filosofie creștină și dialog cultural, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași. Partea întâi – De la anul 1392 până la anul 1714. Partea a doua – De la anul 1714 până în zilele noastre (1874–1875). Roman, 2008. Deasupra copertei interioare, pe hârtie de calc, cu litere de aur: Prezenta ediție apare cu binecuvântarea și sprijinul Preasfințitului dr. Ioachim Băcăoanul la împlinirea a 200 de ani de atestare documentară a Episcopiei Romanului.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Diaconu Luca, Arhimandrit, *Icoana bizantină a Maicii Domnului de la mânăstirea Neamț. Contribuții istorice, artistice și teologice*. Tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Iași, Editura Doxologia, 2010.

Elian Alexandru, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea* în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, reeditat în Alexandru Elian, *Bizanțul, Biserica și cultura românească. Studii și articole de istorie*. Carte tipărită cu binecuvântarea I. P. S. Daniel, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Iași. Trinitas, 2003, p. 15–94.

Gorovei Ștefan Sorin, *Între istoria reală și imaginar. Acțiuni politice și culturale în veacul XVIII*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" 2003. În special articolul *O biografie nescrisă: Mitropolitul Gheorghe al IV-lea al Moldovei*.

Iațimirski Alexandru I., *Молдавскіе отолоскіи московскіх...* [Ecouri moldovene ale legendei moscovite despre darurile Monomahului], în „Jurnalul Ministerului Educației Naționale", al șaptelea deceniu, 1903, octombrie, p. 347–390.

Iorga Nicolae, *În jurul pomenirii lui Alexandru cel Bun*, Academia Română, Seria III, tomul XIII, Memoriile Secțiunii Istorice, p. 173–183 și în Nicolae Iorga. *Scrieri alese. Cuvântări și comunicări rostite în Academia Română*, partea I, ediție îngrijită de Dorina N. Rusu, București, Editura Academiei Române, 2008, p. 86–93.

Melchisedec-Ștefănescu, Episcopul, *Chronica Romanului și a Episcopiei de Roman compusă dupre documente naționale române și istorice edite și inedite, partea întâi, de la anul 1392 până la anul 1714*, București, 1874, capitolul: *Documentul mitropolitului George despre autocefalia Bisericii Moldovei*, p. 56–100.

Panaitescu P. P., *Nicolas Spathar Milescu (1636–1708)*. Extrait des Mélanges de L'école Roumaine en France, 1925 I-re partie, Paris, Gamber, éditeur [1925] și *Nicolae Milescu spătarul (1636–1708)*. Versiunea românească de Silvia P. Panaitescu. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ștefan Sorin Gorovei, Iași, Editura Junimea, 1987.

Papacostea Șerban, *Un humaniste italien au service de Byzance en Europe Centrale au XVe siècle* în „Études byzantines et post byzantines". Recueillies et publiées par Emilian Popescu et Tudor Teoteoi, VI, 2006, București, Editura Academiei Române, 2006, p. 365–375 și versiunea românească: *Un umaniste italian ambasador în slujba Bizanțului prin Moldova lui Alexandru cel Bun*, în volumul său: *Studii de istorie românească. Economie și societate (secolele XIII – XVIII)*. Muzeul Brăilei, Brăila, Editura Istoria, 2009, p. 31–46.

ABSTRACT

This study presents and edits ms. I 2033 (State Archive – Piatra Neamț), containing *True Copy for* (or, in other copies of the manuscript, *History of*) *the Saint Icon of the Mother of God from Neamț Monastery* by Metropolitan George IV of Moldavia (1723–1729) for the very first time. This text describes the circumstances in which the icon arrived in Neamț, as the journey made by the future Byzantine emperor John VIII Paleologus through Moldavia and his meeting with Alexander the Good, long thought to be a mere legend, but which is actually based on historical facts.

Key-words: Metropolitan George IV of Moldavia, *True Copy for the Holy Icon of the Mother of God from Neamț Monastery*, Byzantine Emperor John VIII Paleologus, Alexander the Good, Romanian-Byzantine relations.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

TIPURI DE INTERPOLĂRI ÎN TRADUCERILE ROMÂNEȘTI LAICE DIN SECOLUL AL XVIII-LEA

Eugenia Dima*

I. În provinciile române, până pe la jumătatea secolului al XVIII-lea a existat o predominanță culturală de tip religios. Cu excepția câtorva cazuri de erudiți de mare cultură și notorietate sau de cronicari, majoritatea scrierilor țineau de domeniul sacrului. Odată cu schimbarea condițiilor geopolitice, sociale și culturale, cu apariția și răspândirea Iluminismului, s-a observat și modificarea interesului cărturarilor români pentru o cultură laică, bazată pe raționalism, pe răspândirea științei în rândul maselor, pe atracția către beletristica occidentală. Relativ la modul în care s-a modificat paradigma culturală și la felul în care s-a produs schimbarea aculturației, Sorin Alexandrescu întreprinde o analiză deosebit de interesantă. El vorbește despre „paradoxul românesc" și apreciază că românii, înconjurați de popoare neromanice, au avut în permanență nostalgia către alte țări romanice, către limbile surori. Absența Umanismului și a Barocului românesc nu a împiedecat apariția textelor care aparțin acestor curente și dă exemplu pe Dimitrie Cantemir. S-au succedat apoi Iluminismul, Clasicismul, Preromantismul, Romantismul care au fost asimilate aproape simultan (*paradoxul simultaneității*). Această „fugă în timp" nu a afectat caracterul identitar al culturii române, bazate pe valorile tradiționale, și continuitatea, bazată pe identitate, alternează cu discontinuitatea, raportul depinzând de avatarurile istorice, de condițiile diferite și de influențe uneori contrare exercitate asupra Moldovei, Țării Românești și Transilvaniei.

Concretizând, constatăm că în Moldova și Muntenia a existat o puternică influență neogreacă rezultată în urma instaurării regimului fanariot și a producerii bilingvismului greco-român al oficialilor, în administrație și în cultură. Inteligheția română, dornică de informații noi, de apropierea de Occident, a putut accede la scrierile iluministe, mai ales prin textele vehiculare neogrecești, limba neogreacă având, în zona sud-estică europeană, statutul de *lingua franca*. Cu o emigrație puternică, produsă ca urmare a caracterului opresiv al Imperiului Otoman, grecii au format colonii puternice la Veneția și Viena, au înființat tipografii, unde au publicat traduceri din cultura occidentală, pentru a pune la

* Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași.

RITL, nr. 1–4, p. 105–115, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

dispoziție compatrioților textele necesare unei culturi moderne, vizați fiind în special elevii. În urma selecției textelor care prezentau interes, au apărut inițial traduceri din domenii precum istoria, geografia, romane populare, ulterior din științele exacte și literatura iluministă. Aveau și un scop educativ explicit, astfel încât cărturarii greci interveneau în text cu interpolări ample, care uneori cuprindeau mai multe pagini, cu scopul de a explica sau de a amplifica informațiile din lucrarea originală. Amintim în legătură cu această modalitate de traducere pe Alexandros Kankellarios, Georgios Phatseas, Panaiotis Kodricas. În Transilvania acționa influența germană, dar și latină, aceasta din urmă perpetuând ideea romanității limbii și poporului român, iar traducerile corespundeau programului iluminist al Școlii Ardelene. Treptat, aculturația s-a produs nemediat către limbile și culturile occidentale, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și mai ales la începutul secolului al XIX-lea, ceea ce a accelerat procesul de modernizare a limbii și culturii române. Se citea mult, se traducea mult, din toate domeniile, existând o adevărată sete de lectură, de informații din vestul Europei, astfel încât se suprapuneau influențele lingvistice, curentele literare care vor influența și scrierile originale.

I.1. În scrierile religioase, sub presiunea textului sacru, traducătorii interveneau doar cu explicații de tip glosă. Aceste glose utilizate pentru cuvinte, sintagme, concepte puteau fi exprimate printr-un sinonim, o altă sintagmă, un calc, mai rar o definiție. Ele erau plasate marginal, interliniar, infrapaginal sau în rând, în interiorul textului, introduse în frază prin conectori specifici, de tipul: *adecă, ori, sau, precum.* Al. Gafton a stabilit mai multe categorii de glose, având la bază forma, conținutul și rolul lor în texte vechi românești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Aceste glose noi le-am numi ***interpolări lingvistice***, deoarece aveau un rol semantic, de dezambiguizare, etimologic.

I.2. În urma parcurgerii unui număr mai mare de traduceri laice din secolul al XVIII-lea, am găsit și o altă modalitate de glosare, tot din categoria interpolărilor lingvistice, dar în sens opus față de cele prezentate mai sus, adică unui termen, mai ales de specialitate, pentru care este utilizat un lexem existent în limba română sau împrumutat, i se indică sinonime în una, două sau mai multe limbi străine, respectiv italiană, neogreacă, latină, germană, franceză. De exemplu:

- Din *Istorie de toată lumea* (în continuare, Ist.), tradusă de Vlad Boțulescu de Mălăiești, în anul 1763, la Milano, după părerea noastră având în față un text vehicular italian, probabil traducere a unui manual german, prezentăm un număr mai mare de exemple: *Pe lesne este a cunoaște că dentr-un lucru ca acesta să întâmplează și este oarecare* ***confuzie*** (***σύγχυσις***), p. 2; s.f. *confuzie* este explicat printr-un cuvânt grecesc având același sens. *O slăvea și cinstea ca pe o* ***dumnezeoaie***, p. 94; s.f. *dumnezeoaie* este explicat, în paranteză, prin sinonimele din latină sau italiană, ***dea*** și grecescul ***θέα***. *I-au venit veste de la oastea ce să făcea împotriva filisteilor că* ***arca*** (***ἡ κιβωτός τῆς θήκις***) ***legii*** *au căzut în mâinele vrăjmașilor*, p. 139; sintagma ***arca legii*** este așadar explicată

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

prin (*ἡ κιβωτός τῆς διαθήκης*) care în greacă s-ar traduce „arca Vechiului Testament"; aici avem a face cu o confuzie a traducătorului ca urmare a atracţiei paronimice: în ngr. sunt două cuvinte asemănătoare: *κιβώτι* care înseamnă „ladă, cufăr" şi *κιβωτός* care are sensul de „arcă". *Pentru răutatea şi tiraniile lui au fost trimis* în ***surgun*** **(*ξορία*)**, p. 169, termenul grec are sensul „exil". ***Duci*** *(domni, prinţipi, nemţeşte să cheamă* ***herţog****)*, p. 280; pentru lexemul *duci*, de origine italiană, se indică şi echivalentul german *herzog*). Care **turburare** să numea **la facherie**, p. 475; fr. *la fâcherie* înseamnă „ceartă, supărare". ***Neamuri*** *(****naţioni****, letineşte)*, p. 824.

- Din ms. miscel. *3102* de la BAR, copie din anul 1793, care conţine şi o traducere moldovenească, după un text vehicular neogrec, a unei istorii în limba germană a Ecaterinei a II-a a Rusiei (în continuare, Ecat.), alcătuită de Johann Michael Schweighofer, citām următorul exemplu: *O mică aşezare de la numiţii* ***sclavuni*** *(care greceşte să zic* ***robi****)*, f. 3^{v}.

- Ms. miscelaneu *1316* de la BAR, din 1793, traducere din neogreacă a unui manual de aritmetică al lui Manuil Glyzonios, unul dintre primele texte româneşti de matematică, a fost atribuit de noi lui Naum Râmniceanu; deoarece în manuscrisul românesc sunt citate forme în limbile neogreacă şi italiană, putem aprecia că Manuil Glyzonios va fi utilizat un model italienesc de aritmetică. Şi aici întâlnim explicarea unui termen românesc din domeniul matematicii prin sinonime din neogreacă şi italiană: *căruia* ***scăzământ*** *îi zic italii* ***sotrar****, iar grecii* ***ifilmos****,* f. 18^{v} (*sotrar*, de la vb. it. *sottrarre*). *Pre care* ***înmulţire*** *o numesc grecii* ***polaplaziasmos****, iar latinii* ***moltiplicari****,* f. 21^{v} (corect, din subst. it. *moltiplicare*, „înmulţire"). Fracţia este definită astfel: ***Sfărâmătura*** *ce să zice de greci* ***ţachizma*** *este o parte sau părticică a întregimii,* f. 46^{v}.

- Ms. *1383* de la BAR conţine o traducere de pe la 1800 a scrierii lui Fontenelle, *Entretiens sur la pluralité des mondes*, după textul vehicular grecesc al lui Panaiotis Kodricas, atribuită de noi lui Răducanu Greceanu (în continuare, Cuv.). Numeroase noţiuni ştiinţifice sunt transpuse în textul românesc prin traduceri, calcuri sau perifraze; cărturarul român indică (în paranteză) termenul corespunzător grecesc, scris cu caractere latine: *aşezare (diátesis)*, f. 48^{r}, *chipzuire (simbérazma)*, f. 48^{r}, *chipzuire (loghicón)*, f. 20^{v}, *cinstea (ipólipsis)*, f. 7^{r}, *fiime (usíe)*, ff. $15^{v}/16^{r}$, cf. şi f. 25^{r}, *găuri (pórus)*, f. 16^{r}, *greşită ştiinţă (prólipsis)*, f. 16^{v}, *împreună călătorie (sinodíe)*, f. 10^{v}, *îndăletnicire (entusiasmós)*, f. 10^{v}, *margine a dăspărţitorului (orízondos)*, f. 44^{r}, *meşteşugariţ (mihanicós)*, f. 6^{v}, *mijlocire (mesolávima)*, f. 27^{v}, *nemişcate (aplani) stele*, f. 26^{v}, *părere (fandasíe)*, f. 63^{v}, *potrivirea (acaloghía)*, f. 31^{v}, *rătunjeli (sferídia)*, f. 16^{r}, *scrierea cu amărunt (perigrafí)*, f. 19^{v}, *stihurile de laudă (engómii)*, 20^{r}, *singuratice (aplá)*, f. 7^{r}, *viuire (zoirótita)*, f. 17^{v}. Unele

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

glosări se fac prin (sau pentru) cuvinte greceşti: *fac* ***răsfrângere****, adică* ***antanáclasis***, f. 16[r]; ***licavghí*** *lumină este aceea care să face după* ***apusul soarelui şi ţine până întunecă*** *de tot*, f. 68[r]; ***cuvânt de cuget*** *care să zice* ***loghicóni*** f. 45[r]; *acest* ***cerc*** *să numeşte* ***zodiacós***, f. 12[r].

II. În traducerile laice din secolul al XVIII-lea glosele sunt mai diversificate, iar cărturarii îşi iau libertatea de a interveni în diverse moduri în textul sursă. În lucrările de care s-a ocupat colectivul nostru am pornit pentru fiecare traducere de la versiunea originală, am urmărit traseul, prin diverse culturi, al unei scrieri până am ajuns în provinciile române şi am constatat, prin comparaţii textologice, că mai ales în lucrările de istorie şi geografie au fost intervenţii numeroase, traducătorii din fiecare ţară adăugând, actualizând sau corectând informaţiile relative la ţara lor.

De exemplu, geografiile alcătuite de englezii Patrick Gordon şi Benjamin Martin au trecut prin mai multe filiere, până au ajuns în provinciile române (limba engleză era atunci mult mai puţin cunoscută la nivel european); astfel, textul englez a fost tradus în franceză, din franceză a fost transpus în italiană, din italiană în neogreacă şi apoi în română (în cazul lui P. Gordon) sau a urmat traseul: engleză – franceză – italiană – română, fără a trece printr-un text vehicular grec (B. Martin). Conceptul de *Les Belles Infidèles,* cunoscut în întregul spaţiu occidental, era orientat spre receptare şi avea o tendinţă clară de adecvare a textului tradus la cultura ţintă; acest fapt se întâlneşte şi în traducerile laice româneşti, deşi cărturarii români aplicau acest concept aproape instinctiv, fără a avea o fundamentare teoretică. Astfel, nici traducătorii români nu fac excepţie în privinţa intervenţiilor în text, mai ales că despre provinciile române informaţiile erau revolute, incomplete, dacă nu chiar greşite.

Ne vom ocupa în această parte în mod special de altă modalitate de interpolare, diferită de cea lingvistică, pe care am numi-o **(con)textuală.**

În privinţa plasării în pagină, aceste interpolări sunt marginale, infrapaginale şi în text, în general lipsind cele interliniare, deoarece dimensiunile lor nu permiteau inserarea notelor între rânduri.

Pornind de la situaţiile întâlnite de noi sau preluate din bibliografia cercetată, vom încerca o tipologie strict tehnică, desigur relativă şi incompletă, ca orice clasificare din domeniul ştiinţelor socio-umane, deoarece un exemplu s-ar putea încadra în două părţi, iar, pe de altă parte, traducerile laice din secolul al XVIII-lea nu au fost parcurse în integralitatea lor şi studierea altor texte ar putea oferi noi tipuri taxinomice. Finalitatea interpolărilor (con)textuale este efectuarea de corecturi, adaosuri, explicare, adecvare la realităţile româneşti şi pot aparţine unui traducător sau unui copist. În interiorul fiecărui tip, exemplele vor fi prezentate în ordinea cronologică a textelor, aşa cum sunt datate acestea în ultimele cercetări.

II.1. Interpolare informativ-corectivă. Textul informativ este prin excelenţă un text nonliterar, care într-un limbaj concis oferă informaţii despre un anumit aspect al realităţii, de aceea îl întâlnim în lucrări cu caracter ştiinţific:

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

• *Cosmográfia* (în continuare, Cosm.) a fost considerată de N.A. Ursu o traducere a lucrării lui Giovanni Botero, *Le Relazioni universali*, printr-un text vehicular polonez, publicat la Cracovia, în anul 1639. Domnia Sa a atribuit această traducere lui Nicolae Costin şi a semnalat faptul că textul respectiv se păstrează în copiile manuscrise nr. *1556*, din anul 1766, ms. *1267*, din 1774, şi ms. *3515*, toate de la BAR. Ms. *3515* pe care îl avem în vedere, în mod special, a fost identificat de către Gheorghe Chivu în anul 1980. N.A. Ursu a constatat că în ms. *3515* capitolul *Vallachia. Transalpina. Moldavia*, „datele privitoare la aceste principate româneşti aflate în cartea lui Botero, învechite, confuze şi cu multe inexactităţi, precum şi unele date aflate în interpolările traducătorului polon au fost înlocuite cu informaţii din alte surse". Astfel, traducătorul român adaugă informaţii noi, mai corecte despre Ţara Muntenească şi Ţara Moldovii. La rândul său, în ms. *1556*, copistul Antim de la Cozia amplifică micul capitol despre Valahia, oferă date despre mănăstiri şi schituri şi renunţă la precizările legate de statutul Olteniei, că ar fi fost sub stăpânire austriacă, situaţie valabilă doar între anii 1718 şi 1739.

• Traducerea textului din ms. *1627* de la BAR, copie din jurul anului 1790, are titlul *Gramatica de la învăţătura fizicii* (în continuare, Gram.) şi îi aparţine episcopului Amfilohie Hotiniul, bun cunoscător al limbii italiene, care a folosit textul sursă intitulat *Gramatica delle scienze filosofiche*, cu mai multe ediţii la Veneţia şi Basano. În versiunea românească am putut constata că, şi în legătură cu unele date referitoare la Italia, episcopul moldovean face unele interpolări considerate necesare cititorului român privitor la locul unde se află principalii vulcani: *Vulcani cumu-i muntele Etna* ***în Sicilie*** *şi Vezuvio* ***la Napoli***, f. 191[r]. Un alt exemplu: *Să găseşte şi să scoate din munţi în multi locuri, în* ***Prusie****, în Moscovie, în Polonie, în* ***Moldavia****, în Persie, şi în Indie*, f. 197[r].

• În Ecat. sunt introduse de traducătorul (sau copistul) moldovean informaţii care lipsesc în originalul german sau în intermediarul grec: *Marele Volodomir au priimit creştineasca lege de la greci,* ***la anii 998***, f. 4[v]. *S-au în coronat la Mitropolie ce vechi a Rosiii, Mosha* ***(unde au luat numile de Ecaterina al dooa)*** *la anii 1762*, f. 15[r].

• Textul grecesc al lui Panaiotis Kodricas prezintă interpolări infrapaginale de mari dimensiuni, cu caracter ştiinţific, din domenii precum astronomie, geometrie, fizică, geografie, dar şi filosofie, mitologie. Răducanu Greceanu (în Cuv.) preia doar parţial interpolările lui Kodricas şi înglobează unele comentarii din propriile sale lecturi, din diferiţi autori cu scopul de a clarifica cititorului unele noţiuni sau de a-i oferi detalii suplimentare, de exemplu: calculul valorii unei leghe (f. 33[v]), calculul distanţelor dintre planete (f. 46[r]), consideraţii generale cu caracter filosofic (f. 37[r], 48[v]). Faţă de originalul francez, traducătorul român operează şi unele intervenţii în scrierea lui Fontenelle, introducând consideraţii personale în legătură cu anumite

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

probleme discutate în text (v. ff. 33[r], 45[r], 63[r], 63[v]), despre metaforă şi alegorie (f. 66[v]), diverse aprecieri (f. 54[r]) sau explicaţii (f. 65[v]).

II.2. Interpolare de localizare. În *Geografia* lui Patrick Gordon a cărei traducere, din intermediarul grec al lui Georgios Phatzeas, a fost atribuită de N.A. Ursu lui Gherasim Putneanul (ms. *121* ANR – Iaşi) se enumeră domeniile de interes în prezentarea unui continent: *Starea locului, întindere sau lăţime, împărţirile lui, al doile împărţiri, scaonile sau mitropoliile, numirile, văzduhul sau clima, grăsimea lui, negutătorie ce face. Cele mai vrednice de povestire sau lucruri rari, episcopiile, academiile sau şcoalele, năravurile sau obiceiurile, limba, ocârmuirea politiei, steagurile, semnele,* ***bourile*** *împăraţilor, care să zic şi marcas,* f. 30[r]. Pentru a se înţelege noţiunea de „emblemă", Gherasim a făcut trimitere la realităţile cunoscute concetăţenilor adăugând precizarea *bourile*, deoarece capul de bour era însemnul Moldovei.

II.3. Interpolare de actualizare. În Cosm. ms. *3515*, copiat, probabil, între 1718 şi 1739, traducătorul, referindu-se la oraşele din Ţara Muntenească, adaugă: *Brăila, care de* ***câţiva ani*** *este pre mâna turcilor,* f. 84[r]. Dacă nu ştim când a fost luată Brăila de către turci, dar ştim când a murit Nicolae Costin (1712), am putea stabili data cu oarecare aproximaţie; de asemenea, traducătorul face referire la alegerea regelui Poloniei: *şi în* ***dzilele noastre*** *pre Sobieţkie, care au fost crai,* f. 107[r], adică în timpul vieţii lui N. Costin.

În aceeaşi traducere, o altă interpolare, probabil a unui copist, se află în paranteză, în pasajul care conţine informaţii privitoare la oraşele Moldovei: [Hotinul] *iară* ***acmu,*** *după vrerea lui Dumnezeu, pentru păcatele noastre,* ***l-au luat turcii de l-au făcut raia****, în anul* [loc gol], *rană nevindecată Moldovii,* f. 86[r]. Scriptorul se referă la transformarea Hotinului în raia, în anul 1712.

II.4. Interpolare explicativă:

- Scrierea lui Voltaire, *Histoire de Charles XII, roi de Suède,* a fost tradusă în limba română de Gherasim de la Mitropolia din Iaşi, cu titlul *Istorie craiului Sfeziei Carol 12* şi s-a păstrat în trei manuscrise. Citătm din ms. *IV-5* de la BCU Iaşi, 1792, adăugarea unei lămuriri pentru cititorul român: *Curtea sa era cea mai strălucită din toată Evropa după a lui Ludovic al 14,* ***crai al Franţei****,* f. 14[v].
- În Gram., atunci când o informaţie i se pare insuficient explicată în textul original, Amfilohie adaugă precizări care să o clarifice: *sânt în lăuntru pământului mari adunări de materie de pucioasă şi alte, care* ***materii fiind amestecate unile cu altile, de multi ori aprinzându-să*** *pricinuiesc cutremure,* f. 191[r].

II.5. Interpolare de convicţiune. În Ecat. traducătorul subliniază faptul că opinia sa coincide cu cea a autorului: *Nu rămâne mai mult Poarta la cea întocmai statornicie a ei* ***(după //cum aş zice)*** *ca dintr-un bilanţ Rosia, prin stăpânire Crâmului, s-au făcut cel mai de aproape şi foarte premijdios vecin al turcilor,* ff. 49[r]–49[v].

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

II.6. Interpolare de echivalare. Traducătorul utilizează termeni care corespund cu aproximaţie unor realităţii din altă ţară:

- În Ist.: *Al şaselea, **electorul** Saxoniei, carele este **vel postelnic***, p. 387. *El au luat de la Papă **investitura** a crăiei Neapolei (adecă **caftanul** crăiei)*, p. 641; Boţulescu echivalează învestitura acordată de Papă regelui de Neapole cu ceremonialul din Ţările Române, prin care se acorda cuiva titlul de domn sau un rang de boierie, prin îmbrăcarea în caftan.
- Mihai Cantacuzino, ***A toată lumea călătorie,*** traducere a lucrării lui Joseph Delaporte, *Le voyageur français* (în continuare, Călăt.): La Cair este şi ***guali*** (adecă cum este la Bucureşti **aga**) tomul I, ediţie N. Iorga, ms. *1376* BAR, p. 43; *acest **dar (un rang)** nu-l capătă îndată, ci au numai numele (cum la Valahia **boierie paia**)*, tom IV, ms. *3771* BAR, f. 159^{v}.

II.7. Interpolare memorialistică. În Gram. întâlnim următoarea precizare făcută de episcopul Amfilohie Hotiniul, care a vizitat în anul 1772 Roma: *Şi afară de această mărturie, **zic şi eu că am văzut la Roma o jivină asemine***, p. 141.

II.8. Interpolare conţinând construcţii comparative. În Călăt.: *Când vor să scoată vin, fac o gaură prin care îl trag cu o trestie (**ca la Valahia pălniile ce trag din bute**)*, tomul I, ms. *1376* BAR, ediţie N. Iorga, p. 166. *Ei dau cu bobii (**ca la Ţara Românească**)*, tomul II, ms. *IV–18* BCU Iaşi, f. 71^{r}. *Unii dintr-aceştie priveghează asupra neguţătorilor, alţii asupra oştilor, şi alţii asupra oraşului (**cum la Bucureşti ága**)*, *ib.*, 222^{v}. *Care case sânt clădite **(ca la Valahia porumbarile)** pă stâlpi înalţi*, tomul IV, ms. *3771* BAR, f. 180^{r}. *Rămurile le scutură sau le bat cu prăjini **(cum bat la Valahia nucile)***, *ib.* IV, f. 241^{r}.

II.9. Interpolare de transfer ideatic. *Viaţa lui Bertoldo*, roman popular publicat la Sibiu în anul 1799, tradus din germană, dar şi franceză, a fost atribuit de N.A. Ursu lui Ioan Molnár. Textul românesc accentuează, mult mai puternic decât textul german, distincţia dintre viaţa de curte şi cea rurală. Viaţa de la ţară, idealizată, căpătând trăsături arhetipale opuse vieţii de curte, apare prezentată în următoarea interpolare: ***Şi iară în loc să mai guste şi el, ca toţi ceialalţi sfetnici, aura cea desfătătoare a câmpului, maica cea dulce a sănătăţii, el să îndeletnicea cu lucruri trebnice ale curţii***, p. 37. S-a realizat astfel transferul ideilor iluministe pe teritoriul românesc şi se poate constata modul în care acestea au fost adaptate în spaţiul transilvan pentru a sublinia particularităţile socioculturale ale zonei.

Aceeaşi variantă românească accentuează imaginea unui conducător blând, drept, raţional: ***însă, aducându-şi aminte de blândeţele şi iubirea de oameni a craiului, au făgăduit că va merge supt aceste tocmele***, p. 35. În originalul italian şi în varianta germană lipsesc aceste observaţii.

II.10. Interpolare pentru accentuarea unor efecte stilistice. Tot în *Viaţa lui Bertoldo*, dar într-o traducere moldovenească anonimă, copiată în anul 1774, se accentuează comicul, prezent de altfel la toate nivelurile textului: *văzându-mă aşe slut, poate să-mi dea // otravă, să mă omoare, ori să mă nebunească şi, mai pe*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

scurt, eu cunosc că foarte m-oi primejdui. ***Iar de-i vrea să întri într-acest sac în locul meu, eu ţ-oi da ţie acest noroc***, ff. 45^{v}–46^{r}.

II.11. Interpolare cu invocarea divinităţii. În Cosm. ms. *3515*: *Şi aşe, într-o sâmbătă s-au lovit oştile.* ***Milostive Doamne,*** *şi de acmu nu Te îndura de oamenii Tăi! Înfrânt-au oştile creştineşti pre spudza păgânească. Lăsând corturile, haznaoa, toată tabăra, plecat-au cu mare ruşine de fugă. Căruia sfârşit* ***dă, Doamne,*** *spre binele creştinilor!* f. 79^{r}.

II.12. Interpolare exclamativă:

- În Cosm. ms. *3515*: *Cu toţii carei s-au pomenit, cam 400.000 oşti, s-au pornit asupra Beciului, bătându-l 50 de dzile cu meteredzuri, făcând lagumuri câteva.* ***O, puternice Doamne, Carele eşti de mirat în lucrurile Tale!*** f. 78^{v}.
- În romanul lui Vincenzo Cornaro, *Erotocrit*, tradus din greceşte de Alecu Văcărescu, tânărul îndrăgostit de Aretusa, fiica împăratului, îi cere iubitei sale mâna să i-o sărute. Aretusa îl refuză indignată, considerând că această cerere ar reprezenta un afront adus virtuţii sale. Perplexitatea şi nemulţumirea poetului român în faţa acestei situaţii îl fac să exclame: ***Aferim dragoste cu pază de cinste!*** ms. *1319* de la BAR, f. 75^{v}.

II.13. Interpolare circumstanţială:

- Lucrarea în limba latină a lui Ambrosio Marlianus, *Theatrum politicum*, publicată pentru prima dată la Roma în 1631, a fost tradusă în neogreacă de Ioan Avramios, cu titlul *Theatron politicon*, şi s-a păstrat în manuscrise până la 1758, când s-a tipărit ediţia întâi. Versiunea românească s-a păstrat în mai multe manuscrise. În ms. *1569* BAR, din anul 1787, traducătorul român anonim, care a folosit traducerea vehiculară greacă, adaugă un vers cu rol de subliniere a ideii textului: *Şi vede pre Io la ce loc se află /* ***Şi era înaintea ochilor lui, deşi căuta aiurea***, f. 66^{v}. Versul al doilea nu se regăseşte nici în traducerea ulterioară a lui Gr. Pleşoianu, tipărită în 1838.
- Piesa lui Metastasio, *Achille in Sciro*, a fost tradusă în neogreacă de mai multe ori; o versiune a fost publicată, altele s-au păstrat în manuscrise. Credem că unul din aceste manuscrise va fi fost utilizat pentru traducerile româneşti ale lui Al. Beldiman şi Iordache Slătineanu, acesta din urmă publicând versiunea sa la Sibiu, în anul 1787. Către finalul piesei, Nearh, un sfetnic al regelui, se simte copleşit de îngrijorare, deoarece Achile refuza să participe la războiul împotriva Troiei. În spiritul textului, Slătineanu introduce versuri care să reflecte zbuciumul sufletesc al lui Nearh, comparat cu spaima corăbierului aflat pe mare în mijlocul unei furtuni dezlănţuite. Ca urmare, şi numărul de versuri (30) este diferit de celelalte versiuni: 10 la Metastasio, 18 în ms. gr. de la Drobeta-Turnu Severin, 12 la Beldiman. Metafora omului cuprins de necazuri, asemenea corăbierului surprins de furtună, care vede cum corabia se rupe şi el este în pericol de a fi înghiţit de valuri, are o circulaţie

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

semnificativă în epocă, întâlnindu-se şi în poezii greceşti ca *Με δυστυχίαις πόλεμω*, numită şi *Cântecul lui Ienăchiţă*, precum şi în traducerea munteană a *Erotocritului* (coşmarul Aretusii).

II.14. Interpolare din alte scrieri. Includem aici introducerea unor texte sau fragmente de text de dimensiuni mari care fac parte din alte lucrări decât traducerea respectivă:

- În Cosm., ms. *3515* sunt mai multe interpolări, descoperite de N.A. Ursu, care aparţin cronicii lui Nicolae Costin, acest fapt contribuind la stabilirea paternităţii traducerii româneşti. Astfel, la sfârşitul capitolului *Greţia sau Ţara Grecească* este introdus un fragment din capitolul al cincilea din *Letopiseţul de la zidirea lumii* al lui N. Costin (vezi Ursu, Cosm., p. 18), iar la începutul capitolului *Moscul* este interpolat un fragment din acelaşi letopiseţ al lui Nicolae Costin (vezi Ursu, Cosm., p. 19).
- Scrierea lui Antonio Catiforo, *Vita di Pietro,* a fost tradusă în limba greacă de Alexandros Kankellarios şi în limba română de Matei Fărcăşanu, de Cozma Vlahul şi de un anonim din Braşov. Textul lui Catiforo are două tomuri, tomul întâi cuprinde patru cărţi, iar tomul al doilea două cărţi. Manuscrisul *2467* de la Braşov conţine tomul întâi, urmat de un capitol intitulat *Cartea a cincea*, ceea ce ar presupune că aceasta conţine continuarea scrierii lui Catiforo din tomul al doilea. Cercetarea textologică ne-a condus la opinia că întreaga „carte a cincea" conţine interpolări din diverşi autori şi anume: Nicolae Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 şi de la 1709 la 1711*, apoi un rezumat al scrierii lui Voltaire, *Carol al XII-lea*, care conţine peregrinările lui Carol în Imperiul Otoman, după înfrângerea sa de către ruşi, urmează un text tradus din limba rusă, referitor la moartea ţarului Petru, diferit de cel al lui Catiforo, şi informaţii noi despre cauzele morţii lui Constantin Brâncoveanu, în legătură cu care nu am putut stabili încă sursa utilizată. Aşadar, *Cartea a cincea* reprezintă o compilaţie de texte străine scrierii lui Catiforo, interpolată sub numele lucrării acestuia.

După cum am precizat, încercarea noastră taxinomică, de o mare diversitate, poate fi îmbunătăţită şi completată pe parcursul cercetării unui număr mult mai mare de texte traduse în secolul al XVIII-lea. De asemenea, s-ar putea modifica şi titlurile fiecărui subcapitol în funcţie de nota dominantă a interpolării. Ceea ce trebuie să observăm este faptul că în această perioadă cărturarii români, în afară de efortul de a traduce diverse cărţi pe care să le pună la dispoziţia concetăţenilor, au fost preocupaţi şi de calitatea informaţiei (exactitate, actualitate) sau de îmbunătăţirea expresiei artistice.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu, Sorin, 1996: *Le paradoxe roumain*, în *Identitate/alteritate în spațiul cultural românesc*, culegere de studii editată de Al. Zub, cu ocazia celui de al XVIII-lea Congres Internațional de Științe Istorice, Montréal, 1995, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", p. 11–20.

Alexandru, Gafton, 2012: *De la traducere la norma literară*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", p. 331–358.

Camariano, Ariadna, 1941, 1942: *Traducerea grecească a „Teatrului politic", atribuită greșit lui Nicolae Mavrocordat, și versiunile românești*, în „Revista istorică română", XI și XII, p. 216–260 și extras.

Chiriac, Alexandra, 2014: *Istoria lui Bertoldo în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în Eugenia Dima, Andrei Corbea-Hoișie, 2014 (ed., în colaborare): *Impulsul Iluminismului în traduceri românești din secolul al XVIII-lea*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", p. 137–208.

Chivu, Gh., 1980: *Stilul celor mai vechi texte științifice românești (1640–1780)*, I, în „Limba română", XXIX, 1980, nr. 2, p. 111–123.

Dima, Eugenia și Gabriela E. Dima, 2013: *Vita di Pietro de Antonio Catiforo și versiunile românești din secolul al XVIII-lea*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza".

Dima, Eugenia, 2014 (ed., în colaborare): *Impulsul Iluminismului în traduceri românești din secolul al XVIII-lea*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", p. 137–208.

Dima, Eugenia și Gabriela E. Dima, 2014: *Achille in Sciro de Metastasio și versiunea în limba română a lui Iordache Slătineanu*, în Eugenia Dima, Andrei Corbea-Hoișie (ed.), *Impulsul Iluminismului în traduceri românești din secolul al XVIII-lea*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", p. 243–285.

Dima, Eugenia, 2006: *Mihai Cantacuzino, Traducătorul în limba română a „Voiajorului francez" al lui Joseph Delaporte*, în *In Honorem Gabriel Strempel*, Satu-Mare, Editura Muzeului Sătmărean, p. 214–229.

Dima, Eugenia, 2015: *Paternitatea primelor texte de matematică traduse în Țara Românească*, în *From Manuscript to E-Book*, actele conferinței *Perspectives in the Humanities and Social Sciences: Hinting at Interdisciplinarity*, 2nd edition: *From Manuscript to E-Book* (Iași, 29–30 May 2015), editori Camelia Grădinaru *et al.*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", p. 416–424.

Dima, Eugenia, 2014: *Poemul Erotocrit al lui Vincenzo Cornaro în cultura română. Versiunea lui Alecu Văcărescu*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza".

Dima, Eugenia, 2003–2004: *Prima traducere din Fontenelle în cultura românească*, în „Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași. Secțiunea III – „Lingvistică", tomurile XLIX–L, p. 169–182.

Dima, Gabriela E. și Eugenia Dima, 2015: *Originalul necunoscut al Gramaticii de la învățătura fizicii din limba italiană a episcopului Amfilogie Hotiniul*, în „Qvaestione romanicae", nr. III/I, ed. „Joszef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged și Editura Universității de Vest din Timișoara, p. 224–230.

Dima, Gabriela E. și Eugenia Dima, 2014: *Patrick Gordon și avatarurile geografiei sale în Europa secolului al XVIII-lea*, în Eugenia Dima, Andrei Corbea-Hoișie (ed.), *Impulsul Iluminismului în traduceri românești din secolul al XVIII-lea*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", p. 21–57.

Dima, Gabriela E., 2014: *Erotokritos de Vincenzo Cornaro, textul sursă pentru versiunea românească a lui Alecu Văcărescu*, în Eugenia Dima, Andrei Corbea-Hoișie (ed.), *Impulsul Iluminismului în traduceri românești din secolul al XVIII-lea*), Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", p. 91–136.

Dima, Gabriela E., 2013: *„Cântecul lui Ienăchiță", redactat în neogreacă, izvoare și răspândire*, în „Revista de istorie si teorie literară", 1–4, VII, București, Editura Academiei Române, p. 117–127.

Iorga, Nicolae, 1940 (ed.) *„Le voyageur français al abatelui Joseph Delaporte în traducere moldovenească (1785)"*, București, Imprimeria Națională.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Minuţ, Ana-Maria şi Ion Lihaciu, 2014: *Interpolarea ca strategie de traducere a Istoriei universale adecă de obşte, care cuprinde în sine întâmplările veacurilor*, în Eugenia Dima, Andrei Corbea-Hoişie (ed.), *Impulsul Iluminismului în traduceri româneşti din secolul al XVIII-lea*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", p. 21–57.

Şuiu, Rodica, 1979: *Amfilohie Hotiniul*, în *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, Bucureşti, Editura Academiei.

Timotin, Emanuela şi Andrei Timotin, 2013: *Vlad Boţulescu de Mălăieşti. Scrieri. III. Istoria universală. Asia*, ediţie critică, studii, glosar şi indice, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic Gold.

Ursu, N.A., 2002a: *Ioan Molnar, traducător al cărţii populare* ***Viaţa lui Bertoldo***, în *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, Iaşi, Editura Cronica, p. 347–352.

Ursu, N.A., 2002b: *Nicolae Costin, traducător al* ***Geografiei universale*** *a lui Giovanni Botero*, în *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, Iaşi, Editura Cronica, p. 7–33.

Ursu, N.A., 2002c: *Traducerile arhidiaconului (apoi arhimandritului) Gherasim de la mitropolia din Iaşi* în *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, Iaşi, Editura Cronica, p. 262–302.

ABSTRACT

Following the structural changes in the Romanian society and of the influence of Enlightenment, at the beginning of the 18th century there was a gradual passage from the prevalent religious literature towards lay texts and lay translations. As a result of the modification of acculturation, the importance of lay translations from Western writings increased considerably. The paper draws attention upon the differences between the religious translations, in which faithfulness to the original generated little intervention into the sacred text (mainly of a linguistic character, of the explanatory interpolation type), and the interventions of lay text translators upon the originals, especially in the scientific areas, interventions called by the author **(con)textual interpolations**. The author proposes a possible taxonomy of these interpolations and tries to account for their motivations: the correction of some mistakes, the completion of missing details, the adequacy to the realities of the age, the connection to the Enlightenment ideology, the expression of opinions or feelings of the translator, etc. The classification is sustained by examples from translations in the 18th century.

Key-words: Romanian translations, 18th century, identity, acculturation, (con)textual interpolations.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

CE SE SCRIA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ÎN ȚĂRILE ROMÂNE?*

Maria Magdalena Székely**

Acum câțiva ani, pe când studiam, după modelul consacrat de Emil Turdeanu, viața literară de la Mănăstirea Putna până în secolul al XVIII-lea[1], mi-am dat seama cât de importantă este o asemenea direcție de cercetare și ce rezultate s-ar putea obține extinzând-o spațial, asupra celor două principate extracarpatice în întregimea lor, și temporal, pentru a cuprinde și tot veacul al XVIII-lea. Dar o astfel de analiză amănunțită a ceea ce s-a scris și s-a citit de-a lungul mai multor sute de ani este o întreprindere temerară, care poate fi dusă la îndeplinire doar printr-un efort colectiv, desfășurat în timp. Ca atare, m-am limitat, pentru moment, la un sondaj parțial, efectuat asupra tezaurului de manuscrise românești din veacul al XVIII-lea, păstrate la Biblioteca Academiei Române[2]. Am avut în vedere numai manuscrisele din Moldova și Țara Românească, lăsându-le deoparte pe acelea copiate în Transilvania sau pentru un comanditar ardelean, precum și manuscrisele de proveniență incertă, cu datare relativă sau lipsite de elemente de identificare topică ori cronologică. Astfel ales, eșantionul poate să nu fie reprezentativ, însă lotul este important, atât prin mărimea sa (peste 1100 de piese), cât și prin varietate, așa încât, evitând riscul unor aprecieri cantitative, exprimate în cifre absolute și în procente, câteva observații relevante se pot face.

Ce se scria, așadar, în cele două Țări Române în secolul al XVIII-lea? Pentru sistematizarea materialului, o clasificare a manuscriselor de la Academie după

---

* Acest text înglobează și comunicarea *Ce se citea în secolul al XVIII-lea în Țările Române?*, prezentată la Sesiunea de comunicări a cadrelor didactice și a cercetătorilor Facultății de Istorie, în cadrul „Zilelor Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași" (23 octombrie 2015).

** Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași.

[1] Maria Magdalena Székely, *La vie littéraire au Monastère de Poutna jusqu'au XVIIIe siècle*, în „Transylvanian Review", XXI, Supplement No. 1, 2012, p. 123–146; eadem, *Viața literară la Mănăstirea Putna până în secolul al XVIII-lea*, în vol. *Memoria ca arhivă culturală. Centenar Emil Turdeanu*, editori Avram Cristea și Jan Nicolae, Alba Iulia, 2012, p. 193–217.

[2] Pentru descrierea acestora, v. Ioan Bianu, *Catalogul manuscriptelor românești*, I, București, 1907; idem, R. Caracaș, *Catalogul manuscriptelor românești*, II, București, 1913; Ioan Bianu, G. Nicolaiasa, *Catalogul manuscriptelor românești*, III, București, 1931; G. Ștrempel, Fl. Moisil, L. Stoianovici, *Catalogul manuscriselor românești*, IV, București, 1967 (pentru avatarurile acestui volum: Ștefan S. Gorovei, *Catalogul manuscriptelor românești. O nedumerire*, în „Cultura", s. n., X, 2015, 43–44 (541–542), p. 27) și Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, I–IV, București, 1978, 1983, 1987, 1992. Unele dintre însemnările citate în acest text au mai fost publicate și în: Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, 1975; *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un* ***corpus***, editat de I. Caproșu și E. Chiaburu, I–III, Iași, 2008–2009.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

conținutul lor îmi pare necesară[3]. **Condicile, catastifele și listele**, care alcătuiesc o primă unitate, sunt extrem de variate sub raportul structurii și al beneficiarilor: o condică de documente din timpul lui Constantin vodă Mavrocordat[4], o condică de porunci a vistieriei Țării Românești[5], condici de documente, anaforale și însemnări privitoare la pricini judecate de Mitropolia Țării Românești, condici de copii după documente ale Mitropoliei Țării Românești (cuprinzând rapoarte la jalbe adresate domniei în pricini de divorț, violuri, reclamații împotriva preoților, reclamări de zestre ori prestări de jurământ), condici de documente aparținând Mitropoliei Țării Românești, unor mănăstiri și schituri sau unor persoane[6], condici de odoare, de cărți și documente ale unor mănăstiri și biserici, condici de documente privitoare la averea, la veniturile și cheltuielile, la scutelnicii, poslușnicii și la diferite treburi ale Mitropoliei Țării Românești, condici de moșii și condici pentru schiturile aceleiași instituții ecleziastice, condici de venituri și cheltuieli ale unor mănăstiri și schituri din Țara Românească și Moldova. La acestea se adaugă sămi de vistierie[7], o condică de venituri și cheltuieli a curții domnești[8], lista de lefi ale boierilor și slujitorilor de la curtea domnului[9], liste de produse supuse vămuirii, o condică de dări pentru mazili și

[3] Pentru cărțile tipărite în veacul al XVIII-lea s-a propus următoarea împărțire: 1. cărți bisericești; 2. cărți de devoțiune privată; 3. cărți de teologie; 4. cărți școlare; 5. cărți populare; 6. calendare; 7. cărți de drept și de istorie; 8. cărți de filosofie; 9. cărți de științe naturale; 10. cărți de „literatură" (Daniel Barbu, *Loisir et pouvoir. Le temps de la lecture dans les pays roumains au XVIIIe siècle*, în „Revue des études sud-est européennes", XXVIII, 1990, 1–4, p. 20; idem, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, 1996, p. 64; idem, *Bizanț contra Bizanț. Explorări în cultura politică românească*, București, 2001, p. 164). În ceea ce privește manuscrisele, dar numai din Moldova și pentru o perioadă anterioară, ele au fost clasificate, în funcție de conținut, astfel: 1. literatură apocaliptică; 2. legende apocrife referitoare la *Vechiul Testament*; 3. Evanghelii și legende apocrife referitoare la *Noul Testament*; 4. legende hagiografice; 5. literatură astrologică; 6. amulete, rugăciuni apocrife, descântece; 7. întrebări și răspunsuri; 8. literatură didactică; 9. povestiri și romane populare (Alexandru Mareș, *Moldova și cărțile populare în secolele al XV-lea – al XVII-lea*, în idem, *Cărți populare din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea. Contribuții filologice*, București, 2006, p. 279–291).

[4] N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VI, București, 1904, p. 207–451; *Condica lui Constantin Mavrocordat*, ediție cu introducere, note, indici și glosar alcătuită de Corneliu Istrati, I–III, Iași, 2008 (ms. rom. 237).

[5] Dinu C. Giurescu, *Anatefterul. Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brâncoveanu*, în „Studii și materiale de istorie medie", V, 1962, p. 353–503 (ms. rom. 5389).

[6] Mihai Caratașu, Paul Cernovodeanu, Nicolae Stoicescu, *Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei Neofit I Cretanul*, în „Biserica Ortodoxă Română", XCVIII, 1980, 1–2, p. 243–315; *Călători străini despre Țările Române*, IX, volum îngrijit de † Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1997, p. 335–346 (ms. rom. 2106). Asupra ultimei ediții: Neofit Cretanul, *Jurnal de călătorie*, ediție îngrijită, introducere și note de arhimandrit Nectarie Șofelea, București, 2013, v. pertinentele observații din recenzia Violetei Barbu, publicată în „Studii și materiale de istorie medie", XXXIII, 2015, p. 481–483.

[7] *Sămile vistieriei Țării Moldovei*, editate de Ioan Caproșu, I (1763–1784), Iași, 2010, p. 399–453, nr. IV (ms. rom. 359).

[8] I. Caproșu, *Sămi de vistierie*, II, în „Revista de istorie socială", II–III, 1997–1998, p. 419–478; *Sămile vistieriei Țării Moldovei*, editate de Ioan Caproșu, II (1786–1798), Iași, 2010, p. 225–284 (ms. rom. 882).

[9] Fl. D. Stănculescu, *Lefile boierilor Moldovei la 1795*, în „Revista istorică română", XVI, 1946, III, p. 255–272; *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, IX, Acte interne (1791–1795), editate de Ioan Caproșu, Iași, 2007, p. 334–341, nr. 350 (ms. rom. 54).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ruptași, toate din Moldova, catastife de avere, de zestre și daruri de nuntă[10], catastife și condici de breaslă[11], o carte de hotărnicie pentru alegerea unei moșii, dar și o prea puțin obișnuită condică de ceremonii a domnilor Moldovei[12].

Nu pot fi trecute cu vederea nici **pomelnicele** – al Mitropoliei Moldovei[13], ale unor mănăstiri[14] și schituri[15] sau ale unor biserici de mir[16].

În afara acestor liste, de documente, de bunuri, de bani ori de nume, în veacul al XVIII-lea s-au copiat texte cu întrebuințare practică. Sunt, înainte de toate, **manualele**, între care două *Bucoavne*, traduse din slavonește de ieromonahul Macarie, niciodată tipărite[17]. O altă *Bucoavnă* precede un *Catehism*, tradus și copiat de arhimandritul putnean Vartolomei Mazereanu, după o ediție apărută la Moscova, în 1769. În sfârșit, un manual de științe naturale a fost tradus după o lucrare italiană[18]. Am atașat aici și așa-numita *Carte a zugravilor Mihai, Radu, Avram și Niță din Târgoviște*, care nu este totuși un manual, ci mai degrabă un caiet de modele folosite de pictorii de biserici[19].

---

[10] N. Iorga, *Documente privitoare la Constantin vodă Brâncoveanu, la domnia și sfârșitul lui*, București, 1901.

[11] Gh. Ghibănescu, *Breasla mișeilor și locul calicilor din Iași*, în „Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal din Iași", 4, 1924, p. 100–111 (ms. rom. 128); Theodor Codrescu, *Uricarul*, XIV, Iași, 1889, p. 1–29 (ms. rom. 606).

[12] Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762. Studiu și text*, București, 1939 (ms. rom. 19).

[13] Constantin Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldaviei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași*, București, 1888, p. L–LV (ms. rom. 1567).

[14] A. Sacerdoțeanu, *Pomelnicul Mănăstirii Govora*, în „Mitropolia Olteniei", XIII, 1961, 10–12, p. 789–823 (ms. rom. 257); I. Minea, *Pomelnicul de la Mănăstirea Bistrița*, în „Cercetări Istorice", V–VII, 1929–1931, p. 344–348; VIII–IX, 1932–1933, 1, p. 30–88 (ms. rom. 2865); Alexandru Pînzar, *Pomelnicele Dragomirnei*, în vol. *Dragomirna și ctitorii ei*, Actele Colocviului din 20–23 iulie 2009, Sfânta Mănăstire Dragomirna, 2014, p. 89–209 (ms. rom. 2991); Mihai-Bogdan Atanasiu, Mihai Mîrza, *Pomelnicul Bisericanilor scris la Mănăstirea Putna*, în „Analele Putnei", V, 2009, 2, p. 121–306 (ms. rom. 3770); Violeta Barbu, *Scriptorii brâncovenești: Mitropolia Ungrovlahiei și cancelaria domnească*, în „Ars Transsilvaniae", I, 1991, p. 36–40 (ms. rom. 3722).

[15] Aurelian Sacerdoțeanu, *Pomelnicul schitului Pietreni*, în „Mitropolia Olteniei", XXIV, 1972, 1–2, p. 105–113 (ms. rom. 1245); idem, *Pomelnicul Mănăstirii Iezerul*, în „Mitropolia Olteniei", XIV, 1962, 7–9, p. 527–544 (ms. rom. 2205).

[16] Idem, *Pomelnicul bisericii din satul Tomșani, r. Horezu*, în „Mitropolia Olteniei", XVII, 1965, 1–2, p. 65–71 (ms. rom. 2204); „Teodor Codrescu. Revistă istorică", III, 1934, 5, p. 75 (ms. rom. 4828); Alexandru Pînzar, Ștefan S. Gorovei, *Un pomelnic sucevean și autorul său putnean*, în „Analele Putnei", V, 2009, 2, p. 307–428 (ms. rom. 5716).

[17] N. A. Ursu, *Școala de traducători români din obștea stareților Paisie de la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț*, în idem, *Contribuții la istoria culturii românești. Studii și note filologice*, Iași, 2002, p. 162. Pentru cele dintâi *Bucoavne* tipărite în Țările Române: Gabriel Mihăilescu, ***Bucvarul*** *mitropolitului Iacov Putneanul*, în „Analele Putnei", VI, 2010, 2, p. 89–140.

[18] N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962, p. 19–21, 30, 78–79.

[19] Teodora Voinescu, *Un caiet de modele de pictură medievală românească*, în vol. *Pagini de veche artă românească*, III, București, 1974, p. 147–276 (ms. rom. 4602).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Urmează o **carte de bucate** (unic exemplar în colecția de manuscrise de secol XVIII de la Academie)[20] și mai multe **culegeri de rețete medicale**, atât pentru oameni, cât și pentru animale, uneori combinate cu descântece[21].

Un alt grup de manuscrise este constituit din **lucrări de gramatică și dicționare**: gramatica limbii franceze, cu text paralel, în franceză și română, a cunoscutului gramatician Pierre Restaut[22] și un vocabular trilingv (greco-ruso-român, ruso-româno-grec, greco-româno-rus, româno-ruso-grec)[23].

În rândul **textelor juridice** sunt de amintit: *Cartea românească de învățătură* (copie a ediției tipărite la Iași, în 1646[24]), *Îndreptarea legii* (copiată după ediția apărută la Târgoviște, în 1652[25]), *Pravila civilă a Moldovei, Micul manual de legi* al lui Alexandru Ipsilanti (copiat după volumul apărut la București, în 1780[26]), pravile împărătești, dar și un miscelaneu care conține un sinopsis alfabetic din *Basilicale*, un sinopsis alfabetic al codului penal bizantin, canoane alese din „sfitocul" împăratului Iustinian și capete din pravile și pentru obiceiuri.

Foarte numeroase, **cărțile de teologie și de literatură religioasă** sunt reprezentate de *Evangheliare*, *Evanghelistare*, *Psaltiri*, *Psaltiri cu tâlc*, *Parimiare*, *Liturghiere*, *Slujebnice arhierești*, *Tipicoane*, *Penticostare*, *Molitvenice*, *Acatistiere*, *Octoihuri* (*Osmoglasnice*), *Trioade*, *Catavasiere*, *Theotocarioane*, *Psaltichii*[27] și *Ceasloave*, de manuscrise cuprinzând *Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur*, *Liturghia Sfântului Vasile cel Mare*, *Liturghia Darurilor mai înainte sfințite*, slujbe[28], rânduieli[29], molitve, rugăciuni, acatiste, paraclise, canoane, scrieri

---

[20] *O lume într-o carte de bucate. Manuscris din epoca brâncovenească*, transcrierea textului, prefața și postfața de Ioana Constantinescu, cu un studiu introductiv de Matei Cazacu, București, 1997 (ms. rom. 1120); Gh. Chivu, *Cartea de bucate. Un manuscris singular în scrisul vechi românesc*, în vol. *Gabriel Strempel la 80 de ani. ... o viață închinată cărții*, Satu Mare, 2006, p. 123–135; Angelica Marinescu, *Cărțile de bucate: obiecte sensibile, discursuri complexe. Mică istorie culturală a gastronomiei românești*, în vol. *Pentru o istorie culturală a cărții și a practicilor de lectură*, coordonatori Cristina Bogdan, Alexandru Ofrim, coordonator și editor al secțiunii *Cartea-Obiect, cartea ca obiect. Arte vizuale, filosofie și literatură*: Laura Mesina, București, 2015, p. 399, 400.

[21] Emanuela Timotin, *Descântecele manuscrise românești (secolele al XVII-lea – al XIX-lea)*, București, 2010, p. 278, nr. XXXVII; p. 282, nr. XLI; p. 290, nr. XLIX; p. 360, nr. CXIII (ms. rom. 4743).

[22] Doina Cobeț, *Prima gramatică franceză tradusă în limba română*, în „Limba română", XXXIX, 1990, 2, p. 125–129.

[23] Lia Brad Chisacof, *Româna în secolul fanariot*, Cluj-Napoca, 2012, p. 124–130 (ms. rom. 1169).

[24] Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, I, București, 1903, p. 156–158, nr. 50 (ms. rom. 1253).

[25] *Ibidem*, p. 190–203, nr. 61.

[26] Idem, *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, II, București, 1910, p. 246–249, nr. 425 (ms. rom. 93; ms. rom. 1403; ms. rom. 1537; ms. rom. 5302).

[27] Violeta Barbu, *Scriptorii brâncovenești...*, p. 34 (ms. rom. 61).

[28] Slujba Sfântului Stelian, cuprinsă în ms. rom. 1101, a fost copiată după cartea tipărită la Râmnic, de episcopul Filaret, în 1786 (Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, p. 317, nr. 515).

[29] N. A. Ursu, *Școala de traducători români...*, p. 178–179 (ms. rom. 1486). Textul unei rânduieli a târnosaniei (ms. rom. 1486) urmează ediția ieșită din tipografia lui Duca Sotiriovici, în 1752 (Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, p. 121, nr. 283).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

de teologie polemică, apologii, omilii, cazanii, catehisme, întrebări și răspunsuri[30], învățături[31], tâlcuiri, proloage[32], vieți de sfinți[33] – între ele, viața patriarhului Nifon de Gavril Protul –, paterice (*oteșnice*), stihuri despre viața monahală, pravile bisericești, extrase din pravile pentru uzul duhovnicilor, învățături și îndreptare pentru duhovnici, o lege privitoare la organizarea Bisericii rusești, un regulament de organizare a Sinodului Bisericii rusești, scrisorile lui Paisie Velicicovschi către monahul Iosif, viața starețului Paisie și Așezământul vieții de obște din Mănăstirea Neamț, însemnări despre sfârșitul, înmormântarea și Așezământul starețului Paisie, diata ieromonahului Gheorghie, stareț de la Mănăstirea Cernica, ori Așezământul Mănăstirii Tuturor Sfinților din București al mitropolitului Antim Ivireanul[34]. Enumerarea continuă cu Pseudo-Evanghelia lui Nicodim, cu *Liturghia* apocrifă a Sfântului Apostol Iacov, cu ciclurile de legende *Descoperirea Sfintei Liturghii* și *Minunile Maicii Domnului*, cu titluri precum: *Albina*, *Cămara dreptei credințe*[35], *Cârja arhierească*[36], *Cheia înțelesului* a lui Ioanichie Galeatovschi[37], *Chita florilor*, *Crinii țarinii*, *Didahiile* mitropolitului Antim Ivireanul[38], *Dintru acéiași*

[30] Cătălina Velculescu, *Nebuni întru Hristos*, București, 2007, p. 83–116 (ms. rom. 1197). Pentru această specie, cu trimitere și la manuscrisele de la Biblioteca Academiei Române: Laura Bădescu, *Întrebări și răspunsuri în literatura română veche*, în vol. *Globalization and Intercultural Dialogue: Multidisciplinary Perspectives*, editor Iulian Boldea, Târgu-Mureș, 2014, p. 1106–1114. *Întrebările* stolnicului Constantin Cantacuzino și *Răspunsurile* lui Ioan Cariofil au fost traduse după ediția grecească, apărută la Snagov, în 1697, a *Manualului despre câteva nedumeriri*: Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 349–350, nr. 107 (ms. rom. 458; ms. rom. 1117).

[31] O *Învățătură arhierească către preoți* (ms. rom. 1202) copiază o tipăritură din 1771, din care M. Gaster deținuse un exemplar, se pare unic (Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, p. 197, nr. 376).

[32] N. A. Ursu, *Școala de traducători români...*, p. 180 (ms. rom. 1462; ms. rom. 1464; ms. rom. 1465); Cătălina Velculescu, *Nebuni întru Hristos*, p. 179–210 (ms. rom. 1462; ms. rom. 1463).

[33] N. A. Ursu, *op. cit.*, p. 160–161 (ms. rom. 1881; ms. rom. 1882; ms. rom. 1883; ms. rom. 1884; ms. rom. 1885; ms. rom. 1886; ms. rom. 1887); *ibidem*, p. 162 (ms. rom. 1946; ms. rom. 3573); Cătălina Velculescu, *op. cit.*, p. 289–311 (ms. rom. 5736). Un tom de vieți ale sfinților pe luna decembrie reprezintă o copie a unei cărți tipărite la București, în domnia lui Alexandru Ipsilanti, care nu a mai ajuns până la noi: Gabriel Strempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, p. 90, nr. 1883 (ms. rom. 1883).

[34] Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Strempel, București, 1972, p. 323–346; Arhimandrit Sofian Boghiu, *Sfântul Antim Ivireanul și Mănăstirea Tuturor Sfinților*, volum tipărit cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005, p. 157–165; Violeta Barbu, *Scriptorii brâncovenești...*, p. 38–41 (ms. rom. 3342).

[35] Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700–1821). Studii și texte*, București, 1968, p. 168, nota 71.

[36] N. A. Ursu, *Un traducător puțin cunoscut: ieromonahul Cozma Vlahul de la Mitropolia din Iași*, în idem, *Contribuții la istoria culturii românești...*, p. 44–67.

[37] Cartea a fost copiată după ediția apărută la București, în 1678: Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 217–222, nr. 68 (ms. rom. 1937). Pentru această scriere: Ioannykij Halcatovskyj, *Cheia înțelesului*, ediție, indice de nume și glosar de Rodica Popescu, prefață de Alexandru Mareș, București, 2000.

[38] *Didahiile* mitropolitului Antim Ivireanul au fost publicate și comentate în mai multe rânduri. Între edițiile apărute după război: Antim Ivireanul, *Predici*, ediție critică, studiu introductiv și glosar de G. Strempel, București, 1962; idem, *Opere*, p. 1–238; idem, *Didahii*, postfață și bibliografie de

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

părintească diiată, partea a treia şi partea a cincea, *Oglinda bogosloviei*, *Patimile Mântuitorului*, *Prescurtă arătare pentru Dumnezeu*, *Stavrofilia sau calea împărătească a Crucii Domnului*, *Toiagul îndreptării* şi cu scrieri ale lui Agapie Landos[39], Fericitului Augustin, lui Calist Catafighiotul, Calist şi Ignatie Xanthopolii, medicului Ioan Comnen, lui Damaschin Studitul, episcopului Diadoh al Foticeii, lui Efrem Sirul, Eustratie Arghentis din Chios, arhiepiscopului Grighentie de Kephros, lui Grigore Sinaitul, Ilie Miniat[40], Ioan Colibaşul, Ioan Damaschin, Ioan Gură de Aur, Ioan Scărarul[41], Ioanichie Galeatovschi[42], Isaac Sirul, Isaiia Pustnicul, Maxim Mărturisitorul, Neofit Cavsocalivitul, Nichifor Theotokis, Nichita Stithat, Paisie Velicicovschi, Petru Damaschin, arhiepiscopului Simeon al Salonicului, lui Simeon Noul Bogoslov, Theodor Studitul, episcopului Theodorit al Cirului[43], arhiepiscopului Theofilact al Bulgariei, lui avva Varsanufie, lui Vasile cel Mare[44] sau episcopului Vichentie Ioanovici Vidac.

Între **scrierile escatologice**[45] se numără: *Tâlcuirea la Apocalips* a arhiepiscopului Andrei al Cezareei Capadociei[46] şi mai multe legende şi scrieri apocrife[47]: *Apocalipsul Sfântului Ioan*[48], *Semnele venirii lui Antihrist şi ale sfârşitului veacului*[49], *Vedenia lui Grigorie monahul*[50], *Vederea înfricoşatului judeţ*

Florin Faifer, Bucureşti, 1983; idem, *Opere. Didahii*, ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1997; Sfântul Antim Ivireanul, *Didahii*, carte tipărită cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ediţie îngrijită de Arhimandrit Mihail Stanciu şi Profesor Dr. Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 2010.

[39] Liviu Onu, *Tradiţia manuscrisă a unei sinteze europene la români în secolele al XVII-lea – al XIX-lea. **Mântuirea păcătoşilor (Amartolon sotiria)**. Studiu de critică textuală*, Bucureşti, 2002; N. A. Ursu, *Nicolae Spătarul (Milescu), traducător al **Mântuirii păcătoşilor** a lui Agapie Landos*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iaşi, 2003, p. 279–341.

[40] N. A. Ursu, *Informaţii noi privitoare la viaţa şi activitatea arhimandritului Vartolomei Mazereanu*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti...*, p. 89–90 (ms. rom. 935). Pentru autor şi opera lui, v. şi Ilie Miniat, ***Cazanii** (Bucureşti, 1742)*, studiu filologic şi lingvistic, ediţie de text, notă asupra ediţiei, note şi glosar de Cristina Creţu, cuvânt-înainte de Eugen Munteanu, Iaşi, 2013 (pentru *Piatra smintelii*, p. 49–51).

[41] N. A. Ursu, *Şcoala de traducători români...*, p. 162 (ms. rom. 1905).

[42] Ştefan Ciobanu, *Din legăturile culturale româno-ucrainene. Ioannichie Galeatovschi şi literatura românească veche*, în Academia Română, „Memoriile Secţiunii Literare", s. III, tomul VIII, 1938, p. 143–232.

[43] N. A. Ursu, *Şcoala de traducători români...*, p. 162–163 (ms. rom. 1904; ms. rom. 2062; ms. rom. 2063).

[44] *Ibidem*, p. 170 (ms. rom. 896; ms. rom. 1936; ms. rom. 2047).

[45] Andrei Timotin, *La littérature eschatologique byzantine et post-byzantine dans les manuscrits roumains*, în „Revue des études sud-est européennes", XL, 2002, 1–4, p. 151–166.

[46] *Ibidem*, p. 156.

[47] Pentru literatura apocrifă din spaţiul românesc, cu referire specială la legende din *Vechiul Testament*: Émile Turdeanu, *Apocryphes slaves et roumains de l'Ancien Testament*, Leiden, 1981.

[48] Andrei Timotin, *op. cit.*, p. 157; Alexandru Mareş, *Trei note despre apocrifele religioase*, în idem, *Cărţi populare din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea...*, p. 75–94.

[49] Andrei Timotin, *op. cit.*, p. 162.

[50] *Ibidem*, p. 157–158.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

al lui Dumnezeu și *Viața și spunerea minunilor preacuviosului părintelui nostru Vasilie cel Nou*, cu sau fără *Vămile văzduhului*[51].

În privința **calendarelor** sunt de remarcat acelea pe câte un an (1701[52] și 1704, „an visectos"[53]), pe 85 de ani[54], pe 112 ani[55] și perpetue, sau *Calendarul celor șapte planete*[56].

Ca lucrări de **filosofie** trebuie menționate: *Dialogul între călător și bătrân* al lui Cebes Tebanul, *Cartea lui Epictet* și *Întrebări și răspunsuri între împăratul Hadrian și Epictet* (traduceri ale cărții abatelui Jean-Baptiste Morvan de Bellegarde, *Les caractères d'Épictète, avec l'explication du Tableau de Cébès*)[57], *Cugetările* contelui Johan Thuresson Oxenstiern (traduse după *Pensées sur divers sujets de morale*)[58], *Dioptra* sau *Oglinda* lui Filip Solitarul (Monotropos), *Divanul* lui Dimitrie Cantemir (copie a ediției tipărite la Iași, în 1698, din care a fost preluat doar textul românesc[59]), *Ithica ieropolitica*[60] și *Proimion la filosofie și loghică*.

Categoria cărților de **geografie și călătorii** este constituită din părți ale memorialului de călătorie al abatelui Joseph de La Porte (compilația *Le Voyageur francois, ou la Connaissance de l'Ancien et le Nouveau Monde*)[61], din *Gheografie*

---

[51] *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, coordonator Alexandru Mareș, IX, *Viața Sfântului Vasile cel Nou și Vămile văzduhului*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție și glosar de Maria Stanciu-Istrate, București, 2004.

[52] Emil Vîrtosu, *Foletul novel. Calendarul lui Constantin vodă Brâncoveanu, 1693–1704*, București, 1942 (ms. rom. 3213).

[53] *Ibidem* (ms. rom. 2358).

[54] Mircea Tomescu, *Calendarele românești, 1733–1830. Studiu și bibliografie*, București, 1957, p. 35–36, nr. 3 (ms. rom. 4655).

[55] *Ibidem*, p. 25–33, nr. 2; p. 40, 101–102, nr. II; Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, p. 301–302, nr. 484; Ioan Bianu, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, IV, București, 1944, p. 264, nr. 484 (ms. rom. 1632); Mircea Tomescu, *op. cit.*, p. 40, nr. 1 (ms. rom. 2640).

[56] Mircea Tomescu, *op. cit.*, p. 36–38, nr. 5 (ms. rom. 1845); p. 39, nr. 8 (ms. rom. 2124).

[57] Antonie Plămădeală, *Prima traducere a* ***Manualului*** *lui Epictet în românește*, în „Mitropolia Ardealului", XXIX, 1984, 9–10, p. 595–662 (ms. rom. 27); N. A. Ursu, *Ierodiaconul Gherasim Putneanul de la Episcopia Romanului († 1797), primul traducător român din limba franceză*, în idem, *Contribuții la istoria culturii românești...*, p. 215–218.

[58] Johan Oxenstiern, *Cugetări*, selecție, traducere și prefață de Adriana Mitu, București, 2002; Adriana Mitu, *Din vechile cărți de înțelepciune la români. Cugetările lui Oxenstiern (sec. XVIII)*, București, 1996; *Imaginea „celuilalt" în „Cugetările lui Oxenstiern"*, ediție și studiu introductiv de Adriana Mitu, în vol. *Texte uitate – texte regăsite*, II, București, 2003, p. 183–213 (ms. rom. 3338; ms. rom. 5954); Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești...*, p. 243 și nota 59; N. A. Ursu, *op. cit.*, p. 218–219.

[59] Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 355–365, nr. 110.

[60] Alexandru Duțu, *op. cit.*, p. 219, nota 7.

[61] *„Le voyageur français" al abatelui Joseph Delaporte în traducere moldovenească (1785)*, text publicat cu o introducere și note de N. Iorga, București, 1940 (ms. rom. 1376); N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, p. 16–19; Eugenia Dima, *Mihai Cantacuzino, traducătorul în limba română al „Voiajorului francez" al lui Joseph Delaporte*, în vol. *Gabriel Strempel la 80 de ani...*, p. 214–229; Andrei Timotin, *Preocupări românești de istorie universală în veacul al XVIII-lea*, în Vlad Bogulescu de Mălăiești, *Scrieri*, III, *Istoria universală. Asia*, ediție critică, studii, glosar și indice de Emanuela Timotin și Andrei Timotin, București, 2013, p. 66.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

noao (traducere a cărții lui Patrick Gordon, *Geography Anatomized: Or, A Complete Geographical Grammar*)[62], din traducerea operei lui Giovanni Botero Benese, *Le relationi universali*[63], din volumul intitulat *Pentru descoperirea a multor împărății și locuri care s-au descoperit și s-au aflat la portugali*[64], dintr-o cosmografie[65] și dintr-o lucrare despre obiceiurile indienilor din America.

Manuscrisele conținând **opere istorice, cronografe** și **letopisețe** sunt numeroase[66]. Ele cuprind, în primul rând, letopisețele din Moldova și Muntenia,

[62] N. A. Ursu, *op. cit.*, p. 16; Alexandru Duțu, *op. cit.*, p. 224 și nota 15; N. A. Ursu, *Ierodiaconul Gherasim Putneanul...*, p. 211–237; Andrei Timotin, *op. cit.*, p. 68; Gabriela E. Dima, Eugenia Dima, *Patrick Gordon și avatarurile geografiei sale în Europa secolului al XVIII-lea*, în vol. *Impulsul Iluminismului în traduceri românești din secolul al XVIII-lea*, editori Eugenia Dima și Andrei Corbea-Hoișie, Iași, 2014, p. 21–57.

[63] Gh. Chivu, *Stilul celor mai vechi texte științifice românești (1640–1780)*, I. *Stilul textelor geografice*, în „Limba română", XXIX, 1980, 2, p. 114; N. A. Ursu, *Nicolae Costin, traducător al geografiei universale a lui Giovanni Botero*, în idem, *Contribuții la istoria culturii românești...*, p. 7–33; *Europa, „podoaba lumii"*, ediție și studiu introductiv de Ileana Stănculescu, I, în vol. *Texte uitate – texte regăsite (Izvoare ale culturii românești)*, III, București, 2004, p. 49–150; II, în vol. *Texte uitate – texte regăsite*, IV, București, 2005, p. 31–157; III, în vol. *Texte uitate – texte regăsite*, V, București, 2006, p. 5–61 (ms. rom. 1556). V. și *Țara preotului Ioan în manuscrise românești*, ediție și studiu introductiv de Ileana Stănculescu, în vol. *Texte uitate – texte regăsite*, II, p. 61–121; Andrei Timotin, *op. cit.*, p. 67.

[64] Paul Cernovodeanu, Ion Stanciu, *Imaginea Lumii Noi în Țările Române și primele lor relații cu Statele Unite ale Americii până în 1859*, București, 1977, p. 38–39; Gh. Chivu, *op. cit.*, p. 114; *Povestea țărilor Asiei. Cosmografie românească veche*, ediție de Cătălina Velculescu și V. Guruianu, ilustrații de Mihaela Dumitru, după desene de epocă, București, 1997, p. 39; Andrei Timotin, *op. cit.*, p. 67–68.

[65] N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, p. 13–14.

[66] Referințe la aceste manuscrise, în *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XV–XVIII, privind istoria României*, întocmit de I. Crăciun și A. Ilieș, București, 1963, p. 58–59 (ms. rom. 36); p. 96, 105, 107 (ms. rom. 37); p. 59, 72, 80, 111 (ms. rom. 53); p. 96, 106, 107 (ms. rom. 56); p. 96, 108, 164 (ms. rom. 58); p. 80 (ms. rom. 59); p. 115–116, 123 (ms. rom. 62); p. 51, 59 (ms. rom. 103); p. 59, 72, 81 (ms. rom. 104); p. 111 (ms. rom. 112); p. 52, 59, 81 (ms. rom. 115); p. 52, 59, 81–82 (ms. rom. 120); p. 149, 165, 173 (ms. rom. 121); p. 60, 82 (ms. rom. 125); p. 325 (ms. rom. 156); p. 110 (ms. rom. 157); p. 52, 60, 100 (ms. rom. 169); p. 52 (ms. rom. 174); p. 149, 165, 173 (ms. rom. 180); p. 150 (ms. rom. 196); p. 60, 73, 82–83, 104 (ms. rom. 232); p. 61, 83, 111–112, 116, 122 (ms. rom. 238); p. 97, 108, 166, 182–183 (ms. rom. 239); p. 97, 108, 166 (ms. rom. 241); p. 61, 73, 84, 112 (ms. rom. 252); p. 61, 73–74, 84, 112 (ms. rom. 253); p. 62, 74, 84, 112 (ms. rom. 254); p. 62, 84 (ms. rom. 256); p. 183 (ms. rom. 264); p. 74, 84–85 (ms. rom. 266); p. 53, 85 (ms. rom. 268); p. 53, 62, 85 (ms. rom. 338); p. 118 (ms. rom. 340); p. 62, 85, 128 (ms. rom. 352); p. 53, 62, 86 (ms. rom. 354); p. 194–195 (ms. rom. 399); p. 53, 63, 86 (ms. rom. 400); p. 151, 166 (ms. rom. 436); p. 151, 167 (ms. rom. 439); p. 151, 162, 178 (ms. rom. 441); p. 173 (ms. rom. 465); p. 63, 86 (ms. rom. 492); p. 63, 75, 86–87, 104–105 (ms. rom. 503); p. 167 (ms. rom. 537); p. 174 (ms. rom. 548); p. 152 (ms. rom. 940); p. 325–326 (ms. rom. 959); p. 64, 76, 88, 105 (ms. rom. 1298); p. 98, 108, 167, 186–187 (ms. rom. 1299); p. 153, 174 (ms. rom. 1350); p. 186, 187 (ms. rom. 1354); p. 183 (ms. rom. 1355; ms. rom. 1616); p. 88 (ms. rom. 2117); p. 65, 76, 88 (ms. rom. 2305); p. 195 (ms. rom. 2457); p. 54 (ms. rom. 2506); p. 118 (ms. rom. 2591); p. 54, 65, 89 (ms. rom. 2601); p. 154 (ms. rom. 2631); p. 77, 89 (ms. rom. 2715); p. 116, 131 (ms. rom. 2717); p. 195 (ms. rom. 2802); p. 54, 90 (ms. rom. 3039); p. 190, 197 (ms. rom. 3119); p. 154 (ms. rom. 3326); p. 113 (ms. rom. 3416); p. 154, 167–168, 178 (ms. rom. 3417); p. 155, 178 (ms. rom. 3441); p. 119 (ms. rom. 3442); p. 163 (ms. rom. 3443); p. 155 (ms. rom. 3444); p. 98, 108, 168, 183 (ms. rom. 3532); p. 98, 108, 168 (ms. rom. 4225); p. 55, 67, 91 (ms. rom. 4456); p. 163 (ms. rom. 4650); p. 67, 78,

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Istoria primejdiilor şi a războaielor ce s-au tâmplat în Ţara Moldovei, în anul 1717 de Nicolae Chiparissà[67], *Istoria oştirii ce s-au făcut asupra Moreii la anul 7223* a lui Constantin Diichiti[68], *Cronica războiului ruso-turc de la 1768–1775* de Dumitrache stolnicul[69], o *Catagrafie de istoria Ţării Româneşti* a protosinghelului Naum Râmniceanul[70], *Istoria politică şi geografică a Ţării Româneşti*, atribuită banului Mihai Cantacuzino[71], cronici şi povestiri istorice în versuri[72], fragmente de cronică, liste cu domnii Moldovei şi ai Ţării Româneşti, o povestire despre aducerea moaştelor Sfântului Ioan Botezătorul la Mănăstirea Secu[73], crâmpeie de istorie biblică sau *Chipurile Vechiului şi Noului Testament* de mitropolitul Antim Ivireanul[74]. Nu lipsesc nici istoriile universale[75],

---

91 (ms. rom. 4797); p. 118 (ms. rom. 5367); p. 156, 175 (ms. rom. 5463). Pentru scrisul istoric în secolul al XVIII-lea, v. Ştefan Lemny, *Întâlniri cu istoria în secolul XVIII. Teme şi figuri din spaţiul românesc*, Iaşi, 2003.

[67] Constantin Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă. Textul grecesc şi traducerea românească*, Bucureşti, 1888, p. 65–86 (ediţia anastatică, postfaţă de Andrei Pippidi, cuvânt introductiv şi arbore genealogic de Constantin Erbiceanu, Bucureşti, 2003); D. Russo, *Cronica Moldovei de N. Chiparissà (1716–1717)*, în „Revista istorică română", III, 1933, II–III, p. 133–151.

[68] *Cronica expediţiei turcilor în Moreea, 1715*, atribuită lui Constantin Diichiti şi publicată de N. Iorga, Bucureşti, 1913.

[69] *Istoria evenimentelor din Orient cu referinţă la principatele Moldova şi Valahia din anii 1769–1774*, scrisă de biv vel stol. Dumitrache şi editată după copia lui Nicolai Piteşteanul din anii 1782, de V. A. Urechia, în Academia Română, „Memoriile Secţiunii Istorice", s. II, tomul X, 1887–1888, p. 352–479 (ms. rom. 2457); Ioan C. Filitti, *Cronicarul Dumitrache*, în „Revista istorică română", III, 1933, II–III, p. 194–202; I. Ionaşcu, *Lucruri noi despre cronicarul Dumitrache*, în „Revista istorică română", IX, 1939, II, p. 246–263.

[70] *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanu*, partea I, text însoţit de un studiu introductiv de Şt. Bezdechi, Cluj-Sibiu, 1944.

[71] Banul Mihai Cantacuzino, *Istoria politică şi geografică a Ţării Româneşti de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774*, dată mai întâi la lumină în limba greacească la anul 1806 de Fraţii Tunusli, tradusă de George Sion, Bucureşti, 1863.

[72] *Cronici şi povestiri româneşti versificate (sec. XVII–XVIII)*, studiu şi ediţie critică de Dan Simonescu, Bucureşti, 1967, p. 34 (ms. rom. 2601); p. 160–163 (ms. rom. 62); N. A. Ursu, *Paternitatea unor cronici şi povestiri istorice în versuri*, în idem, *Contribuţii la istoria literaturii române. Studii şi note filologice*, Iaşi, 1997, p. 334–379.

[73] Petre Ş. Năsturel şi Andronikos Falangas, *Istoria moaştelor picioruluí Sf. Ioan Botezătorul de la Mănăstirea Secu*, în „Buletinul Bibliotecii Române" (Freiburg), XV (XIX), serie nouă, 1989, p. 148–173 (ms. rom. 103).

[74] G. Ştrempel, *Un cronograf ilustrat, atribuit mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Romanoslavica", XIII, 1966, p. 309–353; Antim Ivireanul, *Opere*, p. 239–321; Arhimandrit Sofian Boghiu, *Sfântul Antim Ivireanul...*, p. 31–124.

[75] Paul Cernovodeanu, *Istoria ştiinţelor şi a culturii universale într-un manuscris românesc din veacul al XVIII-lea*, în „Revista de istorie şi teorie literară", 26, 1977, 3, p. 431–440 (ms. rom. 1375); idem, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine au XVIIe et XVIIIe siècle*, III, în „Revue roumaine d'histoire", X, 1971, 4, p. 719–720; Andrei Timotin, *Preocupări româneşti de istorie universală...*, p. 66.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

cronografele[76], *Véchi istorii ale eghipténilor, carhidonénilor, asirienilor, vavilonilor, persilor, machedonenilor* (traducere a lucrării istoricului francez Charles Rollin, *Histoire ancienne des Égyptiens, des Carthaginois, des Assyriens, des Babyloniens, des Mèdes et des Perses, des Macédoniens, des Grecs*)[77], *Pentru vechimia jidovilor* (*Antiquitates Judaicae* de Flavius Josephus) şi *Istoria pentru râsipirea Ierusalimului* (după acelaşi autor), *Istoria pentru facerea slăvitei cetăţi Ţarigradului*[78] şi *Istoria pentru robia slăvitei cetăţi Ţarigradului*[79], *Hronica slovenilor, Illiricului, Misii cei din sus şi cei din jos Misii* a lui Gheorghe Brancovici[80], *Istoria slovenilor* (*Sinopsis al Cniajâniei Roseşti*), atribuită lui Inochentie Ghizel[81], *Războiul de la cetate Beciului ce-au avut turcii cu némţii* şi o *Istorie a Americăi* (tradusă după cartea lui André Guillaume Contant d'Orvile, *Histoire des différens peuples du monde*)[82]. Relativ bine reprezentată este şi literatura pseudo-istorică de tip escatologic[83] prin istorii ale Rusiei şi ale lui Petru cel Mare[84] (în fapt, traduceri ale cărţii abatelui Antonio Catiforo, *Vita di Pietro il Grande, imperador della Russia*)[85].

---

[76] Pentru cronografe, cu trimitere şi la manuscrisele de la Biblioteca Academiei Române: Doru Mihăescu, *Cronografele româneşti*, Bucureşti, 2006.

[77] Andrei Timotin, *Preocupări româneşti de istorie universală...*, p. 66.

[78] N. Iorga, *Une source négligée de la prise de Constantinople*, în „Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique", XIII, 1927, p. 69–73.

[79] *Ibidem*, p. 74–88; V. Grecu, *La chute de Constantinople dans la littérature populaire roumaine*, în „Byzantinoslavica", XIV, 1953, p. 55–81; Andrei Timotin, *La littérature eschatologique byzantine...*, p. 162.

[80] Gheorghe Brancovici, *Cronica românească*, ediţie critică de Damaschin Mioc şi Marieta Adam-Chiper, studiu introductiv de Damaschin Mioc, Bucureşti, 1987.

[81] P. P. Panaitescu, *Istoria slavilor în românește în secolul al XVII-lea. Cronica lui Gheorghe Brancovici şi Sinopsisul de la Kiev*, în „Revista istorică română", X, 1940, p. 80–129; Anca-Irina Ionescu, *Date noi cu privire la circulaţia traducerilor româneşti ale* ***Sinopsisului Kievean***, în „Romanoslavica", XIX, 1979, p. 77–83; Doru Mihăescu, *Consideraţii asupra versiunilor româneşti ale* ***Sinopsisului*** *atribuit lui Inochentie Ghizel*, în „Limba română", LV, 2006, 5–6, p. 323–332.

[82] N. A. Ursu, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, p. 23; Paul Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle...*, III, p. 721–722; idem, Ion Stanciu, *Imaginea Lumii Noi în Ţările Române...*, p. 44; N. A. Ursu, *Traducerile arhidiaconului (apoi arhimandritului) Gherasim de la Mitropolia din Iaşi*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti...*, p. 273–277; *Povestea ţărilor Asiei...*, p. 39–40; Andrei Timotin, *Preocupări româneşti de istorie universală...*, p. 67.

[83] Andrei Timotin, *La littérature eschatologique byzantine...*, p. 159–161.

[84] Pentru toată această literatură, pusă în circulaţie cu un vădit scop propagandistic: Radu G. Păun, *L'espace-lecteur comme arène. De la propagande russe dans les Pays Roumains (1769–1830)*, în vol. *Imprimé et pouvoir. France, Russie, Principautés Roumaines (XVIe – XIXe siècles)*, Actes du colloque international, Bucarest, New Europe College, Institute for Advanced Study, le 10 juin 2002, textes réunis et présentés par Radu G. Păun, Bucureşti, 2008, p. 67–88.

[85] N. A. Ursu, *Un traducător puţin cunoscut: ieromonahul Cozma Vlahul...*, p. 54–67; Eugenia Dima, Gabriela E. Dima, ***Vita di Pietro*** *de Antonio Catiforo şi versiunile româneşti din secolul al XVIII-lea*, Iaşi, 2013; Paul Cernovodeanu, *Pierre le Grand dans l'historiographie roumaine et balkanique du XVIIIe siècle*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", XIII, 1975, 1, p. 86–91; Andrei Timotin, *La littérature eschatologique byzantine...*, p. 162.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Multe sunt şi **„cărţile populare"**, **legendele** şi **traducerile**, subiect adesea abordat în erudite cercetări speciale[86]: *Alexăndria*[87]; *Etiopica* lui Heliodor[88]; *Floarea darurilor* (*Fiore di virtù* de Tommaso Gozzadini)[89]; *Halima* (*Aravicon mithologhicon*)[90]; *Istoria lui Erotocrit* (*Erotokritos* de Vincenzo Cornaros)[91]; *Istoria lui Skinder împărat*[92]; *Istoria Troadei* (*Historia destructionis Trojae* de

[86] N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, cuvânt-înainte de Dan Zamfirescu, postfaţă de Mihai Moraru, ediţie îngrijită de Alexandru Chiriacescu, prezentare grafică: Val Munteanu, I–II, Bucureşti, 1974; Cătălina Velculescu, *Cărţi populare şi cultură românească*, Bucureşti, 1984; Walter Puchner, *Zu Rezeptionswegen populärer (Vor)Lesestoffe der Belletristik in Südosteuropa im 18. und 19. Jahrhundert*, în „Südost-Forschungen", 65–66, 2006–2007, p. 165–225. Pentru alte referinţe la „cărţile populare", în afara celor citate în note: Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a cărţilor populare laice*, sub îngrijirea ştiinţifică a lui I. C. Chiţimia, I–II, Bucureşti, 1976, 1978; *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, Bucureşti, 1979.

[87] *Cele mai vechi cărţi populare în literatura română*, coordonator: Alexandru Mareş, XI, *Alexandria*, studiu introductiv, ediţie şi glosar de Florentina Zgraon, Bucureşti, 2006; Florentina Zgraon, *Tradiţia manuscrisă a* ***Alexandriei****. O redacţie prescurtată sau mai multe?*, în vol. ***Floarea darurilor****. In memoriam Ion Gheţie*, îngrijit de Violeta Barbu şi Alexandru Mareş, Bucureşti, 2006, p. 207–224.

[88] *Cărţile populare în literatura românească*, ediţie îngrijită şi studiu introductiv de Ion C. Chiţimia, Dan Simonescu, II, Bucureşti, 1963, p. 129–170; Maria Marinescu-Himu, *Romanul grecesc „Etiopică" al lui Heliodor în traducere românească*, în „Hrisovul", V, 1945, p. 42–61; Alexandru Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti...*, p. 223–224 (ms. rom. 57; ms. rom. 60; ms. rom. 355; ms. rom. 2774; ms. rom. 2868; ms. rom. 4837); N. A. Ursu, *Traducerile logofătului Toma Dimitriu de la Mitropolia din Iaşi*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti...*, p. 187–189 (ms. rom. 355); Lia Brad Chisacof, *Româna în secolul fanariot*, p. 228–232.

[89] Pandele Olteanu, *Floarea darurilor sau Fiore di virtù*, studiu, ediţie critică pe versiuni, după manuscrise, traducere şi glosar în context comparat, Timişoara, 1992; *Floarea darurilor*, text stabilit, studiu filologic şi lingvistic, glosar de Alexandra Moraru, în vol. *Cele mai vechi cărţi populare în literatura română*, coordonatori: Ion Gheţie şi Alexandru Mareş, I, Bucureşti, 1996, p. 13–193; Alexandru Duţu, *op. cit.*, p. 43. Manuscrisele acestei lucrări (ms. rom. 276; ms. rom. 1756; ms. rom. 2215; ms. rom. 2250; ms. rom. 5476) au fost copiate după ediţia din 1700, tipărită la Mănăstirea Snagov: Ioan Bianu, Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, p. 393–395, nr. 119.

[90] *Cărţile populare în literatura românească*, ediţie îngrijită şi studiu introductiv de Ion C. Chiţimia, Dan Simonescu, I, Bucureşti, 1963, p. 409–449; *Halima şi alte cărţi populare*, ediţie îngrijită de I. C. Chiţimia şi Dan Simonescu, Bucureşti, 1963, p. 291–342 (ms. rom. 2587); Mircea Anghelescu, *Observaţii cu privire la traducerile româneşti din* ***Halima*** *în secolul al XVIII-lea*, în „Limba română", XXIII, 1974, 1, p. 25–28.

[91] G. Popescu-Vilcea, *Erotocritul logofătului Petrache*, Bucureşti, 1977 (ms. rom. 3514); *Cărţile populare în literatura românească*, II, p. 33–85; Vasile Grecu, *Erotocritul lui Cornaro în literatura românească*, în „Dacoromania", I, 1920–1921, p. 9–72; Eugenia Dima, *Alecu Văcărescu, traducător al „Erotocritului"*, în „Limba română", XXXIII, 1984, 6, p. 492–502; Cătălina Velculescu, *„Erotocritul" logofătului Petrache. Semnificaţii ale receptării*, în eadem, *Între scriere şi oralitate*, Bucureşti, 1988, p. 112–127; Lia Brad Chisacof, *Româna în secolul fanariot*, p. 232–237; Gabriela E. Dima, ***Erotokritos*** *de Vincenzo Cornaro, textul sursă pentru versiunea românească a lui Alecu Văcărescu*, în vol. *Impulsul Iluminismului în traduceri româneşti din secolul al XVIII-lea*, p. 209–242.

[92] *Cărţile populare în literatura românească*, I, p. 327–346.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Guido delle Colonne)[93]; *Istorie fericitului Iosif cel Priafrumos* (*Iosif şi Aseneth*)[94]; *Începutul istorii lui Beltodor cu Logoban împărat* (*Le sottilissime astuzie di Bertoldo* de Giulio Cesare Croce Della Lira)[95]; *Varlaam şi Ioasaf*[96]; *Viaţa Sfântului Alexie, omul lui Dumnezeu*[97]; *Ahileu la ostrovul Sirului, Milosârdiia lui Tit* şi *Hosrois, al doile împărat a Persăi* (*Achille in Sciro, Clemenza di Tito* şi *Siroe* de Pietro Metastasio[98]); *Ceasornicul domnilor* (*Horologii principum sive de vita M. Aurelii imperatoris* de Antonio de Guevara)[99]; *Istoria lui Alţidalis şi a Zelidiei* (*Histoire d'Alcidalis et de Zélide* de Vincent Voiture)[100]; *Istoria lui Tarlo*[101]; *Întâmplările lui Telemah* (*Les aventures de Télémaque* de abatele Fénelon)[102];

---

[93] *Ibidem*, p. 89–108; Radu Constantinescu, Klaus-Henning Schroeder, *Die rumänische Version der «Historia destructionis Troiae» des Guido delle Colonne*, Kritische Edition und Kommentar, Tübingen, 1977.

[94] *Trei romane mistice ale Antichităţii. **Iosif şi Aseneth**, **Testamentul lui Iov**, **Testamentul lui Avraam***, traducere din greaca veche, note şi prezentări de Cristian Bădiliţă, ediţia a III-a, Bucureşti, 2015, p. 11–67, 165–179.

[95] *Halima şi alte cărţi populare*, p. 217–238; *Bertoldo*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediţie şi glosar de Magdalena Georgescu, în vol. *Cele mai vechi cărţi populare în literatura română*, coordonatori Ion Gheţie şi Alexandru Mareş, III, Bucureşti, 1999, p. 67–244; Alexandra Chiriac, *Istoria lui **Bertoldo** în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în vol. *Impulsul Iluminismului în traduceri româneşti din secolul al XVIII-lea*, p. 137–208.

[96] Emil Turdeanu, ***Varlaam şi Ioasaf**. Istoricul şi filiaţiunea redacţiunilor româneşti*, extras din „Cercetări literare", I, 1934, p. 1–46; Dan Horia Mazilu, ***Varlaam şi Ioasaf**. Istoria unei cărţi*, Bucureşti, 1981.

[97] *Alexie, omul lui Dumnezeu*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediţie şi glosar de Maria Stanciu-Istrate, în vol. *Cele mai vechi cărţi populare în literatura română*, coordonatori: Ion Gheţie şi Alexandru Mareş, V, Bucureşti, 2001, p. 11–106.

[98] Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, Bucureşti, 1916, p. 257–265; Alexandru Ciorănescu, *Teatrul lui Metastasio în România*, extras din „Studii italiene", I, 1934, p. 1–23; N. A. Ursu, *Traduceri necunoscute din tinereţea lui Alecu Beldiman*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti...*, p. 243, 246–248 (ms. rom. 181); Eugenia Dima, *Traduceri necunoscute ale lui Iordache Slătineanu din teatrul lui Metastasio*, în „Anuar de lingvistică şi istorie literară", XXVIII, 1981–1982, p. 121–125; Lia Brad Chisacof, *Româna în secolul fanariot*, p. 223–224; Eugenia Dima, Gabriela E. Dima, ***Achille in Sciro** de Metastasio şi versiunea în limba română a lui Iordache Slătineanu*, în vol. *Impulsul Iluminismului în traduceri româneşti din secolul al XVIII-lea*, p. 243–285; Federico Donatiello, *I primi contatti con il teatro occidentale in Romania: le traduzioni dei **Melodrami** di Pietro Metastasio nei principati danubiani alla fine del XVIII secolo*, în „Hiperboreea Journal", I, 2014, 2, p. 111–124.

[99] ***Ceasornicul domnilor** de Antonio de Guevara*, traducere din limba latină de Nicolae Costin, ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1976.

[100] N. N. Condeescu, *Istoria lui Alţidalis şi a Zelidiei. Unul din primele romane franceze în limba noastră*, în Academia Română, „Memoriile Secţiunii Literare", s. III, tomul V, 1930–1931, p. 107–150; N. A. Ursu, *Traduceri necunoscute din tinereţea lui Alecu Beldiman*, p. 248–253 (ms. rom. 343; ms. rom. 3583; ms. rom. 5545).

[101] N. A. Ursu, *op. cit.*, p. 243–244 (ms. rom. 25).

[102] Alexandru Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti...*, p. 236 şi nota 50, p. 276–280 (ms. rom. 342; ms. rom. 743, indicat după cota veche: 2551); Ileana Vîrtosu, *Primele manuscrise româneşti ale **Întâmplărilor lui Telemac**. Descriere*, în „Limba română", XXI, 1972, 1, p. 27–47; Ariadna Camariano-Cioran, *Precizări şi identificări privind unele traduceri româneşti din greacă (sec. al XVIII-lea)*, în eadem, *Relaţii româno-elene. Studii istorice şi filologice (secolele XIV–XIX)*, ediţie, studiu introductiv, tabel cronologic şi note de Leonidas Rados, Bucureşti, 2008, p. 617–618;

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Numa Pompilii (*Numa Pompilius* de Jean-Pierre Claris de Florian)[103]; *Taina francmasonilor* (*L'Ordre des francs-maçons trahi. Le Secret des Mopses révélé. Chansons de la très vénérable confrérie des francs-maçons, précédées de quelques pièces de poésie* de Gabriel Louis Calabre Perau)[104]; *Theatron politicon, adecă Priveliște politicească* (*Theatrum politicum* de Ambrosius Marlianus)[105]; *Viiața domnului Heruvim de la Ronda* (*Le bachelier de Salamanque, ou les mémoires et aventures de Don Chérubin de la Ronda* de Alain René Lesage)[106]; *Zăbava fantasiei* (*Degli scherzi geniali* de Giovan Francesco Loredano)[107]. De observat că cele mai multe dintre titlurile citate au fost traduse nu direct după original, ci după un intermediar grecesc.

Am lăsat cu bună știință la sfârșit **miscelaneele**, pentru că cercetarea lor formează un capitol aparte. Între manuscrisele din Biblioteca Academiei distingem, pe de o parte, miscelanee copiate în mănăstiri, de sau pentru oameni ai Bisericii ori de rude ale acestora și, pe de altă parte, miscelanee cu un conținut laic, copiate de mireni, la comandă sau pentru propriul folos.

Așa cum era de așteptat, în **miscelaneele bisericești** se regăsesc *Evanghelii*, *Faptele Apostolilor*, *Psaltiri*, *Psaltiri cu tâlc*, *Liturghiere*, *Arhieraticoane*, *Tipicoane*[108], *Molitvenice*, *Pavecernice*[109], *Octoihuri*[110], *Catavasiere*, *Antologhioane*, *Theotocarioane*, *Psaltichii*, *Ceasloave*, *Mineie*, decalogul, păcatele capitale, texte liturgice, slujbe, rânduieli, molitve, rugăciuni, psalmi, acatiste, paraclise, canoane, texte de teologie polemică, omilii, cazanii, pastorale, cuvinte, alocuțiuni și orații (de Crăciun și de nuntă, în special), catehisme, întrebări și răspunsuri pe diverse teme[111], învățături, tâlcuiri,

---

N. A. Ursu, *Traducerile logofătului Toma Dimitriu...*, p. 189–191; Lia Brad Chisacof, *Româna în secolul fanariot*, p. 220.

[103] N. A. Ursu, *Traduceri necunoscute din tinerețea lui Alecu Beldiman*, p. 244–245.

[104] Idem, *Traducerile arhidiaconului (apoi arhimandritului) Gherasim...*, p. 264–265.

[105] Ariadna Camariano-Cioran, *Traducerea greacă a „Teatrului politic", atribuită greșit lui N. Mavrocorodat și versiunile românești*, în eadem, *Relații româno-elene...*, p. 189–226; eadem, *În legătură cu „Teatrul politic" al lui N. Mavrocordat. Răspuns domnului V. Mihordea*, în eadem, *Relații româno-elene...*, p. 227–233; N. A. Ursu, *Traducerile logofătului Toma Dimitriu...*, p. 191–194.

[106] N. A. Ursu, *Traducerile arhidiaconului (apoi arhimandritului) Gherasim...*, p. 277–278 (ms. rom. 46).

[107] Ariadna Camariano-Cioran, *Precizări și identificări privind unele traduceri românești din greacă...*, p. 624–625; N. A. Ursu, *Traducerile logofătului Toma Dimitriu...*, p. 194–195; Lia Brad Chisacof, *Româna în secolul fanariot*, p. 220–222.

[108] O *Învățătură cum se cétește Psaltirea în sfântul și marele post* a fost copiată după ediția *Psaltirii* tipărită la Râmnic, în 1764: Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, p. 163, nr. 340 (ms. rom. 1890).

[109] N. A. Ursu, *Informații noi privitoare la viața și activitatea arhimandritului Vartolomei Mazereanu*, p. 87–88 (ms. rom. 1390).

[110] Într-un caz, un fragment de *Octoih* a fost copiat în limba greacă, textul fiind însoțit și de traducerea în limba română: Lia Brad Chisacof, *Româna în secolul fanariot*, p. 158 (ms. rom. 1437).

[111] *Întrebările bogoslovești și cu răspunsuri, adunate din scripturile Marelui Athanasie* au fost copiate după ediția apărută la București, în 1741: Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, p. 54, nr. 219 (ms. rom. 3022). Al. Ciorănescu, *Întrebări și răspunsuri*, în „Cercetări literare", I, 1934, p. 60–82 (ms. rom. 3806); *Pentru fulgere și pentru tunete cum să fac*, ediție și

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

sinaxare, vieți de sfinți[112] (între care și *Viața Sfântului Constantin cel Mare*[113]), paterice (*oteșnice*), minuni[114], pravile bisericești, capete din pravilă, pravile călugărești, porunci monahale, o carte de afurisanie pentru călugări, *Arătare în scurt pentru cuviosul părintele arhimandritul Paisie, ce au fost stareț sfintelor mănăstiri Neamțului și Săcului*, corespondența dintre starețul Paisie Velicicovschi și monahul Athanasie sau ieromonahul Sofronie de la schitul Robaia, *Cuvânt la îngroparea preacuviosului părintele nostru Paisie, arhimandritul și starețul Sfintei Mănăstiri Neamțul și Secului, la anul 1794 noemvrie 15*, Așezământul mănăstirilor Neamț și Secu, diata ieromonahului Gheorghie, starețul de la Cernica. Sunt apoi scrieri de teologie dogmatică și de teologie morală, cântări, catavasii, doxologii, prochimene, meditații religioase, simboluri religioase, simboluri biblice, simboluri liturgice, simboluri monahale, fragmente biblice, însemnări despre cei patru evangheliști, despre cele șapte soboare ecumenice, despre numărul participanților la soboarele ecumenice sau despre icoanele făcătoare de minuni de la Muntele Athos. Titlurile textelor (multe dintre ele, apocrife), indicate ca atare de copiștii zbornicelor, sunt impresionante ca număr: *Albina, Arătare pentru semnul sfintei cruci, Calea împărătească, Cele douăsprezece Vineri Mari, Crinii țarinii, Descoperirea Sfintei Liturghii, Epistolie ce scrie Climent, papa dă la Roma, la Apostol Iacov, fratele lui Hristos, Eresul lui Pelaghie, Everghetinos, Explicarea Sfintei Liturghii, Iconion (Închipuire a evangheliceștii vieții călugărești ceii de obște), Istoria Mănăstirii Sinai și Raith, Istoria părintelui Macarie, când s-au întâmpinat cu îngerul în pustie, Istorie pentru Sfântul Munte al Atonului, Îndreptarea păcătosului cu duhul blândețelor*[115], *Însămnare zilelor care li-au arătat Dumnezău lui Moisei proroc, Însemnare despre brâul Maicii Domnului și cămașa lui Hristos, Învățături despre icoane, Limonarion (Livada duhovnicească), Minunile Maicii Domnului, Oglinda bogosloviei, Ortodoxos omologhiia pre scurt*[116], *Patimile Mântuitorului, Pentru cele șapte laude ale Răsăritului, Pentru*

studiu introductiv de Cătălina Velculescu, în vol. *Texte uitate – texte regăsite*, I, București, 2002, p. 45–72 (ms. rom. 3806).

[112] Cătălina Velculescu, *Nebuni întru Hristos*, p. 83–116 (ms. rom. 2430); p. 237–263 (ms. rom. 5468); *Nebunul înțelept*, ediție și monografie (III) de Cătălina Velculescu, în vol. *Texte uitate – texte regăsite*, IV, p. 159–228 (ms. rom. 4617); Cătălina Velculescu, *Cărți ascunse în alte cărți (Cazul **Andrei Șaguna**)*, în vol. *Pentru o istorie culturală a cărții și a practicilor de lectură*, p. 359–365 (ms. rom. 2513; ms. rom. 2516).

[113] Iulian Ștefănescu, *Legende despre Sf. Constantin în literatura română*, în „Revista istorică română", I, 1931, III, p. 251–297.

[114] *Minunile Sfinților Arhangheli (O predică românească de la sfârșitul secolului al XVIII-lea)*, ediție și cuvânt introductiv de Ovidiu Olar, în vol. *Texte uitate – texte regăsite*, V, p. 63–81 (ms. rom. 4787).

[115] N. A. Ursu, *Informații noi privitoare la viața și activitatea arhimandritului Vartolomei Mazereanu*, p. 117–122 (ms. rom. 1300).

[116] Manuscrisul a fost copiat după un volum tipărit în 1769, care nu figurează, însă, în *Bibliografia românească veche* (Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, I, p. 354, nr. 1512).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

doftoriia sufletească, Pentru Irod, Pentru legea cea după fire, Pentru Sfântul Proroc Ilie, Pentru Sfintele Taine, Pentru sfinţeniia şi marea evlavie a muntelui Sinaei, Pésnele lui Moisi, Plângerile Maicii Domnului, Porunca marelui împărat Costandin dată sfintei săborniceşti şi apostoliceştii beséreci, Poruncile Domnului Dumnezeu, de care porunci zice Domnul la Sfânta Evanghelie, Poveste pentru căderea lui Adam, Povestire despre Mănăstirea Vatoped de la Muntele Athos, Pravoslavnica mărturisire a Bisericii Răsăritului, Prosopografia Maicii Domnului, Prosopografia Mântuitorului, Sentinţa lui Pilat (Copiia ce au dat Pontie Pilat), Stavrofilia, Veşmântul lui Hristos[117], *Vistiriia credinţei întru Domnul Dumnezău, Visul Maicii Domnului, 72 de nume a Domnului nostru Iisus Hristos, Alte 72 de nume a Precistii.* La toate cele de mai sus se adaugă un număr de texte ale unor teologi şi gânditori creştini, a căror simplă înşirare este impunătoare în sine: Agapie Landos, Agapit diaconul, Agathon, Amfilohie, Ammon, Anastasie Sinaitul, Andrei Criteanul, Antim Ivireanul, Antioh Pandectul, Antonie cel Mare, Athanasie cel Mare, Fericitul Augustin, patriarhul Calist al Constantinopolului, Calist Catafighiotul, Calist Tilicudi, Calist şi Ignatie Xanthopolii, Casian Râmleanul, episcopul Chesarie al Râmnicului, patriarhul Chiril al Alexandriei, patriarhul Chiril al Ierusalimului, Damaschin Studitul, Daniil, episcopul Diadoh al Foticeii, arhiepiscopul Dimitrie al Rostovului, avva Dorothei, mitropolitul Dositei Filitis al Ţării Româneşti, Efrem Sirul[118], patriarhul Eftimie al Târnovei, Elisei, Epifanie al Ciprului, Eusebiu, Eustatie Arghentie Hiotul, Evagrie, Evghenie Vulgaris, Evloghie, Filimon pustnicul, Filothei Sinaitul, patriarhul Ghenadie Scholarios al Constantinopolului, patriarhul Ghermanos al Constantinopolului, Grigore de Nazians, Grigore de Nissa, Grigore Dialogul, arhiepiscopul Grigore Palamas al Salonicului, Grigore Sinaitul, Hrisogon, arhiepiscopul Hristofor al Alexandriei, Ilarion, Ilie Miniat, Ioan de la Raith, episcopul Ioan al Carpathiilor, Ioan Bogoslovul, Ioan Colibaşul, Ioan Colov, Ioan Damaschin, Ioan Evghenicos, Ioan Gură de Aur, Ioan Mavropus, Ioan Moshos, Ioan Scărarul, Ioanichie Galeatovschi, Isaac Sirul, Isaiia Pustnicul[119], Isihie preotul, Macarie al Filadelfiei, Macarie cel Mare, Macarie Egipteanul, avva Marco, Marco pustnicul, mitropolitul Marcus Evghenicus al Efesului, Maxim, Maxim Grecul, Maxim Margunios, Maxim Mărturisitorul, Meletie al Atenelor, patriarhul Meletie al Alexandriei, Moise monahul, ierodiaconul Neofit Peloponesianul, mare dascăl al Bucureştilor, Nichifor cel din Singurătate, patriarhul Nichifor al Constantinopolului, episcopul Nichifor Theotokis al Chersonului, Nichifor Vlemmides, Nichita Stithat, Nicodim Aghioritul, Nicon de la Muntele Negru, Nil Sinaitul, Nil Sorschi, Paisie

[117] *Veşmântul lui Hristos*, ediţie şi studiu introductiv de Silvia-Marin Barutcieff, în vol. *Texte uitate – texte regăsite*, II, p. 5–59 (ms. rom. 2513).

[118] N. A. Ursu, *Informaţii noi privitoare la viaţa şi activitatea arhimandritului Vartolomei Mazereanu*, p. 88–89 (ms. rom. 1390).

[119] Învăţăturile şi scrisorile lui Isaiia Pustnicul par să fi fost traduse după un volum în limba greacă, tipărit în 1788 (Gabriel Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, III, p. 176, nr. 3568).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Velicicovschi, Paladie, Sfântul Apostol Pavel, Pavel Lajdanin, Petru Damaschin, arhiepiscopul Simeon al Salonicului, Simeon Metafrast, Simeon Noul Bogoslov, episcopul Simon al Vladimirului şi Suzdalului, Sinclitichia, părintele Ştefan, Thalasie, Thalasie Livianul, episcopul Theodor al Edesului, Theodor Studitul, episcopul Theodot al Ancyrei, Theofan monahul, arhiepiscopul Theofilact al Bulgariei, Theofilact Cherameos, mitropolitul Theolipt al Filadelfiei, Toma de Kempis, avva Varsanufie, episcopul Vasile al Seleuciei, stareţul Vasile de la Poiana Mărului, Vasile cel Mare[120], avva Zosima.

În miscelanee au mai fost transcrise documente, formulare pentru redactarea unor acte (în slavă şi în română), catastife (precum aşa-zisul „catastih al lui Misail", catihetul şi duhovnicul Mitropoliei Ţării Româneşti, în care sunt consemnate trecerile la ortodoxie, sfinţirile de slujitori ai altarului şi tunderile în monahism), felurite liste (cu nume biblice, cu nume călugăreşti, cu cei botezaţi într-o mănăstire, cu volumele din biblioteca schitului Tătărani-Ilfov), pomelnice, tâlcul buchilor, tabla înmulţirii, tabla lui Pitagora, *Învăţătură pentru cotul ce s-au făcut, pentru măsura buţilor, în ce chip să se măsoare buţile, sau tocitorile, sau putinile*, învăţătură pentru meşteşugul cojocăriei, sfaturi şi reţete gospodăreşti, amulete, pătratul Sator, talismane, o rugăciune pentru deochi, descântece, inclusiv pentru naştere uşoară[121], reţete medicale. Un exemplu în acest sens îl constituie „Darurile şi bunătăţile carele are întru sine untul de rosmarin, adecă valsamul ce s-au numit de doftorii cei ce l-au izvodit cvintă-esenţiia, adecă pempiusiia, a cincea fiinţă"[122], extrase dintr-un cunoscut tratat, aparţinând lui Giovanni Battista Zapata, medic la Roma în cel de-al XVI-lea veac, renumit în epocă pentru devotamentul cu care-i îngrijea pe săraci[123]. „Secretele" sale, adunate de un discipol, au fost tipărite mai întâi la Roma, în 1577[124], cunoscând în puţin peste două decenii nouă ediţii succesive[125].

În cuprinsul zbornicelor se mai întâlnesc lexicoane şi vocabulare (un lexicon elinesc[126] şi românesc, un fragment de vocabular greco-român[127], un vocabular

[120] *„Hexaemeronul" lui Vasile cel Mare în traducere românească (secolul al XVIII-lea). Crearea animalelor*, ediţie şi studiu introductiv de Manuela Anton, în vol. *Texte uitate – texte regăsite*, II, p. 123–182; N. A. Ursu, *Şcoala de traducători români...*, p. 170 (ms. rom. 3094).

[121] Emanuela Timotin, *Descântecele manuscrise româneşti...*, p. 252, nr. XIV; p. 289, nr. XLVIII; p. 323, nr. LXXXI (ms. rom. 2183); p. 254, nr. XVI; p. 267, nr. XXVIII (ms. rom. 4083); p. 260, nr. XXII; p. 297, nr. LV; p. 304, nr. LXII; p. 318, nr. LXXVI; p. 320, nr. LXXVIII; p. 359, nr. CXII (ms. rom. 3944); p. 265–266, nr. XXVII (ms. rom. 2040); p. 302, nr. LX; p. 315, nr. LXXIII; p. 321, nr. LXXIX (ms. rom. 4458); p. 329, nr. LXXXVI (ms. rom. 1296).

[122] Ms. rom. 283.

[123] William Eamon, *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*, Princeton, 1994, p. 135, 137.

[124] Giovanni Battista Zapata, *I maranigliosi secreti di medicina e chirurgia, nuouamente ritrouati, per guarire ogni sorte d'infermita*, Roma, 1577. Calităţile tămăduitoare ale rozmarinului sunt tratate în cap. II, p. 8–29.

[125] William Eamon, *op. cit.*, p. 136.

[126] Lia Brad Chisacof, *Româna în secolul fanariot*, p. 132–155 (ms. rom. 1577).

[127] *Ibidem*, p. 156–157 (ms. rom. 63).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

greco-român, unul greco-româno-german, un altul turco-român, un vocabular de botanică slavo-român), *Cartea românească de învățătură* și *Îndreptarea legii*.

Pe lângă numeroase preziceri (*Aceasta este steaoa Țitira*, *Prorocirea Sibilei*[128], zodiace, *Gromovnice*[129], *Trepetnice*[130], zile bune și zile rele, ceasuri bune și ceasuri rele) și previziuni (cum va fi vremea după ziua săptămânii în care cade Crăciunul, cum se cunoaște sexul copilului la femeia însărcinată), în miscelaneele bisericești apar și scrieri escatologice și de prevestire, între care *Apocalipsul Maicii Domnului*[131], *Apocalipsul Patriarhului Avraam*[132], *Jitiia a doasprezece vise*[133], *Vedenia lui chir Daniil*[134], *Vedenia monahului Cozma*[135], *Vedenia Sfântului Macarie*[136], *Vedenia Sfântului Nifon*[137], *Arătarea* patriarhului Chiril (Pseudo-Chiril) „spre al optulea veac și dare către cunoașterea credinței că Hristos are a veni iarăși să judece viilor și morților"[138], *Cuvântul* mucenicului Ipolit, papă al Romei, „pentru sfârșitul lumii și pentru Antihrist și pentru a doao venire a Domnului nostru Iisus Hristos"[139], *Cuvântul* Sfântului Ioan Damaschin (Pseudo-Damaschin) „pentru sfârșitul lumii și pentru Antihristu și pentru a doa venire a Domnului nostru Iisus Hristos"[140].

---

[128] Pentru aceste cărți de prevestire, cu trimitere și la manuscrisele de la Biblioteca Academiei Române: Andrei Timotin, *La littérature eschatologique byzantine...*, p. 156; Mihai Moraru, *Proorocirea Sibilei*, în idem, *Studii și texte*, II. *Vechi legende apocrife*, București, 2005, p. 47–55; Alexandru Mareș, *Note despre* ***Prorocirea Sibilei***, în idem, *Cărți populare din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea...*, p. 192–203.

[129] Pentru aceste cărți de prevestire: Alexandru Mareș, *Cel mai vechi* ***Gromovnic*** *românesc*, în idem, *Cărți populare din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea...*, p. 168–191; Gabriel Mihăilescu, *Vechi texte românești de prevestire*. II. ***Gromovnicul***, în „Analele Universității București". *Limba și Literatura Română*, LX, 2011, 1, p. 85–94 (cu trimitere și la manuscrisele de la Biblioteca Academiei Române).

[130] Pentru aceste cărți de prevestire, cu trimitere și la manuscrisele de la Biblioteca Academiei Române: Gabriel Mihăilescu, ***Trepetnicul*** *– o veche carte populară de prevestiri*, în vol. ***In honorem*** *Cătălina Velculescu* ***La aniversară***, București, 2011, p. 263–270.

[131] Andrei Timotin, *La littérature eschatologique byzantine...*, p. 157; Cristina-Ioana Dima, ***Apocalipsul Maicii Domnului***. *Versiuni românești din secolele al XVI-lea – al XIX-lea*, București, 2012.

[132] Mihai Moraru, *Apocalipsa patriarhului Avraam*, în idem, *Studii și texte*, II, p. 83–103.

[133] *Cele douăsprezece vise în tâlcuirea lui Mamer*, studiu monografic, ediție și glosar de Alexandru Mareș, în vol. *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, coordonatori Ion Gheție și Alexandru Mareș, VIII. *Cărți populare de prevestire*, București, 2003, p. 13–133, 187–213, 231–243.

[134] *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, coordonatori: Ion Gheție și Alexandru Mareș, VI. *Scrieri eshatologice postbizantine. Vedenia Sofianei. Viața lui Anastasie. Vedenia lui chir Daniil*, studiu introductiv, ediție și glosar de Andrei Timotin și Emanuela Timotin, București, 2002; Andrei Timotin, *La littérature eschatologique byzantine...*, p. 157, 161, 163; idem, *Profeții bizantine și postbizantine în Țările Române (secolele al XVII-lea – al XIX-lea)*, București, 2015, p. 50–63, 126–135 (ms. rom. 1994).

[135] Pentru această scriere, cu trimitere și la manuscrisele de la Biblioteca Academiei Române: Andrei Timotin, *La littérature eschatologique byzantine...*, p. 158; idem, *Circulația manuscrisă a traducerii românești a* ***Vedeniei monahului Cozma***, în vol. ***Floarea darurilor***. *In memoriam Ion Gheție*, p. 177–188; idem, *Profeții bizantine și postbizantine...*, p. 13–21.

[136] Andrei Timotin, *La littérature eschatologique byzantine...*, p. 157.

[137] *Ibidem*, p. 158.

[138] *Ibidem*, p. 162.

[139] *Ibidem*.

[140] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

În rândul calendarelor trebuie amintit acela copiat după ediția tipărită la Brașov, în 1733[141] și *Calendarul pe șapte planete*.

Printre scrierile de filosofie ne întâmpină *Divanul* lui Dimitrie Cantemir[142], *Ithica ieropolitica*[143], *Dioptra* sau *Oglinda* de Filip Solitarul (Monotropos), *Pentru povățuirea copiilor* de Plutarh (*Περὶ παίδων ἀγωγῆς*), *Filosofia celor vechi, adică a vrahmanilor*, *Sur les ésprits forts* de La Bruyère, numeroase fragmente filosofice, aforisme, cugetări, meditații, pilde[144], precepte și sentințe morale, parimii, sfaturi și proverbe.

Alături de numeroasele elemente de cronologie biblică și populară, tabele pentru găsirea lunii noi, liste cu epactele lunilor, crugul lunii, temelia anului, pascalii sau mâna Sfântului Ioan Damaschin, demn de remarcat este un tratat de aritmetică, traducere a compilației datorate lui Manouilos Glynzonios (Glyzonios, Glyzunios), grec originar din Insula Chios[145].

Ar fi apoi de amintit o cosmografie[146], o geografie, însemnări de geografie biblică, geografia Libiei, Etiopiei și Egiptului, un text despre apele Țării Moldovei, *Ostroavele de pre lângă Sfetagora*, *Început, cum este toate țările în lumea toată*, porecla popoarelor, simbolul limbilor, tot soiul de curiozități.

Dintre scrierile istorice se disting: cronografele, însemnările istorice, fragmentele din istoria Romei antice, *Povéstea Râmului, cine l-au făcut*, *Antichitățile iudaice* ale lui Flavius Josephus, *Istoria bisericească* a lui Baronius, *Istoria lui Theodosie împărat și a fiului său, Iustin*, *Împărăția lui Vasilie Machedon*

---

[141] Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, p. 48, nr. 207; Mircea Tomescu, *Calendarele românești...*, p. 34–35, nr. 1 (ms. rom. 5454).

[142] Copiat după ediția de la Iași, din 1698, din care a fost preluat doar textul românesc: Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *op. cit.*, I, p. 355–365, nr. 110 (ms. rom. 1267).

[143] Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești...*, p. 219, nota 7 (ms. rom. 2582).

[144] Idem, *Un livre de chevet dans les pays roumains au XVIIIe siècle: Les Dits des Philosophes*, în „Revue des études sud-est européennes", IV, 1966, 3–4, p. 513–533; idem, *Coordonate ale culturii românești...*, p. 50–52 (ms. rom. 1234; ms. rom. 2110; ms. rom. 2808; ms. rom. 3391; ms. rom. 3472).

[145] N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, p. 94–96 (ms. rom. 1316); Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, II, Paris, 1885, p. 120–124; M. Sicherl, *Manuel Glynzunios als Schreiber griechischer Handschriften*, în „Byzantinische Zeitschrift", 49, 1956, p. 34–54; Christine Phili, *Greek Mathematical Publications in Vienna in the 18th–19th Centuries*, în vol. *Mathematics in the Austrian-Hungarian Empire*, Proceedings of a Symposium held in Budapest on August 1, 2009 during the XXIII ICHST, Martina Bečvářová, Christa Binder eds., Praga, 2010, p. 140 și nota 22; Maria Terdimou, *The Reception of Mathematical Knowledge through European Textbooks by the Greek Intellectual Community in the 18th Century*, în vol. *The Circulation of Science and Technology*, Proceedings of the 4th International Conference of the European Society for the History of Science, Barcelona, 18–20 November 2010, edited by Antoni Roca-Rosell, Barcelona, 2012, p. 90–91 și nota 2.

[146] G. Nicolaiasa, *Țara Moldovei*, în „Revista Arhivelor", I, 1924–1926, 1–3, p. 373–377 (ms. rom. 1267); N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, p. 14; Andrei Pippidi, *Recenzie* la *Cătălina Velculescu, **Cărți populare și cultură românească**, București, Editura Minerva, 1984, 220 p.*, în „Revista de istorie", 38, 1985, 3, p. 307; Cătălina Velculescu, *Cosmografii și istoriografie*, în eadem, *Între scriere și oralitate*, p. 96–111.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

și *Împărăția înțeleptului Leon* (toate trei, extrase din cronografe), *Istoria căderii Țarigradului sub turci*, *Hronica slovenilor, Illiricului, Misii cei din sus și cei din jos Misii* a lui Gheorghe Brancovici, letopisețele moldovenești și muntenești[147], cronicile în versuri[148], *Istoria pentru Sfânta Mănăstire Putna*[149], dar și simple liste cu domnii Moldovei și ai Țării Românești[150], cu sultanii și vizirii otomani ori cu regii poloni. Nu poate fi trecută cu vederea nici *Istoria lui Petru cel Mare*, chiar dacă ea este o scriere pseudo-istorică, în care accentul cade pe dimensiunea escatologică a domniei țarului rus.

În fine, sunt de menționat scrierile parenetice: *Ale lui Vasilie împăratul grecilor cuvinte de învățătură fiiului său, Leon*[151], „cărțile populare" și legendele: *Alexăndria*, *Archirie și Anadan*[152], *Avestița, aripa Satanei*[153], *Bertoldo*, *Fiziologul*[154], *Floarea darurilor*, *Istoria lui Esop*[155] și *Pildele lui Esop*[156], *Istoria lui Melchisedec*, *Istoria poamelor* (*Poricologos*)[157], *Istoria preafrumosului Iosif celui drept* (*Iosif și Aseneth*), *Istoria Troadei*, *Legenda duminicii*[158], *Lemnul*

---

[147] Referințe la acestea: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne...*, p. 150, 184 (ms. rom. 269); p. 163, 326 (ms. rom. 1267); p. 163 (ms. rom. 3190); p. 46–47 (ms. rom. 3560); p. 155, 169 (ms. rom. 4301); p. 326–327 (ms. rom. 4468).

[148] *Ibidem*, p. 130–131 (ms. rom. 2188); p. 201 (ms. rom. 3162); p. 192 (ms. rom. 4468); *Cronici și povestiri românești versificate...*, p. 93–102 (ms. rom. 4468); p. 188–195 (ms. rom. 2188); p. 222–224, 300–302 (ms. rom. 1437).

[149] V. A. Urechia, *Inscripțiuni după manuscrise*, în „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice", s. II, tomul IX, 1886–1887, p. 57–64 (ms. rom. 496).

[150] *Repertoriul manuscriselor de cronici interne...*, p. 187–188 (ms. rom. 3162).

[151] Ariadna Camariano-Cioran, *Parénèses byzantines dans les Pays Roumains*, în eadem, *Relații româno-elene...*, p. 698–700.

[152] *Archirie și Anadan*, studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Magdalena Georgescu, în vol. *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, coordonatori: Ion Gheție și Alexandru Mareș, II, București, 1997, p. 101–170.

[153] Marius Mazilu, ***Avestița, aripa Satanei***. *Redacțiile românești*, în „Limba română", LXII, 2013, 4, p. 491–498.

[154] *Fiziologul*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție și glosar de V. Guruianu, în vol. *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, II, p. 11–100.

[155] *Halima și alte cărți populare*, p. 93–146; Violeta Barbu, ***Viața lui Esop***. *Studiu critic*, București, 1999.

[156] *Halima și alte cărți populare*, p. 201–215 (ms. rom. 2088).

[157] Pentru această scriere, cu trimitere și la manuscrisele de la Biblioteca Academiei Române: Ioana Andreescu, *Istoria poamelor. Redacțiunile românești*, în „Cercetări literare", II, 1936, p. 79–101; Ariadna Camariano-Cioran, ***Poricologos*** *și* ***Opsarologos*** *grecesc. Condamnarea Strugurelui și răzvrătirea Țărului în limba bizantină și prelucrările lor în neogreacă, slavă, turcă și română cu o introducere despre* ***Povestea păsărilor*** *și* ***Povestea patrupedelor***, în eadem, *Relații româno-elene...*, p. 89–121, 141–142 (ms. rom. 2989); Ioan-Augustin Guriță, *O variantă necunoscută a* ***Poricologos****-ului într-un manuscris putnean din ultimul sfert al veacului al XVIII-lea*, în „Analele Putnei", X, 2014, 1, p. 261–276.

[158] *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, coordonator: Alexandru Mareș, X. *Legenda duminicii*, studiu monografic, ediție și glosar de Emanuela Timotin, București, 2005; Emanuela Timotin, *A scrie, a citi, a avea. Despre difuzarea manuscrisă a* ***Legendei duminicii*** *în spațiul românesc*, în vol. ***Floarea darurilor***. *In memoriam Ion Gheție*, p. 189–205.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

crucii[159], *Palia istorică*[160], *Povestea lui Satanail*, *Sindipa*[161], *Tâlcul plânsurilor Ieremiei prorocului pentru Erusalim*, *Varlaam şi Ioasaf*[162], *Versul lui Adam*, traducerile (inclusiv de manifeste antiotomane): *Ceasornicul domnilor* de Antonio de Guevara, *Facerea lui Ioan Sighismund fon Ţinten, de la Câmpii Elisii*[163], *Facerea lui Ioann Plocov, sfetnicul lui Olstii, la pricinile céste de acum* (*Traduction du poème de Jean Plokof, conseiller de Holstein sur les affaires présentes*) şi *Toaca împăraţilor* (*Le tocsin des rois aux souverains de l'Europe*) de Voltaire[164], *Palatul crailor leşeşti*[165], *Rugăciuni a neamului grecilor către toată creştinească Evropă* de Giovanni Del Turco[166], versurile religioase, cântecele de stea, *Versu frumos de lume*, fabulele şi istorioarele morale, precum o *Istorie foarte de folos pentru tutun*, culeasă din *Pateric*[167].

De cealaltă parte, **miscelaneele laice** includ, între altele, „cărţi populare", legende şi povestiri: *Alexăndria*, *Archirie şi Anadan*, *Avestiţa, aripa Satanei*, *Bertoldo*, *Cântecul lui Adam* (*Versul lui Adam*), *Cuvânt de înţelepciunia lui Solomon şi de mueria lui*[168], *Cuvânt pentru Melchisedec*, *Fiziologul*, *Floarea*

---

[159] *Lemnul crucii*, studiu filologic, studiu lingvistic şi ediţie de Emanuela Timotin, în vol. *Cele mai vechi cărţi populare în literatura română*, V, p. 107–199; Mihai Moraru, *Cuvânt pentru lemnul crucii*, în idem, *Studii şi texte*, II, p. 33–46.

[160] *Cele mai vechi cărţi populare în literatura română*, coordonatori: Ion Gheţie şi Alexandru Mareş, IV, *Palia istorică*, studiu filologic, studiu lingvistic şi ediţie de Alexandra Moraru şi Mihai Moraru, Bucureşti, 2001; Mihai Moraru, *Cuvânt pentru Adam şi Eva*, în idem, *Studii şi texte*, II, p. 11–32.

[161] *Sindipa*, text stabilit, studiu lingvistic şi filologic, glosar de Magdalena Georgescu, în vol. *Cele mai vechi cărţi populare în literatura română*, I, p. 195–320.

[162] N. A. Ursu, *Prima traducere românească a versiunii comprimate a romanului* ***Varlaam şi Ioasaf*** *din* ***Vieţile sfinţilor***, în idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti...*, p. 137–144 (ms. rom. 63).

[163] Zamfira Mihail, *Difuzarea oficială a ştirilor şi opţiunea românească (1789–1820)*, în vol. *Sud-Estul european în vremea Revoluţiei Franceze. Stări de spirit, reacţii, confluenţe*, coordonator: Alexandru Duţu, Bucureşti, 1994, p. 62–71.

[164] Ariadna Camariano-Cioran, *Voltaire şi Giovanni Del Turco traduşi în limba română pe la 1772*, în eadem, *Relaţii româno-elene...*, p. 273–280; Alexandru Duţu, *Voltairianism şi rousseauism*, în idem, *Explorări în istoria literaturii române*, Bucureşti, 1969, p. 72–73; Violeta Barbu, *Cele mai vechi traduceri din Voltaire în limba română*, I–II, în „Limba română", XXXVI, 1987, 6, p. 525–532; XXXVII, 1988, 1, p. 39–54 (ms. rom. 1408); N. A. Ursu, *Traducerile logofătului Toma Dimitriu...*, p. 195–199.

[165] Mihai Mitu, *O carte de înţelepciune: „Palatul crailor leşeşti"*, în idem, *Oameni şi fapte din secolul al XVIII-lea românesc (Schiţe de istorie literară)*, Bucureşti, 1999, p. 82–96, 202–206 (ms. rom. 47; ms. rom. 1408).

[166] Ariadna Camariano-Cioran, *Voltaire şi Giovanni Del Turco...*, p. 273–280; N. A. Ursu, *Traducerile logofătului Toma Dimitriu...*, p. 195–199.

[167] Ms. rom. 3933. Scrierea nu trebuie confundată cu *Discursul împotriva tutunului* al lui Nicolae Mavrocordat, redactat în limba greacă, la începutul secolului al XVIII-lea, şi tipărit la Iaşi, în 1786; Ioan Bianu, Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, II, p. 316, nr. 509; Tudor Dinu, *Dimitrie Cantemir şi Nicolae Mavrocordat. Rivalităţi politice şi literare la începutul secolului XVIII*, cuvânt-înainte de Giorgios Dion. Poukamisas, Bucureşti, 2011, p. 110–114; Andrei Oişteanu, *Narcotice în cultura română. Istorie, religie şi literatură*, ediţia a III-a, revăzută, adăugită şi ilustrată, Iaşi, 2014, p. 104–108.

[168] Sabina Ispas, *Preminte Solomon. Legenda populară românească între canonic şi apocrif*, Bucureşti, 2006, p. 161–170 (ms. rom. 1735; ms. rom. 3518).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

darurilor, *Halima*, *Iosif și Aseneth*, *Istoria ethiopicească*[169], *Istoria lui Ahasverus*[170], *Istoria lui Erotocrit*[171], *Istoria lui Imberie, fecior împăratului a Provenții* (*Histoire de Pierre de Provence et de la belle Maguelone*)[172], *Istoria lui Priiam, împărat al cetății Troadei* sau *Istoria Troadei cetăți*, *Istoria lui Stinderie preînțeleptul*, *Istoria poamelor* (*Poricologos*), *Istoria Sindipii filosoful*, *Istoria tarelui Samson, câte au făcut și câte au pătimit până la moartea lui, cum s-au înșălat de o muiare*, *Istoriia morții carii iaste în lume*, *Istoriia unui voinic înțălept și învățat, întrebându-să din ponturi cu o fată a unui împărat*[173], *Început de luoarea cetatea Troadii*, *Legenda duminicii*, *Moartea lui Avraam*, *Pentru capul lui Adam*[174], *Pentru tăierea mâinilor împărătesii Țării Frânceșți* (*Genoveva de Brabant*)[175], *Poveste la plângerea proorocului Ieremiei pentru Ierusalim*, *Povestea unei fete de vizir cu un halvagiu*, *Vitejia voinicului viteaz ce au făcut cu Moartea*[176], *Varlaam și Ioasaf*[177], *Viața și pildele lui Esop*. Nu puține sunt traducerile, atât de scrieri literare, cât și de texte revoluționare și manifeste: *Ceasornicul domnilor* de Antonio de Guevara, *Cuvânt de deșteptare ce au spus cetățeanul Carnot, fruntașul frânțozesc, pe Câmpu Marsului, în zioa 14 iulie, a 4-le an republici lor, adică 796*, *Istoria lui Alțidalis și a Zelidiei* de Vincent Voiture, *Istoria lui Tarlo și a prietenilor săi*, *Întâmplările lui Isminii și a Ismeniei* de Eumathios Makrembolites[178], *Întâmplările lui Telemah* de abatele Fénelon[179], *Principii atingătoare de Revoluția Franceză*[180], *Rugăciune a neamului grecilor către toată creștineasca Evropă* de Giovanni Del Turco, Scrisoarea *lui Ioan*

---

[169] Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești...*, p. 223 (ms. rom. 3531).

[170] Andrei Oișteanu, *Imaginea evreului în cultura română. Studiu de imagologie în context est-central-european*, ediția a III-a, revăzută, adăugită și ilustrată, Iași, 2012, p. 398.

[171] Eugenia Dima, *Poemul* ***Erotocrit*** *al lui Vincenzo Cornaro în cultura română. Versiunea lui Alecu Văcărescu*, Iași, 2014 (ms. rom. 1319).

[172] *Cărțile populare în literatura românească*, II, p. 11–25; *Halima și alte cărți populare*, p. 343–361 (ms. rom. 1817).

[173] I. C. Chițimia, *Un basm necunoscut înregistrat în secolul al XVIII-lea*, în „Revista de istorie și teorie literară", 17, 1968, 1, p. 109–118 (ms. rom. 1344).

[174] Mihai Moraru, *Cuvânt pentru lemnul crucii*, p. 43–44 (ms. rom. 3275).

[175] N. N. Condeescu, *La légende de Geneviève de Brabant et ses versions roumaines*, București, 1938, p. 314–325.

[176] Mihai Moraru, *Studii și texte*, I. *O carte populară necunoscută:* ***Viteazul și Moartea***, București, 2005, p. 113–122 (ms. rom. 3518); p. 123–128 (ms. rom. 1151).

[177] N. A. Ursu, *Prima traducere românească a versiunii comprimate a romanului* ***Varlaam și Ioasaf***..., p. 137–144 (ms. rom. 3186).

[178] Mircea Anghelescu, ***Ismin și Isminia***. *(Date noi despre traducerile românești din literatura universală de la sfârșitul secolului al XVIII-lea)*, în idem, *Preromantismul românesc (până la 1840)*, București, 1971, p. 102–107; N. A. Ursu, *Traduceri necunoscute din tinerețea lui Alecu Beldiman*, p. 253–254 (ms. rom. 4246).

[179] Ileana Vîrtosu, *Un manuscris românesc al* ***Întâmplărilor lui Telemac*** *de Fénelon: filieră, localizare, datare, paternitate*, în „Limba română", XXV, 1976, 1, p. 25–36; Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești...*, p. 236, nota 50; N. A. Ursu, *Ierodiaconul Gherasim Putneanul...*, p. 212–213 (ms. rom. 1576).

[180] Al. Duțu, *Mișcarea iluministă moldoveană de la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în „Studii", XIX, 1966, 5, p. 921–922, 926–928 (ms. rom. 573).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Sighizmond fon Țeltin, de la Câmpii Elisie către Potenchin, Tălmăcire afacerii lui Ioan Plokof, sfetnicul lui Olstein, la pricinile céste de acum şi *Toaca împăraților* de Voltaire[181]. Acestora le urmează *Viața lumii* de Miron Costin, stihuri ale mitropolitului Dosoftei şi ale lui Duca Sotiriovici, *Versuri pentru Filogont, împăratul Eghipetului, pentru Ierofila, fiica sa, şi pentru Panaret cel viteaz*, versuri religioase, versuri despre iad, versuri morale, versuri pe tema morții, versuri la stema Moldovei, cântece de stea, bocete, povestiri în versuri, satire, fabule, ghicitori, povestiri biblice, povestiri orientale, istorioare morale, din care nu lipseşte *Învățătura pentru tiutiun*.

Mai sunt şi diverse documente, formulare de scrisori, tâlcul buchilor, tabla lui Pitagora, *Cum are să se măsoare cu cotul un poloboc cu vin sau alt fel de băutură*[182], dar şi aşa-numita *Carte de pictură a lui Radu Zugravul*[183]. Rețetele gospodăreşti, dintre care le-aş aminti pe cele „de dulcețuri şi de vutcă", apar frecvent, ca şi amuletele, careul Sator, talismanele, rețetele de pagubă, descântecele[184] ori rețetele medicale[185], precum „leacul de frânțe"[186] sau „dohtoria de sfrinție"[187]. Mai rare sunt jocurile de noroc cu zaruri.

Miscelaneele laice cuprind şi gramatici, un vocabular greco-român[188], un vocabular greco-româno-turc, zilele săptămânii în diverse limbi, dar şi o copie a *Îndreptării legii*.

În ceea ce priveşte textele teologice şi literatura religioasă (în bună parte apocrifă), lista conține *Evanghelistare*, molitve, rugăciuni, psalmi, acatiste, paraclise, canoane, texte de teologie polemică, omilii, cazanii, orații, catehisme, întrebări şi răspunsuri[189], învățături, tâlcuiri, sfaturi creştine, sinaxare, vieți de sfinți (de exemplu, *Viața patriarhului Nifon al Constantinopolului* de Gavril Protul[190] şi

[181] Idem, *Voltairianism şi rousseauism*, p. 71–73; Violeta Barbu, *Cele mai vechi traduceri din Voltaire...*, I, p. 525–532, şi II, p. 39–54 (ms. rom. 499).

[182] V. şi ediția tipărită la Bucureşti, în 1795: Ioan Bianu, Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, II, p. 376, nr. 588.

[183] Teodora Voinescu, *Radu Zugravul, 1740–1802*, Bucureşti, 1978.

[184] Emanuela Timotin, *Descântecele manuscrise româneşti...*, p. 251, nr. XIII; p. 277, nr. XXXVI; p. 291, nr. L (ms. rom. 1320); p. 253, nr. XV; p. 264, nr. XXVI (ms. rom. 3275); p. 261, nr. XXIII (ms. rom. 2313); p. 280, nr. XXXIX; p. 326, nr. LXXXIV (ms. rom. 4104); p. 281, nr. XL; p. 327–328, nr. LXXXV; p. 340–341, nr. XCIV; p. 342, nr. XCV; p. 361, nr. CXIV (ms. rom. 1155); p. 292, nr. LI; p. 293, nr. LII; p. 334, nr. XC; p. 354, nr. CVII; p. 367, nr. CXX; p. 368, nr. CXXI; p. 369, nr. CXXII (ms. rom. 3479); p. 298, nr. LVI; p. 324, nr. LXXXII; p. 325, nr. LXXXIII (ms. rom. 1517); p. 300, nr. LVIII (ms. rom. 270); p. 314, nr. LXXII (ms. rom. 4903); p. 343, nr. XCVI; p. 344, nr. XCVII; p. 363, nr. CXVI (ms. rom. 4917).

[185] G. T. Kirileanu, *Scrieri*, II, ediție îngrijită, note, comentarii şi bibliografie de Constantin Bostan, Bucureşti, 1997, p. 138 (ms. rom. 270).

[186] Ms. rom. 1517.

[187] Ms. rom. 2150.

[188] Lia Brad Chisacof, *Româna în secolul fanariot*, p. 156 (ms. rom. 3137).

[189] *Pentru fulgere şi pentru tunete cum să fac*, p. 45–72 (ms. rom. 1151).

[190] Nic. M. Popescu, *Nifon II patriarhul Constantinopolului*, în Academia Română, „Memoriile Secțiunii Istorice", s. II, tomul XXXVI, 1913–1914, p. 744; *Repertoriul manuscriselor de cronici interne...*, p. 146 (ms. rom. 3488).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Viața Sfântului Constantin cel Mare), paterice, minuni, porunci religioase, cântări, stihoslovii, simboluri liturgice, fragmente evanghelice, ziceri apocrife ale Mântuitorului și ale Apostolilor sau o descriere a Bisericii Sfântului Mormânt. Dintre titluri, se pot cita: *Alfavita sufletească*, *Cuvânt pentru învățătură al lui Avraam*, *Cuvântul lui Isac*, *Descoperirea celor douăsprezece vineri*, *Descoperirea Sfintei Liturghii*, *Despre soboarele ecumenice*, *Limonarion*, *Minunile Maicii Domnului*, *Numele Domnului nostru Iisus Hristos*, *Numele Maicii Domnului*, *Patimile Mântuitorului*, *Poveste foarte de folos a lui Theofil pentru ascultarea părinților și pentru Sfânta Liturghie*, *Poveste și pitrecire dreptului Avram*, *Povestire despre veșmântul lui Hristos aflat în Iviria*, *Răspuns pentru sfintele icoane*, *Sentința lui Pilat*, *Visul Maicii Domnului*, iar dintre autori: Agapie Landos, Antim Ivireanul, Calist și Ignatie Xanthopolii, Efrem Sirul, Ieronim, Ioan Cucuzel, Ioan Damaschin, Simion Stâlpnicul și Vasile cel Mare.

Ilustrative pentru scrierile escatologice și de prevestire sunt: *Aceasta este steaoa Țitera*, *Apocalipsul Apostolului Pavel*[191], *Cele 12 visuri a lui Sahanci împărat*, *Pentru moaștele lui Costandin împărat și pentru prorociia Țarigradului, învățătură*, *Roata lui Solomon*, *Rojdanice* (precum *Cartea zodiii lui Eraclie împărat*[192]), *Gromovnice*, *Trepetnice*, zile bune și rele, ceasuri bune și rele, roata norocului, previziuni meteorologice după ziua din săptămână, când cade Crăciunul, oracole, farmece, superstiții, tălmăciri ale viselor, vedenii și prevestiri.

Apar și calendare[193]: copii ale aceluia tipărit la Brașov, în 1733[194], *Corgerea lunilor* sau *Calendarul pe șapte planete*.

Divanul lui Dimitrie Cantemir, *Învățătura lui Agathon filosoful din ceata lui Pithagora*, cugetările lui Oxenstiern[195] și alte cugetări, meditațiile, considerațiile despre vârsta omului, dialogurile și pildele filosofice[196], sentințele, parimiile și proverbele alcătuiesc împreună categoria textelor filosofice.

În zbornice și-au mai aflat locul elemente de astronomie populară, *Ceasornicul astronomiii*, *Selinodromion* (*Alergarea lunilor*), liste cu crugul lunii, pascalii și mâna Sfântului Ioan Damaschin.

Scrierile de geografie sunt puține: *Câți munți sunt mari și înalți în lume și cum să chiamă numele lor*, respectiv *Spunere câte mile țin ostroavele céle mari*.

---

[191] Andrei Timotin, *La littérature eschatologique byzantine*..., p. 157.

[192] Gabriel Mihăilescu, *Vechi texte românești de prevestire*: ***Rojdanicul***, în „Analele Universității București". *Limba și literatura română*, LIX, 2010, 1, p. 81–90.

[193] Mircea Tomescu, *Calendarele românești*..., p. 41, nr. 1 (ms. rom. 270); p. 42 (ms. rom. 1326).

[194] Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, p. 48, nr. 207.

[195] Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești*..., p. 243 și nota 59 (ms. rom. 96).

[196] Idem, *Un livre de chevet dans les pays roumains au XVIIIe siècle*..., p. 513–533; idem, *Coordonate ale culturii românești*..., p. 51–53 (ms. rom. 273; ms. rom. 1125; ms. rom. 1286; ms. rom. 1364; ms. rom. 1785; ms. rom. 3145; ms. rom. 3275). *Pildele filosofești* cuprinse într-un miscelaneu au fost copiate după cartea tipărită în 1783: Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, p. 280, nr. 460 (ms. rom. 3145).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

În schimb, literatura istorică abundă: cronografe[197], istorii biblice, *Istoriia pentru surparea sfintei cetăți Ierusalimului* sau *Istoria răsipirei Ierusalimului* (după Flavius Josephus), *Graiul solului tătăresc către Alexandru Machidon* de Miron Costin, *Istorie pentru facerea slăvitei cetăți Țarigradului* sau *Pentru începerea Țarigradului*, *Împărăție lui Vasilie Machedon*, *Împărăție lui Leon cel Preaînțăleptu*, *Pentru luare preslăvitei cetăți Țarigradului* sau *Istoria luării Țarigradului*, *Istoria slovenilor*, atribuită lui Inochentie Ghizel, *Istoriia când au mers turcii să ia Beciul*, letopisețe din Moldova și Țara Românească[198], *Cronica Războiului Ruso-Turc de la 1768–1775* de Dumitrache stolnicul[199] și *Cronologia tabelară* a aceluiași autor[200], *Ponturile contenirii armelor pentru adunarea marilor soli ai Rosiei, a Ghermaniei, ai Prusiei, ai Porții Othomanicești, carii s-au adunat lângă Focșani, pentru așăzarea păcii între moscali și între turci, după războiul anilor 1769, 1770, 1772*, povestirea mitropolitului Gheorghe al IV-lea al Moldovei (*Copiia pentru sfânta icoană a Maicei Precistii de la Mănăstire Nemțului și pentru Mitropolia Moldovii* sau *Înștiințare facem pentru obiceiul pământului Moldovii...*)[201], cronici versificate[202], însemnări cronicărești[203] și liste cu domnii Țării Românești. În privința literaturii pseudo-istorice, de natură escatologică, trebuie reținute o istorie a Rusiei și *Ecaterina al doile. Istorie adunată a împărății rusășți din ceputul ei pân-la anul de acum*[204].

---

[197] Mioara Dragomir. ***Hronograf den începutul lumii*** *(ms. 3517). Probleme de filologie*, Iași, 2007; Mioara Săcrieru-Dragomir. *Datarea* ***Hronografului den începutul lumii*** *... Manuscrisul 3517*, în vol. *Gabriel Strempel la 80 de ani...*, p. 673–682 (ms. rom. 3517).

[198] Referințe la letopisețele copiate în miscelaneele laice: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne...*, p. 60, 82 (ms. rom. 168); p. 60–61, 83 (ms. rom. 233); p. 61, 83 (ms. rom. 236); p. 74–75, 85, 185 (ms. rom. 353); p. 75, 86 (ms. rom. 401); p. 153, 174 (ms. rom. 1817); p. 153, 174–175 (ms. rom. 2150); p. 98 (ms. rom. 3102); p. 99, 109, 170–171 (ms. rom. 5683).

[199] *Ibidem*, p. 195 (ms. rom. 3506).

[200] *Ibidem*, p. 189 (ms. rom. 4649); Al. A. Vasilescu, *Cronologia tabelară. Data alcătuirii și autorul ei*, în „Revista istorică română", II, 1932, IV, p. 367–381; III, 1933, I, p. 54–77.

[201] *Repertoriul manuscriselor de cronici interne...*, p. 57 (ms. rom. 3102; ms. rom. 3692); Alexandru Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în idem, *Bizanțul, Biserica și cultura românească. Studii și articole de istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea I. P. S. Daniel, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Iași, 2003, p. 36 și nota 76; Arhimandritul Ciprian Zaharia, *Iosif I Mușat, întâiul mare ierarh român. Noi mărturii privind viața culturală și spirituală a Moldovei în secolele XIV și XV*, Editura Episcopiei Romanului și Hușilor, s. l., 1987, p. 256–268; Ștefan S. Gorovei, *Un episod din „recuperarea" Bizanțului: prima „operă" a spătarului Nicolae „Milescu"*, în idem, *Între istoria reală și imaginar. Acțiuni politice și culturale în veacul XVIII*, Iași, 2003, p. 26 și nota 32; idem, *O biografie nescrisă: mitropolitul Gheorghe IV al Moldovei*, în idem, *Între istoria reală și imaginar...*, p. 77–85.

[202] *Repertoriul manuscriselor de cronici interne...*, p. 128 (ms. rom. 830); p. 130, 136, 180 (ms. rom. 1629); p. 130, 180 (ms. rom. 2150); p. 132–133 (ms. rom. 4104); *Cronici și povestiri românești versificate...*, p. 60–66 (ms. rom. 2150); p. 106–114 (ms. rom. 1417); p. 116–122 (ms. rom. 1344); p. 128–140 (ms. rom. 1319); p. 188–195 (ms. rom. 2150).

[203] Ioan Bianu, *Catalogul manuscriptelor românești*, I, p. 646–651, nr. 298; *Repertoriul manuscriselor de cronici interne...*, p. 139 (ms. rom. 298).

[204] N. Iorga, *Cărți și scriitori români din veacurile XVII–XIX*, în Academia Română, „Memoriile Secțiunii Literare", s. II, tomul XXIX, 1907, p. 179–181 (ms. rom. 3102); Andrei Timotin, *Preocupări românești de istorie universală...*, p. 67.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Literatura parenetică din miscelaneele laice este ilustrată de *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Theodosie*[205] și de *Învățăturile împăratului Vasile Macedoneanul către fiul său, Leon*.

Cercetarea manuscriselor românești de la Biblioteca Academiei Române, provenind din Moldova și Țara Românească, datate sau databile cu certitudine în veacul al XVIII-lea, pune în evidență câteva aspecte care merită remarcate. Atât miscelaneele bisericești, cât și cele laice conțin în general aceleași tipuri de scrieri, dar în proporții inverse: în primul caz, majoritatea o formează desigur literatura teologică, în cel de-al doilea, „beletristica"[206] și operele istorice. Interesul pentru textele cu întrebuințări practice, pentru manuale, pentru scrierile de filosofie, geografie sau medicină, altfel spus pentru lucrurile noi, erudite și utile, este altminteri comun. În ciuda faptului că unele dintre apocrife ori literatura de prevestiri și cea escatologică erau interzise[207], deși „nu se poate vorbi despre o politică a Bisericii noastre de a combate constant și cu fermitate producțiile literare apocrife"[208], asemenea scrieri erau copiate cu osârdie, chiar și pentru cititorii din mănăstiri. Ba, mai mult decât atât, s-a putut dovedi că unele apocrife religioase erau citite în biserică și erau utilizate ca material pentru predică[209].

Structura miscelaneelor dă impresia unui haos absolut, neîngăduind, la prima vedere, identificarea eventualelor preferințe manifestate de copist sau comanditar. Altfel spus, un gust pentru citit exista cu siguranță, dar el nu era încă format, controlat, ordonat, disciplinat. Specificul miscelaneelor pare să se afle în contradicție cu acela al numeroaselor condici și liste, care vădesc o certă aplecare a oamenilor vremii spre ordine și rigoare. De fapt, contradicția este numai aparentă. Zbornicele reprezintă și ele produsul aceleiași gândiri metodice, pentru că sunt, la rândul lor, o „colecție obsesivă"[210]. Alcătuitorii lor nu selectau textele în funcție de autor, de gen, de subiect sau de epoca în care fuseseră scrise, ci adunau totul ca să

---

[205] *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, text ales și stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu, cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mihăilă, studiu introductiv și note de Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, București, 1970 (ms. rom. 3488).

[206] Folosesc ghilimelele întrucât, pentru veacul al XVIII-lea, termenul „beletristic" îmi pare nepotrivit (v. și Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești...*, p. 39).

[207] N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 331–336; Alexandru Mareș, *Considerații pe marginea indicelor de cărți oprite din secolul al XVII-lea*, în idem, *Cărți populare din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea...*, p. 222–251. În *Șeapte taine a besearecii* se prevedea canonisirea celor „ce vor vrăji în steale pentru să cunoască multe lucruri de ceale neștiute" și celor „ce-și socotesc dzua întru carea s-au născut și dzic c-au fost bună sau rrea" (***Șeapte taine a besearecii. Iași. 1644***, ediție critică, notă asupra ediției și studiu filologico-lingvistic de Iulia Mazilu, cuvânt-înainte de Eugen Munteanu, Iași, 2012, p. 223, glava 17). Tot la fel, potrivit *Îndreptării legii*, trebuiau pedepsiți cei „carii citesc stealele" și cei care „vor căuta de vor socoti zioa în carea se-au născut, bună iaste au rea" (***Îndreptarea legii. 1652***, ediție întocmită de Colectivul de drept vechi românesc, condus de Andrei Rădulescu, București, 1962, p. 302, glava 328).

[208] Alexandru Mareș, *op. cit.*, p. 251.

[209] Idem, *Trei note despre apocrifele religioase*, p. 86–94.

[210] Umberto Eco, ***Vertigo***. *Lista infinită*, traducere din limba italiană Oana Sălișteanu, documentare și traducere Georgiana-Monica Iorga, București, 2009, p. 67.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

nu se piardă, inclusiv cărți tipărite. „O am prefăcut această carte scoțindu-o de pre carte tiparnică. Și o am scris cu mâna și cu condeiul pentru ca să se mai înmulțască talantul la mai mulți [...]. Pentru că de cumpărat, ca să cumpăr, cu tipariul cartea aceasta, n-am găsit ca să o cumpăr, ci o am scris de pre alta tipărită, pentru ca să să adape cei însătoșați de cuvântul lui Dumnezeu", mărturisea, la 1792, Anania, dascălul de la Biserica Sfânta Vineri[211]. Asupra acestei practici, a multiplicării „cu mâna și cu condeiul" a unor volume tipărite, ar trebui să se zăbovească mai mult[212]. Copiștii veacului al XVIII-lea puneau laolaltă tot ceea ce socoteau că le-ar fi de folos și tot ceea ce-i interesa la un moment dat, eventual doar fragmente „de care nu se putea despărți"[213]. Iată-l, de pildă, pe Antohi Hociung care, potrivit spuselor sale, în 1793, după ce a isprăvit transcrierea unei istorii a Rusiei, „fiindcă am mai găsit și alte scrisori bune pentru oareșcare științe, m-am îndemnat a nu le lăsa nescrisă nici pe aceste"[214]. Criteriile de valoare sau estetice nu intrau în discuție, iar spiritul critic nu se manifesta în chip evident. Ar fi de văzut dacă această teamă a risipirii nu va fi fost un reflex al trecerii de la „lectura intensivă", a unui număr limitat de texte (de regulă, religioase), la „lectura extensivă", a unei game din ce în ce mai variate de lucrări – proces bine cunoscut în Europa Occidentală[215].

În comparație cu perioadele anterioare, se constată o creștere a numărului de cunoscători ai buchilor, atât printre clerici, cât și printre laici[216]. Și nu mă refer aici la cei care reușiseră să învețe a-și face propria semnătură, ci la oamenii care întocmeau condici, catastife, liste sau pomelnice și care copiau masiv texte de diferite tipuri. Pe filele unora dintre manuscrise, ei strecoară uneori versuri, stângace și naive, cu rime forțate și cu motive preluate cel mai adesea din cărțile *Vechiului Testament*. Deși manuscrisele studiate sunt pline de tot soiul de povestiri, de regulă preluate din *Biblie*, din *Pateric* sau din *Viețile sfinților*, niciuna dintre ele nu a inspirat, nu a stimulat vreun exercițiu personal în proză al celor care le copiaseră cu râvnă. S-ar zice că acești copiști erau un fel de mașini de multiplicat ale vremii lor și că erau lipsiți de capacitatea sau nevoia de a crea ei înșiși. Scrisul era o activitate lucrativă, animată de un spirit mai degrabă practic decât creativ, spirit care-l făcea, de pildă, pe un călugăr de la Hurezi să declare: „La leat 1768,

---

[211] Ms. rom. 1937.

[212] P. P. Panaitescu, *Recenzie* la *G. Strempel, **Copiști de manuscrise românești până la 1800**. Vol. I, Buc., Editura Academiei RPR, 1959, 352 p.*, în „Studii și cercetări de bibliologie", V, 1963, p. 397–398. Alexandru Duțu era de părerea că preferința pentru manuscrise se datorează felului în care acestea erau percepute de beneficiarii lor: „manuscrisul e mai apropiat de forma de dialog, decât cartea, mai închistată și mai legată de formele unei comunicări, am spune, «abstracte»" (Alexandru Duțu, *Carte și societate în secolul al XVIII-lea. Premisele unei cercetări*, în idem, *Explorări în istoria literaturii române*, p. 42).

[213] Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești...*, p. 52.

[214] Ms. rom. 3102.

[215] Reinhard Wittmann, *Une révolution de la lecture à la fin du XVIIIe siècle ?*, în vol. *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, sous la direction de Guglielmo Cavallo et Roger Chartier, Paris, 2001, p. 356–357.

[216] V. spre comparație, situația din restul Europei: *ibidem*, p. 360–362.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

eu, monahul Rafail, am scris această carte răposatului întru fericire, părintelui Parthenie, episcop Râmnicului. După a sfinții sale cătră Domnul ducere din viața aceasta, am luat această carte supt a mea moștenire, fiind mai volnic eu a-mi moșteni a mea osteneală, decât alții, însă înaintea preasfințitului părintelui Grigorie, proin mitropolitul, fiindcă nici plată pe deplin pentru scrisul aceștii cărți n-am luat de la răposatul"[217]. Uneori, copierea de cărți era o modalitate de a alunga plictiseala. O afirmă logofătul Neculaie, la 1783: „șăzându fără treabă, am scris-o"[218]. Un călugăr surghiunit la Mănăstirea Tismana, în 1794, „șăzând făr-de nici o treabă", se apucase să transcrie niște vieți de sfinți[219]. În 1800, logofătul Alexandru Anghelcic de la sărăria domnească reușise să isprăvească o *Istorie a lui Erotocrit*, „scriind-o pe apucate, în 85 zile, când n-avem triabă"[220]. Existau, prin urmare, oameni care alegeau să-și umple ceasurile libere cu scrisul, ceea ce dovedește implicit că aveau și condiții pentru a face acest exercițiu (spațiu de lucru, lumină, materiale). Erau copiști care scriau pentru urmași, precum ieromonahul Rafail care, la 1782, nota pe o filă de miscelaneu: „am scris această carte, să rămâie copiilor mei, lui Iordache și Ștefan"[221]. Pentru alții, copierea era un gest pios, o rugăciune sau o danie. Un necreștin, botezat la vârsta de 38 de ani și apoi călugărit „în sfântul ostrov al Cernicăi", care nu avea rude „ca să facă vreo pomenire" după moartea lui, copiase un tom de literatură monahală „ca să fie pomenire după sfârșitul mieu"[222]. Tot la pomenire se gândise și popa Anghel, când, în 1790, își încheiase însemnarea de copist al unui miscelaneu cu acest îndemn: „Să béți și pentru mine un pahar de vin"[223].

Între manuscrisele de la Biblioteca Academiei supuse acum cercetării, doar două au fost copiate de femei: un miscelaneu scris în 1796 de schimonahia Micdonia, „încă fiind în lume"[224] și un altul, datorat monahiei Melathia, care lucrase, după cum spune, „pentru pomenirea mea și a părinților miei, Ștefan, Mariia Căriiman"[225].

Un studiu prosopografic despre copiștii de manuscrise din secolul al XVIII-lea ar putea aduce lămuriri despre obârșia, familia, averea și îndeletnicirile acestor personaje, despre mediul social și cel cultural în care trăiseră și se formaseră. Aceasta, cu atât mai mult cu cât mulți dintre ei își declină identitatea prin raportare la propriul tată, la o funcție, la un rang, la un loc, la o biserică sau mănăstire. Investigația prosopografică dublată de cercetarea cărților copiate și a circulației acestora ar putea conduce la identificarea unor inițiative culturale, a unor cercuri de

[217] Ms. rom. 2585.
[218] Ms. rom. 1073.
[219] Ms. rom. 5736.
[220] Ms. rom. 145.
[221] Ms. rom. 3391.
[222] Ms. rom. 3171.
[223] Ms. rom. 3144.
[224] Ms. rom. 3543.
[225] Ms. rom. 4618.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

cărturari sau a unor structuri de solidaritate, precum acelea pe care le-am pus în lumină, dintr-o altă perspectivă, acum mai bine de două decenii[226].

În Țările Române, ca și în apusul Europei, de altfel[227], cărțile au rămas, în tot acest veac, bunuri ale elitelor. Doar deținătorii puterii laice, instituțiile ecleziastice, reprezentanții clerului și oamenii cu ceva bani (nu numaidecât boieri sau burghezi cultivați) își puteau îngădui să comande ori să cumpere manuscrise[228]. O însemnare din 1754 vorbește despre „vivliotichiia Mănăstirii Hurez"[229]. O alta, datată 1729, îl atestă pe un abagiu în calitate de comanditar al unei miscelaneu: „Această carte iaste a lui Lefter abagiul. Cu osteneala lui s-au plătit de s-au scrisu"[230]. În sfârșit, cea de-a treia, din 1782, trădează o plăcere nevinovată a ieromonahului Silvestru: „foarte am iubit a avea cărți pentru mângâere mântuirii sufletului. Și pentru aceasta am scris, ca să să știe că este a me"[231].

Sumedenia de însemnări făcute pe marginile filelor, pe paginile albe sau pe copertele interioare ale manuscriselor a păstrat și amintirea cititorilor[232]. M-am

---

[226] Maria Magdalena Székely, *Conspirateurs et «initiés» dans la Moldavie du XVIIIe siècle*, în „Revue des études roumaines", XIX–XX, 1995–1996, p. 269–280.

[227] Pentru Franța, s-a observat că „starea socială și averea determină și numărul de cărți posedate" (Roger Chartier, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, traducere din limba franceză de Maria Carpov, în loc de prefață: convorbire între Maria Carpov și Roger Chartier, București, 1997, p. 185).

[228] Pentru ceea ce putea să însemne biblioteca unui domn, a unui boier, a unui negustor sau a unei instituții ecleziastice în veacul al XVIII-lea: N. Iorga, *Pilda bunilor domni din trecut față de școala românească*, în Academia Română, „Memoriile Secțiunii Istorice", s. II, tomul XXXVII, 1914, p. 85–120; idem, *Știri noi despre biblioteca Mavrocordaților și despre viața muntenească în timpul lui Constantin vodă Mavrocordat*, în Academia Română, „Memoriile Secțiunii Istorice", s. III, tomul VI, 1927, p. 135–170; V. Mihordea, *Biblioteca domnească a Mavrocordaților. Contribuții la istoricul ei*, în Academia Română, „Memoriile Secțiunii Istorice", s. III, tomul XXII, 1939–1940, p. 359–419; Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca Mavrocordaților de la Mănăstirea Văcărești*, în „Biserica Ortodoxă Română", XCV, 1977, 9–12, p. 1035–1043; N. Iorga, *Vechile biblioteci românești sau ce se cetia odinioară în țările noastre*, în „Floarea Darurilor", I, 1907, p. 65–82; Radu Păun, *Lectures et bibliothèques de la noblesse dans les Principautés roumaines (XVIIIe siècle). Bilan et perspective de recherche*, în vol. *Actes du Symposium international „Le livre. La Roumanie. L'Europe"*, 4eme édition, 20–23 Septembre 2011, I. Première section, *Histoire et civilisation du livre*, textes réunis et présentés par Frédéric Barbier, București, 2012, p. 140–168; Mihail Caratașu, *Catalogul bibliotecii unui mare negustor din veacul al XVIII-lea: Grigorie Anton Avramie*, în „Studii și cercetări de bibliologie", XII, 1972, p. 189–207; idem, *Știri noi privitoare la biblioteca Mitropoliei din București în secolul al XVIII-lea*, în „Studii și cercetări de bibliologie", XIII, 1974, p. 133–150. V. și Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteci umaniste românești. Istoric. Semnificații. Organizare*, București, 1974.

[229] Ms. rom. 2195. Pentru această bibliotecă, v., între altele, N. Iorga, *Biblioteca lui Vodă Brâncoveanu la Hurezi*, în „Revista istorică", XI, 1925, 1–3, p. 4; Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca domnească de la Mănăstirea Hurezu*, în „Mitropolia Olteniei", XXVIII, 1976, 1–2, p. 106–113; XXVIII, 1976, 7–8, p. 612–623; XXIX, 1977, 10–12, p. 797–806; idem, Mihail Caratașu, *Un catalog necunoscut al bibliotecii Mănăstirii Hurezu*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXXVII, 1969, 5–6, p. 590–625.

[230] Ms. rom. 143.

[231] Ms. rom. 2590.

[232] Maria Lupu, ***Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei***, I–IV. *Un corpus*, editat de Ioan Caproșu și Elena Chiaburu. *O imagine a cărții*, în vol. *Pentru o istorie*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

oprit doar asupra acelor datate și care vorbesc în mod cert despre un lector, și nu despre un posesor sau despre o persoană care a făcut exerciții de condei. Din analiza lor se vede că cititorii erau, în primul rând, așa cum ne-am aștepta, oameni ai Bisericii. Sofronie ieromonahul de la Cozia a lăsat, la 24 iunie 1751, o însemnare de lectură pe coperta interioară a unui miscelaneu[233]. Despre popa Barbul de la Episcopia Râmnicului știm că a citit viața Sfântului Ioan Gură de Aur, în 1755[234]. Dichiul Calistru a terminat de citit un *Pateric* la 7 septembrie 1761[235]. Un manuscris al *Scării* lui Ioan Climax s-a aflat sub ochii monahului Moise de la Mănăstirea Secu, în 1776 și ai monahului Timotei, „ungurean din ținutul Bălgradului", în 1778–1779[236]. Pe o filă a unui cronograf care începe cu domnia împăratului Constantin cel Mare, se găsește următoarea însemnare în duh călugăresc: „Am săvârșit cu cetirea acest *Leatopiseț* acum în iunie 20, 1786. Naum ierodiacon din Sfânta Mănăstire Hurezii, fiind scriitoriu al sfintei mănăstiri și soldat nevrédnic sfinților împărați"[237]. „Gheorghie proigumen Fereș, bratu Nectarie igumen" și-a lăsat numele pe un manuscris miscelaneu din biblioteca Mănăstirii Bistrița (Oltenia), a cărui lectură a sfârșit-o la 15 decembrie 1789[238]. Ieromonahul Gherontie a citit, în 1794, mai multe tomuri cu vieți de sfinți: cel consacrat lunii noiembrie l-a isprăvit la 4 iunie[239], cel pentru luna decembrie, la 1 septembrie[240], iar cel corespunzător lunii aprilie, la 4 septembrie[241]. Contemporan cu Gherontie, Anatolie, „proin Râncacioveanu", a notat, la 10 iulie 1794: „Și eu, cel mai mult păcătos decât toți oamenii, puind silință, am petrecut cu citaniia acestui *Hronograf*"[242]. Din același an, dar de la 18 iulie, datează și însemnarea de cititor a monahului Chiriac Dâmboviceanu, lăsată pe paginile unei *Scări* a lui Ioan Climax[243]. Interesantă, din perspectiva practicilor de lectură, este mărturia din 1785, a lui Gherman, eclesiarhul Mitropoliei Țării Românești, care se referă la mitropolitul Grigorie al II-lea: „1785, luna lui noemvrie, am petrecut acest *Hronograf* dintr-o scoarță până în ceialaltă, de multe ori, înnnaintea preasfinții sale, părintelui mitropolitului, chirio chir Grigorie, citindu-i seara, la masă. În loc de vorbă, poftiia citanie la masă"[244].

---

culturală a cărții și a practicilor de lectură, p. 101–103. Pentru cititori și practicile lecturii în secolul al XVIII-lea: Daniel Barbu, *Loisir et pouvoir...*, p. 17–27; idem, *Scrisoare pe nisip...*, p. 59–76; idem, *Bizanț contra Bizanț...*, p. 156–176; Oana Andreea Tinca, *Practici de lectură în secolul al XVIII-lea românesc: însemnările pe manuscrise*, în vol. *Pentru o istorie culturală a cărții și a practicilor de lectură*, p. 161–166.

[233] Ms. rom. 2518.
[234] Ms. rom. 2107.
[235] Ms. rom. 146.
[236] Ms. rom. 5419.
[237] Ms. rom. 2583.
[238] Ms. rom. 2516.
[239] Ms. rom. 1882.
[240] Ms. rom. 1883.
[241] Ms. rom. 1887.
[242] Ms. rom. 1926.
[243] Ms. rom. 2569.
[244] Ms. rom. 2601.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Cântăreţul şi logofătul Gheorghe Bălcescu s-a ostenit cu un cronograf, pe care mărturiseşte că „mult am citit", în vremea în care a stat la Mănăstirea Hurezi, între 1743 şi 1751[245]. La 1759, un Ioan din Ţara de Jos a lăsat o însemnare de lector pe un exemplar din *Scara* lui Ioan Climax[246]. Iordachi Roset a citit un miscelaneu de cronici moldoveneşti în 1763[247]. Fiul lui Iordache mare vornic, Vasile Rusăt, şi-a aşternut numele, în 1766, pe filele unui manuscris cuprinzând, între altele, scrierea lui Agapie Landos, *Mântuirea păcătoşilor*[248]. Un „Gheorghie logofăt sin Tatul" a terminat lectura unui miscelaneu cu mai multe scrieri istorice, la 20 ianuarie 1794[249]. Stan, logofeţelul din Caracal, a isprăvit un miscelaneu la 13 iulie 1794[250]. Interesante sunt apoi însemnările lăsate pe un manuscris care cuprinde *Hronograful* lui Pătraşco Danovici: ierodiaconul Ghedeon, l-a „pitrecut" la 31 martie 1738, Ioan, preotul de la Biserica Sfinţii Athanasie şi Chiril din Iaşi, la 20 ianuarie 1768, dascălul Costandin de la Biserica Sfinţii Theodori, tot din Iaşi, la 27 ianuarie 1768, iar Lupaşcu zet Manoilă l-a citit „din scândură până în scândură" la 27 martie 1776, găsind „multe lucruri minunate şi de folos"[251]. Ioan Rac era un cititor dintre cei care împrumutau cărţi[252]: el luase un miscelaneu de la „chir Stan" şi-l citise „din blană până în blană" în zilele lui Nicolae vodă Caragea, terminându-l la 5 iulie 1782[253]. Până şi un băiat de prăvălie se putea mândri, la 28 noiembrie 1800, că citise un manuscris miscelaneu: „Şi am scris eu, robul lui Dumnezeu, eu, Mihai băiatul, sluga dă la jupân hagi Penu, ce am fost la boltă la hanul Colţii"[254]. Ceea ce trebuie să ne dea de gândit este faptul că puţine dintre însemnările studiate au păstrat numele unor femei care se îndeletniciseră cu lectura. Pe lângă însemnări de posesie sau de interes personal, precum, de pildă, cele ale hătmănesei Safta Ruset[255], am reuşit să identific doar două notiţe de cititor ale unor femei, ceea ce nu ne îngăduie să facem nici o observaţie cu privire la gusturile literare şi canoanele lor de lectură. Una dintre cititoare este „fiica dumnealui răposatului Radului Golescului biv vel spătar", care terminase o *Biblie* la 31 mai 1765[256]. Cealaltă este probabil soţia unui copist, Toma Andrieş, care a scris, la rândul său, într-un zbornic: „Într-această istorie am cetit şi eu, Ilinca Andrieş. 1799 dechemvrie 23"[257]. Să fie, oare, aceasta dovada că femeile de la noi nu aveau timp să citească sau că preferau, ca şi semenele lor din Occident, lectura în societate?[258].

[245] Ms. rom. 2583.
[246] Ms. rom. 5419.
[247] Ms. rom. 1298.
[248] Ms. rom. 2463.
[249] Ms. rom. 353.
[250] Ms. rom. 3379.
[251] Ms. rom. 1469.
[252] Pentru această practică, v. şi situaţia din Franţa: Roger Chartier, *Lecturi şi cititori în Franţa Vechiului Regim*, p. 201–203.
[253] Ms. rom. 1505.
[254] Ms. rom. 1766.
[255] Ms. rom. 1298.
[256] Ms. rom. 4389.
[257] Ms. rom. 5208.
[258] Reinhard Wittmann, *Une révolution de la lecture à la fin du XVIIIe siècle?*, p. 373.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Însemnările de pe cărțile cu conținut istoric constituie o dovadă că numărul mare de asemenea manuscrise nu este întâmplător. Cititul istoriei se practica, o asemenea lectură fiind una dintre cele erudite. O afirmă, în 1755, monahul Rafail, cunoscut copist de la Mănăstirea Hurezi: „la cărți istoricești sau de alt feliu n-am cetit, ca să-mi fie mintea mai deschisă, ca să poci îndrepta greșalele altora"[259]. Nu mai puțin grăitoare este și această sentință: „Pasă cine n-au cetit istoriele și cronografurile, n-a cetit dară"[260]. Gustul pentru scrierile istorice ar putea explica și unele gesturi extreme, de pildă furtul de manuscrise[261], despre care vorbește stolnicul Iordache Cantacuzino (Deleanu) în următoarea însemnare: „Acest letopisăț au fost al meu și l-au furat dumnealui Iordache Balș vornic. Și, oricine l-ar găsî, citind pricina aceasta și nu mi l-ar spune, să fie afurisâtu și cel ce-l ține și nu va să mi-l de. Căci mi s-au furat acest cinstit litopisățu într-o dzi luni, fiindcă vinisă și dumnealui la casa me și, macar că l-am aflat, dară n-am îndrăznit a-i dzice dumnealui, fiind boeru mari și bătrân, numai citind aice doară s-a umili și mi l-a da. O să trimet să mi-l de. Pisah în casa cea, 7260 (1752), iunie 20. Iordachi stolnic"[262]. Deși cel acuzat de furt își afirmase dreptul de proprietate asupra manuscrisului într-o altă însemnare („Acest *Letopisățu a Țărâi Muntenești* mi l-au dăruit nepotu-meu, Costandin Brâncovanul vel comis, în domniia dintâi a lui Mihai vodă din Țara Românească. Iar cine s-ar ispiti a o fura să fii afurisit de 318 părinți. Și atunci îmbla velet 7240 (1732), ghenarie 25. Iordache Balș ban"), îmi par mai credibile afirmațiile lui Iordache Cantacuzino, pe care nu le văd în nici un chip „încărcate de frustrare"[263]. Întâi, pentru că stolnicul se născuse într-o casă cu cărți, apoi, pentru că era cu adevărat un prețuitor al lucrurilor vechi, fie că era vorba despre un document[264] sau despre un lăcaș de cult[265].

Desigur că cititorii erau mult mai mulți decât cei al căror nume apare în însemnări, o caracteristică a acestei categorii fiind anonimatul. Sunt destui cei care

[259] Ms. rom. 2353.

[260] Ms. rom. 1417.

[261] Maria Lupu. *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei...*, p. 100.

[262] Ms. rom. 940.

[263] Marieta Adam Chiper. *Vechi însemnări românești ca izvor istoric*. București, 1996, p. 121.

[264] Pe spatele unui document de cancelarie din 1632, boierul moldovean a scris următoarele: „Acestu ispisoc l-am găsit eu în scrisorili Movileștilor și l-am găsât cu ciară și cu pecete domniască, cu mătase cusută, ș-un copilu al meu, dând pisti dânsul, au rumtu ciara. Și eu l-am dat la dumnalui medelnicer Vasili Buhăescul, să stea la dumnalui, fiindcă dumnalui știe toaté obiceiurili celi vechi cum au fostu și la toate giudecățili celi vechi cum au fostu, dumnalui le știi și pi dumnalui întriabă divanul. Pentru acee, și eu l-am dat la dumnalui să stea ca, oricând s-ar găsi vreun domnu cu ace evlavie, să se întăriască acestu ispisoc, ca să nu ni rămâie bisăricile pustii și fără de slujbă lui Dumnedzău. Iordachi Cantacuzino vel stolnic. Leat 7261 (1753), aprilie 20" (*Documenta Romaniae Historica*, A, XXI, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi. București, 1971, p. 189, nr. 146).

[265] Iordache Cantacuzino (călugărit Gherasim) este cunoscut pentru grija purtată unei ctitorii de familie, schitul Frumoasa (Drăgușanul): Maria Magdalena Székely. *Schitul Drăgușanul. Datorie creștinească și conștiință genealogică în actul de ctitorire*, în vol. *Istoria: utopie, amintire și proiect de viitor. Studii de istorie oferite Profesorului Andrei Pippidi la împlinirea a 65 de ani*, editori Radu G. Păun, Ovidiu Cristea, Iași, 2013, p. 33–91.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

condamnau mâzgălirea cărţilor, precum monahul care a însemnat pe un miscelaneu: „Mare blestem iaste care scrie pă cărţi, fără de nici o trebuinţă. Dechemvrie 21, 1787". Luând aminte la această observaţie, dar neputând probabil să-şi reprime dorinţa de a nota şi el ceva, un alt călugăr, care-şi declină identitatea, a lipit ulterior pe aceeaşi filă un bileţel cu acest text: „Am scris aici. Cine va ceti, să mă pomenească, dar n-am făcut bine căci am scris. Meletie ieromonah ot Sfânta Mănăstire Hurez. Martie 21, 1789"[266]. Conştiinţa că a scrie pe cărţi nu este un obicei bun o avea şi zapciul Gheorghie, care altminteri şi-a înveşnicit crezământul printr-o însemnare pe un manuscris: „Cine scrie aici, rău face. Că nu istăe cu cale ca să scrie om pe această carte. Şi am scris eu, Gheorghie, zapciu de la Cozia, ghenarie 20, 1768. Şi aceasta va poruncesc dumneavoastră, creştini. Gheorghie ot Cozia"[267]. Nu trebuie apoi să pierdem din vedere nici practica lecturilor colective, amintită deja aici şi care era obişnuită în comunităţile monahale, dar şi în rândul unor mase de oameni dintre care cei mai mulţi nu ştiau să citească[268]. Or, însemnările de lectură aparţin aproape exclusiv unor cititori solitari.

În acest veac al traducerilor, al compilaţiilor şi al copiilor – activităţi în care s-au ilustrat deopotrivă clerici şi laici –, al lecturilor de tot soiul, creaţia pare să fi rămas un apanaj al câtorva aleşi, astfel încât „între lectură şi creaţie nu se stabileşte continuu un raport direct"[269]. Lăsând deoparte diferitele compilaţii, în lotul de manuscrise cercetate acum există puţine lucrări de autor. Între ele: *Gramatica moldovenească*[270] şi un lexicon slavo-român, ambele datorate ieromonahului Macarie[271], gramatica românească[272], un vocabular român-german şi german-român, precum şi un vocabular român-turc şi turc-român, toate trei aparţinându-i lui Ienăchiţă Văcărescu, poezii româneşti şi greceşti de Alecu Văcărescu[273], *Nişti stihuri curioasi / Pentru vremi trebuincioasă / Cari s-au alcătuit / La velet de gios numit / 1793 iulie 20*, semnate D.D.M.M. (foarte probabil Matei Millo) şi o neaşteptată *Arithmetică*, alcătuită tot de el în 1795[274]. Trebuiau să mai treacă

[266] Ms. rom. 2518.

[267] Ms. rom. 3472.

[268] Roger Chartier, *Lecturi şi cititori în Franţa Vechiului Regim*, p. 221–225; Reinhard Wittmann, *Une révolution de la lecture à la fin du XVIIIe siècle ?*, p. 363–364.

[269] Alexandru Duţu, *Carte şi societate în secolul al XVIII-lea...*, p. 40.

[270] N. A. Ursu, *Şcoala de traducători români...*, p. 159.

[271] *Ibidem*, p. 161–162.

[272] Poeţii Văcăreşti (Ianache, Alecu şi Nicolae), *Opere*, ediţie critică, studiu introductiv, note, glosar, bibliografie şi indice de Cornel Cârstoiu, Bucureşti, 1982, p. 83–180. Pentru ediţia tipărită la Râmnic, în 1787: Ioan Bianu, Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, II, p. 318–322, nr. 516.

[273] Poeţii Văcăreşti (Ianache, Alecu şi Nicolae), *op. cit.*, p. 327, 356–375.

[274] N. A. Ursu, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, p. 98. Într-o însemnare târzie, nepotul său, Alecu, avea să spună că Matei Millo „s-a ocupat şi cu matematecile, compunând o aritmetică la 1795" (Artur Gorovei, *Artistul Matei Millo (însemnări biografice)*, în Academia Română, „Memoriile Secţiunii Literare", s. III, tomul VI, 1932, p. 164). După cum o dovedesc semnăturile urmaşilor autorului, manuscrisul a rămas în familie până în 1918, când a fost dăruit Academiei Române. În privinţa lui Matei Millo, v. şi îndreptările şi clarificările lui I. C. Miclescu-Prăjescu, *Contribuţii la biografia poetului Matei Millo (1756–1801)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»", Iaşi, XXIX, 1992, p. 529–536.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

decenii bune până când alte generații, sub alte influențe și în alte contexte istorice și culturale aveau să producă, pentru cititorii din Principatele Române, pentru publicul cunoscător sau pasionat, literatură beletristică autentică și lucrări de specialitate proprii.

BIBLIOGRAFIE

Adam Chiper, Marieta, *Vechi însemnări românești ca izvor istoric*, București, 1996.

Andreescu, Ioana, *Istoria poamelor. Redacțiunile românești*, în „Cercetări Literare", II, 1936, p. 79–101.

Anghelescu, Mircea, *Observații cu privire la traducerile românești din* ***Halima*** *în secolul al XVIII-lea*, în „Limba română", XXIII, 1974, 1, p. 25–28.

Idem, *Preromantismul românesc (până la 1840)*, București, 1971.

Antim Ivireanul, *Didahii*, postfață și bibliografie de Florin Faifer, București, 1983.

Idem, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1972.

Idem, *Opere. Didahii*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1997.

Idem, *Predici*, ediție critică, studiu introductiv și glosar de G. Ștrempel, București, 1962.

Antim Ivireanul, Sfântul, *Didahii*, carte tipărită cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ediție îngrijită de Arhimandrit Mihail Stanciu și Profesor Dr. Gabriel Ștrempel, București, 2010.

Atanasiu, Mihai-Bogdan, Mihai Mîrza, *Pomelnicul Bisericanilor scris la Mănăstirea Putna*, în „Analele Putnei", V, 2009, 2, p. 121–306.

Barbu, Daniel, *Bizanț contra Bizanț. Explorări în cultura politică românească*, București, 2001.

Idem, *Loisir et pouvoir. Le temps de la lecture dans les pays roumains au XVIIIe siècle*, în „Revue des études sud-est européennes", XXVIII, 1990, 1–4, p. 17–27.

Idem, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, 1996.

Barbu, Violeta, *Cele mai vechi traduceri din Voltaire în limba română*, I–II, în „Limba română", XXXVI, 1987, 6, p. 525–532; XXXVII, 1988, 1, p. 39–54.

Eadem, *Recenzie* la *Neofit Cretanul*, ***Jurnal de călătorie***, *ediție îngrijită, introducere și note de arhimandrit Nectarie Șofelea, București, 2013*, în „Studii și materiale de istorie medie", XXXIII, 2015, p. 481–483.

Eadem, *Scriptorii brâncovenești: Mitropolia Ungrovlahiei și cancelaria domnească*, în „Ars Transsilvaniae", I, 1991, p. 31–44.

Eadem, ***Viața lui Esop***. *Studiu critic*, București, 1999.

Bădescu, Laura, *Întrebări și răspunsuri în literatura română veche*, în vol. *Globalization and Intercultural Dialogue: Multidisciplinary Perspectives*, editor Iulian Bodea, Târgu Mureș, 2014, p. 1106–1114.

Bianu, Ioan, *Catalogul manuscriptelor românești*, I, București, 1907.

Idem, R. Caracaș, *Catalogul manuscriptelor românești*, II, București, 1913.

Bianu, Ioan, Hodoș, Nerva, *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, I, București, 1903.

Iidem, *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, II, București, 1910.

Bianu, Ioan, G. Nicolaiasa, *Catalogul manuscriptelor românești*, III, București, 1931.

Bianu, Ioan, Simonescu, Dan, *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, IV, București, 1944.

Boghiu, Sofian, Arhimandrit, *Sfântul Antim Ivireanul și Mănăstirea Tuturor Sfinților*, volum tipărit cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.

Boțulescu de Mălăiești, Vlad, *Scrieri*, III. *Istoria universală. Asia*, ediție critică, studii, glosar și indice de Emanuela Timotin și Andrei Timotin, București, 2013.

Brad Chisacof, Lia, *Româna în secolul fanariot*, Cluj-Napoca, 2012.

Brancovici, Gheorghe, *Cronica românească*, ediție critică de Damaschin Mioc și Marieta Adam-Chiper, studiu introductiv de Damaschin Mioc, București, 1987.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Camariano-Cioran, Ariadna, *Relaţii româno-elene. Studii istorice şi filologice (secolele XIV–XIX)*, ediţie, studiu introductiv, tabel cronologic şi note de Leonidas Rados, Bucureşti, 2008.

Cantacuzino, Banul Mihai, *Istoria politică şi geografică a Ţării Româneşti de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774*, dată mai întâi la lumină în limba greacească la anul 1806 de Fraţii Tunusli, tradusă de George Sion, Bucureşti, 1863.

Caproşu, I., *Sămi de vistierie*, II, în „Revista de istorie socială", II–III, 1997–1998, p. 419–478.

Carataşu, Mihail, *Catalogul bibliotecii unui mare negustor din veacul al XVIII-lea: Grigorie Anton Avramie*, în „Studii şi cercetări de bibliologie", XII, 1972, p. 189–207.

Idem, *Ştiri noi privitoare la biblioteca Mitropoliei din Bucureşti în secolul al XVIII-lea*, în „Studii şi cercetări de bibliologie", XIII, 1974, p. 133–150.

Idem, Cernovodeanu, Paul, Nicolae Stoicescu, *Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei Neofit I Cretanul*, în „Biserica Ortodoxă Română", XCVIII, 1980, 1–2, p. 243–315.

Cartojan, N., *Cărţile populare în literatura românească*, cuvânt-înainte de Dan Zamfirescu, postfaţă de Mihai Moraru, ediţie îngrijită de Alexandru Chiriacescu, prezentare grafică Val Munteanu, I–II, Bucureşti, 1974.

Călători străini despre Ţările Române, IX, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1997.

Cărţile populare în literatura românească, ediţie îngrijită şi studiu introductiv de Ion C. Chiţimia, Dan Simonescu, I–II, Bucureşti, 1963.

***Ceasornicul domnilor** de Antonio de Guevara*, traducere din limba latină de Nicolae Costin, ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1976.

Cele mai vechi cărţi populare în literatura română, coordonatori Ion Gheţie şi Alexandru Mareş, I, *Floarea darurilor*, text stabilit, studiu filologic şi lingvistic, glosar de Alexandra Moraru; *Sindipa*, text stabilit, studiu lingvistic şi filologic, glosar de Magdalena Georgescu, Bucureşti, 1996.

Cele mai vechi cărţi populare în literatura română, coordonatori Ion Gheţie şi Alexandru Mareş, II, *Fiziologul*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediţie şi glosar de V. Guruianu; *Archirie şi Anadan*, studiu filologic, studiu lingvistic şi ediţie de Magdalena Georgescu, Bucureşti, 1997.

Cele mai vechi cărţi populare în literatura română, coordonatori Ion Gheţie şi Alexandru Mareş, III, *Călătoria lui Zosim la blajini*, studiu filologic, studiu lingvistic şi ediţie de Maria Stanciu Istrate; *Bertoldo*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediţie şi glosar de Magdalena Georgescu, Bucureşti, 1999.

Cele mai vechi cărţi populare în literatura română, coordonatori Ion Gheţie şi Alexandru Mareş, IV, *Palia istorică*, studiu filologic, studiu lingvistic şi ediţie de Alexandra Moraru şi Mihai Moraru, Bucureşti, 2001.

Cele mai vechi cărţi populare în literatura română, coordonatori Ion Gheţie şi Alexandru Mareş, V, *Alexie, omul lui Dumnezeu*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediţie şi glosar de Maria Stanciu Istrate; *Lemnul crucii*, studiu filologic, studiu lingvistic şi ediţie de Emanuela Timotin; *Disputa lui Isus cu Satana*, studiu filologic, studiu lingvistic şi ediţie de Liliana Agache, Bucureşti, 2001.

Cele mai vechi cărţi populare în literatura română, coordonatori Ion Gheţie şi Alexandru Mareş, VI, *Scrieri eshatologice postbizantine, Vedenia Sofianei, Viaţa lui Anastasie, Vedenia lui chir Daniil*, studiu introductiv, ediţie şi glosar de Andrei Timotin şi Emanuela Timotin, Bucureşti, 2002.

Cele mai vechi cărţi populare în literatura română, coordonatori Ion Gheţie şi Alexandru Mareş, VIII, *Cărţi populare de prevestire, Cele douăsprezece vise în tâlcuirea lui Mamer, Învăţătură despre vremea de apoi a proorocului Isaia*, studii monografice, ediţie şi glosar de Alexandru Mareş, Bucureşti, 2003.

Cele mai vechi cărţi populare în literatura română, coordonator Alexandru Mareş, IX, *Viaţa Sfântului Vasile cel Nou şi Vămile văzduhului*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediţie şi glosar de Maria Stanciu-Istrate, Bucureşti, 2004.

Cele mai vechi cărţi populare în literatura română, coordonator Alexandru Mareş, X, *Legenda duminicii*, studiu monografic, ediţie şi glosar de Emanuela Timotin, Bucureşti, 2005.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Cele mai vechi cărți populare în literatura română, coordonator Alexandru Mareș, XI, *Alexandria*, studiu introductiv, ediție și glosar de Florentina Zgraon, București, 2006.

Cernovodeanu, Paul, *Istoria științelor și a culturii universale într-un manuscris românesc din veacul al XVIII-lea*, în „Revista de istorie și teorie literară", 26, 1977, 3, p. 431–440.

Idem, *Pierre le Grand dans l'historiographie roumaine et balkanique du XVIIIe siecle*, în „Revue des études sud-est européennes", XIII, 1975, 1, p. 77–95.

Idem, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine au XVIIe et XVIIIe siècle*, III, în „Revue roumaine d'histoire", X, 1971, 4, p. 705–728.

Idem, Stanciu, Ion, *Imaginea Lumii Noi în Țările Române și primele lor relații cu Statele Unite ale Americii până în 1859*, București, 1977.

Chartier, Roger, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, traducere din limba franceză de Maria Carpov, în loc de prefață: convorbire între Maria Carpov și Roger Chartier, București, 1997.

Chiriac, Alexandra, *Istoria lui **Bertoldo** în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în vol. *Impulsul Iluminismului în traduceri românești din secolul al XVIII-lea*, editori Eugenia Dima și Andrei Corbea-Hoișie, Iași, 2014, p. 137–208.

Chițimia, I. C., *Un basm necunoscut înregistrat în secolul al XVIII-lea*, în „Revista de istorie și teorie literară", 17, 1968, 1, p. 109–118.

Chivu, Gh., *Cartea de bucate. Un manuscris singular în scrisul vechi românesc*, în vol. *Gabriel Strempel la 80 de ani. ... o viață închinată cărții*, Satu Mare, 2006, p. 123–135.

Idem, *Stilul celor mai vechi texte științifice românești (1640–1780)*, I. *Stilul textelor geografice*, în „Limba română", XXIX, 1980, 2, p. 111–122.

Ciobanu, Ștefan, *Din legăturile culturale româno-ucrainene. Ioannichie Galeatovschi și literatura românească veche*, în Academia Română, „Memoriile Secțiunii Literare", s. III, tomul VIII, 1938, p. 143–232.

Ciorănescu, Alexandru, *Întrebări și răspunsuri*, în „Cercetări literare", I, 1934, p. 47–82.

Idem, *Teatrul lui Metastasio în România*, extras din „Studii italiene", I, 1934, p. 1–23.

Cobeț, Doina, *Prima gramatică franceză tradusă în limba română*, în „Limba română", XXXIX, 1990, 2, p. 125–129.

Codrescu, Theodor, *Uricarul*, XIV, Iași, 1889.

Condeescu, N. N., *Istoria lui Alțidalis și a Zelidiei. Unul din primele romane franceze în limba noastră*, în Academia Română, „Memoriile Secțiunii Literare", s. III, tomul V, 1930–1931, p. 107–150.

Idem, *La légende de Geneviève de Brabant et ses versions roumaines*, București, 1938.

Condica lui Constantin Mavrocordat, ediție, cu introducere, note, indici și glosar, alcătuită de Corneliu Istrati, I–III, Iași, 2008.

Constantinescu, Radu, Schroeder, Klaus-Henning, *Die rumänische Version der «Historia destructionis Troiae» des Guido delle Colonne*, Kritische Edition und Kommentar, Tübingen, 1977.

Corfus, Ilie, *Însemnări de demult*, Iași, 1975.

Cronica expediției turcilor în Moreea, 1715, atribuită lui Constantin Diichiti și publicată de N. Iorga, București, 1913.

Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanu, partea I, text însoțit de un studiu introductiv de Șt. Bezdechi, Cluj–Sibiu, 1944.

Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII–XVIII), studiu și ediție critică de Dan Simonescu, București, 1967.

Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900, București, 1979.

Dima, Cristina-Ioana, ***Apocalipsul Maicii Domnului**. Versiuni românești din secolele al XVI-lea – al XIX-lea*, București, 2012.

Dima, Eugenia, *Alecu Văcărescu, traducător al „Erotocritului"*, în „Limba română", XXXIII, 1984, 6, p. 492–502.

Eadem, *Mihai Cantacuzino, traducătorul în limba română al „Voiajorului francez" al lui Joseph Delaporte*, în vol. *Gabriel Strempel la 80 de ani. ... o viață închinată cărții*, Satu-Mare, 2006, p. 214–229.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Eadem, *Poemul **Erotocrit** al lui Vincenzo Cornaro în cultura română. Versiunea lui Alecu Văcărescu*, Iaşi, 2014.

Eadem, *Traduceri necunoscute ale lui Iordache Slătineanu din teatrul lui Metastasio*, în „Anuar de lingvistică şi istorie literară", XXVIII, 1981–1982, p. 121–125.

Eadem, Gabriela E. Dima, ***Achille in Sciro** de Metastasio şi versiunea în limba română a lui Iordache Slătineanu*, în vol. *Impulsul Iluminismului în traduceri româneşti din secolul al XVIII-lea*, editori Eugenia Dima şi Andrei Corbea-Hoişie, Iaşi, 2014, p. 243–285.

Eadem, ***Vita di Pietro** de Antonio Catiforo şi versiunile româneşti din secolul al XVIII-lea*, Iaşi, 2013.

Dima, Gabriela E., ***Erotokritos** de Vincenzo Cornaro, textul sursă pentru versiunea românească a lui Alecu Văcărescu*, în vol. *Impulsul Iluminismului în traduceri româneşti din secolul al XVIII-lea*, editori Eugenia Dima şi Andrei Corbea-Hoişie, Iaşi, 2014, p. 209–242.

Eadem, Dima, Eugenia, *Patrick Gordon şi avatarurile geografiei sale în Europa secolului al XVIII-lea*, în vol. *Impulsul Iluminismului în traduceri româneşti din secolul al XVIII-lea*, editori Eugenia Dima şi Andrei Corbea-Hoişie, Iaşi, 2014, p. 21–57.

Dima-Drăgan, Corneliu, *Biblioteca domnească de la Mănăstirea Hurezu*, în „Mitropolia Olteniei", XXVIII, 1976, 1–2, p. 106–113; XXVIII, 1976, 7–8, p. 612–623; XXIX, 1977, 10–12, p. 797–806.

Idem, *Biblioteca Mavrocordaţilor de la Mănăstirea Văcăreşti*, în „Biserica Ortodoxă Română", XCV, 1977, 9–12, p. 1035–1043.

Idem, *Biblioteci umaniste româneşti. Istoric. Semnificaţii. Organizare*, Bucureşti, 1974.

Idem, Mihail Carataşu, *Un catalog necunoscut al bibliotecii Mănăstirii Hurezu*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXXVII, 1969, 5–6, p. 590–625.

Dinu, Tudor, *Dimitrie Cantemir şi Nicolae Mavrocordat. Rivalităţi politice şi literare la începutul secolului XVIII*, cuvânt înainte de Giorgios Dion. Poukamisas, Bucureşti, 2011.

Documenta Romaniae Historica, A, XXI, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu şi L. Şimanschi, Bucureşti, 1971.

Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi, IX, Acte interne (1791–1795), editate de Ioan Caproşu, Iaşi, 2007.

Donatiello, Federico, *I primi contatti con il teatro occidentale in Romania: le traduzioni dei **Melodrami** di Pietro Metastasio nei principati danubiani alla fine del XVIII secolo*, în „Hiperboreea Journal", I, 2014, 2, p. 111–124.

Dragomir, Mioara, ***Hronograf den începutul lumii** (Ms. 3517). Probleme de filologie*, Iaşi, 2007.

Duţu, Alexandru, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII (1700–1821). Studii şi texte*, Bucureşti, 1968.

Idem, *Explorări în istoria literaturii române*, Bucureşti, 1969.

Idem, *Mişcarea iluministă moldoveană de la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, în „Studii", XIX, 1966, 5, p. 911–928.

Idem, *Un livre de chevet dans les pays roumains au XVIIIe siècle: Les Dits des Philosophes*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", IV, 1966, 3–4, p. 513–533.

Eamon, William, *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*, Princeton, 1994.

Eco, Umberto, ***Vertigo**. Lista infinită*, traducere din limba italiană Oana Sălişteanu, documentare şi traducere Georgiana-Monica Iorga, Bucureşti, 2009.

Elian, Alexandru, *Bizanţul, Biserica şi cultura românească. Studii şi articole de istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea I. P. S. Daniel, Mitropolitul Moldovei şi Bucovinei, Iaşi, 2003.

Erbiceanu, Constantin, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă. Textul grecesc şi traducerea românească*, Bucureşti, 1888 (ediţia anastatică, postfaţă de Andrei Pippidi, cuvânt introductiv şi arbore genealogic de Constantin Erbiceanu, Bucureşti, 2003).

Idem, *Istoria Mitropoliei Moldaviei şi Sucevei şi a catedralei mitropolitane din Iaşi*, Bucureşti, 1888.

Filitti, Ioan C., *Cronicarul Dumitrache*, în „Revista istorică română", III, 1933, II–III, p. 194–202.

Ghibănescu, Gh., *Breasla mişeilor şi locul calicilor din Iaşi*, în „Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal din Iaşi", 4, 1924, p. 100–111.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Giurescu, Dinu C., *Anatefterul. Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brâncoveanu*, în „Studii și materiale de istorie medie", V, 1962, p. 353–503.

Gorovei, Artur, *Artistul Matei Millo (însemnări biografice)*, în Academia Română. „Memoriile Secțiunii Literare", s. III, tomul VI, 1932, p. 155–188.

Gorovei, Ștefan S., *Catalogul manuscriptelor românești. O nedumerire*, în „Cultura", s. n., X, 2015, 43–44 (541–542), p. 27.

Idem, *Între istoria reală și imaginar. Acțiuni politice și culturale în veacul XVIII*, Iași, 2003.

Grecu, Vasile, *La chute de Constantinople dans la littérature populaire roumaine*, în „Byzantinoslavica", XIV, 1953, p. 55–81.

Idem, ***Erotocritul** lui Cornaro în literatura românească*, în „Dacoromania", I, 1920–1921, p. 9–72.

Guriță, Ioan-Augustin, *O variantă necunoscută a **Poricologos**-ului într-un manuscris putnean din ultimul sfert al veacului al XVIII-lea*, în „Analele Putnei", X, 2014, 1, p. 261–276.

Haleatovskyj, Ioannykij, *Cheia înțelesului*, ediție, indice de nume și glosar de Rodica Popescu, prefață de Alexandru Mareș, București, 2000.

Halima și alte cărți populare, ediție îngrijită de I. C. Chițimia și Dan Simonescu, București, 1963.

Ionașcu, I., *Lucruri noi despre cronicarul Dumitrache*, în „Revista istorică română", IX, 1939, II, p. 246–263.

Ionescu, Anca-Irina, *Date noi cu privire la circulația traducerilor românești ale **Sinopsisului Kievean***, în „Romanoslavica", XIX, 1979, p. 77–83.

Iorga, N., *Biblioteca lui Vodă Brâncoveanu la Hurezi*, în „Revista istorică", XI, 1925, 1–3, p. 4.

Idem, *Cărți și scriitori români din veacurile XVII–XIX*, în Academia Română. „Memoriile Secțiunii Literare", s. II, tomul XXIX, 1907, p. 165–198.

Idem, *Documente privitoare la Constantin vodă Brâncoveanu, la domnia și sfârșitul lui*, București, 1901.

Idem, *Pilda bunilor domni din trecut față de școala românească*, în Academia Română. „Memoriile Secțiunii Istorice", s. II, tomul XXXVII, 1914, p. 77–120.

Idem, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VI, București, 1904.

Idem, *Știri noi despre biblioteca Mavrocordaților și despre viața muntenească în timpul lui Constantin vodă Mavrocordat*, în Academia Română. „Memoriile Secțiunii Istorice", s. III, tomul VI, 1927, p. 135–170.

Idem, *Une source négligée de la prise de Constantinople*, în Académie Roumaine. „Bulletin de la Section Historique", XIII, 1927, p. 59–128.

Idem, *Vechile biblioteci românești sau ce se cetia odinioară în țările noastre*, în „Floarea darurilor", I, 1907, p. 65–82.

Ispas, Sabina, *Preminte Solomon. Legenda populară românească între canonic și apocrif*, București, 2006.

Istoria evenimentelor din Orient cu referință la principatele Moldova și Valahia din anii 1769–1774, scrisă de biv vel stol. Dumitrache și editată după copia lui Nicolai Pițești din anii 1782, de V. A. Urechia, în Academia Română. „Memoriile Secțiunii Istorice", s. II, tomul X, 1887–1888, p. 352–479.

***Îndreptarea legii**, 1652*, ediție întocmită de Colectivul de drept vechi românesc, condus de Andrei Rădulescu, București, 1962.

*Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un **corpus***, editat de I. Caproșu și E. Chiaburu, I–III, Iași, 2008–2009.

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie, text ales și stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu, cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mihăilă, studiu introductiv și note de Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, București, 1970.

Kirileanu, G. T., *Scrieri*, II, ediție îngrijită, note, comentarii și bibliografie de Constantin Bostan, București, 1997.

Legrand, Émile, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, II, Paris, 1885.

Lemny, Ștefan, *Întâlniri cu istoria în secolul XVIII. Teme și figuri din spațiul românesc*, Iași, 2003.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Lupu, Maria, ***Însemnări de pe manuscrise şi cărţi vechi din Ţara Moldovei***, I–IV. *Un corpus, editat de Ioan Caproşu şi Elena Chiaburu. O imagine a cărţii*, în vol. *Pentru o istorie culturală a cărţii şi a practicilor de lectură*, coordonatori Cristina Bogdan, Alexandru Ofrim, coordonator şi editor al secţiunii *Cartea-Obiect, cartea ca obiect. Arte vizuale, filosofie şi literatură*: Laura Mesina, Bucureşti, 2015, p. 89–108.

Mareş, Alexandru, *Cărţi populare din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea. Contribuţii filologice*, Bucureşti, 2006.

Marinescu, Angelica, *Cărţile de bucate: obiecte sensibile, discursuri complexe. Mică istorie culturală a gastronomiei româneşti*, în vol. *Pentru o istorie culturală a cărţii şi a practicilor de lectură*, coordonatori Cristina Bogdan, Alexandru Ofrim, coordonator şi editor al secţiunii *Cartea-Obiect, cartea ca obiect. Arte vizuale, filosofie şi literatură*: Laura Mesina, Bucureşti, 2015, p. 397–407.

Marinescu-Himu, Maria, *Romanul grecesc „Etiopica" al lui Heliodor în traducere românească*, în „Hrisovul", V, 1945, p. 42–61.

Mazilu, Dan Horia, ***Varlaam şi Ioasaf***. *Istoria unei cărţi*, Bucureşti, 1981.

Mazilu, Marius, ***Avestiţa, aripa Satanei***. *Redacţiile româneşti*, în „Limba română", LXII, 2013, 4, p. 491–498.

Miclescu-Prăjescu, I. C., *Contribuţii la biografia poetului Matei Millo (1756–1801)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»", Iaşi, XXIX, 1992, p. 529–536.

Mihail, Zamfira, *Difuzarea oficială a ştirilor şi opţiunea românească (1789–1820)*, în vol. *Sud-Estul european în vremea Revoluţiei Franceze. Stări de spirit, reacţii, confluenţe*, coordonator Alexandru Duţu, Bucureşti, 1994, p. 51–72, 169–171, 181–194, 252–271.

Mihăescu, Doru, *Consideraţii asupra versiunilor româneşti ale* ***Sinopsisului*** *atribuit lui Inochentie Ghizel*, în „Limba română", LV, 2006, 5–6, p. 323–332.

Idem, *Cronografele româneşti*, Bucureşti, 2006.

Mihăilescu, Gabriel, ***Bucvarul*** *mitropolitului Iacov Putneanul*, în „Analele Putnei", VI, 2010, 2, p. 89–140.

Idem, ***Trepetnicul*** *– o veche carte populară de prevestiri*, în vol. ***In honorem***. *Cătălina Velculescu* ***La aniversară***, Bucureşti, 2011, p. 263–270.

Idem, *Vechi texte româneşti de prevestire:* ***Rojdanicul***, în „Analele Universităţii Bucureşti", *Limba şi literatura română*, LIX, 2010, 1, p. 81–90.

Idem, *Vechi texte româneşti de prevestire*, II. ***Gromovnicul***, în „Analele Universităţii Bucureşti", *Limba şi literatura română*, LX, 2011, 1, p. 85–94.

Mihordea, V., *Biblioteca domnească a Mavrocordaţilor. Contribuţii la istoricul ei*, în Academia Română, „Memoriile Secţiunii Istorice", s. III, tomul XXII, 1939–1940, p. 359–419.

Minea, I., *Pomelnicul de la Mănăstirea Bistriţa*, în „Cercetări istorice", V–VII, 1929–1931, p. 344–348; VIII–IX, 1932–1933, 1, p. 30–88.

Miniat, Ilie, ***Cazanii*** *(Bucureşti, 1742)*, studiu filologic şi lingvistic, ediţie de text, notă asupra ediţiei, note şi glosar de Cristina Creţu, cuvânt-înainte de Eugen Munteanu, Iaşi, 2013.

Mitu, Adriana, *Din vechile cărţi de înţelepciune la români. Cugetările lui Oxenstiern (sec. XVIII)*, Bucureşti, 1996.

Mitu, Mihai, *Oameni şi fapte din secolul al XVIII-lea românesc (Schiţe de istorie literară)*, Bucureşti, 1999.

Moraru, Mihai, *Studii şi texte*, I. *O carte populară necunoscută:* ***Viteazul şi Moartea***, Bucureşti, 2005.

Idem, *Studii şi texte*, II. *Vechi legende apocrife*, Bucureşti, 2005.

Idem, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a cărţilor populare laice*, sub îngrijirea ştiinţifică a lui I. C. Chiţimia, I–II, Bucureşti, 1976, 1978.

Năsturel, Petre Ş. şi Andronikos Falangas, *Istoria moaştelor piciorului Sf. Ioan Botezătorul de la Mănăstirea Secu*, în „Buletinul Bibliotecii Române" (Freiburg), XV (XIX), serie nouă, 1989, p. 148–173.

Neofit Cretanul, *Jurnal de călătorie*, ediţie îngrijită, introducere şi note de arhimandrit Nectarie Şofelea, Bucureşti, 2013.

Nicolaiasa, G., *Ţara Moldovei*, în „Revista Arhivelor", I, 1924–1926, 1–3, p. 373–377.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

O lume într-o carte de bucate. Manuscris din epoca brâncovenească, transcrierea textului, prefaţa şi postfaţa de Ioana Constantinescu, cu un studiu introductiv de Matei Cazacu, Bucureşti, 1997.

Oişteanu, Andrei, *Imaginea evreului în cultura română. Studiu de imagologie în context est-central-european*, ediţia a III-a, revăzută, adăugită şi ilustrată, Iaşi, 2012.

Idem, *Narcotice în cultura română. Istorie, religie şi literatură*, ediţia a III-a, revăzută, adăugită şi ilustrată, Iaşi, 2014.

Olteanu, Pandele, *Floarea darurilor sau Fiore di virtù*, studiu, ediţie critică pe versiuni, după manuscrise, traducere şi glosar în context comparat, Timişoara, 1992.

Onu, Liviu, *Tradiţia manuscrisă a unei sinteze europene la români în secolele al XVII-lea – al XIX-lea.* ***Mântuirea păcătoşilor (Amartolon sotiria)****. Studiu de critică textuală*, Bucureşti, 2002.

Ortiz, Ramiro, *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, Bucureşti, 1916.

Oxenstiern, Johan, *Cugetări*, selecţie, traducere şi prefaţă de Adriana Mitu, Bucureşti, 2002.

Panaitescu, P. P., *Istoria slavilor în românește în secolul al XVII-lea. Cronica lui Gheorghe Brancovici şi Sinopsisul de la Kiev*, în „Revista istorică română", X, 1940, p. 80–129.

Idem, *Recenzie* la *G. Ştrempel, Copişti de manuscrise românești până la 1800*. Vol. I, Bucureşti, Editura Academiei RPR, 1959, 352 p., în „Studii şi cercetări de bibliologie", V, 1963, p. 397–398.

Păun, Radu G., *L'espace-lecteur comme arène. De la propagande russe dans les Pays Roumains (1769–1830)*, în vol. *Imprimé et pouvoir. France, Russie, Principautés Roumaines (XVIe – XIXe siècles)*, Actes du colloque international, Bucarest, New Europe College, Institute for Advanced Study, le 10 juin 2002, textes réunis et présentés par Radu G. Păun, Bucureşti, 2008, p. 67–88.

Idem, *Lectures et bibliothèques de la noblesse dans les Principautés roumaines (XVIIIe siècle). Bilan et perspective de recherche*, în vol. *Actes du Symposium international „Le livre. La Roumanie. L'Europe"*, 4eme édition, 20–23 Septembre 2011, I, Première section, *Histoire et civilisation du livre*, textes réunis et présentés par Frédéric Barbier, Bucureşti, 2012, p. 140–168.

Phili, Christine, *Greek Mathematical Publications in Vienna in the 18th–19th Centuries*, în vol. *Mathematics in the Austrian-Hungarian Empire*, Proceedings of a Symposium held in Budapest on August 1, 2009 during the XXIII ICHST, Martina Bečvářová, Christa Binder eds., Praga, 2010, p. 137–148.

Pippidi, Andrei, *Recenzie* la Cătălina Velculescu, *Cărţi populare şi cultură românească*, Bucureşti, Editura Minerva, 1984, 220 p., în „Revista de istorie", 38, 1985, 3, p. 306–308.

Pînzar, Alexandru, *Pomelnicele Dragomirnei*, în vol. *Dragomirna şi ctitorii ei*, Actele Colocviului din 20–23 iulie 2009, Sfânta Mănăstire Dragomirna, 2014, p. 89–209.

Gorovei, Idem, Ştefan S., *Un pomelnic sucevean şi autorul său putnean*, în „Analele Putnei", V, 2009, 2, p. 307–428.

Plămădeală, Antonie, *Prima traducere a* ***Manualului*** *lui Epictet în românește*, în „Mitropolia Ardealului", XXIX, 1984, 9–10, p. 595–662.

Popescu, Nic. M., *Nifon II patriarhul Constantinopolului*, în Academia Română, „Memoriile Secţiunii Istorice", s. II, tomul XXXVI, 1913–1914, p. 731–798.

Popescu-Vîlcea, G., ***Erotocritul*** *logofătului Petrache*, Bucureşti, 1977.

Povestea ţărilor Asiei. Cosmografie românească veche, ediţie de Cătălina Velculescu şi V. Guruianu, ilustraţii de Mihaela Dumitru, după desene de epocă, Bucureşti, 1997.

Puchner, Walter, *Zu Rezeptionswegen populärer (Vor)Lesestoffe der Belletristik in Südosteuropa im 18. und 19. Jahrhundert*, în „Südost-Forschungen", 65–66, 2006–2007, p. 165–225.

Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XV–XVIII, privind istoria României, întocmit de I. Crăciun şi A. Ilieş, Bucureşti, 1963.

Russo, D., *Cronica Moldovei de N. Chiparissà (1716–1717)*, în „Revista istorică română", III, 1933, II–III, p. 133–151.

Sacerdoţeanu, A., *Pomelnicul bisericii din satul Tomşani, r. Horezu*, în „Mitropolia Olteniei", XVII, 1965, 1–2, p. 65–71.

Idem, *Pomelnicul Mănăstirii Govora*, în „Mitropolia Olteniei", XIII, 1961, 10–12, p. 789–823.

Idem, *Pomelnicul Mănăstirii Iezerul*, în „Mitropolia Olteniei", XIV, 1962, 7–9, p. 527–544.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Idem, *Pomelnicul schitului Pietreni*, în „Mitropolia Olteniei", XXIV, 1972, 1–2, p. 105–113.
Săcrieru-Dragomir, Mioara, *Datarea* ***Hronografului den începutul lumii*** *... Manuscrisul 3517*, în vol. *Gabriel Ştrempel la 80 de ani. ... o viaţă închinată cărţii*, Satu Mare, 2006, p. 673–682.
Sămile vistieriei Ţării Moldovei, editate de Ioan Caproşu, I (1763–1784) – II (1786–1798), Iaşi, 2010.
Sicherl, M., *Manuel Glynzunios als Schreiber griechischer Handschriften*, în „Byzantinische Zeitschrift", 49, 1956, p. 34–54.
Simonescu, Dan, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762. Studiu şi text*, Bucureşti, 1939.
Stănculescu, Fl. D., *Lefile boierilor Moldovei la 1795*, în „Revista istorică română", XVI, 1946, III, p. 255–272.
Maria Magdalena SZÉKELY, *Conspirateurs et «initiés» dans la Moldavie du XVIIIe siècle*, în „Revue des Études Roumaines", XIX–XX, 1995–1996, p. 269–280.
Eadem, *Schitul Drăguşanul. Datorie creştinească şi conştiinţă genealogică în actul de ctitorire*, în vol. *Istoria: utopie, amintire şi proiect de viitor. Studii de istorie oferite Profesorului Andrei Pippidi la împlinirea a 65 de ani*, editori Radu G. Păun, Ovidiu Cristea, Iaşi, 2013, p. 33–91.
Eadem, *La vie littéraire au Monastère de Poutna jusqu'au XVIIIe siècle*, în „Transylvanian Review", XXI, Supplement No. 1, 2012, p. 123–146.
Eadem, *Viaţa literară la Mănăstirea Putna până în secolul al XVIII-lea*, în vol. *Memoria ca arhivă culturală. Centenar Emil Turdeanu*, editori Avram Cristea şi Jan Nicolae, Alba Iulia, 2012, p. 193–217.
Şeapte taine a besearecii, Iaşi, 1644, ediţie critică, notă asupra ediţiei şi studiu filologico-lingvistic de Iulia Mazilu, cuvânt-înainte de Eugen Munteanu, Iaşi, 2012.
Ştefănescu, Iulian, *Legende despre Sf. Constantin în literatura română*, în „Revista istorică română", I, 1931, III, p. 251–297.
Ştrempel, Gabriel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, I–IV, Bucureşti, 1978, 1983, 1987, 1992.
Idem, *Copişti de manuscrise româneşti până la 1800*, I, Bucureşti, 1959.
Idem, *Un cronograf ilustrat, atribuit mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Romanoslavica", XIII, 1966, p. 309–353.
Idem, Fl. Moisil, L. Stoianovici, *Catalogul manuscriselor româneşti*, IV, Bucureşti, 1967.
Terdimou, Maria, The *Reception of Mathematical Knowledge through European Textbooks by the Greek Intellectual Community in the 18th Century*, în vol. *The Circulation of Science and Technology*, Proceedings of the 4th International Conference of the European Society for the History of Science, Barcelona, 18–20 November 2010, edited by Antoni Roca-Rosell, Barcelona, 2012, p. 90–96.
Texte uitate – texte regăsite, I, Bucureşti, 2002.
Texte uitate – texte regăsite, II, Bucureşti, 2003.
Texte uitate – texte regăsite (Izvoare ale culturii româneşti), III, Bucureşti, 2004.
Texte uitate – texte regăsite, IV, Bucureşti, 2005.
Texte uitate – texte regăsite, V, Bucureşti, 2006.
Timotin, Andrei, *Circulaţia manuscrisă a traducerii româneşti a* ***Vedeniei monahului Cozma***, în vol. ***Floarea darurilor***. *In memoriam Ion Gheţie*, îngrijit de Violeta Barbu şi Alexandru Mareş, Bucureşti, 2006, p. 177–188.
Idem, *La littérature eschatologique byzantine et post-byzantine dans les manuscrits roumains*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", XL, 2002, 1–4, p. 151–166.
Idem, *Profeţii bizantine şi postbizantine în Ţările Române (secolele al XVII-lea – al XIX-lea)*, Bucureşti, 2015.
Timotin, Emanuela, *A scrie, a citi, a avea. Despre difuzarea manuscrisă a* ***Legendei duminicii*** *în spaţiul românesc*, în vol. ***Floarea darurilor***. *In memoriam Ion Gheţie*, îngrijit de Violeta Barbu şi Alexandru Mareş, Bucureşti, 2006, p. 189–205.
Eadem, *Descântecele manuscrise româneşti (secolele al XVII-lea – al XIX-lea)*, Bucureşti, 2010.
Tinca, Oana Andreea, *Practici de lectură în secolul al XVIII-lea românesc: însemnările pe manuscrise*, în vol. *Pentru o istorie culturală a cărţii şi a practicilor de lectură*, coordonatori:

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Cristina Bogdan, Alexandru Ofrim, coordonator și editor al secțiunii *Cartea-Obiect, cartea ca obiect. Arte vizuale, filosofie și literatură*: Laura Mesina, București, 2015, p. 161–166.

Tomescu, Mircea, *Calendarele românești, 1733–1830. Studiu și bibliografie*, București, 1957.

*Trei romane mistice ale Antichității: **Iosif și Aseneth**, **Testamentul lui Iov**, **Testamentul lui Avraam***, traducere din greaca veche, note și prezentări de Cristian Bădiliță, ediția a III-a, București, 2015.

Turdeanu, Emil, *Apocryphes slaves et roumains de l'Ancien Testament*, Leiden, 1981.

Idem, ***Varlaam și Ioasaf**. Istoricul și filiațiunea redacțiunilor românești*, extras din „Cercetări literare", I, 1934, p. 1–46.

Urechia, V. A., *Inscripțiuni după manuscrise*, în Academia Română, „Memoriile Secțiunii Istorice", s. II, tomul IX, 1886–1887, p. 47–64.

Ursu, N. A., *Contribuții la istoria culturii românești. Studii și note filologice*, Iași, 2002.

Idem, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iași, 2003.

Idem, *Contribuții la istoria literaturii române. Studii și note filologice*, Iași, 1997.

Idem, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962.

Vasilescu, Al. A., *Cronologia tabelară. Data alcătuirii și autorul ei*, în „Revista istorică română", II, 1932, IV, p. 367–381; III, 1933, I, p. 54–77.

Poeții VĂCĂREȘTI (Ianache, Alecu și Nicolae), *Opere*, ediție critică, studiu introductiv, note, glosar, bibliografie și indice de Cornel Cârstoiu, București, 1982.

Velculescu, Cătălina, *Cărți ascunse în alte cărți (Cazul **Andrei Salos**)*, în vol. *Pentru o istorie culturală a cărții și a practicilor de lectură*, coordonatori Cristina Bogdan, Alexandru Ofrim, coordonator și editor al secțiunii *Cartea-Obiect, cartea ca obiect. Arte vizuale, filosofie și literatură*: Laura Mesina, București, 2015, p. 359–365.

Eadem, *Cărți populare și cultură românească*, București, 1984.

Eadem, *Între scriere și oralitate*, București, 1988.

Eadem, *Nebuni întru Hristos*, București, 2007.

Vîrtosu, Emil, *Foletul novel. Calendarul lui Constantin vodă Brâncoveanu, 1693–1704*, București, 1942.

Vîrtosu, Ileana, *Primele manuscrise românești ale **Întâmplărilor lui Telemac**. Descriere*, în „Limba română", XXI, 1972, 1, p. 27–47.

Eadem, *Un manuscris românesc al **Întâmplărilor lui Telemac** de Fénelon: filieră, localizare, datare, paternitate*, în „Limba română", XXV, 1976, 1, p. 25–36.

Voinescu, Teodora, *Radu Zugravul, 1740–1802*, București, 1978.

Eadem, *Un caiet de modele de pictură medievală românească*, în vol. *Pagini de veche artă românească*, III, București, 1974, p. 147–276.

„Le voyageur français" al abatelui Joseph Delaporte în traducere moldovenească (1785), text publicat cu o introducere și note de N. Iorga, București, 1940.

Wittmann, Reinhard, *Une révolution de la lecture à la fin du XVIIIe siècle?*, în vol. *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, sous la direction de Guglielmo Cavallo et Roger Chartier, Paris, 2001.

Zaharia, Arhimandritul Ciprian, *Iosif I Mușat, întâiul mare ierarh român. Noi mărturii privind viața culturală și spirituală a Moldovei în secolele XIV și XV*, Editura Episcopiei Romanului și Hușilor, s. l., 1987.

Zapata, Giovanni Battista, *I marauigliosi secreti di medicina e chirurgia, nouuamente ritrouati, per guarire ogni sorte d'infermita*, Roma, 1577.

Zgraon, Florentina, *Tradiția manuscrisă a **Alexandriei**. O redacție prescurtată sau mai multe?*, în vol. ***Floarea darurilor**. In memoriam Ion Gheție*, îngrijit de Violeta Barbu și Alexandru Mareș, București, 2006, p. 207–224.

RÉSUMÉ

Pour répondre à cette question, l'auteur a mené une enquête partielle sur les manuscrits roumains du XVIIIe siècle, préservés dans la Bibliothèque de l'Académie roumaine (plus de 1100 pièces). On a envisagé seulement les manuscrits de Moldavie et de Valachie, en laissant de côté les livres copiés en Transylvanie

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ou pour un commanditaire de Transylvanie, ainsi que les manuscrits d'origine incertaine, avec une datation incertaine ou dépourvus d'éléments précis d'identification topique ou chronologique. Selon leur contenu, les manuscrits ont été classés comme suit: registres, inventaires, listes; obituaires; manuels; livres de cuisine; recueils d'ordonnances médicales; ouvrages de grammaire et dictionnaires; textes juridiques; livres de théologie et de littérature religieuse; écrits eschatologiques; calendriers; œuvres de philosophie; livres de géographie et de voyages; ouvrages historiques; «livres populaires», légendes et traductions; miscellanées ecclésiastiques; miscellanées laïques.

L'auteur a observé que les miscellanées, tant ecclésiastiques que laïques, contiennent généralement les mêmes types d'écrits, mais dans des proportions inverses: dans le premier cas, c'est la littérature théologique qui domine, dans le second, la «fiction» et les ouvrages historiques. L'intérêt pour les textes pratiques, pour les manuels, pour les écrits philosophiques, géographiques ou médicaux est commun. Malgré l'interdiction qui frappait les apocryphes ou la littérature de prédictions et eschatologique, on copiait de tels ouvrages, même pour les moines. Ceux qui composaient les miscellanées ne sélectionnaient pas les textes selon l'auteur, le genre, le sujet ou l'époque dans laquelle ils ont été écrits, mais ils rassemblaient tout pour ne rien perdre, y compris des livres imprimés. Les critères de valeur ou esthétiques étaient hors de question, et l'esprit critique ne se manifestait pas d'une manière évidente. Bien que les manuscrits étudiés soient pleins de toutes sortes d'histoires, généralement tirées de la Bible, du *Paterikon* ou des *Vies des saints*, aucun d'entre eux n'a stimulé les copistes à faire des exercices personnels en prose. Par rapport aux périodes précédentes, il y a un nombre croissant de connaisseurs de l'écriture, parmi les membres du clergé comme parmi les laïcs, mais il semble que ces scribes étaient une sorte de machines à multiplier de leur époque, sans avoir la capacité ou le besoin de créer eux-mêmes. Écrire était une activité lucrative, animée par un esprit plutôt pratique que créatif. Copier des livres pouvait être aussi, parfois, une façon de chasser l'ennui. Mais il y avait également des scribes qui écrivaient pour leur propre mémoire ou pour leurs descendants. Parmi les manuscrits de la Bibliothèque de l'Académie qui font l'objet de cette recherche, deux seulement ont été copiés par des femmes. Dans les Principautés Roumaines, les livres sont restés, tout au long de ce siècle, les biens des élites. La multitude des notes prises en marge des feuilles, sur les pages blanches ou sur les couvertures intérieures des manuscrits, a conservé la mémoire des lecteurs. La lecture des ouvrages historiques était parmi les plus érudites. Les lecteurs étaient sans doute beaucoup plus nombreux que ceux dont les noms figurent dans les notes, vu que la plupart d'entre eux préféraient l'anonymat. Il faut envisager, en même temps, la pratique de la lecture collective, habituelle dans des communautés monastiques, mais aussi dans les collectivités où la plupart des gens ne savaient pas lire. Peu des notes ont gardé des noms de femmes-lectrices. Dans ce siècle de traductions, de compilations, de transcriptions – activités illustrées aussi par le clergé et par les laïcs – et de lectures de toutes sortes, la création semble être restée un privilège de quelques élus. Dans le groupe des manuscrits étudié maintenant, il y a seulement quelques créations originales. Il faudra attendre passer plusieurs décennies jusqu'à ce qu'une autre génération, sous d'autres influences et dans d'autres contextes historiques et culturels, puisse produire, pour les lecteurs des Principautés Roumaines, pour le public averti ou passionné, de la littérature authentique et ses propres travaux de spécialité.

Mots-clé: manuscrits, copistes, lecteurs, dix-huitième siècle, Bibliothèque de l'Académie Roumaine.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

AMORVEN ŞI ZALIDA, O TRADUCERE ROMÂNEASCĂ DE LA 1802 A UNUI ROMAN ENGLEZESC PRIN INTERMEDIAR FRANCEZ

Gabriela E. Dima*

I. Preliminarii

Amorven şi Zalida, romanţ chinezăsc este una din numeroasele traduceri din perioada modernizării limbii române rămase în manuscris şi puţin studiate în filologia română. Potrivit informaţiilor de pe foaia de titlu, textul în două volume reprezintă o traducere din limba franceză realizată la Iaşi, în 1802, şi transcrisă (copiată) de Dimitrache Borş, în anul 1804. Ne-au parvenit două copii ale acestei traduceri, una integrală în ms. *11521* de la Biblioteca Naţională a României, 183 file, şi una parţială, cuprinzând doar volumul al II-lea, în ms. *1224* BAR, 98 file.

O atenţie mai mare a fost acordată acestei traduceri de Mircea Anghelescu, care i-a dedicat un articol în 1969. Cercetătorul român a identificat doar titlul originalului francez, romanul *Ammorvin et Zallida, roman chinois*, pe care l-a găsit menţionat în *Dictionnaire des lettres françaises* al lui Georges Grente din 1960. Deşi dicţionarul în chestiune precizează că este vorba despre o traducere din limba engleză, Mircea Anghelescu are unele rezerve privitoare la această informaţie, rezerve justificate de lipsa englezismelor flagrante din transpunerea românească.

Mai recent, textul românesc a intrat şi în atenţia filologului N.A. Ursu, care a urmărit identificarea traducătorului şi a atribuit în final lucrarea lui Alecu Beldiman. Astfel, în studiul *Traduceri necunoscute din tinereţea lui Alecu Beldiman*, din 1986, reluat în volumul *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, din 2002, profesorul N.A. Ursu nu include textul *Amorven şi Zalida* printre traducerile lui Alexandru Beldiman. Ulterior, în *Împrumutul lexical*, publicat în 2004 în colaborare cu Despina Ursu, întâlnim însă următoarea observaţie: „În Moldova, Alecu Beldiman, mort în 1826 «cu condeiul în mână», cum atât de potrivit observă un contemporan, traduce din Regnard în 1801 tragedia *Sapor*, iar în 1803 comedia *Minegmii sau fraţii cei de gemine*; în 1802 romanul *Amorven şi Zalida* al unui autor încă neidentificat. „N.A. Ursu nu face alte investigaţii privitoare la textul-sursă, iar în legătură cu paternitatea romanului rămâne să cercetăm şi să confirmăm cu alt prilej presupunerea distinsului filolog.

* Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi.

RITL, nr. 1–4, p. 159–169, Bucureşti, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

În urma cercetărilor efectuate, vom prezenta în lucrarea de față parcursul european al romanului și vom compara textul românesc cu versiunea franceză a cărei traducere o reprezintă.

II. Romanul original

Începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în literatura britanică se manifestă o preferință pentru roman ca gen literar. Consumatoare de lectură sunt mai ales doamnele care, adeseori, devin ele însele autoare de texte, mai ales după răspândirea ideilor romantismului european. Puține dintre ele reușesc însă să se ridice deasupra gustului dulceag al epocii, majoritatea fiind implicate într-o bogată producție de scrieri de consum pe care istoria literară nu avea să le rețină. Acesta este și cazul autoarei textului care ne interesează, o romancieră și traducătoare britanică, probabil originară din Țara Galilor, pe nume Mary Charlton (cca 1774 – cca 1824). Despre viața ei nu se cunosc informații, singurele detalii identificabile fiind cele privitoare la activitatea literară. Volumul apărut în 1817, intitulat *The Life, Adventures, and Vicissitudes of Mary Charlton, the Welch Orphan,* este considerat o falsă biografie a scriitoarei.

Menționată în cronicile vremii ca o autoare de succes, Mary Charlton a scris mai multe romane pentru Minerva Press, o editură specializată în literatură de consum. Dintre acestea, romanul *Andronica* a devenit chiar best-seller-ul anului 1797. Activitatea literară a scriitoarei include nu mai puțin de zece romane: *The Parisian; or, Genuine Anecdotes of Distinguished and Noble Characters* (1794), *Andronica; or, the Fugitive Bride* (1797), *Phedora; or, the Forest of Minski* (1798), *Ammorvin and Zallida* (1798), *Rosella; or, Modern Occurrences* (1800), *The Pirate of Naples* (1801), *The Wife and the Mistress* (1802), *The Homicide* (1813), *Past Events* (1824), *Grandeur and Meanness; or, Domestic Persecution* (1824) și câteva traduceri din franceză *The Philosophic Kidnapper (1803)* și germană *The Reprobate (1802), The Rake and the Misanthrope (1804).*

Texul care ne interesează *Ammorvin and Zallida: A Novel*, 2 volumes, London, William Lane, 1798, a fost mult timp considerat pierdut, întrucât, deși apare menționat în cronicile vremii și în cataloagele de cărți din acea perioadă, nu se găsește astăzi în nicio bibliotecă din Europa. Se pare însă că ar exista totuși o copie în Statele Unite, la Virginia State Library, în al cărei catalog se află înregistrată.

Reacția presei britanice la apariția romanului este nemiloasă: „Aceste volume au meritul de a fi scurte, și nu este puțin lucru pentru un roman plicticos. Ne pare rău că nu putem atribui niciun alt merit lucrării de față".

Într-adevăr, este vorba despre o istorie siropoasă, a cărei acțiune se petrece în îndepărtata Chină, avându-l drept protagonist pe însuși împăratul țării, tânărul Ammorvin. De origine tătară, el este obligat să ia în căsătorie o prințesă chineză pentru a putea moșteni tronul și a obține recunoașterea întregii populații a Chinei. Tânăra care îi este prezentată drept ultima moștenitoare a dinastiei imperiale

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

chineze nu îi stârnește însă decât sentimente de aversiune. Mai mult, într-o călătorie prin imperiu, Ammorvin se îndrăgostește de Zallida, o fată deosebit de frumoasă care trăia ascunsă fără a-și cunoaște părinții sau originea. După nenumărate peripeții, intrigi de curte, conflicte armate, răpiri și răsturnări de situație, Ammorvin află că Zallida este, de fapt, fiica ultimului împărat chinez cu care trebuia să se căsătorească, cealaltă pretendentă fiind doar o impostoare. Desigur, pe lângă firul narativ principal, există numeroase alte secvențe care se intersectează cu acesta, mai multe cupluri care trec la rândul lor prin aventuri la fel de complicate, pentru ca totul să se rezolve în final.

Nu e greu de înțeles așadar de ce recenziile romanului vorbesc despre o realizare literară cel puțin mediocră: „Acuzația de *nimic nou* care li se aduce romanelor moderne este evitată de autoarea acestei opere, care și-a ales drept erou nici mai mult nici mai puțin decât un împărat al Chinei; dar ceea ce s-a câștigat prin acest pas aventuros nu contribuie considerabil la amuzamentul cititorului. Întâmplările și salvările la limită sunt la fel de miraculoase și extravagante, ca și când scena ar fi fost amplasată în orice parte a Europei; și trebuie să mărturisim că nu am fost deosebit de interesați de soarta împăratului bolnav de dragoste, care hoinărește dintr-un loc într-altul printre pericole mari și o câștigă în cele din urmă pe stăpâna sufletului lui, datorită obișnuitei intervenții miraculoase a ingeniozității autoarei. Totuși unii ar putea considera că, dat fiind că scriitoarea s-a oprit asupra unui suveran fictiv dintr-o țară puțin cunoscută, nu e atât de important ca acțiunea să fie plauzibilă; și, de exemplu, ca în scena peșterii, frumusețea plantelor și arbuștilor să poată fi descoperită la lumina lămpii, lucru care în orice altă țară ar necesita strălucirea soarelui pe cer. Dar stilul este în general curat; iar această romancieră, cu mai multă grijă și exercițiu, folosind materiale mai abordabile, ar putea furniza în viitor iubitorilor de ficțiune o distracție mai bună decât *Ammorvin and Zallida*".

Acestor păreri prea puțin favorabile li se datorează, probabil, lipsa romanului din bibliotecile britanice și transformarea lui în raritate bibliografică.

Dincolo de Canalul Mânecii însă, romanul este tradus imediat în limba franceză și se pare că este pe placul publicului din hexagon. *Ammorvin et Zallida. Roman Chinois, Traduit de l'Anglais*, Paris, Carteret et Brosson, 1798, 2 vol. este, spre deosebire de originalul englez, prezent în multe biblioteci și colecții private europene. Diferența de gusturi între cititorii englezi și cei francezi este evidentă și din comentariile cărții publicate în Franța:

„Această mică lucrare se detașează de romanele obișnuite. Se găsesc în ea o mulțime de detalii curioase, de descrieri și de situații interesante. Moravurile poporului chinez sunt descrise în mod plăcut și corect. În sfârșit, pe mormântul lui Ammorvin sunt înscrise aceste cuvinte pe care le putem privi ca morala operei: «Fie ca cei care, în focul tinereții, nu caută decât plăcerea, să învețe că Ammorvin nu a căutat decât virtutea și astfel a găsit fericirea»".

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

III. Traducerea românească

Parcurgerea textului manuscrisului românesc *tălmăcit di pi limba franţuzască în Ieşi* (foaia de titlu) permite o serie de observaţii privitoare la calitatea traducerii şi la talentul traducătorului.

III.1. Traducere fidelă

În general, traducerea realizată de cărturarul moldovean este corectă şi urmăreşte cu fidelitate textul original:

Ammorvin avoit pu voir que ces deux hommes étoient animés d'un zèle réel pour ses intérêts, sans aucun mêlange d'ambition ou de cupidité. (I, p. 5)	*Amorven au cunoscut că aceşti doi oameni era însufleţiţi de o râvnă curată asupra enteresărelor sale fără amestecare de dişărtăciuni şi di pofte.* (2^{v})
Sachant qu'elle étoit la seule dans le sérail qui parlât le chinois, se rappelant d'ailleurs d'avoir souvent oui dire à Ammorvin qu'il y avoit beaucoup de ressemblance entre elle et celle qu'il aimoit, Immyne n'hésita point à profiter de cette occasion de recouvrer sa liberté et de revenir à Pékin. (II, p. 208)	*Ştiind că numai ea să afla în palat care vorbe chinezăşte şi aducându-şi aminte iarăşi că au fost auzit de multe ori a zice lui Amorven că era o mare asămănare între dânsa şi între aceea ce iubiia, Imina nu s-au îndoit nici ca cum de a să folosi de acest prilej spre a-şi afla iarăşi slobozenie şi spre a să întoarce la Pekin.* (177^{r})

Foarte buna cunoaştere a limbii franceze este demonstrată şi de traducerea corectă a adverbialului de loc „y":

Là, une grande salle étoit préparée pour les recevoir. Les principaux mandarins, quelques généraux et autres officiers de l'état y étoient assemblés. (II, p. 211)	*Acolo o mare sală era gătită spri a-i priimi. C'ei mai întăi mandarini, câţiva ghenerali şi alţi ofiţiri a stăpânirii era* ***acolo*** *adunaţi.* (178^{v})
... quoiqu'il y eût beaucoup souffert... (II, pp. 217–218)	*... cu toate că pătimisă multe nenorociri* ***într-însa***... (181^{v})

III.2. Traducere mot-à-mot

Există situaţii în care traducătorul preferă să urmărească originalul forţând limba română. Apar astfel echivalenţe cuvânt cu cuvânt, mai ales la nivel semantic:

... un empire ***florissant****.* (I, p. 6)	*... o impărăţie* ***înflorită****.* (3^{r})
Vallahid ***garda*** *le silence.* (I, p. 5)	*Valahed* ***au păzit*** *tăcere.* (2^{v})
„Ta valeur, lui dit-il, t'a emporté ***au-delà des bornes****."* (I, p. 149)	*Vitejie ta, i-au zis, te-au fost aruncat* ***piste hotară****.* (56^{r})

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Calchierea structurii franceze se întâlneşte însă şi la nivel sintactic:

Ammorvin ***est-il condamné à*** *écouter...?* (I, p. 6)	*Amorven,* ***este el hotărât ca*** *să asculte...?* (3[r])

III.3. Omisiuni şi simplificări

Deşi romanul are o lungime considerabilă, traducătorul nu rezumă textul. Se pot observa doar puţine omisiuni, de cele mai multe ori a unuia sau a mai multor cuvinte, probabil considerate neesenţiale pentru înţelegerea sensului sau pentru evitarea exprimării prolixe:

... bientôt aussi la symphonie fut couverte par les éclats bruyants de la joie populaire et par les ***applaudissemens*** *qui se répondoient, comme des échos, d'un bord à l'autre.* (I, p. 2)	*... şi îndată şi atocmire cântecelor s-au cuprins de zgomotul strigărilor de bucurie a norodului ce răspundé dentr-o parte cătră alta cu un răsunet ce străbate dintr-o ţărmure la altă ţărmure.* (1[v])
„Tout ce que vous voyez, dit Ferdinand, est un reste ***de l'opulence*** *dont jouissoit Abdulami...“* (I, p. 144)	*Toate aceste ce vezi, au zis Ferdinand, este o rămăşiţă în cari pitreci Abdulami...* (54[r])
...lui parla du bonze Zalami, ***de Benhallid, de Kiouse et de Zaddaye...*** (II, p. 208)	*i-au vorbit despre bonzul Zulami într-un chip...* (177[v])
J'ai été ce soir informé, ***et l'information est sure****, qu'Ammorvin est en ce moment dans ces montagnes...* (I, p. 147)	*Într-această sară l-am înştiinţat că Amorven în ceasul // acesta să află în munţii aceştia...* (55[r]–55[v])

Există însă şi o altă categorie de omisiuni, anume cele care privesc noţiuni puţin cunoscute publicului vorbitor de limba română. Astfel, pentru a nu fi nevoit să ofere explicaţii suplimentare, cărturarul elimină, de exemplu, referirea la „covorul verde“ (*tapis verd*) care caracteriza mesele de joc din Europa Occidentală, precum şi la dansul popular cerchez, cu siguranţă necunoscut în Ţările Române:

Les convives, après avoir quitté la table, étoient occupés à jouer. ***Le tapis verd étoit couvert d'or, et leur jeu étoit fort animé.*** (I, p. 145)	*Adunare, după ce s-au rădicat de la masă, să didesi la giocuri.* (54[r])
...des groupes de femmes chantoient et dansoient, ***à la manière circassienne****, autour du char.* (II, p. 213)	*...adunare fimeilor cânta şi giuca împregiurul carâtii.* (181[v])

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

III.4. Reformulări

Atunci când nu elimină complet unii termeni mai complicați sau specifici, traducătorul îi evită, folosind în locul lor cuvinte sau sintagme din limba obișnuită:

lampe portative (I, p. 143)	*candilă* (53^{v})
le mutang pourpré (I, p. 143)	*flori în tot feliul de văpseli* (53^{v})
des milliers d'oiseaux gazouilloient (I, p. 144)	*multe păsăreli sloboză tot feliul di virsuri* (54^{r})
le punch et les autres liqueurs (I, p. 148)	*băuturile de beție* (55^{v})
les conspirateurs (I, p. 148)	*toți cei adunați* (55^{v})
félicité conjugale (II, p. 219)	*fericirii cei cari unește inimile* (182^{v})

În unele cazuri, cărturarul preferă să reformuleze fragmente mai ample din textul original pentru a le reda sensul într-o variantă mai clară. Rezultatul acestei intervenții este de cele mai multe ori o simplificare a exprimării în sens concret, care permite cititorului o lectură mai precisă:

... et s'étant retiré de bonne heure, il fit dire à C'haosvi et à Vallahid de venir le trouver. (I, p. 4)	*... s-au tras într-o odaie deosăbită unde, aflându-să sângur, au trimis poruncă cătră Haozvi și cătră Valahid ca să vie înaintea lui.* (2^{v})
N'entendant plus rien, ils conjecturèrent que c'étoit Litang qui, les ayant épiés, avoit prononcé ces mots à travers la porte d'entrée. (I, p. 148)	*Neauzind apoi altă nimică, au socotit că aceasta au fost făcut-o Litang pentru ca să-i înspăimezi.* (55^{v})
Il cherchoit à ouvrir la porte secrète; mais ne pouvant y parvenir, il l'auroit probablement enfoncée, si Vallahid et Ferdinand, l'entraînant malgré lui, ne l'eussent pas détourné de cet acte de témérité. (I, p. 149)	*C'ăuta să deschidă ușa ace tăinuită dar, neputând, să apucasă să o oboare gios, la pământ. Însă Valahid și Ferdinand l-au apucat îndată și l-au tras într-o parte, oprindu-l de la această faptă îndrăzneață.* (56^{r})
... le voile qui couvroit l'objet de sa tendresse... (II, p. 211)	*... pânza ce acopere fața iubitii sale...* (179^{r})

III.5. Interpolări explicative sau de întărire

Spre deosebire de alte traduceri din această perioadă, în roman se regăsesc puține interpolări. Motivul poate fi identificat în natura beletristică a textului, care exclude necesitatea preciziei termenilor și introducerea de noțiuni noi. Prin urmare, cele mai multe interpolări au rol de întărire, cele explicative fiind foarte rare.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

... ensuite ils apperçurent une foible lueur... (I, p. 144)	*... pe urmă au zărit o lumină **foarte** slabă...* (54[r])
...il sortit furieux. (I, p. 147)	*...au ieşit mânios **şi s-au dus.*** (55[r])
... le voyageur apperçoit avec étonnement... (II, p. 220)	*... călătoriul vidé cu **mare** mirare...* (182[v])
... celui qui te parle est Ammorvin... (I, p. 151)	*... acesta ce-ţi vorbeşti eşti **însuşi** Amorven...* (56[v])
... au-dessus des arbres... (II, p. 220)	*... mai pre sus decît copacii **ce îl încungiură**...* (183[r])
... toutes les villes et toutes les provinces de l'empire de la Chine... (I, p. 3)	*... toate **cetăţile,** oraşile şi eparhiile împărăţiei Chitai...* (1[v])
... aux habitans de Pékin... (I, p. 1)	*... lăcuitorilor **cetăţii** Pekin...* (1[r])

III.6. Greşeli de traducere

Greşelile de traducere sunt puţine. Unele dintre ele pot fi rezultatul unor neatenţii întâmplătoare, care apar la nivel lexical sau morfologic, sintactic:

*Un escadron de **gardes** chinoises...* (II, pp. 213–214)	*Un scadron de chinezi **mari**...* (181[r])
*... un passage **étroit**...* (I, p. 144)	*... un drum pre **scurt**...* (54[r])
*Tu ne peux ignorer aujourd'hui qu'elle ne **t'**aime point...* (I, p. 146)	*Tu ştii pre bine astăzi că ea nu **mă** iubeşti nici ca cum...* (55[r])

Se observă în primul exemplu că *mari* traduce cuvântul francez *gardes* ca urmare a confuziei cu „grandes". În al doilea, cuvântul francez *étroit* este redat prin *scurt* folosit probabil din neatenţie în locul lui „strâmt". De asemenea, înlocuirea persoanei a doua a pronumelui personal cu persoana întâi nu poate fi justificată altfel, exprimarea fiind incoerentă faţă de logica acţiunii în sine.

O categorie aparte de greşeli sunt cele în cazul cărora nu poate fi invocată neatenţia ci, eventual, o decizie semantică a traducătorului, precum în cazul înlocuirii adjectivului „mare" (*grande*) cu *mic* sau a substantivului „elefanţi" (*éléphans*) cu *cămile:*

*... une **grande** rumeur de joie...* (I, p. 148)	*... un **mic** zgomot di bucurie...* (55[v])
*On voyoit ensuite deux **éléphans**...* (II, p. 213)	*Să vide, în sfârşit, // doă **cămile**...* (180[v]–181[r])

În sfârşit, există fragmente în care traducerea este confuză, demonstrând neînţelegerea originalului sau incapacitatea de a găsi o transpunere echivalentă clară. De exemplu, expresia franceză *il étoit tems que* (= era timpul ca) nu este prezentă în textul românesc, care preferă o exprimare mult mai precisă:

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Au reste ***il étoit tems*** *pour l'honneur de Zaddaye* ***que*** *Voo Tang arrivât.*(II, p. 208)	*Atunce dar,* ***când au agiuns*** *Vootang, începusă a să primejdui cinstea lui Zadai.* (177^{v})

Deşi am observat mai sus foarte buna traducere a adverbialului „y", se pare că situaţia este diferită în cazul perechii sale, adverbialul „en", unde traducătorul nu sesizează că autorul reia anaforic termenul „palat" şi preferă să îl înlocuiască cu cel de „lume":

Ainsi la tendre et belle Zallida rentra dans le ***palais*** *de ses ancêtres, et continua pendant une vie longue et heureuse d'****en*** *être le principal ornement.* (II, p. 214)	*Întru acest chip tânăra şi frumoasa Zalida au întrat iarăş în palatul strămoşilor săi // şi, pe lângă o viaţă îndelungată şi fericită, au urmat de a fi ce mai întâi podoabă* ***a lumii.*** (180^{r}–180^{v})

III.7. Modificări stilistice

În multe cazuri de traduceri din epocă, versiunea română reprezintă o reelaborare, mai mult decât o transpunere a originalului. În cazul de faţă, cărturarul moldovean redă relativ fidel textul-sursă. Se pot însă observa câteva intervenţii în plan stilistic, a căror prezenţă adaugă un plus de lirism textului, îl apropie mai mult de ideea de poveste şi îl situează într-un timp mai puţin definit decât cel din original.

Conotaţia juridică a multor noţiuni din original este şi ea anulată prin substituirea acestora cu cuvinte din limbajul comun şi cu referiri la practici obişnuite în Ţările Române:

Les nobles ***firent leur cour.***	*Boierii* ***au mai adaos aducire de cinste şi de supunire prin tot feliul de vorbe şi de sămni.*** (2r)
en les dispensant de la ***formalité du prosternement***	*oprindu-i di* ***a cădea la picioarile lui*** (2v)
recut ***l'hommage*** *et les* ***prosternemens*** *de ses mandarins*	*au priimit* ***supunire şi cucerie*** *mandarinilor săi* (2r)
les loix	*obiceiul şi pravilele împărăţiei* (1v)
dispositions du testament	*hotărâre* (1v)
les affaires publiques (II, p. 219)	*trebuinţile cele obşteşti* (182^{v})
par ordre exprès (II, p. 211)	*din porunca ce strașnică* (178^{v})
les renes du gouvernement	*Gruel împărăţiei* (1v)
... qu'après les avoir tous exterminés. (I, p. 150)	*... păn' nu-i voi pierdi de pi faţa pământului.* (56^{v})

Uneori traducătorul manifestă tendinţa de a elabora informaţia din original, de a înlocui lexeme precise cu exprimări mai lungi şi mai sugestive:

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Réveillés en sursaut, les Chinois ***de tout âge et de tout sexe*** *sautèrent à bas de leur lit...* (I, p. 1)	*Deșteptându-să deodată, chinezii* ***mari și mici, copii și tinări, bărbați și bătrâni, parte bărbătească și fămeiască*** *au sărit jos din paturile somnului...* (1^r)
Tous en un mot se hâtèrent de ***s'habiller****...* (I, p. 2)	*În scurt toți au sârguit* ***să să împodobască și să se gătească...*** (1^r)
... le peuple ***se divertit*** *tout le reste du jour...* (I, p. 4)	*... norodul* ***s-au dat la giocuri și la tot feliul de veselii*** *în toată zioa aceea...* (2^r)
... la jeunesse et ***l'aimable sincérité*** *de Vallahid...* (I, p. 5)	*tinerețile și* ***bunile învățături și credința*** *lui Valahid* (2^v)

Simțind nevoia de a completa frazele, de a le „înflori", cărturarul adaugă sau amplifică adeseori detaliile:

respect (I, p.144)	*Cinste* ***și temire*** (53^v)
belle eau (I, p.143)	*apă frumoasă* ***și limpedi*** (53^v)
en silence (I, p.148)	*într-o tăcere* ***surdă*** (55^v)
... résolu de fondre comme un lion sur ces traîtres. (I, p.149)	*... hotărât ca să năpădească într-înșii ca un leu* ***hămesit di foame*** (56^r)

Se remarcă, de asemenea, preferința pentru accentuarea lirismului descrierilor, în scopul înfrumusețării stilului mai sec sau prea tehnic din original:

l'aurore (I, p. 1)	*luceafărul dimineții* (1^r)
eaux tranquilles (I, p. 2)	apele *ce dormé* (1^v)
riche plumage (I, p. 144)	*aripile cele zugrăvite de mâna firii* (54^r)
humanité (II, p. 219)	*iubirii de oameni* (182^v)
tes desseins (I, p. 149)	*menirile tale și a tale scoposuri* (56^r)
cruellement contrarié (II, p. 211)	*de moarte fiind rănit* (178^v)
... elle étoit d'ailleurs passablement jolie... (II, p. 216)	*ea pe lângă altile era foarte nurlie* (181^r)
Tes traits m'avoient rappelé ceux de ton père. (I, p. 151)	*În aerul feții tale, m-ai făcut să privesc pre tatăl tău.* (56^v)

O ultimă observație se referă la oscilația persoanei verbale, care nu ține întotdeauna cont de original. Astfel, deși începe prin a folosi persoana a III-a singular în vorbirea directă, traducătorul intervine ulterior, folosindu-se de persoana a II-a singular, și creează astfel o mai mare intimitate între vorbitori:

*„**Puisse notre auguste empereur,** répondit le vénérable Chaosvi,* ***régner*** *long-tems sur les coeurs du peuple chinois!* ***Puisse-t-il en suivant,*** *comme Tassolfi* ***son*** *respectable* ***père,*** *les sentiers de la gloire, transmettre..."* (I, p. 6)	*– **Să fie putință marelui nostru împărat** – au răs-//puns înțăleptul Haosvi – **ca să stăpânească** cu îndelungare inimile norodului Chinei.* ***Să fie putință ca să urmezi*** *căilor slavii vrednicului di pomenire Tasolfi,* ***tatăl tău****...* (2^v–3^r)

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

De asemenea, rolul pasiv al unor personaje este eliminat prin transformarea lor în actanți: *ea au ieșit înainte...* în loc de *elle fut présentée* (= ea i-a fost adusă):

*Elle **fut présentée** à Voo-Tang...* (II, p.208)	*Ea **au ieșit înainte** lui Vootang.* (177[r])

III.8. Observații lingvistice

Amorven și Zalida conține din punct de vedere lingvistic trăsături caracteristice începutului de secol al XIX-lea. Numărul împrumuturilor din neogreacă și turcă, numeroase și cu ocurențe considerabile în secolul al XVIII-lea, este scăzut: *catadexie* 181[r], *haractir* 53[v], 177[v], *a heretisi* 178[r], *nostim* 181[r], *scopos* 56[r], 56[v], *triamv* 179[r], *ceșmea* 53[v]. Se preferă neologismele latino-romanice, preluate din textul vehicular francez ori din limba literară a epocii: *amorizat* 55[r], *bonz* „preot indian" 177[v], 180[v], 181[v], 182[v], *curieri* 178[r], *curtezani* 180[v], *dame* 180[v], *enteresă* 2[v], *pagod* 182[r], *mandarini* 1[v], 2[r], 178[v], 179[r], 180[r], *menunt* 55[v], 57[r], 182[r], *ofițiri* 178[v], *palat* 56[v], 177[r], 178[r], 178[v], 179[r], 180[r], *rang* 180[r], *scadron* 180[v], 181[r], *siguranție* 56[r], *țirimonie* 179[r], și calcurile semantice după modele franceze.

Se remarcă un mare număr de lexeme vechi și populare: *cinuri* 3[r], *crug* 54[r], *învrăjbitor* 56[v], *a oborî* 56[r], *obrăzar* 2[r], 56[v], *a purcede* 57[r], 179[v] etc. Deși admitem și intervenția în text a scriptorului, limba traducerii este unitară și conține particularități dialectale specifice graiurilor nordice, de exemplu: *pi amândoi* 2[v], *cămeși* 1[r], *giocuri* 2[r], 54[r], *gios* 56[r], 178[r], *ficior* 1[v], 57[r], *picioarile* 1[r], 2[r], 2[v], 55[v], 56r, 56[v], *umizală* 54[r], *văpseli* 53[v], *a văpsi* 1[r], 1[v], *s-au apropiet* 2[v], 178[v], *să năște* 1[r], *puté* 2[r], 55[v], 56[r], 57[r], 177[v], 181[r], *vré* 1[v], 54[v].

IV. Concluzii

În lucrarea noastră am stabilit că originalul versiunii românești este romanul englez *Ammorvin and Zallida: A Novel*, în două volume, tipărit la Londra în 1798, al scriitoarei Mary Charlton. Traducerea în limba franceză, cu titlul *Ammorvin et Zallida, roman chinois*, a constituit textul sursă pentru versiunea românească. Autorul traducerii *Amorven și Zalida* este un cărturar moldovean, format la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cu un larg orizont cultural, bun cunoscător al limbii franceze. Față de textul vehicular francez, transpunerea românească aduce un plus de lirism, trădând un real talent al traducătorului român.

BIBLIOGRAFIE

.*. http://orlando.cambridge.org/public/svPeople?person_id=charma (28.02.2016).
.*. „Journal typographique et bibliographique", P. Roux, Dujardin-Sailly, Pillet, Paris, mai 1798, p. 245.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

∴ *The Critical Review: Or, Annals of Literature*, Volume 22, ed. Tobias George Smollett, London, 1798, p. 367.
∴ „The Monthly Mirror", May, 1798, London, p. 292.
Anghelescu, Mircea, 1969: *Amorven şi Zalida*, în „Limba română", XVIII, 1969, nr. 4, p. 315–318.
Grente, Georges (Cardinal), 1960: *Dictionnaire des lettres françaises. XVIIIe siècle*, Paris, Arthème Fayard.
Ursu, N.A., 1986: *Traduceri necunoscute din tinereţea lui Alecu Beldiman*, în „Limba română", XXXV, nr. 2, p. 116–126, reluat în Ursu, N.A., 2002: *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, Iaşi, Editura Cronica, p. 243–261.
Ursu, N.A. şi Ursu, Despina, 2004: *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760–1860)*, I. *Studiu lingvistic şi de istorie culturală*, Iaşi, Editura Cronica.

ABSTRACT

The current paper focuses on ms. *11521* from the Romanian National Library containing the full text of a novel entitled *Amorven şi Zalida*, translated from French in 1802 in Moldavia. As little information was available about the origins of the text, we found that it was actually a British novel, *Ammorvin and Zallida*, written by a low-level writer, Mary Charlton, in 1798. Translated the same year into French, the novel was quite appreciated in its French version which circulated throughout Europe, being finally transposed into Romanian. We have therefore studied the Romanian text in comparison with the French it translated and commented upon the merits and the shortcomings of the translation, underlining the good knowledge of French of the Moldavian scholar but also his poetic talent that added a note of fairy tale to the text.

Key-words: Romanian translation, English novel, French intermediary text, Iassy, China.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

SOME GREEK LITERARY REPRESENTATIONS OF GREEK LIFE AND LANGUAGE IN THE LATE EIGHTEENTH CENTURY[1]

Peter Mackridge*

1. Introduction

Nasos Vayenas has identified three literary traditions in the Greek eighteenth century: Phanariot, Aegean and Heptanesian.[2] In this article I am focusing on the Phanariot cultural area, with some references to the Aegean. Both of these traditions developed within the Ottoman Empire. The Heptanesian tradition, which developed within the Venetian empire, is certainly no less rich, but it has already been studied more than the culture and literary tradition of the Ottoman Greeks, and I believe it is time to redress the balance.

Ever since the eighteenth century the term "Phanariot" has often had derogatory connotations. The appointment of members of certain Orthodox Christian families to important positions in the Ottoman administration from the late seventeenth to the early nineteenth century was not accomplished without a degree of bribery and political machination, and the authority of the Phanariot princes of Wallachia and Moldavia was not exercised without the imposition of taxes on the local populace. Adamantios Korais (1748-1833), the most influential figure of the Greek national enlightenment, was also the most consistent critic of the Phanariots during the period leading up to Greek independence. As a consequence, the Phanariots have often been painted in rather negative colours, while historians of Greek literature have tended to ignore or dismiss that part of the Phanariot literary output which cannot be categorized as being "enlightening" and didactic. Nevertheless, the Phanariot period of Greek history and literature is an important and fascinating one. This was a period that included the peaceful Tulip Period of Ottoman history (1718–1730) and the concomitant regeneration of Istanbul through public building projects. During this period a number of Orthodox Christians within the Ottoman empire (albeit a small elite) came to enjoy unprecedented freedom, wealth, political power and social prestige. With all this came new ways of life associated with leisure, fashion and the pursuit of pleasure.

---

[1] This article is a revised and expanded version of a seminar paper given at the École des hautes études en sciences sociales, Paris, 9 April 2015, as part of the series "Chrétiens, Romains, Hellènes: Discours identitaires et transferts culturels".

* University of Oxford.

[2] N. Βαγενάς, *Η ειρωνική γλώσσα* (Athens 1994) 160–161.

RITL, nr. 1–4, p. 171–194, Bucureşti, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Membership of this elite cultural group was not confined to members of the small number of Phanariot families such as the Mavrokordatos and the Soutsos, but included the considerably larger number of Orthodox Christians who lived in their entourage, such as the holders of various administrative posts in Istanbul, Bucharest and Jassy. Those who passed, albeit temporarily, through the Phanariot cultural environment, included important literary and historical figures such as Kaisarios Dapontes and Rigas Velestinlis, and clerics such as Evgenios Voulgaris, who served as headmaster of the Patriarchal Academy in Constantinople in 1760–1761, and Kallinikos III (Konstantinos Mavrikios), who briefly served as Patriarch of Constantinople in 1757.[3] In some of their writings these men show themselves to have been culturally and linguistically integrated into the Phanariot environment; if by nothing else, their integration is indicated by their ample use of Turkish words and expressions in their writings. The prestige of the powerful members of the Phanariot families was such that members of their entourage liked to imitate their use of language, which included a fondness for displaying their knowledge of Turkish.

The long poem entitled *Vosporomachia* ("The Battle of the Bosporus") and the poetry of Patriarch Kallinikos contain many descriptions of the pleasures of life in Constantinople and especially in the villages and countryside bordering both shores of the Bosporus, with their pleasure gardens, fountains and kiosks where groups of friends could go and eat, drink and converse. The frequency of words denoting leisure and pleasure in the *Vosporomachia* and the writings of Kallinikos is very telling, for instance χουζούρι 'peace of mind, relaxation' (< T[urkish] *huzur*), εγλεντζές 'entertainment, enjoyment' (< T *eğlence*), ζέφκι 'fun, enjoyment' (< T *zevk*), and σεριάνι, an expressive word meaning both 'walking or riding for pleasure' and 'sight, spectacle' (< T *seyran*), in other words 'sightseeing'. Also frequent in the above texts is the noun ελευθερία, which refers not to political liberty but to the freedom from social restrictions that both men and women could enjoy while out in the countryside, far from the censorious eyes of Ottoman officials.

My aim in this article is to discuss some of the aspects of Greek life that are illustrated in specific texts produced in the cultural area of the Orthodox Christian world dominated by the Phanariots. In doing so, I will avoid expressing judgements of literary value. Phanariot literature has been too often dismissed as being of a poor aesthetic standard, but this seems to me to be the result of imposing

[3] It was Voulgaris who in 1766 published in Leipzig the first edition of the *Βοσπορομαχία* (*Vosporomachia*), in which Asia and Europe quarrel as to which side of the Bosporus is the more beautiful. The same volume includes an anonymous verse translation of Voltaire's philosophical tale *Memnon*. This translation, which is most probably by Voulgaris, sets Voltaire's tale in an environment reminiscent of the Ottoman. Kallinikos, after his deposition from the patriarchal throne, wrote thousands of verses describing the beauties of Istanbul and its environs. In the first edition the authorship of the *Vosporomachia* is ascribed to the late Caspar Ludwig Momarz, dragoman of the Austrian embassy in Istanbul, but there is strong evidence to suggest that its published form was revised by Kallinikos and perhaps also by Voulgaris. See Kallinikos G'. *Τα κατά και μετά την εξορίαν επισυμβάντα*, ed. Agamemnon Tselikas (Athens 2004), p. 59.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

anachronistic criteria (such as intensity of perception and emotion, sincerity, spontaneity, individuality and originality) that are more suitable for the discussion of Romantic literature than for literary products of the eighteenth century. Phanariot literature is often comic, and it was always intended to be pleasurable. At all events, these texts provide valuable insights into the history and society of their time, while the language in which they are written provides unique evidence of everyday speech in the Phanariot world.

2. The texts

All the texts I am focusing on are in the form of dramas and date from the last fifteen years of the eighteenth century. The authors and translators of my chosen texts attempt to represent contemporary spoken Greek, and all of these texts are in prose. They consist of the following two groups:

First, two original satirical comedies aimed at specific historical characters and written in the Phanariot cultural area:

(1) *Ο Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος* ('Prince [*voyvoda* or *hospodar*] Alexander the unscrupulous') written by G. N. Soutsos around 1785; the target of the satire is Alexandros Mavrokordatos, prince of Moldavia 1785–1786, who became known as *firarî* (in Greek, φιραρής) 'fugitive, deserter' because he fled to Russia after being dismissed from his post;[4] and

(2) *Το σαγανάκι της τρέλας* ('The tempest of madness' [*σαγανάκι* < T *sağanak* 'cloudburst, downpour']) written anonymously around 1790 and targeted at Nikolaos Mavrogenis, prince of Wallachia 1786–1789; the editor of the first edition of this text, Lia Brad Chisacof, argues plausibly, with supporting palaeographical evidence, not only that the sole manuscript of this work was written by Rigas Velestinlis, but that he was its original author.[5]

Secondly, two sets of translated dramas depicting everyday life:

(1) One set translated from Italian: ten comedies by the Venetian Carlo Goldoni (undated, c. 1800), probably translated by a single anonymous individual),[6] and

(2) one set translated from German: three dramas and one comedy by August von Kotzebue translated by Konstantinos Kokkinakis and published in Vienna in 1801.[7] Although Kokkinakis was educated in Constantinople and

[4] The original text was first published as G. N. Soutsos, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, ed. Dimitris Spathis (Athens 1995). There is also an English translation: Georgios N. Soutsos, *Alexandrovodas the unscrupulous (1785)*, introduction and translation Anna Stavrakopoulou (Istanbul 2012).

[5] Lia Brad Chisacof (ed.), *Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα* (Athens 2011).

[6] Anna Gentilini *et al.* (ed.), *Dieci commedie di Goldoni tradotte in neogreco. Volume I. Testi* (Padua 1988). In my page references to this volume I will refer to this edition simply as "Goldoni". The translations must have been made after 1754, the date of first publication of the most recent of Goldoni's plays translated.

[7] Konstantinos Kokkinakis, *Θεατρικές μεταφράσεις του August von Kotzebue: Εκούσιος Θυσία, Μισανθρωπία και Μετάνοια, Πτωχεία και Ανδρεία, Οι Κόρσαι (Βιέννη 1801)*, ed. Walter Puchner (Athens 2008). In this article I am not taking into account other Greek translations of Goldoni

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Bucharest, he was not living in the Phanariot environment when he produced these translations, nor did his intended audience belong chiefly to that environment. Nevertheless, it is instructive to observe the Phanariot influences that colour his language.[8]

3. General remarks

In the past, K. Th. Dimaras and other Greek scholars tended to view Greek texts of this period from the viewpoint of a Hellenocentric national narrative which leads, by way of Enlightenment and national awakening, to the liberation of the Greeks from the Turks and the foundation of a Greek national state. In contrast to this teleological view, I am not searching my chosen texts for signs of Greek national identity, nor for calls to revolution, nor for expressions of a desire for political liberty and independence. Instead, I am treating literary texts (especially comedies) as documents of social history. These particular texts show what happens when the theatre is not used as a schoolroom or a pulpit; when it is used primarily for entertainment rather than for purely didactic or educational purposes.[9]

Apart from Kokkinakis' translations of Kotzbue, none of these plays was published at the time, and none is accompanied by an introduction by the author or translator. For this reason (again, with the exception of Kokkinakis) we don't know what aims their authors or translators had in mind when they were writing them. As far as I know, only one of these dramatic texts was ever performed on stage: an amateur performance of one of Kokkinakis' translations, at Ambelakia in Thessaly in 1803, is perhaps the earliest documented theatrical performance to have taken place in mainland Greece since antiquity.[10] Indeed, apart from Kokkinakis, it is not certain that the authors and translators had ever witnessed the performance of a play. The only theatrical performances that took place in Istanbul or Bucharest during this period were either impromptu performances by travelling players or amateur productions in private houses. With regard to the unfamiliarity of some of these writers with the theatre as a physical space, it is telling that in the stage

produced around the same time (those by Lambanitziotis published in 1791 and 1794 and those by Mitiou Sakellariou – one of the few published Greek women writers of the time – published in 1818), nor the translations of Metastasio – those by Lambanitziotis (1794 and 1796) and Rigas Velestinlis (1797) – nor the various translations of Molière, from the anonymous translations of 1741 published by Anna Tabaki to Kokkinakis' 1815 translation of *Tartuffe* and Oikonomos' 1816 adaptation of *L'Avare*.

[8] Puchner (*Θεατρικές μεταφράσεις του August von Kotzebue*, p. 21) rightly notes that in 1801 Kokkinakis was not yet a follower of Korais, and that he still followed the linguistic practice of the Greeks of Constantinople.

[9] However, Goldoni's *Il vero amico* is described by the editor of the Greek translation as "Una commedia [...] più edificante che divertente" (Lidia Martini, *Una traduzione neogreca inedita: Il* vero amico *di C. Goldoni* (Padua 1976), p. ix)).

[10] Puchner, in *Θεατρικές μεταφράσεις του August von Kotzebue*, p. 10, 49–53.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

directions in the *Saganaki* and in the translations by Kokkinakis, as well as in Konstantinos Oikonomou's adaptation of Molière's *L'Avare* (1816), the word *θέατρον* is used to refer to the stage rather than to the theatre as a whole.[11] The translators tend to translate not from stage to stage, but from page to page; their texts belong to the category that Stesi Athini calls "θεατρικό ανάγνωσμα" ('theatrical reading').[12] Yet, despite the absence of an established theatre, it is clear that these authors and translators felt the need to present the interaction of characters through drama and dialogue. In addition, the characters in the original comedies view the public life of the Phanariots as a *θέατρον*, and a frequently used expression at the time was "το θέατρον του κόσμου".[13] In such instances the word *θέατρον* is being used in the same sense that St Paul used it, in other words a "spectacle".[14] In his novel *Anastasius* (1819) the English writer Thomas Hope, who claimed to have known Mavrogenis personally, says that his "thirst for posthumous notoriety gave all his actions a sort of theatrical turn".[15] In both of the original satires the word "κωμωδία" is used with ironic self-reference: in the *Saganaki* one of Mavrogenis' advisers warns him that the local Romanian boyars "δεν το έχουν τίποτες να μας κάμουν μίαν κωμωδίαν" ('think nothing of making a comedy out of us')[16], while one character in *Alexandrovodas* describes other characters as "υποκείμενα διά κωμωδία" ('individuals fit for comedy').[17]

What images of the pre-Revolutionary Greeks emerge from these texts? What features of contemporary Greek life and culture do the authors or translators of these texts display to us? It may seem strange to be basing some of my conclusions about Greek life on texts that are translated from other languages. However, the translators not only transfer the foreign text into the Greek language; they also

[11] See, e.g., *Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα*, p. 76, 96; *Θεατρικές μεταφράσεις του August von Kotzebue*, p. 549, 555, 578, 582, 587; Konstantinos Oikonomos, *Ο Φιλάργυρος του Μολιέρου*, ed. Kostis Skalioras (Athens 1970), p. 47.

[12] Stesi Athini, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700–1830* (Athens 2010), p. 222.

[13] See Ilia Chatzipanagioti -Sangmeister, "'Εις το θέατρον του κόσμου': αποτυπώσεις του Μπαρόκ στα φαναριωτικά στιχουργήματα", in eadem (ed.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα της εποχής του Διαφωτισμού* (Athens 2013), p. 54ff. Cf. Shakespeare, *As you Like it*: "All the world's a stage, / And all the men and women, merely Players".

[14] "Θέατρον ἐγενήθημεν τῷ κόσμῳ" ('We are made a spectacle unto the world': 1 Ep.Cor. 4.9).

[15] Thomas Hope, *Anastasius, or Memoirs of a Greek*, vol. II (Paris 1831 [1st edn London 1819]), p. 34. The way Mavrogenis speaks and acts in the *Saganaki* is remarkably similar to the way he speaks and acts in Hope's novel *Anastasius*. If Hope did not know Mavrogenis personally, he must have known him by repute. The author of *Saganaki* could not have known Hope's novel, which dates from thirty years later, and it is extremely unlikely that Hope would have known the *Saganaki*. It may be, though, that Hope had talked with the author about Mavrogenis, or that they at least had common acquaintances. Hope quotes information given him by Condilli (Kondylis), who appears as a character in the *Saganaki*. For Mavrogenis see also Christine M. Philliou, *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution* (Berkeley 2010), p. 45–47.

[16] *Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα*, p. 102.

[17] *Αλεξανδροβόδας*, p. 26.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

carry out other types of transfer into the culture into which they and their intended readers are living. The way in which the translators domesticate the foreign texts into a Greek context is revealing, since it invites us to find out which cultural features of the original texts they thought would be unfamiliar or even incomprehensible to their intended readership or audience.[18]

Most of the characters in these plays have an urban cultural orientation. They are not peasants but members of the nobility and the bourgeoisie (πολίτες with a small π, and particularly merchants), together with their servants. The two original satires depict the environment of the Phanariots, who formed a self-styled aristocracy. In *Alexandrovodas*, which was written shortly before the French Revolution, a Phanariot prince is attacked by a member of a rival Phanariot family. The *Saganaki* was written shortly before the dethronement of Louis XVI in 1792 and his execution in 1793 by an anonymous member of the Phanariot circle who attacks a prince who is a non-Phanariot. Both *Alexandrovodas* and Goldoni's comedies often present strong and intelligent female characters, with the difference that in *Alexandrovodas* they are presented as negative and in Goldoni they are viewed as positive. The differences between the presentation of male and female characters would be a sufficient topic for a separate study.

By contrast, most of the translated plays by Goldoni and Kotzebue are set in a bourgeois environment and reflect the bourgeois outlook of their authors.

How does one define one's own identity and that of others? We are told that this is done on the basis of race, ethnicity, religion, language and culture. In these texts, religion and language clearly come into play: they are co-extensive with "us", and they clearly mark the frontier between "us" and "the others". (I will say more about religious references later on.) In language, there is a degree of linguistic purism in the speech of the higher-class characters when they are trying to be serious and impressive: however, this is not so much in order to make their speech more like *Ancient* Greek (as was the case with the "improvement" of the Greek language proposed by Korais and others), but in order to sound more *refined* than their servants: here the motivation for linguistic purism is based on considerations of class (social differentiation) rather than nationalism (synchronic homogeneity coupled with diachronic connections with the "ancient ancestors").[19]

[18] For the dichotomy between the translation strategies of domestication and foreignization see Lawrence Venuti, *The Translator's Invisibility: A History of Translation* (London 1995) and *The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference* (London and New York 1998), which present foreignization as the ethical duty of the translator.

[19] A rare exception to this outlook is found in another satirical comedy, written in the Phanariot area in 1752: *Ανέζεντιανός μετανομένος*, ed. Iosif Vivilakis (Athens 2010), p. 386–387. When the learned bishop Gennadios speaks in highfalutin language to the uneducated priest Afxentios, the latter responds: "I'll tell the Christians that learned men are Hellenes, so they'll throw you out and they won't want to see you again". (At that time the term "Hellene" normally referred to the pagan ancient Greeks.) The bishop replies: "We don't deny that the learned are Hellenes. I too am a Hellene. [...] Don't you know that we are Hellenes and the children of Hellenes? Do you think

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

I should note, however, that, unlike the Mavrokordatos presented in *Alexandrovodas*, the Mavrogenis presented in the *Saganaki* almost always uses colloquial and often vulgar language; this difference is indicative of the characterization of Mavrokordatos as a hypocrite who hides his true beliefs under a façade of respectability, and Mavrogenis as someone who always speaks his mind.

It is difficult to discern how the authors of these texts and their characters perceive of race and ethnicity; clearly the Greek characters might think of themselves as being of a different race from Turks; but while some of them use the ethnic term "Ρωμαίοι" (as distinct from "Βλάχοι", for instance, in the *Saganaki*), they do not present any definition of this term. As for culture, apart from specifically religious culture, there are many common features between "us" (Greeks) and "the others" (Turks) in terms of dress, food, behaviour and attitudes, as we shall see.

4. Group identities in the original plays

The eastern and western Greek traditions that I mentioned at the beginning of this article were not totally distinct. In fact, some of the texts under discussion stand in between Constantinople and Venice, the two countervailing powers that dominated the Greek world for centuries. The Constantinopolitan translator of the ten Goldoni comedies chose to translate plays written by a Venetian, while in the *Saganaki* (and in reality too, according to Thomas Hope) Mavrogenis, the prince of Wallachia appointed by the sultan, proudly claims that he is descended from the aristocratic Venetian Morosini family.[20] In fact he sees his own Venetian pedigree as a more genuine kind of nobility than the one claimed by the Phanariots for themselves.

Mavrogenis was born and bred on the Aegean island of Paros. The Aegean islands were no longer under Venetian rule as the Ionian Islands were at that time, but they were still considered to be closely connected with Venice, by kinship, commerce and culture. (Many Aegean islanders – though not the Mavrogenis family – were, and continue to be, adherents of the Catholic rather than the Orthodox faith.) Mavrogenis was the only ruler of one of the Danubian principalities to have risen to that position directly from having been Dragoman of the Fleet without having served as Grand Dragoman of the Porte in between,[21] and he was the only Greek prince of one of the Danubian principalities who was not by origin a Phanariot.[22] Historians have written that Mavrogenis was the most eminent

---

Christendom rejects γένος [racial descent]? Besides, by recovering their ancestral language [...], the learned rejoice in attaining their own language [...]". *Pace* Vivilakis (*op. cit.*, p. 513), the fact that Gennadios is one of the chief targets of the author's satire suggests that the author does not share his views on this topic. It is also ironic that this self-styled Hellene is bilingual in Greek and Turkish.

[20] *Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα*, p. 138–140.

[21] Brad Chisacof, *op. cit.*, p. 11; Nikos V. Sphyroeras, *Οι δραγομάνοι του στόλου* (Athens 1965), p. 128.

[22] Sphyroeras, *ibid.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

of the Dragomans of the Fleet; he was certainly the second longest-serving holder of the post. It was precisely because Mavrogenis was an islander, and not a Phanariot, that he was a particularly appropriate choice as Dragoman of the Fleet, whose duties were focused especially on the Aegean region and included acting as governor of the Aegean islands.[23] But what made him an effective Dragoman of the Fleet seems to have made him unsuited to be prince of Wallachia. In the *Saganaki* many of his associates in Bucharest express the view that it is inappropriate for an islander and a seaman to rule one of the Danubian principalities.[24] The characters of the *Saganaki* make distinctions between Πολίτης (with a capital Π, i.e. Constantinopolitan), νησιώτης (islander) or ασπροθαλασσίτης (Aegean islander) and Βλάχος (Wallachian).[25] Indeed, Constantinopolitans often used a slang word to refer to a Greek islander: ταουσάνης (< T *tavşan* 'rabbit; hare').[26]

However, in both the Greek satires and the translated plays there is no attempt at a systematic depiction of different regional Greek dialects, as there is in Iakovos Rizos Neroulos' satire on Korais' linguistic reforms, *Κορακιστικά* (1813), in Oikonomou's *Ο φιλάργυρος* (1816) and in D. K. Vyzantios' satire on the multiplicity of Greek dialects, *Βαβυλωνία* (1836). Nevertheless, in Kokkinakis' translation of Koyzebue's *Die Corsen* the Corsican characters use dialect features of the translator's native Chios. (It is fitting that Corsican and Chiot are both island varieties.)

Phanariots and non-Phanariots

Let us focus more on the distinctions that are made in the plays between Phanariots and non-Phanariots. The Phanariots wore Oriental dress, and they moved easily between Greek and Ottoman culture. For instance, the author of *Alexandrovodas*, Georgios Soutsos, who did not involve himself directly in politics, apparently devoted much of his life to the study of "Turco-Persian music", and he wrote the words and music of a number of songs.[27]

---

[23] Nikolaos Petrou Mavrogenis was not the first Parian to serve as Dragoman of the Fleet: the first was Konstantinos Ventouras (1713–1731), who was likewise decapitated. Two of N. P. Mavrogenis' uncles had served before him, and he was immediately succeeded by one of his nephews.

[24] See *Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα*, p. 238.

[25] *Op. cit.*, p. 236–237.

[26] This term is used by Kallinikos as well as in the *Saganaki*, in the Goldoni translations and in Thomas Hope's novel. Servants in the Goldoni translations use geographically non-specific island features in their speech (some from the Ionian Islands, others from Crete and the Aegean islands), perhaps because servants employed by Greek families in Constantinople were typically from the islands. This may be an additional explanation for the contempt in which Mavrogenis is held in Phanariot circles in the *Saganaki*.

[27] Spathis, in *Αλεξανδροβόδας*, p. 239. The lyrics of some of Soutos' songs are included in an 1818 manuscript anthology edited by Anastasia Tsakiridou, "«Μελπομένη»: έκδοση χειρόγραφης μισμαγιάς του Νικηφόρου Καντουνιάρη (1818) «Μελπομένη»", dissertation, University of Thessaloniki, 2007 (downloadable from http://ikee.lib.auth.gr/record/100759). The texts of Soutsos' songs (mostly in Greek, but with refrains in Turkish [written in Greek characters]), each of them accompanied by the designation of the Ottoman *usul* (rhythmic pattern) and *makam* (melodic mode)

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

It is striking how frequently the word Φαναριώτες appears in these two plays. It is used not by the Phanariots themselves, but by those who originate from outside Phanariot circles, including prince Nikolaos Mavrogenis, and by various people associated with prince Alexandros Mavrokordatos. It is remarkable that it is always used in a pejorative sense. This frequency of use indicates how the Phanariots were perceived to be a particular category of people with distinctive features. One character in *Alexandrovodas* talks about "ψωροφαναριώτες" ('mangy Phanariots') while an official at Mavrokordatos' court says proudly: "εγώ 'μαι Αρμένης χαλίσης και κωλοβερέντζιες φαναριώτικες δεν έμαθα" ('I'm a true Armenian, and I haven't learnt to bow and scrape like a Phanariot', i.e. how to make exaggerated displays of humility in front of a supposed social superior).[28]

In the *Saganaki* Mavrogenis contrasts himself favourably with the Phanariots: "δεν είμαι σαν τους Φαναριώτες εκείνους τους ψεύτες οπού έκαμαν χαράπι το μεμλεκέτι" ('I'm not like those lying Phanariots who have destroyed the country': note that he uses two words of Turkish origin, *χαράπι* and *μεμλεκέτι*).[29] He dismisses the Phanariots as "ταντούρ τσελεπήδες" ('tandoor gentlemen'), in other words people who are accustomed to living in luxury and are reluctant to give up their home comforts,[30] whereas he describes himself as a "παλικάρι" ('brave soldier'). Indeed, the real-life Mavrogenis was a brave and competent soldier who commanded an Ottoman army against Austrian and Russian forces: he was the only Greek to serve as a commander-in-chief of Ottoman forces. Mavrogenis also contrasts the Phanariots' secretiveness and hypocrisy with what he calls "την ελευθερίαν της γλώσσης μου" ('the freedom of my tongue').[31] By contrast, the Phanariots "συντυχαίνουν με το κουμπάσο, και μόλις εβγάνει με το τσιμπίδι κανείς λόγον από το στόμα τους" ('speak with exaggerated circumspection; you can hardly get a word out of their mouths with a pair of tweezers').[32]

It is clear from these references that, even in the eighteenth century, the word "Phanariot" had already become associated with insincerity, intrigue and machination. In *Alexandrovodas*, Soutsos sometimes depicts the prince's family and his associates talking like common criminals, using code words that were probably taken from thieves' slang, and some of which are still in use in Greek slang today.

---

to which it was intended to be sung, are reproduced on p. 66–68, 314–316 and 332–336 of Tsakiridou's dissertation.

[28] *Αλεξανδροβόδας*, p. 69. The form *κωλοβερέντζιες* is presumably a slip of the pen for *κωλορεβερέντζιες* < *κωλος* 'arse' + French *révérence* or Italian *riverenza* 'bow, curtsy'; cf. *κωλοτούμπα* 'somersault' with *κωλο-* (often used as a pejorative prefix) as its first component.

[29] *Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα*, p. 74.

[30] The tandoor was a stove placed under a table to keep people's feet warm as they sat.

[31] Cf. the phrase "ελευθερία της γλώττης" in Goldoni, p. 151, corresponding to "scioltezza [di lingua]" ('fluency of speech') in the original.

[32] *Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα*, p.76. The phrase "με το κουμπάσο" is based on the Italian expression *col compasso*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

A leading scholar of modern Greek theatre, Walter Puchner, has described the *Saganaki* as a "gehässige Machwerk" ('spiteful concoction'),[33] yet the play is extremely interesting and valuable for the study of Greek, Ottoman and Balkan history and languages. We have access to many depictions of the Phanariots as viewed by both Phanariots and non-Phanariots, but we do not have many views of non-Phanariots by people who were loyal to Phanariot circles, as we do in the *Saganaki*. The author (probably Rigas) was someone who was used to working in the Phanariot environment and who disapproved of the behaviour of a prince who originated from from outside this environment: in the list of dramatis personae the author refers explicitly to Mavrogenis as "αρπαστής του θρόνου της Βλαχίας" ('usurper of the throne of Wallachia'), and Mavrogenis himself says "εις το πείσμα των Φαναριωτών έγινα αυθέντης' ('I became prince in spite of the Phanariots),[34] which implies that the sultan appointed him on the basis of his personal merits, and not because of the machinations and bribery of the Phanariots, who wanted Alexandros Ypsilantis to become prince of Wallachia.[35] Throughout the play Mavrogenis is treated as an outsider. From his first appearance, he is ridiculed for wearing naval dress, speaking nautical jargon, surrounding himself with a bodyguard of sailors, and treating landlocked Bucharest as though it were a ship under his command. The author's negative attitude towards Mavrogenis indicates how far removed the Phanariots were from the maritime culture of so many of their fellow Greeks. It is also significant that when Mavrogenis first arrives in Wallachia the local people do not realize that he is the prince, while he in turn is unable to distinguish the local noblemen from their servants, because each side is unfamiliar with the dress codes that are customary in the other social environment. Similarly Mavrogenis fails to recognize the signals that indicate the class distinctions that were all-important in Phanariot and Romanian society.

Alexandrovodas and *Saganaki* are unflattering portraits of two princes written by authors who believe these men should not have been appointed to their positions. These princes are determined to grab as much money as possible during their inevitably short reigns. Mavrokordatos, who is depicted in Constantinople just before travelling to Jassy to occupy the throne of Moldavia, owes money to his brother-in-law, and he needs to extract funds from the Moldavians in order to pay back his debts. But he has another problem: he hates his wife, who comes from another Phanariot family, and is besotted with his non-Phanariot mistress, whom he wants to marry.

---

[33] Walter Puchner, review of Brad Chisacof, *Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα*, in *Zeitschrift für Balkanologie* 48 (2012), p. 267.

[34] *Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα*, p. 80.

[35] In reality the Phanariots, led by Petraki Çelebi, head of the imperial mint, had tried to bribe the sultan not to appoint Mavrogenis; nevertheless, the sultan decided to go ahead with the appointment and ordered Petraki Çelebi to be beheaded at Mavrogenis' investiture ceremony in Constantinople. See also Athanasios Komninos Ypsilantis, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα βιβλίον Η΄, Θ΄ καὶ Ι΄ ήτοι Τα μετά την άλωσιν, 1453–1789* (Constantinople 1870) p. 640–641, 644–645.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Both Mavrokordatos and Mavrogenis are depicted as displaying what today might be termed psychopathic characteristics: a grandiose sense of self-worth, selfish behaviour, poor impulse control, and lack of empathy and remorse. However, there are major differences between the behaviour of the two characters: Mavrokordatos tries to keep his distance from the Ottoman government, while Mavrogenis is a faithful servant of the sultan.

Mavrokordatos describes himself as an admirer of Machiavelli,[36] and in one soliloquy he presents an argument for the non-existence of God as a justification for his plan to murder his wife. By contrast, Mavrogenis presents himself as a pious Christian whose actions are inspired by the Holy Spirit. However, at one point, as a loyal servant of the sultan he demands to know "πού είναι αυτοί οι χαΐνηδες δίνι δοβλέτι αλιγενήν;" ('where are these traitors to religion and the exalted [Ottoman] state?', using the Ottoman expression *hain-i din ü devlet-i aliye*.[37] Mavrogenis seems to view both Christianity and Islam as equally valid – or perhaps I should say equally useful, since, like Mavrokordatos, he exploits religion as an instrument of power.[38] The only priest who appears in either of these two plays is the confessor of Alexandrovodas' wife, who acts as the prince's agent in trying to persuade the pious princess to accept her husband's desire to reject her.[39]

Alexandrovodas and the *Saganaki* are distorted "mirrors of princes"; they follow the precepts of Machiavelli instead of ruling according to Christian precepts and democratic standards. Their word is law, they rule by arbitrary violence and personal caprice,[40] and they want to be feared rather than loved; they believe that any leniency on their part will be interpreted by their subjects and by the sultan as a sign of weakness.[41] Whereas "mirrors of princes" normally show the reader how princes *should* behave, the authors of these two comedies show the audience or reader how princes should *not* behave. Greek history and culture of the period have tended to be seen as the prelude to national awakening and the struggle for national independence, but these satires show that these princes, their courts and their subjects, were not living in the Age of Enlightenment. Visitors from Western Europe to the court of Nikolaos Mavrogenis in Bucharest in the late 1780s might have thought they had mistakenly entered the court of Henry VIII in London 250 years earlier.

In terms of the cultural information they provide, the two Phanariot satires contain many details of how the princes and various officials and relatives make their living from taxes, presents, bribes and theft. However, the *Saganaki* also

---

[36] *Αλεξανδροβόδας*, p. 37.

[37] *Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα*, p. 64.

[38] The author of the *Saganaki* makes no reference to the rumour that Mavrogenis was a convert to Islam.

[39] There are no priests in any of the ten comedies by Goldoni translated anonymously into Greek.

[40] According to Hope's novel, Mavroyeni's state was "ruled by caprice rather than cool reason" (*Anastasius*, vol. 2, p. 20).

[41] Cf. *op. cit.*, vol. 2, p. 28.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

includes some interesting references to Mavrogenis' tastes in visual art: he commissions paintings for his palace, one of which will depict his patron, the Kapudan Pasha Hasan. For the council room he orders a canvas depicting half a dozen of his predecessors burning in Hell with purses in their hands to show the bribes they have taken. His private cabinet (*καμπινέτο*) in his kiosk contains a framed painting depicting the Pulad-ı Bahrî ('Steel of the Sea'), a frigate built for the Ottoman navy on the island of Lemnos around 1780 while Mavrogenis was Dragoman of the Fleet. He also commissions a painter from his native island of Paros to restore the portraits of the founders in Bucharest churches.[42] Mavrogenis' musical taste is illustrated by the care and attention he bestows on his Ottoman ceremonial band (*mehterhane*), which consists of *zurna*s (shawms), *buru*s (trumpets) and *nakare*s (kettle-drums).

Mavrogenis refers explicitly to his use of Turkish linguistic features when he asks one of his servants what people think of his use of Turkish words when speaking Greek: "Τι λέγουν άραγε διά [...] το ελφάζι μου [< T *elfaz* 'words'], και περισσότερον οπού ανακατώνω τες τούρκικες λέξεις εις την ομιλίαν μου· απορούν ίσως οι καημένοι πώς ένας ασπροθαλασσίτης έφτασε να μάθει και να κάμει τόσα πράγματα" ('What do they say about [...] my vocabulary, and in particular about the way I mix Turkish words into my speech? Do they perhaps wonder how an Aegean islander has managed to learn to do so many things?'). It seems that, if nothing else, in terms of language Mavrogenis has done his best to become a proper Phanariot.[43]

Greeks and non-Greeks

As Karl-Heinz Ziegler has written, "In the course of the late seventeenth and the eighteenth centuries, the position of the Ottoman Empire in Europe changed from that of a powerful 'enemy of Christianity' to a partner in the European system."[44] Ottoman Christians began to be appointed to high posts in the Ottoman administration (the first Christian Grand Dragoman was Panagiotis Nikousios, who served from 1669 onwards) just as the empire was making a series of new treaties with Christian powers. Soon after this, the empire began to suffer a series of defeats at the hands of Christian powers. Nevertheless, while always being conscious that their own individual position was precarious, the Phanariots tended to behave as though they believed that the empire would last indefinitely.

[42] *Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα*, p. 118, 212, 230.

[43] *Op. cit.*, p. 76–78. It seems to have been fashionable in Phanariot circles to scatter Turkish words and phrases in one's texts (e.g. in the popular songs recorded in the manuscript collections known as μισμαγιές), and perhaps also in one's speech. Thomas Hope's *Anastasius* observes that among the Phanariots "the Romaïc idiom [...] was no longer to be used, except interlarded with such scraps of French, Italian and Turkish, as to render it almost unintelligible to the vulgar auditor" (Hope, *Anastasius*, vol. II, p. 81).

[44] Karl-Heinz Ziegler, "The peace treaties of the Ottoman Empire with European Christian powers", in Randall Lesaffer (ed.), *Peace Treaties and International Law in European History: From the Late Middle Ages to World War One* (Cambridge 2004), p. 347.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

It was the knowledge of foreign languages, coupled with negotiating skills, that enabled the Phanariots to become rich and powerful. They became princes because of their expertise as translators and interpreters: the normal career path was from Grand Dragoman to Hospodar. As both translators and princes they had to negotiate with Ottomans, Russians and Austrians, among others. They had to be functionally bilingual in Greek and Turkish (both colloquial and Ottoman), and they had to be competent in either French or Italian, or both. They probably learned their languages mostly or exclusively from private tutors: Phanariots were expected to acquire their language skills at their own expense, just as they were expected to pay the sultan for the privilege of becoming princes, and to recoup their expenses from the unfortunate inhabitants of Wallachia and Moldavia.

The old Greek nationalist discourse of Turkish occupation and Turkish yoke suggested that the Greeks and Turks had nothing in common. Yet these texts depict the results of cultural interactions between Greeks and Turks, Christians and Muslims, and Turkish influences on Greek culture that were at least due to osmosis, if not the result of deliberate imitation of Turkish culture by Greeks.

In Constantinople there developed a Turco-Greek culture analogous to the Venetian-Greek culture that developed in Crete and the Ionian Islands. This hybrid culture, shared by Muslims, Christians and Jews, consisted of a blend of various features of language, music, architecture, clothing and cuisine. Even though Goldoni is translated from Italian, the Greek translator uses far more words of Turkish than Italian origin, because Turkish was the language most familiar to his intended audience after Greek.[45] The authors of these texts were bicultural (though the term biculturalism, like bilingualism, suggests the parallel existence of two distinct languages and cultures rather than a mingling of languages and cultures, which was the actual situation); they partook in a cultural and linguistic synthesis. It is telling that the Goldoni translator makes fun of some of the servants by making them speak in a generic island dialect replete with Italianisms: the frequent use of Italian loanwords is cause for amusement, while the frequent use of Turkish features by the upper- and middle-class characters is apparently not.[46]

In *Alexandrovodas* there are no Turkish characters and no explicit references to Turks at all, although they are referred to collectively as *μπάτσοι* (a slang word which today means 'policemen'). In this coded language "το Βήτα" (i.e. Βασιλεύς) is the sultan, while the expressions "ο επάνω", "η βούλλα" and "ο καραντζούλος" or "καραντζούλης" all refer to the Grand Vizier: "βούλλα" (literally 'seal') because the

[45] In their editions of the translations they published in separate volumes, Anna Gentilini Grinzato (*Una traduzione neogreca inedita:* La moglie saggia *di C. Goldoni* (Padua 1976), p. XIX) and Cristina Stevanoni (*Una traduzione neogreca inedita:* La locandiera *di C. Goldoni* (Padua 1977), p. XXIII) noted that there were three times as many words from Turkish as from Italian.

[46] It is remarkable that many of the Italianisms which the translator places in the servants' mouths are not the same words that are used in Goldoni's original text. However, there are other instances where the translator imports a lot of Goldoni's Italian into the servants' Greek for comic effect.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Grand Vizier was the keeper of the imperial seal, whereas "καραντζούλος" is of uncertain origin.[47] It is no wonder the non-Phanariot characters sometimes fail to understand these references.[48] Although none of the characters appearing in the original plays are explicitly stated to be Turks or Muslims, some of Mavrogenis' anonymous minor servants in the *Saganaki* may possibly be Turkish, at least to judge by their more frequent use of Turkish phrases; in addition, Mavrogenis frequently refers to his Albanian guards, who may be Muslims, but they do not have speaking roles.[49] The chief doorkeeper in *Saganaki*, Matios, is clearly a Christian, but he is possibly intended to be a Turcophone Karamanli. In *Alexandrovodas* there is one Armenian character, Nikodimos, to whom I have already referred.

No ethnic self-designation is specified in *Alexandrovodas*. The "we" in *Saganaki* are called "Ρωμαίοι" (in contradistinction to "Βλάχοι"); unless I am mistaken, none of the characters in either of these satires refer to themselves as "Χριστιανοί" (Christians).[50] In the *Saganaki*, there is no difference in speech between the "Άρχοντες Ρωμαίοι" (Greek nobles) and the "Άρχοντες Βλάχοι" (Wallachian boyars). It is noticeable that the local boyars use the terms "το έθνος" ('the nation', i.e. the Wallachians) and "η πατρίδα μας" ('our homeland'),[51] while the Greek characters in the *Saganaki* and the *Alexandrovodas* do not.[52] This is no doubt because the boyars have a sense of participating in the government of their own homeland, whereas the Phanariot princes and the Greek archons are administering territory that is culturally alien to them.

Matthias Kappler has referred to the phenomenon of "Ottomanization without Islamicization" among non-Muslims living in cosmopolitan Ottoman cities.[53] However, the characters in the two Phanariot satires use even Turkish words with Islamic connotations in addition to *halal* (χαλάλι) and *haram* (χαράμι), which are used in a non-religious sense all over Balkans.[54] Not only do they say

[47] For these expressions, some of which are glossed by the author, see *Αλεξανδροβόδας*, p. 79–80 and 102. Καρατζούλης survives as a Greek surname today. Possibly < T *kara* 'black' + T *çul* 'broadcloth', i.e. 'one who wears black broadcloth'. But cf. T *karakoncolos* and Greek *καλικάντζαρος* 'bogey-man'.

[48] *Op. cit.*, p. 76.

[49] There is also a passing reference to a Jew and possibly an Arab (*Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα*, p. 142).

[50] In *Αυξεντιανός μετανοημένος* (p. 385), by contrast, Afxentios askes a Cephallonian whether he is a Φράγκος (i.e. an adherent of Western Christianity). "Not at all, master, I'm a Ρωμαίος," he replies, whereupon Gennadios confirms this by saying, "Certainly, [...] he's an Orthodox Christian". In this context, it is the character's religious affiliation and not his ethnicity (Greek or non-Greek) that is in question.

[51] *Op. cit.*, p. 74, 90.

[52] As I have said, Mavrogenis refers to Wallachia by the Turkish-origin term *μεμλεκέτι*, which is the equivalent of the Greek word *πατρίδα*.

[53] Matthias Kappler, "Fra religione e lingua/grafia nei Balcani: i musulmani grecofoni (XVIII–XIX sec.) e un dizionario rimato ottomano-greco di Creta", *Oriente Moderno*, vol. n.s. 15, 76 (3) (1996), p. 87.

[54] Matthias Kappler, "Verso un nuovo Thesaurus dei turcismi balcanici: la dimensione dialettale e materiale sui turcismi greco-epiroti dei secoli XVIII-XIX", in F. Fuscoet al. (ed.), *Processi di convergenza e differenziazione nelle lingue dell'Europa medievale e moderna* (Udine 2000), p. 174.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ινσαλλάχ (*inşallah*), for instance,[55] but they sometimes use terms that are even more specific to Islam.

In the *Saganaki* the author describes the boyars making obeisance to the prince by kneeling down and "bowing their heads three times to the ground, as the Turks do when praying". In the same scene Mavrogenis tells the boyars he has prayed that all ships return safely to harbour: in the first case the author uses the word *ναμάζι* (< T *namaz*, ritual praying, facing Mecca); in the second, *δοάς* (< T *dua* 'the "*du'a* of asking", i.e. supplication to God').[56]

Attitudes to Europe

One of Mavrogenis' secretaries is embarrassed by his master's behaviour because he is conscious that Wallachia has "ευρωπαίους γειτόνους" ('European neighbours').[57] Another of the secretaries conceives of an ascending scale of three geographical locations in terms of erudition, with Bucharest at the bottom, Constantinople in the middle and Europe at the top.[58]

There is no suggestion in the *Saganaki* that Mavrogenis is dissatisfied with his position. By contrast, in *Alexandrovodas*, Mavrokordatos has spent some of his youth in Russia during the period when Catherine the Great was encouraging efforts to introduce Enlightenment ideas into her country, and he dreams of going off to live in Europe. Despite his knowledge of French, he has never visited France; according to his system of ideas, however, France and Europe in general are not so much beacons of progress and Enlightenment as places where he believes he can freely indulge his sexual desires. He is an amoral libertine; he is described by one of the characters as an atheist and freemason, and he is depicted as exploiting modern ideas in order to serve his own self-interest.[59] Kaisarios Dapontes, when dedicating his long poem *Κήπος χαρίτων* to the 14-year old Alexandros Mavrokordatos in 1768, described him as pious and morally upstanding. If the allegations in Soutsos' satire are true – and some of them clearly are – the young princeling must have turned out badly despite Dapontes' teachings.[60]

---

[55] *Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα*, p. 126; Goldoni, p. 214.

[56] *Ρήγας. Ανέκδοτα κείμενα*, p. 110. For examples of the use of Islamic terms in the translated plays see section 5 below. In the same scene Mavrogenis quotes from the Bible and offers an idiosyncratic interpretation of one of Christ's parables: he is the "good and faithful servant" of his king the sultan; cf. Matthew 25.21.

[57] *Op. cit.*, p. 70.

[58] *Op. cit.*, p. 82, 86.

[59] *Αλεξανδροβόδας*, p. 398, 404, 138.

[60] In his dedication Dapontes describes the young princeling as "ευσεβής" ('pious') and "χρυσοηθέστατος μάλλον ή χρηστοηθέστατος" ('golden-mannered rather than [simply] well-mannered'); Kaisarios Dapontes, *Κήπος χαρίτων*, ed. G.P. Savvidis (Athens 1995), p. 16. By contrast, Athanasios Komninos Ypsilantis, a contemporary of Mavrokordatos, wrote that he was "ανευλαβής εις τα θεία" ('impious towards the sacred', *Τα μετά την άλωσιν*, p. 643; see also Spathis in *Αλεξανδροβόδας*, p. 307, n. 38), that "ως ασελγέστατος έζη βίον αβίωτον με την γυναίκα του" ('being extremely licentious he lived an insufferable life with his wife') and that "από την ασέλγειάν του

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

5. Geographical and cultural relocation in the translated plays

Translators often feel they can convey the message of the source text more effectively if they use references that are familiar to the readership of the target text. Instead of the culture of the source text being transferred wholesale into the target text, some aspects of the target culture is imposed on the source text. This is what Anna Stavrakopoulou has called "geographical and cultural relocation".[61] The Greek translators of Goldoni and Kotzebue carry out a certain degree of geographical and cultural relocation in their texts, which include a lot of insights into life in Ottoman cities.

When a translated text is "domesticated" or "nativized" to make it more accessible to the target audience, what features of the source text does the translator think will be unfamiliar to the reader of the target text and therefore need to be altered?

The most obvious feature that is adapted to local requirements is the language. The linguistic material that needs to be translated includes not only the vocabulary and grammar used in the dialogues and the stage directions, but also possibly the names of characters and the terminology of titles and offices, as well as metaphorical expressions and proverbs and expressions of politeness (and their opposites). But there are also other references, such as clothing, food and drink, geographical references, means of transport, entertainment, and coinage.

Local technical terms in the Phanariot area of the Greek-speaking world were typically of Turkish origin.[62] The fact that the Goldoni translator's Greek is interspersed with Turkish words and phrases suggests he was conversant with Turkish and assumed that his intended audience was equally conversant with it. However, some of the local terms are from Romanian. In his translations of Kotzebue, Kokkinakis carries out fewer of these cultural relocations than the Goldoni translator does. Kokkinakis could be said to belong to both the Aegean and the Phanariot traditions: he was born in Chios, but he studied in Constantinople and Bucharest before settling in Vienna. Since he was living outside the Ottoman and Phanariot area (in Vienna) when he carried out his translations of Kotzebue, his (albeit sporadic) use of technical terms from Turkish and Romanian provides evidence of Phanariot cultural influence beyond the borders of Phanariot political influence.

ευρέθη έγγυος μία νέα δούλη του" ("as a result of his lewdness a young servant girl of his found herself pregnant"; both quoted by Spathis, *op. cit.*, p. 342).

[61] Anna Stavrakopoulou, "Translation as geographical relocation: nineteenth-century Greek adaptations of Molière in the Ottoman Empire", in S. Bazzaz et al. (eds), *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space* (2013) 207–223. The anonymous translator of Goldoni does not seem to have added scenes of his own, containing topical references to controversies taking place in his own cultural environment, as Oikonomos did in his adaptation of *L'Avare*; on the contrary, he often omits or conflates scenes in the interests of brevity.

[62] For semantic fields of Turkish loans in the Goldoni translations see Anna Gentilini, "Turchismi in un testo di Greco periferico fra settecento e ottocento", in E. Banfi (ed.), *Atti del Secondo Incontro Internazionale di Linguistica Greca* (Trento 1997), p. 504–505.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Here are some examples of words from Romanian (many of Slav origin) used in the Goldoni translations, i.e. in what is supposed to be a non-Romanian context: βούτκα 'vodka' (< Rom. *vutcă*; also in Kallinikos and *Alexandrovodas*), μοσία 'large estate' (< Rom. *moşie*), πίβνιτσα 'cellar for storing food and drink' (< Rom. *pivniţă* < Slav *pivnica* < *pivo* 'beer'), ραδιβάνι 'large closed carriage' (< Rom. *rădvan*),[63] τσάρα 'country, countryside' (< Rom. *ţara*: "έξω εις την τσάραν" 'out in the country'[64]). Even the title of Goldoni's *La locandiera* is rendered as "Η νοικοκερά του ξενοδοχείου, ήτοι Η γκάζδα" ('The hotel proprietress, or The *gazda*' < Rom. *gazdă* 'hostess, landlady, innkeeper', of Hungarian origin). The anonymous translator's use of Romanian loanwords may suggest that he was living (or had spent some time) in the Danubian principalities. However, some of these words are also used by writers who do not appear to have connections with Romanian lands.

As I have said, even Kokkinakis, writing in Vienna, uses words of Romanian origin. He frequently uses κοκόνα '[my] lady' (< Rom. *cocon* (masc.) and *cocoană* (fem.)) and κοκονίτσα 'Miss' ("Mamsel" in the German text). The Countess's maidservant in *Menschenhass und Reue*, who is called Lotte in the original, is given the Romanian name Σαφτίκα (Săftica, a diminutive of Elisaveta) in the Kokkinakis translation. He also uses two job titles that originated in the Danubian principalities: βατάχος 'steward, majordomo' (cf. Rom. *vătaf*, Bulg. *vătah*; also in Goldoni, where it translates *fattor*) and καμαράσης 'counsellor' (< Rom. *cămăraş*). He even uses μάσα 'table' (< Rom. *masa*; also in Goldoni).

Characters' names

Most of the characters' names are not Hellenized in the Goldoni translations, but Kokkinakis gives Greek names to some of the characters, particularly the children, the servants and the comic characters; in fact, in the only one of the four Kotzebue plays that is explicitly labelled as a comedy, all but one of the characters have been given Greek names. In addition, the following names of dogs appear in Kokkinakis' Kotzebue: Ασλάνης (< T *aslan* 'lion'), Καραμάνης (< T *karaman* 'very dark person'), Σουλτάνος (< T *sultan*). It is possible that giving Turkish names to dogs was common practice among the Greeks at the time; but it may possibly have served a humorous purpose, especially given the hadith-based Muslim antipathy towards dogs.[65]

Geographical references

In *La vedova scaltra* (act 2, scene 2) Rosaura asks a Spanish character: "Don Alvaro, come vi piace la nostra Italia? [...] E dell'Italiane, che ne dite?", while in

[63] Also used by Dapontes and in the *Vosporomachia* and *Alexandrovodas*.

[64] Goldoni, p. 356.

[65] In the original text, the equivalent names are, in the same order as above, Fidel, Sultan and Caro. Καραμάνης is still used today in Greece as a name for a black dog. "Sultan" appears in both the German and the Greek; but Kokkinakis has changed the order of names, probably for humorous purposes: the Greek text has the character saying "[The] Sultan has bitten plenty of peasant lads on the shins" (Kokkinakis, p. 317).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Greek she asks: "Πώς σας άρεσεν, άρχοντα, η Πόλις; [...] Αμά οι Πολίτισσες πώς σας φαίνονται;" ('Sir, how do you like Constantinople? [...] And what do you think of Constantinopolitan women?').[66] "Πόλις" (the colloquial Greek name for Constantinople) is used in other parts of the Goldoni translations where the original text specifies the names of Italian cities.

At one point the translator successfully renders a pair of punning place names: Castelbuono and Castelcattivo in Goldoni's *La dama prudente* are rendered as Αργυρόκαστρο (a real place-name, literally meaning 'Silvertown') and Βρωμόκαστρο (a fictitious name meaning 'Filthytown').[67]

While on the subject of cities, I would add that Kotzebue's term *Stadtleben* ('city life') is rendered by Kokkinakis as "τσιλιμπίδικη ζωή" (the life of a τσελεπής [< T *çelebi* 'gentleman'], i.e. civilized or refined living); in the glossary to his edition of the Kokkinakis translations, Puchner renders the Greek phrase as "κοσμική ζωή".

Food and drink

In Goldoni's *Il vero amico* there is a discussion about what food to prepare for "capo all'anno" ('New Year'; in Greek, Αρχιχρονιά): *pane* is translated as "παξιμάδια" ('rusks'), but whereas the miserly master of the house in Goldoni orders *minestrina* (a kind of thin soup) the translator uses the word "πίτα" ('pie'), and further down he even adds a reference to "πίτα του Αγίου Βασιλείου" ('St Basil's pie'), the traditional Greek cake eaten on New Year's Eve (nowadays known as *βασιλόπιττα*) where Goldoni does not specify any particular food.[68]

Parts of a capon are listed in *Il padre di famiglia*: besides the leg (*coscia*, ματσούκα), the wing (*ala*, πτερόν) and the rump (*groppa*, καράβι), the translator adds the wishbone (γιάδεστι [cf. T *yâdes* < Persian *yadast*], Modern Greek γιάντες), probably because in Ottoman and Greek culture a game is played with the wishbone.[69]

Elsewhere in the Goldoni translations the characters eat κεπάπια (< T *kebap*), ντολμάδες (< T *dolma* 'stuffed vegetables'), λουκούμια (< T *lokum* 'Turkish delight') and γεούρτι (< T *yoğurt* 'yoghurt') and drink ρακί (< T *rakı* 'raki, arrack').[70] In Kokkinakis's translation, Kotzebue's *Kartoffel* ('potato') becomes ψωμί ξερόν ('dry bread'), *Champagner* becomes σκοπελίτικον κρασί ('Skopelos wine'),[71] *Rheinwein* becomes κουμανταριά (a kind of sweet wine from Cyprus) and *Malaga (Wein)* becomes κυπριώτικο κρασάκι ('Cypriot wine': that makes two wines from Cyprus).

---

[66] *Op. cit.*, p. 441.

[67] *Op. cit.*, p. 358–359.

[68] Goldoni, p. 203.

[69] *Op. cit.*, p. 94. Strangely the breast is not mentioned in either the Italian or the Greek text.

[70] *Op. cit.*, p. 64. See also Gentilini, "Turchismi", p. 505. The *Vosporomachia* uses the normal MG form *γιαούρτι* (p. 44).

[71] Skopelos, the birthplace of Dapontes, was a major wine-producing island, as we know from that author's *Κήπος χαρίτων*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Clothing and other objects worn about the body

The wigs worn by Goldoni and his male characters are removed by the Greek translator. The characters of the Goldoni translations wear Ottoman (or at least Balkan) dress, including the following:

- δολαμάς 'kind of jacket, tunic or coat' (< T *dolama*)
- κοντόσι 'fur-lined mantle or cloak' (< Hungarian *köntös* 'robe, gown')
- μπινίσι 'nobleman's long cloak' (< T *biniş* (also *Saganaki*))
- σαμουροπατσά 'cloak of sable fur' (< T *samur paçası*)
- καλπάκι 'fur hat' (< T *kalpak*)
- σαρίκι 'woman's headdress' (< T *sarık* 'turban'), which is surrounded by a κουλούφι 'cloth wound round the outside of the cap or fez' (< T *kılıf*), whereas the same character in Goldoni's original text wears a *goliè* 'choker' (< F *collier*)
- τσαξίρι 'kind of breeches' (< T *çakşır*)

In the Goldoni translations a *cappello* becomes φέσι (< T *fez*), and when a character in *Il padre di famiglia* (act 2, scene 11) loses his sword in a gambling den, it becomes a ring in Greek,[72] most probably because Christians were not normally allowed to wear swords in the Ottoman Empire. In the Greek version of *La locandiera* the marquis offers Mirandolina a kerchief which he describes as being "κουσγουντζουκλίδικον" (i.e. from Kuzguncuk, a settlement on the Asian shore of the Bosporus chiefly inhabited by non-Muslims),[73] whereas in the Goldoni original it is from London.

Even in the Kokkinakis translation of Kotzebue one of the characters uses the term καβάδι[ον] (in use as early as the late Byzantine period), meaning the long, gold-embroidered outer garment worn by Phanariot princes and officials as a symbol of their high civil rank.

Household objects

In *La locandiera*, one of the characters wonders whether a particular object is made of gold or of "*princisbech*".[74] The translator shows a sophisticated knowledge of Italian and a sensitivity to cultural differences by rendering *princisbech* as *τομπάκι*. Pinchbeck is an alloy of copper and zinc, mixed in such a proportion that it resembles gold. It was invented in the eighteenth century by Christopher Pinchbeck, a London clockmaker. Turkish *tombak* (derived from the Malay word for 'copper') refers either to an alloy of copper and zinc or to a method

[72] Goldoni, scene ΛΒ΄, p. 76, 78.

[73] Goldoni, p. 249.

[74] The change from *pinch-* to *princis-* in Italian was probably due to an erroneous association with *prince's*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

of gold-plating copper utensils. The translator has successfully found a cultural equivalent by replacing a metal that comes from the West (London) with one that originated in the Orient.[75]

Modes of transport

Where Goldoni talks of characters being transported around Venice in sedan chairs, the translator has them riding in a carriage (καρέτα).There are no canals and gondolas in the anonymous Greek translation of Goldoni. Instead the characters travel up and down the μπουγάζι (< T *boğaz* 'strait, Bosporus') in καΐκια (< T *kayık* 'caique'), which were normally rowed by several pairs of oarsmen.[76]

Entertainment

Characters in the Goldoni translations talk about composing and singing rhymed couplets known as *κοτσάκια*,[77] and they celebrate happy occasions (such as an engagement to be married) with Ottoman musical instruments (*saz*). As for dancing, Kotzebue's *Cotillion* becomes an "ασπροθαλασσίτικος χορός" ('Aegean island dance').

Goldoni often depicts his characters playing cards. This gives the Greek translator the opportunity to inform us about the card games that might have been familiar to him and his intended audience. Thus, for instance, Goldoni's *bassetta* is replaced by *κιορδούμ* (cf. Rom. *ghiordum* in same meaning, probably < T *gördüm* 'I saw');[78] *primiera* becomes once *όμπρα* (< Ital. *ombre* < Spanish *hombre*) and once *τριανταμία* (literally 'thirty-one'); while the phrase "κοντούμ κοντούμ κούμαδιμ" (perhaps < T *kodum kodum komadım*, lit. 'I put, I put, I didn't put') seems to be a card game that has no equivalent in the original. The card game *picchetto* is once rendered as *πικέτο*, but on another occasion it is replaced by *μάγκαλα* 'mancala (a kind of board game)' (cf. T *mankala*).

One of the characters in Goldoni's *La locandiera* (act 2, scene 10) remarks about another: "Questo sarebbe un bel carattere per una delle vostre commedie". In Greek this becomes "Αληθινά αυτός ο χαρακτήρ του είναι μουνασίπικος διά κομέδιαν και χαγιαζίλι" ('Truly that character of his is suitable for commedia and

[75] In her edition of one of the Goldoni translations, Valérie Daniel (*Une traduction inédite en grec moderne de Goldoni. La question du Prodigo* (Paris 1928), p. 5) claims that pinchbeck had superseded tombac in the world of fashion and that the replacement of *princisbech* with tombac in Greek shows that the translator was behind the times. Since tombac is still produced in Turkey today, it cannot be the case that he was behind the times in the Ottoman context.

[76] *Op. cit.*, p. 14.

[77] People singing κοτσάκια also make plentiful appearances in the *Vosporomachia* and the writings of Kallinikos.

[78] *Γκιορντούμ* is also mentioned by Kallinikos: see glossary to Vasileios F. Tomadakis, *Ανέκδοτα επιγράμματα και άλλα στιχουργήματα του Πατριάρχου Καλλινίκου Γ΄ (1713–1792) (από το χειρόγραφο (Β΄, 1757) της "Βοσπορομαχίας"* (Athens 1999). *Γκιορντούμ* is still played in Turkey (Nikos Zachariadis, personal communication, 12 September 2015).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

shadow theatre').[79] The translator is perfectly aware of the Greek term *κωμωδία* (which he uses to label the title at the beginning of each of the translated plays), but he preserves the Italian term (perhaps with the sense of *commedia dell'arte*) and adds a word based on the Ottoman term for 'shadow theatre' (i.e. Karagöz), namely *hayali zıl* (lit., 'imaginary shadow'). In this way he brings together in one phrase the western and eastern traditions, between which the Greeks lived, worked and moved.

Coinage

In the Goldoni translations, sums of money are specified in units familiar to the inhabitants of the Ottoman empire. As in the *Saganaki*, most sums in these translations are expressed in *γρόσια* (*kuruş*, the standard unit of Ottoman currency, known in the West as 'piastres'). There are many references in both texts to the *πουγγί* ('purse', equivalent to T *kese*), a sum of money in the Ottoman empire equivalent to 500 piastres. Where the miserly Ottavio in *Il vero amico* (act 3, scene 1) expresses his love for his *zecchini*, *scudi* and *monete di Portogallo*, his counterpart in the Greek translation lovingly lists his *ζερμακούπια*, *φουνδουκλιά* (both of these were Ottoman gold coins), *φλωριά ματζάρικα* (Hungarian florins) and *ηγεμονικά βενετικά* ('Venetian ducats').[80] Elsewhere *soldo* (a coin of little value) is rendered as *φόλα* (480 folas = 1 kuruş).[81]

Legal terminology

Kotzebue's *confiscirt* 'confiscated' is rendered by Kokkinakis as "έγιναν μοιρί" 'they became state property' (< T *miri*).[82]

Expressions of politeness and forms of address

When one character in the Goldoni translations asks another for a favour, the second answers "πας ουστουνέ" (< T *baş üstüne* 'with pleasure', lit., 'on top of the head').[83] The question of how people address each other (the conventional forms address such as η Αφεντία σας, η Ευγενεία σου, η Λογιότης σου etc., and whether they use the singular or plural when addressing a single person) is too complex to go into here; but I note that in both the Goldoni and the Kotzebue translations masters frequently use the interjection *μπρε* when speaking to or summoning servants. It is significant that in every one of the texts (both original and translated)

[79] Goldoni, p. 262. The manuscript reads *χαγιάζηλι*. Katartzis uses the form *χιγιαζίλι*, which he defines as "τούρκικη κωμωδία" (D. Katartzis, *Τα ευρισκόμενα*, ed. K. Th. Dimaras (Athens 1970), p. 81, 456), while Kallinikos uses the form *χιαζίλι*. *Μουνασίπικος* is < T *münasip*.

[80] Goldoni, p. 211. The rendering 'ducats' is due to Daniel, *Une traduction inédite en grec moderne de Goldoni*, p. 4.

[81] *Op. cit.*, p. 185; also used in the *Saganaki*.

[82] In other Phanariot texts, too, such as the poems and songs included in the volume *Έρωτος αποτελέσματα* (Vienna 1792), some of the legal terminology is of Turkish origin: *ινσάφι* 'justice, fairness' (< T *insaf*), *άφι* 'pardon' (< T *af*), *δαβατζίσα* 'plaintiff' (< T *dâvacı*), rhyming with *δοβατζίσα* 'supplicant, one who prays' (< T *duacı*) in a single poem, *op. cit.*, p. 83.

[83] Goldoni, p. 178.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

that I am focusing on in this article, characters use the friendly (though sometimes condescending or slightly reprimanding) Turkish address *τζάνουμ/τζάνιμ* when talking to each other (< T *canım*, lit., 'my soul').

Other social conventions

In the Greek translations of Goldoni a social visit is called γειτόνευμα (also in the *Saganaki*, beside βίζιτα < Ital. *visita*), and conversation during such a visit is called σοχπέτι (< T *sohbet*).[84] In the Goldoni translations, however, unlike in Muslim society, σοχπέτι is not confined to single-sex gatherings, so that it becomes more like an Italian *conversazione*.

In Goldoni's plays there are frequent disputes about dowries. The translator uses two different Greek words where Goldoni only has *dote*: *προίκα* (the standard Greek term for a dowry) and *τράχωμα* (the cash component of a dowry, apparently peculiar to Constantinople).[85] He also uses *θώλετρον* (a gift to a bride after the wedding), which has no equivalent in the Italian original.[86] All three of these terms appear together in a single play, namely the translation of *La locandiera*. By contrast, in Oikonomos' *Φιλάργυρος* (1816) Harpagon's repeated "Sans dot!" is always rendered as "Χωρίς προίκα!"

The Greek conventions of the time appear to have prevented the translator of Goldoni from understanding the eighteenth-century Venetian concept of the *bracciere* (otherwise known as *cicisbeo* or *cavalier servente*), an admirer of a married woman who accompanies her frequently in public as well as in private. At one point where Goldoni refers to a woman going through the streets with her *bracciere*, the translator renders this as her servant, whereas at another point, instead of saying she is travelling with her admirer, he says she is travelling in a carriage![87]

Use of Islamic terminology

In the Greek translation of Goldoni, after one character has delivered a long monologue (longer than in the original), another character says to himself sarcastically: "Μασιαλλάχ, σαν Δημοσθένης ελάλησε" 'How wonderful, he spoke just like Demosthenes!' (< T *maşallah* 'what wonders God has willed').[88] There is no equivalent in Goldoni for this comic juxtaposition of Islamic and Classical Greek culture; the Italian text simply says "Ha parlato da Cicerone."[89]

---

[84] For the importance of *sohbet* in Ottoman society see Johann Strauss, "La Conversation", in François Georgeon et Paul Dumont (ed.), *Vivre dans l'Empire ottoman. Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe-XXe siècles)* (Paris 1997), p. 251–318.

[85] The term *τράχωμα* is also used in one of the poems and songs in *Έρωτος αποτελέσματα*.

[86] < Byzantine Greek θεώρετρον < Ancient Greek θεώρητρα. See Daniel, *Une traduction inédite en grec moderne de Goldoni*, p. 11; Stevanoni, *Una traduzione neogreca inedita*: La locandiera, p. XLVI; and Nikolaos Andriotis, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten* (Vienna 1974), s.v. θεώρητρα.

[87] Goldoni, p. 355, 29.

[88] *Op. cit.*, p. 227.

[89] Act 3, scene 24 (Carlo Goldoni, *Le commedie*, vol. IV (Florence 1753), p. 237; see Martini, *Una traduzione neogreca inedita*: Il vero amico *di C. Goldoni*, p. x.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

In the Goldoni translation the characters frequently use temporal expressions based on the times of Islamic prayers: "[κινώ] από το σαμπάχ ναμάζι" ('[I'm setting off] first thing in the morning', < T *sabah namazı* 'morning prayer') and "το κεντί" ('[in] the middle of the afternoon', < T *ikindi* 'time of afternoon prayer'), the latter being still used by Greeks in Istanbul today.[90]

In *Il vero amico*, when a terrified miser asks who has just thrown a stone into his money-box to frighten him, the invisible culprit (one of his servants) answers "Il diavolo", whereas in the Greek translation he says "Ο διάβολος, ο τζίνης" (< T *cin* 'jinn'), which pairs the Christian devil with a Muslim demon.[91] This is a typical instance of the frequent phenomenon of linguistic doubling in the Goldoni translations, where a Greek and a non-Greek word are used side by side.

The Goldoni translator does not simply translate words; he imagines how each particular scene would be played out in a Greek-speaking environment; how the characters would act and speak if they were Greek.[92] Examples of this can be seen in the translator's use of Greek expressions. A mother complains about her husband's treatment of her son: "Όλα τα στραβά ψωμιά είναι του Φλωρίνδου μου" ('all the crooked loaves are due to my Florindo', in other words poor Florindo gets the blame for everything. This sentence is a variation on the proverbial expression "Όλα τα στραβά ψωμιά η νύφη μας τα πλάθει" ('all the crooked loaves are kneaded by our daughter-in-law'). It is significant that there is no corresponding proverbial phrase in Goldoni.[93] Even Kokkinakis, whose translation stays fairly close to the original German text, often uses local expressions. For instance, he renders Kotzebue's "er hat sich ein wenig blamirt" ('he's made a fool of himself') as "την έπαθε χιώτικην" ('he blew it Chios-style').[94] And one of the characters in the Kokkinakis translations complains: "όλα τα βιβλία του έπεσαν εις τα χέρια των χαλβατζήδων" (lit. 'all my books have fallen into the hands of the halva merchants', in other words their pages have been used for wrapping sweets), referring to the makers or sellers of the familiar Arabic-Ottoman sweet.

6. Conclusion

The original Greek satirical comedies, the *Saganaki* and *Alexandrovodas*, depict a precarious society in which the rule of law is absent and in which the

[90] Goldoni, p. 180, 274. Similarly, in the *Saganaki*, p. 70, Mavrogenis says "Αλλάχ ισμαρλατίκ" (T *Allaha ısmarladık*, lit., 'we have commended [you] to God', the normal phrase of farewell used in Turkish when one is leaving).

[91] Goldoni, p. 212.

[92] This aspect of adaptation in the translation of *La vedova scaltra* is the subject of Antonis Glytzouris, "Πανούργες χήρες στο περιθώριο του νεοελληνικού Διαφωτισμού", in Stefanos Kaklamanis et al. (ed.), *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος – 19ος αιώνας): Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη* (Heraklio 2015), p. 143–156.

[93] Goldoni, p. 68.

[94] There is deliberate irony here, since the translator was from Chios.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

arbitrary power of the prince and the threat of war are ever-present; it is also a society in which even (or perhaps especially) the prince is in constant danger of being stripped of his rank (as happened to Mavrokordatos for going over to the Russians) and even executed (as happened to Mavrogenis despite his unwavering loyalty to the sultan), and it is often impossible to predict the outcome of one's actions. By contrast, the translations of Goldoni's and Kotzebue's plays depict a well-ordered and largely peaceful society in which members of the dominant aristocratic and bourgeois classes enjoy ample leisure (if not always ample money) and in which virtue is rewarded. The translator of Goldoni must have been a member of an analogous class within the Ottoman Empire, while Kokkinakis was living safely in diaspora Vienna.

It may be that the decision of these two writers to transfer plays by Goldoni and Kotezbue into Greek is an indication of their desire – and possibly their hope – that Greek society would come to resemble the societies depicted in these Venetian and German plays. If so, their domestication or nativization of certain cultural features within the otherwise foreign cultural products that they were translating was perhaps intended not only to enable the audience to understand the situations depicted, but to help the translator as well as the audience to envisage the possibility that their own society might one day become more like the foreign one.

REZUMAT

Există trei tipologii despre care se poate vorbi în cultura și tradiția literară a Greciei secolului al XVIII-lea: fanariotă, egeană și ionică/heptanesiană (a celor șapte insule/a insulelor ionice). Aspecte ale vieții și evenimente din istoria Greciei acelor vremuri apar și în unele texte scrise în aria culturală a creștinismului ortodox aflată sub influența fanariotă. Acest articol își propune o analiză a caracteristicilor limbii, literaturii și culturii fanariote din Grecia secolului al XVIII-lea. În acest sens, sunt discutate următoarele texte: două comedii satirice, *Alexandrovodas / Prințul fără scrupule*, scrisă de G.N. Soutsos în preajma anului 1785 – o satiră la adresa lui Alexandru Mavrocordat, domnul Moldovei –, și *Saganaki / Furtuna nebuniei*, scrisă de un anonim în preajma anului 1790, având-o în centru pe domnitorul Țării Românești Nicolae Mavrogheni (între anii 1786 și 1789); câteva traduceri (din italiană și din germană) ale unor piese de teatru de Carlo Goldoni și August von Kotzebue. Acestea din urmă pun în contrast lumea fanariotă (guvernată de arbitrar și imprevizibil) cu o lume organizată și liniștită în care reprezentanții claselor burgheze și aristocrate se bucură de viață și unde virtutea este pusă la mare preț. Traducătorul lui Kotzebue, Konstantinos Kokkinakis, educat la Constantinopole și București, folosește cuvinte românești în textul său, publicat la Viena în 1801. La fel traducătorul anonim al lui Goldoni, semn că și acesta a petrecut timp în Principatele Române.

Cuvinte-cheie: epoca fanariotă, elemente turce în traducerile în greacă, atitudinea față de Europa în literatură, elemente de specific geografic și cultural în traducerile în greacă.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

PORTRETUL UNUI NEAM: CAPTIVUS SEPTEMCASTRENSIS, PRINCEPS CANTEMIRIUS

Ioana Costa*

Literatura română de expresie latină cunoaşte, în chip surprinzător pentru dimensiunile ei relativ restrânse, două lucrări dedicate în exclusivitate lumii turceşti, din două perspective opuse, scrise în epoci aşezate de o parte şi de cealaltă a momentului de *akmé*, de maximă înflorire a imperiului: *Istoria othmană* (*Incrementorum et decrementorum Aulae Othmanicae sive Aliothmanicae historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*) a lui Dimitrie Cantemir şi *Tratatul despre obiceiurile, starea şi infamia turcilor* (*Tractatus de moribus, condicionibus et nequicia Turcorum*), publicat în 1481 la Roma. Dincolo de decalajul uriaş de notorietate, cele două texte au avut o istorie editorială deopotrivă de tumultoasă (la fel ca istoria personală a celor doi autori), chiar dacă în registre diferite. Lucrarea cantemiriană, amplă – după cum sugerează chiar titlul: trei cărţi ce cuprind istoria otomană de la origini până în vremea autorului – şi furnizând date întemeiate pe o bibliografie asumată critic, dar şi pe experienţa directă a principelui-cărturar, a intrat în circuitul cultural european la aproximativ două decenii după finalizarea ei, în urma diligenţelor devotate ale fiului lui Cantemir, Antioh, întâi prin intermediul traducerii englezeşti a lui Nicolas Tindal (1734 şi, într-o a doua ediţie sau un al doilea tiraj, 1756), apoi în spaţiul germanofon şi francofon (în ambele situaţii, pornind de la traducerea lui Tindal); textul latinesc, recuperat două secole mai târziu din fondul de manuscrise al Universităţii Harvard (ms *Harvardiensis*) şi-a avut *editio princeps* abia la începutul mileniului nostru (editat de Dan Sluşanschi, Timişoara: Amarcord, 2001), fiind urmat de o primă traducere în limba română direct din latină, datorată tot lui Dan Sluşanschi (Bucureşti: Paideia, s.a. <2011>) şi de o a doua, în ediţie bilingvă (Bucureşti: Academia Română, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, 2015). *Tratatul* publicat la Roma în 1481[1], pe de altă parte, cu toate că a avut un editor celebru al reluării, în 1530, îndată după Asediul Vienei, a traducerii timpurii în limba germană, din 1482 şi 1483 (Martin Luther, Nürnberg), a rămas cumva circumscris momentului. Pletora numelor sub care este cunoscut autorul lui

* Facultatea de Limbi şi Literaturi Străine, Universitatea din Bucureşti; Institutul de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române.

[1] Data este relevantă, pentru că i-a conferit sporadic titlul de „prim incunabul românesc", într-un sens lax, de vreme ce „românesc" se referă la autor (încadrat în spaţiul actual al României), nu la limbă ori la locul unde a fost tipărit.

RITL, nr. 1–4, p. 195–199, Bucureşti, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

sugerează dimensiunile neştiinţei noastre: Anonimul de la Sebeş, Studentul Romosan (din Romos, Romosz, Rumesdorf, Grossrumes), Georg Mühlbacher, Georg Mühlenbacher, Georgius de Hungaria (cu variantele Georgius de Ungaria, Georg von Ungarn, Jörg von Ungarn, George of Hungary, Georges de Hongrie), Georgius de Septemcastris, Georg Captivus Septemcastrensis. El este reversul Principelui Cantemir, aflat la Înalta Poartă într-o epocă ce îi permite să scrie nu doar despre „Mărirea" (*Incrementa*), ci şi despre „Decăderea" ei (*Decrementa*). Rob[2] la Adrianopole pe când aceasta încă mai era capitala imperiului, Georg trece

[2] Informaţiile de ordin personal se pot extrage din două planuri distincte ale *Tratatului*: *Prologul* furnizează date compacte legate de evenimentul istoric care a aşezat destinul autorului său pe un făgaş aparte, în vreme ce restul biografiei se conturează treptat, cumva într-un plan secund, al autentificării informaţiilor prin credibilitatea datorată unui martor care şi-a petrecut două decenii din viaţă ca rob la turci.

Georg se născuse prin 1420 sau 1421, în provincia *Septem castra*, după cum reiese din al doilea şi al treilea paragraf al *Prologului*. În 1436, sultanul Murad al II-lea, supranumit *Koca*, „cel Mare" (tatăl celui aflat pe tron atunci când scrie Georg, Mehmet/Mahomed al II-lea, supranumit *Fatih*, „Cuceritorul", după ce adăugase stăpânirii sale Constantinopole), a pătruns în ţinutul *Septemcastrensis* oarecum fără să o fi plănuit, întărâtat de eşecul campaniei îndreptate împotriva Ungariei. Sentimentul acesta de frustrare se regăseşte în episodul trăit de Georg şi relatat cu destule detalii pentru a fi memorabil, dar suficient de sobru pentru a nu distona în *Tratat*. La vremea atacului turcesc, el se afla la Sebeş (Schebesch, Mühlbach în germană) la studii – împrejurare care justifică unul dintre numele sub care este cunoscut, „Studentul Romosan", toponimul indicând aşezarea natală, precum şi pe cel de „Anonimul de la Sebeş" şi toate celelalte care trimit la numele german al Sebeşului. Cetatea, slab fortificată, primeşte să capituleze înainte de a lupta, în condiţii prielnice, pe cât o îngăduia situaţia: urma ca oamenii să fie luaţi de turci fără a-şi pierde bunurile, cu promisiunea de a se întoarce dacă o vor fi dorit, având totuşi alternativa de a rămâne prin alte ţinuturi, unde ar fi căpătat pământuri în proprietate. În scurtul răstimp lăsat pentru plecarea paşnică a locuitorilor, un nobil organizează un mic grup de rezistenţă, preferând „să moară de o sută de ori decât să se dea pe sine, soţia şi fiii săi, pe mâinile turcilor". Împreună cu cei care i s-au alăturat, s-a închis într-unul din turnurile cetăţii (cunoscut acum ca „Turnul Studentului", în colţul sud-estic al zidului de apărare), pe care l-a fortificat cum a putut. Opţiunea era disperată şi avea să aibă un final tragic, asumat. Asaltul turcesc este acutizat de frustrarea trupelor, silite să privească ieşirea paşnică din cetate a locuitorilor, încărcaţi de bunurile lor, aşa cum se stabilise prin condiţiile capitulării. Toată furia belicoasă se îndreaptă împotriva acestui neînsemnat bastion al rezistenţei sebeşane. Pentru a-l cuceri rapid, turcii îi dau foc: „ne-au copt de parcă ar fi copt pâine în cuptor". Singurul câştig pe care îl mai puteau dobândi era scoaterea, într-un târziu, a puţinilor supravieţuitori, pe jumătate morţi, care sunt apoi vânduţi negustorilor. Georg ajunge în felul acesta, în lanţuri, la Adrianopole, şi rămâne rob până în 1458.

Cei douăzeci de ani de robie (cam un sfert din viaţa lui Georg, care avea să moară la Roma în 1502) sunt – aşa o arată menţiunile presărate pe parcursul *Tratatului* – o continuă luptă cu lumea din jur şi cu sine, doborât cum era de deznădejde şi zdruncinat în credinţa creştină. În capitolele III, VI, VII, XVI, XX sunt amintite încercările de evadare, eşecurile, momentele de cumpănă trupească şi sufletească, izbânda finală şi, mai apoi, în capitolul XXI, o dovadă adusă de experienţa personală (la Roma, de data aceasta) că nu există musulmani convertiţi la creştinism. Însemnările acestea sporadice ar putea fi rearanjate într-o relatare coerentă privind robia la turci: cadru general, cauze, *realia*, exemplificarea prin păţaniile lui Georg. Capitolul al şaptelea este în totalitate dedicat „lăcomiei de a stăpâni robi" şi felului în care aceştia din urmă încearcă să scape de robie. Emblematică este zicala turcească pe care o citează Georg, că „oricine va fi putut avea în stăpânire un singur rob ori o singură slujnică nu va mai cunoaşte sărăcia". Nesaţul lor creşte şi, „de îndată ce unul va fi avut în stăpânire un singur rob ori o singură slujnică, pe dată va năzui din toată inima să-l aibă pe al doilea, iar mai apoi,

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

sub tăcere, poate înspăimântat de consecințe, momentul crucial al cuceririi de către turci a cetății Constantinopole. Cantemir, pe de altă parte, trăiește la Constantinopole/Istanbul, ca ostatic princiar, din 1687 până în 1710, cu scurte întreruperi, când era înlocuit la Poartă de fratele său, Antioh (de pildă, în jurul anului 1693 când, la moartea lui Constantin Cantemir, tatăl său, a fost domn al Moldovei pentru trei săptămâni, după cum scrie chiar el în *Vita Constantini Cantemyrii*); de altfel, în 1710 a plecat din Istanbul învestit de sultan ca domnitor. Cele două decenii turcești ale lui Cantemir par să aibă puține în comun cu cele ale lui Georg. Scopul lucrării este diferit, așa cum vădit diferite sunt instrumentele cercetării, sursele bibliografice și martorii nemijlociți cu care intră în contact, abordarea și anvergura științifică, publicul căruia i se adresează, curiozitatea cărturarului, stilul scriiturii și componenta teologică.

Experiența robiei reprezintă de altfel pentru Georg Captivus imboldul de a scrie acest *Tratat*, așa cum declară răspicat în ultimul paragraf al *Prefeței*: „să încredințez amintirii și scrisului cele pe care experiența mi le-a dat ca învățătură asupra faptelor, stărilor, obiceiurilor și infamiilor turcilor, pentru ca, dacă aș cădea a doua oară în mâinile lor, la bătrânețe – să mă ferească Dumnezeu, cu toate că eu încă mă tem îndeajuns de asta – să mă pot păzi de greșelile lor mai bine decât am făcut-o în tinerețe". Pe de altă parte, Cantemir își așază în față un țel cu mult mai înalt, după cum formulează chiar în primul paragraf al *Prefeței*, subliniind nevoia de a emenda datele furnizate de autorii creștini: „Vrând să punem în lumină, dinaintea tuturor, mărirea și decăderea Imperiului othman, trebuie mai întâi să lămurim câteva chestiuni de istorie și genealogie, asupra cărora istoricii mari și serioși ai creștinilor au căzut adesea în gravă greșeală". Este vorba aici de o abordare cuprinzătoare, justificată în permanență de autoritatea unor surse selectate

---

de la al doilea, pe al treilea, de la al treilea, pe al patrulea; în felul acesta, crescând păcatul la nesfârșit, pofta li se întinde, pentru că se găsesc mulți care le umplu gospodăriile de robi și slujnice și fac familii întregi, unind robul cu slujnica prin căsătorie, până ce, născându-se din ei fii și fiice, pofta fără margini le ajunge cumva la saț". Negustorii răspund prompt acestei nevoi de robi, văzând că „abundența nu scade prețul și valoarea mărfurilor lor, ci mai degrabă le-o sporește". Deopotrivă cu pofta de a stăpâni robi crește dorința acestora de a fugi: prinși și aduși îndărăt, suferă pedepse, dar încearcă mereu să scape, înfruntând primejdii tot mai mari. Iarăși inventivitatea negustorească ține pasul cu realitatea: se ivește un soi aparte de negustători, care îi ajută pe robi să fugă doar pentru a-i vinde după aceea, cu acte false, câștigând astfel și de la cei ce își plătesc eliberarea, și de la cei ce îi cumpără, în repetate rânduri. Georg a cunoscut îndeaproape această practică: „De patru ori" – spune el în *Mărturia* de îndreptățire din final, *ratio testimonialis eorum quae dicta sunt*, după ce scrisese *finis* la capătul celui de-al XXIII-lea capitol –, „după fugă, am fost răscumpărat, de șapte ori [...] am fost vândut pe bani și de tot atâtea ori cumpărat". Unul dintre episoade dă măsura disperării lui și, nu mai puțin, a flexibilității morale: prins după ce încercase a doua oară să fugă, supraviețuiește doar pentru că surorile de sânge ale stăpânului său se puseseră chezaș pentru el (în capitolul al XVI-lea): „Disprețuind toate acestea [...], nu mult mai apoi m-am dat în seama unuia dintre negustorii prefăcuți despre care am amintit mai sus". Ieșirea din robie este marcată de aceeași nuanțare a cuvântului dat (*vide Mărturia* din final), pentru că își amăgește stăpânul, care îl prețuia mai mult decât pe propriul său fiu, că merge să studieze și se jurase pe Profet că avea să se întoarcă: „Și poate că încă mă mai așteaptă să mă întorc de la studii, pentru a avea adică o îndoită bucurie, în privința preoției mele (*id est*, musulmane) și în împlinirea dorinței lui, la care ținea mult".

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

riguros. *Tratatul*, în schimb, este un *memento* pentru sine, dar şi, în chip vădit, pentru toţi cei care ar avea nenorocul unei sorţi asemănătoare. Detaliile robiei, oricât de viu ar fi zugrăvite, într-o spirală care se regăseşte de-a lungul tuturor celor douăzeci şi trei de capitole, flancate de *Prefaţă*, *Prolog* şi *Mărturia* finală, trec însă programatic într-un plan secund, pentru că esenţa scrierii Studentului Romosan este primejduirea credinţei creştine, asaltate de lumea musulmană. Întregul istoric al „sectei" este prezentat, firesc în acest context, din perspectivă creştină (*vide* primul capitol al *Tratatului*). Cronologia şi istoria fac loc, în partea a doua a scrierii, unei cercetări teologice şi comportamentale bine structurate, care conturează un *ethos*, un portret al neamului turc. Capitole succesive sunt dedicate descrierii – discret, dar explicit elogioase – a decenţei şi modestiei vestimentare de care dau dovadă toţi turcii, chiar şi sultanul (IX), grijii aparte pentru curăţenie (X), discreţiei şi cuviinţei femeilor (XI şi XII), cucerniciei şi disciplinei cu care este împlinit ritualul religios (XIII). Cu atât mai mult i se pare vital să îi prevină pe creştini, să scoată un strigăt de avertisment, în termeni raţionali, didactici, care îşi păstrează însă întreagă esenţa emoţională. Sunt semnificative din acest punct de vedere capitolul al XVII-lea şi capitolele XX–XXI, care înregistrează „trei semne ale duşmăniei dumnezeieşti faţă de această sectă", respectiv, „temeiurile care ne ţin departe de rătăcirea turcilor". Prima înseriere este reprezentată de trei semne: „că Dumnezeu a îngăduit ca ea să cuteze a uzurpa numele celui ce-l sluşeşte pe Dumnezeu" – cu identificarea celor trei trepte ale insultei (*offensio*) aduse lui Dumnezeu: „Cea dintâi este a ofensei (*iniuria*) şi le este proprie tuturor celor care trăiesc fără harul lui Dumnezeu [...]. A doua [...] este a celor care înfruntă desconsiderarea (*contemptus*) lui Dumnezeu, adăugând păcate la păcate, cum sunt ereticii şi ipocriţii şi cei care-l slujesc mincinos pe Dumnezeu [...]. A treia treaptă este a celor care adaugă la desconsiderare dispreţul (*despectus*) lui Dumnezeu, iar acesta este soiul celor fără speranţă, care se fălesc a năzui la gloria lui Dumnezeu, în vreme ce fac rău." –, „prefăcuta sfinţenie şi înfăţişarea de miracole şi semne mincinoase" şi, în sfârşit, „obârşia ei veche": „Căci niciunei secte nu i s-a mai îngăduit, aşa cum se crede că s-a făcut cu această sectă, să ajungă de la ofensa dumnezeiască la desconsiderare, şi de la desconsiderare, la dispreţ. Şi încă nu e capătul". Pe de altă parte, cele trei „temeiuri" sunt: „discordia sufletelor", *diuisio seu discordia animorum* („chiar dacă par să aibă, în afară, o armonie şi o unitate, pe care le au, de fapt, în prigonirea credinţei în Hristos şi în sporirea sectei lor şi în înfăptuirea oricărui rău"), „ignoranţa", *ignorantia* (exemplificată prin educaţie: „Nu se găseşte defel vreuna dintre disciplinele liberale care să fie predată în şcolile lor. De toate celelalte ştiinţe sunt atât de străini, încât numele lor nici nu se găsesc la ei şi nici nu sunt cunoscute"; prin drept: „Căci osândesc şi pedepsesc cu judecată numai crimele prin care este tulburată armonia comunităţii ori interesul traiului privat, cum sunt furtul ori uciderea ori altele la fel. Despre celelalte nelegiuiri, la vedere ori ascunse, mari şi mici, nu se aminteşte nimic şi nici nu există vreo mărturisire ori iertare ori mustrare ori îndreptare de pe urmă"; prin obiceiul circumciziei: „nu ca leac pentru vreo vină ori vreun păcat, pentru că ei nu ştiu chiar nimic despre ce este păcatul

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

originar, ci numai dintr-o superstiție [...]. Căci fiii lor adesea mor fără circumcizie, pentru că ei nu s-au îngrijit să îi circumcidă; asta nu ar îngădui-o defel dacă ar crede că le-ar tăgădui ori le-ar aduce mântuirea."); și prin „îndărătnicie", *obstinatio*:, „Căci orice văd, aud sau simt altfel decât le recomandă secta lor, pe dată urăsc, blestemând ca niște smintiți plini de furie, și fug ca de un venin de moarte". Este de remarcat aplecarea recurentă a autorului pentru înserieri, pe care le prezintă ordonat, numerotate cu grijă și etajate.

Această componentă teologică explicită, care reprezintă de fapt osatura tratatului, este mult atenuată în textul cantemirian, în care există, pe de o parte, urmărirea tenace a istoriei otomane de la începuturi până în prezentul autorului, adesea într-o abordare de tipul analelor, cu capitole structurate riguros ca o succesiune a sultanilor, și, pe de altă parte, o adevărată bază de date care dublează *Istoria* propriu-zisă: *Annotationes*. Însemnările lui Cantemir, plasate la finele cărților *Creșterii* și a cărții *Descreșterii*, marcate atent cu cifre sau litere inserate alături de termeni sau nume care aveau nevoie de explicații suplimentare, ce nu păreau să își aibă locul în corpul *Istoriei*, sunt deopotrivă un bogat glosar și o prezență vie a autorului.

Imensa lucrare a lui Cantemir, cunoscută și elogiată, poate fi citită în paralel cu acest *Tratat despre obiceiurile, starea și infamia turcilor*: amândouă au de câștigat în nuanțări și în profunzime, conturând deopotrivă portretul unui neam și portretele celor doi autori, trăitori vreme de douăzeci de ani printre turci, despărțiți de două veacuri și jumătate de istorie, încheindu-și viața departe de lumea pe care o descriseseră, dar și de ținuturile natale.

BIBLIOGRAFIE

Cantemir Dimitrie, 2015: *Istoria măririi și decăderii Curții othmane*, ed. bilingvă, Octavian Gordon, Florentina Nicolae, Monica Vasileanu (ed.), Ioana Costa (trad.), cuvânt înainte Eugen Simion, studiu introductiv Ștefan Lemny, București, Academia Română – Fundația Națională pentru Știință și Artă.

Georgius de Hungaria, 1993: *Tractatus de moribus, condicionibus et nequicia Turcorum*, Reinhard Klockow (ed.), Köln, Weimar, Wien, Böhlau.

ABSTRACT

The Romanian literature written in Latin offers two extended portraits of the Ottoman world: besides the famous *Historia Othmanica* of Dimitrie Cantemir, there is *Tractatus de moribus, condicionibus et nequicia Turcorumi*, composed by a writer from Sebes, known under several names (Georg Captivus Septemcastrensis, Georgius de Hungaria, The Romosan Student). The explicit Christian perspective and, nevertheless, the direct knowledge of the Ottoman *realia* are elements that connect the two writings, separated by a century and a half of impetuous history. Related to different moments of the Ottoman Empire, the two works, belonging to authors placed in totally opposed positions (slave and prince), ought to have a parallel lecture.

Key-words: Dimitrie Cantemir, *Historia Othmanica*, Georg Captivus Septemcastrensis, *Tractatus*, Ottoman Empire.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ECOURI ALE *DESCRIPTIO MOLDAVIAE* ÎN SCRIERILE ISTORICO-GEOGRAFICE FRANCEZE (SECOLUL AL XVIII-LEA)

Ileana Mihăilă*

Redactată între 1714 şi 1716, monografia cantemiriană dedicată locurilor sale de baştină, *Descriptio Moldaviae* (sau *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*), a fost concepută în timpul exilului său aurit în Rusia, la relativ scurtă vreme după pierderea tronului de la Iaşi. Scrisă în străinătate, ea se baza pe memoria formidabilă a autorului şi, desigur, pe un număr oarecare de surse scrise pe care le putuse consulta[1], insuficiente totuşi pentru a asigura acurateţea tuturor detaliilor istorice, fapt lesne de constatat, criticat de către unii cititori occidentali[2] şi semnalat de specialiştii români[3].

Anume detalii din corespondenţa purtată după moartea lui Cantemir pe această temă par a indica însă că *Descriptio Moldaviae* nu fusese gândită iniţial ca o lucrare independentă, limitată la Moldova, ci ca parte integrantă a unei opere mult mai vaste şi mai complexe, care ar fi trebuit, după mărturiile contemporanilor, fie să se refere doar la cele două Valahii, Muntenia şi Moldova[4], fie chiar să se

* Facultatea de Limbi şi Literaturi Străine, Universitatea din Bucureşti; Institutul de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române.

[1] Lista lor se poate găsi în: Dan Sluşanschi, *Introducere* la Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IX, partea I, Bucureşti, Editura Academiei, 1983, secţiunea 3, *Probleme ale izvoarelor surselor latine*, p. 10–11.

[2] Louis Félix [de] Kéralio, *Histoire de la guerre entre les Russes et les Turques. Par M. de Kéralio, Major d'infanterie, Chevalier de l'Ordre Royal & Militaire de S. Louis, Membre de l'Académie Royale des Sciences de Stockolm*, Tome premier, À Paris, Chez la veuve Desaint, libraire, rue du Foin-Saint-Jacques, M. DCC. LXXVII [1777], p. 122, se referă la confuzia evidentă dintre Baiazid I şi Baiazid II în prezentarea lui Ştefan cel Mare.

[3] D. ex. Dan Sluşanschi, *op. cit.*, p. 11–12.

[4] Aşa cum apare în corespondenţa dintre secretarul perpetuu al Academiei Berlineze, Johann Theodor Jablonski şi savantul german Heinrich von Huyssen, aflat în slujba lui Petru cel Mare (în particular, în scrisoarea din 4 iunie 1714), citată de Emil Pop, *Dimitrie Cantemir şi Academia din Berlin*, în „Studii. Revista de istorie", Bucureşti, no. 5, 22, 1969, p. 838. Scrisoarea lui Johann Theodor Jablonski către Heinrich von Huyssen este însă datată Berlin, 5 iunie 1714 de către Vlad Alexandrescu, în capitolul *Autour de la carte de la Moldavie* din *Croisées de la Modernité. Hypostases de l'esprit et de l'individu au XVIIe siècle*, Bucarest, Zeta Books, 2012, p. 456–457, care o reproduce după E. Winter, *Die Brüder Daniel Ernst und Johann Theodor Jablonsky und Russland*, p. 127.

RITL, nr. 1–4, p. 201–219, Bucureşti, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

intituleze *Dacia Vetus & Nova*[5], cum ne-o citează însuşi geograful I. N. Delisle[6]: „*...la description de la Moldavie, composée en latin par le prince Demetrius Cantemir, qu'il avoit intitulée: Dacia vetus et nova*". Oricum va fi fost proiectată iniţial sau modificată pe parcurs, *Descriptio Moldaviae* fusese cerută autorului de către Academia din Berlin, ca parte a bunelor raporturi concretizate în corespondenţa privind primirea în 1714 a fostului domn moldovean în sânul de-acum deja prestigioasei instituţii ştiinţifice.

Academia din Berlin, altfel spus *Königlich-Preußische Akademie der Wissenschaften* (Academia Regală de Ştiinţe a Prusiei, iniţial numită *Kurfürstlich-Brandenburgische Societät der Wissenschaften*, Societatea Brandenburgică Princiară de Ştiinţe), fusese înfiinţată în 18 martie 1700 şi se afla încă la acea dată sub conducerea prestigioasă a primului ei preşedinte, bine-cunoscutul filosof Gottfried Wilhelm Leibniz, el însuşi în excelente raporturi cu protectorul lui Dimitrie Cantemir, Petru cel Mare. Ceea ce se ştie cu precizie este că la data de 31 martie 1714 a fost discutată şi primită pozitiv în şedinţa membrilor Secţiei de literatură a acestei Academii cererea lui Dimitrie Cantemir de a li se alătura. Cu acest prilej i se sugerează să aducă la cunoştinţa viitorilor săi colegi date mai exacte privind poziţia geografică a celor două principate române, asupra cărora informaţiile erau lacunare[7]. El însuşi se oferise să le trimită „o istorie completă a împăraţilor turci cu portretele lor, pe care, tradusă în latineşte vrea să o editeze cu observaţii scurte"[8]. Această vagă indicaţie, transmisă de altfel fostului domnitor moldovean prin intermediul lui Heinrich von Huyssen, el însuşi membru al Academiei din Berlin, care se afla în Rusia, şi căruia i se scrisese, este considerată îndeobşte a-l fi motivat pe Cantemir să-şi iniţieze (sau poate să-şi reia[9]) cercetările pe acest subiect, din care

[5] Sau „Ms. de Dacia", sau „Daciam Cantemiry", precum apare intitulată moştenirea cantemiriană pe această temă în alte scrisori din epocă (v. pentru o sinteză asupra acestei probleme, V. Alexandrescu, *ibid.*, p. 457–458).

[6] Delisle trăise în Rusia între 1726–1747 şi îşi donase întreaga colecţie de documente şi hărţi Bibliotecii Regale din Paris. Aşa cum semnalează G. Vâlsan (*Harta Moldovei de D. Cantemir*, Academia Română – „Memoriile Secţiunii Istorice", Seria III, t. VI, Bucureşti, Cultura Naţională 1927, p. 14–15 (206–207), el primise toate materialele cantemireşti, cópii după hartă şi memorii, *par ordre du Prince Cantemir* (putem presupune că este vorba de Antioh Cantemir).

[7] Fapt exprimat foarte clar în corespondenţa dintre secretarul perpetuu al Academiei Berlineze, Johann Theodor Jablonski, şi savantul german Heinrich Hussein, aflat în slujba lui Petru cel Mare (în particular, în scrisoarea din 4 iunie 1714). Vezi, pentru detalii, G. Cioranesco, *La carte de la Moldavie par D. Cantemir. Sa genèse et son destin*, în „Revue des études roumaines", nos. XIII–XIV, Paris, Fundaţia Regele Carol I, 1977, p. 107–108.

[8] Cf. Ştefan Lemny, *Cantemireştii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, Iaşi, Editura Polirom, 2010, p. 112, citându-i pe Emil Pop, *Dimitrie Cantemir şi Academia din Berlin*, în „Studii. Revista de istorie", Bucureşti, no. 5, 22, 1969, p. 828, precum şi pe Tiberiu Truter, *Aspecte inedite privind relaţiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin*, în „Forum", 1971, nr. 10, p. 75–76.

[9] G. Cioranescu îl citează în acest sens pe marele geograf francez Jean-Baptiste Bourguignon d'Anville, care afirmă realizarea hărţii Moldovei s-a petrecut „pendant qu'il était hospodar de la Moldavie" (*op. cit.*, p. 108).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

vor fi rezultat atât harta Moldovei, cât şi *Descriptio Moldaviae*, dar şi *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor,* precum şi celelalte lucrări în latină ale autorului despre neamul şi patria sa: *Historia Moldo-Vlahica* şi *De antique et hodierni Moldaviae nominibus.* Diploma de membru a lui Dimitrie Cantemir a fost semnată, în absenţa lui Leibniz, de vicepreşedinte, numismatul Johann Carol Schott şi este datată 11 iulie 1714[10]. Două scrisori ale lui Cantemir cuprinzând lista lucrărilor sale, din 1714 şi 1716, redactate în acest sens, au fost publicate la Leipzig în *Neuer Bücher-Saal der Gelehrten Welt*[11]. Dar contemporanul G. F. Miler (în versiunea rusă a numelui său real, Gerhard Friedrich Müller, în rusă, Fiodor Ivanovici Miler[12]), căruia-i datorăm în ultimă instanţă prima publicare a *Descrierii Moldovei*, şi anume cea în traducerea germană a lui J. L. Redslob, afirma însă: „Scrisoarea vieţii lui pomeneşte, c-ar fi fost mădulariu a Academiei învăţaţilor din Berlin, însă la istoria aceştii academii este netrecut"[13], ceea ce ne arată că totuşi această legătură a lui Cantemir cu Academia din Berlin a fost destul de puţin cunoscută în epocă.

---

[10] Vezi Ştefan Lemny, *op. cit.*, p. 113. Pentru reproducerea diplomei, vezi Ştefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, ed. nouă, Bucureşti, Editura Elion, 2000, p. 201.

[11] Ştefan Lemny, *ibid.*

[12] Rusolog german, istoric şi etnolog, n. 1705 la Herford (Westfalia), d. 1783 la Moscova. Invitat în 1725 la Sankt-Petersburg, contribuie major la fondarea Academiei Imperiale de Ştiinţe.

[13] Traducere reprodusă după ediţia publicată în 1909 la Bucureşti, în Biblioteca Socec, ed. Miron Nicolescu, p. 19, care la rândul ei preia prima traducere în limba română a lucrării, având la bază ediţia princeps în limba germană (Berlin – Leipzig, 1771). Aceasta a fost făcută în 1806 de către banul Vasile Vârnav şi a fost publicată pentru întâia oară la Mănăstirea Neamţu în 1825 (*Скрисоаря Молдовей де Димитрие Кантемир, домнул еї* [Scrisoarea Moldovei de Dimitrie Cantemir, domnul ei]. Care acum întâi s-a tipărit în zilele binecredinciosului şi de Hristos iubitorului Domnului nostru – Ioan Sandul Sturza voievod, cu blagoslovenia preaosfinţitului Arhiepiscop şi Mitropolit Chirio Chir Veniamin al Moldovei. Pe vremea preacuviosului stareţ al sfintelor monastiri Neamţului şi Secului, Chir Dometian, în sfânta mănăstire Neamţul la anul 1825, august în 19. 8+334 p., fiind reprodusă apoi în volum de Costache Negruzzi: *Descrierea Moldaviei. Prescurtare din viaţa Prinţului Dimitrie* ... de Costache Negruţi. Ediţia a II-a, Iaşi, Tipografia franţezo-română, 1851, 2+XIV+316 p. [cu litere chirilice]). Textul din 1909 apare a fi luat totuşi după această a doua ediţie, respectând însă ortografia din 1909. Toate citatele din prefaţa lui *Miler* sau din nota introductivă a lui *Bişing* se vor da în această traducere savuroasă. Argumentarea lui N.A. Ursu privind paternitatea lui Ion Nemişescu asupra acestei prime traduceri (*Ioan Nemişescu, autorul primei traduceri româneşti a operei lui Dimitrie Cantemir: Descriptio Moldaviae*, în *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, Iaşi, 2002, p. 373–400, publicată iniţial în „Arhivele Moldovei", III–IV, 1996–1997, p. 7–21), bazându-se exclusiv pe necunoaşterea limbii germane de către Vasile Vârnav, cel căruia i-o atribuise primul Mihail Kogălniceanu (cf. [*Notă bibliografică*], în „Arhiva românească", II, 1845, p. 279–280, text precedând reproducerea traducerii înseşi), este fragilizată, precum se va vedea în continuare, de existenţa traducerii acestei versiuni germane foarte curând în limba rusă în volum (Moscova, 1789), o limbă pe care Vârnav o putea foarte bine cunoaşte în contextul acelor vremuri. De altfel, un argument în acest sens îl aduce folosirea în traducerea românească a formelor *ruseşti* ale numelor de familie ale celor trei germani implicaţi în publicarea ei, care nu şi-ar fi avut explicaţia dacă traducerea s-ar fi realizat direct din germană. La ipoteza lui N.A. Ursu se raliază N. Suhaciov, considerând-o unanim acceptată în România (*Despre ediţia în pregătire a „Manuscrisului Sturdzan" al* ***Descriptio Moldaviae*** de Dimitrie Cantemir, în „Analele Universităţii Creştine «Dimitrie Cantemir»", Seria ISTORIE – Serie nouă, Revistă a Facultăţii de Istorie a Universităţii Creştine „Dimitrie Cantemir",

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Studii recente[14] au subliniat eforturile deosebite ale conducerii Academiei din Berlin de a recupera, după moartea prematură a autorului, în 1723, la doar 49 de ani, manuscrisul lucrărilor respective care, după cum ne-o arată şi titlul, ar fi trebuit să prezinte istoria şi geografia fie a Valahiei şi Moldovei[15], fie chiar a tuturor celor trei principate care se născuseră în epoca modernă pe teritoriul vechii Dacii[16]. În capitolul dedicat istoriei hărţii cantemiriene a Moldovei, Vlad Alexandrescu prezintă eforturile în acest sens ale „erudiţilor din Berlin", concretizate în particular în corespondenţa cu fiii lui Cantemir, dar şi în eforturile doctorului Michael Schendo van des Beck, fost medic al lui Nicolae Mavrocordat, aflat la acea dată la Sankt-Petersburg. Deşi soldate cu eşec, din pricina refuzului constant al tinerilor Cantemir de a-i înmâna manuscrisele părintelui lor[17], aceste acţiuni ale sale, caracterizate de V. Alexandrescu, nu fără motiv, drept „tentativă de spionaj" (cultural, se înţelege, întrucât se face direct referire în corespondenţa citată la eforturile acestuia de a copia în secret harta Moldovei[18]), îi vor aduce lui Schendo van der Beck alegerea ca membru al Academiei din Berlin în 7 iulie 1726.

Este însă un fapt că toate aceste insistenţe ale reprezentanţilor Academiei din Berlin au contribuit, printr-un fel de efect pervers, la hotărârea „prinţilor Cantemir", a lui Antioh în primul rând, să preia în propriile mâini publicarea şi difuzarea moştenirii ştiinţifice cantemiriene, cu deosebire a aceleia care putea avea circulaţie europeană graţie redactării în limba latină, între care contribuţia sa cartografică pe care încercau s-o obţină prin orice mijloace savanţii germani, poate şi pentru valoarea ei economică şi militară, nu doar ştiinţifică[19]. Nu trebuie

anul 3, nr. 1 – 2, ianuarie – iunie 2012, p. 10), ceea ce este departe de a fi cazul. Faptul că în ediţia din 1825 a *Descrierii* se menţionează traducerea din germană şi nu după un intermediar rus, el însuşi anunţat ca fiind traducerea variantei germane, nu este un argument esenţial, tocmai din această cauză, traducerea rusă specificând faptul că s-a avut în vedere traducerea după versiunea germană, iar traducătorul român conservând pur şi simplu această informaţie în traducerea sa. Trebuie menţionată şi traducerea de către Vârnav, prin intermediar grec, în 1811, a unei alte lucrări a lui Dimitrie Cantemir, *Întâmplărilor Cantacuzineştilor şi Brâncovenilor în Valahia*, ceea ce confirmă interesul acestuia pentru lucrările principelui nostru. Lucrarea respectivă apăruse deja în rusă (1772), germană (1783) şi, desigur, în greacă (1795).

[14] Bine sintetizate de Vlad Alexandrescu, *ibid.*, p. 456–461.

[15] Cf. scrisoarea lui Johann Theodor Jablonski către Heinrisch von Huyssen din 5 iulie 1714, citată de Vlad Alexandrescu, *op. cit.*, p. 456–457.

[16] Cf. scrisorile lui Heinrisch von Huyssen, trimise de la Moscova lui Johann Theodor Jablonski în 1724–1725, *ibid.*, p. 457.

[17] Şi nu fără motiv, la urma-urmei, în contextul probabil al nedefinitivării finale a acestor lucrări de către autorul lor...

[18] *Ibid.*, p. 458.

[19] Se cuvine să scoatem în evidenţă şi descoperirea unei noi copii *manuscrise* a hărţii lui Cantemir, aflată la Biblioteca din Dresda, datând probabil de la finele veacului XVIII, prezentând însă o serie de diferenţe faţă de harta gravată şi imprimată în 1737 la Amsterdam de către François Changuion, mai ales la nivelul toponimelor, cu toate că sub raportul desenului geografic o reproduce cu acurateţe. Toate deosebirile sunt analizate în descrierea pe care i-o consacră Vlad Alexandrescu (*op. cit.*, p. 507–513 şi planşa 18), primul care se ocupă de ea în bibliografia de specialitate la noi.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

neglijată nici informația provenind direct de la Antioh Cantemir că o bună parte a manuscriselor cantemiriene s-ar fi pierdut în 1722, în naufragiul din Marea Baltică[20], preluată și de Andrei Eșanu, care îl citează în acest sens pe N. N. Bantîș-Kamenski (1783)[21]. Pe de altă parte, însă, G. F. Miler, autorul, precum am văzut, al prefeței primei ediții a *Descrierii Moldovei*, se îndoiește de această informație: „Iară pentru oarecare manuscripte care să se fi pierdut în Marea Caspică la sfărâmarea corăbiei, poate să fie îndoială; însă aceasta o vom lăsa nehotărâtă". El adaugă însă în acest sens și o „îndoială" nemeritată asupra altor scrieri cantemiriene: „Între celelalte scrieri care au rămas de dânsul la moartea sa, se vede a nu fi adevărată acea pentru cântările turcești, pentru că însuși Dimitrie dă pentru dânsa o nădejde prea cu-ndoială la viața lui Selim I, Nota 0 din istoria împărăției turcești". Or, această lucrare este bine-cunoscută astăzi[22]. Se vor fi pierdut acele manuscrise realmente, așa cum se îndoia și învățatul german, sau le va fi declarat pe unele drept pierdute Antioh Cantemir, atât de puțin doritor să le predea Academiei din Berlin, pe cât am văzut?[23]

Spre mijlocul veacului al XVIII-lea Țările Române începeau să trezească interesul Europei Luminilor, iar contribuția lui Dimitrie Cantemir apare, la fiecare pas, ca fiind decisivă. Un al doilea moment care trebuie relevat, după cel descris

---

De asemeni, exemplarul hărții publicate de Changuion, conservat actualmente la Biblioteca de Stat din Berlin sub cota Kart. 20835 R, achiziționat în 1985 de la un colecționar particular, are însemnate cu roșu anume localități, de la N la S, dovadă a *folosirii* ei de către unul din posesori (cf. V. Alexandrescu, *ibidem*, p. 465).

[20] Cf. *La Vie du prince Demetrius Cantemir, écrite de la main propre d'Antiochus Cantemir, son fils cadet, Ministre Plén. de sa Majesté Czarienne à Londres*, editată de Virgil Cândea, RESEE, 1985, no. 3; tradusă și comentată de G. Mihăilă în *Scriitori și filologi români (secolele XVI–XX)*, București, Editura Academiei Române, 2005, p. 43–69.

[21] Andrei Eșanu (coord.), *Dinastia Cantemireștilor. Bibliografie*, Chișinău, Editura Pontos, 2008, p. 87, citând pe Бантыш-Каменский Н. Н., *Родословие князей Кантемиров, в кн. Беер [Феофил Сигфрид]. История о жизни и делах молдавскаго государя Константина Кантемира, с россий- ским переводом и с приложением родословия князей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 314.

[22] [KANTEMIR, Dimitrie, *Tarifu ilmi musiki ala vêghi Maksus*], dans Yekta Raouf, *Musique orientale. Le compositeur du Pé- chrev dans le mode Nihavend* (Demetrius Cantemir, Prince de Moldavie) („La Revue musicale", VII, Paris, 1907, nr. 5, p. 117–121). 847. [CANTEMIR, Dimitrie, *Scrieri muzicale*], în Burada T., *Scrierile musicale ale lui D. Cantemir*, București, Librăriile Socec, C. Sfetea și Librăria Națională, 1911, 114 p. Cu fasc. și note muzicale („Analele Academiei Române", *Memoriile Secției Literare*, seria a II-a, București, tom XXXII, 1911). 848. KANTEMIROGLU (DEMETRIUS CANTEMIR), *Kitab-i Ilmul-Musiki ala vechi'l-Hurufat*, Ed. by Yalcin Tura, Istanbul, 1976, cf. A. Eșanu, *op. cit.*, p. 165.

[23] Aceasta este și interpretarea propusă de Dan Slușanschi, *op. cit.*, p. 15, în contextul posibilității pierderii manuscriselor cantemiriene în naufragiul din Marea Baltică: „dacă versiunea aceasta, încetățenită în biografiile lui Cantemir de către fiul său Antioh, se va fi bazat pe o realitate și nu va fi fost doar o eludare a prelucrării sau predării ca atare a incomodei ciorne care este HMV [*Historia Moldo-Vlachica*]". În sprijinul acestei ipoteze, D. Slușanschi îl citează pe P.P. Panaitescu, care o formulase în aceiași termeni, în *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, Editura Academiei, 1958, p. 228–229.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

mai sus, este strâns legat de înseşi eforturile lui Antioh Cantemir, de-acum aflat în Europa ca ambasador la Londra al ţarinei Anna Ivanovna, de a publica el însuşi aceste lucrări. Prima care va trezi interesul va fi, precum se ştie, *Istoria Imperiului Otoman*, mai valoroasă pentru occidentali din punct de vedere strategic.

Mai puţin spectaculoasă, dar poate încă şi mai interesantă pentru pătrunderea informaţiilor despre români în Europa este însă receptarea contribuţiilor cantemiriene privitoare la istoria românilor, în primul rând, dar nu numai. Oare Antioh Cantemir luase cu sine, dintre operele tatălui său privitoare la Ţările Române, doar manuscrisul *Descriptio Moldaviae* şi harta Moldovei, în periplul său european ca ambasador al ţarinei Anna Ivanovnna, sau şi celelalte lucrări istoriografice în latină? Numit de către ţarină în toamna anului 1731 reprezentant diplomatic la Londra, el părăsise Rusia în ianuarie 1732, se oprise pentru scurtă vreme la Berlin şi la Haga, ocazie cu care începuse tratativele pentru publicarea operelor tatălui său referitoare la Moldova (*Descriptio Moldaviae* şi harta principatului). În martie ocupă efectiv postul la Londra, unde îşi dedică, precum am văzut, o bună parte a eforturilor valorificării moştenirii cantemiriene, prin publicarea, în mai puţin de trei ani, la Londra, a versiunii engleze a *Istoriei Imperiului Otoman*, realizată de Nicholas Tindal şi apărută în 1734. Lucrarea apare însoţită de o biografie nesemnată a lui Dimitrie Cantemir, a cărei atribuire certă a fost posibilă abia prin descoperirea manuscrisului cantemirian al *Istoriei...* în Biblioteca Houghton a Universităţii Harvard de către Virgil Cândea, în 1984. El apare însoţit de un alt manuscris de 18 file cu titlul *La Vie du prince Demetrius Cantemir, écrite de la main propre d'Antiochus Cantemir, son fils cadet, Ministre Plén. de sa Majesté Czarienne à Londres.* S-a putut astfel stabili filiaţia dintre acest text redactat în franceză de Antioh Cantemir şi versiunea sa în limba engleză realizată de N. Tindall, bază a biografiilor franceză (1743), germană (1771), rusă (1789) şi română (1825), ultimele trei însoţind traducerile *Descrierii Moldovei.*

Mutat în 1738 la Paris, ca ambasador al Curţii imperiale de la Sankt-Petersburg, post pe care-l va ocupa până la moartea sa timpurie în 1744, Antioh Cantemir nu-şi precupeţeşte eforturile de continuare a publicării manuscriselor cantemiriene. În afară de eforturile sale privind traducerea *Istoriei Imperiului Otoman* în franceză (apărută la Paris în 1743 în traducerea lui Joncquières) şi în italiană, pentru care colabora cu abatele Ottaviano di Guasco, preocuparea sa principală ne apare încercarea de publicare a *Descrierii Moldovei* şi mai ales a hărţii realizate de Dimitrie Cantemir. În scopul împlinirii acestui deziderat, el intră în legătură nu doar cu editori şi tipografi specializaţi în cartografie din Olanda, ci şi cu cel mai reputat geograf francez al vremii, Jean-Baptiste Bourguignon d'Anville, căruia îi pune la dispoziţie manuscrisele părintelui său, inclusiv harta, trezindu-i astfel marelui savant francez un interes care se va prelungi vreme de decenii pentru ceea ce acesta va numi, după pilda lui Dimitrie Cantemir, *Dacia vetus et nova.* Dovadă stau cele trei studii ale sale pe teme daco-romane şi române publicate în „Analele Academiei Franceze" la mijlocul veacului al XVIII-lea, precum şi propria

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

copie a hărții Moldovei, având toponimele mai corect transcrise decât în versiunea pe care Antioh Cantemir reușește să o tipărească la Amsterdam în 1737.

Apare însă o întrebare, născută mai cu seamă din ipotezele lansate și susținute atât de P.P. Panaitescu, cât și de Dan Slușanschi, privind păstrarea în posesia lui Antioh Cantemir cel puțin a unei copii, dacă nu a originalelor celorlalte lucrări latine ale tatălui său, privitoare la istoria *Daciei vechi și noi,* și anume *De antiquis et hodiernis Moldoviae nominibus* și *Historia Moldo-Vlachica*[24]. Despre manuscrisul ultim al *Descrierii* știm cu precizie cum a fost recuperat după moartea lui Antioh Cantemir la vânzarea la licitație a bunurilor sale la Paris, așa cum ne dezvăluie același binecuvântat „G.F. Miler": „După ce a murit Beizade Antioh și rămasele sale s-au vândut, aflându-se atuncea la Paris Graf Tomson, un ginere a lui Berhave celui mare a cumpărat scrierile bătrânului Cantemir, pricinuind prin aceea de a rămas Rusiei. Pentru că după moartea lui, le-a dăruit soția sa unchiului ei, Avram Raab Berhave, carele a fost odinioară profesor la Academia învățaților de aici și de la acesta le-a luat prin moștenire domnul Cruze, sfetnicul de poliție și medic al Împăratului", care-l și primise de la acest domn și-l putuse astfel pune la dispoziție lui *Bișing* (Anton Friedrich Büsching[25]), ce îl însărcinase, precum știm, pe „Ioan Ludovig Redslov"(Johann Ludwig Redslob[26]) pentru traducerea sa în germană. O atare ipoteză ne-ar lămuri ceva mai bine cum și de unde apare extraordinarul interes al lui D'Anville, nu doar pentru harta Moldovei, ci și pentru istoria mai veche (dar și mai nouă) a Țărilor Române, precum și unde a aflat o primă bază a foarte bogatei sale bibliografii privitoare la sursele antice și moderne atât despre Dacia și cucerirea ei de către romani, cât și despre Țările Române.

---

[24] Ambele, conservate la Moscova de Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei în fondul 81, ms. nr. 1325 (manuscris autograf), și apărute prima oară în D. Cantemir, *Opere complete*, vol. IX, partea I, *De antique et hodiernis Moldoviae nominibus și Historia moldo-vlahica*. Prefață de Virgil Cândea. Traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi. București, Editura Academiei, 1983.

[25] Geograf, istoric și pedagog german. Născut la 1724 la Stadthagen (Schaumburg – Lippe), decedat în 1793 la Berlin. Primele sale contacte cu Rusia datează din tinerețe (1748), când va însoți la Sankt Petersburg pentru o scurtă vreme, ca profesor particular, familia contelui Lynar, numit acolo ca ambasador. Se va stabili pentru scurtă vreme în Danemarca, începându-și aici activitatea de geograf. Numit profesor de filosofie la Göttingen în 1757, va prefera să se întoarcă la Sankt Petersburg în 1761, în calitate de pastor al Bisericii Luterane. Revenit în Germania în 1765, va fi numit superintendent la faimosul în epocă Gimnaziu Greyfriars, creat de Frederic II la Berlin. Între realizările sale de seamă se numără publicarea seriei *Magazin für die neue Historie und Geographie* (23 vols., Hamburg – Halle, 1767–1793), unde va apărea pentru prima oară și traducerea în germană a *Descrierii Moldovei*, cu al cărei manuscris original venise din Rusia, unde-i fusese înmânat de G.F. Müller, acesta însuși primindu-l în condițiile pe care le detaliază în *Prefața* sa, datată Petersburg 1764, prefață ce însoțește atât traducerea germană, cât și toate traducerile acesteia în alte limbi (inclusiv traducerea românească din 1825).

[26] N. în 1697, la Strasbourg, m. 1761, tot la Strasbourg (în Alsacia). Profesor la Școala de cadeți din Berlin.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

„Cel mai mare geograf al vremii sale", cum îl numește pe bună dreptate G. Vâlsan[27], Jean-Baptiste Bourguignon d'Anville (1697–1782) s-a născut la Paris în 1697, iar cariera sa a fost, într-adevăr, excepțională. S-a remarcat încă de foarte tânăr prin capacitatea sa ieșită din comun de a trasa hărți pornind de la descrieri narative, texte literare, clasice sau moderne, relatări de călătorie, măsuri astronomice sau chiar relatări orale. Custode al cabinetului regal de geografie, a adunat o colecție extraordinară de hărți, pe care a îmbogățit-o la rândul său prin cópii proprii sau hărți alcătuite de el, care frapează până astăzi prin acuratețe. Membru al Académie des Inscriptions (1754), apoi al Académie des Sciences (1773), prezintă în această calitate numeroase rezultate ale muncii sale sub formă de conferințe, publicate în Memoriile academice. Măsurătorile de teren ulterioare i-au validat lucrări de pionierat precum harta Egiptului sau cea a Italiei. Așa cum mărturisește chiar el în 1754, interesul său pentru Țările Române va fi trezit de contactul cu scrierile lui Dimitrie Cantemir, desigur cu Harta Moldovei, pe care i-o pusese la dispoziție însuși Antioh Cantemir: „*Je suis instruit de ces circonstances par une carte manuscrite de Moldavie, que je tiens du prince Antiochus Cantémir, qui a été Ambassadeur de Russie auprès du Roi: cette carte est l'ouvrage de Démétrius Cantémir, son père, dans le temps qu'il gouvernait la Moldavie en qualité de Hospodar*", ne anunță el în primul său memoriu prezentat la Academie privitor la istoria veche a românilor[28]. Patru ani mai târziu, va prezenta un al doilea memoriu privind Dacia traiană, și anume *Description de la Dace conquise par Trajan*[29], în care revine la sursa românească a preocupărilor lui: „*Voilà ce que m'a fait connaître l'application à rechercher des positions jusqu'à présent indéterminées dans l'ancienne Géographie. Nous serions instruits d'un plus grand nombre de lieux, et ces lieux nous conduiraient plus avant, si dans la table Théodosienne les voies militaires qui s'étendaient jusqu'aux extrémités les plus reculées de la Dace Romaine étaient décrites. Mais, au défaut de ce moyen, nous pouvons du moins retrouver plusieurs lieux dont Ptolémée fait mention dans la Dace, en remarquant la correspondance qu'ils ont avec les dénominations que l'on connaît aujourd'hui en Moldavie. Je me sers pour cela d'une carte particulière, dressée par Demetrius Cantemir, pendant qu'il gouvernait la Moldavie en qualité de Hospodar, et qui m'a été communiquée par le prince Antiochus son fils, lorsqu'il était ici en qualité d'Ambassadeur de Russie. La Moldavie est une partie démembrée de la Valakie, dont elle conserve le nom dans celui de Moldo-Blaquia, qui lui est propre, & dans lequel, pour faire une distinction, le nom de la rivière de*

[27] *Op. cit.*, p. 16 (208).

[28] „Mémoire sur la nation des Gètes et sur le Pontife adoré chez cette nation. Mémoire lu dans l'assemblée publique d'après la St. Martin. 1754", în *Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres, avec les Mémoires de littérature tirés des registres de cette Académie*, t. 25, Paris, Imprimerie Royale, 1759, p. 42. Întregul memoriu se găsește la p. 34–47. Citatul este la p. 41–42.

[29] Memoriu citit în 24 iulie 1755, publicat în *Mémoires de littérature tirés des registres de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres*, t. 28, Paris, L'Imprimerie Royale, 1761, p. 444–462 + o hartă a Daciei („La Dace de Trajan"), realizată de el (p. 458–459).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Moldava est joint à celui de Blaquia ou de Vlaquie"[30]. Trebuie subliniată aici folosirea și încercarea de explicare a numelui de *Moldo-Vlahia,* care ar putea confirma ipoteza consultării manuscrisului *Historiei Moldo-Vlahice*, nu doar a hărții. De altfel, în acest memoriu D'Anville se referă și la consultarea hărții Valahiei, „*dressée par un inginieur Vénitien, d'après celle qu'un Cantacuzène a dressée*"[31]. Este, desigur, vorba de harta Stolnicului Constantin Cantacuzino, publicată de Anton Maria del Chiaro în 1718, la Veneția, în a sa *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia.*

Peste alți patru ani, D'Anville se va prezenta înaintea ilustrului for academic cu o a treia comunicare în continuarea preocupărilor sale, să le zicem, daco-române, de data aceasta de geografie umană contemporană, căci este intitulată „Mémoire sur les peuples qui habitent aujourd'hui la Dace de Trajan"[32] și el însuși o prezintă încă dintru început „*comme une suite des deux autres*". O analiză fie și superficială a textului geografului francez în comparație cu cel al lui Cantemir (*Historia*, în primul rând) va arăta nenumărate puncte de convergență care, desigur, se pot explica și prin sursele livrești comune. Mai puțin însă se explică, fără intermediarul cantemirian, ideea care străbate toate aceste trei texte ca un fir roșu, și anume cea a unității primordiale, organice, a celor trei regiuni populate în principal cu români, afirmate în baza argumentației istorice. Or, această idee, scumpă lui Cantemir, moștenită de la cronicari precum Grigore Ureche ce afirma deja „Noi de la Râm ne tragem", nu avea să-și croiască drum în istoriografia și geografia Luminilor decât mai cu seamă pe filieră românească[33], mai precis cantemiriană. În acest context, trebuie subliniată respingerea cu fermitate a ideii părăsirii Daciei de către locuitorii romanizați la momentul retragerii aureliene, atât la Cantemir, cât și la D'Anville[34]. El atrage de altfel atenția pe larg asupra stării deplorabile în care sunt tratați românii din Transilvania în comparație cu celelalte naționalități prezente în acea regiune, sub dominație maghiară, dar și în comparație cu românii din celelalte două principate, pentru a căror mai bună cunoaștere pledează în încheiere: „*il faut croire qu'il y a des Valaques, qui dans une condition moins malheureuse que ceux de Transylvanie, méritent qu'on en pense plus avantageusement*"[35].

---

[30] *Ibidem*, p. 458–459.

[31] *Ibidem*, p. 456.

[32] Prezentat în 2 martie 1759, publicat în *Mémoires de littérature tirés des registres de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres depuis l'année 1758, jusques & compris l'année 1760*, t. 30, Paris, Imprimerie Royale, 1764, p. 237–261.

[33] Am analizat în articolul *Les Roumains en 1777, vus par le chevalier Louis-Félix Guinement de Kéralio*, apărut în „Caiete critice", 8–9/2009, p. 14–22, o sumă de exemple de mărturii din secolul al XVIII-lea despre Țările Române, care *nu* sunt niciodată prezentate toate trei ca o unitate istorico-geografică – cu excepția francezului Louis-Félix Guinément de Kéralio, la care urmează să mă refer în continuare, el însuși influențat în cercetările sale atât de D'Anville, cât și de Dimitrie Cantemir.

[34] Cantemir, *Opere complete*, vol. IX, p. 50–53, D'Anville, *Mémoire sur les peoples...*, p. 253–254.

[35] *Ibid.*, p. 261.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Acest al treilea memoriu, foarte documentat, de altfel, cu privire la situaţia românilor din toate cele trei provincii, se încheie astfel: „*On ne me saura point mauvais gré d'avertir en terminant ce Mémoire, que ces pays de Transilvanie, de Valakie, de Moldavie, sont représentés d'une manière très-imparfaite dans les cartes qui peuvent être entre les mains de tout le monde. Les morceaux particuliers de Géographie que j'ai eu le bonheur de rassembler sur ces objets ont dû me convaincre de ce que j'avance. Une grande carte manuscrite de Transilvanie, dressée dans le pays, m'ayant été communiquée, j'ai eu le loisir d'en faire une réduction, qui renferme ce que l'original contenoit d'essentiel, & de plus intéressant pour notre curiosité. J'ai connu par ce moyen, que dans la grande carte de Hongrie par Muller, il y avoit beaucoup à redire sur la Transilvanie. Il existe une carte particulière de la Valakie, dont l'auteur porte le nom de Cantacuzène, & qui est dédiée à un Comnène, archevêque de Dristra. Enfin, il m'a été permis par le prince Antiochus Cantémir, ambassadeur de Russie auprès du Roi, de copier en entier la carte de Moldavie dressée par Démétrius Cantémir son père, dans le temps qu'il gouvernoit cette province en qualité de Hospodar ou de Voïvode. Comme ces morceaux ainsi que beaucoup d'autres ne sont pas assujétis à une rigueur géométrique; j'ai senti qu'on ne pouvoit les allier, pour en composer un tout assez régulier, sans y employer du travail et de l'intelligence. Il en résulteroit un morceau précieux pour la Géographie: & en représentant dans un coin de la carte les mêmes contrées réduites à ce qu'on connoît de positions dans l'antiquité, cette carte pourroit être intitulée Dacia vetus & nova*"[36], adică exact numele lucrării proiectate de Dimitrie Cantemir pe care o reclamau după moartea sa savanţii berlinezi.

Trebuie să adăugăm că, în afara hărţii Daciei traiane care împodobeşte cel de-al doilea memoriu, îi mai datorăm, după cum se ştie acum, tot lui D'Anville o frumoasă copie manuscrisă a hărţii lui Cantemir, ale cărei denumiri sunt transcrise mai corect decât în versiunea imprimată (această copie a lui D'Anville va fi publicată şi analizată abia de P.P. Panaitescu[37]), precum şi o hartă în care reuneşte cele trei provincii rezultate pe teritoriul vechii Dacii[38]. Primul cercetător român care se ocupă de versiunea originală a hărţii cantemiriene a Moldovei (pe care însă nu o găseşte) este V.A. Urechia[39] (care îi semnalează existenţa tocmai pe baza acestui ultim memoriu a lui D'Anville, şi identifică, chiar din descrierea acestuia, unele deosebiri faţă de versiunea hărţii publicate împreună cu traducerea germană a *Descrierii Moldovei*). Dar numai după câteva decenii G. Vâlsan[40] va prelua şi

[36] *Ibid.*, p. 261.

[37] P. P. Panaitescu, *Contribuţii la opera geografică a lui D. Cantemir*, în „Memoriile secţiunii istorice", Seria II, tomul VIII, Bucureşti, Cultura Naţională, p. 175–188 (1–14) + o planşă.

[38] Publicată în 1761 ca partea a treia a hărţii Europei, în continuarea răsăriteană a hărţii Ungariei.

[39] Semnalat în articolul *Chartografia română*, publicat în „Analele Academiei Române", seria II, t. 2, 1880, Secţiunea II (Discursuri, Memorie şi notiţe), p. 419–425.

[40] *Op. cit.* El reproduce primul în acest studiu atât copia exemplarului numit „Klaproth", după numele orientalistului Jules Klaproth, a cărui colecţie intrase în fondurile Bibliotecii Naţionale din

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

fructifica informaţia adusă de V.A. Urechia şi va reuşi să afle la Paris, în fondurile Bibliotecii Richelieu (BNF), nu doar harta însăşi (în versiunea publicată la Amsterdam), pe care o şi reproduce, ci şi harta celor trei provincii române reunite, semnalată iniţial la noi tot de V.A. Urechia în acelaşi articol (care însă nu o reprodusese, limitându-se la a cita informaţia asupra ei din textul lui D'Anville). Ar mai trebui însă precizat ceea ce G. Vâlsan (şi toţi cercetătorii care i-au urmat) ignora, că este foarte probabil ca V. A. Urechia să fi ajuns la acest memoriu al lui D'Anville, din care citează datele privind harta lui Cantemir, nu direct, ci prin intermediul traducerii lui G. Bariţ, apărută cu 41 de ani înainte în foileton în *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*[41], traducere aproape necunoscută[42] şi, în orice caz, neconsemnată în bibliografia acestei probleme. Este de asemenea posibil ca George Bariţ însuşi, aflând de preocupările lui V.A Urechia despre cartografia românească, acesta fiindu-i coleg la Academia Română, să-i fi semnalat, în mod colegial, el însuşi textul lui D'Anville, pe care chiar el îl identificase, îl tradusese şi îl publicase.

Am mai găsit, la rândul meu, în fondul D'Anville[43], o primă schiţă pregătitoare a acestei hărţi, sub forma bazinului hidrologic al Dunării de Jos, cuprinzând astfel Transilvania şi Muntenia, desigur creionată în scopul viitoarei unificări a celor trei hărţi disparate. Trebuie semnalat că, în vederea realizării acelei hărţi a Daciei celei noi (spre a-i prelua ideea), D'Anville realizase şi propriile cópii după o hartă cu autor necunoscut a Transilvaniei, precum şi după harta Stolnicului Cantacuzino.

Desigur că cercetărilor lui D'Anville şi prestigiului de care se bucura li se datorează evoluţia informaţiilor privind Ţările Române în literatura de specialitate a Luminilor franceze. Ele au fost de altfel reproduse de autor însuşi în ampla sa lucrare *Etats formés en Europe après la chute de l'Empire romain en Occident*[44]

Paris în 1832 (Planşa 1), cât şi harta *Părţii orientale a Ungariei* a lui D'Anville (Planşa 2), cuprinzând pentru prima oară cele trei ţări române împreună.

[41] Sub titlul *Pentru istoria rumânilor* şi sub numele lui D'Anville, *Mémoire sur les peuples qui habitent aujourd'hui la Dace de Trajan* este tradus integral în 1839 (anul II), nr. 47, p. 369–374, nr. 48, p. 377–380 şi nr. 49, p. 385–389.

[42] În ceea ce mă priveşte, am găsit-o în urma consultării tuturor bibliografiilor presei româneşti, aflând-o semnalată în Ioan Lupu, Nestor Camariano şi Ovidiu Papadima, *Bibliografia analitică a periodicelor româneşti*, vol. I, partea III A :1790 – 1850, Bucureşti, Editura Academiei, 1966, pe baza *Indicelui de nume proprii*. Ea apare şi la Coralia Telea, în lucrarea *George Bariţ, un francophone transylvain*, Cluj-Napoca, Editura MEGA – Editura Argonaut, 2013, p. 195, dar la secţiunea „Articles signés par les collaborateurs de Foaie pentru minte, inimă şi literatură" (!), fără indicarea titlului real al sursei şi deci fără considerarea ei ca traducere.

[43] Toate hărţile din colecţia D'Anville sunt consultabile pe site-ul http://danville.hypotheses.org/.

[44] Paris, Imprimerie Royale, 1771. Informaţii despre români se regăsesc la p. 241–269, unde reproduce integral cel de-al treilea memoriu al său, *Mémoire sur les peuples qui habitent aujourd'hui la Dace de Trajan*. Cum V. A. Urechia îl citează după acest volum, unde se dă şi trimiterea de altfel la prima sa publicare (cu o mica eroare de datare, considerându-l apărut în 1761), aceasta ne întăreşte convingerea că informaţia fusese preluată după traducerea lui George Bariţ, care evident avea cum să aibă acces mai curând la mult mai popularul volum al lui D'Anville decât la *Memoriile* Academiei de la Paris. O dovadă în acest sens este absenţa de informaţii la V. A. Urechia asupra celorlalte două

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

sau, înainte chiar, în populara sa *Géographie ancienne (abrégé)*[45], devenită de la un moment încolo material didactic consacrat[46].

Dacă în Marea Enciclopedie (*La Grande Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des métiers et des arts*) singura informație despre țările Române, sintetică, apare în vol. IV (1754), la scurtul articolul „*DACES, s. m. pl. (Géogr. Anc.), peuple qui habitoient les bords du Danube & les environs de la forêt Hercinienne*"[47], în schimb, spre sfârșitul secolului, *Enciclopedia metodică*, în volumul III din seria realizată de Edme Metelle sub titlul *Géographie ancienne*[48], dar abia la articolul despre ... Taurida (Crimeea), sub titlul subcapitolului „*Sur les peuples qui ont habité ces contrées dans l'antiquité & dans le moyen âge*" se contabilizează progresele cunoașterii mult mai bune a Țărilor Române (între p. 240–293), în special a istoriei Moldovei, articolul încheindu-se cu o listă a domnitorilor ei până în 1529, la Bogdan al III-lea (ultima mențiune fiind actul său de închinare la turci)! Dacia apare numită de altfel de 50 de ori în acest volum, iar D'Anville însuși este citat de peste 80 de ori. În schimb, în celelalte volume prezențele românești sunt mai modeste, în volumul II al *Geografiei moderne* (1784), realizat de Nicolas Masson de Morvillier, un scurt articol este dedicat Moldovei (cu care prilej este pomenită și Valahia).

Dar între datele de apariție ale celor două mari Enciclopedii ale Luminilor franceze se petrecuse un episod istoric în timpul căruia atenția Europei, a Franței nu mai puțin, fusese atrasă de Țările Române, mai exact de Moldova și Țara Românească, devenite teatru de război între ruși și turci : campania din anii 1768–1774, cea care avea să se încheie prin pacea de la Kuciuk-Kainargi.

Este exact momentul când se publică atât versiunea germană a *Descrierii Moldovei*, la însărcinarea lui „Bișing", precum o va declara el în *Avisul* ce va servi de prezentare traducerii respective la publicarea sa în 1769: „Această carte minunată o am scos eu întâiași-dată la lumină de pe o scrisoare Latinească cu mâna, pentru care sfârșit, mi-a lăsat-o Domnul Miler, sfetnicul de Colegie. Iară chipul cu care a dat el de dânsa se poate vedea la *Prefața* lui. Scrisoarea aceea este Latinească, iară eu am socotit a fi de folos ca să o dau să se tălmăcească în limba nemțească, ca să poată fi de trebuință și acelora carii nu știu limba Latinească. Deci D. Ioan Ludovig Redslov, iscusitul Profesor a corpului Cadeților de aice, au săvârșit această tălmăcire și, alăturând-o cu amăruntul cu izvodul cel Latinesc, sânt răspunzător pentru adevărul ei". Ea va apărea întâi în *Magazin für die neue*

memorii ale lui D'Anville, care ambele cuprindeau deja informația privind felul cum ajunsese el în posesia hărții lui Cantemir. Este însă meritul lui V.A. Urechia de a fi pus în circulație citatul complet, în original, ceea ce îi va servi desigur lui G. Vâlsan în continuarea atât de fructuoasă a cercetărilor.

[45] Paris, Editura Merlin, 1768, cap. VIII (*Thracia, Mœsia, Dacia*).

[46] Republicată la începutul secolului al XIX-lea de editorul Delalain (Paris), „à l'usage de lycées, collèges, seminaires", fiind „ouvrage adopté par l'Université impériale", după cum ne anunță pagina de titlu (f.a.).

[47] Ed. a II-a, vol 10, p. 238, Genève, Pellet, 1777.

[48] Paris, Panckoucke, 1786–1792.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Histoire und Geographie, publicat de A. F. Büschung, sub titlul *Beschreibung der Moldau von Demetrio Kantemir*[49], apoi în volum, sub titlul *Historisch-geographisch- und politische Beschreibung der Moldau, nebst dem Leben des Verfassers und einer Landcharte*[50], fără însă a se preciza editorul sau tipograful, fapt destul de neobişnuit. Încă şi mai interesant, în acelaşi timp în care această traducere comandată de Büschung apărea în condiţiile amintite, ea a stat la baza unei serii de publicări parţiale, în rusă, în primul rând, la Sankt Petersburg, dar nu numai. Trebuie să semnalăm cele două prelucrări în limba rusă ale lui J. J. Stählin[51] şi I. E. Fischer[52] apărute în *Calendarele geografice* pentru anul 1770 (publicate însă în 1769) la Sankt Petersburg, fiecare având aprox. 40 p., cărora li se adaugă cea în limba germană, menţionată de Nicolae L. Suhaciov, în articolul său *Despre ediţia în pregătire a „Manuscrisului Sturdzan" al* ***Descriptio Moldaviae*** *de Dimitrie Cantemir*: *Kurze geographische Besreibung des Fürstenthums Moldau und der zwischen den schwarzen Meere und der Kaspischen see gelegen Ländern und Völkern* [Von J[ohann Christian] v[on] S[truve]], apărut în *Geographischer Kalender auf das Jahr 1770*[53] publicat tot la Sankt Petersburg în 1769. Alte prelucrări ale versiunii germane apar în limba franceză, tot la Sankt Petersburg, şi anume într-un *Atlas des anfans*[54] [sic!], precum şi, câţiva ani mai târziu, tot într-un material de propagandă, la Veneţia, în italiană, sub titlul *Descrizione de'Moldavi é loro carattere, e bizari costumi*[55]. Tot pe baza aceleiaşi traduceri se va realiza de către Vasilii Levşin[56] şi prima traducere în limba rusă publicată în volum,

[49] Hamburg, III (1769), s. 537–574 & IV (1770), s. 3–120 + 1 f.h.

[50] Frankfurt und Leipzig, 1771.

[51] *Краткое географическое описа- ние Княжества Молдавского и лежащих между Черным и Каспийским морями, земель и народов, с ландкарточ- кою сих земель* [(Я. Я. Штелин)]. Глава 1-я „О Молдавии" извлечена в сокращении из латинской рукописи Д. К. Кантемира. К статье приложена гравированная карта под заглавием „Regiones Pont. Evx. et Mar. Casp. Adjacentes", в Календарьилимесяцеслов географическойна 1770 год. Санкт-Петербург, при Императорской Академии наук, [1769], с. 29–70, 1 л. карт. Semnalată în Andrei Eşanu (coord.), *Dinastia Cantemireştilor*, nota 1053.

[52] О происхождении молдавцов, о их языке знатейших приключениях, вере, правах и пове- дениях. [(И. Э. Фишер)], в Календарь или меся- цеслов исторической на 1770 год. [СПб], при Императорской Академии Наук, 1769, с. 31–76. Semnalată în Andrei Eşanu (coord.), *Dinastia Cantemireştilor*, nota 1054.

[53] *Ibid.*, p. 10.

[54] Semnalat de N. Suhaciov, *op. cit.*, p. 11, cu menţiunea: „Ed. par Philippe Henry Dilthey – Детской аглас. T. 4. M., 1771. – 158 c. (extrageri din *Descrierea Moldovei* lui D. Cantemir în limba rusă şi cea franceză pe baza ed. 1769–1770)".

[55] În *Storia della ultima Guerra tra la Russia e Porta Otomana sine alla conclusione della Pace fralle due Potenze*, Venezia, Stamperia Savioni, MDCCLXXVI, T. VI, pp. 36–41 Semnalat de N. Suhaciov, *op. cit.*, p. 11, cu menţiunea: „extras în limba italiană din cap. XVII–XVIII a *Descrierii Moldovei* pe baza ed. 1771)".

[56] Cf. N. Suhaciov, *op. cit.*, p. 10: С немецкаго преложения перевел Василий Левшин. Москва: В университетской типографии, у Н. Новикова, 1789. – XLIV, 388 . Cf. N. Suhaciov (*ibid.*), ca şi în celelalte cazuri, traducerea rusă este realizată pe baza ed. germane din 1771; prefaţa este cea ştiută, a lui G.F. Müller.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Историческое, географическое и политическое Описание Молдавии с жизнию сочинителя.

În aceeaşi perioadă însă lucrarea lui Cantemir mai fusese pusă la îndemâna unui alt autor occidental, de data aceasta un istoric militar francez, el însuşi colaborator la *Enciclopedia metodică* în această calitate, profesor la Şcoala Regală Militară din Paris, pe nume Louis-Félix Guinement de Kéralio. El va fi invitat să redacteze, pe baza materialelor primite, în primul rând a documentelor militare, o istorie a campaniei din 1769, când în fruntea armatei ruse se aflase prinţul Alexandr Mihailovici Galiţin, ca general-maior. Invitaţia şi, desigur, plata, veneau de la ambasadorul rus la Amsterdam, Dimitri Alexeevici Galiţin, iar lucrarea, *Histoire de la guerre entre la Russie et la Turquie et particulièrement de la campagne de MDCCLXIX avec IX Cartes*, purtând menţiunea „À St. Pétersbourg, MDCCLXXIII", avea să apară în condiţii splendide, cu superbe planuri de cetăţi şi de bătălii, într-adevăr în 1773, dar la Amsterdam (întrucât este vorba de un autor francez de un anume renume, acest detaliu a fost clarificat definitiv între timp). Cum putem însă constata, nici aici nu avem indicat numele vreunui editor-tipograf-librar, ceea ce este normal, dat fiind că locul real al publicării era de fapt altul decât cel semnalat pe pagina de titlu. În schimb, Kéralio, patru ani mai târziu, în 1777, îşi va republica lucrarea la Paris, „chez la veuve Desaint", tipografă cunoscută, moştenitoarea şi continuatoarea soţului ei în acest domeniu. Lucrarea, apărută în mult mai modeste condiţii, fără ilustraţii, în două volume, cu oarecare nuanţate modificări stilistice, este însă completată cu un prim capitol despre o „*Description historique et géographique du théâtre de la guerre*", mai precis cu o prezentare historico-geografică a celor *trei* ţări române, dintre care doar *două* (Moldova şi Ţara Românească) fuseseră angajate în conflict. Iată cum îşi motivează el această opţiune: „*La Moldavie, qui formait autrefois avec la Valachie & la Transylvanie un royaume connu sous le nom de Dacie, a été une des principaux théâtres où s'est déployée la férocité des hommes*" (p. 62–63, ed. I), pentru ca la a doua ediţie să revină, şi mai clar, prin afirmaţia „*Le pays qui porte aujourd'hui le nom de Valaquie & celui de Moldavie faisoit partie de l'ancienne Dace. Cette province de l'empire romaine comprenoit en plus la Transylvanie, & une partie de la Hongrie, jusqu'a la Teisse*" (p. 13).

Deşi ambele ediţii ale acestei lucrări sunt prezente la Biblioteca Naţională de la Paris, ele nu au fost confruntate de nimeni înainte de cercetările pe care le-am întreprins între 1998–2009[57] şi deci, în mod straniu, nimeni până atunci nu a

[57] Rezultatele cercetărilor mele au fost publicate în Alexandre Stroev, Ileana Mihaila, *Ériger une République souveraine, libre et indépendante*, Bucureşti, Editura Roza Vânturilor, 2001, p. 129; 131; 157; Ileana Mihaila, *Européanisation des Pays Roumains au XVIIIe siècle : intermédiaires culturels et choix politiques*, în „Études balkaniques", no. 3, Académie des Sciences de Bulgarie, Sofia, 2004, p. 136; *Frontières politiques, frontières linguistiques*, în: Pasi Ihalainen (dir.), *Boundaries in the Eighteenth Century - Frontières au dix-huitième siècle*, „International Review of Eighteenth-

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

constatat apariția acestui capitol masiv despre Țările Române, ediția din 1777 fiind considerată o simplă reluare a celei din 1773 (în măsura în care lucrarea însăși a fost cunoscută[58]), în care el nu exista. Extrem de bogată în informații, contribuția lui Kéralio se inspiră în mod clar din cercetările predecesorului său D'Anville, pe care nu avea cum să le ignore, el însuși având să fie primit în 1780 membru corespondent al „Académie des Inscriptions et Belles-Lettres", al cărei membru era și acesta din urmă. Dar întâlnim la el și o trimitere absolut clară la Cantemir (pe care de altfel îl reia și îl parafrazează cu paragrafe întregi din *Descriptio Moldaviae* în nenumărate rânduri, ca de exemplu la p. 114, referindu-se la minele de aur din munții Moldovei). Astfel, la p. 105, scrie: „*On comprenoit autrefois la Moldavie sous le nom général de Valaquie, & pour les distinguer, on appeloit celle-là grande Valaquie, & celle sur le Danube petite Valaquie. Les habitans de ces deux principautés sont à peu près les même quant aux mœurs. Ils sont francs, emportés, inconstants comme des barbares*", adăugând în notă: „*Description de la Moldavie, publiée en allemand à Saint-Péterbourg en 1770. Cet ouvrage est l'extrait d'une description manuscrite de la Moldavie, par le prince Dimitri Cantémir, qui en a été hospodar. Celle-ci a pour titre, Descriptio antiqui & hodierno status Moldaviae. Elle est dans la bibliothèque de l'Académie des Sciences de Saint-Péterbourg*". Nu putem decât să constatăm că acest autor francez extrem de scrupulos cu privire la sursele sale, care ne dă inclusiv trimiterea la locul unde se afla o copie a manuscrisului latin al *Descrierii Moldovei*, ne informează că a consultat traducerea ei în germană apărută în 1770 la Sankt Petersburg. Să se fi referit doar la extrasul realizat de Johann Christian von Struve, apărut într-adevăr la Sankt Petersbourg în *Geographischer Kalender auf das Jahr 1770*? Să nu fi avut cunoștință de ediția germană datată Francfurt / Leipzig 1771? Fără a dori să ne pronunțăm asupra acestei probleme, ne mulțumim să o semnalăm.

În fine, o ultimă mențiune, din timpul aceluiași război ruso-turc, se cuvine economistului loren baronul Charles-Léopold Andreu de Bilistein, născut la Nancy, în 1724, stabilit în partea a doua a vieții la Sankt Petersburg, în calitate de consilier al Ecaterinei a II-a, care însoțise armata rusă pe teritoriul românesc, ca secretar „pentru corespondența și afacerile în limbi străine" al comandantului-șef, generalul Piotr Panin, apoi, după demisia acestuia, în octombrie 1770, al mareșalului Piotr Rumiantev. Văduv, se căsătorește la Iași cu „prințesa" Irina Ruset, nepoată a

---

Century Studies", no. 1, Helsinki & Oxford, 2007, p. 126 și *Les Roumains en 1777, vus par le chevalier Louis-Félix Guinement de Kéralio*, citat deja la nota 23.

[58] Este semnalat în Alexandre Rally, Getta Hélène Rally, *Bibliographie franco-roumaine*, 1ère partie, t. I, *Les œuvres françaises des auteurs roumains*, Paris, E. Leroux, 1930, t. II, *Les œuvres françaises relatives à la Roumanie. Relations de voyage dans les Pays Roumains (et Mémoires)*, p. 16–37, amintit în Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, t. I, *1716–1789*, Editura Sport-Turism, 1985, p. 98–99; 102 (el consultase totuși ediția din 1777, fără însă să-i acorde vreun interes); analizat de Lizica Papoiu, *Louis Felix Guynement de Keralio și informațiile sale despre români*, publicată în revista „Biblioteca Bucureștilor", no. 2/1999, care însă nu a avut la dispoziție decât ediția din 1773.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

vornicului Iordache Ruset, în 1770, şi redactează, la sugestia noilor sale rude, memoriul *Est-il dans l'intérêt de l'Empire de Russie de conserver les provinces de Moldavie et de Valachie à titre de propriété, ou à titre de protection ?*[59], adresat împărătesei Ecaterina a II-a, urmat, în 1776, de un nou memoriu, de data aceasta adresat Curţii de la Versailles, *Mémoire sur l'accroissement que la France peut procurer à son commerce en étendant celui qu'elle fait aux Échelles du Levant aux provinces de Moldavie et de Valachie directement*[60]. Dacă primul memoriu privea problema politică a eliberării şi unirii Principatelor, cel de-al doilea, la doi ani după semnarea Tratatului de pace, urmărea un scop mult mai pragmatic – extinderea comerţului francez în Ţările Române[61]. Pentru acest scop, *Descrierea Moldovei* se dovedeşte extrem de folositoare, cu prezentarea bine-cunoscută a bogăţiilor acestei provincii. Bilistein se va rezuma nu o dată să traducă direct din textul cantemirian: „*Outre les grands objets de commerce annoncés précédément, les montagnes nommés les Monts Carpates qui séparent les deux provinces dela Hongrie et de la Transylvanie renferment dans leur sein des mines d'or, d'argent, de cuivre, de fer, d'étain, de plomb, de cinabre, d'ocre, d'arsénic, de soufre, de marcassite, d'alan, de marbre, et d'autres minéraux. J'ai de la Valachie une petite carte qui indique les montagnes où sont les mines principales. Le prince Cantemir dans ses histoires dit que les princes et les seigneurs n'ont jamais osé les exploiter sous le gouvernement ottoman dans la crainte que les Turcs ne s'en approprient seuls et exclusivement tous les revenus, en surchargeant les habitants de nouveaux travaux et corvées*". Iată textul lui Cantemir: „*Neque vero etiam solito montium munere, metellicis puto mineris, nostrae Alpes destituuntur. At antiquis has aperire temporibus, et principium sobrietas et metalli fossorum defectus prohibuit: nostris temporibus obstitit Moldavis Turcarum nota avaritia, metusque ne dum divitias quaererunt, cum fundo et operam et fructum perderent*". („Nici de bogăţiile pe care le dau obişnuit munţii, adică de zăcămintele minerale, nu sunt lipsiţi munţii noştri. Dar în timpurile vechi traiul cumpătat al domnitorilor pe de o parte şi pe de alta lipsa de băieşi a împiedicat exploatarea lor; în vremurile noastre pe moldoveni i-a oprit de la aceasta cunoscuta lăcomie a turcilor şi teama ca nu cumva să-şi piardă odată cu pământul şi munca şi foloasele ei"[62]).

[59] Descoperit de Al. Stroev (actualmente profesor la Paris III), a fost transcris, adnotat şi editat de mine, cu sprijinul colegial al lui Al. Stroev, şi publicat în volumul Alexandre Stroev, Ileana Mihaila, *Ériger une République souveraine, libre et indépendante*. Bucureşti, Editura Roza Vânturilor, 2001 (pp. 127–170). Actualmente, el este pe deplin intrat în bibliografia românească de specialitate prin traducerea lui Marian Coman în *Călători străini despre Ţările Române*, Supliment I (coord. Ştefan Andreescu), Bucureşti, Editura Academiei Române, 2011, p. 225–262.

[60] *Ibid.*, p. 171–180.

[61] Am prezentat mai pe larg aceste texte în articolele *Européanisation des Pays Roumains au XVIII-e siècle: intermédiaires culturels et choix politiques*, în „Études balkaniques", 3/2004, Sofia, p. 134–145 şi *Les Pays Roumains entre l'Orient et l'Occident à l'époque de la guerre russo-turque (1768–1774) selon des sources françaises et francophones*, în „Études balkaniques", 2–3/2–2011, Sofia, 2012, p. 250–261.

[62] *Descriptio Moldaviae Descrierea Moldovei*, Bucureşti, Editura Academiei, 1973, p. 102–103.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Sau, ceva mai departe: „*Plusieurs rivières charrient un sable et des paillettes d'or que les Egyptiens dits Ziganes savent rassembler, mais ils ont l'infidélité de vendre au-dehors*", care la Cantemir apare ca „*Ceterum non sterile esse hisce subterraneis opibus, argumento sunt profluentes ex illorum radicibus rivuli. Illi enim, cum angusto contineantur alveo, saepiusque, dissolutis nivibus aut imbribus, augeantur, non raro erumpunt, post in lectum redire coacti, arenam in locis, quae submerserant, relinquunt, in qua haud pauca auri purissimi grana reperientur. Haec Cingari colligunt, sordibus purgant, tantumque inde auri sibi comparant, ut et quatuor auri occas, quae 1600 drachmas faciunt, singulis annis principis coniugi triburi nomine possint solver*". („De altminteri, dovadă că munții nu-s lipsiți de aceste bogății subterane sunt pâraiele care curg la poalele lor. Căci acelea, având o albie îngustă și de multe ori umflându-se fie din pricina topirii zăpezilor, fie din pricina ploilor, dau pe dinafară și apoi, nevoite să-și revină la matcă, lasă pe locurile pe care le inundaseră un nisip în care se găsesc destul de multe grăunțe de aur din cel mai curat. Țiganii le adună, le spală de necurățenii și scot din ele atâta aur, încât pot plăti pe fiecare an soției domnitorului drept bir chiar și patru ocale de aur, care fac 1600 de drahme"[63]).

Dar, la drept-vorbind, nici primul memoriu al lui Bilistein nu era atât de străin de ideile lui Dimitrie Cantemir... Această idee, pe care o va îmbrățișa și dezvolta cu atâta căldură, a unirii Principatelor Române într-un stat „care să nu se cheme nici Moldova nici Valahia", este parcă ieșită din *Historia Moldo-Vlachica*. Sau din *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, cartea de căpătâi a corifeilor Școlii Ardelene, începând cu primul ce-o va afla în Viena imperială – Ioan Inocențiu Micu-Klein – și care, aducând o copie manuscrisă la Blaj, o va transforma atât pentru el cât și pentru discipolii săi în piatra de temelie a renașterii conștiinței naționale a românilor din Ardeal și, prin aceasta, a construcției politice a noului stat român, cel renăscut din cenușa vechii Dacii – acea minunată *Dacia vetus et nova* cantemiriană. Conservată și în mărturiile franceze din Epoca Luminilor, în scrierile și hărțile lui D'Anville, în lucrările lui Kéralio, în memoriile politice, utopice atunci, ale lui Bilistein, ea avea să rodească însă aproape un secol mai târziu, sub forma statului național român.

BIBLIOGRAFIE

A. Ediții

Cantemir, Dimitrie, *Descrierea Moldovei*, ed. Miron Nicolescu, București, Editura Socec, 1909.

Cantemir, Dimitrie, *Descriptio Moldaviae – Descrierea Moldovei*, trad. Gh. Guțu, introd. Maria Holban, comentariu istoric, N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, notă asupra ediției de Dionisie M. Pippidi, București, Editura Academiei, 1973.

[63] *Ibid.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Cantemir, Dimitrie, *Opere complete*, vol. IX, partea I, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus şi Historia Moldo-Vlachica*, pref. Virgil Cândea, ed. critică de Dan Sluşanschi, Bucureşti, Editura Academiei, 1983.

Cantemir, Antioh, *La Vie du prince Demetrius Cantemir, écrite de la main propre d'Antiochus Cantemir, son fils cadet, Ministre Plén. de sa Majesté Czarienne à Londres*, ed. Virgil Cândea, RESEE, 1985, no. 3.

D'Anville, Jean-Baptiste Bourguignon, *Mémoire sur la nation des Gètes et sur le Pontife adoré chez cette nation*, în *Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres, avec les Mémoires de Littérature tirés des Registres de cette Académie*, t. 25, Paris, Imprimerie Royale, 1759.

D'Anville, Jean-Baptiste Bourguignon, *Description de la Dace conquise par Trajan*, în *Mémoires de littérature tirés des registres de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres*, t. 28, Paris, L'Imprimerie Royale, 1761.

D'Anville, Jean-Baptiste Bourguignon, *Mémoire sur les peuples qui habitent aujourd'hui la Dace de Trajan*, în *Mémoires de littérature tirés des registres de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres depuis l'année 1758, jusques & compris l'année 1760*, t. 30, Paris, Imprimerie Royale, 1764.

D'Anville, Jean-Baptiste Bourguignon, *États formés en Europe après la chute de l'Empire romain en Occident*, Paris, Imprimerie Royale, 1771.

Kéralio, Louis Félix [de], *Histoire de la guerre entre les Russes et les Turques. Par M. de Kéralio, Major d'infanterie, Chevalier de l'Ordre Royal & Militaire de S. Louis. Membre de l'Académie Royale des Sciences de Stockolm*, Tome premier, À Paris, Chez la veuve Desaint, libraire, rue du Foin-Saint-Jacques, M. DCC. LXXVII [1777].

Mentelle, Edme, *Encyclopédie methodique. Géographie ancienne*, t. III, Paris, Panckoucke, 1792.

B. Repere bibliografice

Alexandrescu, Vlad, *Croisées de la Modernité. Hypostases de l'esprit et de l'individu au XVIIe siècle*, Bucarest, Zeta Books, 2012.

Andreescu Ştefan (coord.), *Călători străini despre Ţările Române*, Supliment I, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2011.

Cioranesco, George, *La carte de la Moldavie par D. Cantemir. Sa genèse et son destin*, în „Revue des études roumaines", nos XIII–XIV, Paris, Fundaţia Regele Carol I, 1977.

Eşanu, Andrei (coord.), *Dinastia Cantemireştilor*, Chişinău, 2008.

Lăzărescu, Dan A., *Imaginea României prin călători*, t. I, *1716–1789*, Editura Sport–Turism, 1985.

Lemny, Ştefan, *Cantemireştii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, Iaşi, Editura Polirom, 2010.

Mihăilă, Gheorghe, *Scriitori şi filologi români (Secolele XVI–XX)*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2005.

Mihăilă, Ileana, *Européanisation des Pays Roumains au XVIII-e siècle : intermédiaires culturels et choix politiques*, în „Études balkaniques", 3/2004, Sofia, p. 134–145.

Mihăilă, Ileana, *Les Pays Roumains entre l'Orient et l'Occident à l'époque de la guerre russo-turque (1768–1774) selon des sources françaises et francophones*", în „Études balkaniques", 2–3/2–2011, Sofia, 2012.

Mihăilă, Ileana, *Frontières politiques, frontières linguistiques*, în Pasi Ihalainen (dir.), *Boundaries in the Eighteenth Century Frontières au dix-huitième siècle*, „International Review of Eighteenth-Century Studies", no. 1, Helsinki & Oxford, 2007.

Mihăilă, Ileana, *Les Roumains en 1777, vus par le chevalier Louis-Félix Guinement de Kéralio*, în „Caiete critice", 8–9/2009.

Panaitescu, P.P., *Contribuţii la opera geografică a lui D. Cantemir*, în „Memoriile secţiunii istorice", Seria II, tom VIII, Bucureşti, Cultura Naţională.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Papoiu, Lizica, *Louis Felix Guynement de Keralio şi informaţiile sale despre români*, în „Revista Biblioteca Bucureştilor", no. 2/1999.

Pop, Emil, *Dimitrie Cantemir şi Academia din Berlin*, în „Studii. Revista de istorie", Bucureşti, no. 5, 22, 1969.

Rally, Alexandre; Rally, Getta Hélène, *Bibliographie franco-roumaine*, Ière partie, t. I, *Les œuvres françaises des auteurs roumains*, t. II, *Les œuvres françaises relatives à la Roumanie. Relations de voyage dans les Pays Roumains (et Mémoires)*, Paris, E. Leroux, 1930.

Stroev, Alexandre; Mihăilă, Ileana, *Ériger une République souveraine, libre et indépendante*, Bucureşti, Editura Roza Vânturilor, 2001.

Suhaciov, Nicolae, *Despre ediţia în pregătire a „Manuscrisului Sturdzan" al* ***Descriptio Moldaviae*** *de Dimitrie Cantemir*, în „Analele Universităţii Creştine «Dimitrie Cantemir»", Seria ISTORIE – Serie nouă, Revistă a Facultăţii de Istorie a Universităţii Creştine „Dimitrie Cantemir", anul 3, nr. 1 – 2, ianuarie – iunie 2012.

Urechia, V. A., *Chartografia Română*, în „Analele Academiei Române", Seria II, t. 2, 1881.

Ursu, N. A., *Contribuţii la istoria culturii româneşti. Studii şi note filologice*, Iaşi, 2002.

Vâlsan, George, *Harta Moldovei de D. Cantemir*, Academia Română, „Memoriile Secţiunii Istorice", Seria III, t. VI, Bucureşti, Cultura Naţională, 1927.

ABSTRACT

This paper analyzes the circulation of Dimitrie Cantemir's works dedicated to the geography of the Romanian Principalities (most notably the *Descriptio Moldaviae*, his map of Moldavia and the *Historia Moldo-Vlachica*), as well as their echoes in certain French geographical and historical writings of the second half of the 18th century, particularly in the works of Jean-Baptiste Bourguignon d'Anville, Louis-Félix Guinement de Kéralio and Charles Léopold Andreu de Bilistein. This research mainly concerns *Dacia vetus et nova*, a project that has been reconstructed based on the few conserved fragments and their reception, as well as its role in configuring the way the French Enlightenment understood the unity of the three Romanian provinces.

Key-words: Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, Jean-Baptiste Bourguignon d'Anville, Louis-Félix Guinement de Kéralio, Charles-Léopold Andreu de Bilistein.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

GRAFIA CUVINTELOR ROMÂNEȘTI ÎN TEXTELE LATINEȘTI ALE LUI DIMITRIE CANTEMIR

Florentina Nicolae*

În această lucrare ne propunem analiza grafiei cuvintelor românești utilizate de Dimitrie Cantemir în lucrările sale de limbă latină, cu caracter istoric. Avem în vedere *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae libri tres*, *Historia Moldo-Vlachica*, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, *Vita Constantini Cantemyrii*. Scopul cercetării este acela de a identifica influențele exercitate asupra grafiei cuvintelor românești, în continuarea cercetărilor întreprinse de acad. Gheorghe Mihăilă (2008) asupra acestora, în *Descriptio Moldaviae*, precum și soluțiile propuse de Cantemir, îndeosebi asupra cuvintelor rar sau deloc atestate în sursele bibliografice consultate. Despre antroponimele, toponimele și hidronimele românești am discutat în articole anterioare. Ne propunem să aducem completări și îmbunătățiri ale cercetării operelor latinești ale Principelui moldovean și avem în vedere acum nu atât cuvintele latinizate, cât cele pe care autorul s-a străduit să le păstreze în forma vernaculară.

1.1. Grafia vocalelor centrale [*ă*] și [*î*]

1.1.1. Vocala [*ă*]

În *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, Cantemir propune două soluții pentru notarea sunetului *ă*: fie modelul ortografic polon, care să corespundă, în fapt, principiului fonetic – *Ita nomina quae desinunt Valach(ice) in* **ъ**, *quod cor<r>uptum est ex Latino* **a**, *ut* ***gallina***[20] **гъuNъ**, *scriberes Latine* ***gyina***, *sive si proferatur ut* **y** *Polonicum, in verbo* ***byl***, *fuit, ut* **i** *crassum, et magis profundum scriberes* ***gyiny*** (MN 153v–154r) –, fie grafia cu *a*, invocând principiul etimologizant: *articulum habet* **a**, *ut* ***gyina***, *mutato* **y** *in* **a**, *sive si reduceres ad paternam Latinam, et scriberes pro* **y** *-* **a**, ***gaina***, *pro articulo*[1] *adderetur aliud* **a**, *ut* ***gainaa*** (MN 154r).

Cantemir notează *fonemul ă* cu *a* (în poziție interioară și finală, atât accentuat, cât și neaccentuat): *am facut* (MN 154r), *saruta czinstita pola Marii Tale*

* Facultatea de Litere, Universitatea „Ovidius" din Constanța.

RITL, nr. 1–4, p. 221–231, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

(DM C 174), *la sapa* (DM C 241), *Braila* (IIO III, 527; VCC 33), *Falczy* (IIO I, 95), *Falczii* (IIO III, 349; IIO III, 527), *Stephanesti* (IIO III, 416), *Stanilesti* (IIO III, 528), *Maczin ... Daieni* (MN 157r), *Ganestiorum familia* (VCC 12), *Racatau* (DM C 20), *Calauz (ductorem exercitus)* (VCC 14), *Gavrilicza* (VCC 45, 133), *Burla* (VCC 59); *niczi ai casa, niczi massa, niczi draga dzupiniasa* (VCC 75).

O altă soluție a fost folosirea lui *e* pentru notarea vocalei *ă* în poziție accentuată, după model polon: *Lupul Hetman* (VCC 136) sau după modelul latinei umaniste, care face ca, prin analogie cu *Camerarius*, Cantemir să noteze *Cameraszul*: *Cameraszul de inuntr<u>, i(d) e(st) „Camerarius Internus"* (DM C 229), deși preferă grafia cu *a*, *Camaraszul* (DM C 229–231). Prin analogie cu aceste modele, autorul scrie *Pecura* (DM C 72), *Dumbrevile Roszii* (DM C 79) și extinde utilizarea aceleiași grafii și pentru *ă* neaccentuat: *Teutul Logotheta* (IIO II, 162), *Gavrilice* (VCC 29), *Gavrilicze* (VCC 70), *ad rivulum Seratae* (DM A35), *Reut* (DM C 20, 22, 24, 85), *Rezvan* (DM C 118), *Rezessi* (DM C 310, 328) și foarte probabil, în *Heoile* (DM C 377, 380, interpretabil, credem, ca Hăolei, derivat din verbul *a hăuli*).

Notarea lui *ă* cu *a* sau *e* este un fenomen frecvent atestat și în documentele de cancelarie moldovenești (Paraschiv 2003: 108), de unde Cantemir ar fi putut prelua modelul.

De asemenea, *ă* în diftongul *ău* în poziție finală este notat *o* – *Cracou* (DM C 21), dar mai ales cu *e*: *Tazlev* (DM C 21) pentru „Tazlău", *Harlev* (DM C 112) pentru „Hârlău". În *Descriptio Moldaviae*, la pagina A25, grafia copistului, *Tarlew*, a fost corectată de Cantemir cu *Tazlev*.

1.1.2. Vocala *î*

Cantemir nu face distincția grafică între vocala mijlocie centrală nerotunjită și vocala închisă centrală nerotunjită și notează fonemul *i*, cu grafemul *y*, după model polon, în interiorul cuvântului, în poziție nazală: *Deskyntek* (DM C 371), *kynele* (MN 153v, DM C 405), *cyni-i* (MN 153v), *ex mino, myn* (MN 154r), *Kympullung* (DM C 81-82), *Tyrgul Frumos* (DM C 30), *Vornicul de Tyrg* (DM C 231), cu *a*, în cazul unor toponime și antroponime, după modelul latinei umaniste: *sub Barlad oppido* (VCC 29), *circa Barladum* (VCC 167), *Brancovanus* (VCC 86), *Barladez, Hobalna* (DM C 21) sau cu *i*: *ad Commendantem (Moldavice 'Pircalab' dictum)* (VCC 9), *ad Bicul amnem* (DM C 12), *Riszca* (DM C 21), *Strimba ... Bicovez ... Bicul ... Cogilnic* (DM C 22) –, inclusiv în poziție nazală: *Pamint* (DM C 33), *Strimbei* (VCC 75), *infaustum locum Strimbam* (VCC 98), *dzupiniasa* (VCC 75).

Oscilațiile grafice apar chiar în interiorul aceleiași fraze: *Ager Carligaturiensis, in quo nihil memoratu dignum, nisi Tyrgul Frumos* (DM C 30), în ambele situații fonemul fiind situat între o oclusivă și o lichidă: *Dzina ... Deskyntek* (DM C 377–378); *Pircalab(i)(us)* (VCC 9; DM C 285) – *Parcalab(ius)* (DM C 292); *Bicul* (DM C 22) – *Kieile Bykului* (DM C 41); *Inferius situs est Ager Hirlevensis. Ibi Harlev* (DM C 45); *Tirgulfurmos* (*sic in mss.*) (DM C 286) – *Tyrgul Frumos* (DM C 30).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Grafia cu *e* pentru *î* poate avea rațiuni etimologice: „Venatio", Ital(ice) „Caccia", Mold(avice) „Venat". (DM C 403)

Notarea oscilantă a vocalei închise centrale nerotunjite cu *a, e* sau *y* este înregistrată în documentele latinești medievale și umaniste.

La inițială, vocala *închisă* respectivă este notată doar cu *i*: *„incep", a verbo Latino „incipio", et non ab Italico „comincio" corruptum, et „inceput", corruptum a Latino „inceptum"* (MN 153v); *Imblatori de Chotin ... Imblatori de Sorocca* (DM C 242); *inkinate ... neinkinate* (DM C 399), *Inczep.* (DM C 403)

1.2. Grafia vocalelor anterioare *e* și *i*

Sunt utilizate grafiile estetizante, fără suport fonologic, cu *y* sau cu *j*, pentru *i vocalis* sau *consonans*: *colyba* (= colivă) (DM C 250), atestat cu grafemul *y* în documente din perioada contemporană lui Cantemir sau numele autorului, *Cantemyr(ius)*; substantivul *obyczai* (= obicei) (DM C 272) este scris astfel, după model polon.

În MN 153v, Cantemir discută despre articularea substantivelor românești, dând printre exemple, *Valachica muérai.* Considerăm că autorul a intenționat să scrie de fapt *muéria*, deoarece invocă diftongarea lui *e* scurt: *mutans ε μικρὸν in ѧ sive **ai** diphtongum.* Corect este ***ia diphtongum***, deoarece diftongul *ia* corespunde grafemului slavon invocat.

1.3. Grafia oclusivelor *c* și *g*

1.3.1. Oclusiva *c*

Grupul oclusiva + vocalele *e, i* este notat ce, respectiv *ci*: *Santa Parasceva* (IIO III, 350).

În poziție finală, pentru notarea oclusivei *c* este folosit întotdeauna grafemul *k*: *vorbesk* (MN 153v), *nemeresk, privesk, graesk* (DM C 241), *czauss spataresk* (VCC 5), *sorok* (DM C 286–287), *Deskyntek* (DM C 371), *Vornik, Postelnik, Stolnik, Paharnik*, toponimele *Cogilnik* (DM C 22), *Tobak* (DM C 53). Denumirile de ranguri boierești cu forme duble, una latinizată în *-cus* și alta păstrată în forma românească și cu grafemul final *-k* sunt înregistrate și în documentele de cancelarie moldovenești (Paraschiv 2008: 117–118).

În poziție inițială și interioară, chiar dacă autorul preferă grafia cu *c*, am constatat oscilații, în situații precum *Vornicum* (VCC 167) – *Vornikum* (DM C 131) sau în aceeași operă, pe aceeași pagină *kyne-le* și *cyni-i* (MN 153v), *Ager Carligaturiensis* (DM C30) – *Karligaturiensi* (DM C 32); Cantemir scrie cu inițiala *k* în general doar înainte de o vocală centrală închisă sau deschisă: *Kieile Bykului* (DM C 41), *kiatra, kizma* (DM C 408), deși grafia poate varia chiar în interiorul aceleiași fraze: *cum – kum* (DM C 369); dar și *casa* (VCC 75) – *kale premare* (DM

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

C 363). Grafia cu *k* pentru *c* este frecventă în documentele de cancelarie medievale de limbă latină din Moldova, datorată scribilor polonezi din cancelaria domnească (Paraschiv 2003: 106).

Grafia *ch* pentru *c* este folosită de Cantemir pentru substantivul *cheria*: *„cheria", i(d) e(st) „mulctam pecuniariam"* (DM C 287), dar şi pentru *h*, în toponimicul *Chotin* şi în antroponime româneşti precum *Michna* (IIO Ann, III, 93) şi *Michai* (IIO Ann, III, 96).

1.3.2. Oclusiva *g*

Grupul oclusiva + vocalele *e*, *i* este notat ge, respectiv *gi*: Gica (IIO III, 249; VCC 4, DM C 121), *Gika* (IIO Ann, I, 3), dar şi *Geuga* (VCC 21), pentru *Ghica*, unde copistul face confuzia între surdă şi sonoră; *Gengestii* (DM C 313) pentru *Ghengeştii*; *Gergine* (MN 150r), *Giergine* (DM C 35), *Giergina* (IIO Ann, II, 194), *Tigine* (IIO Ann., II, 194, DM C 28); *Mutant enim syllabas „bi" et „vi" in „gi", ut „bine", 'bene', „gine"; „vie", 'vinea', „gie" (...)„mie", 'mihi', „ngie"* (DM C 408).

1.4. Grafia africatelor

1.4.1. Africata *č*

1. Pentru notarea africatei surde *č* sunt folosite următoarele soluţii grafice:

– *ce, cze*, când africata este urmată de *e*: *incep, inceput* (MN 153v), *voi a facere* (MN, 154r), *czerc* (DM C 404), *aczela* (DM C 409), *Moldavice* (MN 152v), *Czenad* (IIO II, 180), *Petriczeicus* (IIO III, 249), *Czetate de Pamint* (DM C 33), *Magni Cluczerii* (VCC 14), *Sakcze* (IIO I, 242), *Tulcze* (IIO I, 59), *Tulcza* (IIO II, 276), *in Zvancze* (VCC 142), *Stephanum Czerkiesum* (VCC 167), dar şi fără suport vocalic: *Sakcza* (IIO III, 317), *Soczava* (HMV 173, VCC 8–9) – *Suczava* (VCC 103, DM C 46), *Soczaviensis* (IIO III, 350; VCC 158), *usque Zagaranczam* (VCC 97), *Czausz* (IIO III, 51), *Matthaei Balaczani uxorem* (IIO Ann, III, 51).

– *czi, kzi, zi*, când după africată urmează un *e* închis: *Montes Vranczіae* (MN 165v), *montibus Vranzie* (DM C 334), *Saczia* (VCC 40–41);

– *ci, ki; czi*, foarte rar *szi*, când africata este urmată de *i*: *Diaki* (DM C 212), *Vornici* (DM C 224), prin analogie cu dubletul de singular *Vornicus – Vornikus*; *veczin* (DM C 327), *vorniczia* (VCC 12), *czinstita* (DM C 174), *niczi* (VCC 75), *Maczin* (MN 157r), *in Falcziensi districtu* (VCC 70), *Cziczeu* (IIO II, 197), dar şi fără suport vocalic: *Veliczko* (VCC 91); *Veliszci Hetmani* (VCC 73), *Cuczur, Czuhr* (DM C 22), *Czohadar* (DM C 164, 228, 246), *Czabaniestii, Czaurestii, Czogolestii* (DM C 312), *Craczuna* (IIO II, 195), *ficzor<i> de baba* (DM C 409).

– dublarea estetizantă a africatei: *Haiducci* (IIO III, 410), *Ager Soroccensis* prin analogie cu *Sorocca: Ager Soroccensis. Huius urbs praecipua est Sorocca* (DM C 42).

– *dz*, în grafia cuvântului *haradz*, de origine turcă, cu două ocurenţe în IIO. Termenul a fost atestat în limba română în 1529 (Tiktin 1988: 282) şi era utilizat

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

pentru a reda o realitate contemporană autorului, – excelent cunoscător de turcă și arabă –, însă acesta preferă grafia cu *dz*, predominantă în textele latinești de redacție polonă, în secolul al XVII-lea (Turek 2001: 214). Tot modelul polon este folosit de autor și pentru redarea altor cuvinte de origine turcă: *piszkiesz* (IIO Ann, III, IV, 526), *bachsisz* (IIO III, II, 386).

Pentru notarea africatei *č* la finalul numelor proprii, Cantemir preferă grupul *cz*, după model polon: *Berhecz* (DM C 21), *Kigiecz* (DM C 79), *Tomszevicz* (DM C 119), *Tricolicz* (DM C 371).

Pentru același cuvânt sunt folosite soluții grafice diferite: *inczep* (DM C 403) - *incep* (MN 153v); *Vranczie* (MN 165v) – *Vranzia* (DM C 334).

Pentru notarea africatei sonore *ǧ* sunt folosite următoarele soluții grafice:

– *gi*: *Girgiow* (IIO I, 1), *Cogilnic* (DM C 22)

– *dz(i)*: *Dobrudze* (IIO II, 182; MN 149r), *Dobrudzia* (IIO III, 251; VCC 82), *Budziak* (HMV 8); *fudze* (VCC 75); *Dzerul Sohului* (DM C 21), *Catardziestii* (DM C 312), *Dzelepi* (DM C 326), *Verdzelat* (DM C 378), *Dobruzia* (HMV 143).

Sub raportul frecvenței, africata sonoră este redată cel mai adesea prin grupul consonantic *dz*, atestat în latina medievală și în documentele de cancelarie din Moldova (Paraschiv, 2003: 108).

Așa cum am observat și în cazul africatei surde *č*, suportul vocalic poate lipsi după africata sonoră: *dzupiniasa* (VCC 75).

Suportul vocalic *i*, după africata surdă sau sonoră nu este folosit constant, nici măcar în aceeași frază: *Bogdanus Zikniczarius et Lupul Soldziar* (VCC 21).

1.4.2 Africata *ț*

Prin comparație cu latina de cancelarie din Moldova, în latina cantemiriană se produce o reducere a soluțiilor grafice pentru redarea africatelor, cu excepția africatei *ț*, pentru care Cantemir propune soluții non-medievale. În latina de cancelarie din Moldova, *ț* apare redat prin *tz, cz, zz, ch* (Paraschiv 2008: 108). Cantemir păstrează soluțiile *cz, tz*, dar adaugă z, c, *č*, pentru africata *ț* din cuvintele românești.

La inițială este folosită aproape exclusiv soluția *cz*: *Czoczora / Czuczora* (IIO III, I 349–350, 363; V 526–527); *Czifescul / Czifestii* (VCC 109 / DM C 312); *Czarigrad* (DM C 241); cu o singură excepție, supranumele *Cepalusz* (IIO Ann. II, I (ee), 99).

Pentru poziția finală, sunt folosite soluțiile *tz, cz*, dar mai ales *z*: *Barladez, Szacovez, Vasluiez* (DM C 21); *Isnovez, Solovez, Bicovez* (DM C 2–22).

În scrierea substantivelor comune, sunt folosite doar grupurile *cz* și *tz*: *viacza, atza* (DM C 369), *Credintza* (DM C 256), *Danez* (DM C 347), *Peczitori* (DM C 353), *Zitnitza* (DM C 224).

Utilizarea lui *c* pentru a nota africata indică modelul polon de scriere: *Topolica* (DM C 21), *Gavrilica* (VCC 122).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Pentru unele toponime, Cantemir dă mai multe variante grafice: *Nemez / Niamcz / Nemtz; Radauz / Radauzii; Galatz / Galacz; Cetazuia / Cetaczuia; Bistricia / Bistriza.*

Confuzia grafică între africatele *č* și *ț*, „o particularitate grafică panmedievală, cu numeroase ocurențe și în latina diplomatică din Moldova, între secolele XIV–XVI" (Paraschiv 2003: 106), este frecvent atestată în textele latinești cantemiriene, prin grupul consonantic *cz*:

– grupul *cz*: *Gavrilica / Gavrilicza* (*i.e.* Gavriliță), *Czifescul, Calmaczui, Niamcz – Petriczeiko, Veliczko, Cuczur*; chiar în interiorul aceluiași cuvânt: *Dulczeczi* (*i.e.* Dulceți)

– grupul *ci* sau *ce* este folosit rar pentru notarea africatei *ț*: *Gavrilicio* (VCC 172), *Bistricia* (DM C 49), *Czernaucii* (DM C 46), *Cepalusz* (IIO Ann. II, I (ee), 99).

1.5. Grafia fricativelor

1.5.1. Fricativa *ș*

Pentru notarea fricativei surde *ș* sunt folosite modelele preluate din latina medievală și umanistă:

– grupul consonantic *sz* este soluția cel mai des utilizată de Cantemir: *cum se rupe szi se taie* (DM C 369), *szugubinato* (DM 345), *piszkiesz*, (IIO Ann, III, IV, 526), *bachsisz* (IIO III, II, 386), *Dumbrevile Roszii* (DM C 79), *Dumbrava Roszie* (IIO Ann, I, 34), *Lapusznenus* (VCC 13), *Lapuszna, Caldarusza* (DM C 22), *Puszkasziis* (DM C 247), *Caszin* (DM C 21);

– înaintea oclusivelor *c* și *t* este folosit grafemul *s*: *Stii Romaneste* (HMV 140), *Silisteni, Silistanul* (VCC 1), *Demetrasco* (IIO, VCC, DM), *Petrascus / Petraskus* (IIO Ann, III, 96 / VCC 108). În interiorul aceluiași nume propriu moldovenesc apar grupurile *sz* și *st*: *Draguszestii* (DM C 313), *Szoldanestii* (DM C 314); toponimul *București* este redat prin dubletul *Bucurestium* (VCC, DM) – *Bucurescium* (doar două ocurențe, în VCC 114);

– dubletul consonantic *ss*: *Iassii* (VCC 14); *czauss spateresk* (VCC 5); *stirpe Bantassiorum* (VCC 13); *Czirimussum flumen* (DM C 20); *Czirimuss Albus, Niger* (DM C 21); *„Rezessi"*, quos „colonos liberos" (DM C 310); *Balassa* (IIO Ann, III, 51, 98). Acest dublet poate fi utilizat și pentru notarea lui *s* simplu, cu o valoare estetizantă : *massa* (VCC 75), *vassele* (DM C 404); *Russetus; Czerkassi* (DM C 312) sau pentru a păstra o tradiție grafică neo-latină: *Transsylvania; Bassarabia Bessarabia, Bassaraba; Cassandra* (IIO Ann. III, I (υ) 51).

Am înregistrat dublete sau grafii multiple pentru același cuvânt: *czausz* (IIO Ann, III, 51) – *czauss* (VCC 5); *Bantassiorum* (VCC 13) – *Bantaszestii* (DM C 311), *Totrusz* (DM C 14) – *Totruss* (DM C 13); *Dragosz(i)(us)* (IIO, DM, MN) – *Dragoss(i)(us)* (MN, HMV) – *Dragosus* (HMV 136); *Faksanium* (VCC 29) – *Fakszani* (VCC 31) – *Focszanii* (DM).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Pe lângă grafia curentă în textele latinești, Cantemir oferă și variante apropiate de realitatea fonetică: *Serbanus* (IIO III I 318; Ann. II, I (r) 96; VCC 31, DM C 417), dar și *Szerbanus* (IIO Ann. III, II (cc) 96–97), *Szerbanestii* (DM C 19). Pentru toponimul *Maramureș*, sunt folosite grafia medievală *Maramoris*, forma preluată de la Bonfinius *Marmaruissa*, dar și soluțiile personale, *Maramorisz: Marmaruissam (incolis Maramorisz)* (HMV 8); *Maramorisz* (MN 152r, 159r) și *Maramoris*: *in montana regione Maramoris* (DM C 5).

Soluțiile grafice pe care le propune: *s, ss, sz* sunt oferite de modelul latinei medievale și umaniste; soluția cea mai folosită de Cantemir este *sz*.

1.5.2. Fricativa *j*

Pentru notarea fricativei sonore *j* este folosit grafemul *z*: *in districtu Zii* (HMV 58), *Zizia* (DM C 20-22), *Adziud* (DM C 34), *Dabiza* (VCC 9; IIO Ann, III, 51), *Burduze* (DM C 121, IIO, Ann., III, 20), *Bozerenii* (= Bujorenii) (DM C 312), *Prazestii* (= Prăjestii) (DM C 314), *Zorestii* (= Joreștii) (DM C 315), *Antiochus Zora* (VCC 122, 133), *Paulus Bo[n]zoranus* (VCC 122), cu varianta românească, articulată, *Bozoranul* (VCC 133), *stezar* (DM C 407), *zitnitza* (DM C 224) etc.

Altă variantă, rar folosită, este grupul consonantic *dz*: *Aprodzi* (DM C 232), *Dzina* (Dm C 377), *Dzimbr* (DM C 6).

Un caz excepțional îl reprezintă utilizarea literei żet, *ż*, preluată din alfabetul polon, pentru meseria practicată de Petru Rareș și porecla respectivă: *Maże*, *Mażerie* (DM C 49). Termenul *majă*, provenit din magh. *mázsa*, înseamnă „năvod" (DEX 2012: 216), cu referire la negoțul cu pește practicat de Petru Rareș. În manuscrisul A din DM, redactat sub supravegherea autorului, este evident grafemul *żet*, însă în manuscrisele B, C și edițiile *Descrierii Moldovei*, semnul diacritic este ignorat, astfel că *żet* a devenit *z*.

1.6. Grafia diftongilor *ea* și *oa*

După modelul latinei de cancelarie din Moldova, Cantemir notează diftongul *ea* cu *e* și *a*: *Mitre* pentru *Mitrea*, *Mircze*, pentru *Mircea*, *Michna* pentru *Michnea*, apoi, prin analogie, reduce diftongului *oa* la *a*: *pola* pentru *poala* (DM C 174) și *Miaza-nopte* (DM C 377); folosește dublete estetizante: *Della arme, la sapa* (DM C 241).

1.7. Grafii care atestă fenomene lingvistice dialectale

În *Descrierea Moldovei*, Cantemir atestă câteva aspecte ale pronunțării dialectale moldovenești, precum

– palatalizarea labialei: *Mulieres quoque Moldavae peculiarem a viris pronuntiationem habent. Mutant enim syllabas „bi" et „vi" in „gi", ut „bine",*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

'bene', „gine"(...); „pi" in "ki", „pizma"[3], *'invidia', „kizma"; „piatra", 'petra', „kiatra". „M" initiale in „ng" literam, vix aliis pronunciabilem, ut „mie", 'mihi', „ngie"* etc. (DM C 408);

– închiderea lui *e* protonic la *i*: *ficzor<i> de baba*, (DM C 409); pronunțarea africatei *dz*: *„Dumnedzeu", 'Deus', Val(achice) „Dumnezeu"* (DM C 409);

– palatalizarea labiodentalei *f* / v în *h* /*y* , specifică nordului Moldovei, este atestată *„vie", 'vinea', „gie"* (DM C 408);

– forma arhaică a adverbului *acum*: *akmu* (DM C 409) (*Tratat*, 1984: 237);

– fonetismul arhaic *ĝ*: *pronunciatio tamen rudior, ut* CÜR, *„Dziur"* (DM C 409).

Spre deosebire de consemnările unor particularități ale graiului moldovenesc, din *Descriptio Moldaviae*, în scrierile cantemiriene sunt înregistrate grafii care atestă o pronunțare dialectală chiar din partea autorului, pe care acesta nu le conștientizează:

– menținerea formei etimologice (*Tratat*, 1984: 212) *kynele*;

– închiderea lui *a* accentuat la *e*: *zele* pentru *jale* (*A lumii kynt cu zele...*, DM C 369), *szerpele* (DM C 404);

– fonetismul arhaic *ĝ*, prezent „în cuvintele latine care aveau un *iot* urmat de vocale posterioare (o, u) sau un *d* urmat de *e*, *i*, în hiat cu o vocală posterioară accentuată": *Czara de Dzios* (DM C 208), *Dzoimaricele* (DM C 378).

– fonetismul arhaic *d*, prezent, în subdialectul moldovean, în cuvinte de origine latină și în cuvinte din substrat (*Tratat*, 1984: 216): *Symdzenele* (DM C 377);

– trecerea africatei surde *ĉ* la fricativa *ŝ*. Cantemir conștientizează pronunțarea dialectală a africatei surde *ĉ* prin fricativa ŝ și o evită, după cum reiese din grafia *Oblucziza / Obluczica*, spre deosebire de Neculce, care scrie mai des *Oblușița*, decât *Oblucița* (Todoran 1984: 84). Cu toate acestea, am constatat o „scăpare" în VCC, unde Cantemir, care scrie *passim* antroponimul *Veliczko*, folosește o singură dată varianta *Veliszko* (VCC, 73), care sugerează pronunțarea [Veliŝcu].

– palatalizarea labiodentalei *f* / v în *h* /*y*: *Stachia*, pentru *Stafia* (DM C 377);

– închiderea lui *e* neaccentuat la *i* (Caragiu Marioțeanu *et al.*, 1977: 131): *Robul Marii Tale... pola Marii Tale* (DM C 174); *Niamcz* (VCC 102; DM C 48);

– Metateza (*Tratat*, 1984: 217): *Tyrgul Furmos* (DM C 30).

1.8. Grafia antroponimelor

U final prezent în antroponimele românești este redat prin *o*, fenomen general în documentele de cancelarie moldovenești, particularitate introdusă de scribii polonezi și preluată de Cantemir: *Veliczko*, *Veliszco* (VCC *passim*), *Demetraszko* (DM, C 123–124), *Demetrasco* (VCC 17), *Petreczeiko* (DM C 123, VCC 31), *Petreczeico* (VCC *passim*), *Steiko* (VCC 154).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Folosirea articolului hotărât pentru numele proprii masculine este comună în româna veche. Cantemir păstrează în original o serie de asemenea antroponime sau le latinizează prin încadrarea la declinarea a doua, după modelul oferit de latina diplomatică moldovenească: *Radul / Radulus, Negrul / Negrulus / Lupul / Lupulus* (Nicolae, 2012: 771).

Antroponimul *Movilă* este redat cu grafia *Movila*, atestată pentru prima oară într-un document redactat în slavonă, la 1400. „Este o formă hipercorectă, datorată tendinței aristocrației moldovenești de a evita fonetismul popular palatal, chiar în cuvintele în care era motivat etimologic, cum e și cazul numelui discutat". (Mihaela Paraschiv 2003: 105) Cantemir folosește forma populară *Mogila*, cu grafia *gi* pentru *g'*, în IIO, Ann, II, 279. Oscilația grafică *Movila / Mogila* apare în documentele de cancelarie moldovenești din vremea lui Ștefan cel Mare (Mihaela Paraschiv 2003: 105).

Antroponimele feminine *Anna* (VCC 13, 20), *Elisabetha* (VCC 20, 108; IIO, III, 53) sunt notate cu geminată, respectiv cu grafia estetizantă *th*, după modelul latinei umaniste. Numele propriu *Roxanes* (VCC 13; IIO III, 20, 53) indică influența limbii grecești, având dubletul – cu o ocurență – *Roxana* (VCC 21). Antroponimul *Bălașa* este notat după model polon, cu dubletul *ss* pentru fricativă *ș* – *Balassa* (IIO Ann. III, II (cc) 98); pentru fricativa din antroponimul *Ancuța*, soluția grafică aleasă a fost *z*: *Ancuza* (IIO, Ann. III, 96–98); oscilația fricativă surdă – sonoră apare în dubletul *Smaragda* (IIO Ann. III, I (υ) 51) – *Zmaragda* (IIO, Ann. III, II (cc) 98). Celelalte antroponime românești care ocură în textele latinești cantemiriene sunt: *Safta* (VCC 20), *Maria* (IIO III, 51, 98), *Ilinca* (IIO, Ann. III, II (cc), 96–98), *Stanca* (IIO, Ann. III, II (cc), 98), a căror grafie nu diferă de cea contemporană.

1.9. Concluzii

Cantemir reduce sensibil numărul de grafeme pentru redarea unor consoane românești, prin comparație cu oscilațiile din latina medievală. Spre exemplu, în textele de cancelarie, fricativa *ŝ* era redată prin *s, z, sz, ss, sch, ssch, szch, tsh* (Paraschiv 2003: 315), dar Cantemir folosește doar *sz, s, ss*, vechi soluții oferite de scribii polonezi. Pe de altă parte, pentru vocalele închise *ă* și *î*, Cantemir folosește o varietate largă de grafeme: *a, e, o, y* pentru *ă* (spre deosebire de latina de cancelarie moldovenească, în care se foloseau *a* și *e*) (Paraschiv 2003: 108).

De asemenea, am constatat că autorul preferă să păstreze o tradiție grafică, decât să redea o realitate fonică, deoarece ține mereu cont de publicul pe care îl consideră țintă, din mediul intelectual european occidental. Cu toate acestea, anumite grafii trădează influența subdialectului moldovenesc natal. Cantemir nu oferă soluții grafice originale, ci se bazează mereu pe modelele oferite de latina medievală și umanistă, coroborând informațiile oferite de sursele bibliografice istorice, cât și variantele pe care le-a aflat în documentele de cancelarie emise în limba latină, în Moldova.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

BIBLIOGRAFIE

Surse primare

Cantemir, Dimitrie, 1983: *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* şi *Historia Moldo-Vlachica*, prefaţă de Virgil Cândea, ediţie critică, traducere, introducere, note şi indici de Dan Sluşanschi, Bucureşti, Editura Academiei.

Cantemir, Dimitrie, 1996: *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae Principis*, cuvânt-înainte de acad. Virgil Cândea, studiu introductiv de Andrei Pippidi, ediţie critică, traducere şi anexe de Dan Sluşanschi şi Ilieş Câmpeanu, note şi comentarii de Andrei Pippidi, indici de Ilieş Câmpeanu, Bucureşti, Editura Academiei Române.

Cantemirii, Demetrii, Principis Moldaviae, 2006: *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae* / Dimitrie Cantemir, *Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei*, ediţie critică întocmită de Dan Sluşanschi, Bucureşti, Editura Institutului Cultural Român.

Cantemir, Dimitrie, Moldaviae Principis, 2014: *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae* / Dimitrie Cantemir / Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei, *Descrierea stării de odinioară şi de azi a Moldovei*, traducere după originalul latin de G. Guţu, *Introducere* de Maria Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, indice de Ioana Constantinescu, cu o notă asupra ediţiei I de D. M. Pippidi. Ediţia a II-a îngrijită de Ana-Cristina Halichias, *Postfaţă* de Eugen Simion, dosar de receptare critică de Bogdan Creţu, Bucureşti, Academia Română, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă.

Cantemir, Dimitrie, 2015: *Istoria măririi şi decăderii Curţii Othmane*, editarea textului latinesc şi aparatul critic: Octavian Gordon, Florentina Nicolae, Monica Vasileanu. Traducerea din limba latină: Ioana Costa. Cuvânt-înainte: Eugen Simion. Studiu introductiv: Ştefan Lemny, dosar de receptare critică de Bogdan Creţu, vol. I–II, Bucureşti, Academia Română, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă.

Surse secundare

Antoli, Marian, 2003: *Evoluţia consoanelor africate în subdialectul moldovenesc*, „Analele Universităţii Ovidius din Constanţa". Seria Filologie, tomul XIV, Constanţa, Ovidius University Press, p. 15–21.

Caragiu Marioţeanu, Matilda; Giosu, Ştefan; Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana; Todoran, Romulus, 1977: *Dialectologie română*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică.

Halichias, Ana-Cristina, 2004: *Interferenţa dintre mediolatina de redacţie românească, limba maternă a notarilor şi mediul lingvistic din Ţările Române*, „Analele Universităţii Ovidius din Constanţa". Seria Filologie, tomul XV, Constanţa, Ovidius University Press, p. 95–102.

Hreapcă, Doina, 2002–2003: *Statutul lingvistic al sudului Moldovei. Ipoteza unui vechi «dialect carpatic de sud-est»*, ALIL, t. XLII–XLIII, p. 87–102.

Ivănescu, G., 1937: *Schimbări fonetice populare româneşti formulate greşit sau incomplet*, BIFR, IV, p. 204–2011.

Nicolae, Florentina, 2012: *The influence of the Romanian language in Vita Constantinii Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae Principis*, în Astrid Steiner-Weber (ed. gen.), *Acta Conventus Neo-Latinis Upsaliensis*, II, Leiden–Boston, Brill, p. 767–777.

Paraschiv, Mihaela, 2003: *Documentele diplomatice latine din Moldova (sec. XIV–XVIII). Studiu lingvistic şi stilistic*, Teză de doctorat, varianta inedită. Teza a fost publicată sub titlul *Documentele latine de cancelarie din Moldova (sec. XIV–XVIII). Studiu lingvistic şi stilistic*, Iaşi, Editura Junimea, Colecţia „Antiqua et Mediaevalia", 2004.

Paraschiv, Mihaela, 2008: *Elemente lexicale alogene în latina documentelor de cancelarie din Moldova*, AUI, secţiunea III e, Lingvistică, tomul LIV, Iaşi.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Popescu-Sireteanu, Ion, 1983: *Limbă și cultură populară: din istoria lexicului românesc*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
Rusu, Valeriu (coord.), 1984: *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, Editura Scrisul Românesc.
Todoran, Romulus, 1984: *Contribuții de dialectologie română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
Tiktin, Heimann, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch. 2., überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron*, I-III, Wiesbaden – Freiburg, Harrassowitz Verlag, Band I (*A – C*), 1986; Band II (*D – O*), 1988; Band III (*P – Z*), 1989.

Resurse electronice

Turek, Wacław Przemysław, 2001: *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Universitas, 2001.
https://books.google.ro/books?id=DDIZAQAAIAAJ&q=haracz,+Trharadz&dq=haracz,+haradz&hl=ro&sa=X&redir_esc=y, accesat la 16.09.2015

ABSTRACT

In this paper we analyze the spelling of the Romanian words used by Dimitrie Cantemir in his Latin historical works, of historical nature. We will consider *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae libri tres*, *Historia Moldo-Vlachica*, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, *Vita Constantini Cantemyrii*. The aim of the research is to identify the influences on Romanian spelling of these words, continuing the research undertaken by Academician Gheorghe Mihăilă (2008), in *Descriptio Moldaviae*, as well as the solutions proposed by Cantemir, especially on the words rarely or never documented in his bibliographical sources. Anthroponyms and names of the places have been discussed in our previous articles. We intend to bring additions and improvements to our research on the Latin works of the Moldavian Prince; we are not very much concerned with the Latinized forms, but especially with the words the author endeavored to keep in their vernacular shapes.

Key-words: Neo-Latin, Medieval Latin, Romanian phonemes, dialectal influences, graphic oscillations.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

PARADOXURILE ISTORICULUI ÎN *HRONICUL VECHIMEI A ROMANO-MOLDO-VLAHILOR*

Gabriel Mihăilescu*

Structurile paradoxale sunt intim asociate personalității și operei lui Dimitrie Cantemir. Faptul este observat mai întâi de G. Călinescu, care alcătuiește, în a sa *Istorie a literaturii române de la origini până în prezent*, un memorabil portret al principelui moldovean, realizat din juxtapunerea de fascicule contradictorii: „Figura lui, umbrită până azi, e a unui om superior. Voievod luminat, ambițios și blazat, om de lume și ascet de bibliotecă, intrigant și solitar, mânuitor de oameni și mizantrop, iubitor de Moldova lui după care tânjește și aventurier, cântăreț la tambură țarigrădean, academician berlinez, prinț rus, cronicar român, cunoscător al tuturor plăcerilor pe care le poate da lumea, Dimitrie Cantemir este Lorenzo de Medici al nostru" (Călinescu 1988: *42*). Suita aceasta de paradoxuri poate fi probată și continuată, în special, prin referire la vasta și deconcertanta sa operă.

Astfel, în *Divanul*, Cantemir dezbate problema raportului dintre materie și spirit, dintre om și natură, dintre trup și suflet în lumina învățăturilor Bisericii Ortodoxe. Totuși, pe de altă parte, el nu se sfiește să traducă, în cartea a III-a a *Divanului* său, tratatul de morală creștină al unitarianului de origine lituaniană Andrea Wissowatius (1608–1678), *Stimuli virtutum, fraena peccatorum*, să invoce teoria – cu conotații hermetice[1] (și gnostice[2]) – a analogiei dintre „lumea mică" sau „microcozmos" și „lumea mare" sau „macrocozmos"[3] sau să citeze din Seneca, persanul Al-Saadi și din Fericitul Augustin, acesta din urmă învestit, împotriva tradiției ortodoxe, cu atributul de „svint".

În *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*, Cantemir are numai cuvinte de ocară la adresa rațiunii și a principalului său instrument, care este logica. În scena biblică a ispitirii Evei, el îl pune pe Lucifer să recurgă la metoda logicii

* Facultatea de Litere, Universitatea din București.

[1] Ideea analogiei se găsește și în celebra *Tabula smaragdina* atribuită lui Hermes Trismegistul: „Ce este dedesubt e la fel cu ce este deasupra, iar ce este deasupra e la fel cu ce este dedesubt, pentru a împlini miracolul unui singur lucru" (Trismegistus: *11*).

[2] „Însuși apelul la analogia dintre Macrocosm și Microcosm este o incursiune în domeniul gnostic ce oferă o imagine a naturii și încearcă să explice alcătuirea omului prin conformitatea sa cu structura universului" (Cândea 1974: *48*).

[3] Teoria este preluată de Cantemir, direct sau prin intermediar, din enciclopedia medievală *Reductorium morale* a benedictinului francez Pierre Bersuire sau Petrus Berchorius, din secolul al XIII-lea.

RITL, nr. 1–4, p. 233–242, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

pentru a o convinge pe Eva să guste din pomul cunoașterii: „O învață logica, adecă arta de a afla știința prin simțuri, îi arată silogismul sofistic și în sfârșit se încearcă din toate puterile să se consoleze de nenorocirea sa prin nenorocirea altuia și să obțină rezultatul dorit" (Cantemir 1928: *99*). În același timp însă, în introducerea la lucrarea sa de logică, *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii* (*Compendiolum universae logices institutiones*), elaborată la puțin timp după încheierea *Imaginii de nezugrăvit a științei sacre*, Cantemir face – într-o frumoasă apostrofă adresată lui Adam și Evei – din logică, dimpotrivă, darul nesperat al lui Dumnezeu oferit omului imediat după cădere ca ajutor de neprețuit și leac pentru ridicarea acestuia din „boală" și pentru întoarcerea sa la adevărata înțelepciune (vezi Cantemir 1995: *93–94*). Aceasta este logica – adică „știința senzitivă", atât de incriminată în *Sacrosanctae scientiae...* –, numită, aici, „cheia celor mai ferecate porți ale filosofiei" și „deschizătoarea și dezvăluitoarea înțelepciunii și a nemăsuratelor comori ale lăcașului acesteia" (Cantemir 1995: *94*).

Atitudinea paradoxală nu lipsește nici din lucrările orientalistului și ale islamologului Cantemir. În *Istoria Imperiului Otoman*, autorul utilizează cu precădere izvoare turcești în detrimentul celor ale istoricilor creștini (Cantemir 2012: *24*), considerând că primele respectă cu o mai mare acuratețe adevărul istoric. De asemenea, atât aici, cât și în *Sistemul religiei muhammedane*, el își exprimă o nețărmurită admirație față de cultura musulmană, fie că este vorba de muzică, de matematică, literatură, arta împodobirii cărților sau de retorică. În *Sistemul religiei muhammedane*, el nu se exprimă mai puțin elogios față de „virtuțile filosofice și de filosofia lucrătoare de fapte bune" (Cantemir 1977: *395*) a dervișilor. În același timp însă, cărturarul moldovean nu conține în a blama, ajungând adesea până în pragul insultei și al calomniei, religia islamică și „barbaria" otomanilor.

În *Loca obscura in catechisi...*[4], Cantemir se dovedește, în polemica sa cu Theofan Prokopovici (în al cărui catehism pentru copii pătrunseseră unele înrâuriri reformate), un rigorist și un surprinzător apărător al celei mai stricte doctrine a ortodoxiei. Nici de aici însă nu lipsesc argumentele aduse în sprijinul ortodoxiei împrumutate din autorii clasici ai Antichității: Cicero, Vergiliu, Diogene Laertius sau Tibul. Pe de altă parte, deși cărturarul nostru face la un moment dat elogiul limbii grecești, arătând necesitatea cunoașterii acesteia pentru înțelegerea cât mai exactă a învățăturilor ortodoxe, arătând, în același timp, dificultatea traducerii unor termeni grecești în limbile materne (vezi Cantemir 1973: *1106*), el își alcătuiește lucrarea în limba latină și se întemeiază, în apărarea principiilor ortodoxiei, pe o serie întreagă de argumente extrase dintr-un catehism sau din lucrări polemice romano-catolice (vezi Bodogae 1973: *VIII*). Dintr-o asemenea lucrare vor fi fost

[4] Textul a fost publicat în traducere românească de Pr. Prof. Teodor Bodogae: *Locuri obscure în catehismul tipărit în slavoneşte de un autor anonim sub titlul „Prima învățătură pentru prunci", iar acum clarificate de principele Dimitrie Cantemir*, în „Biserica Ortodoxă Română", 1973, XCI, nr. 9–10, p. 1063–1111.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

extrase şi citatele, cuprinzând cuvinte de apărare a icoanelor, din epistola papei Grigore al II-lea către Leon Isaurul sau a papei Adrian către împăratul bizantin Constantin al VI-lea. Ambilor papi li se acordă, în bună tradiţie catolică, atributul de „sfinţi" (Cantemir 1973: *1079*). Aşa se explică şi referirea frecventă la „doctorii Bisericii" (Cantemir 1973: *1065*), însuşi Mântuitorul nostru fiind numit „doctorul slujirii veşnice" (Cantemir 1973: *1066*).

Nu mai puţin paradoxal este demersul lui Dimitrie Cantemir atunci când îşi propune să reconstituie începuturile istorice ale neamului românesc în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* (1722). Pe de o parte, principele cărturar îşi poate surprinde încă şi astăzi cititorii prin modernitatea neaşteptată a metodei sale istorice. Într-adevăr, la un prim nivel de interpretare, Cantemir supune istoria unui atent proces de demitizare, demistificare, deretorizare şi obiectivare. Istoria se profilează tot mai mult, în paginile *Hronicului*, şi în dezacord cu scrierile istorice ale contemporanilor săi (cu excepţia notabilă a *Istoriei Ţării Rumâneşti* alcătuită de Stolnicul Constantin Cantacuzino), ca o reconstituire realizată pe baza surselor celor mai creditabile – izvoarele fiind, pentru prima dată, citate cu titlu, volum şi pagină (vezi Panaitescu 1958: *233*) – şi ca analiză raţională şi solid argumentată a faptelor. Caracterul asumat ştiinţific al demersului său istoric este potenţat şi de construirea istoriei pornind de la nişte „canoane" sau „postulate" (referitoare la relevanţa „tăcerii" izvoarelor pentru fenomenele istorice), pe care, în *Historia moldo-vlachica*[5], le pune în analogie cu procedeul similar din matematică: „Matematicienii au obiceiul (ei, a căror ştiinţă este socotită ca cea mai sigură dintre toate, precum şi propoziţiunile pe care ea se sprijină, zic cunoscătorii acestei ştiinţe, că se află libere de orice îndoială), ei au obiceiul, zic, ca între propoziţiile lor, limpezi prin ele însele, să adauge altele, pe care le numesc postulate. Postulatul trebuie totuşi să fie atât de izbutit şi de potrivit lucrurilor, încât să nu li-l poată tăgădui nimeni, altfel şi el ar duce lipsa unei alte demonstraţii" (Cantemir 1983: *319*).

Adept al teoriei „dublului adevăr"[6], cea care stă la temelia gândirii moderne, Cantemir disociază între religie şi ştiinţă, între istoria sacră şi istoria politică: „Aicea eu într-o parte las sfânta a *Bibliilor* istorie, a căriia izvoditoriu nu omul, ce Dumnădzău să fie fost, cum să cade s-au credzut şi să crede. [...] de acestea mai mult a lungi părăsindu-ne, ochii spre istoriia limbilor să ne aruncăm" (Cantemir 1999: I *149*). Sau, în altă parte: „[...] nici istoria poftește credinţă, ce ştiinţă, că credinţa trebuie să o avem la lucrurile carile nici dovadă au, nici a să dovedi să pot, care lucru, la istorie puţin şi mai niciun loc nu are" (Cantemir 1999: I *230*). De asemenea, autorul *Hronicului* nutreşte idealul unei istorii pozitive, strict factuale,

[5] Prima formă a *Hronicului*, redactată, în 1717, în limba latină, pentru Academia din Berlin.

[6] Ea preconizează autonomia filozofiei naturale faţă de teologie, punct de vedere aflat în deplină concordanţă cu dedublarea specifică spiritului iezuit şi baroc al Contrareformei. Această doctrină a bifurcării cunoaşterii – prezentă, de altfel, şi în opera neoaristotelicianului Teofil Coridaleu – fusese rezumată memorabil într-unul dintre aforismele lui Baltasar Gracián din *Oracolul manual şi arta prudenţei*: „Trebuie să recurgi la mijloacele omeneşti ca şi cum n-ar exista şi divine, şi la cele divine ca şi cum n-ar exista omeneşti" (Gracián 1994: *330*).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

din care să fie eliminată orice intruziune a imaginarului istoric sau legendar. De aici, necesitatea epurării istoriei de „basne", „povestiri plăzmuite", „minciuni" sau de „scornituri de crieri" „pentru ca cea adevărată istorie din basne ca grâul din neghină să aliagă" (Cantemir 1999: I *148*). În acest spirit, Dimitrie Cantemir se răfuiește de-a lungul *Hronicului* cu nenumărate „basne" și „scorneli" izvorâte fie din ignoranță, fie din dialectica sofistică a unor istorici răuvoitori. Așa sunt, de pildă, „basna" defăimătoare a lui Simion Dascălul, privitoare la descendența românilor din tâlharii Romei sau chiar legenda întemeierii Moldovei de către Dragoș, inclusă în letopisețul lui Ureche. Vorbind la un moment dat despre prezența unor „ciudese" „amestecate" în cursul istoriei într-unul dintre izvoarele ipotetice ale „scorniturii" lui Simion Dascălul, anume o cronică rusească, principele moldovean îl ia în derâdere pe autorul acesteia pentru neputința lui de a face necesara distincție între adevăr și fabulație, între istorie și mitologie creștină: „[...] vrând cu unile ca acéstea istoriia lor să împodobască, ca niște oameni încă crudzi și prostaci în lucruri ca acéstea, fără de nicio deosăbire, ce în mână scris li-au vinit acéia nu numai în loc de istorie adevărată, ce încă și în loc de povéste sfântă au ținut-o ș-au credzut-o" (Cantemir 1999: II *144*).

Dimitrie Cantemir sesizează, în spirit modern, intruziunea constantă a retoricii în discursul istoricilor: „Iară voia cea slobodă a scriitorilor și bogată voroava retoricilor, cineș pentru niamul său, precum mintea și inima îl va împinge, ce va scrie și ce sint să laude sau să huliască, vârsta viitoare va videa, și mai ales că unde istoricul mai mult cu ritorica decât cu ființa lucrului să slujéște" (Cantemir 1999: I *154*).

De aceea, el se pronunță pentru separarea netă a celor două discipline umaniste, în primul rând, prin îndepărtarea, pe cât posibil, a istoriei de modelarea subiectivă și părtinitoare a izvoarelor sau a faptelor care aparțin trecutului. Cantemir ajunge astfel să proclame imperativul „înstrăinării" de sine, istoricului revenindu-i rolul impersonal al colectării documentelor și a mărturiilor cele mai sigure, judecata asupra acestora fiind lăsată „în mâna și socotiala cititoriului" (Cantemir 1999: I *157*): „[...] adecă, pentru noi, mai mult altora decât noaă credzind, și mai mult adeverinții lor decât poftii noastre urmând, ca cum singuri pre noi de la noi ni-am despărți și departe ca niște streini privitori, orice scriitorii streini pentru niamul moldovénilor în cărțile sale însămnat ni-au lăsat, veri de lăudat ar fi acélea, veri de hulit, cu bună inimă să le audzim și cu curată consțienție [...] altora să le povestim [...]" (Cantemir 1999: I *156*).

Ideea aceasta, reluată de mai multe ori în *Hronic* (vezi Cantemir 1999: I *8*, *124*, II *166*), a detașării de propria subiectivitate, de propria afectivitate sau „pătimire" (cum spune Cantemir, făcând referire la singura dintre cele zece categorii ale lui Aristotel care ar trebui exclusă din istorie – vezi Cantemir 1999: I *156*) este ilustrată cel mai bine într-o altă operă a cărturarului moldovean, anume în *Descriptio Moldaviae*. Acolo, în capitolul al XVII-lea al părții a II-a, *Despre năravurile moldovenilor* (dar și în capitolul al XVI-lea, *Despre ceilalți locuitori ai Moldovei*), Cantemir face – în alcătuirea portretului etnopsihologic al moldovenilor –

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

proba deplinei sale obiectivităţi în calitate de om de ştiinţă. Deşi moldovean el însuşi şi cu toate că scrierea este concepută pentru informarea străinilor, i.e. a membrilor Academiei din Berlin, autorul se dovedeşte a fi necruţător în caracterizarea poporului român din Ţara Moldovei: el nu le găseşte acestora decât două însuşiri lăudabile, „credinţa cea adevărată" şi „ospeţia" (vezi Cantemir 1967: *204*). În rest, lista cusururilor este lungă şi împovărătoare: lenevia şi trândăvia, trufia şi semeţia, beţia, lipsa de măsură şi de consecvenţă, intoleranţa şi, nu în ultimul rând, dispreţul faţă de învăţătură.

În sfârşit, năzuinţa îndepărtării discursului istoric de retorică (i.e. de stilul asianic) este susţinută, în *Hronic*, şi de formularea unor cerinţe privitoare la adoptarea stilului atic, caracterizat prin concizie, adecvare şi claritate: „Iubite cititoriule, macar că cât în putinţa noastră iaste, ca de voroavă lungă să fugim, în tot chipul silim şi în lucru aşé de mic [...] groasă şi mare carte a scrie, cât nu ne suffere inima, singur poţi cunoaşte" (Cantemir 1999: II *88*).

Aşadar, în ciuda acestei exigenţe, istoricul se vede nevoit să-şi amplifice discursul în încercarea de a elimina „tulburarea şi confuzia" pricinuite de erorile de interpretare ale istoricilor mai noi, ceea ce ar duce la restabilirea clarităţii şi simplităţii istoriei originare: „[...] şi macar că istoriia din sine chiară şi curată iaste, însă cu tâlcuirile şi strămutările scriitorilor mai de pre urmă, mai mult înecându-să şi învălătucindu-să, de nu să vor întoarce la fântâna şi izvorul său cel dintâiu [...] fără îndoinţă şi fără prepus în cunoştinţa adevărului slobod să îmble (precum noi socotim) nu va putea" (Cantemir 1999: II *88–89*).

Aceasta este *o faţă* a autorului *Hronicului*, cea care legitimează aşezarea sa în rândul gânditorilor preiluminişti, al celor mai de seamă precursori ai istoriografiei noastre moderne, precum şi al celor mai eruditi şi riguroşi cărturari ai culturii noastre vechi care s-au aplecat asupra începuturilor istoriei românilor. *Cealaltă faţă* a istoricului – cea care îi conferă profilul unui adevărat *Ianus bifrons* al culturii româneşti – se află în totală contrazicere cu prima. Dacă întâia sa ipostază se potriveşte mai bine cu luările de poziţie principiale şi cu enunţarea unor chestiuni de metodă istorică, cea de-a doua este caracteristică, în special, expunerii propriu-zise a evenimentelor şi a argumentelor istorice.

Modern este Cantemir – dar dintr-o perspectivă inversă celei analizate până acum – prin miturile[7] istorice pe care le elaborează şi le dezvoltă şi care stau la temelia naţionalismului ardelean şi latinist, al secolelor XVIII şi XIX: mitul originilor pur romane ale românilor, mitul continuităţii şi mitul eroismului românesc (vezi Boia 1997: *83 şi urm.*). De aceea, în paralel cu efortul de obiectivare, scientizare şi de raţionalizare a istoriei, se petrece în *Hronic* un foarte interesant fenomen de „remitologizare" intensă a ei.

Astfel, Cantemir realizează – prin proiectarea la nivelul istoriei a unui imaginar impregnat de modele umaniste – un laborios proces de „purificare" şi de

[7] Adoptăm aici definiţia lărgită, aplicabilă imaginarului istoric, a „mitului" pe care i-o conferă Lucian Boia (vezi Boia 2000: *40*).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

„înnobilare" a poporului român. Romanii i-au exterminat pe daci sau i-au împins dincolo de hotarele Daciei romane în Panonia, devenind astfel unicii „părinți" ai românilor. În conformitate cu idealul umanist, romanii au „înnobilat" Dacia: „Într-acesta chip dară, pre romano-moldo-vlahii noștri, Roma maica, din lăuntrurile sale născându-i, i-au aplecat și i-au crescut", iar „Traian părintele, cu obiceiele și armele românești învățându-i, a Dachiii adevărați moștenitori i-au pus și cu curat singele fiilor săi, pre Dachia, carea mai denainte varvară era, au evghenisit-o" (Cantemir 1999: I *12*). Autorul *Hronicului* nu se oprește aici, ci dublează noblețea originii romane de cea a originii grecești, considerând că românii sunt „a ellinilor nepoți" (Cantemir 1999: I *11*). Se recurge pentru aceasta la „argumentul" descinderii romanilor din Eneas, „argument" pe care „celălalt" Cantemir, raționalistul, l-ar fi putut expedia, la fel de bine, socotindu-l cu dispreț ca „basnă" sau „scornitură de crieri". Însă tentația păstrării purității modelului umanist este mai puternică. Principele moldovean nu se oprește aici, el se ambiționează să demonstreze că românii sunt poporul, nu doar cu cea mai pură, ci și cu cea mai veche origine dintre toate popoarele Europei (cu singura excepție a germanilor): „Căci toate céle despre apus a Evropii niamuri [...] macar că astădzi mari, tari și evghenisite sint, însă alți părinți nu-și pot cunoaște, fără numai pe gotthi, vandali, unni, sclavoni, adecă a Schithiii înghețate rumpturi" (Cantemir 1999: I *9*), în vreme ce romano-moldo-vlahii „a singelui curățenie și a niamului evghenie nestricată și nebetejită să fie ferit, precum și până astădzi tot așé o feresc" (Cantemir 1999: I *19*). De aceea, „nici unul dintre niamuri (alegând pre carii mai sus am pomenit ghermani) cu bătrânețele și cu vechimea lor să poate alătura" (Cantemir 1999: I *19*).

Pentru a putea susține asemenea afirmații, Cantemir dezvoltă, în *Hronicul* său, mitul continuității neîntrerupte a românilor în vechea Dacie. În acest sens, el încearcă să argumenteze nu doar continuitatea unei populații romanizate, ci o continuitate politică și statală, precum și perpetuarea până în prezent a purității de sânge roman. În virtutea acestei scheme mentale preconcepute, el pare să ignore sau interpretează greșit informațiile pe care i le oferă cu claritate izvoarele istorice cele mai sigure. Mutarea provinciilor romane la sud de Dunăre în vremea lui Aurelian, consemnată în *Breviarul* lui Eutropius și în biografia lui Aurelian de Flavius Vopiscus, este interpretată de Cantemir – printr-o analogie nejustificată cu reacția românilor în fața năvălirilor tătarilor din vremea sa – ca o retragere temporară din calea barbarilor (vezi Panaitescu 1958: *241*). În continuare, interpretările forțate sau eronate – provocate, mai cu seamă, de confuzia dintre plasarea evenimentelor la nordul sau la sudul Dunării – se propagă și iau proporții însemnate. Toate acestea, doar pentru a păstra coerența modelului istoric imaginat de autor, căci Cantemir vede în istorie ceea ce vrea să vadă. Provinciile Dacia Ripensis și Dacia Mediterranea, întemeiate de împăratul Aurelian la sud de Dunăre, sunt „mutate" de Cantemir la nord de Dunăre (vezi Panaitescu 1958: *242*). Apoi, se pretinde că această Dacie nord-dunăreană continuă să facă parte integrantă din Imperiul Bizantin, nederanjată, în general, de războaie, răzmerițe sau de năvălirile

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

barbarilor (vezi Cantemir 1999: I *239–240*, *242*, *245*, *258*, II *26*, *50*). În sfârşit, statul Asăneştilor este aşezat de Cantemir tot la nord de Dunăre, deşi acceptă expansiunea acestuia şi în sudul fluviului (vezi Cantemir 1999: II *95*, *11*). Cu privire la acest ultim aspect, el foloseşte informaţii din istoria lui Nichita Choniates. P.P. Panaitescu observă însă, oarecum intrigat, că „textul cronicarului bizantin pe care se bazează expunerea lui Cantemir este clar şi nu îngăduie astfel de interpretare. Vlahii aceştia, spune el, «locuiesc peste tot cuprinsul muntelui Hemos (Balcani)»" (Panaitescu 1958: *242*). În sfârşit, Negru Vodă şi fratele sau vărul său, Dragoş Vodă, fiul lui Bogdan Vodă, retraşi temporar dincolo de Carpaţi din faţa invaziei tătarilor şi reveniţi, în 1274, în statele lor cu existenţă neîntreruptă din vremea stăpânirii romane, sunt consideraţi ca fiind descendenţi direcţi ai lui Ioniţă Caloian. Construcţia imaginară a etnogenezei românilor ni se înfăţişează ca exemplară şi fără fisură în *Hronicul* principelui moldovean.

La nobleţea de origine, la sângele roman neamestecat în niciun fel cu cel al neamurilor barbare, la continuitatea statală neîntreruptă se mai adaugă şi eroismul romano-moldo-vlahilor, ilustrat pe de o parte de izbânzile repurtate de Petru, Asan şi de Ioniţă Caloian împotriva bizantinilor (vezi Cantemir 1999: I *14*, II *85*), şi, pe de altă parte, de cele ale moldovenilor, obţinute, în vremea expansiunii otomane, atât pe calea armelor, cât şi pe cea a vicleniei diplomatice: „Aceştea adecă sint aceia romano-moldo-vlahi, carii, după ce au început zmăul cu şépte capete, turcul, atâtea împărăţii şi crăii a răzsăritului şi a apusului cu larg şi nesăturat gârtan a înghiţi şi ales mai toată lumea a părţilor creştineşti mai la cea de pe urmă mişelie li-au adus [...]. Ei, ei, dzic, numai singuri, cu minunat a fierului şi a aurului meşterşug, cum vrăjmăşiii, aşé lăcomiii lor înainte ieşind, vii a lui Ahilevs şi a lui Ulisis, strămoşilor săi, icoane să fie arătat" (Cantemir 1999: I *15*). Din această cauză, socoteşte Cantemir, Soliman al II-lea Magnificul, resemnat fiind în privinţa caracterului eroic al românilor moldoveni, renunţă la tentativa de a-i mai cuceri şi le impune doar obligaţia unui tribut bănesc anual: „Suleiman acela, a Ghermaniii groază, a Ungariii domolitoriu, a sirbilor şi a bulgarilor suppuitoriu [...] înţelegând precum împotriva romano-moldo-vlahilor cu neprietenie a mérge iaste cea mai desăvârşită nebunie [...] şi asupra a niam ca acesta, cu armele nebiruit fiind, cu armele şi cu războiu mai mult a ispiti altă să nu fie fără numai lucru de batgiocura şi de primejdia slavii aliosmăneşti" (Cantemir 1999: I *17*)[8]. De altfel, D. Cantemir este cel care impune în istoriografia românească imaginea românilor care au stat ca un zid de neclintit în calea expansiunii otomane înspre Europa apuseană, imagine devenită între timp stereotip de gândire în cadrul reprezentărilor istorice de tip naţional-identitar: „[...] cu niamul romano-moldo-vlahilor ca cu un zid prea vârtos şi nebiruit să să fie slujit, pre carile împotriva a vrăjmaşe săriturile păgânilor puindu-l, cu pieptul lor, întregi încă până acmu şi în scaunele sale înfipţi şi odihniţi, să-i fie păzit [este vorba despre leşi, n.n.G.M.]" (Cantemir 1999: I *16*)[9].

[8] Vezi şi Cantemir 1999: I *18*, *89–90*.

[9] Vezi şi Cantemir 1999: I *11*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Este vădită în acest tablou al începuturilor poporului român părtinirea de care se lasă ispitit istoricul și „patima" cu care exaltă slava neamului românesc, în ciuda tuturor preceptelor opuse pe care își întemeiază cercetarea. De altfel, într-un loc din *Pridoslovie*, autorului îi „scapă" o mărturisire revelatoare în acest sens: „[...] și pentru izbândirea laudelor și slavii moșiii, până la vărsarea aceii mai de pre urmă a singelui picătură, lupta vom sufferi" (Cantemir 1999: I *7*).

Profund inconsecvent se dovedește a fi Cantemir și în ceea ce privește integrarea „poveștilor sfinte", a legendelor și a tradițiilor istorice, adică a „basnelor", în țesătura *Hronicului* său. Am văzut că nu doar „basna" scornită de Simion Dascălul, ci și legenda descălecatului lui Dragoș din letopisețul lui Grigore Ureche este combătută de principele cărturar în numele adevărului istoric. La fel, în *Istoria Imperiului Otoman*, Cantemir refuză să facă apel, pentru a reface istoria începuturilor otomanilor, la mituri și legende care țin mai degrabă de fabulația poetică decât de știința istoriei: „Pare a fi o <trăsătură> aparte a celor mai vestite stirpe din lume de a avea o obârșie nesigură sau fabuloasă. Dacă depănăm începuturile celor mai de seamă neamuri de la Greci, Perși sau Romani, ce vom afla, afară de eresuri și de păreri bune de luat în râs ale poeților despre nașterea acelora?! De o parte vei vedea Semizei și Eroi pogorâtori din cer pe pământ [...] născuți din creier și din coapsă. De alta, vei zări întemeietori ai stirpelor hrăniți de lupoaice, de cățele sau de albine, zămisliți din balauri, născuți din Hammon – și sute și sute de alte «povești» de aceeași speță" (Cantemir 2012: *32*). Și totuși, în *Hronic*, Cantemir se slujește fără complexe de legenda lui Eneas sau de cea a lui Romulus, cel hrănit de lupoaică, pentru a ilustra vechimea și nobletea poporului român, ca de niște adevăruri istorice neîndoielnice și bine documentate, în vreme ce Homer este așezat printre istoricii cei mai demni de încredere (Cantemir 1999: I *150*, *265*). De asemenea, Cantemir nu se dă în lături în a consemna, ca pe o informație sigură luată din cronicile rusești, că Ruric, șeful vareg, întemeietor al primului stat rusesc cu centrul la Novgorod, ar fi descendent din Prus, fratele lui Octavian August, împăratul roman (Cantemir 1999: II *66–67*).

Cât privește dezideratul separării științei de credință, a istoriei sacre de istoria profană, și acesta rămâne mai curând la nivel declarativ, în *Hronic*. În mai multe capitole ale lucrării sale, Cantemir întrețese în relatarea evenimentelor istorice elemente de hagiografie, la fel cum procedau și autorii vechilor *Hronografe*. Astfel, în timpul domniei lui Marc Aureliu se petrece o minune provocată de rugăciunile slujitorilor creștini ai împăratului: în timp de secetă cumplită și de război îndelungat, Dumnezeu face să pogoare asupra oștirii romane o ploaie „lină" și binefăcătoare, în vreme ce „fulgerele cădea cu mare foc și pârjol peste varvari" (Cantemir 1999: I *177*). Mai departe, la moartea lui Iulian Apostatul într-un război cu perșii, Cantemir preia, în istoria sa, speculațiile Sfinților Părinți, fără să se îndoiască nicio clipă de adevărul lor: „Sfântul Grigorie Theolog dzice că îngerii l-au omorât; ce au fost ucis prin rugile marelui Vasilie, trimițând Maica Puterilor pre Sfântul Mercurie, precum dovedește Baronie din oratia Sfântului Damaschin" (Cantemir 1999: I *221*). În alt

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

loc, este istorisită ridicarea asediului Constantinopolelui, în vremea împăratului Heraclius, prin apariția a înseși Preacuratei Fecioare de la Vlaherna în chip de împărătească, plimbându-se prin șanțurile de apărare ale cetății (vezi Cantemir 1999: II *29*). Și exemplele de acest fel pot continua (vezi Cantemir 1999: II *40*).

În sfârșit, autorul *Hronicului* eșuează în încercarea de a ține retorica departe de istorie nu doar în privința eliberării de propria subiectivitate și de „pătimirea" istoricului „aprins" de slava neamului său, ci și în ceea ce privește atingerea unui ideal atic în alcătuirea discursului istoric ce ar trebui să se caracterizeze prin concizie, simplitate, exactitate și claritate. Dimpotrivă, la fel ca și în celelalte scrieri ale sale în limba română, *Divanul* și *Istoria ieroglifică*, Cantemir se complace cu o irepresibilă voluptate în cultivarea unui stil asianic de tip baroc aflat sub pecetea artificialului și a excesului. Stilul *Hronicului* este, de aceea, dominat de expansiune și dislocări sintactice, de repetiții și redundanțe, de metafore și alegorii și, nu în ultimul rând, de aglomerarea excesivă a figurilor retorice pe porțiuni reduse de text. Fără a intra în detalii, să amintim în acest sens cele câteva fraze uriașe, labirintice, din primul paragraf al *Pridosloviei* (vezi Cantemir 1999: I *5-6*) cu care se deschide *Hronicul*. Sensul acestora nu poate fi descifrat decât la capătul mai multor relecturi și, nici măcar atunci, fără rest.

Să spunem în încheiere că, după părerea noastră, în cazul lui Cantemir, atât omul, cât și opera aparțin structural barocului tipologic, al cărui spirit ar putea fi definit, în modul cel mai cuprinzător și mai sintetic totodată – urmând formularea memorabilă a lui Eugenio d'Ors –, ca fiind „starea de ruptură interioară cu tendință spre multipolaritate" (d'Ors 1971: *207*). Considerăm că aceasta este doar una dintre posibilele explicații care pot da seamă de lunga suită de paradoxuri ce străbat opera cantemiriană.

BIBLIOGRAFIE

Bodogae, Teodor (1973): *Locuri obscure în catehismul tipărit în slavonește de un autor anonim sub titlul „Prima învățătură pentru prunci", iar acum clarificate de principele Dimitrie Cantemir*, în „Biserica Ortodoxă Română", XCI, nr. 9–10, p. 1063–1111.

Bodogae, Teodor (1973): *Dimitrie Cantemir, pedagog și teolog ortodox*, în „Biserica Ortodoxă Română", XCI, nr. 9–10, p. I–VIII .

Boia, Lucian (1997): *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Editura Humanitas.

Boia, Lucian (2000): *Pentru o istorie a imaginarului*, București, Editura Humanitas.

Cantemir, Dimitrie (1928): *Metafizica*, trad. de Nicodim Locusteanu, /f.l./, Editura Ancora.

Cantemir, Dimitrie (1995): *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*, trad. de Dan Slușanschi, st. introd., note și indice de Alexandru Surdu, București, Editura Științifică.

Cantemir, Dimitrie (1967): *Descrierea Moldovei*, trad. de Petre Pandrea, ed. îngrijită de Constantin Măciucă, București, Editura Tineretului.

Cantemir, Dimitrie (2012): *Istoria creșterilor și descreșterilor Curții othman[n]ice*, ediția a II-a revizuită, trad. de Dan Slușanschi, prefață de Virgil Cândea, București, Editura Paideia.

Cantemir, Dimitrie (1983): *Historia Moldo-Vlachica*, în *Opere complete* IX, tomul I, prefață de Virgil Cândea, ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, București, Editura Academiei.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Cantemir, Dimitrie (1977): *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, traducere, studiu introductiv şi comentarii de Virgil Cândea, Bucureşti, Editura Minerva.
Cantemir, Dimitrie (1999): *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, 2 vol., ediţie îngrijită, studiu introductiv, glosar şi indici de Stela Toma, Bucureşti, Editura Minerva.
Călinescu, G. (1988): *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ed. a II-a revăzută şi adăugită, ediţie şi prefaţă de Al. Piru, Bucureşti, Editura Minerva.
Cândea, Virgil (1974): *Studiu introductiv*, în Dimitrie Cantemir, *Opere complete* I. *Divanul*, ed. îngrijită, st. introductiv şi comentarii de Virgil Cândea, text grecesc Maria Marinescu Himu, Bucureşti, Editura Academiei.
Gracián, Baltasar (1994): *Cărţile omului desăvârşit*, trad., prefaţă, note şi comentarii de Sorin Mărculescu, Bucureşti, Editura Humanitas.
d'Ors, Eugenio (1971): *Trei ore în muzeul Prado. Barocul*, trad. de Irina Runcan, Bucureşti, Editura Minerva.
Panaitescu, P.P. (1958): *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, Editura Academiei.
Trismegistus, Hermes (f.a.): *Corpus Hermeticum*, trad. de Dan Dumbrăveanu, Bucureşti, Editura Herald.

ABSTRACT

We have resolved to identify the structure of Cantemir's paradoxes in *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Their opposite terms both result out of his humanistic culture and education. In order to achieve this goal we analysed on the one hand the defining elements of the critical rationalism found in his *Hronic* through which history is subjected to thorough processes of demythologization, removal of rhetoric, and objectification. On the other hand, we attempted to emphasize an opposite movement against historical criticism, i.e. promoting traditional mythical structures or establishing a new historical mythology of humanistic nature due to which Dimitrie Cantemir is now considered one of the main forerunners of modern nationalism.

Key-words: Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, paradoxes, baroque, historical myths.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

EDITAREA DIGITALĂ A TRADUCERILOR OPERELOR ISTORICE ALE LUI DIMITRIE CANTEMIR

Cristina Vertan*

1. Introducere

Personalitatea culturală multiplă a lui Dimitrie Cantemir, atât de cunoscută publicului românesc (şi nu numai celui de specialitate, de exemplu istorici, cercetători în domeniul culturii otomane, muzicologi), este mult mai puţin reliefată peste hotare. În afara specialiştilor, puţini sunt cei care ştiu că lucrările sale despre istoria Imperiului Otoman sau a Moldovei au fost opere de referinţă şi principala sursă de informaţie despre aceste regiuni pentru întreaga Europă, până la mijlocul secolului al XIX-lea.

Lucrările lui Dimitrie Cantemir au fost traduse în limbi de circulaţie europeană (germană, engleză, franceză) în secolul al XVIII-lea. În consecinţă, traducerile utilizează limba acelor vremuri. În cazul traducerilor în limba germană diferă şi tipul de font utilizat pentru tipărire, faţă de cel din ziua de astăzi. Texte tipărite în „Fraktur" sunt greu accesibile cititorilor din ziua de azi.

Nu numai forma, dar şi conţinutul ridică anumite probleme de înţelegere. Textul abundă în nume proprii, toponime, nume de obiecte, obiceiuri, meserii, scrise de Cantemir în româneşte sau turceşte şi adaptate fonetic de translatorul german sau chiar de Cantemir, atunci când realizează, în cazul limbii române, transliterarea cu caractere latine a scrierii slavone. Pe de altă parte, harta originală ataşată în *Descrierea Moldovei* are toate denumirile în limba română şi este preluată de translatorul german, dar neadaptată transliterărilor fonetice utilizate în text. Astfel cititorul este confruntat cu cel puţin două denumiri pentru acelaşi loc.

Utilizarea noilor tehnologii digitale oferă posibilitatea redării operei lui Dimitrie Cantemir într-un mod mult mai accesibil. Mai mult, este posibilă o mapare a locurilor şi numelor evocate pe coordonate actuale, respectiv baze de date de persoane, iar pe textele în formă digitală se pot realiza interogări complexe.

În acest articol vom descrie un proiect aflat în desfăşurare la Universitatea din Hamburg şi având ca obiectiv principal o ediţie digitală, într-o primă fază a traducerii germane a celor două opere de căpătâi ale lui Dimitrie Cantemir, *Istoria creşterii şi descreşterii Imperiului Otoman* (în limba germană *Geschichte des osmanischen Reichs nach seinem Anwachse und Abnehmen*) (Cantemir, Dimitrie,

* Grupul de cercetare „Computerphilologie". Universitatea din Hamburg.

RITL, nr. 1–4, p. 243–253, Bucureşti, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

1774) și *Descrierea Moldovei* (în limba germană *Beschreibung der Moldau*) (Cantemir, Dimitrie, 1771). Ediția digitală va fi îmbogățită cu informații legate de numele proprii de persoane, locuri, obiceiuri, de date istorice și calendaristice, astfel încât cititorul din ziua de azi să poată înțelege ușor manuscrisul, chiar fără a avea cunoștințe aprofundate despre Moldova din acea vreme sau despre Imperiul otoman. Menționăm că în paragrafele următoare ne vom referi exclusiv la lucrarea *Descrierea Moldovei*. În secțiunea a doua vom ilustra particularitățile de formă și de conținut ale textului, problemele pe care acestea le pun în procesul de digitizare, precum și soluțiile adoptate de noi. Secțiunea a treia este dedicată unei caracteristici centrale a tuturor textelor istorice, anume prezența unor fapte și/sau afirmații incerte, vagi. Modelarea incertitudinii este pentru moment relativ ignorată de proiectele de digitizare, aici intervenind unul dintre aspectele inovatoare ale proiectului nostru, care își propune includerea incertitudinii în modelarea datelor. În secțiunea a patra vom descrie principalele componente ale sistemului și vom prezenta aspectele pe care ne vom concentra în perioada următoare.

2. Particularități ale textului și complexitatea prelucrării digitale

Traducerea în limba germană a originalului în limba latină a lucrării *Descriptio Moldaviae* a lui Dimitrie Cantemir a apărut în 1771. Nu există o traducere în germană mai recentă a acestei lucrări. De menționat este faptul că traducerea în limba română din secolul al XIX-lea[1] s-a realizat având ca text sursă traducerea germană și nu originalul latinesc, care la acea vreme era dispărut. Cele două versiuni – germană din 1771 (Cantemir, Dimitrie, 1771) și română (Cantemir, Dimitrie, 1909) – pot fi, așadar, ușor alineate. Pentru tehnologia digitală acest fapt este de o deosebită importanță, fiind unul dintre puținele cazuri în care se poate realiza un corpus bilingv paralel, cu material reflectând limba secolelor trecute.

2.1. Particularități legate de transliterare și caractere/fonturi utilizate

Aproape fiecare pagină a textului conține cel puțin câteva cuvinte, dacă nu propoziții întregi, într-o altă limbă decât cea germană. În funcție de limbă se schimbă uneori și literele și/sau fontul utilizate pentru tipărire astfel:

[1] *Vide* Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. Gh. Guțu, București, Editura Academiei, 1973, p. 40: „din inițiativa mitropolitului Veniamin Costachi a fost tradusă în românește de banul Vasile Vârnav, apoi tipărită în 1825 la mănăstirea Neamțu, cu o precuvântare de ieromonahul Gherontie. Alte două ediții ale versiunii Vârnav aveau să urmeze la scurte intervale, una la Iași, prin grija scriitorului Costache Negruzzi, în 1851, alta, tot acolo, inițiată de antiunionistul Teodor Boldur-Lățescu (în 1868). [...] Abia în 1869, Societatea Academică de curând înființată lua cunoștință de existența în biblioteca Academiei Teologice din Moscova a unui manuscris latin al *Descrierii*." *Vide* traducerea începută de Al. Papiu Ilarian și încheiată de Iosif Hodoș: *Descrierea Moldovei*, tradusă din textul original latinesc, aflat la Muzeul Asiatic al Academiei Imperiale Științifice de la St. Petersburg, 1874.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

– Textul german este tipărit cu litere latine cu font de tip „Fraktur".
– Termenii şi citatele din limba greacă sunt tipărite cu alfabetul grec.
– Citatele din latină sunt tipărite cu caractere latine.

Numele de persoane, locuri, obiceiuri româneşti sunt tipărite cu caractere latine. Ortografia folosită pentru transliterarea numelor este diferită de la un capitol la altul, acest fenomen având două surse:

1. pe de o parte, Cantemir însuşi face una dintre primele încercări de scriere a limbii române cu caractere latine, ştiut fiind că, în vremea sa, se utiliza alfabetul chirilic. De aceea transliterarea sunetelor specifice limbii române: *ă, î, â, ş, ţ* nu este standardizată, la fel ca şi a africatelor *ce, ci, che, chi*;
2. pe de altă parte, translatorul german încearcă el însuşi să adapteze sunetele limbii române la pronunţia germană.

Se ajunge astfel la o multitudine de variante pentru unul şi acelaşi nume. De exemplu, într-o selecţie de 150 de pagini, regăsim 117 nume de localităţi, numai pentru oraşul Iaşi găsindu-se cinci variante: *Iaschi, Iaßii, Jassii, Jaßii, Jassy.*

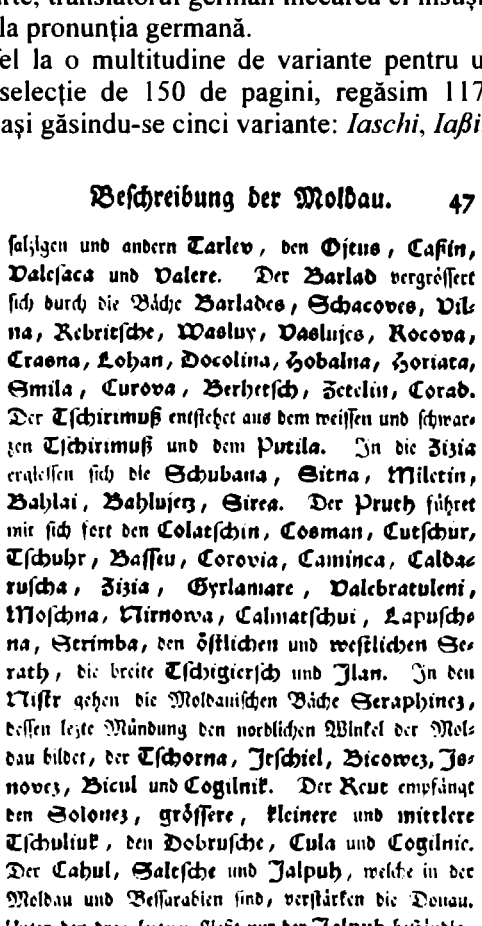

Beſchreibung der Moldau. 47

ſaljigen und andern **Tarlev**, den **Ojeus**, **Caſin**, **Valeſaca** und **Valere**. Der **Barlad** vergröſſert ſich durch die Bäche **Barlades**, **Schacoves**, **Vilna**, **Rebritſche**, **Wasluy**, **Vaslujes**, **Rocova**, **Craona**, **Lohan**, **Docolina**, **Hobalna**, **Horiata**, **Smila**, **Curova**, **Berhetſch**, **Zetelin**, **Corad**. Der **Tſchirimuß** entſtehet aus dem weiſſen und ſchwarzen **Tſchirimuß** und dem **Putila**. In die **Zizia** ergieſſen ſich die **Schubana**, **Sitna**, **Miletin**, **Bahlai**, **Bahlujeʒ**, **Sirea**. Der **Pruth** führet mit ſich fort den **Colaetſchin**, **Cosman**, **Cuetſchur**, **Tſchuhr**, **Baſſeu**, **Corovia**, **Caminca**, **Caldaruſcha**, **Zizia**, **Gyrlamare**, **Valebratuleni**, **Moſchna**, **Nirnowa**, **Calmatſchui**, **Lapuſchena**, **Serimba**, den **öſtlichen** und **weſtlichen Serath**, die breite **Tſchigierſch** und **Jlan**. In den **Niſtr** gehen die Moldauiſchen Bäche **Seraphineʒ**, deſſen leʒte Mündung den nordlichen Winkel der Moldau bildet, der **Tſchorna**, **Jeſchiel**, **Bicowesʒ**, **Jonovesʒ**, **Bicul** und **Cogilnik**. Der **Reut** empfängt den **Solonesʒ**, **gröſſere**, **kleinere** und **mittlere Tſchuliuk**, den **Dobruſche**, **Cula** und **Cogilnic**. Der **Cahul**, **Saleſche** und **Jalpuh**, welche in der Moldau und Beſſarabien ſind, verſtärken die Donau. Unter den drey leʒtern fließt nur der **Jalpuh** beſtändig, die übrigen ſind mehr ſtehenden als flieſſenden Waſſern ähnlich: ja der **Cogilnith** hat nicht einmal eine eigene Quelle,

Figura 1. *Pagină ilustrativă pentru multitudinea de nume proprii.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

În Figura 1 prezentăm un exemplu de pagină care include toponime numeroase, greutatea citirii provenind şi din faptul că transliterarea este redată cu caractere de tip „Fraktur".

Este evident că această multitudine de variante reprezintă o problemă pentru orice sistem automat, care trebuie să recunoască şi să mapeze toate aceste nume la o singură coordonată geografică.

Totodată, această conglomerare de fonturi şi alfabete face imposibilă utilizarea în exclusivitate a unui program OCR[2], care ar permite automat transformarea imaginilor fiecărei pagini într-un text care poate fi mai apoi prelucrat. În proiectul de faţă am optat pentru o soluţie semiautomată, ceea ce înseamnă utilizarea programului ABBY cu pachetul special pentru fontul de tip „Fraktur"[3] şi incluzând ca limbi ce ar trebui recunoscute: româna, latina şi greaca. Rata de eroare pe o pagină încărcată mediu cu cuvinte dintr-o altă limbă decât cea germană este de aproximativ 25%. Procesul automat de recunoaştere a caracterelor este urmat de o corectare manuală. Acest pas elimină o primă dificultate în citirea textului şi anume descifrarea caracterelor în „Fraktur".

2.2. Particularităţi lingvistice

Traducerea a fost realizată în anul 1771 şi oglindeşte limba germană a acelei perioadă. Cu toate că deja vorbim de limba germană modernă (Neuhochdeutsch), există totuşi diferenţe morfologice, sintactice şi semantice faţă de germana vorbită astăzi. Aceste diferenţe influenţează pe de o parte inteligibilitatea textului de către cititor (mai ales cele semantice), cât şi procesabilitatea sa de către calculator. Progresele în domeniul lingvisticii computaţionale au făcut ca pentru limba germană actuală să existe numeroase programe software care să producă o analiză automată morfologică şi sintactică a unui text. Din păcate aceste programe nu ştiu să proceseze direct texte în care apar deviaţii de morfologie şi/sau sintaxă de la gramatica actuală. De aceea este nevoie de o preprocesare a textului.

Cele mai frecvente abateri de la gramatica actuală sunt în domeniul morfologic, de exemplu:

– folosirea diftongului *ey* în loc de *ei*: (*bey* în loc de *bei* (rom. *la, pe lângă*), *dem zweytem* în loc de *dem zweitem* (rom. *al doilea*).

– intercalarea unui *h* între *t* şi *e* (*Theil* în loc de *Teil* (rom. *parte*).

Aceste abateri de la normele actuale vor fi rezolvate printr-o transformare a textului utilizând un set de reguli, de tipul celor de mai sus.

Sintaxa pare a se fi schimbat cel mai puţin în ultimii trei sute de ani, neîntâlnindu-se fenomene complet diferite de textele moderne. În schimb, există numeroase cuvinte care au suferit o modificare de semantică şi care, pentru înţelegerea textului de către cititorul din ziua de azi, trebuie explicate.

[2] OCR = Optical Character Recognition.

[3] http://www.frakturschrift.com/de:start

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

De exemplu, în propoziția „*welche den flüchtigen Ochsen im Wasser aufgesucht hatte*" (rom. *Care i-a găsit pe boii fugăriți în apă*), adjectivul „*flüchtigen*" este utilizat cu sensul de *fugărit*. În textele moderne, acest sens este aproape inexistent (spre deosebire de substantivul „*der Flüchtiger*", rom. *fugarul*, care este în continuare folosit). În schimb, a fost adăugat un sens nou: „volatil".

O altă problemă este ridicată de anumite referințe de timp și spațiu care, dacă nu sunt explicate suplimentar, pot introduce erori sau ambiguități de percepere. De exemplu, în expresia „*von dem heutigen Hungarn*" (din Ungaria actuală), D. Cantemir face referire la Ungaria secolului al XVIII-lea, parte a Imperiului Austro-Ungar. Fără explicații suplimentare, cititorul neavizat se va gândi desigur la Ungaria așa cum o cunoaștem astăzi.

Evident aceasta nu este numai o problemă a traducerii germane, ci și a celei române. Traducerea românească are însă două avantaje: în primul rând, a fost realizată mult mai târziu, când eventual granițele se schimbaseră; o simplă notă de subsol poate rezolva ambiguitatea. Și chiar fără această notă de subsol, cititorul român va ști să facă diferențierea.

O problemă specifică traducerii o reprezintă însă următorul paragraf:

„*Die auf der andern Seite angränzende Polen und Russen nennen die Moldauer Wolochen, d. i. Wälsche oder Italiäner, die Walachen aber, die auf dem Gebirge wohnen, heissen sie die Berg-Walachen, oder die Leute jenseits des Gebirges*".

Aici se descrie modul în care sunt numiți moldovenii de popoarele vecine. Utilizarea termenului german „*Wälsche*" introduce o ambiguitate, greu de rezolvat de un cititor modern pentru care „*Wälsche*" sunt francezii, adică poporul de la sudul Germaniei.

Toate aceste ambiguități trebuie captate și explicate prin adnotări și eventual conexiuni cu baze de date explicative. În cazul referințelor spațiale (vezi cazul Ungariei evocat mai sus) ne propunem să introducem și elemente multimedia, de pildă hărți.

a.1. Incertitudinea faptelor istorice și tehnologiile digitale

Ca toate operele istorice, lucrarea lui Cantemir abundă de fapte neclare, locuri și date incerte. Pentru unele, Cantemir însuși își exprimă îndoiala, pentru altele există note editoriale ale traducătorului, care pune la îndoială sau chiar contrazice spusele lui Cantemir. O a treia categorie o reprezintă afirmații care din perspectiva cititorului de astăzi nu mai pot fi considerate ca sigure. Pentru acest din urmă tip dăm ca exemplu referirile la împăratul roman numit de Cantemir și preluat fără obiecții de translator Nerva Traian. Or, se știe prea bine astăzi că de fapt a fost vorba de doi împărați Nerva, tatăl adoptiv al lui Traian și Traian însuși.

Tehnologiile actuale, folosite de noua direcție de cercetare „Digital humanities", tind să constrângă mult prea mult datele provenite din științele umaniste, în general și cele istorice, în special: fapte, aserțiuni sunt la acest moment clasificate în „alb" și „negru", respectiv o anumită aserțiune în text se referă sau nu

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

la conceptul X. Faptul că autorul nu este el însuşi sigur sau că sursele citate sunt vagi (cum este cazul şi în textele lui Cantemir) nu este în general marcat. În ultimii ani, standardul de adnotare TEI, utilizat pe scară largă în procesul de prelucrare digitală a textelor, a introdus mecanisme de marcare a incertitudinii prin elementele <certainty> şi <precision>. Aceste elemente dau posibilitatea marcării unui nume propriu, de exemplu în cazul Moldovei atât ca regiune, cât şi ca element hidrografic. De asemenea se pot asocia valori de credibilitate pentru variante. Momentan nu există însă nicio posibilitate de:

– marcare a expresiilor care introduc o anumită incertitudine sau o siguranţă;

– marcare a gradului de siguranţă a surselor pe care se bazează autorul în corelaţie cu faptele expuse.

Redăm mai jos două citate din *Descrierea Moldovei*, în care Dimitrie Cantemir însuşi construieşte un adevărat suport de discurs cunoscut în lingvistică sub numele de RST:

Exemplul 1: Fapte menţionate ca „sigure" în *Descrierea Moldovei*:

„Pe lângă aceasta, istoricii neamului nostru zic cu toţii că moldovenii, după ce s-au întors din Maramureş în patria lor cea veche, au găsit cetăţi şi castele pustii şi astfel *se poate spune fără şovăială* că întemeierea lor trebuie aşezată în vremuri mult mai îndepărtate. *Această părere este întărită*, în afară de alte temeiuri, şi de felul clădirii zidurilor celor mai multe din cetăţi care, cu siguranţă, nu pot fi decât romane, în afară de câteva, aşa cum am arătat mai sus, ce par a fi înălţate în vremuri mai noi împotriva năvălirii tătarilor. *Toate acestea sunt întărite* de mărturiile celor mai de seamă istorici latini, prin care se arată că împăratul roman Traian a adus în Dacia colonii puternice de cetăţeni romani, şi că urmaşul său Adrian, după ce a lăsat barbarilor unele ţinuturi din răsărit, n-a părăsit Dacia, numai de teamă ca acestea să nu fie pustiite. Se mai adaugă un monument veşnic al acestui lucru, şi anume Valul împăratului Traian".

Exemplul 2: Fapte declarate „nesigure" de Cantemir însuşi în *Descrierea Moldovei*:

„*Mulţi cred, dar nu toţi*, că aici *trebuie să fi descălecat* la început pământenii noştri, după ce s-au întors. Căci nu departe de aici, pe malul de răsărit al Siretului, se arată un alt loc, numit şi astăzi de către locuitori Smedorova şi *se zice* că aici ar fi fost cea dintâi şi cea mai mare cetate. *Este sigur* că, multă vreme după aceea, Ştefan cel Mare a înnoit şi adus iarăşi această cetate la vechea ei faimă".

„*Am citit odată într-un manuscris al istoriei lui Herodot* că pe Prut, cale de trei zile de la Dunăre, locuia neamul războinic al taifalilor, care îşi zidise o cetate foarte mare".

„În apropiere de acest loc se vede o movilă mare, ridicată de mână omenească, numită de tătari Han Ţepeşi, adică movila hanului, iar de către locuitori Movila Râbâi. *Asupra ivirii ei sunt mai multe păreri. Unii zic* că un han

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

tătărăsc a fost nimicit cu întreaga lui oaste de către moldoveni şi întru pomenire s-ar fi ridicat această movilă; *alţii povestesc* că o regină scită, numită Rabie, a fost ucisă în acest loc, pe când ieşise cu oastea împotriva sciţilor aşezaţi în Moldova şi a fost îngropată aici de oamenii săi. *C'e e adevărat sau minciună în aceasta nu cutez să scot din întunericul atât de adânc al acestei legende*".

Proiectul de faţă îşi propune marcarea elementelor de discurs ce indică gradul de credibilitate a faptelor şi punerea în legătură prin marcaje specifice a acestor expresii cu numele de locuri, persoane sau datele pentru care există mai multe interpretări.

În acest fel se deschide calea spre o evaluare automată a textului, spre investigarea elementelor de limbaj utilizate de Cantemir pentru exprimarea certitudinii şi, într-un pas următor, spre compararea operelor sale cu alte documente ale vremii sau cu comentariile inserate de editori sau translatori.

a.2. Implementare actuală şi perspective

O primă etapă de dezvoltare a sistemului a fost reprezentată de identificarea automată a numelor proprii, construirea unei ontologii şi asocierea primară între aceste două seturi de date.

Ontologia este realizată în OWL şi conţine un nucleu de 30 de clase construite manual şi legate apoi pentru a asigura consistenţa de DOLCE – o ontologie de nivel superior (upper-ontology) (Gangemi, Guarino *et alii*: 2002). În figura 2 prezentăm nucleul de concepte, pe care au fost mapate toate numele proprii întâlnite în text.

Numele proprii au fost identificate prin următoarele euristici:

1. Extragerea tuturor cuvintelor marcate bold sau italic, în interiorul unui paragraf.
2. Selectarea celor scrise cu majuscule.
3. Utilizarea unui algoritm de lematizare pentru gruparea tuturor derivatelor morfologice ale unui cuvânt.
4. Extragerea contextului gramatical pentru a se sugera conceptul sau conceptele pe care cuvântul poate fi mapat.
5. Algoritmul a fost implementat cu adaptările specifice pentru limba română şi limba germană. În cazul limbii germane, s-a procedat mai întâi la o normalizare morfologică, aşa cum a fost prezentată în secţiunea 2.2.

În figura 3 prezentăm rezultatul acestei etape pentru textul în limba română.

Este evident că acest proces introduce o serie de ambiguităţi care pot fi rezolvate numai prin adnotări suplimentare şi, de asemenea, prin introducerea gradului de certitudine cu care una sau alta dintre posibilităţi poate fi admisă. Această adnotare va fi realizată într-o etapă ulterioară şi va urmări introducerea de informaţii suplimentare din surse variate, precum: structuri sintactice asociate contextului, coordonate geografice, legături cu baze de date de tip Wikipedia, ca în figura 4.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

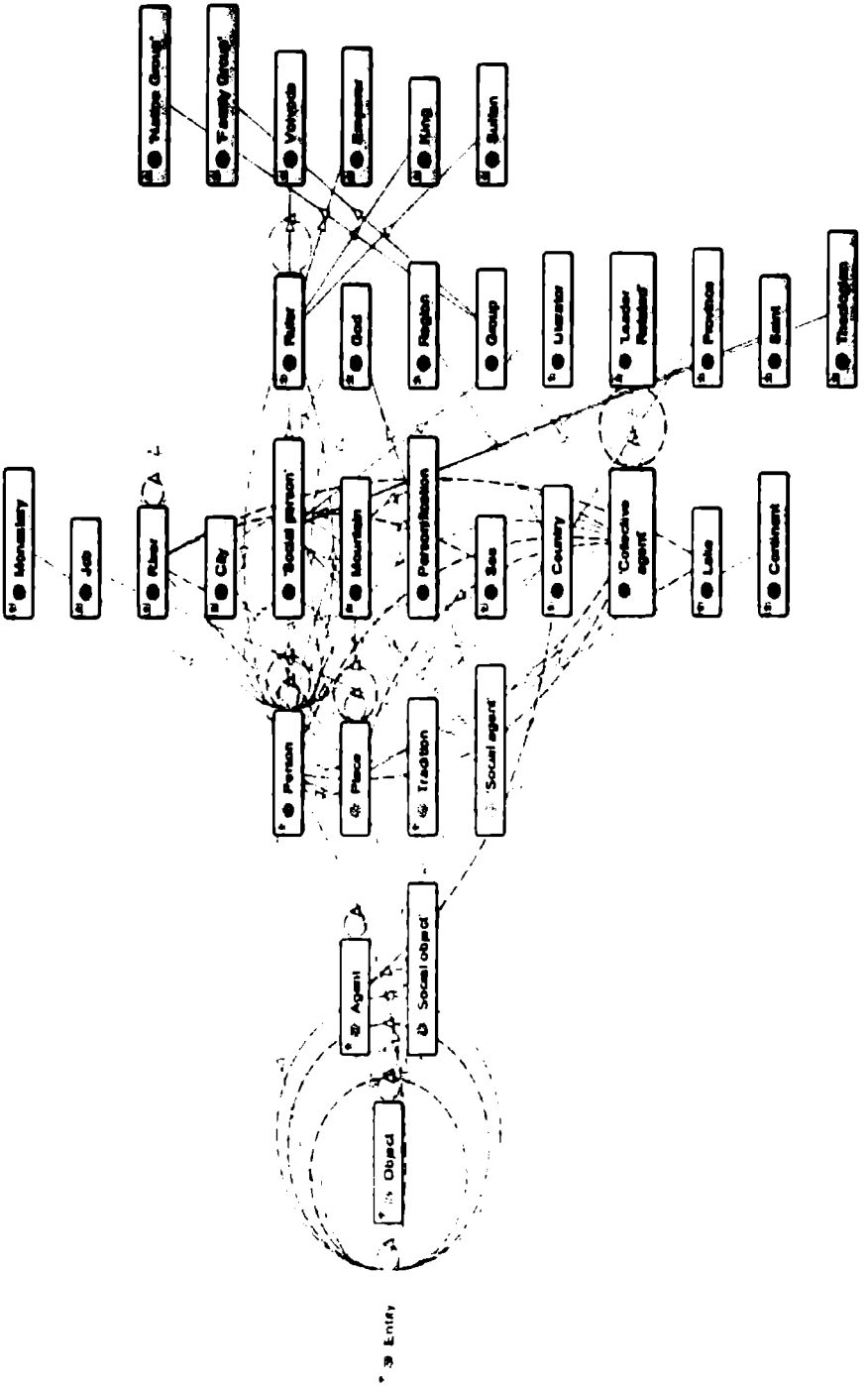

Figura 2. *Ontologie de concepte.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

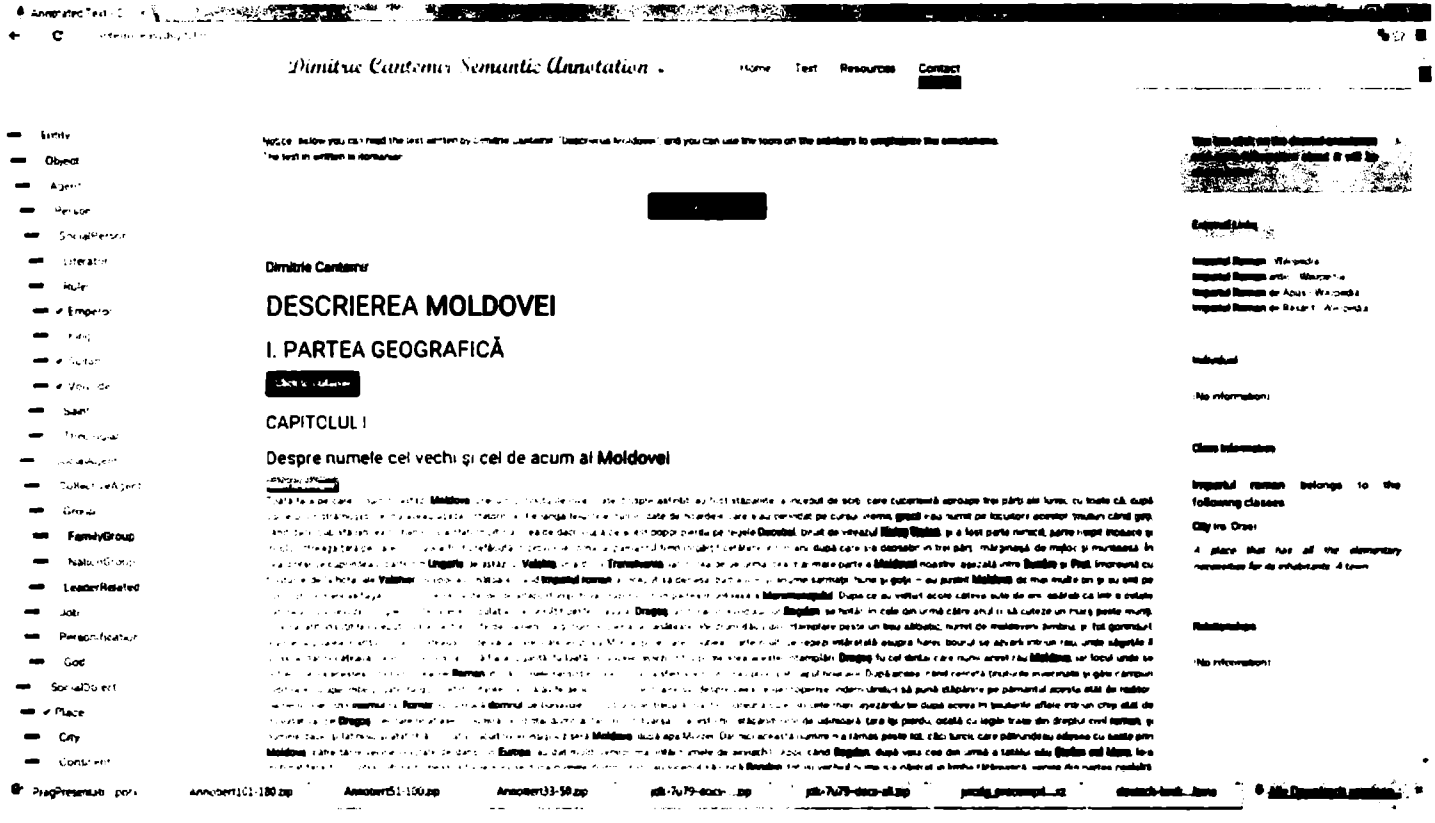

Figura 3. *Conectarea numelor proprii cu ontologii.*

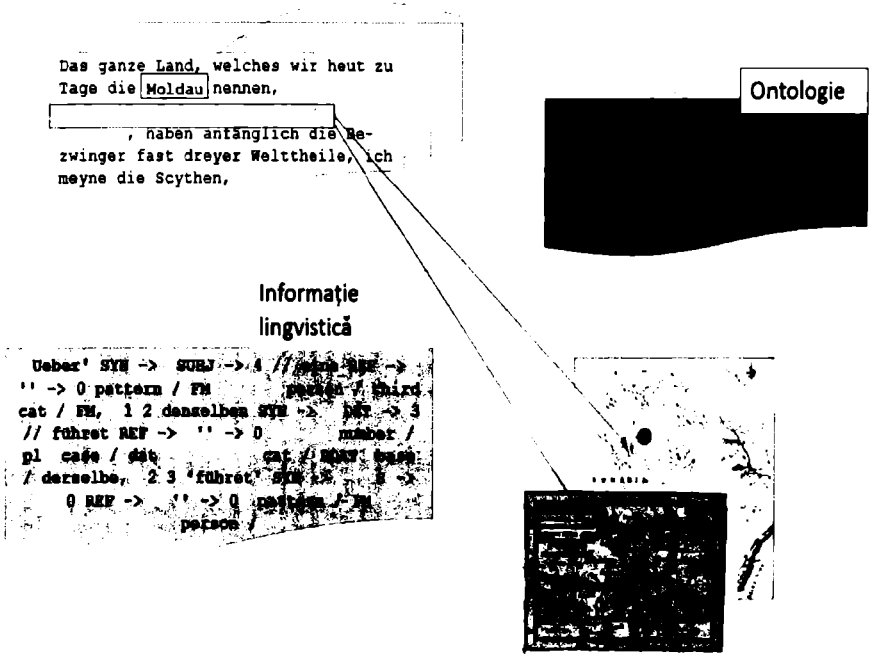

Figura 4. *Adnotare cu surse de informații multiple.*

Concluzii

În acest articol am descris un proiect în desfășurare, pe parcursul căruia se urmărește o adnotare amănunțită a textelor lui Dimitrie Cantemir, în special traducerile originale în limba germană, cu scopul de a le face mai accesibile cititorului modern. Având în vedere că traducerile au fost realizate în secolul al XVIII-lea, sunt prezente anumite elemente de ortografie, morfologie și semantică care trebuie să fie normalizate în unele cazuri sau explicate în alte cazuri. Mai mult decât atât, proiectul urmărește să pună la dispoziția utilizatorului un sistem de adnotare a incertitudinii și a surselor acestei incertitudini.

Analiza lingvistică a textului german a fost realizată de prof. dr. Walther v. Hahn, de la Universitatea din Hamburg. Determinarea automată a numelor proprii în textul în limba română a fost implementată de Alexandra Beldica de la Universitatea din București.

BIBLIOGRAFIE

Cantemir, Dimitrie, 1771: *Beschreibung der Moldau nebst dem Leben des Verfassers und eine Landkarte*, Frankfurt und Leipzig.

Cantemir, Dimitrie, 1774: *Geschichte des osmanischen Reichs nach seinem Anwachse und Abnehmen*, Hamburg.

Cantemir, Dimitrie, 1909: *Descrierea Moldovei*, Editura Librăriei Socec.

Gangemi, Aldo; Guarino, Nicola; Masolo, Claudio; Oltramari, Alessandro; Schneider, Luc, 2002: *Sweetening ontologies with DOLCE*, în *Knowledge engineering and knowledge management: Ontologies and the semantic Web*, Springer Berlin Heidelberg, p. 166–181.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ABSTRACT

Dimitrie Cantemir was one of the most prominent figures at the end of XVIIth and beginning of the XVIIIth century in the cultural space of Central Eastern Europe. His works about the history of the Ottoman Empire and the Description of Moldavia, were translated in English, German and French and remained capital works until the end of XIXth century. However nowadays, outside Romania his works are known only by specialists.

New digital technologies offer the possibility to annotate and display his texts in a much readable manner. Names of places, persons, dates can be mapped on existent databases and/or maps and linked with other knowledge bases. On such annotations complex queries are possible.

In this article we will describe an ongoing project at the University of Hamburg, aiming to realise a digital edition of the German translations of Dimitrie Cantemir's *Descriptio Moldaviae*. The digital version will be enriched with annotations so that the reader can understand the text without being familiarized with the described region.

Key-words: digital technologies, annotation, German translation *Descriptio Moldaviae*, intelligent search, text understanding.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

CONTRIBUȚII LA *BIBLIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ VECHE*

Bogdan Andriescu*

Biblioteca Națională Széchényi a fost fondată în anul 1802, ca urmare a strădaniilor depuse de contele Ferenc Széchényi. În 26 noiembrie, a fost emisă aprobarea regală de înființare a bibliotecii (Bibliotheca Szechenyiano-Regnicolaris), instituția deschizându-și porțile publicului în 20 august 1803. Contele dona prețioasa sa colecție, constând în 13 000 de cărți tipărite, peste 1200 de manuscrise, sute de hărți și piese de grafică. Un an mai târziu, la inițiativa Dietei, regele acorda bibliotecii privilegiul de a achiziționa materialele tipărite pe teritoriul țării, fiind create astfel premisele creșterii substanțiale a colecțiilor, prin achiziția constantă a publicațiilor de limbă maghiară. De altfel, anterior, contele dispusese elaborarea unui catalog al fondului de carte, publicat în anul 1799, urmat de editarea altor trei noi ediții (1800, 1803, 1807).

În primele decenii, dezvoltarea colecțiilor bibliotecii s-a realizat și ca urmare a unor importante donații, fiind de amintit în acest sens apelurile lansate de Dieta maghiară (în 1807, 1827, 1836) oamenilor de cultură, colecționarilor, pentru îmbogățirea fondurilor documentare. Prin înființarea în anul 1808 a Muzeului Național de Istorie, colecțiile treceau în gestiunea acestuia, biblioteca fiind cunoscută sub titulatura de Biblioteca Muzeului Național.

În preajma anului 1848, colecțiile bibliotecii ajungeau să numere aproximativ 100 000 de volume, îmbogățindu-se grație câtorva donații de excepție: colecțiile private ale lui Miklós Jankovich (1832), István Illésházy (1835) și István Horváth (1846). În anul 1860 a luat ființă Departamentul *Manuscrise*, reorganizarea continuând în deceniile următoare prin constituirea altor două secții: Arhivele (1882) și Periodicele (1884). Colecțiile au crescut și ca urmare a instituirii Legii Depozitului Legal Național în anul 1897, toate editurile și tipografiile fiind obligate să trimită exemplare din cărțile tipărite Bibliotecii Naționale.

După cel de-al Doilea Război Mondial, în urma reorganizării din anul 1949, Biblioteca Széchényi a fost separată de Muzeul Național Maghiar, fiind declarată oficial Bibliotecă Națională, devenind o instituție independentă a statului.

În ceea ce privește perioada interbelică, remarcăm donația din anul 1919 a avocatului de origine română Iuliu Todorescu (Gyula Todoreszku) și a soției acestuia, Aranka Horváth. Cărțile adunate de către acesta constituie cel mai

* Biblioteca Județeană Astra Sibiu.

RITL, nr. 1–4, p. 255–263, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

important grupaj de carte veche românească din Ungaria. El poate fi consultat în Colecția de carte curentă (catalogul general) și la Colecții speciale (Carte rară). (*** 1985: 5–14)

Biblioteca conservă un valoros fond de carte românească veche, repertoriul întocmit în anul 1997, numărând 212 de titluri, provenite atât din Colecțiile speciale ale instituției, cât și din Fondul general de carte. (Chindriș 1997: 215–227) În urma unei cercetări, am identificat în Fondul general de carte alte 36 de tipărituri, acestea adăugându-se repertoriului amintit anterior. De asemenea, am descoperit exemplare ale unor tipărituri deja citate (15 exemplare). Celor cinci cărți, necunoscute surselor bibliografice românești până în anul 1997, li se adaugă alte trei titluri, care au făcut obiectul unui articol (Andriescu 2013: 73–76). În prezentul studiu aducem în atenție alte șase tipărituri românești vechi, care se constituie într-un grupaj inedit (tiraje sau ediții de carte românească veche, necunoscute surselor bibliografice românești; cărți românești vechi cunoscute la nivel informațional, acestea nebeneficiind de descrieri științifice complete). Centrele tipografice în care au văzut lumina tiparului sunt: București (1), Sibiu (1), Buda (2), Cluj (2). Prezentăm cronologic descrierea bibliografică a fiecărui exemplar.

OCTOIH / [ACUM ÎNTRACESTAȘ] CHIP TĂLMĂCIT PRE / [LIMBA RUMÂNEASCĂ], SPRE ÎNȚELEGEREA DE / [OBȘTE] ȘI, TIPĂRIT. / ÎN ZILELE, DE DUMNEZEU ÎNĂLȚATEI DOM- / NIEI A PREA LUMINATULUI OBLĂDUITORIU / A TOATĂ ȚARA RUMÂNEASCĂ. / IO NICOLAE ALEXANDRU VOEVOD. / CU BLAGVENIA, ȘI CU CHIELTUIALA PREA / SFINȚITULUI MITROPOLIT AL UNGROVLAHIEI. / CHIR DANIIL. / ÎN SFÂNTA MITROPOLIE A BUCUREȘTILOR. / LA ANUL DELA HS 1730. / IARĂ DELA FACEREA LUMII 7239. De cucernicul întru preoți, Popa Stoica Iacovici Tipograful.

Cuprins:

– p. 1: Începerea cu Dumnezeu cel Sfânt al Octoihului; p. 36: Sâmbătă seara; p. 66: Sâmbătă seara; p. 198: Sâmbătă seara; p. 231: Sâmbătă seara; p. 266: Duminecă seara; p. 293: Luni seara; p. 320: Marți seara; p. 345: Miercuri seara; p. 372: Joi seara; p. 397: Vineri seara; p. 426: Troicinicile ale lui Grigorie Sinaitul, care să cântă după canonul troicinic în toate duminecile; p. 437: Începutul sveatilnelor, a voscresnelor, și stihirile samoglasnice ale celor unsprezece Evanghelii de dimineață ale Învierii. Și cântă stihirile făcute de Leon înpărat. Iară sveatilnele de fiul său Constandin înpărat; p. 463: Rugăciuni pentru ceia cesă pocăesc; p. 1: Începutul cu Dumnezeu Sfantul al slujbelor de obște cesă cântă la unul și la mulți sfinți după rânduială. Slujba de obște la un apostol; p. 10: Slujba la doi, și la mulți Apostoli; p. 31: Slujba la un mucenic; p. 41:

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Slujba la mulți mucenici; p. 51: Slujba la un arhiereu; p. 61: Slujba la mulți arhierei; p. 69: Slujba la un sfințit mucenic; p. 77: Slujba la mulți sfinți; p. 97: Slujba la mulți cuvioși; p. 107: Slujba la un covios mucenic; p. 117: Slujba la mulți covioși mucenici; p. 126: Slujba la muiare mucenică; p. 136: Slujba la doao și la multe mueri mucenițe; p. 145: Slujba la o cuvioasă muiare; p. 156: Slujba la doao și la multe cuvioase mueri; p. 155: La Utrenie canon; p. 167: Scara [...] de obște, a tuturor sfinților [...] orânduiala lor [pagină păstrată fragmentar]; p. 168: Învățături [...] pentru rânduiala [...] de obște. [pagină păstrată fragmentar].

B.R.V. II, p. 41–42, nr. 202.

Nr. inv. O.Sz.K. II. Lit. 444 c.

Paginație: 1 filă nenumerotată + 464 p. + 168 p. (p. 168 nu este numerotată, păstrându-se fragmentar).

Legătură: coperți din lemn legate în piele; cotorul legat în pânză de culoare albastră; se mai păstrează urmele cheotorilor.

Însemnări: coperta 2: Dumnezeu este Domnul; încercări de condei.

Observații: fila de titlu, păstrată fragmentar, este diferită față de cea descrisă de BRV: OCTOIH, / ACUM ÎNTRACESTAȘ CHIP TĂLMĂCIT PRE / LIMBA RUMÂNEASCĂ, SPRE ÎNȚELEGEREA DE / OBȘTE, ȘI TIPĂRIT. / FIIND ÎNCEPUT A SĂ TIPĂRI ÎN ZILELE RĂPO- / SATULUI IO NICOLAE ALEXANDRU VOEVOD. / IARĂ SFÂRȘITUL AU LUAT LA PUNEREA / PREA ÎNĂLȚATEI DOMNII, A FIULUI MĂRIEI SALE / A PREA LUMINATULUI NOSTRU DOMN, ȘI / OBLĂDUITORIU A TOATĂ ȚARA RUMÂNEASCĂ. / IO CONSTANTIN NICOLAE VOEVOD. / CU BLAGVENIA ȘI CU CHIELTUIALA PREA / SFINȚITULUI MITROPOLIT AL UNGROVLAHIEI, / CHIR DANIIL. / ÎN SFÂNTA MITROPOLIE ÎN BUCUREȘTI. / LA ANUL DELA HS 1709 (?). IARĂ DELA FACEREA LUMII 7240. (?) / DE CUCERNICUL ÎNTRU PREOȚI, POPA / STOICA IACOVICI TIPOGRAFUL; potrivit BRV, ambele datări sunt greșite, data de apariție a tipăriturii fiind anul 1731; în exemplarul de la Budapesta, în mențiunile de responsabilitate, este amintit Ioan Alexandru Voievod, în cel descris de BRV, ulterior ca dată de apariție, fiind amintit și fiul acestuia Constantin Nicolae Voievod; este cu siguranță, un alt tiraj al cărții; foaie de titlu de compoziție tipografică; fila de titlu v: stema dublă a Moldovei și a Țării Românești, cu inițialele IO (NI) AL VO; de altfel, și textul care încadrează gravura, păstrat fragmentar, este diferit de cel amintit în BRV: Buurul, corbu și crucea [...] / Darurile tale vest[...] / Buurul, Domnu Moldovei că ai foarte în [...] / Corbul a Țării [...] / Iară Crucea, pr[...] / Nicolae prea [...] / Aceasta în vea[...] / Și prea vrăjm[..]; p. 1 (II): frontispiciu cu motive vegetale stilizate; numeroase picături de ceară pe file; ștampilă ovală cu textul A.M.N. Muzeum Könyvtára pe foaia de titlu v.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ALFAVIT / PENTRU FOLOSUL ŞI PROCOPSALA SCOLE- / LOR CELOR NORMALICEŞTI A NEAMULUI / ROMÂNESC. Tipărit cu îngăduinţa celor mai mari.

Cuprins:

– p. 3: Literele cele înduplicate şi numărul şase; p. 13: VI. Învăţături deregătoreşti scurte; p. 16: VII. Cuvântări scurte. Pruncul de lucruri cercătoriu; p. 18: Pruncul cu evlavie; p. 19: Pruncul stringătoriu; p. 21: VIII. Tabella 1. Despre cunoaşterea literelor; p. 22: Tabella 2. Despre slovire; p. 24: X. Tabella 3. Despre cetire; p. 27: XI. Despre cuviosul graiu cu literele cele ili riceşti la scrisul slovelor şi a cuvintelor în limba românească sânt de a socoti doao capete care urmează; p. 28: XII. Despre accenturile ce sânt de lipsă la ortografie; p. 31: XIII Despre numeri.

Nr. inv. O.Sz.K. 821916.

Paginaţie: 31 p.

Însemnări: fila 1: Ponon Torok (?) Ianose 798; fila de gardă de la sfârşitul cărţii: Ponori Torok Ianoş; fila de gardă de la sfârşitul cărţii v: Misai Iatlo Kemok Vesul.

Ornamentaţie: fila de titlu: frontispiciu reprezentând un înger în zbor cu flori în mâini.

Observaţii: în faţa filei de titlu o anexă, în format manuscris cu textul: Alphabetum Russicum (p. 1). Informaţie. [Este reprodus alfabetul chirilic]. Fericit este bărbatul acela care au [...] dat a cunoaşte pricina lucrurilor. Ponorei [...] Cluj (?) în 16 lea [...] 1803; biblioteca din Budapesta este singura instituţie care deţine tipăritura; este colligat cu tipăriturile: Vasile Aaron, *Istoria lui Sofronim*, Sibiu, 1821, Tipografia Ioan Barth; Vasile Aaron, *Perirea a doi iubiţi*, Sibiu, 1807, Tipografia Ioan Barth şi *Ahileos Laskiro*, Sibiu, 1797, Tipografia Martin Hochmeister; potrivit filei de titlu nu sunt menţionate localitatea şi anul apariţiei; conform însemnării datate de pe fila de titlu, cartea a putut fi tipărită în anul 1798 sau ulterior; luând în considerare faptul că cele patru tipărituri fac parte dintr-un colligat (după cum am precizat, celelalte tipărituri văzând lumina tiparului la Sibiu, în Tipografia lui Ioan Barth şi Martin Hochmeister), credem că tipăritura a apărut la Sibiu; de asemenea, caracterele literelor sunt asemnătoare celor din tipăriturile sibiene de la sfârşitul secolului al XIX-lea; în descrierea cărţii realizată de cercetătorii maghiari locul şi anul de apariţie a tipăriturii sunt trecute în paranteze drepte (Blaj, 1780), fără a fi oferite explicaţii în acest sens. (Mircea 2008: 253).

ONOMASTICON / SERENISSIMI HEREDITARII PRINCIPIS REGII / ARCHI-DUCIS AUSTRIAE / ET / REGNI HUNGARIAE PALATINI / IOSEPHI / PESTHINI ANNO MDCCCV / INTER / CONCENTUS MUSICOS / LINGUIS / LATINA ET NATIONUM HUNGARIAM INCOLENTIUM / CELEBRATUM. Budae. Typis Regiae Universitatis Pesthanae.

Cuprins:

– p. 3: Index poematum Linguis: p. 5: Latina; p. 9: Hungarica; p. 13: Germanica; p. 19: Slauica; p. 31: Illiryca; p. 41: Croatica; p. 47: Valachica; p. 59: Ruthenica.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

BRV IV, p. 122, nr. 298; Chindriș, 1997, p. 228.
Nr. inv. O.Sz.K. 78483.
Paginație: 64 p. numerotate.
Legătura: coperți din carton de culoare maronie; coperta 1 este desprinsă de cotorul cărții.
Însemnări: fila de gardă v: Onomasticon archiducis Palatini Josephi celebratum Budae 1805 (in charta scriptor geluia (?) pag 64 in 4. (Mutei) (?).
Observații: foaia de titlu v. următorul text: Vox diuersa sonat; Populorum est vox tamen vna. Martialis Lib. Spect.; p. 47-57, text în limba română, caractere latine: p. 47: Oprea. Iárná fráte! áu trecut, / Intru quáream petrecut, / Au sosit si Primavárá, / Dúpa quárea vine várá. / Toamná ânche, vá sosi, / Númái de sár falosi, / Cu bine, si bunatati, / Quárii sed prelá cetati, / Si ceii din Tiérra deafára / Quum erá odineoara / Subt IOSEF cel laudát; p. 48: Ai Romei máre Imperát. / Céste pátru tempuri sînt, / Despre quáre ám sîn gând, / A vorbi cu thiene, fráte! / Cu cuvinte ásezáte. / BUCUR. / Quum graesti ácum, Fartáte! / Cu min de esthimatáte? / Nu vezi pânea, nu vezi vinul, / Nu vezi cárnea, nu vezi inul, / Quât sint de scumpite, / Si lá ne spus preti suite?; p. 49: OPREA. / Mai Fartáte! nu ásá, / Acestea sor ásezá, / Numái FRANÇISC se traésca, / Quá pre noi sene domnésca. / Se traésca SOAÇASA / MÁRIÁ THERESIA, / Cu toata CURTEA împreuna, / Ch' átunci om dá noi de buna. / BUCUR. / Tu vorbesti de Primavára, / Dár nu stii ce fáce iára,; p. 50: Grof SECENI FRENÇ cel vestit, / Qáre Tiérráu împodobit / Cu Carti bune, cu Scrisori. / De mâna, qua niste flori? / Zic: SECENI FRENÇ cel marit, / Quárele mi áu poroncit, / Quá lui IOSEF PALATHIN / Cinste sei fácem deplin. / Dreptácéiá îndraznéste, / Si deámarunt socotéste. / Ce nise cuvine noao / In Márthie zéce [...] nuao; p. 51: Despre un PRINÇ se vorbim, / Quán vorbe sene lovim? / Io socotesc ch' ár fi bine / Si de thine, si de mine, / Se lasem, de Primavára / Quate vorbim, toate áfára, / Si fiindche sîntem noi / In témpul deacum lá oi, / Cu Flueri, Thilinci, si Cimpoi, / Se laudem áméndoi / Pre IOSEF cel PREA INALTIÁT / Noao delá CERIURI dát; p. 52: A quarui STREMOSI pre noi / Pre Ardeléni din nevoi / Ne scoasera lá ticna. / Oprea / Bucure fratele méu! / Foarte mi pláce quum graesti / Si pre min' me dojenesti. / Quaci macárche sînt Pastoriu, / Prin cel de sus ájutoriu, / Toate, quáte mileái zis; p. 53: Nule pociu luá în rîs, / Ci întrádins, iubite fráte! / Zic che sînt ádeveráte, / Quaci stiu, quum sáu mântuit / De Turci cea Ardele/ nésca, / Anche si cea Ungurésca / Dinceput pânan sfersit, / Prequum in Fági ám gasit / De Mosiul Rádul crestát, / Quáre ásá neáu învatiát, / Che LEOPOLD cel dintâu; p. 54: Neáu mântuit mái întau / Prin IOSEF, CARL, și MARIA / Nisáu intarit Domniá, / Prin IOSEF ál doilea / Neamul nostru, ce robea, / S' ájunse lá slobozie. / Prin LEOPOLD ál doilea, / Quáre nu demult domnea, / Quât bine noi nám ávut / Al Ardealului tiénut? / Dára Tiérrá Ungurésca; p. 55: Au náre se povetésca? / Io Oprea ácéstea zic / Che ânche mái iást' un spic / Din Seméntiá Imperatésca / (Domnul de sus sel traésca!) / Quárele áre granunti, / Quári poruncesc sin munti, / Grauntiul cel dintâu iáste / FRANÇISC ce obladuiaste / CÁRL Hárçul povatiuéste, / IOSEF in

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Budá domnéste / Sînt si álte granuncéle; p. 56: Dár che 'n minte nám ulcéle / Toáte ále pomeni, / Nume voiu învrednici, / Ci voiu luá Fluerul, / Iá, Bucure! Cimpoiul, / Zi, Bucure! Dupa mine, / Ch' ásá tie se cuvine. / AMENDOI. / IOSEFE! Fiu, Ginere / De Imperáti, mult thinere! / Se traesti, se îmbatrânesti, / Pre noi sene stapânesti; p. 57: Pre FRATEL Tau sel iubesti, / Tiérrá seo ocârmuesti, / Se fii véste în Lumea toata, / Prequum UNCHIUL Tau odáta. / Dupa multe caruntétie / Impodobit cu bunétie / Sete fáci o Stea frumoasa / Lumii toate vederoasa; fila de titlu, ştampilă ovală cu textul: A.M.N. Muzeum Könyvtára; fila de titlu v: ştampilă dreptunghiulară cu textul: M. N. Muzeum Könyvtára II. Nyomt. Növedéknapló 1897 év 752 sz; cartea este amintită în BRV, fără a fi redat poemul; stare de conservare bună.

MORALNICE / SENTENŢII / SAU / FOLOSITOARE / PILDE, / CULESE DE / IOANN TEODOROVICI / ROMÂNESCUL PAROH ÎN PEŞTA, ŞI A PREACINSTI- / TULUI EPARHIALNIC CONSTITORIUM DIN BU- / DA ASSESOR. CU CHELTUIALA / DOMNILOR / D. NAUM DERRA. IOANN BARATI. STERIO VI- / TALI. NAUM, ŞI CONSTANTIN ARGHIRII. STERIO / ZISI. CONSTANTIN ALEXOVICI. ATANASIE GRA- / BOVSCHI ŞI STEFAN TERGACICA / ROMÂNI CETĂŢENI ŞI NEGOŢITORI ÎN PEŞTA. La Buda. În Crăiasca Tipografie a Univer: Ungureşti 1813.

Cuprins:

– p. 3: Iubiţilor cetitori!; p. 7: Intrarea; p. 10: Partea întâiu. Întâia despăţire. Detorinţele omului ca a unei fiinţe singură fiitoare, fară combinare cu soţietatea. Cap. I. Socotinţa; p. 11: Cap. II. Bunacuviinţă; p. 13: Cap. al III-lea. Sârguinţa; p. 15: Cap. IV. Râvna; p. 17: Cap. V. Buna pricepere; p. 19: Cap. VI. Bărbăţia; p. 21: Cap. VII. Îndestularea; p. 23: Cap. VIII. Cumpătul vieţii; p. 27: A doao despărţire. Patimile. Cap. I. Nădejdea, şi frica; p. 29: Cap. II. Bucuria, şi întristarea; p. 31: Cap. III. Mânia; p. 33: Cap. IV. Mila; p. 35: Cap. V. Pofta şi iubirea; p. 37: A treia despărţire. Partea muerească; p. 41: A patra despăţire. Rudenia, sau naturalnica nemutenie. Cap. I. Bărbatul; p. 43: Cap. II. Tatăl; p. 45: Cap. III. Fiiul; p. 46: Cap. IV. Fraţii; p. 48: A cincea despăţire. Înainte privire, sau deschilinirea întră oameni după întâmplare. Cap. I. Înţelegătorii şi neştiutorii; p. 50: Cap. II. Avuţii şi Oarfenii (săracii); p. 52: Cap. III. Stăpânii şi slugile; p. 54: Cap. IV. Stăpânirea domnească, şi supuşii; p. 57: A şasea despăţire. Detorinţele soţietăţii. Cap. I. Facerea de bine; p. 58: Cap. II. Direptatea; p. 60: Cap. III. Îndurarea; p. 61: Cap. IV. Mulţemirea; p. 62: Cap. V. Adevărul; p. 65: A şaptea despărţire. Dumnezeiasca lege; p. 70: Partea a doao. Întâia despărţire. Omul. Cap. I. Pentru forma şi alcătuirea omului; p. 72: Cap. II. Pentru întrebuinţarea simţirilor; p. 75: Cap. III. Sufletul omului, începătura şi însuşirile lui; p. 79: Cap. IV. Pentru vremelnica curgere şi folosul vieţii omeneşti; p. 86: A doao despărţire. Omul după

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ale lui neputințe, și după lucrările acelora socotindul. Cap. I. Deșertăciunea; p. 90: Cap. II. Nestatornicia; p. 95: Cap. III. Slăbiciunea; p. 98: Cap. IV. Ticăloșia; p. 102: Cap. V. Pentru judecată; p. 107: Cap. VI. Nelucirea; p. 113: A treia despărțire. Despre aplecările fiește cărui om, care și lui și altora spre vătămare sânt. Cap. I. Iubirea de argint; p. 117: Cap. II. Răsipirea; p. 119: Cap. III. Izbânda.

BRV III, p. 82–83, nr. 834; Poenaru, p. 282, nr. 834.
Nr. inv. O.Sz.K. Mor. 5568 eo.
Paginație: 124 p. + 1 filă nenumerotată.
Greșeli de paginație: p. 52 e numerotată 42; p. 53 e numerotată 43 (nemenționate de BRV).
Legătură: carton recent de culoare neagră.
Însemnări: fila de titlu: Moralnice sentenții Teodorovici.
Observații: între p. 112 și 113 se repetă foaia de titlu, exceptându-i pe cei care au finanțat tipărirea cărții: MORALNICE / SENTENȚII / SAU / FOLOSITOARE / PILDE, / CULESE DE / IOANN TEODOROVICI / ROMÂNESCUL PAROH ÎN PEȘTA, ȘI A PREACINSTI- / TULUI EPARHIALNIC CONSTITORIUM DIN BU- / DA ASSESOR. La Buda. În Crăiasca Tipografie a Univer: Ungurești 1813; credem că poate aparține unui alt tiraj, anterior celui amintit mai sus; stare de conservare foarte bună.

DICTIONES DUAE. / QUARUM PRIOREM / DIE 21-A FEBRUARII 1817, DUM AD SUPPLENDAM JURIS PA- / TRII AC CRIMINALIS IN LYCEO REGIO CLAUDIOPOLITANO / PER INTERVENTAM MEDIO TEMPORE MORTEM / SPECTABILIS AC CLARISSIMI DOMINI, / JOANNIS BAPTISTAE WINKLER / IN VACANTIAM RECIDENTEM CATHEDRAM / ADMOVERETUR; POSTERIOREM VERO / DIE 3-A AUGUSTI EJUSDEM ANNI TERMINATIS PRAELECTIONIBUS, / JURIS UTRIUSQUE ANNI AUDITORIBUS / LADISLAU VAJDA, DE SÓÓS-MEZÓ / GUBERNIALIS REGESTRANS, ET JURIS PATRII AC / CRIMINALIS SUPPLENS PROFESSOR / DIXIT, / ET / PIIS, IN MAGISTRUM, SUOSQUE COLLEGAS ANIMUS C.C. JOSEPHI / ET FRANCISCI, DE BETHLEN, HUJUS PRIMUM, ILLIUS VERO / SECUNDUM IN ANNUM JURIUM AUDITORUM / PROELO SUBMITI CURAVIT. Claudiopoli. Typis Lycei Regii 1817.

Cuprins:
– fila 3: Charissimi Auditores!
B.R.V. III, p. 196, nr. 956.
Nr. inv. O.Sz.K., 291523.
Paginație: 9 file nenumerotate.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Legătura: coperți recente din hârtie de culoare albastră.

Observații: textul filei de titlu este diferit comparativ cu cel descris în BRV (în exemplarul descris de BRV nu există mențiuni de responsabilitate): DICTIONES DUAE, QUARUM PRIOREM DIE 21-A FEBRUARIII 1817 DUM AD SUPPLENDAM JURIS PATRII AC CRIM. IN LYCEO CLAUDIOP. PER INTERVENTAM MEDIO TEMPORE MORTEM D-NI JOANNIS BAPT. WINKLER IN VACANTAM RECIDENTEM CATHEDRAM ADMOVERETUR; POSTERIOREM VERO DIE 3-A AUGUSTI EJUSDEM ANNI TERMINATIS PRAELECTIONIBUS L. V. DE S. DIXIT. CLAUDIOPOLI 1817. TYP. LYCEI REGII; fila de titlu v. următorul text: Imprimatur Claudiopoli Die 9-na Octobris a. 1817. Stephanus Halmágyi de Étfalva Secretar in Transylvania Gubernialis Actual. Intimus m. p.; exemplarul identificat la biblioteca din Budapesta poate fi un alt tiraj, ulterior celui cunoscut; fila de titlu: ștampilă rotundă cu textul: A [...] Könyvtari Kozpont [...] Nem Adhato [...]; ștampilă ovală cu textul: A Vagi Kegyes Tanitore[...] 13 sza[...] 119 Hazi könyv(tara) pe fila de titlu; stare de conservare foarte bună.

DICTIONES / QUINQUE / QUAS / IN AUDITORIU FACULTATIS JURIDICAE / LYCAEI REGII CLAUDIOPOLITANI / DIVERSIS OCCASIONIBUS / AUDITORIBUS SUIS / DIXIT / LADISLAU VAJDA DE SOOZMEZÖ / ACTUALIS CONCIPISTA GUBERNIALIS JURATUS FORI UTRIUSQUE / PER MAGNUM TRANSYLVANIAE PRINCIPATUM, PARTESQUE / EIDEM REAPPLICATAS ADVOCATUS, INCLYTI COMITATUS / SZOLNOK INTERIORIS TABULAE JUDICIARIAE ASSESOR, ET / JURIS PATRII, ET CRIMINA [...] STYLI JURIDICI SUP- / PLENS PROFESSOR. Magno-Varadini, Typis Joannis Tichy 23.

Cuprins:

– p. 1: Dictio I. Quae cum aditu Cathedrae Juris Patrii die 21. Februari 1817. in Juris Auditorio praesente Admodum Reverendo, et Eximio Patre Alexio Szabo e Scholis Piis Physicae Professore, et hoc tempore Lycei Prodirectore, ac Introductore Comunissario, dicta est; p. 4: Dictio II. Die 3-tia Augusti 1817. habita, monita Divi Protoregis ad S. Ducem Emericum Decretorum Libro 1 o data, Juris Auditoribus, comprimis cursui litterario sinem imponentibus, aplicita continens; p. 17: Dictio III. Die 2-a Augusti 1818 dicta, exordio adjunctis temporis petito, monita e definitione justitiae tripartiti prologiali titulo 2- o contenta, desumpta exhibens; p. 32: Dictio IV. Anno 1819 die 5. Augusti dicta, exordio ab utilitate societatis civilis deprompto. Monita e definitione legis prologialis tit. 6 3. explanata, deducta continet; p. 42: Dictio V. Die 20-a Augusti 1820 habita, exordio, a rationibus, quae gentes ad ineundas civiles societates compulerunt, sumpto. Virtutem veram sequendam commendat, atque ad hanc ducentia media, Domini timorem, -otii fugam, -verecundiam, -sinceritatem, -mansvetudinem, -et misericordiam proponit.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

B.R.V. III, p. 430, nr. 1194.
Nr. inv. O.Sz.K. 205251.
Paginație: 55 p.
Greșeli de numerotare: p. 48 e numerotată 36.
Legătura: lipsesc coperțile; se află în folie de protecție.
Însemnări: fila de titlu v: Petri Anderkonu.
Observații: titlul foii de titlu este diferit față de cel redat în BRV (unde nu sunt amintite mențiunile de responsabilitate): DICTIONES QUINQUE QUAS IN AUDITORIO JURIDICAE LYCEI REGII CLAUDIOPOLITANI DIVERSIS OCCASIONIBUS AUDITORIBUS SUIS DIXIT. MAGNO-VARADINI 1823. TYP. JOAN. TICHY; exemplarul identificat la biblioteca din Budapesta poate aparține unui alt tiraj, ulterior celui cunoscut; față de cel menționat de BRV, exemplarul de la Budapesta face referiri în foaia de titlu asupra unor mențiuni de responsabilitate; fila de titlu v: ștampilă dreptunghiulară parțial lizibilă cu textul: M. N. Muzeum Könyvtara Nyomata [...] 1895 ev 668 [...]; fila de titlu v: ștampilă ovală cu textul: A.M.N. Muzeum Könyvtara; pe verso-ul filei de titlu, textul: Imprimatur, M. Varadini die 12-a Junii 1823. Ladislau Gedeon, m. p. Reg. Distr. Libr. Revisor; stare de conservare bună.

BIBLIOGRAFIE

.*. 1985, *The National Széchényi Library*. Budapesta.
Andriescu, Bogdan, 2013: *Carte românească veche în Biblioteca Națională Széchényi Budapesta-repertoriu*, în „Transilvania", Sibiu, 9, p. 73–76.
Bianu, Ioan.; Hodoș, Nerva, 1905: *Bibliografia românească veche. 1508–1830*, tomul II, *1716–1808*, București, Editiunea Academiei Române (BRV).
Bianu Ioan.; Hodoș, Nerva, 1905: *Bibliografia românească veche. 1508–1830*, tomul III, *1809–1830*, București, Editiunea Academiei Române (BRV).
Bianu, Ioan; Simonescu, Dan, 1905: *Bibliografia românească veche. 1508–1830*, tomul IV: *Adăogiri și îndreptări*, București, Editiunea Academiei Române (BRV).
Chindriș, Ioan 1997: *Cartea românească veche la Budapesta* (I), în „Acta Musei Napocensis. Istorie", Cluj-Napoca, anul XXXIII/2, p. 215–229.
Mircea, Gabriela, 2008: *Tipografia din Blaj în anii 1747–1830*, Alba Iulia, Editura Altip.
Poenaru, Daniela, 1973: *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște.

ABSTRACT

Széchényi National Library of Budapest preserves a valuable collection of old Romanian books, counting a number of 248 titles, both from the Special Collections of the institution, as well as from the General Book Collection. This article brings to the foreground a number of 6 titles, a part of them unknown to the Romanian bibliographic sources.

Key-words: library, public library in Hungary, old Romanian book, orthodox religious book.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ASPECTE ALE PARADIGMEI CULTURALE A SECOLULUI AL XVIII-LEA: INTERDICȚIA *ÎNTRU* SURPAREA SUPERSTIȚIEI NORODULUI

Laura Bădescu*

„Unde e sărăcia Românului mai mare
acolo e și cel mai mare întunerec al minții!"[1]

G. Coșbuc

Este cunoscută varietatea și bogăția superstițiilor practicate de români, iar acest fapt se vădește până astăzi în chiar delimitările terminologice menite a le asimila unui domeniu de studiu: „Din acest punct de vedere, termenul *superstiție*, folosit adesea cu multă ușurință în folcloristică sau etnologie, dar și în domeniul istoriei, sociologiei sau teologiei, se poate spune că a creat probleme celor care au încercat să descopere «sisteme culturale» cu identitate marcată, să definească particularitățile de mentalitate și chiar să plaseze, subiectiv, dacă nu abuziv, unele modele culturale în categoria numită, impropriu «primitivă»"[2].

Fără să ne propunem să inventariem sensurile termenului sau mulțimea categorială în care putem include și diviza superstițiile, reținem ca profitabilă pentru prezentul text doar componenta religioasă pe care etimonul latin l-ar fi avut: „*Superstitio, -onis*, desemna un obicei religios de prisos, necerut de ritual, dar și cult, religie, artă de a ghici viitorul"[3].

Rămânem atenți doar la acțiunea de combatere a superstițiilor, acțiune care se leagă de primele forme de cenzură instituită la noi de către Biserică, ca de altfel și în alte culturi europene. Se cunoaște faptul că, în țările catolice[4], cenzura religioasă a

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române.

[1] G. Coșbuc, *Superstițiunile păgubitoare ale poporului nostru. Descântecul și leacurile bătrânești, duhurile necurate, vrăji și farmece, sărbători fără de rost*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1909, p. 83.

[2] Sabina Ispas, *Superstiția, o altă necunoscută*, în *Rosturi și moravuri de odinioară*, București, Editura Etnologică, 2012, p. 218.

[3] *Ibidem*.

[4] Cu privire la aceste liste de cărți interzise, se cuvine să precizăm circulația târzie a lor în spațiul românesc. Această primă formă de cenzură era în secolul al XVI-lea deosebit de răspândită în Europa occidentală. Ca un exemplu venit din cealaltă margine a romanității, în Portugalia primul document ce atestă începutul cenzurii preventive a fost datat 18 august 1451. Deși în acest document D. Afonso al V-lea era cel care recomanda arderea cărților mincinoase sau eretice, totuși istoricii portughezi sunt de părere că cenzura episcopală a fost prima pusă în practică și doar după aceasta a

RITL, nr. 1–4, p. 265–274, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

avut la origine celebrul *Index librorum prohibitorum*, opus ajuns şi în Transilvania. În ţările ortodoxe, cenzura religioasă s-a dezvoltat pe baza *Indexului slav*, apărut la Moscova în 1646.

La noi, se cunosc până astăzi trei indici copiaţi în secolul al XVII-lea ce conţin cărţi interzise de Biserică: primul se află inclus în *Păucenie dela Voivozi* (filele 181–183) sub titlul *Cuvântul de învăţătură despre cărţile bune şi cărţile rele sau eretice.* Al doilea indice de cărţi interzise se găseşte pe filele de la sfârşitul unui *Nomocanon* slavon (ms. sl. 461 BAR) sub titlul în slavona de redacţie răsăriteană[5]: *„Cuvânt din pravila sfinţilor părinţi despre cărţile care se cuvine să le citim şi să le învăţăm şi despre cele pe care nu trebuie să le învăţăm, nici să le citim"*. Al treilea indice de cărţi prohibite prins în ms. BAR 1570 conţine *Cărţile ceale minciunoase pre care nu se cade a le ţinea şi a le citi direpţ-credincioşii hristiani* – f. 8v.a/15–9rb/2[6].

Cercetătorii au stabilit că prin raportare la cele 3 liste de cărţi interzise copiate în secolul al XVII-lea, pe teritoriul românesc au circulat doar 15 scrieri cărora li se mai pot adăuga încă 4 cunoscute la noi exclusiv pe baza versiunilor slavone[7].

Faptul acesta a fost socotit drept o dovadă a instituirii unei cenzuri eclesiastice în Ţara Românească şi Moldova, cu atât mai mult cu cât majoritatea copiilor cărţilor interzise proveneau din Transilvania.

Acestui cadru i se opune cel desfăşurat în secolul al XVIII-lea, când cărţile *ereticeşti* se răspândesc şi sunt copiate/ tipărite nu doar în Ardeal, ci şi în Ţările Româneşti, fapt pus pe seama lipsei unei politici a Bisericii noastre „de a combate constant şi cu fermitate producţiile literare apocrife"[8].

---

intrat în acţiune cenzura regală într-o arie mai largă. Vezi Artur Moreira de Sa, *Indices dos livros proibidos em Portugal no seculo XVI*. Lisboa, Instituto Nacional de Investigação cientifica, 1983, p. 9. Referitor la primul indice de cărţi interzise, în Portugalia acesta ar fi apărut sub semnătura Cardeal Infante D. Henrique, la 28 oct. 1547 (vezi Raul Rego, *Os Índices Expurgatórios e a Cultura Portuguesa*, Instituto de Cultura e Lingua Portuguesa, Ministerio da Educação e das Universidades, Lisboa, 1982).

[5] Alexandru Mareş, *Consideraţii pe marginea indicelor de cărţi oprite din secolul al XVII-lea*, în *Cărţi populare din secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea. Contribuţii filologice*. Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Bucureşti, 2006, p. 222–265, p. 231.

[6] *Ibidem*, p. 233–234.

[7] *Ibidem*, p. 248–249: „Dintre cărţile interzise înregistrate de aceste indice în spaţiul românesc din secolul al XVII-lea au circulat relativ puţine: 2 prin raportare la indicele transcris de popa Vasilie (*Gromovnicul şi Rojdalnicul*), respectiv 13 prin raportare la cele două indice din Ţara Românească (*Apocrifele despre Adam, Învăţătura despre vremea de apoi a proorocului Isaia, Apocalipsul lui Pavel, Apocalipsul lui Ioan, Apocalipsul Maicii Domnului, Epistola duminicii, Lemnul crucii, Disputa lui Isus cu diavolul, Rugăciunea pentru scoaterea dracului din apă, Gromovnicul, Viaţa Sfântului Vasile cel Nou, Întrebări şi răspunsuri atribuite sfinţilor Vasile cel Mare, Grigore Bogoslovul şi Ioan Gură-de-Aur, Prorocirea lui Metodie, arhiepiscopul de Patara*. Numărul acestor scrieri creşte cu încă 4 piese, dacă luăm în calcul şi acele scrieri oprite cunoscute românilor exclusiv pe baza versiunilor slavone: *Cartea secretă a lui Enoh, Povestea despre plânsul proorocului Ieremia pentru Ierusalim, Solomon şi soţia sa, Viaţa lui Andrei cel Nebun pentru Hristos*".

[8] Al. Mareş, *op. cit.*, p. 250–251: „Ar fi hazardat să credem că prezenţa acestor indice [...] a putut stopa traducerea şi copierea cărţilor apocrife şi a celor de prevestire [...] Faptul că majoritatea copiilor de apocrife şi cărţi de prevestire este de proveniență ardelenească ar putea fi interpretat ca o mărturie a existenţei unei cenzuri instituite de Biserica Ortodoxă în Ţara Românească şi Moldova.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Ca o paranteză, amintim că în Transilvania, în perioada absolutismului luminat din secolul al XVIII-lea (de pe vremea lui Iosif al II-lea) s-a reformat sistemul cenzurii, instaurându-se instituția centralizată care, în 1781, a redus titlurile interzise de la 5000 la 900. În Moldova și Valahia, cam tot pe atunci se înregistrează primele forme de cenzură a cărților bisericești, pe vremea domnitorilor Mihai Suțu (1784) și Al. Moruzi (1795).

Observăm că dincolo de aceste forme de cenzură cu impact oarecum limitat (ne referim la listele de cărții interzise), Biserica Ortodoxă a sancționat superstițiile pe baza unui sistem juridic ce beneficia de corpusuri de legi[9] (amintim *Pravila* lui Coresi, *Pravila de la Govora* (1640–1641), *Șeapte taine a Besearecii* (1645), *Cartea românească de învățătură* (1646), *Îndreptarea legii* (1652)) adesea întărite prin acte solemne[10] și consemnate în acte de tip *dispozitiv*[11], respectiv de tip *probatoriu*. Difuzarea acestor sancțiuni o găsim în literatura de amvon, iar aici reprezentativă rămâne *Începătură și învățătură pentru ispovedanie*, unde aflăm că, după canoanele sfinte, pedeapsa cititorului în stele și a celui care face farmece ș.a. este ca pentru ucigași, 20 de ani, iar a celui care vrea să-și afle soarta aruncând în bobi și în cărbuni, purtând cu sine advare (baiere) sau legături este de 6 ani[12]. În Transilvania, sistemul juridic, după modelul occidental, a fost extrem de represiv

---

O asemenea explicație întemeiată pe absența aproape totală a cărților interzise în cele două state românești nu trebuie absolutizată. [...] Pe de altă parte, împrejurarea că în secolul al XVIII-lea și în Țara Românească și în Moldova numărul cărților interzise se va înmulți constituie cea mai bună dovadă că nu se poate vorbi despre o politică a Bisericii noastre de a combate constant și cu fermitate producțiile literare apocrife".

[9] În *Îndreptarea legii* (1652), glava 328 spune: „de vor socoti zioa în carea se-au născut bună iaste ori rea, aceia să se canonească ani 5."

[10] O anaforă a mitropolitului Grigore (1776); vezi V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, II, 1892, p. 145.

[11] Condițiile date de Ioan Kemény la 28 Martie 1650 și de Susana Lorantffi, văduva lui Gh. Rakoczy I, pentru preoții români din Țara Făgărașului: „Va părăsi atât dânsul, precum va îndemna și pe alții să părăsească mulțimea de superstiții obicinuite la dânșii mai nainte în orice mod. Tainele nu le va administra și nu va permite nici altora să le administreze decât așa cum e scris în Sfânta Scriptură [...] neadmițând nicio superstiție". Condițiile acestea au fost publicate de Pokoly Jozsef în *Magyar Protestans Egyhdztootdneti adattar*, Budapest, 1910, p. 110–112, în Ioan Lupaș, *Principele ardelean Acațiu Barcsai și mitropolitul Sava Brancovici. 1658–1661*, în „Analele Academiei Române", Memoriile Secțiunii Istorice, tomul XXXV, 1912–1913, p. 580.

[12] Antim Ivireanul, *Opere*, București, Editura Minerva, 1972, p. 235–236, 359: „Spune-mi, fiiule, au doară ești cititoriu de stele, au faci farmece? Sau ai vărsat ceară sau plumbu? Au doară ai adus în casa ta fărmecătoare, de te-au isbăvit de farmece? Au doară le face tu însuți sau le-ai făcut vreodată? Sau ai făcut farmece spre stricăciunea cuiva? Au doară legi dobitoacele, ca să nu le mănânce lupii? [...] Au doară ai legat pre bărbat cu fămee? Au altă legătură pentru vreo boală? Au porți niscari baere au erbi? Și de să va afla cum că au făcut el de acestia sau îi va fi făcut lui alții, unul ca acela să canonește 6 ani, precum iaste porunca sfintelor canoane. Iar meșterul acela carele face acest feliu de lucrare să canonisește ca un ucigaș, adecă ani 20, precum poruncește marele Vasilie": „Afară dintr-aceste porunci să întrebe duhovnicul pre cel ce să ispoveduiaște și alte ale lui păcate [...] au de au făcut farmece sau au aruncat în bobi și în cărbuni, sau au pus pre alții să le facă, sau crede farmecile, sau de poartă pre sine advare (baere) sau face legături și alte lucruri diavolești...".

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

cu cei care se ocupau cu practicile magico-religioase. Dovada o constituie dezbaterile succesive din cadrul Dietei purtate în feb. 1614, mai 1619, oct. 1685[13].

Dincolo de aceste forme de sancţiune ce au angrenat sistemul autoritar al Bisericii, se cuvine amintită existenţa unor iniţiative culturale concretizate prin traduceri. Remarcabilă rămâne traducerea omiliei Sf. Ioan Chrisostom, *Pentru mincinoşii prooroci şi cei fără de Dumnezeu eretici* de către Radu Greceanu (*Mărgăritare*, 1691)[14]. Însemnările marginale aflate pe vechile cărţi[15] arată, sub puţinătatea slovelor, constanţa oprobiului cunoscătorilor de carte.

În ceea ce priveşte combaterea superstiţiilor în secolul al XVII-lea, observăm raritatea intervenţiilor puterii domneşti în Ţările Române. În fapt, doar dimensiunea culturală a superstiţiilor se poate lega de reprezentanţii de seamă ai societăţii civile.

Una dintre puţinele relatări consistente cu privire la răspândirea superstiţiilor o găsim la Dimitrie Cantemir. În *Descrierea Moldovei* (în capitolul *Despre religia moldovenilor*), Principele deplânge aplecarea spre eres a norodului „pe care o învăţătură mai aleasă nu l-a luminat încă". În acelaşi timp, în Ţara Românească, Constantin Brâncoveanu, constant cititor al calendarelor traduse din diferite limbi la cererea lui, observă şi notează pe marginea lor: „Au minţit", „Iar au minţit. Că vremea este bună!" Este aceasta una dintre primele forme relativ discrete ale criticismului manifestat prin însemnările personale[16].

Observăm că până după prima jumătate a secolului al XVIII-lea, iniţiativele de combatere a superstiţiilor au venit cu precădere din partea reprezentanţilor Bisericii, fără a avea însă un impact major asupra practicilor răspândite pe teritoriul Ţărilor Româneşti.

Abia în a doua jumătate a *veacului de mijloc*, *surparea* superstiţiilor norodului capătă forme drastice, manifestate în prelungirea ideilor Luminilor, îndeosebi în Transilvania. (Faptul că prima atestare a termenului, în uz până astăzi, o aflăm în scrierile iluminiştilor transilvăneni[17] poate fi receptat ca o dovadă a maturizării noţiunii.)

---

[13] Ioan Pop-Curşeu, *Magie şi vrăjitorie în cultura română*, p. 66.

[14] Vezi M. Gaster, *Literatura populară română*, Bucureşti, Editura Minerva, 1983, p. 327, traducerea omiliei Sf. Ioan Chrisostom *Pentru mincinoşii prooroci şi cei fără de Dumnezeu eretici* de către Radu Greceanu (*Mărgăritare*, 1691): „Că ce creştini sânt aceia cari păzesc basme jidoveşti şi elineşti, şI ursitorile şi vrăjile şi astrologhielele şi fărmăcătoriele, şi advarele şi obriciri de zile, şi de luni şi de ani, şi trepetnice şi cuviruri şi glasuri de păsări şi ceia ce aprind lumini la fântâni şi să scaldă, şi ceia ce păzesc întâmpinările şi ceia ce mănâncă jărtvele bozilor şi sânge sugrumat şi mâncat de hiară şi mortăciune".

[15] Adrian Marino, *Libertate şi cenzură*, Iaşi, Editura Polirom, 2005, p. 76: „într-un Sinopsis (1757) «credinţa în visuri, farmece şi vrăji este lucru diavolesc»" (apud Justinian Dalea, *Scrieri amuletice împotriva superstiţiilor în Biserica Ortodoxă Română*, în „Studii teologice", s. II, XV, 7–8, sept.–oct., 1963, p. 468).

[16] *Ibidem*, p. 116.

[17] *Ibidem*, p. 76: „Apare, în sfârşit, şi termenul specific vocabularului Luminilor: *superstiţia*. El fusese anterior folosit de Eraclide Despotul în legătură cu credulitatea preoţilor, care cultivă «ceremonii deşarte»".

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Observăm că acum acțiunea de combatere vine cu precădere din mediul laic. Dovadă stau numeroasele decrete și ordonanțe[18], acte dispozitive și probatorii[19] emise în această perioadă. Amintim doar două acte oficiale: un decret din 1772 al împărătesei Maria Tereza, adresat guvernului Marelui Principat al Transilvaniei care prevedea confiscarea calendarelor în „limba valahică" tipărite la Bulgarseg (Șcheii Brașovului), căci ele îndemnau poporul la superstiții[20], respectiv un altul, dat de Iosif al II-lea în 23 oct. 1784, publicat prin guberniul Transilvaniei, prin care se poruncește preoților români să combată obiceiurile și superstițiile despre strigoi și moroaie[21].

Peste munți, în aceeași perioadă, reprezentative rămân hrisoavele domnești date de M. Șuțu[22] (1 aprilie 1785), prin care era combătută credința în strigoi, în vârcolaci, ideea nebunească a arderii cadavrelor etc.

Formele personale (publice sau private) de combatere a superstițiilor se înmulțesc în mod considerabil, ca reflex al sporirii obiceiurilor magico-religioase practicate acum de indivizi specializați (păscălarii), cunoscători ai unei literaturi astrologice și de prevestire în plină expansiune. De altfel, apariția calendarelor lui

---

[18] O altă ordonanță circulară adresată preoților români în limba română, în oct. 1787, dată de contele Kristofor Nicky, președintele Consiliului de locotenență maghiar, consemnează înmulțirea superțiților prin intermediul păscălarilor itineranți care străbăteau satele și orașele Transilvaniei: „Pentru aceea, Bine Cucernicia Ta, ca sub orânduiții preoți parohielnici toată grija și socoteală să dai. Mai puțină slobozenie să nu se dia. Ci dacă prin sate, orașe a umbla și de la oameni cu fățărnicie bani a strânge să vor afla, să se oprească deîndată sau Mie sau Judecății Mirenești să se descopere". Al Ofrim, *Cheia și Psaltirea: imaginarul cărții în cultura tradițională românească*, Pitești, București, Brașov, Editura Paralela 45, 2001, p. 300.

[19] Adrian Marino, *op. cit.*, p. 122–123, respectiv Iuliu Tuducescu, *Comoara. Un act de superstiție anchetat și judecat în anul 1796* în „Revista arhivelor", I, 1924–1925, 1–3, p. 55–60: „În 1796, este anchetat și sancționat un alt act de superstiție, legat de o pretinsă comoară. Prin astfel de măsuri oficiale, slabul prestigiu al Bisericii era mult lăsat în urmă".

[20] Al. Ofrim, *op. cit.*, p. 300.

[21] Aurel Răduțiu, Ladislau Gyémánt, *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română, 1701–1847*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 118.

[22] V. A. Urechia, *Istoria românilor*, I, p. 401–402: „la Mehedinți, s-au întâmplatu de au muritu câțiva oameni de peri-pleumonie, și oamenii au intratu într-o părere, cum că ar fi eșitu strigoi și dintr-acesta ar fi murit, după care părere a lor au pus și au desgropatu pe unii, arzând și trupurile lor dându-le pe apă. De care lucru ne-am mirat Domnia mea, de ce să îngăduesci, d-ta, cât și Ispravnicii, pe locuitori a ave acest fel de idee nebunească și cum să se cuteze la o faptă ca aceasta, care este și împotriva legei și vinovat de pedeapsă cel ce o urmează. Acum fără a ne însciința, nici d-ta, nici Ispravnicii, înțelesem, că și la Dolj s-a auzit de una ca aceasta: pentru care iată că scriem d-tale, să aibi a scoate pe oameni din această idee și să-i faci să înțeleagă, că aceasta este o părere nebunească și să nu mai cuteze la fapte de acestea, căci cel ce va îndrăsni, va cădea în pedeapsa acea ce este orânduită după pravilă la săpătorii de mormânturi: de care iată scriem și deosebit cărțile Domniei mele, către Ispravnicii județelor, așijderea și P. S.S. Păr. Episcopu de Râmnic a scris cărțile S. S. către protopopi și preoți, să dea norodului învățătură, care cele ce vei primi, d-ta, să ai a le trămite la fieșcare județ, și fiindcă se află și de una dată și de doctorul Craiovei aci, i-se dete porunca Domniei mele, ca să se scoale să vie acolo, ca să caute să vadă, ce este patima aceasta și de va fi cu trebuință să meargă și la Mehedinți, să vază și să avem Domnia mea însciințare cu pliroforie pe larg de patima aceasta", 1785, aprilie 16 (M. Șuțu).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Petcu Şoanul din 1731 indică predilecţia pentru o astfel de lectură şi în rândul elitelor. Consemnarea faptului că aceste tipărituri au fost condamnate cu vehemenţă o aflăm în *Istoria sfintei beserici a Şcheilor Braşovului*, unde protopopul Radu Tempea afirma cu tărie că „acele gâcituri beseareca pravoslavnică nu le priimeşte".

Se observă că în marea lor majoritate, scrierile prin care sunt combătute superstiţiile nu mai sunt doar consemnatorii, ci au un pronunţat caracter polemic, cu structuri argumentative ce probează formaţia teologică aleasă a autorilor. Amintim *Păstoriceasca datorie* (1759), unde Petru Pavel Aaron a combătut apocrifele religioase care „îndeamnă spre dejghinare" prin *strămutare, adaos, rea tâlcuire*, căci *neştiinţa, neînţelegerea şi neţinerea scripturilor* duce la rătăcire ş.cl.[23].

Tot aici, se cuvine citată opera de predicator a lui Petru Maior, care condamnă în termeni categorici obiceiul creştinilor de a apela la *descântători, la vrăjitori şi la păscălari*[24]. Retorica sa de excelent nivel construieşte în climax discursul reprobator, amintind în bună măsură de predica lui Antim[25].

---

[23] *Păstoriceasca poslanie*, în Niculina Iacob, Ioan Chindriş, *Petru Pavel Aron în texte antologice*, în *Şcoala Ardeleană*, V, Oradea, 2011, p. 74–76: „Vedeţi câtă rătăcire iaste, necercetând scripturile, a năvăli îndată după îndemnările înşelătorilor" (cap. 19); „Ştim noi aceasta, iubiţilor, că adeseori vă procitesc voao înşelătorii, zicând că şi grecii, şi sârbii şi munteanii iproci au şi citesc cărţile aceastea, şi totuşi ei vă îndeamnă spre această dejghinare.[...] Şi aşa, pentru neştiinţa, neînţelegerea şi neţinerea scripturilor au rătăcit neamul jidovilor. Şi acum încă vedem cum că unii ca aceia nu numai nu le ţin, ci încă le şi strămută şi le răzvrătesc." [...] „Şi mai în sus am văzut că înnoitorii şi pentru puntumurile unirii unele din sfintele învăţături au le-au strămutat, au le-au adaos, au după vrearea sa rău le-au tâlcuit, ca aşa, cu eale strămutate, mai lesne să poată înşela pre cei nepriceputi. De veţi vrea a şti ce rău au făcut cu aceasta, strămutând adecă sau rău tâlcuind scripturile, trebuie să ştiţi că au făcut împrotiva canonului 27 al Sfinţilor Apostoli, care porunceşte blagocestiia. Şi împrotiva canonului I, Săborului al doilea de la Nicheia, la a cui tâlc să zice: «Celora ce nu primesc cu dreptate cuvintele ceale dumnezeieşti ale sfintelor învăţături, ai sfintei biseareci, şi să ispitesc de faţă, şi în vileag într-un alt chip a tâlcui şi a răzvrăti ceale ce s-au zis într-înşii prin darul Duhului Sfânt, anathema de trei ori». Şi precum şi mai înainte Sfântul Pavel către Galateani 1, despre cei ce învaţă afară de învăţătura cea de la Dumnezeu însuflată, le zice anathema" (cap. 20).

[24] Apud Al. Ofrim, *op. cit.*, p. 301: „Oare n-ai crezut la descântaturi, la vrăjituri, căutat-ai cu bobi, cu ceară, cu cositoriu, cu noduri, făcut-ai cuiva de dragoste sau de măritat şi altele de acestea? Oare alergat-ai la descântători, la vrăjitori şi la păscălari, când ai avut vreo boală tu sau pruncul tău sau vita ta sau când ai avut vreo pagubă?" (din *Predica din duminica a patra a Sfântului Post, Pentru Ispovedanie*); „Dară jalea cea mai mare şi obiceiul vrednic de tot blestemul şi de toată afurisania, carele mai vârtos stăpâneşte între proşti, este, că în boalele sale, aleargă creştinii la păscălari, ca să caute în păscălie, aleargă la babe descântătoare, vrăjitoare, cu care faptă se leapădă de Dumnezeu şi se închină la idoli şi îşi pun nădejdea în diavol. [...] Nu vă înşelaţi deră, iubiţilor creştini, că toţii, câţi cred în pascalii, la descântaturi, la vrăjitori, toţi îşi pierd sufletul, şi în lumea aceasta încă îi pedepseşte Dumnezeu" (*Pentru cum să ne purtăm când cădem într-o boală trupească*).

[25] *Ibidem*, „Şi cum poţi crede unui cărturariu şi fariseu viclean, carele ceteşte minciuni din păscălie şi-ţi spune gîciturі, ca ţiganele, îţi spune după vicleană iscodire, cele ce ai păţi. Şi îţi spune anii şi celelalte viitoare, care Dumnezeu singur le ştie, iară nu altul! [...] Domnul Hristos nu dete apostolilor săi, pretinilor săi celor mai aproape, şi căpeteniilor bisericilor sale, ca să ştie anii, ca să ştie cele viitoare. Şi apoi, un fătarnic, un beţiv, un lacom care umblă cu păscălia să adune bani, un Iuda, acela să-ţi ştie ţie spune cele viitoare? Şi apoi tu să crezi vicleneor şi încurcatelor lui vorbe? Mai mare orbire şi de tot rătăcire!"

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Între scrierile care combat răspândirea superstițiilor, remarcabilă rămâne traducerea după Hellmuth (*Physica*), adaptată realităților românești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, și anume: *Învățătură firească spre stricarea superstiției norodului*. În ea se „descoperă meșteșugurile, șiretenia vrăjitorilor și înșelătorilor care în multe chipuri înșală și duc în rătăcire pe cei superstițioși și nepricepuți". În fapt, este cea dintâi consemnare argumentată a unei demarcații corecte între superstiție și miraculosul religiei, între proprietățile naturale ale corpurilor (întindere, mișcare, divizibilitate, formă și mărime) și pricinile firești care generează anumite transformări.

Gh. Șincai a ales superstițiile cu răspândire autohtonă[26], arătându-le cauza naturală și explicând fenomenul. Astfel, s-a oprit asupra spiritismului („învățătura de a soroci pre cei morți"), a descântecelor, a aflării adevărului cu ciurul, a ghicitului în bobi sau cu nuiaua, a probei apei pentru aflarea și dovedirea strigoilor, a focului cel nebun pricinuit de dracul cel de noapte sau de năluci, duhurile cele rele ș.a.[27]

Între aceste obiceiuri magico-religioase reținem, dat fiind impactul major asupra populației și supraviețuirea ei până azi, practica bibliomanciei. Descriind pe larg întregul ceremonial menit să-i identifice pe făcătorii de rău[28], Șincai a insistat asupra netemeiniciei previziunilor cu ajutorul cheii și a *Bibliei* observând că acestea „foarte s-au lățit și înrădăcinat și între români". Practicată încă din Evul Mediu de clerici, în virtutea recunoașterii lor ca hermeneuți ai acestor *sortes librorum*, iar mai apoi exersată și de mireni, divinația a transformat *Biblia* din obiect sacru în obiect de magie. Degradarea prestigiului reprezentanților bisericii poate fi pus în relație cu aceste practici care utilizau cărțile sfinte sau recuzita religioasă. Amintim psaltirea neagră, deschiderea *Bibliei*, blestemul rostit pe pragul bisericii cu lumânările întoarse ș.a.

Această revendicare pe filieră pseudosacră a fost la noi unul dintre factorii care au asigurat supraviețuirea superstițiilor. Nu este lipsit de importanță faptul că alogenii, vorbind despre religiozitatea poporului, au considerat credința românilor,

---

[26] Trebuie menționat că în procesul adaptării, el nu a introdus superstiții fără circulație românească precum sângerarea cadavrului în prezența criminalului, rădăcina focului, farfuria de lemn, triunghiul dublu, scutul lui David pentru vrăjirea focului ș.a., p. 42–43.

[27] Nu a ignorat nici bolile tratate prost (brânca din porci ș.a.) sau fenomenele naturale (meteorii, stropii cei roșii de pe frunze și olate, grindina, trăznetul, curcubeul).

[28] Gheorghe Șincai, *Învățătură firească spre surparea superstiției*, p. 89: „Și gâcitura aceasta se lucră precum urmează: gacitoruiul cel nebun înfige cheia cea moștenită în *Biblie*, la același loc unde începe Evanghelia Sfântului Ioan și întru acelaș timp, ca mănunchiul cheiei să rămână afară din *Biblie*. Apoi ia o brăcină sau baieră, care după întibzuirea lui iarăș moștenită trebuie să fie, și brăcina aceasta aşe leagă *Biblia* ca să nu cadă dintr-însa cheia. Deci două persone, ca și la aruncarea cu ciurul își pun degetele cele din mijloc ale mâinilor supt mănunchiul cheiei și rădică *Biblia* în aer. După aceasta magistrul zice niște cuvinte nelovite și neînțelese și numește pe mai multe persoane. La numirea personelor celor vinovate cheia trebuie să se învârtă și mai tare. Superstițiozii, când lucră aşa, zic că prin modul acesta de a găci cu atâta mai lezne se pot nimeri făcătorii de rău, cu cât mai adevărat e că cuvântul lui Dumnezeu este ne-înșelători. O, ce nelegiuire și ce fel de dedumnezăire este a schimosi Sfânta Scriptură și a pângări cuvântul lui Dumnezeu prin superstiții de acestea!"

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

„în mare măsură, alcătuită din superstiții"[29]. Receptat în diacronie, fenomenul a fost explicat de Klaus Heitmann prin puțina instrucție a clerului ortodox de rând: „românii sunt superstițioși în primul rând probabil din cauză că preoții lor sunt puțini instruiți"[30].

Dincolo de această opinie bazată pe scrierile unor călători străini în Țările Române, nu putem să nu observăm faptul că poporul a sancționat obiceiurile proaste ale preoților de rând chiar prin superstiții (nu amintesc de fondul de proverbe care este cu mult mai bogat). Astfel avem atestată încă din secolul al XVIII-lea superstiția ocolirii preotului[31], când se pleacă la drum, precum și ritualul simbolic al protejării în cazul întâlnirii cu el: „Când întâlnești la drum popă, svârle după el un șumuiog de fân și să zici: Ptiu, piei, drace"; „În ajunul Bobotezei e rău de moarte dacă aperi pe popă de câini"[32] ș.a.

Paradigma culturală în care receptarea și combaterea superstițiilor suportă o modificare substanțială se afirmă prin activitatea reprezentanților Școlii Ardelene. Fișele consemnatorii ale secolului al XVII-lea sunt înlocuite la nivel oficial prin acțiuni judiciare atât în Țările Românești, cât mai cu seamă în Transilvania, iar în plan cultural cu opere originale sau traduceri cu pronunțat caracter polemic și didactic.

Formația teologică a celor mai mulți dintre cărturarii ardeleni care au combătut aceste practici nu a contravenit punerii în practică și răspândirii ideilor unei gândiri libere, afirmată în Europa secolului al XVIII-lea.

În termenii teoriei lui Kuhn, putem afirma o circularitate a paradigmei culturale, întemeiată pe cenzură, ce a antrenat combaterea superstițiilor prin niveluri distincte, dinspre spațiul religios spre cel laic, dinspre structuri consemnatorii spre structuri argumentate (sau argumentative?). Asimilarea formelor de protest anterioare, provenite din ambele zone ale marii tradiții (ecleziastică și laică) s-a realizat prin operații cumulative ce au permis afirmarea unui nou sistem paradigmatic, capabil a orienta discursul utilizând atât argumentul teologic, cât și pe cel științific, procurat în bună măsură prin apelul la noile domenii ale cunoașterii (fizica, matematica, logica, biologia ș.a.).

Întrepătrunderea acțiunilor celor două autorități, eclesiastică și domnească/imperială cu pierderea sporită a prestigiului și forței de constrângere a celei dintâi, difuzarea cuvântului scris prin tipărituri, apariția foilor volante și a presei, condițiile sociale și politice marcate de schimbări repetate și înnoiri accentuate ș.a.

---

[29] Klaus Heitmann, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german*, Iași, Editura Polirom, 2014, p. 225.

[30] Klaus Heitmann, *op. cit.*, p. 227.

[31] Totuși, superstiția românească de a te feri să întâlnești preotul când pleci la drum, atestată încă din secolul al XVIII-lea, nu este doar a noastră. Ea se întâlnește încă din Evul Mediu la germani și nu lipsește nici din culturile romanice (spaniolă, franceză) sau de la englezi, scoțieni, greci sau chiar chinezi. Gh. F. Ciaușanu, *Superstițiile poporului român. În asemănare cu ale altor popoare vechi și noi*, București, Editura Saeculum I.O., 2007, p. 238–239.

[32] Artur Gorovei, *Credințe și superstiții ale poporului român*, în *Din viața poporului român. Culegeri și studii*, XXVII, Academia Română, 1915, p. 13, 278–279.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

fac ca în procesul receptării diacronice, distincția laic – religios să nu mai apară ca productivă, putând fi înlocuită de o alta care, deși o asimilează, ține seama de noile structuri angrenate în evoluția culturii și implicit a societății. Este vădită acum aplicabilitatea distincției teoretizate de Peter Burke[33] prin afirmarea unei tradiții majore sau a unei mari tradiții, promovată de școală și biserică, respectiv a unei tradiții minore fundamentată pe comunicarea orală, împărtășită de neștiutorii de carte din comunitățile țărănești și urbane.

Prin acțiunile de respingere și critică a superstițiilor și prejudecăților din a doua jumătate a *veacului de mijloc*, se atestă faptul că *mica tradiție* a început să fie observată, amendată/ corijată, uneori chiar frecventată de reprezentanții *marii tradiții,* care s-au simțit obligați să intervină cu instrumente și recuzită specifice mișcării iluministe și care au realizat astfel unul dintre primele momente de sincronizare culturală europeană.

BIBLIOGRAFIE CRITICĂ SELECTIVĂ

Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1972.

Burke, Peter, *Popular Culture in Early Modern Europe*, London, 1978.

Ciauşanu, Gh. F., *Superstițiile poporului român. În asemănare cu ale altor popoare vechi și noi*, București, Editura Saeculum I.O., 2007.

Coșbuc, G., *Superstițiunile păgubitoare ale poporului nostru. Descântecul și leacurile băbești, duhurile necurate, vrăji și farmece, sărbători fără de rost*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1909.

Gaster, M., *Literatura populară română*, București, Editura Minerva, 1983, p. 327.

Gorovei, Artur, *Credințe și superstiții ale poporului român*, în *Din viața poporului român. Culegeri și studii*, Academia Română, XXVII, 1915.

Heitmann, Klaus, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german*, Iași, Editura Polirom, 2014.

Iacob, Niculina; Chindriș, Ioan (coord.), *Petru Pavel Aron în texte antologice*, în vol. *Școala Ardeleană*, V, Oradea, 2011.

Ispas, Sabina, *Rosturi și moravuri de odinioară*, București, Editura Etnologică, 2012.

Îndreptarea legii, 1652, ediție întocmită de Colectivul de drept vechi românesc condus de Andrei Rădulescu, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1962.

Kuhn, Thomas S., *Structura revoluțiilor științifice*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976.

Lupaș, Ioan, *Principele ardelean Acațiu Barcsai și mitropolitul Sava Brancovici, 1658–1661*, în „Analele Academiei Române", Memoriile Secțiunii Istorice, tomul XXXV, 1912–1913.

Mareș, Alexandru, *Considerații pe marginea indicelor de cărți oprite din secolul al XVII-lea*, în *Cărți populare din secolele al XVI-lea și al XVIII-lea. Contribuții filologice*, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2006.

Marino, Adrian, *Libertate și cenzură*, Iași, Editura Polirom, 2005.

Ofrim, Al., *Cheia și Psaltirea: imaginarul cărții în cultura tradițională românească*, Pitești, București, Brașov, Editura Paralela 45, 2001.

Pop-Curșeu, Ioan, *Magie și vrăjitorie în cultura română*, Iași, Editura Polirom, 2015.

Rădulțiu, Aurel; Gyémánt, Ladislau, *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română, 1701–1847*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981.

[33] V. *Popular Culture in Early Modern Europe*, London, 1978.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Şincai, Gheorghe, *Învăţătură firească spre surparea superstiţiei norodului*, ediţie de D. Ghişe şi P. Teodor, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1964.
Urechia, V. A., *Istoria românilor*, I, Bucureşti, 1891–1897.

ABSTRACT

The paper proposes a gradual presentation of main forms of superstitions of the Middle Age. It was taken into account the statements expressed by the representatives of the church (official, semi-official and personal) on the one hand and on the other hand the secular authorities of that age and Romanian intellectuals grouped in the Transylvanian School. Action against superstition confirmed in the eighteenth century a cultural paradigm shift, illustrating clearly the principles of the Enlightenment.

Key-words: Eighteenth century, Enlightenment, superstitions.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

IDEEA DE BINE COMUN ȘI CRIZA SISTEMELOR SIMBOLICE DE INTERPRETARE A LUMII ÎN *ȚIGANIADA* LUI IOAN BUDAI-DELEANU

Mianda Cioba*

Am revenit recent la lectura operei lui Ioan Budai-Deleanu printr-un efect de rezonanță paradoxală citind texte medievale și renascentiste ale Occidentului romanic, care se adresează cititorului cu o finalitate didactică și parenetică evidentă, dar a căror doctrină rămâne contradictorie și deconstruită, suspendând demersul hermeneutic într-o îndoială aparent fără soluție. Dimensiunea retorică supraexpusă prevalează asupra a ceea ce poeticile clasice identifică drept conținut exemplar al operei și atrage atenția asupra crizei semnificației și a proceselor de producere a sensului. Un aer de familie așază *Țiganiada* alături de *Romanul Rozei*, mai ales de partea a II-a, scrisă de Jean de Meung în registrul alegoriei înalte, alături de *Cartea dragostei desăvârșite* a lui Juan Ruiz, de *Povestirile din Canterbury* sau de istorisirea aventurilor lui Baldus, de pentalogia dedicată de Rabelais giganților Gargantua și Pantagruel, sau de Quijote, marele iluzionat și deconstructor de iluzii, figură, mai mult decât personaj, pe care, nu întâmplător, secolul lui Budai-Deleanu o percepe ca pe victima hilară a idealismelor alienante. Sunt opere ale ieșirii din varii ipostaze ale convenției și convenționalului literar, care caută, cu mijloace diferite, palpitația irepresibilă a vieții, substanța lumii de dincolo de expresie, sau o nouă înțelegere a raportului dintre text și lume, o nouă codificare. Sunt opere ale clivajului, ale trecerii dintre paradigme și epoci, care expun momentul de indeterminare dintre două etape ale clasicizării normei și mișcarea spiritului aflat în căutarea altor ancore. Pentru că, așa cum subliniază S. Greenblatt, de fapt nu schimbarea în sine este importantă, ci complexitatea fenomenelor care o însoțesc, reflecția umană despre schimbare, tensiunea anticipării acesteia[1]. Anticipare rațional-critică, dar și sensibilă, detaliază autorul, care ne atrage atenția că întregul impact al Renașterii, toată forța umanității care se caută pe sine stau în atenția plină de afecțiune pe care Caravaggio o acordă tălpilor murdare de țărână ale lui Hristos coborât de pe cruce. Astfel de conexiuni, care trasează o structură relațională înscrisă într-un orizont comun de semnificații, se

* Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea din București; Centrul de Studii Medievale al Universității din București.

[1] Stephen Greenblatt, *'Climamen': Cum a început Renașterea* (trad. Adina Avramescu), București, Editura Humanitas, 2014, p. 36.

RITL, nr. 1–4, p. 275–291, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

dovedesc a fi nu numai analogii spontane, ci predeterminări ale lecturii: o lectură comprehensivă, aflată în căutarea a ceea ce Paul Cornea numeşte reperele unui comportament pseudo- şi transreferenţial al ansamblului semiotic care este opera[2].

Fiecare dintre aceste texte ale tranziţiei constituie un fel de recapitulare a istoriei formelor şi tipologiilor discursive de până la el. Operele de acest fel sunt fundamental autoreferenţiale şi, în măsura în care atrag atenţia asupra autorităţii pe care retorica, *modus*-ul o deţin în raport cu actul instituirii şi comunicării sensului, ele produc efectul relativizării oricărui înţeles dat şi al diversificării direcţiilor de interpretare. Această pluralitate esenţială nu constituie rezultatul natural al receptării subiective a operei, ci este programată minuţios de instanţa autorului. Autoreferenţialitatea devine marca implicării autorului în operă, cu un program divergent, adesea iconoclast, în care exerciţiul critic ia forma radicală a parodiei. În *Ţiganiada* sistemul de interferenţe textuale, caleidoscopul de formule discursive, de la dialogul platonic şi sapienţial la poezia goliardică şi satira macabră, de la epithalamul biblic şi anagnorisis-ul romanului bizantin la şarada misogină şi licenţioasă, trecând prin epopeea romanică şi romanul sentimental şi cavaleresc târziu, cu reducţia aferentă la dimensiunile tabloului burlesc şi comediei bufe, semnalează o intenţie subversivă, dorinţa de a revizui fără restricţii literatura europeană reprezentată prin codurile sale cele mai prestigioase, din Antichitate până în modernitatea timpurie. Instrumentul utilizat este relativizarea parodică, registrul deriziunii şi al contradicţiei pe care îl instaurează muza minoră evocată de autor în I, 1, împreună cu schimbarea de cadru spaţial simbolic, iadul fiind un fel de Olimp în care dialogul dintre Satana şi Urgia întruchipează burlesc conciliabulul dintre Zeus şi fiica lui, Atena. Parodia se naşte la frontiera dintre poetica clasică şi raţionalism, este o paradă de tehnică, un exces formal care sfârşeşte prin a sublinia interdependenţa dintre formă / registru şi semnificaţie, dincolo de limitele pe care le asumă tratatele clasice de stil, într-un mod care sugerează coborârea din sfera percepţiei mitico-simbolice în imperiul raţiunii şi al luciditătii deziluzionate.

Obiectul parodizării este retorica înaltă a epopeii umaniste şi a romanului cavaleresc, retorică responsabilă de stabilirea unor modele umane de o radicală irealitate. Dacă eroul epic este esenţialmente o figură politică aflată în centrul comunităţii, cavalerul medieval reprezintă glisarea celui dintâi dinspre sfera comunităţii spre aceea a individualităţii, o postură care aspiră la universalitate prin asumarea unei marginalităţi de esenţă superioară. În registrul parodic pe care îl adoptă autorul *Ţiganiadei*, tocmai excepţionalismul modelului face ca acesta să fie în sine impracticabil, iar faptul că profilul eroic revendică o singularitate fără posibilitate de emulare la nivel social proiectează tipologia în derizoriu şi caricatural. Dacă privim în relaţie textul *Ţiganiadei* şi notele, altfel spus, dialogul dintre text şi metatext, înţelegem că există o programare a comunicării, o pledoarie constant susţinută în favoarea verosimilitudinii. O analogie semnificativă, dincolo de orice influenţă formală, se impune: între multele ecouri pe care lectura lui *Don*

[2] Paul Cornea, *Introducere în teoria lecturii*, Iaşi, Editura Polirom, 1998, p. 33, 46.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Quijote pare să le fi produs în substanţa operei lui Budai-Deleanu, cel mai însemnat prelungeşte în poemationul lui Budai-Deleanu filozofia subtilă din discursul Canonicului din Toledo (partea I, cap. XLVII), care pronunţă condamnarea romanului cavaleresc pentru lipsa de măsură raţională în zugrăvirea caracterelor şi situaţiilor, şi cere excluderea lui din cetate pentru vina de a răspândi minciuni dincolo de limita îngăduită fanteziei, care trebuie să rămână într-o salutară relaţie cu realitatea.

Opera lui Budai-Deleanu conţine o pledoarie simetrică în favoarea fundamentului empiric al cunoaşterii şi în favoarea exerciţiului raţional, ca instrument al bunei întocmiri a legilor şi societăţii. În consecinţă, parodia trimite la semnificaţii aflate dincolo de experimentul retoric şi de fascinaţia formelor. Aşa cum subliniază Paul Hazard, vorbind despre conversia parodică din etapa de sfârşit a Clasicismului francez, rescrierea în cheie derizorie a codurilor epico-eroice derivă dintr-o nelinişte socială, cu motivaţii diverse[3], esenţială fiind aceea legată de valoarea de adevăr a limbajului, aceasta fiind spaţiul natural al demersului hermeneutic.

Autorul aduce în planul secolului al XVIII-lea o dinamică a ideilor moştenită de la modernitatea timpurie europeană, marcată, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea de disputele dintre umanişti şi filozofi naturali, dintre oratori şi jurişti, dintre *artes* şi *disciplinae*[4]. Cu riscul de a simplifica abuziv, am putea considera reprezentativ pentru această mişcare de idei modul în care, din diverse posturi intelectuale, este criticată şi respinsă, pe de-o parte, tradiţia intelectuală a autorităţii canonice, dialectica excesiv formalizată a scolasticii, dar şi iluzia umanistă şi ciceroniană a înnobilării lumii şi individului prin limbaj şi oratorie înaltă. Această propedeutică a adevărului aflat în lucruri explică întregul demers de pedagogie socială al Secolului Luminilor care nuanţează etic efortul de cunoaştere şi desemnează raţionalitatea ca valoare a vieţii comunităţii. Experimentând în interiorul morfologiei genurilor, autorul *Ţiganiadei* configurează un dispozitiv autoreflexiv şi autoreferenţial care semnalează falsul operat de lectura idealist-simbolică a lumii, un fals cu uriaşe consecinţe asupra vieţii *polis*-ului. Îndată ce simbolurile se golesc de substanţă ontologică şi încep să fie percepute ca simple forme sau semne[5], umanitatea eroică, protagoniştii gestelor care erau, în vechime, repere esenţiale ale configurării identităţii, se descoperă ca fiind, înainte de toate, produsul retoricii, iar pasajul binecunoscut din *Prolog* este, din acest punct de vedere, cât se poate de explicit pentru modul în care autorul îşi propune să abordeze în continuare modelul eroic şi autenticitatea sa:

---

[3] Paul Hazard, *Gândirea europeană în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, Editura Univers, 1981, p. 16; 257.

[4] Domingo Ynduráin, *Estudios sobre Renacimiento y Barroco*, Madrid, Cátedra, 2006, p. 248 şi 251–255; Pentru o selecţie de texte revelatoare, v. Eugenio Garin, *La disputa delle arti nel Quattrocento. Testi editi e inediti*, Florenţa, Vallecchi, 1947.

[5] Northrop Frye, *Anathomy of Criticism. Four Essays*, Princeton University Press, 1957, p. 73–82.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Să fie preceput ş-alte neamuri a Europei preţul voroavei si dulceaţa graiurilor bine rânduită, adecă ritorica si poesia, cum au înţălesu-o elinii şi romanii, o! câţi eroi slăviţi să ar ivi dintre varvari (...) pe carii, oameni luminaţi lipsând întru neamul lor şi în vremile când au trăit un Omer şi un Virghil, vecinică i-au acoperit nepomenire. (...) Deci nu pentru că numa Ellada si Roma au putut naşte oameni înalţi şi viteji luminaţi, ci mai vârtos pentru că Ellada şi Roma au crescut oameni întru podoaba şi măiestria voroavei deplin săvârşiţ, carii (...) au ştiut atâta frumsăţa pe eroii săi, cât noi astezi ne uimim (...), şi doară nu luom sama că mai mare parte întru aceasta este a scriptoriului (Prolog)[6].

La fel de explicită, dacă nu caricatural-demostrativă este această semnalare a imposibilei supravieţuiri a valorilor lumii vechi confruntând idealismul cu eficienţa pragmatică şi sugerând că ethosul eroilor din vechime nu e peren, nici universal. De remarcat cât de veche este ideea legăturii cauzale dintre apariţia armelor de foc şi moartea cavalerismului tradiţional.

Pe poetul nostru încă l-au apucat neşte dorinţe deşerte poeticeşti, care nu pot să fie astăzi; căci ce-ar face astăzi cel mai viteaz voinic, de care pomeneşte el, când un copil l-ar putea doborî cu o puşcătură! (*Nota* la VII, 2, p. 209)

Fără iluzia de a adăuga ceva la abundenta discuţie asupra surselor literare al *Ţiganiadei*, ar trebui să spunem că autorul nu are nevoie să inventeze registrul care invalidează substanţa plăsmuirilor epico-eroice. Acest registru este deja inventat, cu aceeaşi intenţie de revizuire a valorii de adevăr a limbajului literaturii înalte, iar precedentul este fixat de poemul eroi-comic în 25 de cărţi şi 12 000 de hexametri *Baldus* al lui Teofilo Folengo[7], călugăr benedictin şi umanist, contemporan al lui Ariosto, care ridica exerciţiul parodic la nivel de instrument expresiv autonom şi pentru care inventează chiar o limba proprie, latina macaronică (de la numele poemelor *Maccheronee*, din care face parte şi *Baldus*), o latină de şcoală împănată cu elemente dialectale din regiunea Mantova-Padova. La rândul lui, autorul *Ţiganiadei* îşi propune să născocească o limbă potrivită cu spiritul eroic al epopeei, dar, ca în *Baldus*, efectele contrarii ale excesului de artificiu lingvistic şi retoric contribuie direct la subminarea verosimilitudinii şi la denunţarea iluziei eroice[8].

---

[6] Ion Budai-Deleanu. *Opere. Ţiganiada. Trei viteji...*, (ed. Gheorghe Chivu şi Eugen Pavel), Bucureşti, Academia Română, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, 2011 (toate fragmentele citate aparţin acestei ediţii).

[7] Teofilo Folengo, *Baldus*, (a cura di Emilio Faccioli), http: //www.liberliber.it, versiune digitală a ediţiei Teofilo Folengo, *Baldus*, (a cura di Emilio Faccioli), Torino, Einaudi, 1989.

[8] Invocaţia adresată muzelor de Folengo are aceeaşi capacitate de a transforma un ritual solemn în parodie familiară pe care o vedem în fragmentul omolog din *Ţiganiada*, cu diferenţa că Folengo trece în caricatural şi obscen: *Phantasia mihi plus quam phantastica venit historiam Baldi grassis cantare*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

În relație directă cu neliniștea socială legată destinul comunitar, care invită la poziționarea rațională a indivizilor față de propria experiență, am putea spune, împreună cu Ioana Em. Petrescu, că *Țiganiada* este un mic tratat despre fericire[9]. Dincolo de dimensiunea hedonistă și exultant-ludică a existenței, merită o privire specială modul în care poemul se organizează ca o căutare a fericirii pământești și politice pornind de la un exercițiu paideic esențial:

> *Apoi zică cine câte știe / Eu cu mândrul Solomon oi zice / Toate-s deșerte și nebunie!... / Căci numa de-acel este ferice / Care pe sine-a cunoaște începe / Și firea lucrurilor precepe* (I, 7).

Ecourile din Eclesiast, vocea sapiențială pe care *Septuaginta* o atribuie „Predicatorului" sau Învățătorului, identificat mai departe ca „fiu al lui David, împărat în Ierusalim"[10], marchează registrul autorității morale colective sub care se așează opera lui Budai-Deleanu. Regele Solomon, la care trimite textul biblic, este suveranul-sacerdot, cel care în cetatea lui Israel transpune legea lui Dumnezeu în fundament al vieții civile. Între două extreme în egală măsură absurde ale existenței omenești, ispita naivă a plăcerilor lumești și conștiința tragică a deșertăciunii existenței, acesta descoperă un sens posibil, singurul, anume, căutarea înțelepciunii[11]. În reflecția politică a Renașterii târzii, Solomon este un simbol politic al valorilor comunitare. El întrupează, păstrând proporțiile și nuanțele, atributele monarhului universal sau ale regelui-filozof, care concepe statul ca pe o construcție de esență naturală[12], aplecat spre contemplarea Naturii de la care încearcă să învețe principiile bunei guvernări. Juan Huarte de San Juan (1525–1588), medic și filozof spaniol, discipol al Școlii de la Salamanca, autor al unui celebru tratat de psihopedagogie funcțională, intitulat *Cercetarea înzestrărilor firii pentru deprinderea științelor* (*Examen de ingenios para las ciencias* – 1575), în care examinează relația dintre binele comun și modul în care se exprimă calitățile fiecărui individ, se folosește de figura acestuia pentru a respinge falsa autoritate a ideilor acceptate fără examen critic, care sfidează rațiunea și hrănesc fanatismul (1989: *195–196*)[13]:

Camoenis. Altisonam cuius phamam, nomenque gaiardum terra tremat, baratrumque metu sibi cagat adossum. Sed prius altorium vestrum chiamare bisognat, o macaroneam Musae quae funditis artem.

[9] Ioana Em. Petrescu, *Ion Budai-Deleanu și eposul comic*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1974.

[10] Eccles. 1. 1.

[11] Eccles. 7. 1.

[12] Cf. Aristotel, *Politica* (trad. Alexander Baumgarten), București, Editura IRI, 2001, partea I, 1; Marsilio de Padua, *El Defensor de la Paz* (ed. Óscar Godoy Arcaya), Madrid, Editorial Tecnos S.A., 1989), I, i, 2.

[13] Juan Huarte de San Juan, *Examen de ingenios para las ciencias* (ed. Guillermo Serés), Madrid, Cátedra, 1989, p. 195–196: Cel ce studiază natura și crede că o propoziție este adevărată numai pentru că a rostit-o Aristotel, fără a căuta altă explicație, e lipsit de pătrundere. Pentru că adevărul nu se află în gura celui care îl pronunță, ci în lucrul despre care vorbește [...]. Acela care va dovedi aplecare înțeleaptă și auz bun pentru a primi ceea ce Natura ne spune și ne arată cu plăsmuirile

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

El filósofo natural que piensa ser una proposición verdadera porque la dijo Aristóteles, sin buscar otra razón, no tiene ingenio. Porque la verdad no está en boca del que afirma, sino en la cosa de que se trata /... /. El que tuviere docilidad de entendimiento y buen oído para percibir lo que la Naturaleza dice y enseña con sus obras, aprenderá mucho en la contemplación de las cosas naturales. /.../ Vade ad formicam, o piger, et considera vias eius et disce prudentiam; quae cum non habeat ducem nec praeceptorem, preparat in aestate etc. Platón no cayó en este género de docilidad, ni le pareció que había otros maestros que pudiesen enseñar al hombre fuera de los que vemos subidos en la cátedra; y así dijo: agri vero et arbores nihil me docere possunt... Mejor lo dijo Salomón que sabiendo que había este segundo género de docilidad, lo pidió a Dios para gobernar su pueblo.

Pornind de la această semnificație a prezenței tutelare a lui Solomon în text, devin vizibile alte niveluri de coerență semnificativă. Există o relație directă între acest moment introductiv, care stabilește sfera de relevanță a înțelesului operei, partea întâi, în care se desfășoară avatarurile eroi-comice ale cetelor pornite să-și construiască o identitate colectivă, cu transpunerea în cheie poetico-simbolică a valorilor comunitare, și partea finală, a dezbaterii în termeni raționali în jurul bunei guvernări. Variațiile de registru și de retorică se subordonează unei intenții autoriale egală sieși de la început până la sfârșit. Este adevărat că fascinația pe care o exercită asupra cititorului parodia epicii culte și a romanului cavaleresc rămâne starea dominantă a receptorului, care din acest motiv tinde să facă din această parte a operei o unitate de sens autonomă. Cum s-a mai spus însă, în varii circumstanțe și cu diverse scopuri, între părțile textului există o legătură argumentativă evidentă. Critica derivată din teoriile autonomiei textului, marcată de teama vulgarizării pozitivist-referențiale, a susținut ideea că *Țiganiada* este în mod substanțial o explorare la nivelul limbajului sau limbajelor poetice, joc gratuit al expresivității, pus la cale de autor fără alt scop decât plăcerea rostirii și a emulării libere a tradiției literare înalte. Ar trebui să evităm, în consecință, orice considerație legată de posibile semnificații decurgând din intenția de comunicare a autorului, din valorile pe care acesta le reprezintă și din legătura acestuia cu lumea în care se naște opera.

Nu încape îndoială că, reconstituind „prezența operei", ca fenomen de apropriere individuală a textului, actul lecturii poate alege să ignore implicarea autorului în operă și să declare validă orice semnificație recuperată în actul receptării, în deplină independență față de o presupusă intenție de comunicare a autorului, dar

---

sale, va avea multe de învățat contemplând opera Naturii. *Vade ad formicam, o piger, et considera vias eius et disce prudentiam; quae cum non habeat ducem nec praeceptorem, preparat in aestate etc.* Platon n-a ajuns la o astfel de înțelepciune, nici n-a crezut că ar exista alți maeștri în stare să-i dea omului învățătură, în afară de cei aflați la catedră, și a spus: *agri vero et arbores nihil me docere possunt.* Mai bine a spus Solomon care, știind că există o astfel de înțelepciune, i-a cerut lui Dumnezeu să i-o dăruiască pentru a-și guverna poporul.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

există cel puţin două argumente împotriva acestui exerciţiu de emancipare extremă a lecturii. Primul ţine de statutul operei şi de natura creaţiei în paradigma clasică: postularea separării dintre formă şi fond aşază poezia în sfera filozofiei[14], asumând particularizarea retorică a discursului poetic în raport cu alte forme ale discursului, ceea ce nu schimbă faptul că poezia este, pentru conştiinţa clasică, de la Horaţiu la Leibnitz, o formă specială de *mimesis* şi o cale privilegiată spre Adevăr. Creaţia lui Dante constituie expresia cea mai complexă a acestui mod de a înţelege poezia. Al doilea argument aparţine secolului trecut şi vine dinspre teoria critică, mai exact dinspre eseul *Validity in Interpretation* (1967), care în plină epocă structuralistă propune o alternativă la dogma autonomiei textului. Această excepţională şi pe nedrept uitată contribuţie a lui E. D. Hirsch la hermeneutica generală, cu un accent special asupra problemei validării rezultatelor interpretării textului, este una dintre cele mai convingătoare pledoarii pentru reabilitarea intenţiei autoriale ca sferă naturală a interpretării şi a recuperării sensului. Înţelesul depinde de intenţie, deoarece cuvintele nu au o semnificaţie independentă de utilitatea pe care le-o dau vorbitorii. Iar dacă lectura are drept obiectiv înţelegerea textului, nu este oare legitim să începem acest periplu hermeneutic încercând să determinăm sensul pe care instanţa primordială a creaţiei / enunţării l-a pus text? Şi chiar dacă acesta nu e decât unul dintre multele înţelesuri pe care experienţa cititorilor cu opera le poate determina, interpretarea trebuie să aşeze intenţia de comunicare a autorului (*the authors intended meaning*) pe locul pe care în mod natural îl ocupă în ordinea naturală a actelor de limbaj şi de comunicare care au textul drept fundament material. Ceea ce nu limitează şi nu invalidează varietatea exerciţiului critic, atâta vreme cât înţelegem, pe de o parte, distincţia, iar, pe de alta, caracterul complementar dintre categoriile de *meaning* (sensul avut în vedere de autor şi exprimat în operă) şi *significance* (înţelesul perceput şi recuperat de cititor)[15]. Şi poate nu e lipsit de importanţă să amintim că întreaga istorie a poeticii şi taxonomiile retorice se nasc din disputa dintre părinţii gândirii europene, Platon şi Aristotel, asupra *mimesis*-ului şi asupra legăturii dintre morala guvernării şi reprezentarea lumii în discurs, dispută reprodusă în noi şi noi avataruri şi care ne îndreptăţeşte încă să ne întrebăm ce este literatura şi care este raportul său cu lumea.

Intentio auctoris este un instrument al coerenţei şi continuităţii sensurilor, astfel încât cele două părţi ale operei, una a ilustrării retorico-parodice a relativităţii simbolurilor, şi alta a valorificării moral-didactice a disoluţiei modelelor simbolice prin tratamentul problemei binelui comun în deplină concordanţă cu discursul dominant al filozofiei politice şi al raţionalismului iluminist apar ca fiind într-un raport complementar. Nenumărate alte argumente în favoarea ideii de program

[14] Alain de Libera, *Gândirea Evului Mediu* (trad. Mihaela şi Ion Zgărdău), Timişoara, Editura Amarcord, 2000, p. 199 şi 204.

[15] E. D. Hirsch, *Validity in Interpretation*, New Haven and London, Yale University Press, 1967, p. 11–23.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

auctorial apar peste tot la nivelul textului. Budai-Deleanu își expune ideile în manieră euristică, luminând, pe alocuri, și atunci foarte parcimonios, calea cititorului spre sensul proiectat. Conceptul de fericire își subîntinde, cum putem înțelege din cânturile al X-lea și al XI-lea, spațiul *polis*-ului, iar tema centrală a argumentării este starea cetății ca rezultat a conlucrării indivizilor pe orizontala și pe verticala comunității. De remarcat însă faptul că, în linia unei înțelegeri schematice a societății, pentru autor comunitatea pare să nu fie altceva decât o sumă pozitivă de individualități. Liantul grupului ar fi demersul liber asumat al cunoașterii de sine, ca fapt particular al cunoașterii naturii adevărate a lucrurilor.

Natura sinelui individual și, prin extensie, natura sinelui colectiv, este un echilibru fragil de atribute lesne falsificabile sau deturnabile de pe calea pornirilor firești, fie din cauza stărilor conflictuale care țin de existența în lume, fie din cauza viciilor individuale, pentru că „orice fireșe plecare poate fi stricată" prin exces sau prin rele influențe. Moralistul medieval obișnuia să atragă atenția asupra pericolului stricării, numind cele trei fețe ale sale: lume, diavol, carne, cu efecte pe care le percepea însă ca fiind externe sufletului nemuritor[16]. În acord cu glosele naturalismului aristotelic (aici ar trebui să evocăm elogiul cu accente goliardești ale erosului ca lege naturală din Cântul III, 5–7), autorul detectează în individul înclinat spre satisfacerea nevoilor esențiale și virtutea și păcatul, medalia și reversul îngemănate într-o dinamică a schimbărilor la față fără altă explicație decât complexitatea versatilă a naturii omenești. Iar textul poemationului trimite în mod repetat la această diversitate imprevizibilă a ființei, în episoade precum acela din cântul IV, unde Parpangel face schimb de identitate cu Argineanul, sau ca acela din cântul V, când țiganii își recuperează subit curajul, crezând că au de-a face cu încă o stratagemă născocită de Vodă pentru a-i pune la încercare.

Sunt versatilități de cauză supranaturală sau înscrise în dinamica elementară a psihicului uman, care contribuie la relativizarea ideii de structurare imanentă și definitivă a ființei. Pe de altă parte, ca în multe alte cazuri de acest fel din operele evocate mai sus, față de care *Țiganiada* stabilește retrospectiv o seamă de afinități, episoadele servesc pentru o punere în abis a întregii opere: umanitatea rămâne imperfectă și neîncheiată în empirismul său, iar această stare de imperfecțiune capătă în text o dublă justificare. Mai întâi o vedem manifestându-se în registrul idealist-simbolic în care forțele superioare intervin în mecanica naturală a lucrurilor pentru a le conduce spre o finalitate prescrisă. În al doilea rând, imperfecțiunea decurge din natura profundă a omului, chemat să-și exercite, ca individ și ca parte a comunității, mereu, din păcate, între niște limite naturale, capacitatea de înțelegere și liberul-arbitru. În acest registru reglementat de legi naturale operează deziderativ autorul implicat Budai-Deleanu, prin schița unui viitor comunitar în care tradiția și

[16] Sf. Augustin este cel care vorbește despre natura umană ca fiind o stare originară, necontaminată pe care un om sau un lucru o posedă în virtutea creației divine, cf. W. Ullman, *Principios de gobierno y política en la Edad Media*, Madrid, „Revista de Occidente", 1971, p. 242.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

autoritatea, în sensul medieval al termenilor, să fie suspendate în favoarea demersului cunoaşterii empirice, teologul şi umanistul fiind înlocuiţi de practicantul filozofiei naturale, un viitor în care artele ar recunoaşte superioritatea pragmatică a disciplinelor, libertatea haotică devenind consens reglementat. Fiindcă, dacă dogma şi expresia inapelabilă a autorităţii contravin principiului libertăţii, căutarea adevărului înscris în natura lucrurilor este un act care, dimpotrivă, defineşte umanitatea în ce are aceasta mai valoros:

> *Înveţi dogme, care nice o minte/ le cuprinde, obiceaiuri afară / De fire şi crezământuri sfinte, / Însă nice o ştiinţă adevară / Nice o precepere şi sâmţire / Potrivită cu omeneasca fire* (XI, 16)

În partea finală a poemului, asistăm la apologia adevărului despre firea omenească, la afirmarea victoriei Naturii asupra ficţiunilor spirituale care îl separă pe individ de propria esenţă. Firea umană este abordată empiric, într-un mod care nu ilustrează decât în parte sistemul de gândire iluminist: dacă Renaşterea cultivând curiozitatea pentru natura lucrurilor nu înceta să întrevadă, dincolo de realizarea concretă, tiparul divin perfect, pentru autorul *Ţiganiadei* obiectul este exclusiv formă şi materie recuperate cu ajutorul simţurilor. Aici intervine şi critica discursurilor dominante, precum acela al instituţiei ecleziastice care, prin ceea ce ar putea fi o pură ficţiune, promisiunea mântuirii, limitează importanţa cunoaşterii naturale, în consecinţă, limitează liberul arbitru. Dar până la urmă adevărul despre natura lucrurilor nu este accesibil decât ca rezultat al unei ample pedagogii sociale, de aceea, în faţa întrebării ce-ar fi de realizat mai întâi: un sistem de legi drepte sau pregătirea indivizilor pentru o raportare raţională la realitate, autorul înclină spre a doua soluţie:

> *Dintru cele zise acum urmează / Cum că-a unui dătătoriu de lege / Mai întâi sălinţă şi pază / Este obiceiurile-a direge /Ş-a plăzmui cetăţeni întregi./ Decât a da multe mândre legi.* (XI, 34)

Adevărul este lecţia fundamentală a societăţii şi fundamentul Binelui Comun, iar exerciţiul ideal al autorităţii se defineşte printr-un act permanent de aplicare a adevărului şi raţiunii la dinamicile spaţiului comunitar:

> *Totuş, fiindcă sântem aice / Adunaţi pentru de obştele bine / A spune ce socotesc să cuvine.* (XI, 32)
> *Fieşcui şi, după cunoştinţă, / Să grăim totdeuna adeverinţă;* (XI, 33)
> *Să dau sfat după ştiinţă bună / Spre binele de obşte-a tuturor, / Iar nu după pofta unor ş-altor.* (XI, 34)

„Deobştele bine" reclamă din partea tuturor celor implicaţi în acest proiect comunitar o ieşire din mistificare, iar conjuncţia dintre adevăr şi interesul public constituie marca iluministă a concepţiei etico-politice pe care se fundamentează

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

textul. În ciuda registrului familiar in care autorul expune acest principiu, autorul trasează un preambul pentru dezbaterea unui mecanism. În esență, accesul deplin la adevăr produce consens. Țesătura argumentativă a operei lui Budai-Deleanu *Țiganiada* are drept centru de greutate procesul de transformare a unei comunități etnice tradiționale, caracterizate de cutumă, într-una politică, prin virtutea rațiunii și a consensului. Cum știm, procesul se încheie cu un eșec. Budai-Deleanu transformă în procesiune de cadre hilare panorama gesturilor, percepțiilor și opțiunilor ratate, un întreg spectacol al inadecvării la ideea esențială de consens, într-o lume încă imatură și instinctuală.

Se proclamă unirea drept valoare supremă a comunității, o valoare mai degrabă etică și abstractă, decât una politică și pragmatică, pentru că unirea, în rarele momente în care se manifestă în epopeea țiganilor, îmbracă forma gregarității invertebrate. Sub înrâurirea aceluiași maestru de gândire, Aristotel, autorul sugerează că binele comun nu poate fi decât armonizarea imparțială a diverselor concepte de bine individual. Însă imaginea țiganilor deambulând dintr-un spațiu în altul spre o întâlnire mereu amânată cu destinul comunității, cu Istoria, sugerează absența unui spațiu social sau a unui spațiu public al dialogului, al întâlnirii și neutralizării particularităților divergente.

Ultimul dintre cei trei heralzi ai formelor ideale de guvernământ introduce o idee tipică pentru doctrina autocrată a epocii luminilor, anume că există popoare structural compatibile cu o viață civilă așezată sub domnia legii, așa cum există altele care nu au vocația „rânduielii". Autocrația războinică trimisă în derizoriu de țigani, are totuși virtuți restauratoare pentru românii adunați în jurul lui Romândor. În consecință, guvernările, oricare ar fi ele, sunt bune sau rele, după cum se dovedește a fi comunitatea celor guvernați, ceea ce înseamnă că natura comunității guvernate poate deteriora grav echilibrele care trebuie să se exprime în exercițiul autorității, fie in sensul abuzului de putere, fie în sensul delăsării și anomiei. Afirmația nu e străină de doctrina legitimării de jos în sus a puterii care caracterizează funcționalismul monarhic[17] de la sfârșitul Evului Mediu. În demonstrația oratorică plasată înaintea intervenției lui Janalău din C XI 2–21, din panoplia viciilor care bântuie viața privată (fanatismul, superstiția, încălcarea legilor firii și marginalizarea facultății raționale în interiorul sistemului de valori dominante, o bună parte a acesteia fiind dedicată intoleranței religioase și tiraniei), autorul deduce, *a contrariis*, fondul etic al vieții civile și sugerează că standardul moral al comunității depinde de reuniunea unui număr cât mai consistent de indivizi morali, o majoritate responsabila (*pars valentior*), în mâinile căreia să fie pusă suveranitatea statului.

În ciuda faptului că eroii *Țiganiadei* se străduiesc să pună bazele unei instituții a statului, conformă cu principiile statului ideal, înclinația naturală a indivizilor spre conflict irațional devine o variabilă imposibil de controlat. Eșecul acestei construcții în cântul al XII-lea sugerează că autorul este mai degrabă

[17] W. Ullmann. *Principios*..., p. 194–195.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

dedicat idealului iluminist de autoritate, conform cunoscutului dicton al împăratului Iosif al II-lea „totul pentru popor, nimic prin popor". De aici strădania la care se revine în dezbaterile soborului de a se privi cu luare-aminte firea sau natura comunității, această necunoscută, pentru a face funcțională guvernarea.

> *Acest temei puind, el poate / S-așeze orice chip de stăpânire / Și care din toate lui îi place / Numa s-aibă totdeuna privire / La împrejurări, la loc și la climă / La firea poporului și la shimă.* (XI, 43)

E un fragment care particularizează o premisă aristotelică a bunei guvernări[18] și care ne îngăduie, în același timp, o privire asupra culturii filozofice a autorului. Pe de-o parte, este vorba despre întemeierea regimului ideal, care depinde de firea comunității guvernate. Elementul climatic și geografic ca determinare a temperamentului și caracterului popoarelor este formulat ca atare de Jean Bodin, filozof și jurist francez protestant din secolul al XVI-lea (1530-1596), în lucrarea *Les six livres de la République*[19]. Aceste trimiteri nu sunt, evident, demonstrația unor relații textuale directe și substanțiale. E greu de spus dacă Budai-Deleanu l-a citit cu adevărat sau nu, determinismul climatic fiind, până la urmă, o idee comună pusă în circulație de foarte vechea doctrină hipocratică a umorilor, dar și de inventarele enciclopedice medievale ale unor geografii exotice, cu al căror instrumentar descriptiv se trece pe nesimțite de la determinismul aspectului fizic la acela al moravurilor. La fel de bine poate să fi citit, cum s-a sugerat, intermediari contemporani, precum Baronul de Montesquieu, care împrumută de la Bodin, printre altele, ideea statului monarhico-aristo-democratic și a suveranității întemeiate pe lege ca expresie a voinței comunității. Dar aceasta este o idee ale cărei rădăcini se găsesc în filozofia politică a Greciei clasice și care traversează epocile până în Renaștere. Jean Bodin nu face decât să reia un pasaj important al *Politicii* lui Aristotel, care examinează diverse ipostaze ale autorității statului, precum și relația dintre lege, autoritate și suveranitate[20]. Alcătuirea statului ideal aristotelic (care ar putea fi, alternativ, monarhie, aristocrație sau timocrație[21], în timp ce tirania și oligarhia ar fi forme deviate de guvernare) va avea un ecou particular la Sf. Toma, partizan, ca și autorul *Țiganiadei*, al unui regim mixt, în

---

[18] „Se spune că legislatorul, când stabilește legile, trebuie să țină cont de două realități: de teritoriu și de oameni", cf. Arist., *Politica*, VI, vi.

[19] Jean Bodin, *Les six livres de la République* (ed. Gérard Mairet), Paris, Librairie générale française, LP 17, no 4619, 1993. Considerat, cu exces de entuziasm, întemeietorul modern al dreptului public, Bodin păstrează totuși merite remarcabile în privința definirii sistemelor de guvernare.

[20] Platon creează conceptul de *politeia* (care este și titlul dialogului *Republica*), tradus de medievali cu *res publica* sau *constitutio*, iar Aristotel îi dă o dimensiune instituțională marcată, cf. *Politica*, VI, i, vi, vii.

[21] În filozofia politică elină, înseamnă guvernarea celor onorabili, un fel de democrație reprezentativă în care comunitatea se exprimă prin vocea celor mai virtuoși dintre cetățenii cu drepturi depline (liberi), cf. Arist., *Politica*, VI, vi.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

care să se întâlnească monarhia, aristocrația și democrația, un regim avându-l în frunte pe cel mai bun membru al comunității care, ajutat de magistrați, să lucreze pentru a menține pacea cetății și participarea tuturor la întocmirea legii[22]. Marsilio din Padova (*Defensor Pacis*, 1324) și mai târziu, Nicolaus din Cusa (*De catholica concordantia*, 1456) vor așeza, în același spirit, voința comunității guvernate, adică conceptul de bine comun aflat la originea guvernării ideale[23].

Există, cum spuneam, în *Țiganiada* o atenție particulară dedicată variabilei umane a bunei guvernări, precum și o serie de detalii ale ideii de *communitas civium*, care trimit la cel mai cunoscut tratat politic din secolul al XV-lea, după *Principele* lui Machiavelli, *De Optima Politia* (1436) al umanistului spaniol Alonso Madrigal el Tostado, profesor de filozofie morală la Salamanca, teolog conciliarist și intelectual de excepțională reputație în epocă. *De Optima Politia* (*Despre cea mai potrivită manieră de a guverna*) are în centru, așa cum se poate deduce din titlu, modul ideal de gestionare a treburilor cetății. Ideea cărții[24] pornește de la teoria aristotelică a statului natural din care se dezvoltă întreaga filozofie politică a Renașterii, dar Alonso de Madrigal este, din câte știm, primul dintre clasici care înțelege mecanismele consensului și mai ales variabilele psihosociale ale realizării acestuia, „relația dintre formele vieții comunitare și pasiunile individuale", problematica mereu renegociată a „conviețuirii organizate"[25]. Pentru Madrigal, exercițiul autorității, altfel spus, guvernarea (*politeia*), constituie, fără echivoc, o dialectică permanentă dintre individual și comunitar (*politia est quaedam communicatio*), dar, în același timp, este ordine și reglementare (*politia sive politicus ordo*)[26] întemeiate pe rezultatul acestei raționalizări a raportului dintre individual și comunitar, iar statul se definește ca o convenție limitată, având drept scop depășirea crizelor succesive, decât o construcție naturală bazată pe virtute.

Textul filozofului salmantin punctează, în rezonanță cu XI, 43:

Non debet legislator ponere optimam legem, ergo nec debet eligere politiam convenientem huic populo, etiam si illa non sit bona secundum se, id est,

[22] În ciuda cunoscutului elogiu dedicat monarhiei în *De Regno* (de remarcat faptul că paternitatea Sf. Toma asupra acestui mic tratat nu este unanim admisă). Sf. Toma exprimă această opinie, mult mai nuanțată, în *Summa Theologiae*, II, i, q. 105, a. 1.

[23] J. H. Burns ed., *The Cambridge History of Medieval Political Thought*, Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1988, p. 546; 568.

[24] Tratatul lui Madrigal este o *repetitio*, adică o sinteză a unor surse majore pentru un anumit domeniu de studio. În același timp, este discursul pe care îl pronunță maestrul la începutul unui ciclu de studiu, prin care face rezumatul surselor autorizate și declară deschise dezbaterile (*disputationes*) pe tema anunțată, cf. Juan Candela Martínez, „Estudio preliminar", *El „De Optima Politia" de Alonso de Madrigal el Tostado: traducción y estudio preliminar*, Publicaciones de la Universidad de Murcia, 1954, p. 66–67.

[25] Juan Candela Martínez, „Estudio preliminar", *El „De Optima* ..., p. 72.

[26] Alonso de Madrigal, *De Optima Politia* (Nuria Belloso Martín ed. y trad.), Pamplona, EUNSA, 2003, p. 129.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

totaliter. (...) *Debet ergo legislator considerare in dando leges quod non det optimam legem simpliciter sed optimam illi politiae*[27].

O secvenţă importantă se dedică dezbaterii importanţei climei şi temperamentului colectivităţilor, mergând până la discutarea factorilor care influenţează perpetuarea speciei. Nu există legi bune sau regim politic bun în esenţă, ci numai legi sau regimuri potrivite naturii unei comunităţi concrete. În plus, este mai mult decât probabil ca legile cu pricina să nu fie bune, pentru că reflectă accidentalul, perfectibilul, adică umanitatea cu defectele sale, şi nu sunt rezultatul revelaţiei, ci al reflecţiei umane. Madrigal conchide că legile cele mai bune, anume acelea care interzic tot ce e rău, sunt potrivite pentru Cetatea lui Dumnezeu, dar nu servesc pentru întemeierile pământeşti, care sunt particulare şi imperfecte. Nu degeaba întemeietorul celei dintâi cetăţi omeneşti a fost Cain, primul om condamnat la chinurile Infernului[28].

Dintr-o perspectivă similară, în XI, 46, prin glasul lui Slobozan se exprimă o opţiune categorică în favoarea democraţiei egalitare:

Deacă vom lua la socoteală / Cum că toţi oamenii de la fire / să nasc într-un chip, prin o tocmeală / Nice s-află între dânşii osebire, / Vom afla c-asemenea dreptate / trebuie s-aibă toţi în cetate. (XI, 46)

În vreme ce, în întreaga tradiţie aristotelică, participarea la guvernare este limitată de diverse criterii: avere, virtute, responsabilitate etc., pe care le întruneşte acea majoritate competentă (*pars valentior*) chemată să emită legea, Alonso de Madrigal se distinge prin modul radical în care imaginează participarea la exerciţiul autorităţii şi preferă democraţia, în ciuda faptului că Aristotel o consideră un regim imperfect, unitatea şi pacea comunităţii prevalând asupra defectelor democraţiei:

(...) *apud totum populum maneat principatus et omnes aequaliter dominentur.(...) In democratia efficiantur principis illi qui indocti sunt et naturaliter apti ad serviendo*[29].

La Budai-Deleanu, aserţiuni egalitariste precum cea din XI, 47: *fiecare om numa un cap are!*, care înseamnă că nimeni nu are căderea să le poruncească semenilor săi, conţin probabile accente ale ideologiei revoluţiei franceze. Registrul

[27] *Ibid.*, p. 125: „Cei care fac legile nu trebuie să impună legea cea mai bună, pentru că aşa cum trebuie să aleagă un guvernământ potrivit pentru un popor anume, cu toate că nu este bun în sine, tot astfel trebuie să aleagă şi legile cele mai potrivite pentru acel popor".

[28] Alonso de Madrigal. *De Optima Politia*..., p. 127.

[29] *Ibid.*, p. 124: „Puterea sălăşluieşte şi se păstrează întreagă în toţi cei care sunt poporul şi toţi deţin în mod egal puterea. (...) În democraţie ajung să fie persoane cu autoritate (chiar) şi aceia care sunt incompetenţi şi destinaţi prin natură să-i servească pe alţii".

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

rostirii este însă mai degrabă prudent şi ironic, iar dintre pledoariile finale, regimul mixt, semiautoritar, pare să fie singurul căruia autorul îi atribuie un oarecare relief persuasiv.

Despre un anume fel de egalitate, mai nuanţată, este vorba în XI, 66, unde binele comun se redefineşte ca *utilitas publica* şi ca viaţa civilă întemeiată pe ideea de serviciu, fiecare individ dedicându-se comunităţii cu mijloacele care-i sunt proprii şi în felul care convine naturii sale:

> *Cetăţanul, fieştecare / să slujască fără nice-o mită / Ori în arme, ori precum va cere / Al ţării folos şi-a lui putere.* (XI, 65)

Îmbinarea naturii cu meşteşugul a fost dintotdeauna un deziderat al apologiei umaniste a fericirii civile, care trimit înapoi în timp la ideea platonică în virtutea căreia fiecare individ este potrivit să desfăşoare o singură activitate utilă interesului public[30]. În esenţă, relaţia armonioasă dintre natura individului şi fericirea cetăţii este un ideal care trebuie gestionat de autoritate printr-o strategie pedagogică a binelui comun. Îl găsim exprimat pe de-a întregul în *Cercetarea înzestrărilor firii...* de Juan Huarte de San Juan:

> *Para que las obras de los artífices tuvieren la perfección que convenía al uso de la republica, me pareció, Católica Real Majestad, que se había de establecer una ley: que el carpintero no hiciera obra tocante al oficio del labrador, y el medico no tocara al instrumento del hombre de leyes (...) y que cada uno sola ejercitase aquel arte para la cual tenía talento natural. (...). Y por que no errase en elegir la arte que a su natural estaba mejor, había de haber diputados en la república que en la más tierna edad descubriesen a cada uno su ingenio haciéndole estudiar por fuerza la ciencia que le convenía, y no dejarlo a su elección. De lo cual resultaría que la república ganase los mayores artífices y las obras de mayor perfección no más de por juntar el arte con la naturaleza*[31].

Tradus din castiliană în latină de Joakim Kaeser şi publicat pentru prima oară la Frankfurt în 1648, tratatul lui Huarte de San Juan va avea în Germania un ecou

[30] Platon, *Opere V* (C. Noica şi P. Creţia ed.): *Republica*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1986, II 394e–395d, 397e (p.168–169 şi 172).

[31] Juan Huarte de San Juan, *Examen de ingenios* ... (Prólogo a la Majestad del Rey Don Felipe, nuestro Señor), p. 8: „Pentru ca munca celor care se îndeletnicesc cu meşteşugurile şi artele liberale să atingă perfecţiunea pe care statul o cere, mi se pare potrivit să se instituie o lege, anume ca tâmplarul să nu are pământul, nici medicul să nu se atingă de instrumentele avocatului etc., şi fiecare să se dedice acelei îndeletniciri pentru care arată talent. Şi ca să nu se înşele în alegerea meşteşugului care se potriveşte cel mai bine cu natura sa, trebuie să fie desemnaţi funcţionari publici care de la cea mai fragedă vârstă să descopere aplecarea / talentul fiecăruia, şi să-l oblige pe tânăr să se dedice studiului acelui meşteşug şi nu al altuia, şi să nu lase alegerea la bunul plac al fiecăruia. Rezultatul ar fi ca statul ar dobândi artizani desăvârşiţi şi opere perfecte, fără altă strădanie decât aceea de a aduce împreună natura şi meşteşugul".

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

cu totul special, bucurându-se numai în secolul al XVIII-lea de aproximativ 20 de reeditări[32]. Fără nicio dovadă în acest sens, am spune că este aproape imposibil ca Budai-Deleanu, despre care se crede că era un cititor vorace, să nu fi avut cunoștință de acest tratat ale cărui teorii despre talent ca disponibilitate intelectuală sau aptitudine (conceptul de *ingenio,* configurat de neoplatonism, însemnând un fel de impregnare esențială a sufletului) se pare că au servit drept punct de pornire în realizarea tipologiei desăvârșit ponderate a nebunului înțelept – Don Quijote din La Mancha.

Campania pentru adevăr și cunoaștere rațională a naturii umane se duce la capăt, aproape fără excepție, cu armele și instrumentele pregătite de filozofia practică a Renașterii, altfel spus, în ciuda faptului că valorile vieții comunitare, *polis*-ul și logica întemeierii lui par să fie tema centrală a dezbaterii, *Țiganiada* vorbește, mai degrabă, de situarea diversă a indivizilor în societate, în raport cu puterea, și despre teribila sursă de conflict politic activată de diferențele de natură și de capacitate de înțelegere a realității. Utopia renascentistă a individului microcosm este cea care, la final, se prăbușește în abisul violenței sângeroase, în timp ce proiectul iluminist, empiric și pragmatic în esență, pare să fie suspendat din cauza unui evident deficit de luciditate.

Simetria dintre C I–II și C X–XI, care încadrează doctrina iluministă a „rânduielii" – *politeia*, pe care comunitatea protagonistă o ratează, atât în forma iluziei epico-eroice, cât și în cea rațională, politico-pragmatică, nu lasă nicio îndoială asupra coerenței programului autorial. Opera își expune complet subiectul care este esența moral-rațională a vieții colective ca temei de proiectare a binelui comun. Umorul care impregnează această discuție nu numai intelectual serioasă, ci și gravă din punct de vedere politic, ascunde o notă de prudență sceptică. O rezervă lucidă care îl va fi așezat deja pe autor (așa cum sugerează în *Epistolie*) pe poziții polemice față de entuziasmul național cuprins în celebrul dicton *Virtus Romana rediviva*, proclamată de tovarășii săi de crez politic, ne ajută să descoperim reflexele unei mici dileme ideologice, și poate chiar identitare. Budai-Deleanu vorbește ca intelectual perfect integrat într-un sistem care a experimentat schimbarea de paradigmă a secolului al XVII-lea și care a avut chiar timp să o vadă degradându-se, pierzându-și puritatea și forța de convingere. Timpul vocii autoriale este diferit de acela al comunității române transilvănene aflată în plină construcție identitară, susceptibilă, din această cauză, de triumfalism etic și de exces retoric. De realitatea lumii acesteia, mascate alegoric în poem, autorul se apropie venind dintr-un viitor care pentru el și-a dezvăluit toate secretele și, poate, și-a epuizat capitalul de speranță, cu un mesaj în care vorbește natura dubitativ-pragmatică a intelectualului dedicat unui exercițiu critic permanent și salutar.

[32] Javier de Diego Romero, „El Quijote y el libro antiguo alemán: ediciones y traducciones", El blog de la BNE: http://blog.bne.es/blog/el-quijote-y-el-libro-antiguo-aleman-ediciones-y-traducciones/, consultat 10.02. 2016.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

În relație cu tonul parodic și cu magistralul efort de creație la nivelul limbajului, atât de des semnalat de exegeză, textul denunță lipsa de valoare de întrebuințare etico-politică a limbajului marilor ficțiuni ale identității lumii occidentale și previne asupra pericolului autoiluzionării în cazul comunităților mici, tentate să transforme ficțiunea în practică a vieții comunitare. Nicio istorie reală nu poate exista dacă nu se configurează ca adevăr luminat de rațiune. Poemationul eroi-comico-satiric, jucăreaua, cum îl numește autorul este o spectaculizare a crizei simbolurilor, o desfășurare scenică de instrumente parodice și relativizante, care atacă iluzia de sistem și o înlocuiește cu eclerajul rațional al obiectului, al faptului particular. Gesta colectivă încetează să fie act de legitimitate, iar eroismul individual este indeterminabil dincolo de efectul retoric. Budai-Deleanu își conectează mereu discursul la o logică a tranzienței, semnalând trecerea de la metafizica clasică la viziunea lumii ca ghem de conflicte fără soluție, la empiricul dezordonat, din care va răsări profetic figura poetului romantic pe care anumite accente ale operei o prefigurează.

Țiganiada oferă nu numai o versiune a secolului al XVIII-lea românesc perfect conectată la neliniștile ideologice ale iluminismului european, în plus deschide orizonturi de așteptare estetică și filozofică pe care literele noastre nu le vor asuma pe deplin decât un veac mai târziu, în pragul crizei modernității.

BIBLIOGRAFIE

Corpus și texte afine

Alfonso de Madrigal. 2003: *De Optima Politia*. (Nuria Belloso Martín ed. y trad.). Pamplona. EUNSA.

Aristotel. 2001: *Politica* (trad. Alexander Baumgarten). București. Editura IRI.

Bodin, Jean. 1993: *Les six livres de la République* (ed. Gérard Mairet), Paris, Librairie générale française. LP 17. no 4619.

Budai-Deleanu. Ioan. 2011: *Opere. Țiganiada. Trei viteji...*. (ed. Gheorghe Chivu și Eugen Pavel). București, Academia Română (Fundația Națională pentru Știință și Artă).

Juan Huarte de San Juan, 1989: *Examen de ingenios para las ciencias* (ed. Guillermo Serés). Madrid. Cátedra.

Marsilio de Padua. 1989: *El Defensor de la Paz* (ed. Óscar Godoy Arcaya). Madrid. Editorial Tecnos S.A.

Platon. 1986: *Opere V*. (C. Noica și P. Creția ed.: A. Cornea trad.), București, Editura Științifică și Enciclopedică.

Bibliografie secundară

Burns. J. H.. 1988: *The Cambridge History of Medieval Political Thought*. Cambridge – New York. Cambridge University Press.

Candela Martinez. Juan. 1954: „Estudio preliminar". *El „De Optima Politia" de Alfonso de Madrigal el Tostado: traducción y estudio preliminar*, Publicaciones de la Universidad de Murcia. 1954.

Cornea. Paul. 1998: *Introducere în teoria lecturii*. Iași. Editura Polirom. 1998.

Frye, Northrop. 1957: *Anatomy of Criticism. Four Essays*. Princeton University Press.

Garin. Eugenio. 1947: *La disputa delle arti nel Quattrocento. Testi editi ed inediti*. Firenze. Vallecchi Editore.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Greenblatt, Stephen, 2015: *'Clinamen'. Cum a început Renașterea* (trad. A. Avramescu), București, Editura Humanitas.
Hazard, Paul, 1981: *Gândirea europeană în secolul al XVIII-lea*, trad. V. Grecu, București, Editura Univers.
Hirsch, E. D., 1967: *Validity in Interpretation*, New Haven and London, Yale University Press.
Libera, Alain de, 2000: *Gândirea Evului Mediu* (trad. Mihaela și Ion Zgărdău), Timișoara, Editura Amarcord, 2000.
Petrescu, Ioana Em., 1974: *Ion Budai-Deleanu și eposul comic*, Cluj-Napoca, Editura Dacia.
Serés, Guillermo, 1990: *Huarte de San Juan: de la 'naturaleza' a la 'política'*, „Criticón", no. 49, p. 77–90.
Ullmann, Walter, 1971, *Principios de gobierno y política en la Edad Media*, Madrid, Revista de Occidente.
Ynduráin, Domingo, 2006: *Estudios sobre Renacimiento y Barroco*, Madrid, Cátedra.

Resurse electronice

Folengo, Teofilo, 2007: Baldus, a cura di Emilio Faccioli, http: //www.liberliber.it, tratto da Teofilo Folengo, 1989: *Baldus*, a cura di Emilio Faccioli, Torino, Einaudi.
Diego Romero, Javier de, *El Quijote y el libro antiguo alemán: ediciones y traducciones*, El blog de la BNE: http://blog.bne.es/blog/el-quijote-y-el-libro-antiguo-aleman-ediciones-y-traducciones/ .

ABSTRACT

This paper aims to once more address the issue of ideological connections and textual lineages which place the work of Ioan Budai-Deleanu in the hypertext of the eighteenth century European culture, an approach that critical analysis often undertook exclusively from the perspective of free and subjective dialectics of text perception. In this case, however, the examination of the textual tradition starts from stipulating an *intentio auctoris* which, in the opinion of E. D. Hirsch (1967), is leading to the work of art's *meaning*, a semantic reality different from the one named *significance*, configured in the reading process. Central to this argument is the idea that the authorial intention is responsible for the work's unity and semantic coherence, illustrated by the subordination of the first part of the poem, a panoramic view of epic-heroic genres treated in the burlesque key, to the second (chants X–XII) containing an objective debate on the values of civil life and optimal methods of governance. The debate in the eleventh chant is performed under the direct influence of some famous political philosophy texts (due to Aristotle, Marsilius of Padua, Alonso de Madrigal, and Juan Huarte de San Juan), whose direct undistorted echoes are easy to be seen in the way the author develops the concept of common good. The object of the discourse is the *res publica* and the principles that define good governance. What kind of individuals requires the city in order to prosper, which attributes of human nature – those are very old questions we can retrieve beginning with the medieval dispute between poetry and philosophy, especially in the early European modernity's complex rivalry between *artes* and *disciplinae*, between orators and jurists. Beyond the many factitious oppositions that can be drawn from it, his philosophical and legal culture, as well as his temperament critically inclined towards the exercise of a demystifying rationality, places *Țiganiada*'s author on the side of those who feel that a deep understanding of human nature and the relationship between this nature and social dynamics constitute primordial values of any given political community's existence.

Key-words: idealist fiction, parodic mode, consensus, common good, human nature.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

CUM PUTEM CITI ÎNSEMNĂRILE NEÎNSEMNATE

Cristina-Ioana Dima*

Pornind de la ideea lui Nicolae Iorga[1], conform căreia însemnările reprezintă „istoria țării prin cei mici", Ilie Corfus, a cărui lucrare[2] a reprezentat, până în ultima vreme, un reper aproape unic în materie de culegeri de însemnări, scria în scurtul său studiu introductiv: „Spre deosebire de cronica propriu-zisă, operă epică, închegată și unitară, însemnările noastre aduc, simplu și naiv, știri scurte, cu date și informații precise, dintre care unele pot fi verificate cu ajutorul materialului documentar cunoscut, altele însă nu, acestea din urmă având așadar valoarea documentului unic".

Studiind, la rândul nostru, însemnările de pe cartea veche românească tipărită în secolele al XVI-lea și al XVII-lea din colecțiile Bibliotecii Academiei Române, în vederea unei ediții exhaustive[3], putem face o serie de observații. Ceea ce se scrie pe marginile cărților imprimate în primele două secole de existență a tiparului cu litere chirilice în spațiul românesc nu reprezintă numaidecât o istorie spusă de cei mici. După cum bine se știe aceste cărți erau, în marea lor majoritate, destinate cultului și apăreau sub patronajul înaltelor personalități ale vremurilor. Prin urmare, *ex-libris*-urile sau dedicațiile sub care au fost dăruite sunt scrise, nu de puține ori, de mâna sau sub dictarea unora dintre oamenii care dețineau, într-o formă sau alta, puterea. De exemplu, Stolnicul Constantin Cantacuzino, atunci când dăruiește cărți unei mănăstiri, consemnează gestul, olograf, de cel puțin trei ori pe filele aceluiași volum, cu o formulă identică:

„Aceaste *Mineaie*[4] le aduce și le închină pentru pomana sfintei și dumnezeieștii mănăstiri ce să chiamă Bisăricanii, unde este (1[r]) hramu/ Blagoviștenie, în Țeara Moldovei, dumnealui Costandin Cantacuzino biv vel Stol<nic> leat 7207 (=1699), mai 2 *d.* (pagina de gardă, recto)"[5].

Atunci când scriu „cei mici" (și ei sunt cei care scriu cel mai adesea), rareori fac istorie, sau, cel puțin, nu istorie mare. Sigur că, din însemnările lor putem afla

* Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti" al Academiei Române, București; Facultatea de Litere, Universitatea din București.

[1] N. Iorga, *Istoria țării prin cei mici* în „Revista istorică", VII, 1921, nr. 1–3, p. 26.

[2] Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, Editura Junimea, 1975.

[3] Lucrarea este cuprinsă în planul Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti" sub numele *Corpusul însemnărilor românești de pe cartea veche din colecțiile Bibliotecii Academiei Române*.

[4] Însemnarea se găsește pe *Mineiul de la Buzău* (CRV 111, schimbul 1, lunile ianuarie, februarie).

[5] Însemnarea este reluată întocmai pe primele două file ale lunii februarie.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

despre inundații, cutremure, comete, eclipse, epidemii, epizootii, starea timpului etc.[6] Dar, în ciuda convingerilor generale, nu acestea formează cea mai mare parte a celor notate pe marginile cărților, mai ales în problematicul veac al XVIII-lea. De cele mai multe ori, atunci când scriau pe o carte, cei mici... își încercau condeiele. Formula „încercai acest condei să văd cum scrie" este un laitmotiv al marginilor albe ale foilor.

Personajul central al acestui mic scrib este, poate surprinzător pentru modul în care obișnuim să ne raportăm la vechea noastră cultură, el însuși. O mulțime de însemnări dau seama despre simpla existență a celui ce scrie, în formule care, de regulă, fie respectă, fie pornesc de la anumite stereotipii, modificându-le pentru a deveni mai expresive și a alcătui construcții din care nu lipsește, câteodată, o undă de umor:

„Scris-*am* eu, logofătu*l* Sta*n* ot Stelnica, sin Tudo*r* spătărelu*l*, sluga lui Tudosiie vameșu*l*. Și Tudosie acela au fost slugă la spătaru*l* ces*t* de au veni*t* pe aici, pe la Stelnica, și învăța copiii el la popa. Radu*l* ot Stelnica. Aceasta și fiți săn<ă>toși" (44^{v})[7].

„Să să știe că a*m* scri*s* eu, robu*l* lui Dumnezău / (25^{v}) Gheorghe logof<ăt>, cu mână de țărână / (24^{v}) și cu pană de curcă; mâna va putrezi, / (23^{v}) dar cuvânt rămâne în veci / (22^{v}) la anu*l* cu leat 7305, iar de la Hristos / (20^{v}) 1797. / (23^{v}) Și am scris eu, robu lui Dumnezău / (21^{v}) Gheorghe Vinulescu cu mână / (20^{v}) de țărână / (19^{v}) și cu pană de gâscă. / (18^{v}) Dascălu*l* Gheorghe, logofăt Vinulescu din Vladuleni" (26^{v})[8].

Însemnările de acest tip se dezvoltă cu adăugarea de detalii din viața cititorului, rezultând astfel, uneori, mici *cronici de familie*. Ele dau seama aproape exclusiv despre viața privată a celor care le consemnează.

„Ca să știe de cându am fostu eu, preotul Ioan, la biserica dum<i>sal<e> Apostu*l* postelnicu*l* ot Merăiești, în zilele Mări<i> sal<e>, lui Costandin Mihail Voivod Racoviț<ă>, *ze(m)li Moldavsco(i)*[9]. Și am semnat ca să să știe și să să pomenească de cându s-au născut ficioru*l* nostru, Andreiu, careli au botez*at* preotul Andreiu, ficiorul pop<i>i, lui Enache ot Șerbănești, leat 7259" (=1751) (363^{r})[10].

„(45^{v}) Să s<e> știi di că<n>d m-am preoțit eu, preotul / (46^{r}) Irimie la veletiu 1795 / (46^{v}) ia*r* cându m-am căsători*t* iaram di ani di mari / (47^{r}) 21 ani, ia*r* soțu*l* meu, Paraschiva, iara di ani 18. / (47^{v}) Ia*r* cini a citi să zică „Dumnezău să-i ia<r>te!" / (48^{r}) că mâna cari au scri*s* aici va putrezi, iar

[6] Este vorba despre clasificarea propusă de Ilie Corfus, în lucrarea mai sus citată, care își împarte cartea în douăsprezece capitole astfel: *Istorie politică internă. Războaie. Ocupații străine. Năvăliri de pradă. Istorie economică, socială, administrativă. Drept. Starea timpului și influența sa asupra agriculturii și a pieței. Inundații. Lăcuste. Epidemii. Epizootii. Învățământ. Prețul și circulația cărților. Incendii. Cutremure de pământ. Eclipse. Comete. Mitologie populară. Cronici mici.*

[7] Însemnarea se găsește într-o *Cazanie de la Mănăstirea Dealu* (CRV 46, schimbul 3).

[8] *Ibidem*.

[9] Sl., în trad.: „în pământul Moldovei".

[10] Însemnarea se găsește pe o *Cazanie a lui Varlaam* (CRV 45, schimbul 5).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

numele să va pomini. / (48^{v}) Iar la veletiu 1797 di ani me-u murit / (49^{r}) soțul meu, preute<a>sa mea, Paraschiva. / (49^{v}) Iar noi, fraților, datoriu sântem să purtăm / (50^{r}) sarcina unu/ altuie și așa vom plini lege lui Hrist<os>; / (50^{v}) orici pravosla<v>nic creștin va cet<i> să <nu> zică / (51^{r}) ceva sau să pui<e> ceva ponos, ci să zică „Dumnezău s<ă> <pomenească>!", / (51^{v}) că eu am scris ca să s<e> pomenească numele meu / (52^{r}) cât a trăi carte aceasta Sfântă Evanghe<lie>. / (52^{v}) Iar cini a strica slova aceasta / (53^{r}) să fii afurisit și ca Iuda legat. / (53^{v}) Eu, preotu/ Irimie, veletiu 1797, mart, 26"[11].

Ceea ce căutăm să evidențiem în analiza de față nu sunt detaliile de viață cotidiană pe care însemnările de acest tip le poartă, ci felul în care ni se transmite identitatea celui care a făcut însemnarea și semnificația acestei identități la granița dintre vechea cultură și cea modernă.

În cartea sa *„Iubite cetitoriule...". Lectură, public și comunicare în cultura română veche*, Mircea Vasilescu remarca, în privința cărții tipărite, „obsedanta menționare a corpului tehnic, uneori în dauna creatorului", fapt pe care îl interpretează ca pe „un semn al perceperii cărții în materialitatea ei", arătând „locul important pe care îl avea în mentalitatea vremii aspectul de artefact al cărții"[12]. Constatarea trebuie luată ca premisă pentru înțelegerea micilor însemnări care consemnează fapte ce țin de viața privată a celor prin ale căror mâini trece o carte.

Există o distanță mai mare sau mai mică față de conținutul cărții pe care însemnarea o înregistrează. Cele mai apropiate de litera textului sunt glosele marginale, acelea care pur și simplu dau explicații pentru diferite pasaje ale tipăriturii:

Astfel, comentariu pentru pasajul „Iară aceasta să știți că în zilele de apoi vor fi vremile iuți. Că vor fi oameni iubitori pre sine, scumpi, laudaroși" este:

„Carii sânt și între noi acuma, cei cu doa bouze, / patăr<i>i" (285^{v}–286^{r})[13].

Însemnările de acest tip, interesante în sine, aduc de obicei în discuție o mulțime de detalii specifice mentalului colectiv, dar nu precizează nimic din identitatea celui care le face. De altfel, aproape niciodată nu sunt semnate.

Ceva mai departe de litera textului se află însemnările lectorilor care se declară ca atare. Acestea se comportă în opoziție cu glosele. Însemnarea de lectură are, în general, prea puțin a face cu conținutul cărții pe care scribul declară că a citit-o. De multe ori, însemnările de acest fel sunt lapidare și nu consemnează mai mult decât actul lecturii în sine. Însă, fapt ce merită luat în seamă, niciodată în astfel de însemnări nu lipsesc datele de identitate ale celui care scrie.

[11] Însemnarea se găsește pe un exemplar al *Sfintei și Dumnezăieștii Evanghelii*, tipărită la București, în anul 1682 (CRV 74, schimbul 2).

[12] Mircea Vasilescu, *op. cit.*, p. 83.

[13] Explicația reflectă disputele interconfesionale, ceea ce e de înțeles, dat fiind că ea apare pe un exemplar din *Noul Testament de la Bălgrad* (CRV 54, unicat).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

„Să s<e> ştie de câ<nd> am citi<t> ş<i> e<u>, Ra<du> da<s>că<l> o<t> <S>tăl<ni>ca[14] pre această *Cazanie* a pă<rinte>lui Drăgoiu ot Negoieşti, în zilele lui Alexand<r>u Ipsilan*t* Voievo*d*, noiem<brie>, 15 *d.* a 1766" (231, 93[r])[15].

Se remarcă o serie de însemnări în care lectorul chiar îşi accentuează această identitate, fie prin repetiţie, fie prin detalii despre situaţia sa.

„Întâmplatu-mi-s-a de a<m> cetit-o e<u> preotu Chirila pe acea<s>tă sfâ<n>tă *Păucenie*, eu, pop<a> Chirilă ot Băieşti a*l* <n>emeri*t* între preoţi şi mul*t* greşi*t*" (147[v])[16].

De foarte multe ori apar şi detalii despre condiţiile în care a fost făcută lectura. E o vocaţie cronicărească pe care, uneori, cititorul avizat o împlineşte astfel, iar conţinutul pendulează între cel al unei precizări de lectură şi cel al unei cronici mici.

„Întâmplatu-mi-s-au şi mie de am citit pe această sfântă cartea pe[17] vreame de[18] răzmiriţă, când au veni*t* muscalii ş-au lua*t* Hotinu*l*. Ş-<a>u venit la Ieş, şi di la Ieş au mersu de-u bătu*t* turcii la Răbaia şi de-acolo o samă dintr-înşii au mersu la Focşani şi di la Focşani au mersu de-au bătut toamna Gălaţii, ş-au prin*s* viu pre Costandi*n*-Vodă, feciorul lui Nicolaiu-Vodă. Şi ducându-l la Ieş, au murit. Şi primăvara au avu*t* marea războiu cu turcii, ş-au luat mult<e> cetăţi anume: Bindiriul, Bugeacul şi alte[19] cetăţi pen ţara tătărască. Şi toamna au lua*t* Brăila şi au trecu*t* muscalii în Ţa<ra> Muntene<a>scă şi feldma<r>şa*l* Romanţiov[20] au iernat în Ieş. În vălet 1761, mart<ie> 10. / (124[r]) Ş-a*m* scri*s* eu, Moichila, logofăt *zŭ(nt)*[21] popa Andreiu[22]" (223[v])[23].

Al. Mareş[24] a fost singurul care a sesizat, într-un articol apărut în „Limba română" cu ceva vreme în urmă, importanţa pe care astfel de însemnări de lectură o pot avea uneori. Pentru istoria limbii române literare, este deosebit de important felul în care lectorul se raportează la un anumit text. În lucrarea sa, Al. Mareş editează două însemnări care arată dificultăţile întâmpinate de un cititor din secolul al XVIII-lea, faţă de un *Tetraevanghel* coresian, aşadar din secolul al XVI-lea:

„Cine va vrea să ştie pentru această svântă Tetrovangh<e>*l* să ştie că-i tipărită în Beligra*d*, în Ţara Ungurească. Şi foarte să fie o*m* iscusit la fire să citească, că cu greu este la citit că-i pe mbă pedosnică. Şi a*m* scris eu, *mono(g) gre(š)nikĭ* Ion, dască*l*, *[vŭ] [d]ni blgocĭstiva(g) I Hr(s)taljubiva(g) g(s)dre* [...] Ion Mihai Racoviţă voievod, [...] *m(s)cŭ ma(r)ti(ę)* în 2 *dni* [...] <svî>n<t>u*l* mucenic [Teodot ?]" (88[v])

---

[14] Lecţiune incertă în ambele versiuni ale însemnării. Presupunem că este vorba despre acelaşi Radu din însemnarea precedentă.

[15] Însemnarea apare pe un exemplar al *Cazaniei de la Mănăstirea Dealu* (CRV 46, schimbul 4).

[16] Pe o *Cazanie a lui Varlaam* (CRV 45, schimbul 5).

[17] Scris: пѣ.

[18] Scris: Аѣ.

[19] Scris: аамѣ.

[20] Secvenţa este greu lizibilă. Probabil reprezintă o formă coruptă a numelui Feldmareşal Rumianţev.

[21] Sl., în trad.: „nepot".

[22] Scris: андрѣи.

[23] Însemnarea a fost făcută pe o *Cazanie a lui Varlaam* (CRV 45, schimbul 5).

[24] Al. Mareş, *O apreciere din 1726 asupra Tetraevanghelului coresian*, LR, XLI, 1992, nr. 1–2, p. 47–49.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

şi

„Cine va vrea să citească pe această svântă Tetrovanghe*l* foarte să fie o*m* iscusit la fire, că cu greu este a citi pe această Tetrovanghel. Şi am scris eu, nedestoinicu*l* şi robu*l* lui Dumnedzău, anume *taha ti* Ion dasca*l da zane(t), vĭ dñi bl̃gočistiva(g) i Holjubivgo g(s̃)drę išе(g)* Ion Mihai Racoviţă voievod *le(t)* 7234 *ma(r)ta* 2 *d(n)*" (155^{v}).

În aceeaşi ordine de idei, sunt însemnări care constată că, dimpotrivă, un text anume este uşor de citit, în ciuda vechimii sale. În general însă, această a doua situaţie se întâlneşte în însemnările secolului al XIX-lea, când putem sesiza o anumită bunăvoinţă, dar şi condescendenţă a lectorului faţă de text, astfel încât ele nu fac obiectul acestei lucrări.

Nu doar acesta este rolul notiţelor de lector aduse în discuţie. În opinia noastră, ele au o pondere însemnată în dosarul naşterii conceptului de autor. Sigur că vorbim aici poate de cea mai spectaculoasă mutaţie pe care cultura modernă europeană o provoacă, aşadar nu se pune problema unei contribuţii decisive.

După cum se ştie, critica literară forjează conceptul de autor, la jumătatea veacului al XIX-lea, din ideea biografismului[25]; un secol mai târziu, autorului, acestui personaj de seamă al textului literar, i se proclama moartea (în binecunoscutul eseu al lui Roland Barthes[26]), el fiind încă o dată sacrificat pe altarul sensurilor discursive de către Michel Foucault[27]. Din cenuşa autorului, se naşte şi se impune tot mai pregnant figura cititorului, fie el implicit sau explicit, înscris sau *alter ego*, după cum îl înfăţişează diversele tipologii schiţate de teoreticienii literari. Această instanţă va acţiona mai mult ori mai puţin tiranic, în funcţie de mode, asupra textului literar: „Cititorul este un om fără istorie, fără bibliografie, fără psihologie; este doar acest Cineva care ţine laolaltă în acelaşi câmp toate urmele din care este alcătuit textul", scrie Roland Barthes.

Ar fi aşadar posibil ca inversiunea să se mai fi produs o dată. Pentru ca un autor încarnat în toată biografia lui să existe şi apoi să poată muri, el trebuie să fi parcurs nişte etape ale transformării sale. Roland Barthes arată că autorul este „un personaj modern" care apare datorită descoperirii de către cultura europeană a „prestigiului individului sau al persoanei umane".

Însemnările de pe marginea cărţii de cult sunt, în opinia noastră, un fel de barometru al acestei conştiinţe a individualităţii. Banala şi obişnuita formulă „Tâmplatu-mi-s-au şi mie a ceti pre această sfântă carte ş-a*m* scri*s* şi să s<e> ştie, leat 7262 (=1754), dec<embrie> 15" (363^{v})[28] urmată de o semnătură greu descifrabilă, este, la urma urmei, echivalentul asumării propriei identităţi de către

[25] Să nu uităm aserţiunile lui Saint-Beuve, care deplânge puţinătatea „biografiilor bine întocmite ale oamenilor de seamă", acestea fiind, în concepţia criticului francez, lectura „cea mai recreativă şi destătătoare" pe care critica şi istoria literară pot să o producă.

[26] Roland Barthes, *La mort de l'auteur*, în „Mantéia", N° 5, 1968.

[27] Michel Foucault, *Qu'est-ce qu'un auteur?*, în „Bulletin de la Société française de philosophie", LXIII, 1969, N° 3.

[28] Însemnarea apare ca atare pe o *Cazanie a lui Varlaam* (CRV 45, schimbul 5).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

un personaj până la urmă anost şi chiar un pic prostuţ, care simte însă nevoia să îşi clameze propria existenţă, ieşind astfel din anonimatul vechii culturi, acum crepusculare, aşa cum o formula, genial, Gogol, în *Revizorul*: „V-aş ruga cu plecăciune, când veţi ajunge la Petersburg, să le spuneţi la toţi cei mari de acolo: la senatori, la amirali, că uite: Execelenţă, să ştiţi că în oraşul cutare trăieşte Piotr Ivanovici Bobcinschi(...). Şi dacă-l vedeţi pe împărat, la fel să-i spuneţi şi împăratului: că, uite, Maiestatea Voastră Imperială, în oraşul cutare trăieşte Piotr Ivanovici Bobcinschi".

Însă nu doar aceste constatări, care, până la un punct ar putea părea firești, ne fac să credem că însemnările marginale joacă un rol măcar interesant în dosarul apariţiei conceptului de autor. Într-un articol recent, Benoit Frydman[29] se ocupă cu arheologia conceptului care ne preocupă în paginile de faţă. Autorul articolului aduce în discuţie obiceiul semnăturii pusă la sfârşitul documentelor, gest care, treptat, s-a transformat în cel al asumării unui text ca aparţinând unei persoane, cu toate consecinţele juridice şi politice aferente. El arată că „avant de devenir un concept central de la littérature et de la théorie littéraire, l'auteur moderne est né sur le terrain du droit politique. Il a été conçu par les philosophes autant comme une arme de guerre contre la culture traditionelle que comme le fondement d'un ordre juridique nouveau". Conceptul de *autor*, scrie mai departe cercetătorul mai sus-citat, a vizat textul (*auctoritas*), în cultura premodernă, apoi a devenit referentul persoanei care şi-l asumă.

Pornind de la aceste consideraţii, sunt două aspecte pe care vrem să le aducem în discuţie. Primul porneşte de la o observaţie formală şi anume că însemnările marginale, urmează tipicul unui contract încheiat între cel care scrie şi potenţialul cititor al respectivei note. Ideea a fost enunţată şi riguros argumentată de Constantin Mălinaş[30], „*ex libris*-ul vechi românesc trasat pe carte, ca însemn manuscris de proprietate, dovedeşte şi confirmă că a urmat modelul unui formular, ce se folosea în actele vechi de tip contractual, încheiate prin sate şi oraşe, precum au fost zapisele. Formularul de zapis a fost preluat şi acomodat la însemnările de cărţi, prin care postila trecerea de la un proprietar (deţinător) la altul".

Aspectul contractual formal ascunde însă un alt fel de pact între autorul notei şi potenţialul său cititor, anume ceea ce Julien Greimas numeşte un contract de veridicitate[31]. E o afirmaţie care se poate proba destul de uşor dacă privim orice lucrare despre acest tip de scriere. Un singur lucru nu este niciodată pus la îndoială în ceea ce priveşte însemnările marginale: adevărul lor. Poate fi un adevăr subiectiv, care, eventual, să nu corespundă realităţilor istorice, dar niciodată cel care le scrie nu este suspectat de rea-credinţă, niciodată nu i se pune pe seamă

[29] Benoit Frydman, *La naissance de l'auteur: origines politique et juridique d'un concept litteraire*, în "International Journal for Semiotics of Low", martie 2012, vol. 25, issue 1, p. 1–10.

[30] Constantin Mălinaş, *Biblioteconomie din însemnări pe cărţi şi manuscrise vechi*, în vol. *In honorem Gabriel Strempel*, p. 425–447.

[31] Julien Greimas, *Le contract de veridiction*, în *Du sens*, vol. II, *Essais semiotiques*, Edition du Seuil, 1970.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

intenția de a-și minți receptorul (să nu uităm că găsim aici istoria țării scrisă de cei mici!). Din punct de vedere pragmatic, însemnarea marginală este discursul care creează perfect iluzia adevărului. Or, așa cum arată Greimas, această iluzie se poate naște în două feluri: fie dând impresia unui enunțiator impersonal (în discursul științific – nu este cazul de față), fie făcând astfel încât textul să treacă drept unul ocultat, cunoscut doar enunțiatorului și receptorului. În acest al doilea caz, cel care scrie trebuie să se asume ca instanță subiectivă a discursului, ca „eu" bine definit. Ceea ce în însemnări se și întâmplă, fapt care îl pune pe scrib în postura autorului, în sensul deplin al cuvântului.

Al doilea aspect pe care vrem să îl punem în discuție pornește de la observația că între sensurile originare ale cuvântului *auctor* se găsește acela de text cu valoare absolută de adevăr (oricare ar fi sensul conceptului de adevăr), text-reper. Este firesc așadar ca, la un moment dat, autorul în sensul pe care astăzi îl dăm cuvântului să fie cel care produce astfel de texte-reper. Nu credem că greșim prea mult spunând că la trecerea dintre cultura tradițională la cea modernă, această sarcină implicită a celui care scrie este, treptat, ușurată. Cazul culturii române este unul foarte special, deoarece procesul trecerii de la cultura premodernă la cea modernă a fost la un moment dat accelerat de presiunea modelului occidental, ceea ce face destul de greu de urmărit etapele configurării unor concepte pe teren românesc. Totuși, există o evoluție naturală a discursului literar care ne interesează în paginile de față. Amintim frazele memorabile, sumbre și împovărătoare ale lui Miron Costin: „De aceaste basne să dea seama ei și de această ocară. Nici ieste șagă a scrie ocară veacinică unui neam, că scrisoarea ieste un lucru veacinic. Când ocărăsc într-o zi pre cineva, ieste greu a răbda; dară în veci? Eu voi da seama de ale meale, câte scriu"[32]. Să le comparăm, spre pildă, cu cele care narează geneza poemului *Trandafiraș norocit* al lui Alecu Văcărescu, unde poetul „au fost întrebat că se pot face versuri asupra trandafirului, și el cu multă umilință răspunzând că focul acestui trandafir ar putea însufleți și pietrile a face versuri (...) Deci el, nepierzând vreme nici un minut, ținând trandafiraşul în mână, cu ochii plini de lacrămi, au început a le zice din gură și de nu să întâmpla asupra acestei fericiri o pârdalnică de venire... vă făgăduiesc că ar fi zis un milion de versuri fără condeiu. Dar acea venire i-au tăiat plăcerea și numai au apucat de au auzit că foarte frumoase sânt și să se scrie, unde le-au și scris îndată și le-au închinat"[33]. Sigur, exemplele sunt extreme, dar ele vor să pună în lumină faptul că între cele două moduri de asumare a sarcinii auctoriale este o diferență, în primul rând, de încărcătură. Autorul modern al textului cu valențe estetice scrie eliberat de ideea că

[32] Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor, Predoslovie, adecă cuvântare dintâi de descălecatul Țării cel dintâi și a neamului moldovenescu, Către cititoriu*, în *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958.

[33] Alecu Văcărescu, *Trandafiraș norocit*, în *Poeții Văcărești. Viața și opera lor poetică*, cu o introducere, note critice, studii biobibliografice și glosar de Paul I. Papadopol, București, Editura Cugetarea-Georgescu Delafras, 1943.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

opera lui reprezintă o *auctoritas*, în sensul medieval al cuvântului. Or, primul care se debarasează de această povară a cuvântului scris cu maximă responsabilitate este personajul îndoielnic ce scrie pe marginea cărților care conțin textele-reper ale culturii sale.

Cugetările, rugăciunile sau simpla consemnare a unor povești fantastice vor preciza din ce în ce mai mult identitatea acestui personaj amfibiu, lector al unor cărți, în cea mai mare parte rituale și autor al unor notații personale. Sigur că cele mai multe dintre adagiuri pot sta într-un dicționar de formule luate de-a gata, în timp ce rugăciunea are o structură fixă, astfel încât copierea nu face decât să adapteze un act al culturii orale. Există totuși momente de personalizare, într-o oarecare măsură, a acestor cugetări sau rugăciuni, când personajul fără chip tinde să ne transmită ceva din propria sa identitate.

„În totu ceas mă gândescu cumu voiu să-*m* dau seama înainte lui Dumnezeu pentru păcatele meale cele multe"(508)[34].

„Judecata lui Hristos, mie nu-mi este de folos, că știu bine ce o să iau, ce samă încă or da toți pacăt<o>și<i> și <i>-am întrecut cu faptele ce-am făcut; știu că n-am dreptate la Judecata mare, iar eu mă rog, D<oa>mne, să nu mă lași pre mene, robul Tău ce am scris cu mâna de țărână. Iar cene va ceti pă mine mă va pomeni. 1827, la <iu>ni<e> 13, Radu lo<gofăt>u" (246ᵛ)[35].

„Dau sufletu<l> mieu în mâinele voastre, Sfinților Arhangheli, lui Mihail și lui Gavriil, rogu-mă, păziți-l" (599)[36].

„Jeluiesc mile<i> și bun<ă>tăț<i>i Mării Tale, luminaț Doamne și preaînălțaț Doamne, că avem dreptate în mila Măriei Sale, eu, Gheorghe, de la satul Uruarele f<i>indcă [...]" (293ᵛ)[37].

Sau ca povestiri fantastice:

„La Egh<i>pet sânt niște cai în chip de temne<ceri> ca un leu, facu un <ră>gat foarte de-a spaimare ce-i iara numele Dalie în Ța<ra> Eghipetului. Și la Crit 2 temnețe și era făr închietori și pre cine băga acolo nu mai pute ieși până la moarte; ce s<e> cheamă luare minții firii omenești care nu poate omul precepe cu minte. Și sânt <...> până în dzua de astăzi" (210ʳ)[38].

După cum se vede, cel care consemnează este destul de indiferent față de textul pe marginea căruia scria, dar începe să se preocupe din ce în ce mai mult de propria personalitate, înțelege din ce în ce mai mult să folosească scrisul pentru a-și transmite gândurile, poveștile care l-au mirat și, uneori, gestul său este complet gratuit, ca al preotului Ioan care cu o caligrafie impecabilă și două tipuri de cerneală, consemna pe marginea unei *Cazanii* a lui Varlaam[39]:

---

[34] După grafie, însemnarea îi aparține unui oarecare Toma logofătul, care se semnează pe alte file ale exemplarului din *Cazania de la Mănăstirea Dealu* (CRV 46, dubletul 1).

[35] Însemnarea apare pe un exemplar din *Cazania lui Varlaam* (CRV 45, schimbul7).

[36] Însemnarea îi aparține lui Toma logofătul pomenit mai sus.

[37] Însemnarea apare pe un exemplar din *Cazania de la Mănăstirea Dealu* (CRV 46, schimbul 3).

[38] Însemnarea apare pe un *Evangheliar românesc*, Brașov, 1561(CRV 10, dubletul 1).

[39] Exemplarul se află sub cota CRV 45, schimbul 5.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

„Întâmplatu-mi-s-au şi mie acesti pă această sfântă carte şi a*m* însămna*t* şi eu aice acestea în 3 rânduri, fiindcă am văzut multă scrisoari şi m-am îndemnat şi eu, 1763, maiu, 2. Aice încă am scris iar eu, preotul Ioa*n*, ca să ştie că-m era dra*g* a scrie" (327[v]).

Nici pomeneală că aceste însemnări, lipsite de orice însemnătate documentară, vor fi reprezentat manifestarea intimităţii celor care scriau. Sunt însemnări de identitate, cronici mici de familie, glose, note de lectură, rugăciuni, cugetări, notiţe despre lucruri stranii, scrisori, încercări de condei. Ele conţin, în schimb, suficient din tensiunea actului auctorial manifestat în diferite feluri de impulsuri: cel care scrie realist consemnându-şi situarea sa juridică şi socială, cel care se transmite pe sine în cugetări, cel care scrie cu nostalgia tărâmurilor îndepărtate sau fantastice, ba chiar cu preotul Ioan, cel care scrie doar pentru bucuria reflexivă. Ca şi cum cei care îşi încercau condeiele, aşezau pe marginile albe ale filelor frânturi din identitatea şi biografia celui care, în alt context cultural reprezintă instanţa textuală care poartă numele de autor. Forţând un joc de cuvinte al lui Michel Tournier, putem spune că însemnările neînsemnate reprezintă jurnalul *extime* al literaturii secolelor al XVI-lea – al XVIII-lea.

BIBLIOGRAFIE

Barthes, Roland, *La mort de l'auteur*, în „Mantéia", nº 5, 1968.

Corfus, Ilie, *Însemnări de demult*, Iaşi, Editura Junimea, 1975.

Costin, Miron, *De neamul moldoveanilor, din ce ţară au ieşit strămoşii lor*, în *Opere*, ediţie critică, cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice şi glosar de P.P. Panaitescu, Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, 1958.

Foucault, Michel, *Qu'est-ce qu'un auteur?*, în „Bulletin de la Société française de philosophie", nº 3, LXIII, 1969.

Frydman, Benoit, *La naissance de l'auteur: origines politique et juridique d'un concept littéraire*, în „International Journal for Semiotics of Low", martie 2012, vol. 25, issue 1, p. 1–10.

Greimas, Julien, *Le contract de veridiction*, în *Du Sens*, vol. II, *Essais sémiotiques*, Paris, Edition du Seuil, 1970.

Iorga, N., *Istoria ţării prin cei mici*, în „Revista istorică", VII, 1921, nr. 1–3, p. 26.

Mareş, Al., *O apreciere din 1726 asupra Tetraevanghelului coresian*, în LR, XLI, 1992, nr. 1–2, p. 47–49.

Mălinaş, Constantin, *Biblioteconomie din însemnări pe cărţi şi manuscrise vechi*, în vol. *In honorem Gabriel Ştrempel*, p. 425–447.

Vasilescu, Mircea, *„Iubite cetitoriule...". Lectură, public şi comunicare în cultura română veche*, Piteşti, Editura Paralela 45, 2001.

Văcărescu, Alecu, *Trandafiraş norocit*, în *Poeţii Văcăreşti. Viaţa şi opera lor poetică*, cu o introducere, note critice, studii biobibliografice şi glosar de Paul I. Papadopol, Bucureşti, Editura Cugetarea-Georgescu Delafras, 1943.

Surse

Tetraevanghel românesc, Braşov, 1561 (CRV 10, dubletul 1).

Cazania de la Mănăstirea Dealu, 1644 (CRV 46, dubletul 1).

Cazania de la Mănăstirea Dealu, 1644 (CRV 46, schimbul 3).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Cazania de la Mănăstirea Dealu, 1644 (CRV 46, schimbul 4).
Cazania lui Varlaam, Iaşi, 1643 (CRV 45, schimbul 5).
Cazania lui Varlaam, Iaşi, 1643 (CRV 45, schimbul 7).
Noul Testament de la Bălgrad, 1648 (CRV 54, unicat).
Sfânta şi Dumnezăiasca Evanghelie, Bucureşti, 1682 (CRV 74, schimbul 2).
Mineiul de la Buzău, 1698 (CRV 111, schimbul 1, lunile ianuarie, februarie).

ABSTRACT

There was a custom in the 17th and 18th centuries for the readers of the old books to put down on the pages they were reading some notes about themselves or about the social, political and natural context they were living in. This article tries to demonstrate that these notes, aside from the cultural information they carry, represent a stage in the formation of the concept of "author", as we understand it in our modern culture.

Key-words: notes, author, reader, document, old books, XVIIIth century, biography, old culture.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

LITURGHIA, TEXT ESENȚIAL ÎN FORMAREA CARACTERULUI MORAL ȘI SPIRITUAL AL CULTURII ROMÂNE

Ana Bobu*

1. Generalități

Unul din textele fundamentale ale culturii române este *Sfânta Liturghie*. Partea esențială a cultului creștin și a operei Sfântului Ioan Gură de Aur, *Liturghia* numită în grececeşte *λειτουργία*, iar în latină *ministerium, officium, messa*, este cea mai complexă acțiune a cultului creștin public în care se celebrează Taina Euharistiei, cu scop duhovnicesc și soteriologic. Prin simbolismul ei religios, ea recapitulează viața pământească și jertfa lui Hristos pentru credincioși și întreaga lume, deci este o realitate vie și continuă, pregătită îndelung în Vechiului Testament, cu un fast sacerdotal deosebit, desfășurat numai în spațiul sacru al eclesiei. Liturghia implică rituri și rugăciuni rostite în locuri special fixate și riguros respectate de către toți sacerdoții, iar materialele jertfei, pâinea, apa și vinul, sunt obligatorii.

În cadrul celebrării sale, Liturghia creează și modelează metodele euharistice prin care omul intră și lucrează personal în planul lui Dumnezeu, prin rugăciuni liturgice, pomelnic și împărtășirea credincioșilor. Din acest punct de vedere, *Liturghia* are caracter de organicitate (Scrima 2005: *177*), prin ea exprimându-se realitatea teologică manifestată într-o acțiune vie ce transformă ordinea interioară a omului: tot canonul liturgic propune, lucrează și perfectează modelul de umanitate după principiile moralei evanghelice, de aceea are și caracter sacral absolut (Munteanu 2008: *175*), fiind, concomitent, o activitate de comunicare și de conlucrare permanentă între divinitate–preot–credincioși; din acest motiv, Liturghia se numește și dumnezeiască. Ea nu se poate săvârși în lipsa credincioșilor, întrucât numai această interdependență este, în fond, Biserica; prin melosul bizantin, Liturghia redă apofatic sărbătoarea comuniunii dintre cele două nivele, cer și pământ, formând o singură unitate: credincioșii care oferă prin preot jertfa euharistică – *ta dora* – și-și prezintă solicitudinile, și prezența divină care dăruiește sprijin și se oferă euharistic. Din această conlucrare rezultă și scopul principal al limbajului liturgic, și anume acela de a exprima și crea valorile și

* Asociația ISOCRATES, Roman.

RITL, nr. 1–4, p. 303–311, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

sentimentele credincioşilor, deci o activitate creatoare de valori culturale[1] manifestate prin disponibilitatea afectivă şi intelectuală a credinciosului pentru crearea frumosului, întrucât: „Nu există o separaţie principială între plăsmuirea operei propriu-zise şi cel care trăieşte plăsmuirea respectivă"[2], ne spune Gadamer. Textul Liturghiei, din acest punct de vedere, este un mijloc continuu de reactualizare şi creare a frumosului. Fiind unul dintre textele cele mai audiate de credincioşi, Liturghia a contribuit esenţial atât la unificarea limbii române literare, cât şi la conturarea dimensiunii moral-spirituale a poporului român: *„Cea mai importantă dintre cărţile tipărite de Coresi în limba română din punct de vedere al introducerii limbii române în biserică este Liturghierul românesc, ...o revoluţie în ritual... şi rezultatul nevoilor culturale ale societăţii româneşti din acel moment"* (Panaitescu 1965: *161–162*). În procesul formării limbii şi culturii române, Liturghia a constituit un liant fundamental (Legrand 1894, I: *416*) întrucât, pentru celebrarea ei, sunt implicate mai multe sectoare ale vieţii culturale: muzica, pictura, sculptura, broderia, argintăria, care, toate, au reunit şi creat mereu noi forme artistice de o reală valoare morală, caracteristica de bază a acestora constituind-o delicateţea şi grandoarea artistică diversificată în toate zonele geografice din spaţiul românesc. Amintim o parte dintre acestea: celebrele bisericuţe ardeleneşti din lemn, frescele din nordul Moldovei, argintăria vaselor de cult şi a cărţilor de ritual, bogăţia veşmintelor şi suavitatea icoanelor, melodicitatea versului popular peste care tronează muzica bizantină ce îmbină mintea şi inima omului la meditaţie şi desăvârşirea personală din care se nasc apoi noi frumuseţi. Acestea sunt o parte din motivele care ne-au determinat la selectarea principalelor valori morale promovate de textul liturghic; dăm mai jos rezultatul selecţiei acestora, însoţite de textele edificatoare.

2. Valori culturale promovate prin textul liturgic

Instituită în cadrul unui ritual în timpul biblic noutestamentar, Liturghia antrenează disponibilitatea afectivă şi cognitivă a credinciosului pentru valorile fundamentale ale umanităţii. Acest fapt se manifestă pe două nivele. Primul priveşte rugăciunile numite *ectenii*[3], prin care sunt promovate cele mai multe valori; acestea sunt raportate atât la sine, cât şi la marea comunitate a credincioşilor, dobândind la un moment dat caracter cosmic, iar modul cum sunt

[1] Capidan 1943: *1–2*: „Limba nu reprezintă numai un mediu de înţelegere între indivizi, ci serveşte şi ca instrument de pătrundere şi adâncă interpretare a vieţii omeneşti. În această înaltă funcţie, limba reprezintă singurul mijloc pentru formarea spiritului. Nu se poate concepe o activitate spirituală fără ajutorul ei".

[2] Gadamer 2000: *95*.

[3] Ecteniile sunt suite de rugăciune de cerere, de preamărire şi de mulţumire, cea mai cuprinzătoare fiind ectenia mare de la începutul Liturghiei.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

amplasate în textul liturgic vădește clar intenția autorilor ei de a crea o legătură intrinsecă, organică între credincios, comunitate și divinitate prin rugăciunea preotului. Redăm mai jos aceste valori urmate de textul specific (Liturghia 2009: *3–40*):

– pacea: „*Cu pace Domnului să ne rugăm...pentru pacea a toată lumea*", „*pace ție*", „*Pace tuturor*", „*pace lumii Tale dăruiește*", „*cu pace să ieșim*";

– frățietatea: „*pentru toți cei întru Hristos frați ai noștri*";

– credința: „*pentru cei ce cu credință se roagă*";

– prosperitatea: „*îmbelșugarea roadelor pământului*", „*bunăstarea ... tuturor*";

– unitatea: „*pentru unirea tuturor*", „*pentru unirea credinței*";

– patriotismul : „*pentru binecredinciosul popor român de pretutindeni și pentru armata țării*", „*pentru țara aceasta, pentru toate orașele și satele și pentru cei ce cu credință locuiesc într-însele*";

– recunoștința pentru eroii neamului: „*pe fericiții întru adormire eroii, ostașii și luptătorii români din toate timpurile și din toate locurile, căzuți pe câmpurile de luptă, în lagăre și în închisori, pentru apărarea patriei și a credinței ortodoxe strămoșești, pentru întregirea neamului, pentru libertatea și demnitatea noastră*";

– onestitatea: „*cu evlavie și cu frică de Dumnezeu să ne rugăm*";

– filantropia: „*pentru cei bolnavi, pentru cei robiți, pentru cei ce se ostenesc în timpul slujbei liturgice*";

– dragostea: „*să ne iubim unii pe alții ca într-un gând să mărturisim*", „*mila păcii, jertfa dragostei*";

– grija pentru cei dragi: „*pentru cei ce călătoresc pe ape, pe uscat și prin aer*", „*pentru conducătorii țării... ai orașelor și satelor noastre*";

– căința sinceră și iertarea: „*apără, mântuiește, miluiește și ne păzește pe noi*", „*milă și iertare de păcatele și greșelile nostre... să cerem*";

– cuviința: „*capetele voastre Domnului să le plecați*";

– jertfa de sine a omului și a lui Hristos: „*pe noi înșine și unii pe alții și toată viața noastră lui Hristos Dumnezeu să o dăm*", „*că Tu ești Cel ce aduci și Cel ce Te aduci, Cel ce primești și Cel ce Te împarți*";

– comuniunea cu cei morți: „*pentru toți cei mai dinainte adormiți părinți și frați ai noștri, dreptmăritori creștini, care odihnesc aici și pretutindeni*";

– recunoștința pentru ctitori și binefăcători: „*fericiții și pururea pomeniții ctitori ai sfânt locașului acestuia*", „*cinstiți și binefăcători*", „*cei care aduc daruri și fac bine*";

– prețuirea: „*pentru binecredinciosul popor român de pretutindeni*", „*cinstita preoțime și întru Hristos diaconime.... monahi și monahii*";

– demnitatea: „*ziua toată desăvârșită, în pace*"... „*cele bune și de folos sufletelor noastre de la Domnul să cerem*";

– solicitarea ajutorului divin: „*să fim izbăviți de tot necazul, mânia și primejdia și nevoia*", „*înger de pace, îndreptător, păzitor al sufletelor și trupurilor noastre de la Domnul să cerem*", „*pace lumii noi cerem*";

– puterea exemplului: „*pe Preasfânta, curata, mărita stăpâna noastră de Dumnezeu Născătoarea și pururea Fecioara Maria cu toți sfinții să o pomenim*":

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

– slăvirea lui Dumnezeu: *„Că Ție se cuvine toată slava, cinstea și închinăciunea, Tatălui și Fiului și Sfântului Duh"*.

Cel de-al doilea nivel de manifestare se află în rugăciunea de taină a preotului; la acest nivel, cererile sunt cu preponderență pentru domeniul spiritual, unde sensibilitatea cugetării este unită organic cu puritatea simțurilor: *„ne cercetează pe noi întru bunătatea Ta"*, *„strălucește în inimile noastre... lumina cea curată a cunoașterii"*, *„toate poftele trupului călcând, viețuire duhovnicească să petrecem, cugetând și făcând toate cele bune"*, *„și-i înveșnicește cu veșmântul nestricăciunii"*, *„spor în viață, în credință și în înțelegere"*, *„mă acoperă cu folosințele Tale ca fără de primejdie să-mi petrec viața"*, *„trezirea sufletului"* și *„îndrăznirea cea către Tine"*. Toate aceste valori nasc în mintea credincioșului entuziasmul, acea sensibilitate și spontaneitate in/voluntară din care ia naștere și frumusețea limbii române: *„Pentru a examina mai îndeaproape caracterul limbilor în măsura în care îl contrapunem organismului lor, trebuie să acordăm atenția necesară stadiului atins de limbi după realizarea deplină a structurii lor"*[4]. Entuziasmul este parte din energia spirituală a umanității[5] care naște imaginația și intuiția manifestate apoi prin limbaj, iar raportul gramatică-gândire-simțire naște noile forme de viață culturală, explicitează Humboldt: *„Activitatea națiunii se depărtează de limba în sine pentru a se concentra asupra întrebuințării sale, iar limba pornește împreună cu s p i r i t u l s p e c i f i c al poporului, pe un drum pe care nici una dintre cele două părți nu se poate defini independent de cealaltă, dar fiecare se bucură de ajutoul plin de entuziasm al celeilalte. Admirația și plăcerea se îndreaptă acum către specificitatea expresiei fericit alese"*[6]. În cazul românei literare, procesul unificării și armonizării limbii a parcurs același proces descris de reputatul gânditor: *„Pentru a urmări mai îndeaproape felul în care spiritul este împletit în limbă, trebuie deci să distingem structura gramaticală și lexicală a acesteia, în calitate de, ca să spunem așa, caracter stabil și exterior, de caracterul interior, care locuiește în limbă ca un suflet, producând acel efect special prin care orice limbă ne cuprinde îndată ce începem să o stăpânim"*[7]. Baza acestui proces sinuos a fost *„principiul pur al unității de limbă, de cultură și neam"*[8], manifestat mereu în același spațiu geografic, fără tendințe expansioniste, dar vigilent și prompt la orice încercare de imixtiune și expansiune a puterilor vecine, deci într-o libertate ce mereu trebuia apărată. Acest context a dat posibilitate limbii române de a se dezvolta și armoniza, de a stimula dimensiunea artistic-creatoare a națiunii și culturii române, iar textul Liturghiei, ascultat secole de-a rândul de credincioși, a putut *„să producă frasa de care ne servim și astăzi"*[9]. Prin toate aceste valori promovate și de limbajul liturgic *„s-a introdus în gândirea fiecăruia ordine în*

[4] Humboldt, 2008: *193*.
[5] *Ibidem*: *58*.
[6] *Ibidem*: *194*.
[7] *Ibidem*: *193*.
[8] *Ibidem*: *189*.
[9] Iorga 1969: *485*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

forma fiecărei armonii, în scrisul celor ce știau să scrie"[10], adică s-a conturat și cimentat, timp de secole, caracterul moral și spiritual al culturii române.

3. Tradiția textului liturgic în secolul al XVIII-lea

Derivat din testamentul dat de Hristos la Cina cea de Taină: „*Luați, mâncați, acesta este trupul Meu care se frânge...Beți dintru acesta toți, că acesta este sângele Meu, care pentru voi și pentru mulți se varsă...Aceasta să o faceți întru pomenirea Mea*" (*Biblia* 1998: *Luca, 22: 17–20)*, textul a fost dezvoltat de apostoli în perioada paleocreștină și apoi îmbunătățit de Părinții Bisericii pe baza principiului dinamic al tradiției, cuprinzând șase grupe de texte[11]; astfel, din textele liturgice ale apostolilor Marcu și Iacov s-au dezvoltat grupele amintite mai sus, dar care, din secolul al V-lea, s-au statornicit canonic doar Liturghiile Sfântului Vasile cel Mare (care se oficiază în zece zile din an), Liturghia darurilor înainte sfințite (oficiată cinci zile numai în Postul Paștilor) și Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur, în restul de 350 zile ale anului. Toate sunt editate în volumul numit *Liturghier*; greco-catolicii practică tot ritualul cultului ortodox. Pentru Occident s-a oficializat *Missa romană.*

Primei traduceri după model slavon a *Liturghierului* în limba română, făcută de preoții Mihai și Iane din Șcheii Brașovului (Coresi, 1570), îi urmează traducerea mitropolitului Dosoftei al Moldovei (1679 și 1683) și cea a mitropolitului Antim Ivireanul, efectuată după model grecesc și tipărită la Târgoviște în 1713. În tradiția cărților de cult, această ultimă traducere deține primatul tipografic, întrucât numai în secolul al XVIII-lea au fost tipărite 31 de ediții[12] din totalul de 118 până în prezent. Sub aspect cultural, *Liturghierul* a fost adaptat mereu curentului cultural și politic al epocii respective. Astfel, primul incunabil liturgic în spațiul românesc, *Liturghierul* lui Macarie editat în slavonă, a „*impus îmbinarea elementelor bizantine cu a celor apusene și a celor populare românești: cununa de spice, vița-de-vie, bourul, viniete de început și de text, letrine și frontispicii*" (Andreescu 2006: *7, 27*), amplificându-i astfel valoarea culturală; aceste elemente sunt prezente în multe ediții viitoare ale cărților de cult. Din 1646, este introdus motivul *plein page* casetat cu chipuri de sfinți în două și trei registre, motiv preluat de Liturghierul lui Antim din 1713 și menținut în edițiile din 1733, 1742, 1747 și 1769; ornamentica cărții tipărite s-a îmbogățit apoi cu motive orientale (Nicolescu 1976: *219–238*), aduse de patriarhii răsăriteni găzduiți la curțile princiare din București și Iași; circulația cărților europene în spațiul românesc adaugă motivele Barocului apusean, iar ocupația austriacă din Oltenia aduce nou eleganța textului,

[10] *Ibidem.*

[11] Ică 2008: *372, 574, 720, 746, 795, 877, 884* și *904.*

[12] Edițiile *Liturghierului* în secolul a XVIII-lea sunt: 1702, 1706, 1713, 1715, 1728, 1729, 1733 (la București și Râmnic), 1741, 1742, 1743, 1745, 1746, 1747 (Râmnic, București și Iași), 1750, 1753, 1756, 1759 (Râmnic și Iași), 1767, 1768, 1775, 1780, 1787, 1790, 1794, 1796, 1797 și 1798.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

stema mixtă (a Moldovei şi a Ţării Româneşti) şi gravura în aramă a coperţilor Liturghierelor de Râmnic. Reprezentanţii Şcolii Ardelene au impus ca emblemă a programlui lor reformist-iluminist icoana gravată a Buneivestiri, motiv preluat de şcoala gravorilor de la Iaşi în Liturghierul din 1806. După cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, aspectul ornamental al Liturghierelor se simplifică odată cu creşterea numărului ştiutorilor de carte, iar astăzi, acesta are doar un chenar simplu, stilizat, şi doar simbolurile liturgice viţa-de-vie, spicele şi masa euharistică.

Altă marcă distinctă a Liturghierelor şi a cărţilor de cult este dată de predoslovii, în care programul cultural al secolelor anterioare *„pentru folosul den obşte"* şi *„den învăţătură pentru toată seminţia românească"* (Sacerdoţeanu 1938: *5–21*) a fost preluat şi deplin dezvoltat în secolul raţiunii dominante, unde, pe lângă cărţile de cult, sunt traduse şi tipărite multe cărţi laice, sunt redactate marile cronici, iau fiinţă marile biblioteci princiare, iar ocupaţia austriacă, ofensiva sârbească şi rusească acompaniată de dorinţa de grecizare a fanarioţilor, au determinat naşterea unui naţionalism românesc, toţi boierii venind în jurul domnitorului (Iorga 2002: *29–37*). Ierarhii au intensificat la maxim tipărirea cărţilor de cult în limba română, între Bucureşti şi Râmnic fiind o colaborare fără precedent, căreia i s-au alăturat, după anii 1730, tipografiile din Buzău şi Iaşi: *„Se pare că exista o emulaţie între Bucureşti şi Râmnic, unde tipografii lucrau ziua şi noaptea pentru propăşirea limbei şi culturei române"*[13].

În tradiţia cărţii manuscrise în limba română am inventariat la Biblioteca Academiei un număr de 69 de manuscrise liturgice, dintre care 15 greceşti, 22 slavone, două bilingve, unul trilingv şi 29 româneşti; dintre ultimele, 8 sunt cu text fragmentar, 4 sunt cuprinse în miscelanee şi 17 sunt cu text integral şi legate separat. Aproape toate manuscrisele româneşti au frontispicii şi letrine, iar unele au şi scene liturgice, mărind astfel valoarea artistică a acestora. Cu excepţia unuia singur, toate celelalte manuscrise au fost redactate cu scrierea ce imită tiparul. Manuscrisele româneşti au circulat în Ardeal şi Ţara Românească şi unul în Banat; nu am aflat aici nici un manuscris din Moldova. În afara graniţelor României a fost descoperit un număr mare de manuscrise liturgice; inventarierea şi catalogarea acestora s-a efectuat treptat încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi s-a finalizat de către academicianul Virgil Cândea. Publicarea tuturor acestor documente româneşti s-a făcut între anii 2010–2014. Inventarierea şi catalogarea manuscriselor Bibliotecii Sfântului Sinod s-a efectuat de către pr. Dumitru Fecioru şi au fost publicate în periodicul „Studii teologice" între anii 1959 şi 1965. Credem că este posibil să mai fie şi alte manuscrise liturgice atât în afara graniţelor, cât şi în depozitele-tezaur ale Bisericii Ortodoxe de pretutindeni. În continuarea cercetării acestei teme vom inventaria manuscrisele liturgice din spaţiul românesc laic şi bisericesc.

În relaţie directă cu *Liturghierul* sunt şi alte cărţi liturgice. Astfel, *Arhieraticonul*, cartea de slujbă a episcopului, este tipărit în mai multe ediţii, iar în

[13] Ionescu 1906–1914: *333*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

tradiția manuscrisă am identificat 10 exemplare numai la BAR. *Tâlcuirea Sfintei Liturghii* tradusă pentru prima dată în limba română de Ieremia Cacavela[14], la solicitarea domnitorului Antioh Cantemir, a circulat în această perioadă mai mult în cartea manuscrisă, în Catalogul Ștrempel fiind menționate 14 manuscrise copiate după ediția tipărită la Iași în 1697. *Descoperirea Sfintei Liturghii*, o legendă liturgică ce relatează realitatea duhovnicească a dialogului divinitate-credincioși în timpul Liturghiei, a circulat într-un număr de 93 manuscrise, cele mai multe fiind incluse în miscelanee.

Circulația cărții tipărite și manuscrise cunoaște un număr impresionant de exemplare. Catalogarea lor s-a făcut mai întâi în Ardeal, iar astăzi, prin studii doctorale dedicate unui spațiu geografic delimitat, se încearcă stabilirea întregului tezaur tipografic din secolele anterioare. Studierea atentă a tuturor documnetelor vremii din fiecare centru tipografic și a principalelor centre de copiști, va definitiva acest proces integrator pentru tot spațiul românesc.

Întrucât *Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur* a făcut parte din primele texte bizantine aduse în spațiul românesc (Bogdan 1978: *92–99*) și este celebrată în peste 94 de zile din an, iar în cercetarea noastră, pe lângă textele liturgice am identificat un foarte mare număr de manuscrise omiletice și exegetice din opera sfântului care a trăit în secolul de aur al creștinătății, am supus unei analize paralele, contextul epocii care a determinat profilul intelectual al marelui părinte și cel a secolului al XVIII-lea; redăm mai jos similitudinile constatate: a) caracterului cosmopolit al Antiohiei Siriei în epoca patristică îi corespunde specificitatea societății românești din secolul al XVIII-lea, conferită de personalitățile formate în marile centre de cultură europeană; b) agoniei Antichității târzii îi corespunde acum agonia slavonismului cultural în spațiul românesc; c) competiției erudite dintre Antiohia și Alexandria îi corespunde competiția dintre Academia de București cu cea din Iași; d) suveranității erudite a împăratului Teodosie cel Mare și relației dintre cancelaria aulică și centrul monahal Studion, îi corespunde emulația creată de epoca Brâncoveanu cu ecou în tot secolul al XVIII-lea; e) perioadei de finalizare a canonului biblic îi corespunde finalizarea procesului de introducere a limbii române în toate domeniile vieții sociale; f) nașterii și expansiunii fără precedent a artei bizantine îi corespunde crearea stilului brâncovenesc și ornamentica diversificată a cărții românești în care elementele de artă bizantină se reunesc cu cele românești, orientale și cu cele ale Renașterii și Barocului apusean; g) primelor sinoade ecumenice le corespund reformele premoderniste ale secolului al XVIII-lea; h) începutului monahismului răsăritean îi corespunde extinderea considerabilă a ctitoriilor monastice românești; i) străduinței asidue a împăratului Teodosie I de a aduna cât mai multe din manuscrisele vremii, îi corespunde dorința personalităților timpului, tipografilor și copiștilor români de a răspândi tot ce era tipărit, toți având o motivație comună: grija de a păstra și a face cunoscut pentru viitor, acest valoros patrimoniu cultural-spiritual, fapt precizat și de cel mai fin exeget al acestui secol:

[14] Bianu, Hodoș 1903, I: *344, 369*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

„Prestigiul valorilor intelectuale pune în evidență caracterul intelectual al culturii române. Nota originală a caracterului intelectual se detașează tocmai din această mișcare lentă și continuu orientată spre epoca de aur a formulării principiilor și dinamica gândirii, care nu neagă, ci asimilează și reanimă valorile tradiției și le adaptează la noile condiții la nivel european create sub imboldul rațiunii dominante"[15]. După constatările de mai sus, secolul al XVIII-lea a fost numit „secolul de aur al limbii române", întrucât în acest timp s-a cristalizat idealul unității de neam și de limbă al tuturor românilor, punându-se astfel bazele reformelor de tip modern și a unității statale românești din secolele viitoare.

4. Concluzie

Dumnezeiasca Liturghie, parte din primele texte bizantine aduse în spațiul românesc, textul liturgic cel mai editat în secolul unificării lingvistice, a avut o largă circulație în cartea manuscrisă și tipărită și a tezaurizat și îmbogățit continuu profilul moral-spiritual și patriotic al românilor, indiferent de opțiunea lor confesională.

BIBLIOGRAFIE

Andreescu, Ana, 2006: *Arta cărții. Carte românească veche (1508–1700)*, ediția a III-a revizuită, prefață la ediția I de academician Virgil Cândea, prefață la ediția a II-a de Răzvan Theodorescu. București, Autoritatea Națională pentru Cercetare Științifică.

***, *Biblia sau Sfânta Scriptură*, 1988: Tipărită cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarhul României, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.

Bianu, Ioan, Nerva, Hodoș, 1903: *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, Ediținea Academiei Române.

Bogdan, Damian P., 1978: *Paleografia româno-slavă. Tratat și album*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului.

Capidan, Theodor, 1943: *Limbă și cultură*, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă.

Cândea, Virgil, 2010–2014: *Mărturii românești peste hotare*, vol. I–V, București, Biblioteca Bucureștilor.

Duțu, Alexandru, 1972: *Sinteză și originalitate în cultura românească*, București, Editura Enciclopedică Română.

Gadamer, Hans-Georg, 2000: *Actualitatea frumosului*, Iași, Editura Polirom.

Humboldt, Wilhelm von, 2008: *Despre diversitatea structurală a limbilor și influența ei asupra dezvoltării spirituale a umanității*, versiune românească, introducere, notă asupra traducerii, tabel cronologic, bibliografie și indici de Eugen Munteanu, București, Editura Humanitas.

Ică, Ioan Jr., 2008: *Canonul Apostolic al primelor secole*, traducere și note de Ioan Ică Jr., Sibiu, Editura Deisis.

Ionescu, G. M., 1906–1914: *Istoria Mitropoliei Ungrovlahiei*, vol. I–II, București, Atelierele Socecu & Co.

Iorga, Nicolae, 1969: *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688–1821)*, ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, București, Editura Didactică și Pedagogică.

Iorga, Nicolae, 2002: *Istoria românilor. Reformatorii*, vol. VII, București, Editura Enciclopedică.

[15] Duțu 1972: 225.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Legrand, Émile, 1894: *Bibliographie Hellénique: description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par des Grecs*, vol. I, Alphonse Piacardet Fils, Editeurs Libraires des Archives Nationales et de la Société de L'école des Chartes, Paris.

Liturghier, 1713: traducere și editare de mitropolitul Țării Românești, Antim Ivireanul, Târgoviște.

Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur, 2009: tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Iași, Editura Doxologia.

Munteanu, Eugen, 2008: *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas.

Nicolescu, Corina, 1976: *Elemente orientale în vechea artă a Țării Românești*, în „Arhiva Valachica. Studii și materiale de istorie și istorie a culturii", Dâmbovița, Muzeul Județean.

Panaitescu, P. P., 1965: *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române.

Sacerdoțeanu, Aurelian, 1938: *Predosloviile cărților românești (1504–1674)*, I, s. e., București.

Scrima, Andre, 2005: *Biserica liturgică*, București, Editura Humanitas.

Stăniloae, pr. Dumitru, 1997: *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. II, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.

ABSTRACT

For the Liturgy of St. John Chrysostom, we have established its place within the Romanian culture by summarizing the history of the liturgical text on two levels: on the ethical one and on the cultural ages level; by the methods of observation and deduction, we have set its typology and we have presented the coordinates of all the liturgical manuscripts and printed books, we established its typology and we presented the cultural dimension of the book manuscripts, which revealed aspects of social and cultural history of Romanians.

Key-words: liturgy, culture, printed books, manuscripts, unification.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

SUFERINȚELE TÂNĂRULUI GHICA

Nicolae Mecu*

Concentrată asupra fabuloasei memorialistici din *Scrisori către V. Alecsandri* și *Convorbiri economice*, exegeza operei lui Ion Ghica a lăsat în umbră o serie de scrieri care, dacă nu concurează statutul incontroversabil al celor două capodopere, nici nu li-l deservesc. Ele creează în jurul vârfurilor un spațiu de comprehensiune mai amplu decât dacă aceste performanțe ar fi rămas pure monade fără uși și fără ferestre; opere minore, ele înlesnesc descifrarea figurii autorului în evoluția ei. Între aceste compuneri secundare, în cele ce urmează propun atenției cele trei întâmpinări, să le spunem așa, scrise în limba franceză și apărute la Paris, cu care tânărul Ion Ghica, ascuns în spatele unor pseudonime care să le confere credibilitate, bate la porțile Occidentului încercând să-i rețină atenția. Toate au în vedere politica expansionistă și anexionistă a Rusiei – și iată principalul motiv pentru care aceste scrieri de junețe nu au putut fi cuprinse în vreo ediție sau comentate liber și în întregul lor: nici măcar de către istoricii literari care s-au consacrat vieții și operei lui Ghica: D. Păcurariu, autor al unei oneste monografii, și Ion Roman, acribiosul, informatul și la fel de onestul editor și comentator al scriitorului în discuție. Prima dintre aceste scrieri petiționare, datând din 1835, așadar de când autorul nu împlinise nici 20 de ani, este o broșură de 16 pagini numerotate, intitulată *Coup-d'oeil sur l'état actuel de la Valachie, et la conduit de la Russie relativement a cette province*, semnată „Pr M. de L***, ancient agent diplomatique". A doua, de 23 de pagini numerotate, cu titlul *Poids de la Moldovalachie dans la question d'Orient*, e subintitulată „coup-d'oeil sur la dernière occupation militaire russe de ces provinces" și poartă semnătura „M. de M. O***, agent diplomatique". Cea de-a treia, care de data aceasta nu mai e o broșură, ci o carte în regulă (numără 126 de pagini *in octavo*), intitulată *Dernière occupation des Principautés Danubiennes par la Russie*, e semnată printr-o anagramă a numelui Ion Ghica: „G. Chaïnoi". Trebuie spus de la bun început că aceste trei lucrări de junețe anunță îndeajuns de lămuritor formula de maturitate a scriitorului memorialist, și anume de imbricare naturală, genuină, a discursului pozitiv cu cel al literaturii, și totodată de punere în competiție a adevărului istoric cu cel epic, a virtuților memoriei cu cele ale imaginației; o competiție în care, dacă adevărul riguros faptic, tranzitoriu și particular, este obliterat, adevărul epic, mult mai peren și care e în fond un adevăr generic-uman, învinge mai mereu.

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române.

RITL, nr. 1–4, p. 313–319, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Toate cele trei întâmpinări au ca destinatar Europa liberă, cu prioritate Franța și Marea Britanie. Să reținem mai întâi această schimbare a axei adresării: de la Înalta și Sublima Poartă la porțile Occidentului. În al doilea rând, nu avem de-a face aici cu tradiționalele plângeri și pâri boierești încărcate de patimă, umori negre și interes personal, ci cu niște informări documentate asupra situației Principatelor, prin care sunt aduse la cunoștința marilor puteri realități ce încep cu înșirarea elementarilor parametri geografici și se termină cu descrierea succintă a situației politice interne și a celei de la granițele moldovalahe. Scopul sesizărilor e acela de a face ca Occidentul să devină conștient de însemnătatea strategică a Principatelor în marea chestiune aflată la ordinea zilei, și anume aceea a „echilibrului european", cele două țări române urmând, în vederile lui Ghica, să joace un rol de tampon între Rusia și Turcia. În plus, autorul se arată convins – și așa va rămâne toată viața – de rolul capital al Turciei în acest echilibru, și cu deosebire în stăvilirea expansiunii rusești spre gurile Dunării și Balcani. Așa se explică pledoaria lui pentru sprijinirea imperiului aflat în evident declin militar și economic, dar care, argumentează tânărul valah, dă semne clare de modernizare. În același fel se explică punerea față în față de către el a drepturilor obținute de Principate prin clauzele tratatelor (cunoscutele „capitulații") cu Poarta și, pe de altă parte, prerogativele din ce în ce mai abuzive ale Regulamentului Organic și cerințele exorbitante la care sunt supuse cele două țări române aflate sub ocupația unui colos militar. „Atâta arbitrar, atâta exces de zel și abuz de putere – scrie Ghica la 1835 – au devenit așa de revoltătoare, încât succesorul contelui Pahlen, generalul Zaltukin, descris de ruși ca un monstru de cruzime, nu și-a putut reține durerea aruncându-și ochii asupra tristului spectacol pe care i-l înfățișa țara și văzând drumurile pline de cadavre ale nenorociților care sucombaseră sub povară..."[1]. Exemplele oferite la tot pasul de petiționarul încă adolescent trezesc interesul exegetic al istoricului și criticului literar, ele anunțându-l pe amatorul de fapte și de chipuri ce vor alcătui „muzeul Carnavalet al nostru", după vorba lui Călinescu. Curiozitatea junelui Ghica în această privință cunoaște margini, paragraful sau fraza începute printr-un enunț de principii devin tentaculare, acroșând cât mai multe ilustrări concrete ale fenomenului. Dincolo de cerințele logice ale demonstrației, în acumularea nesățioasă de probe se simte bulimia factologică a naratorului și, totodată, se vede limpede cum omul de vocație și formație pozitivă îi întinde mâna creatorului de lumi; cum, altfel spus, notarul fidel se lasă sedus și întregit de artist. Discursul expozitiv se încarcă de atâta realitate, încât nu o dată aceasta anticipă ceea ce în *Scrisori către V. Alecsandri* și în alte texte ale maturității va deveni imagine barocă, halucinantă: „Au fost văzuți cazaci conducând ca pe niște cirezi bărbați și

[1] Toate citatele din prezentul studiu se dau în traducerea mea. Am lăsat în original câteva secvențe pe care le-am considerat a deține un aplomb și o grație specific galice [n. N.M.].

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

femei încărcați de provizii și de lemn de construcții pentru poduri; alții, înjugați la căruțe în loc de boi. [...] Doi nenorociți de țărani venind de departe, obligați să transporte fân pentru trupe, se aruncă la picioarele autorităților locale și rusești și, implorându-le zadarnic înțelegerea, își iau viața. [...] În oraș, un bărbat care conducea o căruță, împins de o disperare asemănătoare se aruncă în râu; nu e salvat decât din întâmplare. O sărmană femeie, nefiind în stare să hrănească soldații cazați la ea, se aruncă în râu și nu poate fi salvată". O frază-period de un asemenea tip, descriind mulțimea de samavolnicii ale ocupației rusești, ocupă aproape o pagină și jumătate (pentru conformitate, v. paginile 7 și 8 ale textului din 1835). Începe cu propoziția „Reprezentați-vă o armată puternică de 180 de mii de oameni...", urmează un număr de circa 15 situații și date ilustrând oneroasele și zdrobitoarele obligații de întreținere a acesteia, apoi încheierea: „vă veți putea face o idee despre starea de plâns în care a căzut țara".

Ce mai deosebește petițiile lui Ion Ghica de vechile jalbe către Sublima Poartă sunt *ținuta și tonul*, care nu aparțin doar unui spirit viril, sobru și demn, ci și unuia critic și lipsit total de complexele Răsăritului marginalizat și rămas în urmă. Autorul recunoaște marele decalaj ce ne desparte de Occident, însă o face fără exaltări naționaliste puerile. Viitorul memorialist nu ezită să etaleze virtuțile unei țări „privilégié par la nature" și să motiveze și să încerce a stârni interesul Europei civilizate pentru ea: „Cele două principate, al Moldovei și al Valahiei, trebuie să se afle de acum încolo sub protecția puterilor luminate ale Europei; fie ca aceste puteri să țină seama de avantajele pe care comerțul în genere îl poate trage din fertilitatea solului lor și de respectul datorat unei independențe bazate pe tratate solemne". În cazul că lucrul acesta nu se va întâmpla, Ghica prezice urmări catastrofale pentru toți, căci „posedarea" Principatelor de către Rusia „ar folosi intențiilor ambițioase ale unei puteri care, după atâtea invazii, își întinde azi brațele asupra Constantinopolului și Mării Negre".

Cât despre spiritul critic de care vorbeam, el nu se manifestă numai în legătură cu Rusia și cu slăbiciunile și trădările autohtone, ci și cu defectuosul sistem de cunoaștere a Principatelor de către marile puteri apusene, mai precis cu calitatea dubioasă a reprezentanților diplomatici trimiși de ele în Răsărit.

Cea de-a doua broșură, *Ponderea Moldovalahiei în chestiunea orientală*, publicată la Paris în 1838, începe tocmai printr-un rechizitoriu având această adresă. *Ex abrupto*, autorul valah observă că rezolvarea „chestiunii orientale" ar duce și la „cea mai miraculoasă metamorfoză" a „părții celei mai defectuoase și mai desconsiderate a diplomației [anglofranceze] în Orient". În ce constă aceasta, aflăm o pagină mai departe. Faptul că guvernele apusene au „noțiuni incerte" despre cele două Principate este cauzat, în opinia autorului noii broșuri, de calitatea „agenților diplomatici" pe care ele îi trimit aici și care „în acest climat fericit nu se dedau decât plăcerilor voluptății și ale vânătoarei, plăceri care, în toate timpurile și

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

sub toate regimurile, au dus la neglijarea observațiilor prețioase ce trebuie trimise suveranilor. Să se deschidă, prin urmare, ochii asupra acestei deficiențe, să se profite de ceea ce oferă poziția strategică a țării la care tocmai m-am referit, și nu vor mai exista temeri de prezent, iar viitorul ar asigura liniștea stabilă a acestei părți a Europei pentru toate generațiile". Și critica lui „M. de M. O", „agent diplomatique", trece imediat în diatribă: „... în vreme ce Rusia își acreditează de secole în jurul diverselor guverne ale Orientului tot ce are mai nerușinat, mai ales printre indivizii de rasă fanariotă, pentru *spionaj, intrigă, complot, înșelătorie* [s.a.] etc., noi am văzut ceea ce se întâmpla printre nonșalanții reprezentanți ai lui Saint James și Tuilleries-ilor și nu putem tăcea aceste lucruri de cel mai mare interes fără a le semnala cui de drept". Însă există și excepții. Autorul îl numește în acest sens mai întâi pe George Canning, diplomatul englez de la Constantinopole care „prin marea sa capacitate putea să paralizeze manevrele îndrăznețe ale Nordului, înțelegându-le pe deplin". Există apoi „domnul Urquhart, prim-secretar al ambasadei britanice", tot la Constantinopole, care, „abil și prevăzător, a aprofundat fără îndoială această chestiune [cea orientală, n. n.] sub multe raporturi". Secretarul de ambasadă este unul și același cu David Urquhart, marele filoromân scoțian (ca și, de altfel, mare filoturc) despre care peste patruzeci de ani Ghica va scrie una dintre cele mai atașante „scrisori" către Vasile Alecsandri. Acum, la 1838, îl vedem regretând că omul atât de dotat și de bine orientat și intenționat n-a fost propus ministru, fiindcă într-o atare situație, „cu luminile răspândite în lucrările sale, el ar fi clarificat complicația, ar fi îndepărtat pentru totdeauna pericolul și ar fi onorat Anglia și Europa prin persoana sa".

Foarte avizat și totodată critic-denunțător, antrenându-și în demers marile rezerve de ironie și pamflet, se dovedește viitorul scriitor atunci când descrie mijloacele prin care Rusia mistifică Occidentul în legătură cu Țările Române, răspândind despre ele *„des fausses idées"*, prin „panegiriștii ei salariați", care scriu despre „binefacerile pe care le aduce protectoratul ei". Satira este cu atât mai acerbă când acești panegiriști sunt recrutați din rândul conaționalilor autorului.

„Se acordă încredere – scrie dezlănțuit Ghica – unor pigmei literari imorali, care cred că pot să aducă lumină în gravele chestiuni de stat și care sunt destul de lași și de corupți chiar spre a nu admite că primul principiu fundamental în morală, în politică, precum și în interesul unui stat, este acela care-i asigură acestuia propria existență; căci ei cred că trebuie să se supună capriciului, arbitrariului, jugului străinului, punând la-ndoială faptul că lupta cea mai nobilă este aceea a independenței, și singura lege sfântă este de a învinge sau a muri". Acești *„raisonneurs salariés"*, asertează mai departe „agentul diplomatic", „încă mai cred că poporul acestor țări este lipsit de nerv, că spiritul național nu mai există". Drept replică, polemistul amintește că românii au avut „veacul lor de glorie și de mărire; că ei au încă limba lor, moravurile lor, religia lor națională, instituții, coduri de legi" și așa mai departe. Așa încât broșura din 1838 smulge vălul de pe toate

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

falsurile. Bunăoară, „contrar proclamărilor generalilor lor [e vorba în continuare de ruși, n. N.M.], în care se dădeau asigurări de prietenie, de bune intenții, de fraternitate și de tot ceea ce poate flata urechea și liniști spiritele, în realitate lucrurile stăteau cu totul altfel", căci, ține el să avertizeze o dată mai mult Occidentul, ocupația rusească nu are nimic în comun cu ceea ce se înțelege în Europa prin termenul „ocupație". Vălul este smuls și de pe personaje care trec drept pozitive, cum este generalul Kiselev, care însă „nu deținea decât calități de salon și jargonul de societate", ceea ce de altfel „*c'est déja quelque chose pour un russe*". Cu toate că „prin manifestările sale afabile el îndulcea trista soartă a celor în suferință", generalul nu avea „câtuși de puțin capacitatea de a guverna", aceasta și deoarece era „înconjurat de greci fanarioți („*race qu'on ne pourrait assez stygmatiser* ", adaugă el între paranteze), „urma sfaturile lor pernicioase, și, în speranța că va deveni principe al acestei țări, încerca să-și creeze un partid – și de aici laudele indivizilor superficiali". Însă, avertizează aforistic junele valah, „*les hommes d'état on les apprécie au conseil, mais pas au salon, c'est pourquoi on rencontre mille* cavalière servant *et* tzutzubei *et à peine un homme d'état éminent*". Să notăm însă că mai târziu Ghica își va revizui opinia asupra guvernatorului rus, v. de pildă *Scrisorile către V. Alecsandri*. Acum, la 1938, și mai rău cade Mircovici, ocupantul rus al vicepreziденției Moldovei, care „în armata Franței cu siguranță nu ar fi avut nici măcar gradul de sergent-major".

Ultima ocupație a Principatelor Dunărene de către Rusia, cartea din 1853, este, natural, o lucrare sensibil mai complexă și mai matură. Mă voi opri mai atent asupra capitolului despre literatură (*De la littérature et de ses tendences*), care începe cu enunțarea unei insolite aprecieri asupra generației pașoptiste: „Dacă această generație a propagat bune idei, trebuie spus de asemenea că filosofia veacului al XVIII-lea, filosofie de care ea era îmbibată, a produs efectele ei rele". Reproduc paragraful în care sunt expuse aceste consecințe nefaste:

„În Franța, enciclopediștii, eliberându-l pe om de vechile prejudecăți, i-au inspirat instincte morale și idei elevate; la noi, filosofia voltairiană, distrugând legăturile religioase, nu punea nimic în locul vechilor credințe. Ea îl înarma pe român cu toate instrumentele dialecticii și ale ironiei, a căror utilizare nu constituiau pentru el decât un pericol mai mult. Neofiții civilizației îmbrățișară cu ardoare senzualismul. Totodată, propagarea ideilor se făcea în mare parte prin relațiile sociale, căci guvernul se opunea înființării unei catedre de filosofie. Însușite sistematic, efectele acestei științe ar fi fost cu totul altele".

Trecând concret la literatura română, Ion Ghica emite câteva judecăți de existență și de valoare judicioase, de luat în seamă dacă ținem cont de data la care sunt exprimate, ca și de vârsta autorului: rolul învățaților ardeleni din secolul 18, al lui Iancu Văcărescu, apoi al lui Grigore Alexandrescu și Vasile Alecsandri, tustrei „poeți cu totul remarcabili" și care „au dat un mare și veritabil impuls literaturii naționale". Mai sunt menționați, tot la loc de frunte, Bolintineanu și Bălcescu,

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

acesta ca prozator. Cu totul nedrept este însă pasajul consacrat lui Eliade, ... *et pour cause*. Că el este literatorul nimicit de-a dreptul de către veşnicul său inamic nu mai reprezintă, de mult, vreo surpriză. Să vedem însă în ce termeni se produce exterminarea. Mai întâi, autorul *Zburătorului* este pus într-un tandem de opuse, ca să zic aşa, cu Iancu Văcărescu („Jean Vacaresco"): „Unul, mare senior, scrie din gust, din vocaţie, şi lasă în literatură câteva creaţii de un duh tânăr şi original, care rămâne; celălalt, Eliad, face din ea meserie şi negustorie; este lipsit de idei, de tendinţă politică, de gust literar; îşi vinde pana oricui îl plăteşte; şi, pentru prima dată, poezia românească se vede târâtă în noroi. Deţinând un monopol de tipograf, Eliad scrie pentru a le da o ocupaţie lucrătorilor săi (era doar singurul om de litere în viaţă); neobosit în a ţine o corespondenţă pentru plasarea scrierilor lui, se adresează tuturor vanităţilor, tuturor patimilor, şi sfârşeşte prin a-şi face lăudători; atunci îşi încordează imaginaţia şi se crede creator al unei limbi noi. Mutilează, face ininteligibilă şi ridiculă limba română; îşi închipuie că a dat românilor o literatură fiindcă a făcut nişte biete traduceri şi, lucru vrednic de remarcat, cu toate că lipsit de idei şi de talent, sfârşeşte prin a câştiga o popularitate imensă. Influenţa presei, într-o societate astfel întocmită, capătă proporţii pe care cea din alte ţări ale Europei le-a pierdut de mult."

Dacă trecem dincolo de acest capitol, vedem că volumul din 1853 realizează un tablou complex al Ţărilor Române (cu deosebire al Munteniei), în preajma Revoluţiei de la 1848. Mai întâi prezintă amănunţit „atitudinea Rusiei faţă de Europa" (este titlul primului capitol), schiţează „conduita porţii cu privire la Principate", apoi trece la descrierea sistematică şi amănunţită a stării de lucruri din acestea (de la p. 31 până la sfârşit): „noţiuni statistice" de natură demografică, de producţie agricolă şi manufacturieră, „Regulamentele organice" şi consecinţele lor politice, administrative etc., categoria socială a boierilor, situaţia politică, administrativă şi financiară a Ţării Româneşti în 1848, „Mişcarea de la 1848". De interes pentru istoricul literar este mai ales capitolul „Starea spiritelor în 1848", care vine îndată după cel consacrat literaturii. Pasaje întregi îl prevestesc îndeaproape pe naratorul din *Scrisori* şi din *Convorbiri economice*. Pentru ilustrare, mă limitez la începutul capitolului – anticipare în mic a descrierii din cunoscuta „scrisoare" intitulată „Din vremea lui Caragea". Scriitorul se anunţă de pe acum ca un realist avid de fapte şi ca un maestru al acumulării:

„Anul 1847 se încheiase pentru români sub auspicii sumbre. În ciuda abundenţei agricole de la sate, oraşele erau lipsite de pâine, foametea aproape că afecta şi populaţia capitalelor [de judeţ, n. N.M.]. După ce îşi pierduse ziua toată în faţa prăvăliei brutarului, tatăl de familie se întorcea seara acasă tot fără pâine, cu trupul sleit şi hainele rupte în încăierările cu alţi nefericiţi. Holera, care înainta cu paşi repezi, era aşteptată cu îngrijorare; lăcustele făceau ravagii în trei regiuni. O nelinişte vagă cuprinsese toate spiritele. În acest an, se număraseră nedreptăţi încă mai scandaloase decât în alte vremuri. Un tânăr soţ, aparţinând uneia dintre

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

primele familii ale țării, vru să-și răzbune onoarea ultragiată de o rudă apropiată a principelui; fu pedepsit și exilat, în vreme ce individul care încălcase în mod nedemn morala se plimba în văzul lumii și era pus în funcții, în ciuda indignării oamenilor cinstiți. Nu se ieșise bine din afacerea asta că un președinte de Curte de justiție se găsi implicat într-un asasinat asupra unui țăran. În locul pedepsei cerute de lege și așteptate de lume, după numeroase probe incontestabile puse în sarcina vinovatului, curtea judiciară a cazului e suspendată și amintitul președinte primește favoruri mai mari ca oricând. Miniștrii, la fel de bine ca însuși prințul Bibescu, erau de comun acord și vociferau cu privire la starea deplorabilă în care se găsește țara; ei își aruncau vinovățiile unul asupra altuia și asupra prințului, acesta asupra boierilor și consulului Rusiei, pe care îl acuzau fără reținere că se opune oricărei îmbunătățiri, oricărei măsuri de natură a opri răul. Tinerimea, tracasată de poliție, insultată cu orice ocazie, stânjenită în mișcările ei, e împinsă de umilințele la care e supusă să fie unită, să dobândească spirit de corp și, astfel, ea devine o forță la dispoziția oricui dorește să acționeze în contra guvernului și a prințului".

ABSTRACT

The subject of this presentation consists of three very little known works of the writer, economist and Liberal ideologist Ion Ghica (1816–1897), from 1835, 1838 and 1853, therefore, at least the first two ones written in his early youth. Conceived and written in French and addressed to the great European powers, first and foremost to France and England, they are meant to inform the West on Russia's expansionist targets and on the dangers represented by this expansion to the European South-East for the West. Presenting briefly their contents of political history, the study emphasizes the literary component of the discourse, revealing the parts that identify the anticipations of the future Realist narrator, eager for facts and colour, creator of memorable scenes and characters.

Key-words: Principalities, the Organic Regulations, West, Russia, occupation, lifting of the veil, facts, critical spirit.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

CRONOLOGIA VIEȚII LITERARE ROMÂNEȘTI – EMINESCU (IANUARIE 2000)*

11 ianuarie

• Cornel Radu Constantinescu consemnează în „Adevărul literar şi artistic" (nr. 500) un dialog cu Eugen Simion despre apropiata aniversare Eminescu: „Am simţit nevoia unor precauţii, prin iniţierea de programe serioase. Academia Română în colaborare cu Ministerul Culturii şi Editura Univers Enciclopedic (aduc meritate laude tânărului director al editurii, Vlad Popa, şi colectivului de profesionişti de la „Monitorul Oficial", în frunte cu directoarea acestuia) au editat o integrală Eminescu (poezie, proză, teatru, publicistică), în excepţionale condiţii grafice. E vorba de o ediţie critică realizată de reputatul eminescolog Dumitru Vatamaniuc. Va urma în ianuarie o Sesiune specială, omagială la Academia Română, unde vom invita intelectuali de marcă din toate provinciile româneşti. Un alt proiect priveşte republicarea în Editura Academiei a interpretării bine cunoscute a operei lui Eminescu, datorate celui mai mare exeget al său: G. Călinescu". Acesta „este răspunsul cel mai potrivit pe care Academia Română îl putea oferi celor ce au cutezat inconştient să zeflemisească un poet de excepţie şi un simbol naţional. Sau să îl minimalizeze în programe şcolare, mai mult decât discutabile, «risipindu-l» neconcludent pe parcursul mai multor ani de studiu. Reforma care-l reformează pe Eminescu pentru mine este nulă. Şi păgubitoare. (...) Setea nestinsă de Eminescu, a cărui tipărire continuă rămâne obligaţia sacră a culturii noastre. Poate să însemne şi alte multe lucruri ce se cuvin descifrate cândva. Poate că e vorba, în mică măsură, de snobism, de un fetişism al cărţilor fundamentale, prin care oamenii şi le apropie avizi de certitudine. Între atâtea fenomene perisabile, vulgare, omul simte nevoia unei sfinţiri prin asumarea directă a marilor valori. Eminescu se vădeşte astfel un punct de sprijin ferm, o stea fixă călăuzitoare. El se aşază, fie şi prin Inducţie, sub protecţia unui zeu tutelar. Probabil că impulsurile sunt mai complicate. Rămâne această realitate neaşteptată. Într-o epocă în care pâinea e scumpă, omul e dispus să rupă din bugetul personal câteva sute de mii pentru pâinea nevăzută a poeziei. M-a copleşit această ediţie, ca şi reacţia cititorilor aducându-mi aminte de rezervele nebănuite de creativitate, rigoare şi sacrificiu ce zac în noi. Simplu spus: când vrea românul, poate. Din fericire? Din nefericire?". Proiectele coordonate la Editura Univers Enciclopedic, din ciclul *Opere fundamentale*, vizează „instruirea şi apărarea patrimoniului cultural", „de apărarea unei spiritualităţi, supusă unei eroziuni din interior, pe temeiul unei modernităţi asimilate modelelor şi unui sincronism echivalent imitaţiei sterile. Uneori asemenea împroşcări cu noroi a

* Materialul selectat aici a fost cules de un grup de cercetători de la Institutul de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române: Bianca Burţa-Cernat, Paul Cernat, Carmina Cojocaru, Marija Nenadić, George Neagoe şi Andrei Milca, sub coordonarea Biancăi Burţa-Cernat.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

statuilor frizează nebunia: nu poți afirma că Eminescu e «un gânditor nul», nu îl poți «mângâia» cu apelativul «Titi cel păros»". „– *Desconsiderarea e boală națională?*/ – Nu în exclusivitate. Mai toate popoarele mici, cu complexe, manifestă plăcerea autoflagelării. Franța nu are, de pildă, această înclinație. Comparativ cu noi, poate părea chiar «naționalistă». Chiar dacă noi am vorbit șapte limbi și ruseşte, clasicii rămân pe soclul lor, neterorizați de modernitate. Ei știu bine că măreția culturii lor nu s-a fabricat grăbit în ultimele decenii. S-ar putea să le placă mai mult Baudelaire sau nu știu ce alt poet modern, dar Victor Hugo va rămâne pe locul său, netrăgându-l nimeni de barbă jos, pe trotuar, în zgomotul străzii. Respectul pentru cultură este expresia respectului de sine. Noi tocmai pe acesta se pare că l-am pierdut./ – *Eminescu a scris într-o limbă puțin circulată. Cum să aspirăm la o universalitate a operei lui?*/ – În primul rând fiind noi conștienți de universalitatea lui, de spiritul lui european. E drept, a scris într-o limbă bogată, dar necirculată. M-a surprins să constat că cele mai bune traduceri ale poeziilor lui nu se întâlnesc în limbi romanice, ci în engleză, germană și, mai ales, în rusă./ – *Față de limba lui Eminescu astăzi parcă vorbim în argou. Greşesc?*/ – Nu. Vorbim, în presă sau pe stradă, în parlament sau pe la soroace culturale o limbă română urâtă, rudimentară. Trăim parcă o involuție care demonstrează legăturile sensibile dintre limbă și calitatea vorbitorilor ei. Dialogăm într-un dialect romglez (termenul îmi aparține), de popor leneș, trăitor la tropice. Limba romanes (pentru că rom nu vine de la Rompres) plus engleza, ne colorează acum orice comunicare. Suntem ca un trib vesel intrat recent în Commonwealth. Deci, un dialect alb, cândva subțire, care s-a prăjit mult la soare".

12 ianuarie

• Un articol din „Ziua" semnat de Genica Stănciulescu – ***Un moment de referință pentru cultura românească. „2000 – anul Eminescu" este marcat și în afara granițelor***, arată că, în ziua anterioară, la Ministerul Culturii s-a desfășurat o conferință de presă prilejuită de deschiderea oficială a programului „2000 – anul Eminescu": „Programul își propune să devină un moment de referință pentru cultura românească, implicând o mare diversitate de proiecte: editări de cărți și traduceri, spectacole, arte plastice, reconstituirea tradițiilor, pagini pe Internet etc. Anul Eminescu va fi inaugurat de o sesiune solemnă a Academiei Române, care va avea loc vineri, 14 ianuarie, și va continua cu o serie de manifestări la Botoșani și Ipotești. De asemenea, a fost instituită Medalia jubiliară «Mihai Eminescu – 150 de ani»". Se anunță, de asemenea, lansarea volumelor de *Opere* Mihai Eminescu, publicate – cu sprijinul Ministerului Culturii – de Academia Română, împreună cu Editura Univers Enciclopedic și cu R.A. „Monitorul Oficial" – „Proiectul a presupus realizarea unei ediții reprezentative – pe foiță de *Biblie*, în casetă – a operei eminesciene, în condiții grafice deosebite, în trei volume, fiecare de circa 1200 de pagini"; „Ion Caramitru a mai precizat (...) că se vor dezveli busturi

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

«Mihai Eminescu» în SUA, Canada, Cernăuți, Havana, Berlin, Viena, Ipotești. De asemenea, în acest an vor fi publicate integral *Caietele lui Eminescu*, păstrate de Academia Română și aflate într-o stare avansată de deteriorare".

• Primul număr pe acest an al „României literare" se deschide cu un editorial al lui Nicolae Manolescu, ***Eminescu – scopul și mijloacele***, care dezavuează, din nou, mizele ideologice ale cultului eminescian de-a lungul istoriei ultimului secol și, mai ales, în contemporaneitate: „Trebuie să constatăm că dacă Eminescu a fost și mai este socotit «poetul național», tocmai prefacerii operei sale din nobil scop în mijloc banal i se datorează faptul. Cine, zicând «poetul național», are în gând valoarea literară a versurilor? Mai degrabă, Eminescu pare așa fiindcă sensibilității noastre naționale (etnice, morale, religioase și politice) îi place să se recunoască în oglinda lui. Nu suntem pe tărâmul mirific al artei, ci pe acela mlăștinos al ideologiei./ La 150 de ani de la naștere, Eminescu are dreptul de a fi din nou poet, și numai poet, adică de a fi citit pentru excepționala lui imaginație, pentru limba lui inimitabilă, deși mereu imitată, ca scop al pasiunii tuturor iubitorilor săi, și nu de a fi folosit ca instrument de către toți demagogii, de către toți «mititeii», care, ca acela din *Scrisoarea I*, nu talentul lui îl slăvesc, ci mediocritatea ideilor lor o lustruiesc". ■ Alex. Ștefănescu comentează în termeni drastici culegerea lui Cezar Paul-Bădescu (*„Cazul" Eminescu...*, Paralela 45, Pitești, 1999): ***Contestarea lui Eminescu în stil hip-hop***: „Inițiatorul întregii agitații, Cezar Paul-Bădescu, a înțeles că, odată cu stingerea scandalului, se va stinge și gloria micului grup. Pentru a prelungi plăcerea de a se afla în centrul atenției, a alcătuit în grabă un volum de aproximativ 250 de pagini, cuprinzând textele din «Dilema», reacțiile la aceste texte, ca și unele reacții la reacții. Volumul nu a apărut imediat, întrucât autorul nu a găsit cu ușurință o editură care să-l publice. Pe de altă parte, însă, același autor, când a reușit în sfârșit să-și plaseze culegerea (și anume după un an), nu s-a mai putut mobiliza să o aducă la zi. Lenea de acest fel face parte din moravurile lumii noastre literare, care se mulțumește cu focuri de artificii, nefiind capabilă de un efort susținut./ O dovadă de neseriozitate o constituie și desconsiderarea proprietății intelectuale, prin reproducerea integrală a unor texte fără consimțământul autorilor lor. Legea privind copyright-ul, în vigoare în România (și concepută după model occidental), permite numai citarea, fragmentară, în cadrul unor studii critice, a textelor altora, nu și preluarea lor de la primul până la ultimul cuvânt. (...)/ Autorul antologiei pretinde că procedează imparțial, mulțumindu-se să consemneze un fenomen publicistic, edificator pentru cine studiază (sau va studia) conștiința literară românească de la sfârșitul secolului douăzeci. În realitate, însă, el este tendențios. Mai exact, apără dreptul unora de a nega valoarea operei lui Eminescu și contestă dreptul altora de a nega valoarea unor asemenea inițiative. Îi susține moral pe persiflatorii admiratorilor marelui poet și îi dezaprobă vehement pe persiflatorii persiflatorilor. Cu subiectivismul său, merge până la melodramă, plângându-se că, după ce a declanșat scandalul în jurul lui Eminescu, s-a simțit

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

străin în propria lui țară. El se află în postura comică a cuiva care provoacă o încăierare și care apoi o ia la fugă, strigând în gura mare că vrea relații pașnice cu semenii săi./ (...) Ecoul imens al provocării lansate de publicistul de la «Dilema» nu se explică prin curajul intelectual, prin ingeniozitatea sau prin subtilitatea provocării, ci numai prin notorietatea poetului contestat. În fond, și despre Monica Lewinsky a vorbit multă lume, dar nu – cum i-ar plăcea ei să creadă – pentru că ar fi făcut amor într-un mod remarcabil, ci numai pentru că a făcut amor cu Bill Clinton./ Volumul cuprinde numeroase texte demne de interes, aparținând unor poeți, prozatori, critici și istorici literari care reprezintă ceva în literatura română de azi: Alexandru Paleologu, Nicolae Manolescu, Gabriel Dimisianu, Eugen Simion, Z. Ornea, Gheorghe Grigurcu, Eugen Uricaru, Dan Stanca, Ion Bogdan Lefter, Mircea Cărtărescu ș.a. (singurul fapt regretabil fiind acela că unii dintre ei s-au simțit datori să-i curteze pe tinerii contestatari). Aceste texte însă, în mod curios, trec aproape neobservate, indiferent de poziția pe care se situează autorii lor. Sunt prea civilizate și rămân în afara scandalului. Pe de altă parte, nici nu au o atât de mare anvergură încât să se impună atenției. (...) Ceea ce iese cu adevărat în evidență este disputa violentă și lipsită de fair-play dintre cei care îl neagă pe Eminescu printr-un infantil «mie nu-mi place» (am menționat la început numele lor) și cei care îl «apără» interjecțional (Leonida Lari, George Alboiu) sau chiar printr-un fel de răgete de rinoceri scufundați până la grumaz în nămol (Nicolae Danciu Petniceanu, I.T. Lazăr)./ (...) Înțelegem că în această dispută sunt angajate singurele forțe pe care le mai ia în considerare societatea românească de azi ca utilizatoare de cultură (de fapt, de pseudocultură). Intelectualii de elită nu mai contează ca un for de arbitraj, nu se mai fac auziți, nu mai sunt nici măcar dați deoparte de către beligeranți. Războiul se duce ca și cum ei nu ar exista. Din acest punct de vedere, cartea este instructivă (și întristătoare). Citind-o, asistăm la lupta eroi-comică dintre *cultura de cartier* și Festivalul Național «Cântarea României», așa cum a rămas în mintea unora. Este vorba, de fapt, de două forme de stângism: un stângism spontan și unul instituționalizat. Primul reprezintă reacția «băieților de cartier» la elitismul (inevitabil) al culturii, iar cel de-al doilea – primitiva concepție despre cultură a activiștilor PCR. Primul se caracterizează prin infantilism, iar cel de-al doilea printr-o seriozitate obtuză și bătrânicioasă. Primul este internaționalist (în genul culturii «coca-cola»), iar cel de-al doilea – naționalist(-comunist)".

• „Luceafărul" (nr. 1) conține un amplu grupaj dedicat lui Eminescu, reproducând pe prima pagină poemul *Rugăciune*. ■ Horia Gârbea semnează un articol intitulat ***Răul de Eminescu***: „Spre anul 2000, Eminescu a devenit un caz. Așa cum învierea a devenit «Cazul Golgota» sau «Cazul Iisus», iar Revoluțiile devin «evenimente». Vom vorbi și de «evenimentele de la Bethleem»? Poate că da. În manualele alternative de religie. Faptul că Eminescu nu mai este un poet național, ci un simplu caz alternativ, putând fi înlocuit, după gustul autorului, este o dovadă de democrație care, dacă ar fi trăit, nu l-ar fi supărat. A crede că un poet sau o operă sunt

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

intangibili și indiscutabili este o eroare asupra căreia nici nu are rost să insist. A crede că opera unui poet poate fi rediscutată doar prin prisma reconsiderării înfățișării autorului care va fi fost mic, gras și păros e tot o eroare. Dar un mit este clădit din erori. Chiar mai aproape de vremea vieții lui Eminescu, Călinescu îi ironiza pe «eminescologii» care, prin contribuții minore, nerelevante, își însușiseră monopolul asupra comentării vieții și operei poetului, înfierându-i pe cei care, li se părea lor, nu-l admirau îndeajuns. (...) De aceea, mi-aș dori ca la aniversarea din acest an să avem cu toții o discuție serioasă, argumentată, limitată la scrisul lui Eminescu. (...) Numai așa «răul de Eminescu» se va vindeca și îl vom putea privi într-o lumină potrivită. Una care să nu-i ascundă limitările și nici să nu arunce în derizoriu scrierile unui autor cum nu au fost prea mulți la noi în secolul al XIX-lea și care a influențat cum, iarăși, nu mulți au făcut-o, poezia secolului următor". ■ Marius Tupan (***Provocare și regăsire***) afirmă: „Mihai Eminescu a fost un răsfățat, dacă nu cumva singular. Numeroși critici de prestigiu s-au verificat și au fost validați prin evaluarea și reevaluarea scrierilor sale. Destui insurgenți au părăsit anonimatul (e drept, cu îngăduința celor ahtiați după demolări!), punând la îndoială segmente ale creației eminesciene. Negarea totală are multe capcane, fiindcă mlaștina ridicolului așteaptă pe nihiliști, iar opera respectivă revine, cu rigoare, în atenție. Un artist, întru totul remarcabil, care sparge tiparele stilistice ale timpului său, care explorează cu smerenie trecutul și demonstrează propensiuni vaticinare, nu poate fi niciodată răstignit în caducitate". ■ Caius Traian Dragomir publică articolul ***Paradigma eminesciană și geneza culturii***, iar Octavian Soviany, un text intitulat ***Basmul romantic eminescian***. ■ Radu Voinescu este prezent în sumar cu un articol despre originea etnică a poetului, bazat în mare parte pe citate din studiul lui Lucian Boz *Masca lui Eminescu* (din 1931, republicat în 1998) (***Etnopsihologie și eminescologie***): „Discuția despre originea etnică a poetului părea tranșată de către Călinescu, iar ultimele decenii au însemnat, mai ales pentru publicul larg, ocultarea acestui aspect. Dar este el cu adevărat important? Da, în măsura în care vrem să știm mai multe despre viața sa. Și chiar în măsura în care putem crede că luminăm cumva temeiurile profundului său naționalism. Se știe că Eminescu însuși avea conștiința – se spune așa – a «alogenității» sale. Ceea ce putea determina o angajare cu mai multă fervoare în slujba valorilor românești. Dar să îl urmărim mai departe în demonstrația sa pe domnul Lucian Boz...". ■ În ***Eminescu supus unor „observații"***, Alexandru George scrie: „Adevărul este că ziaristica lui Eminescu a trecut aproape neobservată, îngropată fiind într-o foaie de opoziție politică (cum el însuși se plângea). Dimpotrivă, ea își datorează resurecția gloriei artistice a poetului, care a tot crescut în deceniile ce i-au urmat morții. Fără a fi «originală» la modul absolut, ea este de maximă importanță pentru istoria românilor deoarece după dezgroparea și reeditarea *Scrierilor* sale *politice*, mai ales prin ediția I. (...) Ideile eminesciene merg în multe privințe împotriva acestei atitudini și Iorga le va continua și prelucra (pentru a le aborda după Primul Război Mondial, el preferând ulterior linia crezută de el

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

tradiționalistă a lui M. Kogălniceanu. Importanța lor a fost just apreciată de marele analist al ideilor eminesciene care a fost E. Lovinescu; acesta a dat maximă atenție «teoreticianului» Eminescu, uneori în dauna poetului, și a spus despre el lucruri definitive, disociindu-i gândirea de aceea a bătrânilor junimiști și a vechilor conservatori". ■ Adrian Dinu Rachieru semnează articolul ***De la lectură la statuie și retur***: „Ca reper absolut, Eminescu are dreptul la o posteritate vie, scutită de izul muzeal, ceea ce s-ar putea traduce prin râvnita *schimbare de imagine*. Împovărat de clișeistica didactică, iscând un halou admirativ împins frecvent într-un festivism găunos ori, dimpotrivă, supus voinței agresive de contestare, Poetul național, rămas «măsura noastră» (cum zicea Noica), se oferă generos exegezei. Criticul român *trebuie să ajungă*, așadar, la Eminescu, reinventând etalonul prin lecturi proaspete, coborând în text. Iar controversa ar fi «cea mai bună naftalină» (Gh. Grigurcu) pentru a-l păstra în actualitate. De acord, nu? (...) Eminescu însă «lucrează» în noi, e un mit productiv, e chiar o fatalitate. Mai exact (observația a fost făcută de Nichita Stănescu) noi «suntem ai lui». Așa fiind, cinstindu-ne valorile, nu trebuie să vedem în prezența Poetului, întors în sine însuși, un mit tiranic, ci o *funcție modelatoare*, întreținând «o neliniște perpetuă» (Eugen Simion). Dacă vorbim de un *test eminescian*, el privește, îndeosebi, spusele lui Nietzche: un popor se definește nu atât prin oamenii săi mari, ci, mai ales, prin felul în care îi recunoaște și îi cinstește. Iată întrebarea care ar trebui să ne chinuie măcar la ceas aniversar". ■ În ***Manipularea lui Eminescu***, Radu Cernătescu notează: „Se știe astăzi mai puțin faptul că cel care a lansat pentru întâia oară comparația Eminescu–Arghezi, încă de la sfârșitul anului 1912 (...), a fost un militant socialist sadea: Nicolae Dimitrie Cocea. (...) Folosirea numelui lui Eminescu pe frontul artei cu tendință de către o tabără angajată politic, adeptă declarată a tezei «tendința este însuși sângele hrănitor al artei», lansată de Gherea, va avea implicații nebănuite, mergând, așa cum vom vedea, până la legături de cauzalitate cu absurda marginalizare a poetului nostru național din vremea obsedantului deceniu, când din «negarea tradiției» s-a făcut, după o teză leninistă, «premiza saltului calitativ în cultură» (...) Ca o continuare la toată această punere în scenă, se infiltrează copleșitoarea bănuială că în comparația lui Arghezi cu Eminescu, Cocea ascundea mai mult decât exaltarea vaticinară a unui prieten dezinteresat. Imboldul său de acțiune pare să fi fost nu atât sporirea renumelui prietenului său, cât nevoia de glorie a propriei acțiuni propagandistice". ■ Mihai Cimpoi, în articolul ***Unitatea întregului***: „Întregul, folosofic vorbind, ține de structura fenomenologică, de sistemul sintetizator și integrativ: el relaționează, adună, omogenizează și subordonează. Are, prin urmare, o acțiune relativizatoare asupra părții, făcând-o prin însumare și înscriere să fie *în* întreg. (...) Eminescu impune – în planul filosofiei istoriei – modelul ontologic al *unității*, care are la bază, conform concepției sale fundamentale asupra lumii, principiul organicității. (...) Ca poet, Eminescu exprimă – în mod firesc – ființa. Ca poet deplin, el dă expresie deplinătății ființei. (...) Ca poet național, el rostește ființa națională și nu oricum, ci

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

în *întregia* sa (folosind transcrierea ortografică eminesciană). Eminescu este – adică – poetul Întregului românesc care cuprinde ființa cu toată natura ei fenomenologică și cu adâncurile «oarbe» ale inconștientului. (...) Eminescu este, așadar, poetul și gânditorul Întregului românesc în poezie, mitopoietică, filosofie și sociologie, surprinzând în acorduri ontologice specifice, dorul și jalea, cu care a întâmpinat românul de pretutindeni vitregiile soartei, fatumul întâmplărilor oarbe ale istoriei". ■ Ștefania Plopeanu participă la acest grupaj cu articolul ***Eminescu, monument caduc***: „Eminescu, în ciuda prejudecății curente, se stimează mai puțin pe sine ca poet reprezentaționist și tematic (recte: cel care ar da lumii o reprezentare în registrul versificat, suprasegmental, al limbii), și mult mai mult ca descoperitor al unor nuclee de emisie pur lirică, mult mai greu de definit. Am putea spune, la rigoare, că el nu e neapărat mare poet atunci când «zugrăvește» (deși e conștient că a cheltuit o enormă energie pentru a da fast descripțiilor ce debordă de detalieri poetizant-romantice și în care fantasticul, «straiul de purpură și aur» placat pe țărâna realului, se produce într-un fel de delir cadențat, într-un *melos sedus de sine*, pe un drum fără limite, de la infimitatea și diafanitatea microcosmosului până la urieșenia geologicului". ■ Ioan Stanomir publică o serie de ***Note despre conservatorismul eminescian***: „Receptarea lui Eminescu, gânditorul politic, e departe de a fi fost una inocentă. Statutul particular al autorului a făcut extrem de dificilă conturarea unei direcții de analiză care să refuze în egală măsură cultura elogiului ditirambic și lipsa de nuanțe a negării polemice. Mărcile discursului său mixt, contaminarea retoricii politice de cea vituperativă a poetului, circulația unor motive și formulări între articolul de ziar și producția poetică, sunt elemente ce nu pot fi ignorate în cadrul referirii la opera politică eminesciană. Vocația criticii conservatoare s-a grefat pe un geniu poetic care, dincolo de naturala mutație a valorilor, continuă să marcheze conștiința publică. Excelența poetică și sfârșitul tragic au servit acestei operații de mitificare, mitificare afectând, într-o mare măsură, și pe scriitorul politic. Pentru posteriate, «scriitorul» și «scriptorul» au devenit indisociabili". ■ Mariana Sipoș semnează articolul ***Eminescu pe meridianele lumii***, iar profesorul Ioan Constantinescu răspunde întrebărilor aceleiași Mariana Sipoș (***Există o recunoaștere internațională a lui Eminescu?***): „Spațiul în care ne aflăm, adică Muzeul «Mihai Eminescu» din Copou, ar putea deveni un centru științific internațional de cercetare eminescologică. Nu cred că exagerez, posibilități există. (...) Așa trebuie să se lucreze: sistematic, științific, adică european!" (interviu realizat în 1997). ■ Numărul special dedicat lui Eminescu se încheie cu un text al lui Cristian Livescu, ***Elixirurile îndrăgostitului***.

14 ianuarie

• Într-o tabletă din „Ziua" intitulată ***Eminescu***, Ioan Groșan scrie: „La 150 de ani de la naștere, el e mai prezent, mai viu ca oricând și nu trebuie să fii un înrăit eminescolog ca să simți nevoia de a reveni, periodic, la uimitoarele lui viziuni și versuri din *Memento mori* ori din *Povestea magului călător în stele*. Eu –

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

mărturisesc cu toată modestia – simt această nevoie şi de-aceea mă lasă rece chestiuni de felul celei dacă Eminescu poate fi contestat. Vorba ceea: poate, dar nu e păcat?... Vorbind la modul serios, un anume Eminescu – cel din primele poezii, scrise sub influenţa lui Alecsandri, cel convenţionalizat de manuale ori cel din anumite, puţine articole politice – poate fi amendat din perspectiva unei maxime exigenţe estetice. Însă a susţine – precum a făcut-o nu demult în revista «22» un june al cărui nume l-am uitat brusc – că «Eminescu nu-mi mai spune nimic» înseamnă ori că nu l-ai citit, ceea ce e grav, ori că eşti un iremediabil tâmpit, ceea ce se mai întâmplă./ (...) Oricâte legături fireşti am găsi între poezia sa şi creaţiile antecesorilor, oricât ne-am strădui (...) să demonstrăm că Eminescu «se trage» în mod organic din literatura, cultă ori populară, dinaintea lui, impresia copleşitoare cu care rămâi după ce-l citeşti integral e aceea a unui accident fericit, a unui uriaş meteorit Tungus venit de nicăieri şi care, în loc să nimerească în spaţii lingvistice mult mai vaste, s-a prăbuşit printr-o întâmplare providenţială în mica noastră limbă pe care, de altfel, a defrişat-o şi apoi a ordonat-o ca nimeni altul. Şi definitiv".

• În „Curentul", Barbu Cioculescu semnează articolul ***Eminescu ieri, azi, mâine***: „Eminescu punea la temelia statului principiul naţional, cum era conceput în momentul formaţiunii sale de gânditor, iar dacă de atunci domeniul interpretativ s-a lărgit, nu mai puţin este de semnalat că în chiar actuala perioadă de extindere a unei pieţe europene capabile să răspundă provocării globaliste, operând pe mari zone geografice, problema naţiunilor care alcătuiesc Europa (...) rămâne deschisă, cu multe şi sensibile focare./ (...) Cea mai generală cercetare a vastei opere politice eminesciene îi evidenţiază spontan misionarismul, ideea de mântuire a neamului, şi anume într-un prag istoric de structurare a statului modern – deceniile paşoptiste. (...)/ Pentru Eminescu, sună frumos sloganurile revoluţiei franceze, numai că «omul are pe atâta libertate şi egalitate pe câtă avere are (...)». Autor în perspectivă al doctrinei conservatoare în România, gazetarul care punea reforma culturală înaintea celei economice nu credea într-o salvare venind din grăbita împrumutare a legislaţiei şi administraţiei occidentale. (...) pentru cel ce vede în stat un produs al naturii şi nu al raţiunii omeneşti, costurile intrării noastre în Europa, acceleraţia lor, erau inacceptabile, odată ce mecanismul în cauză prolifera privilegiaţi, parazitism, în egală măsură în care apăsa ţărănimea, ameninţată cu pierderea specificităţii./ Privite din foişorul zilelor noastre, ale celei de-a doua intrări – şi, poate, definitive – în Europa (...), opiniile politice ale lui Eminescu suferă corecturile istoriei. Nu şi o bună credinţă pe care nimeni n-o poate pune la îndoială!".

15 ianuarie

• Este inaugurat, la Ipoteşti, Centrul Naţional de Studii „Mihai Eminescu".

• „Curentul" publică un amplu grupaj supraintitulat ***Miracolul Eminescu***, conţinând articole semnate de: ■ Dumitru Vatamaniuc (***Mărturii singulare***): „Academia Română întâmpină Anul Eminescu cu două realizări prin care cinsteşte

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

poetul, prozatorul, dramaturgul și publicistul": ***Bibliografia Eminescu*** – al XVII-lea volum al ediției integrale inițiate de Perpessicius – și inaugurarea, la Fundația Națională pentru Știință și Artă, a colecției de „Opere fundamentale", sub coordonarea lui Eugen Simion (în această colecție apărând, pentru început, trei masive volume de *Opere* Eminescu, editate de D. Vatamaniuc); ■ Monica Spiridon (***„Conceptul de Eminescu"***): *„O înțelegere conținutistă rudimentară a raporturilor dintre ideologic și retoric* grevează și azi studiul gazetăriei eminesciene, manipulată ca simplu recipient pentru ipoteze speculative (...)./ Aș adăuga că nici poezia nu este întru totul scutită de asiduitățile unor profesioniști probabil onorabili în alte domenii, deveniți peste noapte eminescologi de ocazie. (...) Printre ei, o serie de autointitulați-discipoli ai regretatului Constantin Noica, nu învățăceii autentici, ci «noicologii» și «noicolatrii» diletanți. (...) De altfel, nu numai Eminescu, ci și Blaga (iar, dintre prozatori, Eliade) sunt printre cei victimizați preferențial de pseudo-exegeții îmbătați de filosofarea euforică./ În condițiile date, proza publicistică se află într-o situație frustrantă, deși (...) Paradigma Eminescu iradiază tipologic semnificativ asupra elocinței jurnalistice (...). La rândul ei, poezia este prea adesea agresată de cei care văd în poet un simplu creator de straie versificate (...)./ În momentul de față, *atitudinea lui Eminescu de a face școală, de a se afilia formal*, de a avea înaintași, succesori autentici, simpli epigoni ș.a.m.d. este o chestiune de importanță capitală./ Un Eminescu reînnoit se găsește, așteptând să fie descoperit, *în viitorul* acestor poeți, într-un spațiu literar românesc gândit după tipar borgesian, adică unde valorile se proiectează și se repercutează unele asupra altora, împotriva cronologiei. Probabil că cea mai sigură cale de a afla dacă Eminescu modelează în vreun fel poezia de aplecare intertextualistă și cu certă vocație succesorală a celei mai tinere promoții de creatori de azi este de a ști dacă poetul național se lasă modelat el însuși – la limită, «reinventat» – de descendenții săi. Misia criticii de azi este de a «justifica» pe Eminescu, de a-l face necesar și prin urmași"; ■ Mircea Cărtărescu (***Omul, și nu statuia***): „Când este vorba despre Eminescu (...), eforturile oamenilor de adevărată cultură de azi se concentrează asupra scoaterii poetului din îngusta cămașă de ipsos a statuii sale. Tot «cazul» Eminescu se află aici. Ce vom face: vom proceda asemenea școlii și cercurilor naționaliste, prelungind până la dezgust și insuportabil beatificarea poetului sau vom încerca să ni-l apropiem ca pe un om viu și un poet mare, demn de dragostea și admirația noastră dezinteresate? În mod sigur, poetul (...) ar fi îngrozit auzind osanalele înălțate la adresa lui și privindu-și busturile idealizate. (...) Cultul său oficial, împins uneori până la grotesc, îi deservește cauza, sensul vieții lui, poezia lui. (...) Rodin n-a făcut o imagine idealizată a lui Balzac, dimpotrivă. Fotografia celebră a lui Baudelaire arată un om chinuit. (...) Allan Poe ne privește cu ochi stinși din portret. Acești mari autori și-au păstrat, pentru noi, o înfățișare umană. Efigia lui Eminescu este însă distantă, neverosimilă, poetizată. (...) Eminescu trebuie readus la viață și poezia sa trebuie să redevină ceea ce este: nu dulcile șoapte ale unui elf, ci poezia complexă, modernă, obscură pe alocuri, uimitoare uneori, ternă câteodată,

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

strălucitoare de cele mai multe ori, a unui poet adevărat, care a trăit nu cu ambrozie şi nectar, ci cu vin, cu pâine, cu ţigări şi uneori cu aer./ Generaţiile tinere, la rândul lor, se simt frustrate de nenumăratele învelişuri (clişee, elogii, comentarii bombastice, discursuri naţionaliste) care l-au făcut, de-a lungul timpului, de nerecunoscut pe poet. (...) Tinerii cititori nu mai au nevoie de zei şi de mituri, ci de o intuiţie a omului viu Eminescu şi de o lectură directă, de plăcere, a poeziilor lui. (...)/ Sper din tot sufletul să apuc să mai citesc o *Viaţă* a lui Eminescu mai adevărată decât cea călinesciană"; ■ Ştefan Aug. Doinaş (***Modelul etern***): „Cu cât este mai contestat – şi aşa pare, că anul care abia a trecut reprezintă un vârf tăios al unei asemenea atitudini –, cu atât *modelul Eminescu* se dovedeşte a ne fi mai necesar pentru ceea ce suntem azi în perspectiva a ceea ce vom fi mâine. (...) / De ce să ne alarmăm că, astăzi, Mihai Eminescu este criticat cu o violenţă care pe unii îi scandalizează, părându-li-se de-a dreptul o blasfemie? Uitaţi-vă la alte popoare orgolioase de cultura lor! Oare Goethe nu-şi trăieşte, la 250 de ani de la naştere, una dintre cele mai nefavorabile perioade ale vieţii sale postume? Oare Victor Hugo nu este recunoscut drept cel mai mare poet al Franţei cu o strâmbătură de scepticism care-i jigneşte pe fervenţii săi admiratori?/ (...) Un poet naţional este obligat, după moarte, să atragă asupra sa, asemenea unui paratrăsnet, toate descărcările de ură, de speranţă, de decepţie şi de iubire pe care neamul său le merită (...). Căci în ură, ca şi în iubirea cu care-l înconjurăm pe Eminescu, noi suntem pârjoliţi permanent de dorinţa sălbatică de a corespunde unui ideal – etic şi artistic, şi existenţial – pe care el, poetul naţional, şi l-a apropiat mai mult ca oricare dintre noi"; ■ Dumitru Avakian (***„Eminesciana" muzicală***); Zoe Dumitrescu Buşulenga (***Un pendul de sonuri***); ■ Magdalena Popa Buluc (***Sesiune aniversară la Academie***): „L-au omagiat pe Eminescu (...) preşedintele Emil Constantinescu, primul-ministru Mugur Isărescu, ministrul Culturii, Ion Caramitru, acad. Ştefan Aug. Doinaş, acad. Maya Simionescu, preşedintele Uniunii Scriitorilor din Republica Moldova, Mihai Cimpoi, acad. Ion Ţugulea, acad. Virgil Cândea, acad. Alexandru Balaci, preşedintele PDSR, Ion Iliescu./ Cu acest prilej, acad. Eugen Simion sublinia: «Cum îl primim şi cum îl privim azi, în epoca internetului, a CD-Romului, a postmodernităţii pe autorul *Luceafărului*, al *Odei (în metru antic)*, al *Sărmanului Dionis* şi al vehementelor articole din *Timpul*?» (...) Un poet cu o gamă stilistică impresionantă, cu unele accente nervaliene şi baudelairiene, fixat într-o tradiţie spirituală şi deschis spre toposurile, miturile şi fantasmele lumii româneşti./ O lume latină şi ortodoxă, situată într-un spaţiu de confluenţe culturale şi de mare instabilitate istorică. Aceste fluide sau aceste inefabile au trecut în poezia, proza şi chiar în articolele sale, mult mai complexe şi mai aprofundate decât se crede. Iată de ce Eminescu, fiind profund român, este un mare european".

• În „Ziua", Răzvan Codrescu realizează o pagină dedicată aniversării lui Eminescu: ***Anul 2000 – Jubileul naşterii Domnului. Anul Eminescu. O perspectivă creştină***. Este transcisă controversata *Doină* eminesciană, împreună cu un text din martie 1989 al lui N. Steinhardt, ***„Ziua de 15 ianuarie e pentru mine o zi sfântă..."***.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

În centrul grupajului se află un articol al lui Răzvan Codrescu, ***Este „Doina" un poem xenofob?***: „Supralicitarea didactică și propagandistică a personalității și operei eminesciene, pe de o parte, dar și o anumită tendențiozitate și obtuzitate ideologică, pe de altă parte, au dus, în ultimul deceniu, în unele medii intelectuale din România, la un superficial și regretabil antieminescianism, motivat mai puțin estetic și mai mult ideologic. Noii inchizitori porniți să epureze tradiția națională nu-l contestă doar pe Eminescu, ci, practic, prin Eminescu, toată elita culturii românești care l-a mărturisit de-a lungul timpului (de la Titu Maiorescu și până la Constantin Noica). (...)/ *Doina* lui Eminescu, pe care Octavian Goga o numise cândva – retoric, firește – «cea mai categorică evanghelie politică a românismului», tinde să fie receptată astăzi ca o piesă de la periferia creației eminesciene. (...) Nu lipsește nici punctul de vedere conform căruia *Doina* ar fi un reflex al nebuniei poetului (...). Aprecierile de felul acesta pornesc, dacă nu de la o inabilă frondă antiromânească, în orice caz de la niște neînțelegeri de principiu./ Mai întâi este vorba, adesea, de o inadecvare a criteriilor estetice. Cu toate că aparține unui autor cult, *Doina* trebuie judecată contextual după estetica poeziei populare. (...) În al doilea rând, *Doina* nu este o scriere ideologică, ci o creație artistică (...), tocmai de aceea ireductibilă la o contingență istorică precisă. Ea este expresia lirică a nevoii de conservare a ființei și identității naționale, ceea ce nu constituie o născuință politică sau filosofică, ci una ontologică și morală (...). Citită prost sau pătimaș, ea poate părea o profesiune de credință rasistă. (...)/ Poate că nimeni nu s-a priceput mai bine ca Eminescu să pună în vibrație coardele cele mai sensibile ale sufletului românesc, coborând până la rădăcinile «subconștientului» etnic (în sens blagian)./ Prin această însușire harismatică este Eminescu naționalist, dincolo de orice conjunctură politică. (...)/ Este o naivitate să cauți cu obstinație în *Doină* imediatul istoric, politic sau geografic".

• „România liberă" are pe prima pagină un editorial al Roxanei Iordache intitulat ***Eminescu, „fulgul nostru de nea"***: „Dincolo de manifestările omagiale cred că mai important ar fi să reușim să-l restaurăm pe Eminescu în sufletele și în cugetele noastre. Să ne amintim pur și simplu de el, să-l citim, să-l recitim. Câți dintre noi au avut răgazul să o facă în acești ultimi zbuciumați zece ani? (...) Ni l-am amintit, eventual, de vreo două ori pe an, «la aniversară», apoi l-am abandonat ca pe un obiect muzeal, depozitat cu titlu de inventar în memoria prăfuită a cititorului de manual. Mă tem că Eminescu a murit în noi./ Acest asasinat cultural face parte din moștenirea vechiului regim. Comunismul l-a transformat pe Eminescu într-un fals obiect de cult. L-a anexat propagandei patriotarde și atee. (...) Celălalt Eminescu, liricul creștin, filosoful mistic, gazetarul conservator, trebuia să rămână necunoscut fiindcă era (...) subversiv. Lectura obligatorie, lectura ideologică l-a ucis pe Eminescu. (...)/ După decembrie 1989 (...), elementele reziduale ale regimului comunist, grupate în partide totalitare, naționalist-șovine (...), și l-au anexat pe Eminescu, pentru a face din el chiar mentorul acestui patriotism de tarabă pe care îl detesta. Poate în replică – dar o

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

replică inadecvată – (...), s-a conturat o tendință de contestare aproape integrală a creației și gândirii lui Eminescu. Anumiți intelectuali, dar mai ales tineri dornici să se afirme făcând pe grozavii, au pus sub semnul întrebării întreaga operă eminesciană, invocând necesitatea demitizării. Ei au negat chiar și valoarea poetică a lui Eminescu, i-au ridiculizat biografia, l-au considerat un psihopat șovin și xenofob. (...) Eminescu e strivit, azi, între noua mitizare de tip național-comunist și tendința contestatară de tip «mondialist»". ■ Ana Blandiana publică, la rândul său, o tabletă intitulată ***Eminescu***: „Cred că așezarea trecerii românilor dintr-un mileniu într-altul sub semnul lui Eminescu este o idee inspirată și mai profundă decât pare la prima vedere. (...)/ Ca orice geniu aparținând unui popor fără noroc, Eminescu a devenit, în scurt timp de la dispariția sa fizică, un model pe cât de greu de urmat, pe atât de extrapolat dincolo de hotarele paginii. Pe umerii săi sparți de aripile poeziei au fost așezate fără milă toate poverile obsesiilor noastre colective. (...) În timp ce îi cerem să ne reprezinte și să ne salveze, îl batjocorim cu elogiile și cu mândriile noastre, îl insultăm cu frustrările și cu complexele noastre. (...)/ Nu e ușor să fii măsurat cu un astfel de etalon. Îmbrățișarea care ne unește seamănă cu o trântă, în care nu reușește să ne supună și nu reușim să-l învingem, dar din care nu mai putem să ne desprindem. Chiar dacă nu ne este ușor nouă, românilor, să fim eminescieni, așa cum nu i-a fost ușor lui Eminescu să fie român". ■ Dan Stanca realizează o anchetă pe tema ***Eminescu între minimalizare și fetișizare***, notând în șapou: „Curentul actual în lume nu conduce neapărat în direcția recunoașterii și respectării unor valori. Dimpotrivă, climatul sceptic-relativizator și persiflant-hedonist are ca efect o devalorizare a «monștrilor sacri». (...) Ce se întâmplă (...) când instinctul demolator acționează fără nicio îndiguire? Ce se întâmplă când repere absolute ale unei culturi și spiritualități sunt socotite că exercită o tiranie? Și, cel mai grav, ce se întâmplă în momentul în care dorința de demolare se numește eufemistic revizuire și reconsiderare? Trebuie acum Eminescu revizuit? Cu siguranță, dar nu în acest sens. 1998 și 1999 au fost ani în care numele poetului a făcut subiectul unor aprinse campanii de presă. (...)/ În 1989, când se împlinea un secol de la moarte, mumificarea poetului, realizată de îmbălsămătorii de serviciu ai PCR, întrecuse orice măsură a prostului-gust. (...) Dar asta a fost de mult. (...) Avem și acum destui dascăli de provincie limitați și ridicoli, care sar ca arși când cineva îndrăznește să se atingă de «luceafărul poeziei românești». După cum și unele programe culturale radio–TV despre Eminescu abundă în elogii de acest tip. (...) Față de asemenea tratamente encomiastice, care de fapt nu au nici o legătură cu adevărata statură a poetului, trebuie să reacționăm. Tinerii indignați și iconoclaști sunt însă tentați să-l arunce și pe poet, laolaltă cu festivismul de partid și îmbâcseala unor clișee. (...) Eminescu nu poate fi asociat celor care-l folosesc pentru a-și lustrui ideologia și ignoranța". Răspund la anchetă: H.-R. Patapievici (***Eminescu și sincronizările***), Alex. Ștefănescu (***După ce ne vom reconstitui***

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

civilizația distrusă de comunnism, vom redeveni cititori ai poeziei lui Eminescu), Dan C. Mihăilescu (***Ora de germană***), Mircea Horia Simionescu (***Anul, ceasul, vremea***), Cassian Maria Spiridon (***Eminescu, contemporanul nostru***) și Ioan Holban (***„Afară de Eminescu, totul e aproximativ în cultura românească"***): ■ *H.-R. Patapievici*: „Viața unui autor, dincolo de statuia pe care i-o construiesc manualele școlare, mediul cultural și politica de stat, stă exclusiv în capacitatea acestuia de a se face citit și de a plăcea. Mai este Eminescu citit de plăcere? Mă tem că nu. Cei care îl ridiculizează o fac pentru că au ajuns să vadă în Eminescu statuia de mucava a poncifului cultural și național căruia, în absența unui nume mai bun, i s-a spus tot «Eminescu». Părerea mea este că steaua lui Eminescu a apus. Pentru a supraviețui cultural, Eminescu trebuie să se desolidarizeze de clonele ideologice și culturale care, de-a lungul timpului, i s-au substituit ori asociat. Ca poet național el nu mai poate supraviețui, deoarece noi ieșim din zodia naționalului. Poet canonic el nu mai poate fi, deoarece revoluția sociologică din învățământul superior care a avut loc după 1990 a adus la putere studioși care fac alergie la auzul cuvântului canon. Profund el nu mai poate fi considerat, deoarece categoria profundului, nefiind postmodernă, nu mai are curs. Interesant el nu mai este, deoarece tot ce e interesant în Eminescu e pur german, iar azi nu se mai consideră interesant decât ce vine din zona anglo-saxonă (...). Din punct de vedere politic, Eminescu este irecuperabil. L-au făcut și mai suspect cei care, ignari și violenți, s-au revendicat din el. (...) Într-o epocă în care orice viziune este discreditată prin discretizare, iar secvențialul digital-paratactic ține loc de construcție intelectuală, Eminescu nu ne mai poate apărea decât ca *exasperant* de învechit. (...) Eminescu era conservator, misogin, creștin și budist, avea viziuni de dinaintea formării lumilor, concepea totul în mare și grandios, gândea cosmogonic și nu politic, refuza specializarea, respingea ideea de carieră universitară, credea în principii, era național, era german, credea în ceea ce este originar (...), avea darul profund al muzicalității, șlefuia fragmente, dar viza perfecțiunea, în fine, lucra la opera sa cu seriozitatea cu care meșterii medievali ridicau catedrale, fiind încredințat că desăvârșirea ei contribuie la mântuirea neamului său și a lumii. Astăzi nu se mai poate crede și nici nu se mai lucrează așa. (...) Eminescu rămâne un autor de citit pe timp de noapte și de redescoperit după ce va fi trecut și erupția puberală a celei mai recente sincronizări, cea postmodernă – filosofia oamenilor care nu pot crede cu adevărat în nici una. Cultura română, cum știm, nu este decât o cultură de sincronizare. Ea încă nu își permite să *nu* fie la modă. În așteptarea scurgerii diluviului de sincronizați (...), cred că doar noi, «conservatorii», care continuăm să credem în eternitate, ne vom mai da răgazul *reacționar* de a-l reciti *cu plăcere* pe Eminescu. În fond, avem motive să ne îngrijorăm? Ieșind din actualitate, Eminescu a încetat în sfârșit să mai fie un caz sociologic"; ■ *Alex. Ștefănescu*: „Cei care contestă poezia lui Eminescu sunt un fel de copii ai străzii, urâțiți de o foame

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

culturală cronică, intoxicați de aurolacul falsei sensibilități promovate de «tovarăși de la tineret» sau «de la propagandă», ca Ion Iliescu. Ei se apropie de poezie ca de o vitrină cu obiecte de vis, intangibile, iar unghiile lor de multă vreme netăiate zgârie geamul neputincioase"; ■ *Dan C. Mihăilescu*: „E de gândit la nevoia de spirit german pe care o resimte latinitatea noastră levantină. În ce privește *valorizarea eminescianității*, ca și în toate celelalte, pledez pentru o infuzie capitală și sistematică de disciplină, de tenacitate constructivă (...). În locul spumegațiilor verbale, al pompierismului festivist și grandilocvenței patriotarde, în locul torentelor de imprecații la adresa unor adversari inventați (...), este mai întâi nevoie de reeditări ale operei, de o Catedră de studii eminesciene la Filologie, de o zdravănă serie editorială care să reia cele 10-20 de contribuții exegetice de primă însemnătate, de o cât mai cuprinzătoare antologare a mărturiilor contemporanilor despre Eminescu, de o bancă de date a Subiectului, pendinte, firește, de un Centru național de studii, unde să găsești oricând totul de și despre Eminescu. (...)/ Noica era îngrozit de eventualitatea unui incendiu la Biblioteca Academiei, unde, de zeci și zeci de ani, așteaptă să fie fotocopiate cele 46 de *Caiete* eminesciene".

• În „Adevărul", C. Stănescu publică editorialul ***Cutremurul eminescian***: „...Este mai mult decât probabil că destule din *însușirile* cu care Eminescu *înzestrează* poporul român nu sunt caracteristice etniei, dar acesta nu-i nici pe departe un motiv de a le respinge ori a le ironiza. Spiritelor seci sau obtuze, setul de valori înalte – nu doar poetice, dar și morale, existențiale (...) – li se par prea «acre», ca strugurii la care nu ajungi. Pentru cei plăpânzi sau prea debili, *modelul* Eminescu reprezintă o insuportabilă «cămașă de forță». Din acest sentiment de teribilă *constrângere* și *neasemănare* pe care-l emană idealitatea eminesciană în toate ipostazele ei își trag «forța» contestării toți detractorii lui. (...) Este falsă imaginea unui Eminescu primit cu osanale de întreaga comunitate națională (...)./ Șirul detractorilor lui Eminescu (...) începe nu cu «celebrul» popă Grama, ci cu un de tot obscur Gr. Gellianu, jurist pe la Eforia spitalelor civile, care, într-un «studiu» de la 1875, pretinde că poezia lui Eminescu este «un nămol de greșeli de versificare, de rime imposibile, de imagini inexacte, de cuvinte fără sens». (...) Detractorii lui Eminescu îi fac poetului național, fără să vrea, un real serviciu: obtuzitatea lor îi pune în valoare *atipicitatea*". ■ Un articol semnat de Viorica Rusu (***Ieri, la Academie, tinerii au venit să se lămurească asupra lui Eminescu, iar președintele Emil Constantinescu a demonstrat că a fost un școlar silitor***) adună impresii de la sesiunea solemnă organizată în aula Academiei Române – pe 14 ianuarie 2000 – la aniversarea a 150 de ani de la nașterea lui Eminescu: „...Și-au căutat cu înverșunare un scaun Marin Mincu, Ion Cojar, Sorin Alexandrescu, Caius Traian Dragomir, Marian Munteanu și alții. Mai norocoși, Ion Caramitru și Andrei Marga au avut «masă rezervată» în perimetrul în care stau, de obicei, doar membrii Academiei./ Cuvântul de deschidere a fost rostit de acad. Eugen Simion, președintele Academiei Române (...): «Sunt semne destule (...) că

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Eminescu nu mai place sau nu mai e stimat cât îl stimau generațiile anterioare și că perpetuarea mitului național agasează pe unii intelectuali nemulțumiți de interpretări triumfaliste, de citarea lui prea evlavioasă. Ar fi însă o eroare să credem că toată lumea românească gândește în acești termeni. Ar fi, de asemenea, o mare eroare să credem că un mare creator nu poate fi pus în discuție și că, din confruntările de opinii, adevărul aflat în opera lui nu poate să triumfe». (...)/ Invitat la tribună, președintele României, Emil Constantinescu, a arătat că face parte dintr-o generație care nu îi contestă lui Eminescu atributul de «poet național». (...)/ La sesiunea solemnă au mai fost invitați să vorbească acad. Alexandru Balaci, prof. Gabriel Știrbu, directorul Bibliotecii Academiei, acad. Ștefan Aug. Doinaș, acad. Viorel Barbu./ În încheiere, membrii Academiei Române au primit cele trei volume ale Ediției Eminescu, apărută recent, prin colaborarea Academiei cu Editura Univers Enciclopedic și R.A. «Monitorul Oficial»". ■ Carmen Chihaia realizează o anchetă, pornind de la „o simplă întrebare, nu doar retorică": ***De ce este hulit Eminescu astăzi?***. Răspund: Nicolae Balotă (***Semnul Nihilului și marea împăcare***), Nicolae Breban (***Prezumția de genialitate***), Ana Blandiana (***Blestemul de a fi tocit la școală***), Eugen Uricaru (***Generația '80 și manipularea conștiinței publice***) și Mihai Cimpoi (***Urinare pe temple?!***): ■ *Nicolae Balotă*: „Traversăm încă o epocă a nihilismului, în care valorile se devalorizează și apar altele noi. Semnul Nihilului i-a obsedat pe mulți literați. Cu atât mai mult în epoci ca acestea, de sfârșit de secol și mileniu. (...) Nihilismul de care vorbeam (...) răbufnește și la noi, sub diferite forme. Atentând chiar și la ceea ce este invulnerabil în opera eminesciană"; ■ *Nicolae Breban*: „Clasicii literaturii trec, din când în când, prin focurile contestatare ale juvenililor. Numai că acum, alături de acest tir de artilerie – care apare odată cu fiecare nouă generație – apare confuzia, spun eu, între negația tinerilor față de bătrâni, față de clasici, față de statuile, busturile pe care le-am găsit noi pe culoarele liceelor. (...) Trebuie să fie contestat Eminescu, dar în sensul unui... alt Eminescu! (...) Toată discuția în jurul «mitului eminescian» e, totuși, incitantă. De ce, adică, n-ar avea un popor mituri culturale? (...) Este vremea demolării miturilor?! Eu înțeleg acest demers. Dar îl înțeleg ca o verificare, ca o reinterpretare a unui mit (eminescian) real și necesar"; ■ *Eugen Uricaru*: „În loc să se pună în lumină continuitatea culturii românești (...), se reintroduce în discuție ideea... absenței culturale în istorie. E foarte interesant că această manipulare a conștiinței publice (...) se produce în cele mai neașteptate, mai stupefiante medii. Au apărut chiar universități în care literatura română este predată... începând (doar) cu «Generația '80». De parcă până la «Generația '80» n-ar mai fi existat literatură!".

17 ianuarie

• În „Cotidianul", Eugen Simion răspunde câtorva întrebări adresate de George Apostoiu (***„Eminescu este un spirit european prin temele lui și spiritul său creator"***): *„La această aniversare se cuvine să observăm că, în ciuda unor*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

asalturi ridicole şi neputincioase, cultul lui Eminescu rămâne neştirbit. Ce rost au avut aceste asalturi?/ «Asalturile» de care vorbeşti dumneata nu sunt nici ridicole, nici neputincioase. Sunt, dimpotrivă, foarte insistente, bine organizate şi eficiente. Faimosul (vreau să spun ruşinosul) număr din «Dilema» n-a fost deloc izolat. Dovadă că au urmat alte luări de poziţie antieminesciene. Bineînţeles, abil făcute. Sunt atacate «exagerările triumfaliste», naţionaliste, cultul personalităţii etc., pentru a ajunge la esenţa chestiunii şi esenţa se cheamă mitul Eminescu şi opera lui Eminescu... Care sunt, deopotrivă, contestate. (...) Aşa că, vă rog, nu minimalizaţi demitizarea lui Eminescu. (...)/ *Ce este criticabil sau ce era atunci, în anii '60, criticabil la Eminescu?/* (...) Eminescu imaginează un «stat natural», o evoluţie organică, legi pământene, o societate bazată pe armonia claselor pozitive... Pe scurt, o utopie fixată într-un Ev Mediu răsăritean, izolat de cruzimile istoriei. Epica lui politică trebuie citită din acest unghi. Atributul de xenofob nu i se potriveşte. El apără, cu mijloacele sale intelectuale, ideea unui stat român unitar, independent şi prosper. «Roşii» (liberalii), adversarii săi, aveau soluţii mai bune, adică mai realiste. Dar critica eminesciană a fost necesară pentru că a apărat fondul spiritual naţional, care, orice soluţie am alege, intră (trebuie să intre) în discuţie... (...)/ *La ce trebuie să ne aşteptăm de la «Anul 2000 – Eminescu»?/* La multe. Bune şi rele. Deocamdată vă dau o veste bună: am publicat, sub egida Academiei Române şi cu concursul financiar al Ministerului Culturii, opera lui Eminescu într-o ediţie integrală de tip Pleiade. Este o minune a lumii româneşti. Citez trei nume care trebuie onorate: pe cel care a îngrijit textul (Dimitrie Vatamaniuc), pe editorul Vlad Popa (Editura Univers Enciclopedic) şi pe dna Eugenia Ciubuncan (directorul «Monitorului Oficial»), care a făcut din această ediţie (în trei volume) un obiect de artă excepţional. Pe coordonatorul ediţiei şi pe prefaţator îi trec sub tăcere. Am motivele mele".

18 ianuarie

• În „România liberă", Gheorghe Grigurcu publică o tabletă intitulată ***Strategia Eminescu***: „La împlinurea a 150 de ani de la naşterea sa, Eminescu pare a se afla într-o dilemă (nu e neapărat o aluzie la faimoasa discuţie «contestatară», găzduită, din iniţiativa lui Cezar Paul Bădescu, în revista «Dilema»). (...) Pe de o parte, autorul Luceafărului riscă a fi supus unor observaţii excesiv critice, «ireverenţioase», parcă scoase din ţâţâni, pe de alta, riscă a rămâne sub povara discursului apologetic, festivist, înţesat de clişee tot mai spălăcite. (...) În ce ne priveşte, n-am putea respinge de plano poziţia «critică». În pofida notelor sale teribiliste, a exagerăţiunii către care e înclinată nu o dată polemica, ea constituie, în principiu, o noutate. Iar receptarea unui mare creator are o vitală nevoie de noutate (...). Marea primejdie ce planează la ora actuală asupra lui Eminescu nu este contestarea, ci mortificarea, transformarea sa într-o mumie, scoasă la anumite

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ceremonii prin mijlocirea unor formule didactic-sărbătorești, automatizate. (...) Nici G. Călinescu, ca eminescolog, n-a scăpat de învinuirea de impietate. Îi asigurăm pe admiratorii lui Eminescu, din rândul cărora, de altminteri, sperăm a face parte până la sfințitul zilelor noastre, că nu e nici un pericol de «demolare». Mitul eminescian va rămâne (...) intangibil în nucleul său. E un mit necesar, cel al Poeziei. (...) Strategia Eminescu (...) constă într-un echilibru între factorul mitologic și cel critic, așadar într-un echilibru fragil ce nu exclude înclinarea momentană când într-o parte, când într-alta".

• La rubrica „Revista revistelor culturale" din „Adevărul literar și artistic" (nr. 501), C. Stănescu (sub pseudonimul Interim) comentează în marginea unui editorial al lui N. Manolescu din „România literară" (nr. 1/2000), ***Eminescu – scopul și mijloacele***, unde criticul constata „ca mulți alții, că atât proza politică din «Timpul», cât și poezia însăși au devenit «mijloc de propagandă și de polemică în diferitele etape ale bătăliei dintre tradiționaliști și modernişti, dintre autohtoniști și occidentaliști, dintre adepții statului național (în variantele sale) și adepții democrației liberale». Eterna «poveste»: *confiscarea* «poetului național» de către diversele doctrine politice, împingerea în penumbră a poeziei ca scop al existenței poetului, dar și al cititorilor săi și manipularea ideologică a creației lui. Mă tem (!) că această «confiscare» are chiar o cauză mult mai profundă decât ignarele impulsuri ale manipulatorilor de tot felul: *actualitatea* obiectului «manipulat». Eu, unul, nu cred că «proza politică», într-un cuvânt *gazetăria* poetului M. Eminescu, s-a «demonetizat». (...) Îl înțeleg pe Nicolae Manolescu și-i admir consecvența cu care recomandă poetul, numai poetul, însă utopia poetului dezlegat de «afacerile» noastre lumești n-are sorți de izbândă. Eminescu va fi tras în continuare în toate părțile, deși idealul ar fi ca o generație «fără trecut» să ia pe seama ei contact cu un Eminescu «necunoscut». (...) Pe de altă parte, nu cred că Eminescu e un mare poet, dar de ale cărui păreri «reacționare» (gazetăria!) ne putem dispensa. Fractura operată între calitatea de mare poet și gânditor politic «retrograd» mi se pare inacceptabilă, chiar dacă cei care-i vulgarizează prin exces de răstălmăcire ideile se folosesc pentru aceasta de girul genialității poetului: publicistica poetului nu devine automat «nocivă» doar fiindcă A.C. Cuza o pune în slujba «militantismului său naționalist» ca și, azi, urmașii acestuia. În legătură cu transformarea lui Eminescu din *scop în mijloc* – observație perfect adevărată – citesc o frază care mă cam nedumerește: «Trebuie să constatăm – scrie Nicolae Manolescu – că dacă Eminescu a fost și mai este socotit 'poetul național', tocmai prefacerii operei sale din nobil scop în mijloc banal i se datorează faptul. Cine, zicând 'poetul național', are în gând valoarea literară a versurilor? Mai degrabă, Eminescu pare așa fiindcă sensibilității noastre naționale (etnice, morale, religioase și politice) îi place să se recunoască în oglinda lui. Nu suntem pe tărâmul mirific al artei, ci pe acela mlăștinos al ideologiei». Cunosc, totuși, pe cineva care, zicând «Poetul național» avea în gând «valoarea literară a versurilor» și se afla «pe tărâmul mirific al artei», și nu «pe acela mlăștinos

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

al ideologiei»: G. Călinescu, al cărui capitol din *Istoria...* se intitulează chiar așa, *M. Eminescu. Poetul național*". ■ Un alt articol care-i reține atenția lui C. Stănescu (Interim) este semnat de Alex. Ștefănescu în „România literară", ***Contestarea lui Eminescu în stil hip-hop***: „Articolul e un pamflet scris cu vervă și ironie nimicitoare. Poate chiar prea «nimicitoare». Alex. Ștefănescu nu manifestă nici un «gram» de înțelegere pentru caracterul sfidător al contestării lui Eminescu de către câțiva tineri scriitori sau autori. Nici mie nu-mi plac ostentația sfidării, nonconformismul de dragul nonconformismului: în acest soi de sfidare întotdeauna e ceva inautentic, fals, de nu chiar poleială fără miez. Ironia furioasă ori mânia sarcastică din articolul lui Alex. Ștefănescu mi se par și ele, de la un punct, excesive, copleșind «subiectul». Un dram de ironie poate fi mai «eficient» decât o tonă de sarcasm". ■ C. Stănescu semnalează și un articol despre Eminescu al lui Radu Ciobanu, publicat în revista „Arhipelag" de la Deva: „Cert e că ne-am pierdut seninătatea și uneori «uzul rațiunii»: orice sărbătoare, comemorare sau aniversare ne scindează și ne întărâtă. (...) Un artist care, la mai bine de un veac de la dispariția sa fizică, e atât de intens disputat, cu atâta competență sau stupiditate, cu atâta calmă rigoare sau febricitantă patimă, cu atâta civilitate sau mârlănie, nu poate fi – ferice de el! – decât mai viu decât noi toți cei ce roim în jurul lui". Privind altfel contestarea venită dinspre „băieții de cartier" (vezi articolul – mai înainte citat – al lui Alex. Ștefănescu), Radu Ciobanu notează: „N-am înțeles, bunăoară, demonizarea revistei «Dilema» și chiar a Fundației Culturale Române, care o finanțează. Cei ce-și manifestă astfel «indignarea» ignoră faptul elementar într-o societate democrată că a finanța nu înseamnă a cenzura, iar «Dilema» n-a făcut decât să publice firesc, fără a-și permite să cenzureze, articolele comandate pe o anumită temă. Că unii dintre cei solicitați s-au dat în stambă în spiritul unui teribilism juvenil, vechi de când lumea, nu e vina redacției, ci a celor ce au pierdut salutarul în toate ocaziile *modus in rebus*: fiecare pasăre pe glasul el piere... Nicidecum acestea ar trebui să ne fie motivele de îngrijorare, ci acelea a căror mizerie contagioasă are toate șansele să ne țină încă multă vreme captivi în imperiul sumbru al mentalităților reziduale ale unor timpuri revolute. Expresia lor cuprinde toată gama, de la simpla aberație până la profunda abjecție. Neliniștitoare este apoi lipsa unor reacții pe măsura unor asemenea manifestări. Cum altfel decât aberație, fie ea și simplă, poate fi considerată propunerea sanctificării lui Eminescu, clamată în plin Parlament de un «tribun» supraponderal și veșnic agitat? A aspira să transferi cele ce țin de cultură în sfera cultului e o tristă dovadă de confuzie intelectuală, cu atât mai tristă și mai alarmantă, cu cât s-a și creat un precedent în cazul lui Ștefan cel Mare". ■ Daniel Cristea-Enache scrie despre antologia lui Cezar Paul-Bădescu *Cazul Eminescu*: „Dincolo de concepția grafică a lui Adrian Timar, care nu pare să fi fost într-una din zilele sale cele mai faste, mă întreb ce înțelege antologatorul prin «cazul Eminescu»; în ce fel este Mihai Eminescu un caz pentru Cezar Paul-Bădescu? E bine să ne definim termenii înainte de a-i întrebuința, așa că puțină «arheologie» nu strică. Într-o *Notă*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

introductivă, antologatorul explică apropierea lui de Eminescu: «Dilema este – pentru cine nu știe – o revistă care propune, săptămânal, câte o temă de dezbatere. Fiecare temă este stabilită cu mult înainte de data apariției și de ea se ocupă câte un redactor care urmează să fie responsabilul numărului respectiv. Această 'responsabilitate' constă în coordonarea efectivă a realizării temei, de la alegerea colaboratorilor care urmează să scrie, până la operațiunea de 'cap limpede'». (p, 5). Cezar Paul-Bădescu lucrează, așadar, ca redactor la revista «Dilema». Revista «Dilema» propune, săptămânal, o temă de dezbatere, de care se ocupă câte un redactor, Cezar Paul-Bădescu s-a ocupat de tema Eminescu, aceasta intrând, ca să zicem așa, în atribuțiile sale de serviciu. Nu știu dacă el și-a ales această temă, sau această temă l-a ales pe el; cert este că redactorul și tema s-au întâlnit. Dar tot nu se înțelege: în ce constă cazul Eminescu? O informație utilă: «Printre altele – precizează antologatorul, în legătură cu redactorul –, responsabilul de număr trebuie să scrie un Argument prin care să-și justifice alegerea temei». Trebuie, deci, să mergem la *Argument*-ul semnat cu inițiale – pentru cine nu știe, așa se obișnuiește la «Dilema» – de către Cezar Paul-Bădescu. Un Argument foarte «personalizat», cu amintiri din adolescența redactorului, mai precis, din timpul meditațiilor pe care el le făcea cu o profesoară de română, pentru admiterea la Facultate. (...) Elevul nu a fost însă deloc impresionat; profesoara mitizându-l ridicol pe Eminescu nu a avut prea multe șanse în fața scăpărătorului licean meditat. Care, peste ani, în acest pasaj confesiv, trece imediat, printr-un fel de salt al spiritului, de la problema meditațiilor la chestiunea poeziei lui Eminescu: «Poezia lui Eminescu nu mă încânta, de fapt ea nici nu exista pentru mine, decât cel mult ca obligativitate școlară – era, deci, lipsită de substanță [s.n.]. La rândul lui, poetul însuși era ceva inert și ridicol, ca o statuie de metal goală pe dinăuntru și cu dangătul spart» (p. 9). Lăsând deoparte problema dangătului unei statui – problemă cam încurcată, dar neesențială –, putem risca o apreciere. Că poezia lui Eminescu nu îl încânta pe liceanul Bădescu, cred că e problema liceanului Bădescu; că aceeași poezie nu exista pentru el, decât cel mult ca obligativitate școlară – iarăși, e o problemă angajându-l exclusiv pe adolescentul meditat. Concluzia: «poezia lui Eminescu» era, deci, lipsită de substanță», mi se pare însă puțin forțată. Cu toată genialitatea pe care i-o putem atribui, la rigoare, tânărului Bădescu, nu văd cum poezia lui Eminescu ar putea fi în sine lipsită de substanță: o fi (sau o fi fost) așa pentru el, pentru tânărul Cezar Paul-Bădescu, dar, îmi veți replica, acesta nu-i un argument. Ce-a fost, a fost! Cum stau lucrurile acum? (...) Sunt realmente bucuros că Eminescu a «căpătat din ce în ce mai multă viață» pentru Cezar Paul-Bădescu, mai ales de când Cezar Paul-Bădescu a realizat, la «Dilema», un număr despre el. Dar, presupunând că tema Eminescu i-ar fi revenit altui redactor de la «Dilema», care ar mai fi fost, oare, raporturile dintre Cezar Paul-Bădescu, pe de o parte, și omul Eminescu și substanța poeziei lui, pe de alta? Au nu cumva ar fi rămas poetul tot «ceva inert și ridicol»? Cert este că Cezar Paul-Bădescu l-a descoperit cu adevărat pe Eminescu nu pe când era elev, nici pe când era licean, nici măcar pe când

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

era student, şi nici ca absolvent de Facultate. L-a descoperit, spre uşurarea cititorului ţinut în tensiune, abia cu ocazia acestui număr de revistă. Niciodată nu e, fireşte, prea târziu; şi totuşi, de ce atât de târziu? Ce l-a împiedicat pe Cezar Paul-Bădescu să meargă, până în anul de graţie 1998, direct la opera lui Eminescu? Sau – mică fantezie – să parcurgă cărţile importante scrise despre Eminescu? Nu era aceasta calea cea mai simplă, ocolind obstacolele «de tot felul», extremismele, ideologiile, falsificările, monstruosul cult al personalităţii, ditirambii funestei profesoare de română? Ultima întrebare e pur retorică. (...) Acesta să fie «cazul Eminescu»? Deduc, la finalul acestei discuţii, că valoarea operei lui Eminescu, substanţa sau lipsa ei de substanţă, ridicolul sau frumuseţea ei, *depind* de experienţele contradictorii (şi neîndoielnic, pasionante) ale lui Cezar Paul-Bădescu; mai precis, până în 1998, Eminescu era «ceva inert şi ridicol», iar poezia lui – «lipsită de substanţă»: din 1998 încoace, de când Cezar Paul-Bădescu s-a ocupat personal, ca redactor, de «tema» Eminescu, lucrurile s-au schimbat. A lega atât de strâns valoarea operei lui Eminescu de traumele din adolescenţă şi experienţele de redactor ale lui Cezar Paul-Bădescu mi se pare un exerciţiu speculativ extrem de interesant, dar nitel exagerat şi, la o adică, nu lipsit de riscuri. Dacă, să zicem, mâine-poimâine Cezar Paul-Bădescu va primi ca sarcină de serviciu tema «Poetul Gheorghe Pătrunjel: destinul omului şi semnificaţiile operei» şi, o dată cu tratarea acestei teme, va descoperi valoarea inestimabilă a poetului Gheorghe Pătrunjel? Ghinionul lui Eminescu! Deşi, să recunoaştem, ceva-ceva noroc a avut: opera sa poetică, atât de greu accesibilă în zilele noastre (...), a ajuns, printr-o minunată «potrivire» a soartei, în mâinile lui Cezar Paul-Bădescu. (...) «Cazul Eminescu» e, de fapt, «cazul Bădescu» – iar «cazul Bădescu» poate fi rezumat într-o singură propoziţie: valoarea operei poetice a lui Mihai Eminescu este, pentru tânărul antologator, o descoperire recentă, de ultimă oră. Totuşi este trist în lume".

• În revista „22" (nr. 3), în cadrul unei pagini supraintitulate ***Anul Eminescu*** (conţinând materiale semnate de Corneliu Şenchea), apare un interviu cu Laurenţiu Ulici, ***Complexul de la Ipoteşti – un Weimar al nostru***: „*Cum credeţi că trebuie gândite festivităţile legate de «Anul Eminescu», în aşa fel încât să fie evitate atât notele simplificator-critice, cât şi cele encomiastice?*/ Cred că «Anul Eminescu» ar trebui înţeles ca un an al culturii române, al celei scrise în primul rând, ca un an al recunoaşterii – şi recunoştinţei – pentru cât a contat cultura în existenţa noastră istorică şi, totodată, ca un an al asumării – pentru a putea fi depăşite – tuturor erorilor... politice (de azi şi de ieri) în materie de respect acordat culturii. Şi, poate, un an al iertării greşelilor noastre faţă de noi înşine, un an al încercării – vitale! – de a ne reda pe noi nouă înşine... În ce-l priveşte de-a dreptul pe Eminescu, important mi se pare ca, *pour une fois*, să izbutim repunerea în discuţie a operei sale – poetice înainte de toate – din perspectiva receptivităţii literare de astăzi – singura cale de a-l feri de îngheţul definitiv în clişee pe care nu-l propun «encomiaştii» şi «detractorii» deopotrivă./ *C'e este deosebit în această organizare?*/

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

La nivelul Uniunii Scriitorilor am început printr-un simpozion (în 12 ianuarie) despre *Eminescu – azi* și ne gândim să continuăm, în fiecare lună a acestui an, cu niște dialoguri despre Eminescu, menite să se constituie într-o veritabilă repunere în discuție. Domnul să și izbutim.../ *Credeți că se va reuși crearea unui spațiu de memorie într-un loc atât de îndepărtat de centrul țării? Avem în vedere proiectata inaugurare a Complexului Ipotești, recent restaurat.*/ Prin inaugurarea Bibliotecii Naționale de Poezie și prin transformarea să într-un Centru de cercetări eminesciene, Complexul de la Ipotești are toate șansele să devină un Weimar al nostru. Ceva care era un loc în care nu se întâmpla nimic, cel mult pelerinaje la ocazii festive, are acum posibilitatea de a se umple de rumoarea, de tumultul, într-un cuvânt de viața literaturii și a celor care cred în ea. Ceea ce nu știu dacă e mult sau puțin, știu însă că e totul./ *Ce ne puteți spune în legătură cu recenta donație pe care ați făcut-o Bibliotecii Naționale de Poezie de la Ipotești?*/ În 1990 am lansat ideea înființării unei Biblioteci Naționale de Poezie, pe care am propus-o Consiliului local. Pentru început, am donat din biblioteca mea personală un număr de 5.000 volume de poezie (ediții principes de poezie postbelică), urmând ca această instituție de cultură să primească într-un viitor apropiat și celelalte titluri cuprinzând poezia interbelică și cea clasică. În tot, aproximativ 10.000 de volume./ *La 15 ianuarie, la Botoșani va avea loc decernarea Premiului Național de Poezie «Mihai Eminescu». În ce condiții s-a instituit acest premiu?*/ Premiul e o inițiativă a comunității botoșănene din 1991, sprijinită de Uniunea Scriitorilor prin juriul de cinci critici (doi din București, câte unul din Cluj, Iași, Timișoara) care, în baza nominalizărilor făcute de inițiatori, acordă premiul. Simpla lectură a numelor care au primit până acum acest premiu (Mihai Ursachi, Gellu Naum, Ștefan Aug. Doinaș, Cezar Baltag, Ana Blandiana, Petre Stoica, Ileana Mălăncioiu, Mircea Ivănescu, Cezar Ivănescu) lămurește ușor de ce la această oră *Premiul Eminescu* este cel mai prestigios premiu de poezie din România. Și, grație eforturilor Consiliului local din Botoșani, este totodată un premiu consistent./ *Credeți că veți reuși să impuneți creația viitorului laureat, într-o perioadă în care poezia ocupă un loc modest în preferințele cititorilor?*/ Premiul acesta nu impune creația poetului care-l obține, ci, mai curând, îi recunoaște valoarea". ■ Pe aceeași pagină este publicat (tot sub semnătura lui Corneliu Șenchea) textul ***„Eminescu – azi"***: „A început anul Eminescu. Împlinirea a 150 de ani de la nașterea marelui poet a prilejuit, în ziua de 12 ianuarie, la sediul Uniunii Scriitorilor, un simpozion în cadrul căruia au luat cuvântul scriitori, critici și istorici literari (Laurențiu Ulici, Dan Cristea, Monica Spiridon, Simona Cioculescu, Dan Mănucă, Mircea Vasilescu, Dimitrie Vatamaniuc și alții). La această sesiune de comunicări a fost prezent și ministrul Culturii, Ion Caramitru. (...) Vineri, 14 ianuarie, după ce a participat la sesiunea solemnă consacrată aniversării nașterii poetului, de la Academia Română, președintele Emil Constantinescu a conferit, în cadrul unei ceremonii organizate la Palatul Cotroceni, medalia comemorativă «150 de ani de la

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

naşterea lui Mihai Eminescu» unor oameni de cultură cu merite deosebite în studierea, editarea şi promovarea operei eminesciene. Printre personalităţile medaliate s-au numărat literaţi şi actori: Rosa del Conte (traducător, Italia), Ştefan Augustin Doinaş (academician şi poet), Pascal Bentoiu (compozitor), Constantin Ciopraga (prof.univ, exeget), Ion Irimescu (artist plastic), George Munteanu (prof.univ., exeget), Eugen Simion (preşedintele Academiei Române), Zoe Dumitrescu-Buşulenga (academician, critic şi istoric literar), Ion Gheţie (academician, cercetător ştiinţific), Luiza Seche (filolog, cercetător ştiinţific), Gheorghe I. Tohăneanu (prof.univ., exeget), Gabriel Ştrempel (istoric literar, directorul general al Bibliotecii Academiei), Laurenţiu Ulici (preşedintele Uniunii Scriitorilor), Alexandru Condeescu (directorul Muzeului Literaturii Române), Flora Şuteu (filolog, cercetător ştiinţific), Emil Loteanu (regizor, Republica Moldova), Ovidiu Maitec (artist plastic), Mihai Cimpoi, Dimitrie Vatamaniuc (eminescolog), Ioan Constantinescu, Dan Mănucă (prof.univ.), Ion Caramitru, Valeria Seciu ş.a.".

20 ianuarie

• Într-o tabletă din „România liberă", ***Tot despre cultură***, Gabriela Adameşteanu semnalează riscurile presupuse de „ignorarea deliberată a oamenilor de cultură de către realizatorii emisiunilor de la TVR", pornind de la un exemplu recent: o emisiune de pe TVR 2 consacrată lui Eminescu (şi difuzată pe 15 ianuarie 2000): „Emisiunea a consumat inutil un timp preţios, irosind şansa unei mari audienţe (sâmbătă după-amiaza) ca să prezinte opiniile neinteresante (şi uneori aberante) despre marele poet ale unor neavizaţi. A evitat transmisiile directe din locurile unde se deplasaseră sau se aflau scriitori, critici literari, studenţi interesaţi de acest subiect (Ipoteşti, Braşov), prezentând în schimb o transmisie directă din Berceni, fără nici o noimă./ Deşi a devenit un truism că Eminescu este denaturat de un cult festivist şi mediocru, realizatorii au optat pentru a «umple timpul» cu recitări din arhivă (...)./ Emisiunea s-a redrest brust şi a devenit ceea ce era normal să fie doar în momentul în care personalităţi literare de primă mână – poetul Ştefan Aug. Doinaş, istoricul literar Z. Ornea – au intrat în discuţie, cu opinii uneori diferite, prezentate, fireşte, nuanţat şi argumentat./ Atrăgeam atenţia acum o săptămână că TVR îşi încalcă în mod constant obligaţia de a oferi publicului românesc programe culturale şi educative, în schimb face când la o emisiune, când la alta campanii electorale pentru PDSR...".

• Nr. 1 al revistei timişorene „Orizont" se deschide cu un articol al lui Cornel Ungureanu intitulat ***Eminescu şi Lumea nouă***: „În anul 1945, atunci când războiul se terminase şi coşmarele păreau a fi încetat, la Timişoara câţiva poeţi visau să schimbe lumea. (...) Dintre aceştia, doi se ilustrau şi printr-o publicistică frenetică: Petru Sfetca şi Alexandru Jebeleanu. (...) La Timişoara rămâne Alexandru Jebeleanu care va scrie, va scrie. Manifestul din 1945 e urmat de alte texte program, dintre care unul închinat lui Eminescu. Tinerii de altădată, zice poetul

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

bănățean, îl urmau pe Eminescu fiindcă erau lipsiți de idealuri, erau vânați de pesimism și de viziuni sumbre. Poeții îl urmau pe Eminescu din aceleași motive. Noi trăim într-o altă lume și în alte vremuri. *Cu Eminescu nu se poate merge mai departe*, noi trebuie să-l abandonăm pe Eminescu. Modelul Eminescu și-a trăit traiul. (...) Eminescu, i se părea lui, aparținea trecutelor vremuri. Într-un moment de elan juvenil, viitorul lider al culturii timișorene scrisese câteva pagini care făcuseră bună impresie și-i asiguraseră, pentru vreo multă vreme, încrederea oficialilor. Pentru aceștia, Jebeleanu trecuse cu bine textul. (...)/ Ofensiva proletcultistă are un moment de vârf în 1949. Dar tot în 1949, la un soi de petrecere a vârfurilor culturale româno-sovietice, cineva își amintește că în 1950 e centenarul Eminescu și că, așa cum sovieticii îl sărbătoriseră pe Pușkin (poet al poporului!), cultura frățească trebuia să-și sărbătorească, și ea, Poetul poporului. Așa cum imaginarul anilor '48–'49 fabricase un Eminescu aparținând reacțiunii, anul '50 trebuia să propună sărbătorirea unui Eminescu aparținând clasei de jos. O postumă repede descoperită face furori, ca și prima parte din *Împărat și proletar*. Eminescu devine șlagăr. Clasa superioară (exploatatoare) e o clasă asasină, Maiorescu, un criminal. (...)/ Anii șaizeci înseamnă un moment de echilibru cultural. Retipărirea *Vieții lui Mihai Eminescu*, de G. Călinescu în 1964, reașezarea lui Perpessicius la cârma ediției Eminescu, implicarea tinerilor în regăsirea marelui poet definesc anii trecerii de la manipularea culturală la studiu, cercetare, normalitate. Matei Călinescu, Eugen Simion sunt tinerii care se implică în operațiunea de recuperare. (...) Apar și poeți care îl recitesc în numele unor inițiative excepționale. Nichita Stănescu, Ana Blandiana, Ileana Mălăncioiu, Marin Sorescu, Ilie Constantin sau Cezar Baltag au momentele lor de definire sau de redefinire întru eminescianitate. (...)/ Desigur, fiecare moment politic a vrut să-și aservească discursul poetului – să-l transforme în lozincă electorală. Cu atât mai mult a încercat să și-l aservească în momentele politice tensionate, atunci când pagina de ziar devenea un reper pentru cetățeanul turmentat al bătăliilor eminamente democratice./ Un exemplu de manipulare des citat e cel din iunie 1989, când Ceaușescu a vrut să-și subordoneze comemorarea poetului și, într-un fel, a făcut-o. La sărbătorirea de la Ateneu și-a trimis gauleiterii care au citit un mesaj obraznic, ornamentat cu un segment din *Doina* poetului – text care a divizat întotdeauna inteligența românească. (...) Într-un moment negru al poporului român, Eminescu era pus să slujească dictatura. (...)/ Reacțiile antieminesciene – câte au fost – după 1989 pornesc și de la acest moment de sinistre falsificări. Nimeni nu mai are timp de bibliotecă și de studiu, dar fiecare poate să-și amintească de poeziile lui Eminescu repetae la infinit la radio sau la televizor, la serbările școlare sau la diveresele cumetrii politice. Într-un moment în care toți sunt chemați să-și dea cu părerea despre orice, nu-i de mirare că despre Eminescu se emit păreri dintre cele mai... cum să scriem... ciudate. (...) Altfel, trăitori în lumea literaturii, admirând spectacolele vedetelor zilei, nu-i cazul să ne mai mire ceva. Fiindcă e normal ca stelele spectacolului să fie mereu în

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

exercițiul funcțiunii. Dacă citim într-un oarecare ziar afirmația că Slavici n-are ce căuta alături de Eminescu și Creangă, afirmație semnată chiar de Mircea Cărtărescu, nu înseamnă că Slavici e un scriitor inutil, că valoarea lui a scăzut în timp, că un șir de exegeți s-a aflat în eroare. Înseamnă doar că Mircea Cărtărescu, una dintre stelele momentului, trebuie să fie interesant prin tot ceea ce spune". Cu următorul *P.S.*: „Trebuie să mărturisesc că sunt încântat că niște bărbați de ispravă plagiază cu nădejde textele mele despre Eminescu, mai ales cele din *Imediata noastră apropiere*, II, p. 223–247. Dacă nu se înfățișează repede cu mielul, îi pun pe două coloane".

21 ianuarie

• În „România liberă", Vitalie Ciobanu se întreabă: ***Ce facem din Eminescu?*** – „Comemorarea poetului național al românilor în ziua de 15.01.2000 a redeschis dosarul așa-ziselor contestări ale lui Eminescu. Nu a existat manifestare, prilejuită de aniversarea celor 150 de ani ai Luceafărului poeziei românești, la care să nu fi fost acuzați «detractorii» marelui poet. Dar, urmând obiceiul locului, la noi se rostesc lucruri auzite pe după ureche, deoarece gândindu-ne la felul cum circulă presa românească între Nistru și Prut, inclusiv cea culturală, n-aș spune că s-ar găsi barem vreo zece intelectuali de la Chișinău care să cunoască exact datele problemei./ Tendința de a veșteji spiritul critic denotă cel puțin trei metehne ale organismului național, deopotrivă în România și în R. Moldova. Mai întâi, acuză atitudinea noastră de fond față de clasici și, implicit, față de valoarea de simbol pe care o reprezintă ei. Ne place să-i sărbătorim în exces, pentru a uita de noi înșine, de responsabilitățile personale. (...) De fapt, ne convine un Eminescu truncheat (...), care să justifice idiosincrazii private. (...) Aș menționa apoi prizonieratul mental al multor oameni de cultură. La ce mă refer? Orice timp ar trebui să aibă propria viziune asupra valorilor, nu putem îngheța receptarea lor la nivelul anului 1918 și nici măcar la nivelul anului 1989! A transfera automat în actualitate sentințele poetului formulate cu 100 de ani în urmă constituie o altă jignire adusă discernământului său. (...)/ În sfârșit, un semnal de alarmă. Sărbătorirea lui Eminescu în Basarabia declanșează de la o vreme filipice antioccidentale, imposibil de acceptat. Ironizarea tendințelor de sincronizare a tinerilor scriitori, blamarea «postmodernișilor» a devenit de bon ton printre «intelectuali» și în unele publicații de la noi, care își proclamă astfel opțiunea izolaționistă, aversiunea față de cultura și civilizația Europei, folosind ca stindard, culmea, pe unul dintre cele mai deschise și mai universaliste spirite ale culturii naționale! (...) Cel mai mare elogiu ce i se poate aduce lui Eminescu este să îmbrățișăm fără echivoc lumea spre care dorim să ne îndreptăm: politic, economic și spiritual – adică Europa".

• Într-un articol din „Cotidianul", ***Corecțiuni și emendări***, Nicolae Iliescu notează: „Anul 2000 este «Anul Eminescu», iar din pletora de masluri, de tombole și

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

de dineuri în oraș, uriașul câștig îl constituie pleiada de opere fundamentale, în trei volume, scoase de către Academia Română, prefațate de Eugen Simion, îngrijite de D. Vatamaniuc și editate de Vlad Popa și de editura lui, Univers Enciclopedic, pe banii noștri și ai lui. Ai noștri dați prin Ministerul Culturii, ca gestionar. Iată un tânăr care s-a ambiționat să fie Gallimard, folosind chiar hârtia furnizorului acestuia. (...)/ Și apropo de edituri: sunt unele care nu au beneficiat de imensa rezervă de hârtie și de spațiul tipografic al fostei Edituri Politice și scot cărți adevărate, nu literatură de dreapta și cursuri universitare de mâna a zecea! Alături de Univers Enciclopedic, citat mai sus, trebuie menționate Viitorul Românesc (o editură cu trei oameni, ca redactori, și ce oameni!), All, Teora, bătrânele Meridiane, Enciclopedică sau Minerva, sau Eminescu, sau altele și de prin provincie".

• În „Dilema" (nr. 362), la rubrica „Situațiunea", Mircea Iorgulescu comentează acid festivismul manifestărilor omagial-aniversare la adresa lui Eminescu (***Ucigătoarele aniversări***): „Dacă «demitizarea lui Eminescu» nu e decât o inepție, utilă deopotrivă celor care o cultivă și celor care o combat, oficializarea și instituționalizarea lui *astăzi* și *acum* nu fac decât să prelungească, și încă sub degradanta formă de ticuri senile, delirantele ceremonii aniversative din vremea ultimei dictaturi. Când, totuși! (sper că nu sunt ultimul care-și amintește), Eminescu nu era doar colonizat de activiști și propagandiști habotnici din datorie, zeloși în a i-l alătura pe Ceaușescu întru genialitate și nemurire, ci și un fel de simbolic scut împotriva acestora. (...) Este adevărat că, incontestabil element de noutate, *manifestările* de acum au fost, în destule locuri, parazitate și de oamenii Bisericii, poate de bună-credință, dar la fel de nelalocul lor precum este și Teoctist în Academia Română. Cu Biserica, Eminescu nu are nimic în comun, așa cum nu are nici cu Statul, nici cu Academia, nici cu Parlamentul. Silnică, anexarea în continuare a lui Eminescu de către oficiali și oficialități nu e decât un act de vampirism. Ar trebui, poate, scrisă cândva lunga istorie a deposedării lui Eminescu de Eminescu, a prefacerii lui într-o cochilie vidă, în care au fost proiectate în timp cele mai sordide conținuturi, de la naționalismul antisemit de la începutul veacului la sumbrele mesianisme legionare și de aici la cele două simulacre comuniste (...). Fiindcă veritabila discreditare a lui Eminescu – dacă el poate fi, într-adevăr, discreditat – este în primul rând «opera» celor care, sub cuvânt că-l preamăresc, n-au făcut decât să-l acopere de drojdii și zațuri în mod festiv, solemn și protocolar. De față la discursuri și ceremonii, Eminescu ar fi murit răpus de fiecare nouă aniversare". ■ În pagina „Pe ce lume trăim", Ion Bogdan Lefter semnează un text polemic la adresa unei recente cenzurări a discursului său despre publicistica lui Eminescu într-o recentă emisiune televizată (***„...și tot ce e rău" – Cenzura „Anului Eminescu"***): „Sâmbătă 15 ianuarie 2000. Se inaugurează «Anul Eminescu» și la Televiziunea Română. Am plăcerea, cinstea și onoarea să fiu invitat la emisiunea care deschide balul: săptămânala ART-MANIA, consacrată de astă-dată «poetului național». Filmăm – de fapt – dinainte. Echipa de producție, adică Mihaela Cristea, Ruxandra Garofeanu și

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Daniela Zeca, a pregătit o serie de scurte filme, interviuri, reportaje pe teme eminesciene. Între ele vorbim noi, invitații din studio, Alexandru Condeescu și cu mine, plus Florin Iaru, prezentatorul emisiunii. La un moment dat, după ce vine vorba despre gazetăria lui Eminescu și despre modelul de conștiință pe care ea nu l-ar fi oferit, simt nevoia să adaug, ca simplu semnal de delimitare, fără să mai intru în detaliile controversate ale chestiunii, următoarele: «Dacă e vorba despre gazetăria lui, totuși e bine în orice împrejurare să spunem că, prin opera lui publicistică, Eminescu a arătat și tot ce e bun în implicarea unui intelectual de vârf în viața publică, *și tot ce e rău*». Neconvențională, cum își doriseră realizatorii, întreaga emisiune rămâne – firește – foarte elogioasă, ca la un centenar și jumătate de la nașterea poetului. Undeva, la capătul unei mici discuții despre mult-comentatul număr la temă al «Dilemei», Florin Iaru mă întreabă zâmbitor, spre risipirea confuziilor, dacă îmi place poezia lui Eminescu. Răspund – cum altfel? – că da, foarte mult! În fine, minutele de filmare se epuizează, cameramanii dispar, sunetul își recuperează microfoanele, ne salutăm, plecăm. Așadar, sâmbătă 15 ianuarie 2000. Deschid televizorul, urmăresc emisiunea de inaugurare a «Anului Eminescu» la România 1. Ajungem la momentul cu gazetăria poetului, Alexandru Condeescu spune ce spusese și la filmare, eu încep să adaug fraza transcrisă mai sus, *însă ultimele cuvinte – «și tot ce e rău» – au dispărut!* Pronunția rămâne în aer, ca după o virgulă, iar intervenția mea, care nu vroia decât să arate că elogiul necondiționat al publicisticii eminesciene e nesănătos, se transformă într-un... elogiu necondiționat! Operațiunea se numește – nu-i așa?! – cenzură, iar rezultatul este – vezi bine! – un fals prin omisiune. Asta-i tot! Nu mare lucru: semnalarea dispariției unui detaliu. Dacă am ținut să pun istorioara pe hârtie nu e pentru ca să «protestez» împotriva celor care m-au cenzurat. Bănuiesc că, mereu sub presiunea obiecțiilor de tot felul, echipa de producție n-a vrut decât să evite cine-știe-ce mari probleme de la prima emisiune consacrată «Anului Eminescu» de către postul public de televiziune. Împotriva acelui gen de probleme scriu rândurile de față: pentru că, dacă redactorii TVR se tem – și știu ei de ce se tem – de consecințele pe care ar putea să le aibă cinci cuvinte spuse pe micul ecran, atunci înseamnă că naționalismul românesc de azi e un pericol real (...). Sper din toată inima să n-am dreptate, însă tare mă tem că în lunile următoare, sub pretextul celebrării «Luceafărului nepereche», îi vom revedea în plină acțiune pe agresivii gardieni ai miturilor naționale. Extraordinarul poet și om liber Eminescu – folosit pentru a limita libertatea de gândire și exprimare. Ce tristețe!...". ■ Pe aceeași pagină, Mircea Vasilescu glosează în jurul celebrării televizuale a poetului (***De 15 ianuarie***): „Faptul că o societate își omagiază unul dintre spiritele ilustre este cât se poate de firesc. Formele de manifestare a omagiilor spun însă multe despre acea societate. Mass-media au reflectat, pe de o parte, diversele activități care au avut loc. Trecem peste detaliul că acestea au fost numite uneori *comemorative* când de fapt era vorba despre o aniversare. (...) *Intrat pe mâna mass-media, subiectul* Eminescu devine un spațiu în care orice opinie devine posibilă, dar în care sfârșim

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

prin a vorbi mai puțin despre el și mai mult, mult mai mult, despre noi înșine, cu păcatele și îngustimile noastre. Așa încât și în evocarea lui Eminescu a plutit adesea un duh misticoid și superstițios, plin de o cucernicie de ocazie, de solemnități de-o clipă, mai bine sau mai prost jucate, și de un festivism la care nu ne mai obligă nimeni, dar în care ne refugiem cu toate ale noastre. Apoi ne reluăm liniștiți ciorovăielile de toate zilele, mediatizăm tot, ne sfințim biletele de Bingo și așteptăm să vedem ce mai zic prezicătorii și mama Omida. Și așa mai departe. *P.S.*: Din 17 ianuarie, la PRO TV «se bate miezul nopții». Un minut pe zi, actori iluștri recită din Eminescu în secvențe realizate de mari regizori. Începutul a fost foarte bun, cu Marin Moraru spunând *De vorbiți, mă fac că n-aud*. Firesc și cu meșteșug, un post de televiziune căruia i se reproșează că e comercial ne amintește că Eminescu trebuie, înainte de toate, citit și recitit. Dacă se poate, în fiecare zi".

22 ianuarie

• Ana Blandiana scrie – în „România liberă" – în legătură cu deschiderea „Anului Eminescu" (într-o tabletă intitulată ***Post festum***): „Cu câteva zile în urmă un reporter mi-a cerut să formulez o întrebare pentru adolescenții cu care urma să facă o emisiune despre Eminescu. Întrebarea mea a fost «Ce versuri de Eminescu știți?». Am aflat apoi că emisiunea a avut loc, dar tinerii anchetați au mărturisit cu nonșalanță că nu-i interesează Eminescu, așa cum nici pe el nu l-ar fi interesat muzica pe care o fac ei (erau, se pare, membrii unei formații muzicale). (...)/ Pe vremuri aveam sentimentul că știutul pe de rost și cultul mecanic îl amenință pe Eminescu. A ști pe de rost mi se părea nu sinonimul, ci adesea antonimul lui *a ști*. (...)/ Ce s-a schimbat de atunci? Evident, cultul, mecanic sau nu, nu-l mai amenință pe Eminescu. Nici știutul pe de rost. Între timp i-au fost inventariate defectele fizice și greșelile poetice, între timp comentatori politici și-au pus, fără să clipească, întrebarea dacă mai este Eminescu poet național. Și dacă răspunsul ar fi nu, cine ar avea de pierdut? Nu cumva «națiunea, acest complex de eu-uri» (definiția îi aparține) care nu se mai simte în stare să poarte povara unui asemenea înaintaș? Ceea ce s-a schimbat esențial în anii din urmă este faptul că toate aceste întrebări și răspunsuri nu-l amenință pe Eminescu, ci pe noi".

25 ianuarie

• În „Adevărul literar și artistic" (nr. 502), Daniel Cristea-Enache publică a doua parte a unui articol despre „cazul Eminescu", pornind de la recenta antologie a lui Cezar Paul-Bădescu: „Redactorul de la «Dilema» a avut ambiția de a fi antologator, ieșind «pe piață» cu această carte și asumându-și deci încă o dată (probabil, ca să ne intre bine-n cap!) responsabilitatea propriilor enormități. Și totodată riscul încălcării legii *copyright*-ului – căci mă îndoiesc că antologatorul a cerut tuturor celor antologați permisiunea de a-i... antologa. Și chiar dacă, prin

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

absurd, le-ar fi cerut tuturor acceptul, e mai-mult-decât-absurd ca un I. T. Lazăr, de pildă, pentru care cei de la «Dilema» sunt nişte agenţi ai masoneriei iudaice, să-i fi permis tocmai unuia dintre agenţi să-i folosească înfierbântatul, «cvasi-penalul» text. De ce oare şi-a asumat Cezar Paul-Bădescu *şi* acest risc? Pentru că el, deşi nu poate fi neglijat, e mai mic decât acela de a nu avea un *obiect al discuţiei*, al aşa-zisului caz Eminescu. Nu trebuie să ai o mare perspicacitate pentru a înţelege, dând ultima filă a cărţii, că există aici două «tabere», foarte bine conturate – care tabere transformă tema Eminescu într-un pretext şi care îşi trag, ca să zic aşa, substanţa intelectuală şi morală una din cealaltă. Altfel spus, fiecare are nevoie de un *adversar* pentru a se putea dezlănţui, şi chiar defini; într-un mod, ce-i drept, nu prea subtil, unii din colaboratorii «Dilemei» (cei care nu au deloc, dar absolut deloc dileme) îşi afirmă inteligenţa, atâta câtă e, prin ridiculizarea prostiei contondente a unor jalnici «apărători» ai lui Eminescu – iar aceştia, la rândul lor, îşi afirmă patriotismul (când roşu, când verde) prin demascarea masoneriei anti-eminesciene. Echipa A atacă impetuos pe ambele extreme ale stupidităţii echipei B; echipa B se apără făcând un mare pas înainte şi lăsându-i pe adversari în ofsaid-ul lipsei de patriotism. Sunt două discursuri *şi* două logici perfect paralele, dar într-o stranie complementaritate: dacă, să zicem, echipa B ar rămâne la vestiare, de cine şi-ar mai bătea joc căznit-spiritualul T.O. Bobe? (...) Echipa A e interesată de exagerările şi pioasele aberaţii ale mitologiei create în jurul lui Eminescu, altfel spus, de acel dangăt (!) al statuii. Echipa B e interesată de etnia şi dosarul de cadre al «adversarilor» lui Eminescu. De Eminescu, jucătorii celor două echipe au uitat complet: obiectul discuţiei s-a dizolvat, lăsând în loc, bune să ne impresioneze, spasmele «pro» şi «contra» (mai exact: «contra-pro» şi «contra-contra-pro»!) ale celor două tabere. (...) Din fericire, antologia lui Cezar Paul-Bădescu nu-i numai o colecţie de orori şi de perle; întâlnim în ea şi intervenţii echilibrate, argumentate, nuanţate, adecvate la obiect. «Echipa» C nu e, ce-i drept, câtuşi de puţin sudată, nu are omogenitatea în ridicol a celor două vajnice combatante: ea constă, de fapt, într-o serie de *individualităţi* şi de *probleme* ridicate de acestea în legătură cu Eminescu".

26 ianuarie

• Editorialul lui Nicolae Manolescu din nr. 3 al „României literare" încearcă o punere la punct, din perspectivă tipologică şi ideologică, a paralelei curente din critica românească între Eminescu şi Caragiale: „În plină lună (şi an) Eminescu, trece neobservată aniversarea lui Caragiale (30 ianuarie), mai tânăr cu doi ani şi neaflat în cifră rotundă. Dar chiar dacă s-ar fi aflat, sărbătorirea ar fi avut oare acelaşi fast? Îndrăznesc să spun că nu. Caragiale nu beneficiază, nici pe departe, de emoţionalitatea care-i cuprinde pe români când e vorba de Eminescu. La mijloc nu e o problemă de spirit critic, ci de sensibilitate. Sunt ispitit să încerc o explicaţie./ Eminescu e poetul naţional. Bună, rea, formula a prins. Nimănui nu i-a trecut în

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

schimb prin minte s-o aplice dramaturgului și prozatorului Caragiale, în ciuda caragialismului de care societatea românească dă mereu dovadă de un secol încoace. Pentru a fi acceptat, caracterul național trebuie să fie valorizat pozitiv. Eminescu pare a întruchipa naționalismul pur, curat și ideal. În el plac măreția și eroismul nostru, grandoarea istoriei noastre. Din contră, la Caragiale prevalează negativitatea: critica abuzului de național, batjocorirea scumpelor noastre prejudecăți, caricatura mândriei patriotice. Cel din urmă a lansat expresia ironică «rromânii verzi». (...)/ În al doilea rând, Eminescu este un idealist. În moralitatea lui înaltă și abstrasă, românului îi place să se contemple ca Narcis în apa izvorului. Caragiale este realist. Oglinda pe care el ne-o pune sub ochi, în piese, ca și în momente, nu ne convine. Nici ieri, nici azi, într-o tranziție mereu reluată către civilizație. Nu limba eminesciană este limba vorbită de români, ci limba lui Caragiale. Dar cum să recunoaștem asta? O oarecare doză de emfază romantică ne flatează orgoliul național, anacoluturile, agramatismele și etimologiile populare din vorbirea eroilor lui Caragiale ni-l jignesc" (***Eminescu și Caragiale***). ■ În cadrul rubricii sale „La microscop", Cristian Teodorescu se pronunță asupra datelor în care are loc sărbătorirea publică a „Anului Eminescu" (***Despre Eminescu, azi***): „La 150 de ani de la nașterea lui Eminescu, ar fi fost bizar ca președintele României să-și facă de lucru cu cine mai știe ce alte treburi și să nu ia trenul până la Botoșani sau să nu participe, în București, la Festivitățile aniversare. Strict protocolar, dl Constantinescu ar fi comis o uriașă gafă dacă ar fi lipsit de la aceste momente aniversare. Aș zice chiar că președintele României ar trebui să se considere norocos de potrivirea între mandatul său și sărbătorirea a 150 de ani de la nașterea poetului. Cât despre intelectualul Emil Constantinescu, acesta ar avea toate motivele să se considere fericit că soarta i-a oferit o asemenea întâlnire. Din acest punct de vedere, e mai mult decât exagerat să citim un asemenea eveniment ca pe o afacere cu iz electoralist. Iar dacă ministrului Culturii i-a venit ideea ca acest an să fie declarat în România drept an Eminescu, dl Caramitru merită felicitări./ Despre Eminescu s-au scris în presa centrală în ultimele zile articole pe care le cred remarcabile. Unele pornesc de la idei pe care nu le împărtășesc, cu altele chiar nu sunt de acord, dar fiecare în parte și toate laolaltă stau dovadă că această aniversare nu e una de tipul parastaselor organizate de oficialități până în '89. Ideea, de pildă, că articolele politice ale lui Eminescu au astăzi o actualitate care dovedește că în România nu s-a schimbat substanțial nimic mi se pare neserioasă, iar la o analiză mai adâncă, de-a dreptul iresponsabilă. Am iarăși serioase îndoieli asupra lipsei de confort a lui Eminescu în calitate de român al unui timp dat. Și iarăși mă îndoiesc de saltul peste fire al poetului, la vremea sa, față de autorii vremii. (...) Am mai scris asta și regret că revin – în perioada totalitarismului autohton, Eminescu a ajuns să fie considerat un fel de secretar general al poeziei autohtone. Mai nou, el a devenit un salvator postum într-o țară în care unii așteaptă un Mesia politic, pentru că ignoră faptul că democratizarea e un

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

proces, nu un dat, iar alții vor un asemenea Mesia pentru că nu au organ pentru democrație, ci simt nevoia unei 'ordini' de tip totalitar. O ordine pe care să o facă ei și căreia să i se supună toți cei care nu sunt de acord cu punctul lor de vedere. Dacă tot vorbim de dialog și de reinterpretare, anul Eminescu ar putea fi o cale prin care discuțiile despre democrație în România să capete un plus de substanță, iar așteptările ori voințele mesianismelor politice să cedeze pasul ideii democratizării ca proces de durată". ■ Receptarea lui Eminescu la început de an aniversar este consemnată – cu accente critice – și la rubrica „Revista revistelor", de către *Cronicar*, care oferă, în acest sens, două exemple ilustrative. Un exemplu „pozitiv" este dat de „elegantul «Arhipelag», editat trimestrial de Inspectoratul pentru cultură al județului Hunedoara în colaborare cu Editura Destin", care „a prevăzut încă din ultimul său număr de anul trecut că așa vor sta lucrurile": „În editorialul semnat de directorul publicației, Radu Ciobanu, sub titlul ***Mizeria efectelor secundare***, «cazul Eminescu» e privit cu inteligență și bun-simț, pornindu-se de la ideea că diversitatea de opinii e normală într-o societate liberă, iar discuțiile și disputele nu sunt decât în folosul poetului: «Așadar, nu rediscutarea, nu 'revizuirea' lui Eminescu trebuie să neliniștească. Recitirea unui scriitor în cheie contemporană, cu sensibilitatea altui veac, nu e un păcat. Aici n-au ce căuta 'revolta' și 'indignarea' cum de atâtea ori ne este dat să auzim din partea unor obtuzi idolatri, lipsiți de spirit critic, dar 'patrioți' nevoie mare. Luați la bani mărunți (...), aceștia se dovedesc de cele mai multe ori a cunoaște doar câteva locuri comune, dar nimic din opera majoră și cu atât mai puțin din esența lui Eminescu. Aceștia sunt mercenarii ideilor de gata, care le-au fost inculcate, pe de o parte, de ideologia naționalistă – verde sau roșie –, pe de alta, de școală, de o dăscălime – cu inerentele nobile excepții – plafonată, rutinieră și lipsită de imaginație și de niște manuale doldora de platitudini enunțate într-un stil cârțos și snob, oricum impracticabil, care, în loc să deschidă copilului apetitul de lectură din proprie inițiativă, îl dezgustă definitiv de ea». Pe cât de îndreptățită e venerația, atâta timp cât nu degenerează în idolatrie intolerantă, pe atât de explicabilă e și demitizarea. Nu opiniile tinerilor din celebrul număr al «Dilemei» sunt motive de îngrijorare, ci mentalitatea reziduală a unei epoci revolute. Sau atitudinile aberante, precum propunerea sanctificării lui Eminescu, clamată în plin Parlament de un «tribun» supraponderal și veșnic agitat. A aspira să transferi cele ce țin de cultură în sfera cultului e o tristă dovadă de confuzie intelectuală, cu atât mai tristă și mai alarmantă cu cât s-a și creat un precedent în cazul lui Ștefan cel Mare. Dar, dincolo de acestea, se poate auzi și glasul abjecției. Am rămas astfel siderat când, la o emisiune a lui Cătălin Țîrlea, pe «telefonul telespectatorului» a răzbit vocea suavă, angelică a unei eleve din clasa a XI-a. Dar ceea ce spunea juna ingenuă cu neînfrânate accente de «revoltă» și «indignare» era de natură să-ți facă părul măciucă: Eminescu e victima unui complot împotriva întregului nostru neam, nici nu ne imaginăm noi – zicea ea, citez, firește, din memorie – ce extins este acest

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

complot: participă la el până și Marguerite Yourcenar care, în *Memoriile lui Hadrian*, îl «denigrează» pe strămoșul nostru Traian, insinuând că ar fi fost sodomit. Și cine sunt autorii acestui complot, cine sunt cei care vor să ne compromită? Nimeni alții decât «jidovii și jidoviții»!". ■ „Cronicarul" comentează, de asemenea, un gest al proaspăt instalatului premier Mugur Isărescu. Pentru început, formulează o serie de considerații generale: „Cronicarul se întreabă ce vor face cotidianele de-a lungul unui întreg an Eminescu după ce au tras cartușele tradiționale, cu toată solemnitatea, în jurul zilei de 15 ianuarie. Un an Eminescu desfide festivismul pentru a se deschide normalității. Cel puțin teoretic. N-a fost ziar care să nu-și încerce puterile jurnalistice cu prilejul sărbătoririi a o sută cincizeci de ani de la nașterea poetului național. Dar, dacă e să privim lucrurile mai cu luare aminte, Eminescu a fost și în acest an mai mult un pretext de răfuieli politice sau de atacuri sub centură. În afară de asta, noul premier a făcut la Botoșani o descriere a bugetului în cele mai negre culori posibile, vorbind, pentru prima oară în România, despre cancerul fiscalității selective și despre bugetele parțiale de a căror soartă nu mai știe nimeni. Ca premier, Mugur Isărescu pare a-și fi scris *Scrisoarea I* la Botoșani, ca invitat la aniversarea lui Eminescu. Optimistul cu frână care a fost Mugur Isărescu până s-a văzut în deplinătatea funcției de prim-ministru s-a transformat într-un pesimist total, atunci când a început să cerceteze bugetul dinlăuntru. Ar fi o prostie ca dl Isărescu să fie acuzat, ca fost guvernator al Băncii Naționale, că nu știa cum e cu bugetele speciale ale guvernului. Dar e totuși greu de acceptat că guvernatorul Băncii care ar trebui să știe de soarta fiecărui bănuț din România descoperă, numai după ce a ajuns prim-ministru, că în țara noastră sunt nenumărate scutiri de taxe, majoritatea ilegale. Declarația de la Botoșani a premierului ar trebui citită drept una de independență într-un guvern politic. Isărescu a scos asul din mînecă, nu pentru a scoate din impas guvernul pe care îl conduce, ci pentru a atrage atenția că e șeful unui guvern aflat în impas. Să nu uităm că Mugur Isărescu are asigurată calea întoarsă la Banca Națională, așadar că el își poate îngădui, ca premier, tot ceea ce nu și-au permis predecesorii săi, să vorbească pe șleau, fără a avea nimic de pătimit din acest motiv".

28 ianuarie

• În „România Mare" (nr. 498), Ileana Vulpescu publică un articol cu titlul ***Eminescu – 150: Lui puțin îi pasă***: „Dacă moartea ar fi încetarea definitivă a materiei și a spiritului, puțin i-ar păsa lui Eminescu de tot ceea ce se spune azi despre el. S-a mai auzit acest *tot* și prin 1974 și prin 1956 și prin... și prin... Fiecare neam cu metehnele lui: al nostru, al românilor, cu meteahna destructurării a tot ceea ce ne reprezintă spiritual; dar și cu meteahna imitării fără nicio rezervă a modelului oferit de-nvingător. Model oferit prin elitele noastre. Dacă moartea ar fi o continuare spirituală și dacă de pe cine-știe-unde ne-ar vedea și ne-ar auzi, lui Eminescu tot atât de puțin i-ar păsa; ar băga de seamă că nu ne-am schimbat, cum

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ne-a lăsat – aşa ne găseşte. Iar dacă spiritul lui n-ar mai avea nimic de-a face în nici un fel cu noi, pământenii, o mai fi găsit alţi mişei; că doar n-om fi noi singuri şi atât de originali în Univers. Iar el – cum nu i-a fost dat să fie original – n-are decât să se autopastişeze şi să le mai dea de lucru şi altor foruri de judecată estetică, nu numai celor atât de distinse de pe acest învechit şi putred Pământ, dintr-un ungher al lui numit România".

[IANUARIE]

• În „Cuvântul" (nr. 1), Tudorel Urian scrie despre ***Complexul Eminescu***: „Unui critic de azi îi este aproape imposibil să ţină dreapta judecată scriind despre opera lui Mihai Eminescu. De la Titu Maiorescu încoace, generaţii de critici literari mai mult sau mai puţin dotaţi şi universitari de toate calibrele au produs tone de exegeză eminesciană şi au contribuit, după puterile lor, la înălţarea unui soclu pe care statuia aproape că nici nu se mai zăreşte. Descurajantă în tentativa de a scrie despre Eminescu nu este atât opera scriitorului, cât exegeza acestuia care este atât de vastă, încât orice posibil nou comentator poate pica lesne în ridicol (călcând, fără să ştie, pe locuri comune) sau, mai rău, se poate trezi acuzat de plagiat. De aceea, nu este de mirare că, pe valul demitizării care tinde să revoluţioneze istoriografia românească, exegeţi de ultimă oră ai lui Eminescu au început să scormonească în ungherele cele mai obscure (potenţial neumblate) ale operei şi să înlocuiască reverenţa specifică bunelor maniere culturale (Maiorescu, Ibrăileanu, Călinescu, Arghezi & comp., *oblige*) cu o privire piezişă şi un scuipat printre dinţi". Şi mai departe: „Exegeza eminesciană se împarte astăzi în adulatori şi contestatari ai poetului. Dacă unui scriitor obişnuit îi este permis să scrie o carte bună şi alta mai puţin bună şi să fie interpretat nuanţat, în funcţie de elementele concrete ale fiecărei opere, în cazul lui Eminescu, orice detaliu tinde să devină suficient pentru a permite judecata de valoare asupra ansamblului operei. Unii consideră blasfemie orice aluzie critică la opera eminesciană (câtă vreme, de multe ori, aceiaşi exegeţi se feresc să pronunţe judecăţi de valoare asupra scriitorilor contemporani), iar alţii se opintesc din răsputeri să dea jos statuia de pe soclu. Primii dorm pe pernele pufoase ale mitului, ceilalţi de neodihna sumbră a revoluţionarilor de profesie. Lipseşte calea de mijloc, cea a judecăţii necomplexate, care să indice starea de normalitate. O judecată de tipul «poezia x este genială, articolul y e mai slăbuţ, dar proza z e foarte bună». În fond, Eminescu a fost un simplu scriitor, nu o instituţie. Pentru a-l aprecia aşa cum se cuvine, ar trebui să uităm toate textele apologetice pe care le-am citit, în şcoală şi după, despre opera sa, să-i ştergem numele de pe copertele cărţilor, să ne bucurăm, cu inocenţa regăsită, de frumuseţea textelor. Apoi, să scriem fără teamă, fără complexe şi fără prejudecăţi ce credem despre ceea ce am citit. Dar poate cineva să facă acest lucru?". ■ Despre ***Cazul Eminescu*** scrie Ioan Buduca, lansând întrebarea: „A fost poetul naţional antisemit?" – „Eminescu e un cuvânt periculos, poate chiar mai

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

periculos decât era până în decembrie 1989 cuvântul Ceaușescu. S-a vădit, după 1989, că a vorbi în public despre Eminescu poate fi prilej pentru compromitere. Nu se va compromite niciodată cineva care va spune că Eminescu nu e romantic, ci postmodern, de pildă. Dar dacă va spune cineva că Eminescu era un comentator politic mediocru, acela va trebui să suporte cele mai lipicioase etichete acuzatoare. Iar dacă va spune că poezia sentimentală a lui Eminescu nu mai poate fi gustată decât de cititorii cu o cultură sumară, acela va învăța pe propria lui piele umilitoarea condiție de *paria* cultural./ (...) Totul se întâmplă așa pentru că acest cuvânt, *Eminescu*, are trei sensuri simultane și nimeni nu poate să le desfacă într-o succesiune. Nu poți spune că acum vei vorbi despre scriitorul Eminescu, apoi de mitul național Eminescu, iar la urmă de opiniile politice ale lui Eminescu. Simplul fapt că opinia noastră publică nu acceptă încă desfacerea celor trei sensuri ale cuvântului Eminescu pe trei fire care n-ar trebui să fie gândite împreună e o dovadă că directorii de opinie din România nu și-au făcut treaba așa cum ar fi trebuit. Eminescu a fost folosit ca o cârpă ideologică ori ca o unealtă propagandistică, dacă nu și mai rău: ca un program politic. Acesta e semnul că n-am ieșit încă din mentalul premodern al conștiinței culturale. Opinia publică de la noi va fi auzit câte ceva despre autonomia valorilor estetice, dar n-a fost educată să înțeleagă ce e aceea. Iată de ce nu va fi ușor să pui curând în discuție singura temă eminesciană care are potențialul exploziv al unui veritabil caz: a fost Eminescu antisemit? Și dacă a fost cu adevărat așa, îi scade acest fapt din valoarea literară? Dacă a fost antisemit cu adevărat, ce credit va mai avea mitul național Eminescu?". Ținând seama de interogațiile anterioare, Ioan Buduca polemizează cu alte poziții referitoare la „cazul Eminescu", afirmând că dosarul din „revista «Dilema» n-are niciun conținut": „Cineva a zis că nu-i place poezia lui Eminescu. Ei, și? Conținutul cazului Eminescu nu are legătură cu acele articole, ci cu mentalitatea celor care sunt autoproclamați, azi, drept paznici ai miturilor naționale, patrioții de serviciu ai culturii românești, foștii corifei ai naționalismului ceaușist, care nici în ziua de azi nu vor să priceapă că acel naționalism a fost praf în ochii prostimii câtă frunză și iarbă, care praf era menit să ascundă realitatea: Ceaușescu a fost până în ultima secundă un agent al Moscovei, căruia în august 1968 i s-a dat acoperirea așa-zisei independențe față de sovietici cu scopul de a-l face simpatic Occidentului, urmând ca acolo, în Occident, rețelele KGB să fure tehnologie vestică prin intermediul Securității ceaușiste. Era clar că, după august 1968, rețelele KGB urmau să fie blocate în bună parte din operațiunile lor de spionaj tehnologic. Credibilitatea Moscovei era zero la sută. A lui Ceaușescu urma să devină aproape sută la sută". Întorcându-se la punctul central al articolului, Ioan Buduca susține că, în funcție de poziția îmbrățișată, „ori ne declarăm antisemiți în chip oficial, ori ne vom strădui să demonstrăm că antisemitismul lui Eminescu n-a fost politic, ci doar unul economic. Faptul că nu există nicio dezbatere publică pe acest subiect indică o *infelix culpa*, anume una conștientizată în secret ca atare. Îi dăm dreptate lui Eminescu și îi urâm pe evreii care nu-i dau dreptate. Naționaliștii noștri, cu o

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

puternică vocație de cenzori, și-au imaginat că „Dilema" bate șaua calului ca să priceapă iapă. Anume că s-ar putea să pregătească o punere în dezbatere publică a scrierilor antisemite ale lui Eminescu. Ei, și? Ar fi greu de dovedit că acest antisemitism n-a fost și unul politic. Pentru că Viena era, la ora studenției lui Eminescu, centrul intelectual al antisemitismului, iar acest curent de opinie politică era doar în plan secundar și un fapt de analiză economică. În principal, oriunde a apărut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, antisemitismul a fost reversul unui avers antiliberal. Acest curent european antiliberal a evoluat până la al doilea război mondial și, apoi, prin totalitarismul comunist, până în 1991. N-a mai fost antisemit[ism] sub sovietici? N-a mai fost o propagandă oficială împotriva evreilor, dar se știe prea bine care a fost politica sovietică față de evrei, dincolo de fațada declarațiilor. Eliminarea lor sistematică din pozițiile de decizie. Exact ceea ce propunea și antiliberalul Eminescu".

• Nr. 1 al revistei ieșene „Cronica" (nr. 1) îi este dedicat lui Eminescu. ■ Constantin Popa îi adresează lui M. Eminescu o scrisoare imaginară, la 150 de ani de la naștere (***Sub a numelui tău umbră***): „Pentru că nu avem acces la tăcere vorbim, vorbim mult, vorbim despre tine, care ai scris tocmai în speranța unei lecții a tăcerii, n-am învățat-o, în continuare vorbim, din neputință, din spaimă, plângându-le pe dinafară, neștiind să îndurăm pe dinăuntru, și mi-e frică să nu ne istovim, să nu te amestecăm în această mulțime onomatopeică de semne, fără măcar să înțelegem dacă astfel ne legăm sau ne eliberăm de tine, când vanitățile noastre se umflă peste orice măsură, se sparg din ce dă afară facem poezii despre Eminescu, fără nicio rușine, ca și cum, culme a insolenței, am creat lumea sub chiar ochii lui Dumnezeu, pentru că fiind înalt la viață și scurt la timp, te-am plâns, te-am plâns cu lacrimile unei deghizate cruzimi, cu dezamăgirea că ni se întrerupe spectacolul suferinței, al durerii, al morților tale; au lăsat să cadă cortina la timp; ție, care trăiseși atâtea adevărate morți, îți trebuia o moarte închipuită, o moarte de om, o moarte de repaos; umblăm gâfâind prin arhive cu toți ogarii erudiției, îți frunzărim suferințele, îți întoarcem durerile când pe-o parte, când pe alta, tragem cu dinții de o ipoteză în stare să ne explice mecanismul nefericirii, al tragediei celui contaminat de neant, al celui care atâtea a făcut, arheologii al inexplicabilului, cu pretențioase detectoare literare cercetăm straturile disperării, numele dezastrelor tale, cu dorința suspectă că după colțul unei formulări bine ticluite despre Eminescu începe eternitatea, că, încă un pas-doi, și ne încape și pe noi nemurirea, cățărați pe vârfurile propriei exaltări, ni se pare mai important faptul că noi te descoperim, decât acela ce ai existat; apoi, trăgând pe noi pielea cumințeniei, echilibrați, în ordine și respect față de toate legile, refractari la mistuirea fără rost, spunem, cu un regret în care se ascunde o foarte firavă moralitate, că Eminescu «s-a distrus», dar, Doamne, sigur că distrugerea era alternativa, de vreme ce în certificatul genetic fusese scris dintotdeauna «inapt pentru fericire». (...) Domnule Eminescu, te dăm pe seama cuvintelor, a sumelor și culorilor, te dăm cu împrumut ideilor și părerilor, te spulberăm, în cele patru zări ale seducției, apoi te

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

reconstituim şi-ţi acordăm câte o statuie (...) – rugină a erorii noastre machiate cu emailuri – în luciul căreia zâmbesc graţios tristeţea cochetă, eleganţa suferinţei, şoapta romantică, dulcele melancoliei...". ■ Graţian Jucan publică două articole: ***De la „Doină, doiniţă" (1866) la „Doină" (1883)*** şi ***Un traseu al lui Eminescu***. ■ Ionel Savitescu (***Testamentul unui cărturar***) recenzează volumul lui Petru Creţia *Testamentul unui eminescolog* (Editura Humanitas, 1998): „Cartea testamentară a învăţatului filolog Petru Creţia survine tocmai bine, pentru că discuţiile asupra poetului Mihai Eminescu (şi de ce nu dramaturgul, prozatorul, ziaristul, traducătorul, omul de vastă cultură care a fost Eminescu) s-au înteţit, reviste de prestigiu («Dilema» şi «România literară») consacrându-i spaţii extinse. Se cuvine să arătăm că în jurul poetului Mihai Eminescu s-au constituit două grupuri de intelectuali, în special, după apariţia cărţii lui Nicolae Georgescu, *A doua viaţă a lui Eminescu*, 1994 (discutată, de altfel, şi de Petru Creţia) şi care-i integrează pe M. Ungheanu şi Theodor Codreanu (autor, printre altele, al unei cărţi scrise de pe poziţia lui N. Georgescu, *Dubla sacrificare a lui Eminescu*, 1997), grupare ce susţine că Eminescu a fost victima unei cabale de a cărei existenţă ştia însuşi T. Maiorescu, care urmărea excluderea poetului din viaţa publică, pentru că dăuna prin poziţia sa intereselor politice ale României, în acel moment. Cealaltă echipă – Z. Ornea, N. Manolescu, P. Creţia – tradiţională, respinge acuzaţiile care i se aduc mentorului junimist, prin argumente de bun-simţ, folosind celebrele scrisori ale lui Maiorescu, adresate poetului, internat în sanatoriul vienez, şi surorii sale Emilia Humpel. Chestiunea e că, dacă cumva ipoteza lui N. Georgescu s-ar adeveri, un întreg capitol de istorie literară ar trebui rescris. Petru Creţia insistă asupra grijii pe care i-a purtat-o Maiorescu poetului, arătând, totodată, şi unele inconsecvenţe şi omisiuni din partea criticului junimist. Astfel, Petru Creţia examinează îndeaproape ediţia Perpessicius, realizare valoroasă pentru timpul când a fost concepută şi elaborată, dar, acum se precizează că editarea unui scriitor reclamă alte perspective de abordare a operei; criteriul cronologic impunându-se, fără distincţia antume, postume, poezii originale de inspiraţie folclorică etc. Necesitatea unei noi ediţii devine imperioasă, Petru Creţia indicând şi criteriile editării şi logistica necesară. (...) În urmă cu mai bine de un deceniu, Petru Creţia publicase în revista «Viaţa românească» un serial de articole introduse în prezenta carte, în care susţine că intervenţia în textul *Luceafărului* fusese făcută de însuşi Eminescu. (...) O altă problemă dezbătută în aceste pagini testamentare şi de actualitate este aceea a cultului exagerat al poetului (împotriva căruia s-au răzvrătit şi semnatarii din «Dilema») care probabil l-ar fi indispus şi pe Eminescu. (...) Se pledează astfel pentru o mai discretă sărbătorire a lui Eminescu, fără speculaţii demagogice, patriotarde şi naţionaliste, de conjunctură, eventual sărbătorirea sa fiind omagiată printr-o mai bună cunoaştere şi interpretare a operei, citându-se în acest sens pasaje din articolele dlor Andrei Pleşu şi Eugen Negrici". La final, comentatorul semnalează câteva erori şi inconsecvenţe factologice ale lui Petru Creţia: „În fine, nu putem încheia acest expozeu fără a ne exprima câteva nedumeriri. Astfel, la

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

pagina 28, P. Creţia scrie despre teatrul poetului: «Fireşte, având în fruntea volumului cele trei capodopere încheiate: *Decebal*, *Cornul lui Decebal* şi *Alexandru Lăpuşneanu*, aşa cum se degajă ele din nebuloasa manuscriselor». Citäm şi din studiul introductiv al volumului VIII, de *Opere*, din 1988, p. VIII, scris tot de P. Creţia: «Al doilea pentru că exceptând juvenila *Amor pierdut – viaţa pierdută*, o nu foarte fericită lucrare încheiată, dar nu definitivată, Eminescu nu a dus la capăt în sensul strict al cuvântului nici o scriere dramaturgică». La pagina 169, P. Creţia scrie că, în anul 1887, Eminescu, aflat la Mănăstirea Neamţului, îi trimite lui Negruzzi la Iaşi poezia *De ce nu-mi vii*, pentru «Convorbiri literare». Dar, atât Negruzzi, cât şi revista se mutaseră din 1885 la Bucureşti. Tot o greşeală se pare că este la pagina 177, unde în loc de anul 1871, Viena, este scris anul 1881. În fine, la pagina 173 este scris că poezia *Doina* este absentă din ediţia princeps de *Poesii* editată de Maiorescu. Însă, mai sus, la pagina 84, fiind reprodus cuprinsul volumului în chestiune, întâlnim poezia *Doina* la numărul 51".

• În „Jurnalul literar" (nr. 1–2), este publicat, sub semnătura lui Edgar Papu, articolul ***Eminescu şi Creangă***, însoţit de următoarea notă redacţională, semnată de N.[icolae] [Fl.]orescu: „Acest text este printre cele din urmă, dacă nu chiar ultimul *dictat* de Edgar Papu cu foarte puţine zile înaintea neaşteptatei sale dispariţii. Cum el ilustrează un proiect editorial ce n-a mai ajuns, din păcate, să fie realizat, ni se pare acum oportun să precizäm că *Eminescu* l-a preocupat până în clipa morţii, în mod constant, pe Edgar Papu. Este aici ceva din fascinaţia accesului la eternitate, expresie a setei de absolut". ■ Cornel Munteanu aduce în atenţie câteva ***Probleme de eminescologie***: „Dacă inventariem, la o primă vedere, cine sunt cei care au polarizat tratamentul receptării lui Eminescu (...), nu transpare vreun nume de marcă, înseriabil, cel puţin, în categoria cercetătorilor eminescologi. Cel mult, putem vorbi de o marcă accentuat politică şi ideologizantă. Cred că reacţia este de cu totul altă natură, prin mediere sau recul, ea traduce o atitudine, nu atât faţă de obiectul disputei în sine, fenomenul Eminescu (...), cât o reacţie faţă de eminescologie, care este încă departe de a da un răspuns scontat şi mulţumitor pentru aşteptările ambelor categorii de receptori./ Nu e un secret că paradoxul receptării lui Eminescu nu s-a născut nici din superlativele adulatorilor, nici de inconsecvenţele sau eşecurile poetului, ci au fost amplificate de curentul care l-a mediat, eminescologia în sine. Mai exact, acea parte din această ştiinţă a cercetării care l-a fragmentat pe felii mult prea mărunte pentru a putea recompune întregul".

• „Steaua" (nr. 1) propune un număr special, dedicat lui ***Eminescu***, incluzând articole de: Caius Traian Dragomir (***Mihai Eminescu: fiinţă şi cultură***), Victor Enache (***Eminescu, un caz?***), Constantin Cubleşan (***Drama unui străin în propria-i ţară*** – despre luările de poziţie antologate de Cezar Paul-Bădescu în recentul volum intitulat *Cazul Eminescu*), D. Dumitraşcu (***Pătimaşa aspiraţie Eminescu***), Marina Cap-Bun (***De la Sărmanul Dionis la Ioan Vestimie***), Cornel Munteanu (***Resursele satirei eminesciene***), Mircea Popa (***Ideea de Eminescu***),

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Gheorghe Neamțu (***Glosă la „Memento mori"***), Grațian Jucan (***Mihai Eminescu și Anton Pann***), Ioan Baciu (***Fiziologia în viziunea lui Mihai Eminescu***). ■ *V. Fanache* notează: „Eminescu unicul, absolutul, inegalabilul generează inerția talentelor sau răbufnirile iritate, ambele nefaste în evoluția literaturii române. Dacă Eminescu a exprimat tot ce era de exprimat șansa urmașilor e nulă. Mitului Eminescu, curățat de tentativele sacralizării și adorației necenzurate critic, i se pot adăuga alte mituri poetice, poate existente sau poate pe cale de a se afirma. Cultura unui popor rămâne deschisă tipului enigmatic. Mai mulți creatori de Eminescu ar determina un evantai de opțiuni, comoditatea de a te simți înconjurat de nume referențiale, provenite din propria cultură, implicit un necesar echilibru. Revizuirile critice sunt binevenite, în felul lor ele favorizează reconfirmarea valorilor existente și sporirea lor cu altele care își așteaptă justificata legitimare. De ce «să ne judece Eminescu», Dumnezeul nostru, infailibil și suprem? Normal, omenește, este să-l supunem noi, contemporanii, judecății critice citindu-i opera, să-i asigurăm longevitatea și dreptul de poet național". ■ *Constantin Cubleșan*: „Ca să fii un inamic public trebuie să pui în primejdie ceva ce aparține publicului. Or acest grupaj de articole din «Dilema» [nr. 265/1998] nu pune în primejdie nimic public. El n-a făcut decât să arate cât de prost au fost crescuți – ca maniere, mă refer – tinerii din generațiile mai noi. Dar și ca educație și instruire. Pentru că altfel ei ar fi știut că din Eminescu ne tragem cu toții, în literatura română de la el încoace, că el este un fel de părinte, al nostru, spiritual și nu numai, iar față de un părinte trebuie să ai acel minim respect pe care ți-l dă fiorul morții lui – indiferent cum îi consideri moartea. De Eminescu te poți despărți oricând, ca de orice strămoș reîntors în glia pământului natal, dar memoria lui trebuie să i-o cinstești, dacă ești cinstit, și nu ai dreptul, nu poți să-i scuipi mormântul, nici crucea de la căpătâi, fără a te acoperi de blamul celor din jur, care văd în tine un fiu renegat. (...) E bine că Cezar Paul-Bădescu simte [acum] asta [*n.b.* – «m-am simțit, în propria-mi țară, mai mult decât un străin»]. Înseamnă că încă nu e pierdut. Ce nu a înțeles pe moment e cauza înstrăinării sale. Dacă va privi puțin mai adânc în sine va pricepe exact. A rămas singur pentru că nu-l are pe Eminescu. Iată adevărata dramă a *înstrăinării* generației tinere". ■ *Cornel Munteanu*: „Dacă acceptăm că publicistica eminesciană este un mozaic de texte plurifuncționale pentru o literatură a evenimentului, nu întâmplătoare este dinamizarea prozei jurnalistice prin infuzia unui lirism care structurează toate formele, de la eseu, discurs polemic, la artă retorică, pamflet, artă scenică. Polifonia textului eminescian, sesizată aici și la nivelul satirei, face posibilă trecerea cronicii de eveniment, specifică jurnalisticii, într-o strucutră și formă de literatură. Alegorii, parabole, discursuri didactice, o sumă de figuri retorico-satirice (ironia, antifraza, litota, oxiomoronul, dialogismul, mitologisme) construiesc un text de literatură, dincolo de efemeritatea obiectului satirizat, care l-a generat. Prin funcții, natură și forme, satira eminesciană

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

reprezintă un argument poetic, cu nimic mai prejos decât vizionarismul liric al poeziei sale. În plus, *momentul Eminescu* în evoluția scrisului incendiar își pune pecetea pe întreaga literatură română, de la Iorga, Arghezi, G. Călinescu, până la Bogza, Paler sau Mircea Dinescu".

• În „Literatorul" (nr. 1–2), D. Vatamaniuc semnează, sub titlul ***Eminescu***, o mică retrospectivă a publicațiilor și edițiilor operei eminesciene, amintind totodată o propunere (mereu ignorată) de a înființa Institutul „Eminescu". ■ Eugen Simion publică postfața la ediția a II-a a volumului ***Sfidarea retoricii***: „Singurele pagini scrise recent și introduse în ediția de față se referă la receptarea *Jurnalului de la Păltiniș*. Mai exact: la receptarea receptării critice. Este vorba de articolul meu apărut în «România literară» (10 octombrie 1983) și de reacția lui G. Liiceanu și a prietenilor săi (vezi *Epistolar*, 1987) față de opiniile mele critice. O reacție paradoxală pe care n-am avut starea de spirit necesară pentru a o comenta atunci când s-a produs. Paradoxală pentru că jurnalul îmi plăcuse, realmente, și scrisesem favorabil despre el («acest extraordinar jurnal [cu] un personaj memorabil» etc.), iar autorul lui se supărase teribil, după care s-au supărat, în lanț, toți amicii autorului. «Fratele Sorel» crede, de pildă, că eu am o reacție «piezișă» și vede în mine un fel de Sancho Panza, altcineva mă consideră, de-a dreptul, «trivial-nonșalant», în fine, adjectivele cele mai descalificante (de la *jalnic* la *rudimentar*) vin spre mine din toate părțile, inclusiv de la intelectuali subțiri care, probabil, nici nu apucaseră să citească articolul meu. Sau, dacă îl citiseră, îl citiseră rău.../ Recitind, acum, aceste vechi pagini polemice, m-am gândit că n-ar fi rău ca lectorul de azi al *Sfidării retoricii* să cunoască și punctul meu de vedere în această problemă. Am găsit, cu această ocazie, și justificarea întârzierii mele: într-o scrisoare către Al. Paleologu, G. Liiceanu – autorul (și personajul) principal al *Epistolarului* – notează acest gând: «Când un om cade sub o acuză și trebuie să se apere, el nu mai este liber; el se zbate pentru a recupera ceea ce ceilalți i-au retras și, în această zbatere, el este îndrăgit de însăși povara învinuirii sau a vinei». N-am fost îndrăgit, de data aceasta, de *povara învinuirii*, dar, trebuie să recunosc, învinuirea absurdă mi-a răpit într-o oarecare măsură libertatea de a mă apăra. Încerc, acum, nu să mă disculp (nu am, în fond, de ce), ci să demontez mecanismul unei culpabilizări care, amplificată, luase formele și proporțiile unui veritabil proces de intenție... Ce-mi pare curios azi, când judec mai senin lucrurile, este faptul că G. Liiceanu n-a avut curiozitatea să citească în 1987 articolul meu, publicat în 1985 în *Sfidarea retoricii* sub forma lui inițială, necenzurată. Dacă-l citea, *îndârjirea* lui poate se diminua... Țin să fac, azi, aceste precizări, deoarece însemnările din *Epistolar* mă pun într-o poziție falsă față de C. Noica, un scriitor pe care îl prețuiesc mult și despre care am scris în repetate rânduri văzând în el, cum precizez și în cartea de față, un excepțional creator de limbaj". ■ Sub titlul ***Sunt poet pentru că știu să ucid!***, Constant. Călinescu recenzează cartea lui Mihai Ungheanu, *Holocaustul culturii române* (1999): „Și aducem mulțumiri dlui M. Ungheanu în primul rând pentru faptul de a fi întocmit prima culegere de texte în

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

care apar cuvintele și numele ucigașilor. Este, după cât știm, unică în analele tuturor culturilor lumii. Aici în *Addenda*, partea a treia a lucrării, găsim numele celor mai mulți dintre kominterniști: I. Ludo, Felix Aderca, Miron Radu Paraschivescu, Nina Cassian, Nestor Ignat, Paul Cornea, Silviu Brucan (denunțător și al fugarului Nichifor Crainic, între alții), Sorin Toma, Ion Vitner, Ov. S. Crohmălniceanu, Leonte Răutu, Mihail Roller, Ileana Vrancea, Eugen Jebeleanu, Georgeta Horodincă, N. Dorneanu, Nicolae Moraru, Henri Wald, M. Beniuc, Z. Ornea, Ștefan Voicu, Radu Florian, Iorgu Iordan, Mircea Handoca, Gheorghe (Gogu) Rădulescu etc. etc. Deja echipa este bine conturată. Nu lipsesc nici cei mai tineri, tot atât de hotărâți detractori ai culturii române". ■ Patru pagini de revistă sunt rezervate unui material intitulat ***Poetul Ion Deaconescu: „Convorbiri cu Emil Cioran"*** (transcrierea unui interviu realizat la Paris, în 1988 – cu întrebări despre copilăria lui Cioran, despre tinerețea sa pro-legionară, dar și despre experiențe ale unor vârste ulterioare, cum ar fi renunțarea de a scrie în limba română). Cioran – despre perioada legionară: „Garda de Fier a fost un moment delirant, șocant și nebunesc al istoriei României. Cu accente naționaliste și creștinești la început, Mișcarea a degenerat, în final, în acte reprobabile. O stare de euforie, delirantă care ne-a cuprins pe toți. Un exces ce ne-a molipsit pentru a face istorie și a ne implica în prezentul ei. O stare pasională, fără măsură. O obsesie necesară, atunci. Falimentară, apoi. Eram tineri, inteligenți, expansivi, subscriind la fanatismul clipei și al visului. În orice caz, aceeași istorie, pe care am dorit s-o edificăm altfel, ne-a scuipat pe obraz. Ne-a pălmuit și ne-a împovărat cu tembelismul ei. Regretele sunt tardive". Despre Paris și viața sa în acest oraș spune: „Parisul este un păcat și un fruct al Creatorului. Viața mea aici a fost o ironie a destinului, aproape o eroare trăită indecent. Știu că nu poți trăi de pe urma cărților, mă refer la ceea ce rămâne după moarte, supraviețuiești doar prin gesturi fatale. Dacă m-aș fi aruncat în Sena, cum a făcut-o Celan și atâția alții, lumea mi-ar fi reținut imediat numele. Îți trebuie rigoare și stil chiar în catastrofe. Viața mea a fost tristă, fiindcă am obosit tot încercând s-o compromit". Întrebat de ce nu a revenit în patrie după război, răspunde: „Inițial, nu aveam de gând să mă stabilesc definitiv în Franța. Războiul a fost cauza deciziei de a rămâne la Paris. Mi-am dat seama că României i-ar fi trebuit peste 20 de ani ca să se refacă după dezastrul pricinuit de acesta. Dacă Pătrășcanu n-ar fi fost ucis de-ai lui, și eu și Eliade ne-am fi întors în țară. Pătrășcanu era un foarte fin intelectual. M-a îngrijorat uciderea acestuia de către comuniști. Nu am avut viziunea pierderii războiului de către România și nu am crezut că se va complica atât de dezastruos". Despre români: „...sunt lipsiți de voință făcând din a nu munci o emblemă specială, un stil existențial. Suntem cei mai ospitalieri, cei mai viteji, cei mai inteligenți, ne mulțumim cu destinul și condiția de a nu face nimic. Nu ne-am schimbat deloc. Mai ales astăzi avem nevoie de gesturi radicale, de nebunie, de luptă împotriva propriei automulțumiri, de confruntări aprige cu noi înșine". ■ Nicolae Iliescu semnează un text intitulat ***Bumbești, Livezeni și alți vipi***: „Pe vremea distinsului și retardatului Guleamăta, cel puțin te enervau

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

stupiditatea talk-show-urilor (îmi spun prietenii din TVR că retardatul şi regizoraşul de mâna a zecea citea cu creionul în mână «Literatorul» şi rubrica aiasta, că alte lecturi nu credem să fi avut!) şi prezenţa huidumei hidoase de Dosia (sperăm să mâie, literal unde a înserat!). Apoi, au apărut Falconetti aia de Vrânceanu-Firea (fire-ar a focului!) paraşutată de pe la emisiunile armatei, o tută oarecare, precum şi o epidemie de emisii cultural-distractive, care nu au legătură nici cu una, nici cu alta şi seamănă cu joile tineretului sau cu un concurs de şah într-o casă de cultură raională. Ele sunt întocmite de puternicul anti-talent T. Munteanu, insul ce ne-a făcut de râs, pe niscaiva decenii, la Euroviziune. (...) «Punct şi de la capăt» (emisiunea lui Cătălin, bună şi calmă). Vine ziua naţională a lui Eminescu, prilej nimerit de dare în stambă al unora dintre oamenii noştri publici".

• Într-un interviu acordat lui Cassian Maria Spiridon pentru „Convorbiri literare" (nr. 1), Gheorghe Grigurcu se referă, între altele, la „cazul" Eminescu: „Oricât de aparent «scandaloasă», oricât i-am putea imputa, în amănunt, carenţe de gust ori deficienţe de tact, discuţia găzduită, în 1998, în revista «Dilema» e, în principiu, binevenită ca o supapă menită a introduce aer proaspăt într-o încăpere cu aer greu respirabil. Ea nu suprimă mitul, ci-l supune unor corecţii necesare, îl curăţă de oxizii rutinei şi ai demagogiei, spre a-l actualiza. Hărţuit, declarat controversabil sau neviabil pe unele laturi, Eminescu iese revigorat pe altele mai puţin luate în seamă, păstrate în stare latentă, căci nimeni n-a cutezat a-l nega global. Chiar dacă surprind şi contrariază, chiar dacă nu evită notele unui teribilism pe care orice polemică le poate înlesni, discuţia «liberă» asupra genialului poet e cu mult mai substanţială, mai incitantă, deci mai utilă existenţei sale postume, decât elogiile previzibile, litaniile unui spirit amorţit în postura unei adorări mecanice".

ABSTRACT

The present selection of documentary material is meant to highlight the articles on Mihai Eminescu in the journals issued in January 2000 that marked 150 years since the Romanian national poet's birth. The year 2000 was declared "Eminescu's Year" by the Romanian authorities and a number of works and events came to the forefront of the cultural stage. *The Romanian Literary Chronology: The Post-Communist Period* – elaborated by a group of researchers at the "G. Călinescu" Institute for Literary History and Theory of the Romanian Academy composed of Biana Burţa-Cernat (publishing coordinator), Paul Cernat, Carmina Cojocaru, Marija Nenadić, George Neagoe and Andrei Milca – records the opinions generated by these events and the impact of this celebration.

Key-words: Mihai Eminescu, literary debates, jubilee celebration in the "Eminescu's Year", *The Romanian Literary Chronology: The Post-Communist Period.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

CORNELIU BĂRBULESCU

Laura Bădescu*

BĂRBULESCU, Corneliu (3 mai 1915, București – 15 septembrie 2007, Paris), folclorist, traducător, editor.

Era fiul Corneliei și al lui Eugeniu Bărbulescu, preot la Biserica Sfântul Silvestru și profesor, pentru o vreme, la Seminarul „Nifon" din Capitală.

A urmat cursurile Facultății de Litere și Filosofie a Universității din București (1933–1938), aparținând ultimei generații de studenți formați de Nicolae Cartojan. În anul 1971, a susținut în cadrul Academiei Române, teza de doctorat *Petre Ispirescu și basmele sale*, redactată sub coordonarea prof. dr. doc. Mihai Pop. A fost bibliotecar la Facultatea de Litere a Universității din București (1936–1938), profesor în învățământul secundar din București (1941, 1948–1950) și în cadrul Institutului Român din Sofia (1944–1945), funcționar în Ministerul Învățământului (1944) și în Ministerul de Finanțe (1946–1948) ș.a. În perioada 1951–1980, a fost asistent, cercetător științific și cercetător principal în cadrul Institutului de Folclor, unde a desfășurat o prodigioasă activitate concretizată prin numeroase studii, antologii și articole de profil. A fost membru al Uniunii Scriitorilor din România, al International Society for Folk Narrative Research, al Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore (Paris).

A fost considerat unul dintre cei mai avizați exegeți ai operei lui Petre Ispirescu. Activitatea de cercetare a fost cu precădere orientată spre epica populară în proză (basm, legendă, snoavă, poveste, povestire). **B.** a avut în vedere atât culegerea de materiale din anumite zone etnofolclorice ale țării (în Arhiva Națională de Folclor sunt consemnate 2 213 astfel de texte, v. Canciovici, 1996), cât și sistematizarea lor modernă dispusă pe coordonate analitice în acord cu o bibliografie reprezentativă până astăzi. A proiectat după modelul Aarne-Thompson, fără să ignore tradiția românească a acestor clasificări realizate de Lazăr Șăineanu și Adolf Schullerus, o sistematizare a basmului popular românesc propunând, prin evidențierea *temei*, *tipului*, *motivului*, *elementului* ș.a., tipare tipologice și structural-funcționale pentru tipurile 300–399, 400–749. Din păcate, acest *Catalog sistematic, tipologic, analitic și bibliografic* al *Basmului poporan românesc* a rămas nefinalizat. În studiul *Catalogul poveștilor populare românești (Note preliminare)* **B.** stabilise însă principiile realizării lui, ilustrându-le concludent prin chestiuni teoretice, precum și prin dispunerea tipului 306 într-o grilă de lectură.

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române.

RITL, nr. 1–4, p. 361–363, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

De spațiul literaturii române vechi, **B.** rămâne legat prin traducerea *Jurnalului de călătorie în China* al Spătarului Nicolae Milescu. Demersul acestei traduceri a plecat de la un inconvenient major: lipsa manuscriselor originale. Pentru prima ediție, **B.** a utilizat ca surse: fragmentul în limba rusă cuprinzând descrierea călătoriei lui Milescu de la Nercinsk la Pekin tipărit de I. V. Arseniev în 1896, la Orenburg; ediția publicată de J. F. Baddeley în *Russia, Mongolia, China* (vol. II, Londra, 1919, *247–428*); traducerea realizată de G. Sion în limba română după un manuscris grecesc *De la Tobolsk până în China – Note de călătorie de Spătarul Nicolae Milescu* (București, 1888) și după textul lui I. V. Arseniev, precizat mai sus. Ulterior, **B.** s-a raportat la textul editat de Al. Iațimirski, A. N. Alexandrov, N. F. Katanov apărut la Kazan, în anul 1910 sub titlul: *Descrierea celei dintâi părți a întregii lumi numită Asia în care se află și împărția chineză cu orașele și provinciile ei* (*trad.* **B.**). Ultima ediție, din 1987, a fost considerată completă (Vergatti), **B.** incluzând, ca și în precedenta, *Darea de seamă oficială către Posolskii Prikaz* (*Stateijnii spisok posolstva N.G. Spafariia v Tinskuiu imperiu*), publicată de I. V. Arseniev la S. Petersburg, în 1906, respectiv de N. F. Demidov, V. S. Miasmikov în *Russko-Kitaiskie otnoșenia v XVII veke* (vol. I, Moscova, 1969, *346–458*) ș.a.

Efectuând traducerea celor trei lucrări (*Jurnalul siberian, Darea de seamă* și *Descrierea sau Cosmografia Chinei*) realizate de Spătarul Milescu în perioada 1675–1678, **B.** a încercat redarea cât mai exactă a conținutului scrierilor, respectiv completarea lor pe baza edițiilor străine nou apărute. Prin aceasta, a îmbunătățit constant traducerea, studiul introductiv și bibliografia (Pandele Olteanu), în acord cu studii recente despre viața și opera lui Milescu (vezi, spre exemplu, ediția din 1987, *373*, unde a admis înrudirea acestuia cu familia lui Vasile Lupu prin raportare la studiul lui Ștefan S. Gorovei, *Contribuții la biografia spătarului Nicolae Milescu Spătaru*, 1984 ș.a.).

SCRIERI: *Catalogul poveștilor populare românești (Note preliminare)*, în „Revista de etnografie și folclor", V, 1960, 1–2, *59–72*; *Studiu introductiv*, în Petre Ispirescu, *Opere*, I, ediție îngrijită de Aristița Avramescu, București, 1969, *V–LXXXV*; *Poveștile* în *Ist. lit.*, I, *79–93*; *Catalogul poveștilor populare românești (Note preliminare)*, în Adolf Schullerus, *Tipologia basmelor românești și a variantelor lor conform sistemului tipologiei basmului întocmit de Antti Aarne*, București, 2006, *105–128*. **Ediții**: *Din înțelepciunea poporului. Proverbe, zicători, ghicitori*, București, 1957 (în colaborare cu Gh. Ghiță). **Traduceri:** Nicolae Milescu Spătarul, *Jurnal de călătorie în China*, 1956; Spătaru Nicolae Milescu, *Descrierea Chinei*, București, 1958; Nicolae Milescu-Spătaru, *Jurnal de călătorie în China*, 1962; Nicolae Milescu-Spătaru, *Jurnal de călătorie în China*, 1974; Nicolae Spătaru Milescu, *Descrierea Chinei*, 1975; Nicolae Spătarul Milescu, *Jurnal de călătorie în China*, București, 1987.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

REPERE BIBLIOGRAFICE: Lucia Cireș, *Petre Ispirescu, Opere*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară", tomul XXIII, 1972, *180–183*; Pandele Olteanu, *Studiu monografic*, în Nicolae Milescu, *Aritmologhia, Etica și originalele lor latine*, București, 1982, *53*; Mihai Alexandru Canciovici, *Aniversări. Corneliu Bărbulescu la 80 de ani*, „Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor «Constantin Brăiloiu»", 1996, 7, *199–200*; Datcu, *Dicționar*, I, *68–69*; Radu Ștefan Vergatti, *Nicolae Spătarul Milescu. Viața, călătoriile, opera*, București, 1998, *280–289 passim*; DGLR, *A–B*, *451*; Mihai Alexandru Canciovici, *In memoriam. Corneliu Bărbulescu (1915–2007)*, „Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor «Constantin Brăiloiu»", 2008, 19, *425–427*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

OVIDIU COTRUȘ

Laurențiu Hanganu*

Critic și istoric literar având o solidă formație filosofică, dublată de o remarcabilă capacitate de sinteză, Ovidiu Cotruș se înscrie în rândul celor mai reprezentativi cercetători ai literaturii române din a doua jumătate a veacului trecut. Articolele sale din revista „Familia", publicate începând din vara lui 1966 în contextul polemicii dintre adepții subiectivismului și cei ai obiectivismului judecății critice („călinescienii", respectiv „anticălinescienii"), sunt expresia cuprinderii teoretice și a spiritului metodic ale unui intelectual care, cenzurându-și în permanență tentația spre digresiune și stilizare, ilustrează, la noi, raționalismul sobru al gândirii lui Descartes.

Abordând, în chip programatic, fenomenul literar din perspectiva „obiectivității" operei, ale cărei structuri semiotice și imaginative preexistă actului receptării, Ovidiu Cotruș își propune să construiască o adevărată ontologie a „obiectului estetic", văzut nu ca document existențial, ci drept realitate pe deplin autonomă chiar și în raport cu creatorul ei. Căci, în spirit metafizic-hegelian (estetica lui Hegel este, de altminteri, fundamentul declarat al excursurilor argumentative ale lui Cotruș), opera de artă are o „esență", care trebuie să fie și punctul final al demersului critic: „Esența operei literare și normele interioare de realizare a proiectului ei intențional [...] necesită demersuri repetate, o adâncire progresivă, pe etape, cu derute și poticneli inevitabile, cu reveniri și reconsiderări, care, toate la un loc, constituie tributul necesar, pentru ca la capătul drumului să cuprindem printr-un act de iluminare intelectuală opera de artă în absolutul și în puritatea ei". În acest context, principala calitate a unei conștiințe critice este „vocația axiologică". Astfel, toate modalitățile de abordare și cunoaștere ale obiectului estetic (critica izvoarelor, stabilirea relațiilor operei cu sfera socialului sau cu psihologia autorului, cercetarea mecanismelor receptării etc.) trebuie subordonate judecății estetice de valoare, fundament și rațiune de existență ale tuturor celorlalte: „Valoarea artistică a operei de artă este dată de o multiplicitate de valori, cu condiția – *sine qua non* – ca acestea să fie polarizate în jurul valorii estetice". Combătând critica relativist-psihologizantă, „subiectivă" (ale cărei temeiuri, sintetizate la noi de *Principiile de estetică* din 1939 ale lui G. Călinescu, sunt reafirmate în anii '60 de voga „lecturii infidele" teoretizate de Roland Barthes), Ovidiu Cotruș scoate opera de artă de sub dominația gustului individual –

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române.

RITL, nr. 1–4, p. 365–369, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

care nu poate fi, spune el, decât o expresie a accidentalului – și pledează pentru judecarea acesteia în funcție de propriile sale norme interioare, „obiective": legitimarea unei opere, scrie el, nu se face „pornind de la analiza emoției estetice [...], adică de la rezonanța operei de artă într-o anumită subiectivitate, ci de la obiectul estetic [...] privit în unicitatea lui". Prin contrast, „critica psihologică [...] valorifică opera literară ca mediatoare a experienței interne a creatorului ei, deci ca document existențial, ignorând că ea este – după cum ar spune Hegel – spirit obiectivat și că, prin actul obiectivării, ea s-a constituit ca realitate autonomă față de creatorul ei. Pentru criticul psihologizant, ea are doar valoare de semn al unei realități ascunse, adevăratul obiect al criticii nefiind opera literară însăși, ci experiența internă pe care aceasta o semnifică. [...] Posibilitatea pătrunderii simpatetice prin intropatie (*Einfühlung*) în arcanele operei literare, în nucleul ei originar, și a reconstituirii, pe cale intuitivă, a experienței interne a creatorului, a fost una dintre cele mai statornice iluzii ale unei importante direcții din gândirea estetică a veacului nostru".

În ceea ce privește relația dintre critică și creația propriu-zisă, perspectiva istorică asupra fenomenului literar îl conduce pe Ovidiu Cotruș la afirmația că realizările spiritului critic sunt „însumabile", acestea pierzându-și actualitatea, paradoxal, prin aceea că devin „bunuri comune". Ceea ce se socotește îndeobște ca fiind „creație" într-o operă de critică literară sunt, spune Cotruș, așa-numitele „valori auxiliare" (virtuți stilistice, talent portretistic, capacitate imaginativă), valori care, contribuind la păstrarea interesului pentru o operă altminteri perisabilă, trebuie totuși apreciate „în funcție de gradul lor de polarizare în jurul valorii teoretice". Căci, pentru autorul ardelean, vocația critică se deosebește în mod esențial de vocația creatoare prin capacitatea de a transcende emoția psihologică și – mai ales – prin „năzuința înspre impersonalitate". Iar figura critică exemplară în această privință este Titu Maiorescu: „Criticul este omul care știe să asculte opera, s-o lase să i se dezvăluie în funcție de normele ei interioare, nu în funcție de trăirile sale subiective sau de conținuturile prealabile ale conștiinței sale. Nu poate fi critic cel ce nu e capabil de «emoții impersonale». Termenul maiorescian nu este atât de scandalos precât pare la prima vedere. Bineînțeles că – trăit de o conștiință subiectivă – suportul emoției estetice este tot psihologic, deci personal. Dar prin accentul axiologic, care o diferențiază de celelalte emoții psihice, emoția estetică destăinuie orientarea axiologică a conștiinței umane. Specificul ei este să deschidă conștiința înspre o lume a valorilor, străină intereselor noastre practice imediate". Suita de articole ale lui Ovidiu Cotruș din revista „Familia" (1967), intitulată *Titu Maiorescu și cultura română*, reprezintă atât o lucrare de istorie literară (prin latura sa documentară și de fixare a perspectivelor), cât și un îndreptar pentru judecata critică. Urmându-l pe Liviu Rusu (cel care, alături de Lucian Blaga și D.D. Roșca, i-a fost profesor la Universitate) în efortul de reabilitare a personalității lui Maiorescu de după noaptea dogmatică a anilor '50, Cotruș își susține alegerea prin elogierea unei calități care îl caracterizează în aceeași măsură: rigoarea metodologică. „Meritul nepieritor al lui Maiorescu rămâne introducerea în cultura

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

română, la timpul potrivit, a unei metode riguroase, aplicată cu consecvență tuturor domeniilor în care s-a exercitat spiritul său critic. Prin aceasta maiorescianismul a devenit o categorie – poate cea mai importantă a gândirii critice românești, acționând uneori constrângător chiar și asupra unor critici ca G. Ibrăileanu, de o orientare doctrinară complet diferită." Critica principială a lui Maiorescu, afirmă Cotruș, lipsa ei de dogmatism, trebuie să constituie reperul fundamental în aprecierea tuturor eforturilor teoretico-axiologice ale criticilor români care i-au urmat. Maiorescu este un „clasic" în toate accepțiile termenului și, nu în ultimul rând, în stil: „Față de stilul căutat și poate prea colorat cu arhaisme al unui alt mare prozator al epocii, Al. Odobescu, magistrala lipsă de stil a lui Maiorescu, remarcată de Lovinescu ca un semn de clasicitate, ține de o vârstă mai matură, mai anticalofilă a literaturii noastre. Proprietatea stilului maiorescian este o calitate în primul rând artistică, și numai în al doilea rând științifică." Asemenea lui Moise, criticul junimist este un despărților al apelor, și, în această perspectivă, singurul „profet" care s-a putut opune „direcției noi" este Nicolae Iorga: „De la Maiorescu încoace nu s-a mai putut face adevărată critică literară decât în spiritul inaugurat de el și care poartă pecetea indelebilă a personalității lui. Singur Nicolae Iorga și-a făcut o ambiție și un titlu de glorie din rezistența sa, transformată până la urmă în luptă obstinată împotriva spiritului maiorescian. Prin aceasta, marele nostru istoric, împiedicat de componentele sale temperamentale să fie un adevărat critic literar, a devenit în schimb profetul vehement și vindicativ al unei noi confuzii de valori, mai primejdioasă pentru dezvoltarea literaturii noastre decât confuziile anterioare apariției lui Titu Maiorescu, întrucât nu mai reprezenta o reacție firească în fața unor împrejurări inevitabile, ci rodul spectaculos al unei vocații și autorități profetice rău întrebuințate."

Aflat în primele rânduri ale bătăliei pentru autonomia esteticului din anii '60, Ovidiu Cotruș lucrează febril, în anii deceniului următor, la monografia *Opera lui Mateiu I. Caragiale* (1977) – debutul său editorial și, din păcate, unicul său volum antum. „Precizările metodologice" din primul capitol sunt cele ale unui critic matur, pe deplin stăpân pe mijloacele sale, care, reafimându-și convingerile anterioare, le îmbracă în veșmintele rafinate ale teoriilor critice și culturale celor mai noi atunci, aparținând lui Michel Foucault, Gaston Bachelard, Jean Pierre Richard sau Jean Starobinski. Într-o vreme în care critica românească era încă dominată de formalism și structuralism, Cotruș teoretizează critica hermeneutică, orientată, scrie el, în primul rând către o „căutare a sensului": „Sensul este purtătorul valorii estetice a operei. Numai o critică a sensului poate fi în același timp comprehensivă și valorificatoare. Rolul ermeneuticii este de a separa sensul estetic al operei, acela prin care se manifestă *esența* ei, de sensurile auxiliare care, împreună cu sensul estetic, o definesc ca realitate fenomenală." Aflat sub semnul „cercului ermeneutic" – în perspectiva căruia orice operă „preexistă ca unitate părților care o compun" –, demersul lui Ovidiu Cotruș se constituie într-o hermeneutică cvasi-exhaustivă a imaginarului matein, în care poetica reveriei a lui Gaston Bachelard, critica interiorității a lui Jean Pierre Richard și critica

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

psihanalitică de inspiraţie jungiană se întreţes în vederea punerii în lumină a elementelor „mitologiei personale" ale lui Mateiu Caragiale – elemente care, transfigurate estetic, devin constante ale operei: sentimentul tainei, „patima morţii", mitul „semeţei seminţii", imaginea-arhetip a străbunului mitic, mitul „vârstei de aur", „desfătarea mohorâtă", demonismul şi narcisismul. Întreaga proză a lui Mateiu Caragiale, concluzionează criticul, „stă sub semnul ficţiunii memorialistice", iar arta scriitorului constă în „ridicarea mistificării conştiente la rang de procedeu, poate chiar de metodă artistică, speculând ambiguităţile şi indeterminarea rezultate din perpetua pendulare a conştiinţei între o realitate subţiată până la ireal şi o irealitate învestită cu atributele aparente ale realităţii". Concentrând, mai mult sau mai puţin voluntar, toate cărţile pe care le-ar fi putut publica într-una singură (sunt edificatoare, în acest sens, consideraţiile savante, nu lipsite de accente lirice, despre esenţa fantasticului, despre poetica melancoliei şi a măştii, despre nuvelă şi roman sau despre istoria dandysmului), Ovidiu Cotruş a dat culturii române, prin *Opera lui Mateiu I. Caragiale*, prima mare monografie consacrată scriitorului.

SCRIERI: *Opera lui Mateiu I. Caragiale*, Bucureşti, 1977; ed. 2, Piteşti, 2001; *Meditaţii critice*, îngr. şi introd. Ştefan Aug. Doinaş, Bucureşti, 1983; *Dialoguri*, îngr., pref. şi postfaţă Cornel Ungureanu, Bucureşti, 1999; *Titu Maiorescu şi cultura română*, îngr. Cornel Ungureanu, Piteşti, 2000; *Studii şi alte meditaţii critice*, îngr. Diana Rotaru, Timişoara, 2012.

REPERE BIBLIOGRAFICE: I. Negoiţescu, *Engrame*, Bucureşti, 1975, *174–183*; Cornel Ungureanu, [*Ovidiu Cotruş*], „Orizont", 1977, 37, 1983, 34, 1999, 6, „Familia", 1983, 8; Şerban Cioculescu, *Opera lui Mateiu I. Caragiale*, „România literară", 1977, 40; Nicolae Manolescu, *Mateiu Caragiale*, „România literară", 1977, 47; Florin Mihăilescu, *Conceptul de critică literară în România*, Bucureşti, 1976–1979, II, *228–234*; Alexandru George, *La sfârşitul lecturii*, Bucureşti, 1973–1993, III, *179–189*; Ştefan Aug. Doinaş, *Critica lui Ovidiu Cotruş (I–III)*, „Familia", 1981, 10–12; Ov. S. Crohmălniceanu, *Pâinea noastră cea de toate zilele*, Bucureşti, 1981, *299–304*; Nicolae Manolescu, *Drumul spre impersonalitate*, „România literară", 1983, 20; Adrian Marino, *Critica pe „stil vechi"*, „Tribuna", 1983, 37; Mircea Iorgulescu, *Prezent*, Bucureşti, 1985, *264–267*; Cornel Regman, *Nu numai despre critici*, Bucureşti, 1990, *204*, *206–207*; Gheorghe Grigurcu, *Peisaj critic*, Bucureşti, 1993–1999, I, *73–79*; Virgil Ierunca, *Subiect şi predicat*, Bucureşti, 1993, *173–179*; I. Negoiţescu, *Scriitori contemporani*, Cluj-Napoca, 1994, *126–128*; Ion Simuş, *Incursiuni în literatura actuală*, Oradea, 1994, *95–103*; Petru Poantă, *Cercul Literar de la Sibiu. Introducere în fenomenul originar*, Cluj-Napoca, 1997, *109–127*; Cornel Regman, *Dinspre „Cercul Literar" spre „optzecişti"*, Bucureşti, 1997, *52–55*; Ştefan Aug. Doinaş, *Entuziasmul melancoliei*, „Orizont", 1999, 6; Ov. S. Crohmălniceanu,

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Klaus Heitmann, *Cercul Literar de la Sibiu şi influenţa catalitică a culturii germane*, Bucureşti, 2000, *317–329*; Alexandru Ruja, *Ipostaze critice*, Timişoara, 2001, *155–164*; *Arca bunei speranţe. Scrisori către Ovidiu Cotruş*, îngr. Cornel Ungureanu, Timişoara, 2002; Alexandru Ruja, *Literatura prin vremi*, Timişoara, 2004, *128–156*; Gheorghe Grigurcu, *De la un critic la altul*, Iaşi, 2005, *62–66*; Cornel Ungureanu, *Geografia literaturii române, azi*, Piteşti, 2005, *261–266*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

PANAIT ISTRATI

Bianca Burța-Cernat*

ISTRATI, Panait (Gherasim Istrate; 10.VIII.1884, Brăila – 16.IV.1935, București), prozator și publicist. Este fiul natural al Joiței Istrate – țărancă din Baldovinești, care își câștigă existența ca spălătoreasă, la Brăila, și al lui Gherasim (Gheorghios) Valsamis, comerciant grec, originar din Insula Kefalonia (decedat în 1885). Până la vârsta de 5 ani, **I.** trăiește în casa bunicii materne, la Baldovinești, sub protecția unchilor Anghel și Dumitru, din care va face ulterior personaje memorabile. În perioada 1891–1897 este înscris la Școala nr. 3 din Brăila și absolvă cu anumite dificultăți cele patru clase primare, invocând incomprehensiunea dascălilor săi. În afara oricăror constrângeri școlare, citește enorm: scriitori români și străini, clasici și contemporani. Lipsa mijlocelor materiale îl împiedică să urmeze liceul. La 13 ani, devine băiat de prăvălie la locanda lui Kir Leonida, unde învață limba greacă, grație unui bătrân marinar, „Căpitan" Mavromati, care, totodată, îi dăruiește *Dicționarul universal al limbii române* de Lazăr Șăineanu, „cartea sfântă" a adolescenței lui **I.** În anii următori va fi, pe rând, ucenic în sala cazanelor din docurile Brăilei, ajutor de plăcintar, ucenic la o pescărie sau la o fabrică de frânghii, salahor în portul Giurgiu, zugrav. La plăcintăria lui Kir Nicola se împrietenește cu boemul Mihail Kazanski, tânărul rus care va deveni protagonist în câteva dintre prozele lui **I.** și împreună cu care viitorul scriitor pleacă, în 1904, la București. În Capitală, lucrează la început ca agent în biroul de plasare al militantului socialist Gheorghe Cristescu (supranumit „Plăpumarul"), iar apoi ca „fecior de casă" la un avocat, „garçon" la Hotelul „English", servitor la un spital. Tot în 1904, îl vede pentru prima dată pe Cristian Racovski, la o întrunire muncitorească. În ianuarie 1905 e arestat, după ce participase la o manifestație bucureșteană organizată în semn de solidaritate cu victimele „duminicii însângerate" de la Sankt Petersburg; trimis la Brăila spre a fi judecat, primește o condamnare cu suspendarea pedepsei. La sfârșitul anului următor, trimite „României muncitoare" niște însemnări despre un abuz la care asistase ca portar de noapte la Hotel „Regina" din Constanța. Până la începerea colaborării sale efective, în mai 1909, cu săptămânalul social-democrat (organ central al sindicatelor), mai publică, tot aici, câteva texte: în 1907, un reportaj despre escrocheriile unui preot de țară (*Biserică și popi*), iar în 1908, încă trei – o scurtă însemnare scrisă la vremea când era secretar al Sindicatului Muncitorilor de

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române.

RITL, nr. 1–4, p. 371–385, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

la Fabrica de Cuie din Brăila, un articol amplu despre cel de-al zecelea congres al Partidului Socialist Italian și o spumoasă diatribă avându-l ca țintă pe N. Iorga (*Isprava dlui Iorga*). După o perioadă aventuroasă, cu îmbarcări clandestine pe vapoare ce duc spre Egipt sau spre Franța, cu „sejururi" mai mult decât paupere la Alexandria, Pireu, Neapole, Cairo, Port-Said, Damasc sau Beirut, se întoarce acasă și intră în mișcarea socialistă. Pentru că, pe 19 octombrie 1909, protestează alături de alți socialiști împotriva unei măsuri ce interzicea revenirea lui Cristian Racovski în România, este arestat și închis, timp de mai multe zile, la Văcărești, până la achitare. Ales secretar al primului sindicat al muncitorilor din portul Brăila (înființat la inițiativa lui Ștefan Gheorghiu), **I.** ia cuvântul, în decembrie 1909, la o întrunire a muncitorilor brăileni, protestând împotriva adoptării „legii Orleanu", care limita drastic dreptul salariaților la asociere și grevă. La începutul lui 1910 participă la congresul prin care se refonda Partidul Social-Democrat din România, iar în primăvară, Constantin Mille îi propune să devină corespondent la Brăila pentru „Adevărul" și „Dimineața", funcție la care va renunța, nu peste multă vreme, când directorul celor două publicații îi cenzurează un reportaj. În vara lui 1910 e arestat ca participant la greva muncitorilor din portul Brăila. Pledează, într-o anchetă apărută în *Viața socială*, pentru votul universal, are o întâlnire secretă cu Racovski, e din ce în ce mai activ pe frontul militantismului socialist, asumându-și fără reticențe riscuri, în ciuda apariției primelor simptome de tuberculoză. În intervalul 1906–1916, publică, sub diferite semnături – P. Istr., P. Istrati, Is., Istrian, P.I., I. Delabrăila, Istrian Delabrăila, Cor., Coresp. sau chiar „Un cui" – aproximativ o sută de texte în: „România muncitoare", „Adevărul", „Dimineața", „Viața socială", „Lupta zilnică", „Calendarul muncii", „Tribuna transporturilor". Cele mai multe dintre acestea apar însă în prima dintre publicațiile menționate, unde, de altfel, din 1912 (an în care e ales, totodată, secretar al Cercului de editură socialistă), **I.** este angajat ca redactor. La sfârșitul anului 1913 călătorește pentru prima dată la Paris, în calitate de corespondent al „României muncitoare". În 1914 înființează la Brăila o asociație a zugravilor și, tot acum, își întocmește o crescătorie de porci, cu bani împrumutați de la C. Dobrogeanu-Gherea. În 1915, se căsătorește cu militanta socialistă Janeta Maltus, văduva prietenului Ștefan Gheorghiu, decedat cu un an în urmă. (Va divorța de această primă soție în 1921.) În 1916, pleacă în Elveția pentru a-și trata tuberculoza, stabilindu-se pentru început la Leysin, unde, izolându-se câteva luni, învață limba franceză cu ajutorul dicționarului și al unor texte literare clasice. Supus unui examen medical, e găsit inapt pentru război și i se permite să rămână în continuare în Elveția. Ulterior, va fi internat la sanatoriul Sylvane-sur-Lausanne, unde, împrietenindu-se cu scriitorul Josué Jéhouda, va lua cunoștință de opera lui Romain Rolland. În 1919, scrie un prim articol în limba franceză, *Tolstoïsme ou bolchevisme?*, apărut – sub semnătura P. Istr. – în ziarul genevez „La Feuille". Când, în vara aceluiași an, *Tribune de Genève* anunță sosirea lui Romain Rolland la Hotel „Victoria", **I.** – angajat, la acea dată, la garajul Peugeot din Geneva – îi adresează o lungă și impresionantă

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

confesiune devenită ulterior celebră. Romain Rolland părăseşte localitatea după numai o zi, fără să primească scrisoarea lui **I.** La scurtă vreme, „La Feuille" îi publică lui **I.** un al doilea text, *Lettre ouverte d'un ouvrier à Henri Barbusse*, şi îl angajează ca expeditor. În primăvara lui 1920, se mută temporar la Paris, lucrând ca zugrav, pentru ca toamna să-l regăsim la Nisa, în căutarea unor mijloace de subzistenţă, profund demoralizat, practicând ilegal meseria de fotograf ambulant. În această stare, scrie, în ajunul anului nou 1921, o a doua confesiune către Romain Rolland (*Derniers mots*), cu trei zile înainte de tentativa sa eşuată de sinucidere din Parcul „Albert I". Ziarele locale anunţă că un necunoscut, românul Gherasim Istrati, de profesie zugrav, „a încercat să se omoare, tăindu-şi beregata cu un brici". Cercetările poliţiei în marginea acestui caz de suicid scot la iveală – abandonată într-un sertar, în locuinţa lui **I.** – scrisoarea din 1919 către Romain Rolland. Trimisă (fără ştirea lui **I.**) la redacţia revistei „L'Humanité", scrisoarea ajunge în mâinile lui Fernand Desprès, care, la rândul său, i-o remite, în fine, adevăratului destinatar. Fernand Desprès este acela care insistă pe lângă Rolland, iniţial reticent, să-i răspundă nefericitului anonim de la Nisa. Şi tot el foloseşte cel dintâi, în legătură cu **I.**, sintagma de „Gorki român" (într-o scrisoare adresată lui Rolland). În 1921 începe o lungă corespondenţă între **I.** şi Romain Rolland, cu numeroase sfaturi, inclusiv literare, din partea acestuia din urmă. Revenit în 1922 la Paris şi găzduit de cizmarul Gheorghe Ionescu, în apartamentul acestuia de pe Rue du Colisée 24, încheie un manuscris de 400 de pagini – din care se vor desprinde ulterior naraţiunile *Oncle Anghel*, *Sotir*, *Kir Nicolas* şi *Mikhaïl*. După lectura acestui manuscris, Romain Rolland îl invită, în toamna lui 1922, să-l viziteze la Villeneuve, în Elveţia. În vara lui 1923, revista pariziană „Europe" îi publică lui **I.** un amplu fragment din *Kyra Kyralina*, cu o recomandare elogioasă semnată de Romain Rolland (*Un Gorki balcanic*). În anul următor, debutează în volum cu *Kyra Kyralina*, la Editura Rieder, primit cu entuziasm de critica franceză şi urmat, la doar câteva luni, de un alt microroman, *Oncle Anghel*. Îi apar, de asemenea, povestiri în diferite publicaţii franceze şi, de asemenea, în ţară, în „Adevărul literar şi artistic". *Chira Chiralina* apare, în toamna lui 1924, şi la Bucureşti, într-o traducere nesemnată şi mai mult decât defectuoasă. Va decide să-şi traducă singur cărţile în limba română – începând cu *Moş Anghel*, în 1925. Tot în 1925, se întoarce pentru câteva luni în România, după nouă ani de absenţă, fiind primit sărbătoreşte de scriitorii din cercul „Vieţii româneşti", dar – hărţuit de agenţii Siguranţei – e silit să-şi întrerupă sejurul şi să revină în Franţa, unde face declaraţii de presă furibunde la adresa regimului de la Bucureşti. Între timp, cota scriitorului creşte în ţara de adopţie, astfel încât acesta se poate, în sfârşit, întreţine din scris. Începe să fie tradus în Grecia, Italia, URSS. La Geneva, unde ţine o conferinţă în 1926, se îndrăgosteşte de Bilili – Marie-Louise Boud-Bovy –, fiica directorului Conservatorului genevez. Vicepreşedinte al Asociaţiei „Les Amis de l'URSS", invitat (în 1927) să ia parte la cea de-a zecea aniversare a Revoluţiei din Octombrie, pleacă în URSS, unde va rămâne timp de 16 luni şi unde va face

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

cunoștință cu Nikos Kazantzakis. (În călătorie îl însoțește și Bilili.) Pe măsură ce înțelege realitățile societății sovietice, entuziasmul său inițial se stinge, astfel încât, odată revenit la Paris, ia distanță față de utopia Revoluției ruse, publicând, în 1929, trilogia *Vers l'autre flamme* (din care doar o secțiune îi aparține: *Confession pour vaincus/Spovedanie pentru învinși*, celelalte două fiind scrise de Victor Serge, *Soviets 1929*, și, respectiv, de Boris Souvarine, *La Russie nue*, dar semnate, din motive strategice, de **I.**). Opinia publică franceză, în mare parte de stânga, îl repudiază. Foștii prieteni din lumea literară, inclusiv Romain Rolland, se distanțează de autorul *Spovedaniei*.... Totuși, cărțile i se publică în continuare în Franța. În cursul anului 1929, călătorește pentru câteva luni (august–octombrie) în România, obținând de la ministrul de Interne, Al. Vaida-Voievod, permisiunea de a face o anchetă printre minerii de la Lupeni, în Valea Jiului. În ultimii ani ai vieții, scriitorul – bolnav, extenuat, hărțuit politic din toate părțile – revine în țară. În decembrie 1930 publică în ziarul brăilean „Ancheta" articolul *De ce m-am retras la Brăila*. În orașul natal, o cunoaște pe foarte tânăra Margareta Izescu, studentă la Facultatea de Științe fizico-chimie din București, cu care se va căsători în 1932 (după ce divorțează oficial, la sfârșitul lui 1930, de Anna Munsch). La începutul lui 1931, este invitat să participe la un festival organizat la Iași de prietenii de la „Viața românească" – eveniment perturbat de intervenția unor grupuri legionare. În vara aceluiași an, călătorește, însoțit de Margareta Izescu, la Paris și pe Coasta de Azur. Pentru că tuberculoza i se agravează, se internează, în iunie 1932, la Sanatoriul Filaret din București, unde se află sub îngrijirea doctorului Marius Nasta. O lună mai târziu, se retrage la Mănăstirea Neamț până în februarie 1933, când se internează din nou în sanatoriu. În mai 1933, de „Săptămâna cărții", e atacat de mai mulți tineri pro-gardiști în timpul unei sesiuni de dedicații de la Librăria Alcalay. În iunie 1933 se stabilește la București împreună cu soția, dar, în cursul aceluiași an, călătorește în Olanda – unde, la invitația prietenului său A.M. de Jong, ține o conferință despre Victor Serge – și în Franța, la Nisa. La sfârșitul lui 1934, îl cunoaște pe tânărul Alexandru Talex, care consacrase un articol elogios în „Cruciada românismului" și, la invitația noului său prieten, începe să colaboreze la respectiva revistă de orientare legionară – fără ca articolele pe care **I.** le publică aici (din decembrie 1934 până în martie 1935) să aibă vreo tangență cu ideologia extremei drepte; dezamăgit, „dezangajat", **I.** își reafirmă, de fapt, suspiciunea față de orice ideologie și condiția de „om care nu aderă la nimic". Moare pe 16 aprilie 1935, fiind înhumat la Cimitirul Bellu.

Critica românească interbelică nu a văzut în **I.** un scriitor de vârf sau, în anumite cazuri, cum este acela al lui H. Sanielevici, din *Clasicismul proletariatului*, l-a acceptat doar ca pretext pentru o pledoarie *pro domo* – și nu e lipsit de semnificație faptul că, dintre cei care s-au pronunțat favorabil în România în legătură cu autorul *Chirei Chiralina* și al lui *Moș Anghel*, majoritatea sunt ei înșiși scriitori, nu critici (de la Slavici, Sadoveanu sau Arghezi până la Camil Petrescu sau la tânărul Eliade). Impus rapid în Franța de după Primul Război

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Mondial, în România i se refuză calitatea de scriitor român, cu argumentul că şi-a scris opera în limba franceză, poziţia lui G. Călinescu fiind ilustrativă în acest sens. Singura carte istratiană scrisă direct în limba română este una de confesiuni, *Trecut şi viitor* (1925), o colecţie eteroclită de evocări, amintiri, articole polemice şi consideraţii despre moravurile „literaro-gazetăreşti". Restul volumelor istratiene sunt scrise, fără excepţie, în limba franceză şi apoi traduse – în parte chiar de autor, cu semnificative adaptări şi autohtonizări –, însă **I.** insistă în repetate rânduri asupra faptului că, deşi apărute în colecţia „Prosateurs français contemporains", cărţile sale se hrănesc din realităţi româneşti, mai vechi sau mai noi, populate fiind cu personaje care, când nu au un prototip real (cum este cazul lui moş Anghel), vin din legendele copilăriei sale brăilene. „Eu sunt şi ţin să fiu un autor român", declară tranşant **I.**, a cărui dorinţă, exprimată ferm înainte de dispariţie, dar nerealizată, a fost aceea de a-şi vedea opera editată integral în limba română (la Editura Cartea Românească), şi într-o ordine care să respecte coerenţa internă a proiectului său prozastic, organizat, de la bun început, pe cicluri distincte. O parte importantă a prozei lui **I.** se structurează în funcţie de prezenţa unui pilon central: Adrian Zografi. Trei cicluri narative relativ ample recompun biografia acestui personaj, alter-ego auctorial: *Povestirile lui Adrian Zografi* (unde sunt incluse: *Chira Chiralina*, *Moş Anghel*, *Prezentarea haiducilor* şi *Domniţa din Snagov*), *Tinereţea lui Adrian Zografi* (cu volumele *Codin*, *Mihail*, *Plecările mele* şi *Pescuitorul de bureţi*) şi *Viaţa lui Adrian Zografi* (incluzând *Casa Thüringer*, *Biroul de plasare* şi cele două volume din *În lumea Mediteranei*: *Răsărit de soare* şi *Apus de soare*). Acestora li se adaugă *Ciulinii Bărăganului*, *Ţaţa Minca*, *Neranţula* şi romanul scris în colaborare cu Josué Jéhouda, *Familia Perlmutter*. Proze diverse – povestiri, confesiuni – publicate de autor, de-a lungul timpului, în periodice au fost integrate postum în volum de editorii săi (români sau francezi), în diferite configuraţii.

Disocierea modernă între biografie şi operă este, în cazul lui **I.**, mai puţin funcţională decât în cazul oricărui alt prozator român contemporan cu el. Prin formula asumat autobiografică pe care o adoptă – într-o vreme când supralicitarea autobiograficului în proza ficţională putea părea o excentricitate –, ca şi printr-o atitudine, mai generală, de revoltat împotriva convenţiilor, implicit împotriva celor literare, **I.** este, la începutul anilor '20, şi în literatura română mai mult decât în cea franceză, un autor atipic. **I.** înţelege, însă, autobiografismul într-un sens prea puţin canonic, amestecând în aceeaşi pastă – livrată ca poveste a propriei vieţi – întâmplări pe care le-a trăit el însuşi şi istorii ale altora, consumate cu decenii în urmă şi coborând, uneori, în legendă. Aparent egocentrată, proza cvasi-autobiografică a lui **I.** mărturiseşte, de fapt, o irepresibilă nevoie de alteritate. Autobiografismul istratian este, în mod paradoxal poate, acela al unei individualităţi care, spre a se defini pe sine, îi aduce în centrul atenţiei pe alţii. „Aventura existenţei" sale este, în fond, aventura întâlnirii cu un Codin, cu un „căpitan" Mavromati, Kir Nicola, Mihail Kazanski sau Samoilă Petrov. În propriul său „roman", Adrian Zografi face loc istoriilor personale ale altora – din care se

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

hrănește, cu aviditate, chiar istoria sa. Inițial, **I.** a intenționat să construiască în jurul lui Adrian Zografi un amplu roman de formare. Romain Rolland, magistrul și protectorul său, îl sfătuiește să renunțe la un asemenea proiect, pe care îl socotește inadecvat structurii de „povestitor" genuin a autorului lui *Moș Anghel*. Ca atare, **I.** se lasă convins să-și fragmenteze ipoteticul roman-fluviu pe care îl avea în vedere. Tot Romain Rolland îl consiliază să șteargă din text mărcile unei prea pronunțate subiectivități (*„Effacez donc «ma vie» – et le moi autant que vous le pourrez"*...) – sfat urmat de discipol doar într-o primă etapă, aceea reprezentată de *Povestirile lui Adrian Zografi*. Față cu normele literare, **I.** manifestă o atitudine de frondă, care merge, utopic, până la refuzul oricărei încadrări generice. Într-o scrisoare trimisă în 1922 lui Rolland, el declară orgolios că nu intenționează să scrie literatură, nu vrea să facă roman, ci să pună în pagină „o viață", „vieți trăite, simțite, absorbite din toate puterile de ființele vii"; și, în continuarea acestei declarații, își descrie fără echivoc strategia: lipsa unei intrigi propriu-zise și a firului narativ riguros urmărit și, în genere, a „construcției" specifice prozei tradiționale este o opțiune asumată, nicidecum consecința unei formații literare autodidacte, iar aspirația spre autenticitate vine împreună cu o maximă economie de mijloace. Este, în mod evident, una dintre primele profesiuni de credință autenticiste din proza românească, și nu întâmplător un Camil Petrescu sau un Mircea Eliade identifică în autorul *Chirei Chiralina* un precursor. **I.** profesează o poetică autenticistă, proclamând superioritatea narațiunii „vii" asupra celei artificiale, livrești. Este o poetică a amănuntului (superior evenimentului), a fragmentului și a atmosferei degajate din aglutinarea (nu spontană, ci doar *părând* astfel) a detaliilor. Este, totodată, o poetică hotărât anti-epică – reducând la minimum importanța intrigii – și anti-senzațională. Când un prieten (scriitorul și editorul Pierre Jean Jouve) îi sugerează să dea ciclului său prozastic, din rațiuni editoriale, un titlu care să conțină cuvântul „aventură", respinge ferm această idee. Prejudecata unui Istrati-autor de proză de acțiune rămâne, însă, suficient de puternică. Scriind *Chira Chiralina*, Istrati e urmărit de gândul că ar putea fi confundat cu un simplu „povestaș", temere ce s-a dovedit îndreptățită.

Chira Chiralina (*Kyra Kyralina*, 1924) este un microroman cu o structură înșelătoare, reunind, aparent, trei proze diferite (*Stavru*, *Chira Chiralina* și *Dragomir*), cu relativă autonomie, câteva dintre personaje trecând dintr-o narațiune într-alta spre a continua, la distanță de câțiva ani, povești începute și lăsate în suspans. Citit separat, fragmentul care dă numele cărții, de departe cel mai epic și, totodată, cel mai „rotund", este o clasică povestire, cu vagi ecouri sadoveniene, încadrată într-o ramă minimală. Un anume Stavru „limonagiul", negustor ambulant ducând o existență de hoinar, e rugat de tovarășii săi, la un popas de amiază, „să evoce [o] depărtată amintire" la care făcuse aluzie în timpul călătoriei. La foc de tabără, cu filigenele de cafea în față, drumeții evadează într-o poveste la limita verosimilului, petrecută cu o jumătate de secol înainte, în vremea războiului

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Crimeii: o dramă de familie, într-o Brăilă patriarhală, ia turnura unei istorii despre infidelități spectaculoase și răzbunări pe măsură, în care intervin, fantasmatic, haiduci misterioși (se ivesc episodic în cadru Ilie și Cosma, care vor păși în prim-plan în *Moș Anghel* și în cele două cărți de aventuri haiducești). Întâmplările povestite de Stavru sunt rezumabile în puține rânduri: o femeie încă tânără și cu disponibilități erotice hiperbolizate se răzbună pentru a fi fost închisă într-un fel de gineceu de lux, unde adună, în absența soțului habotnic, o societate de *bon viveur*-i pe care îi numește eufemistic „musafiri". Totul sub privirile încântate și cu concursul a doi dintre copii – o fiică ce-i seamănă perfect, Chira, și un băiat hipersensibil (Stavru/Dragomir, cel care povestește), însemnat ca de un stigmat de complexul oedipian –, amândoi inițiați de timpuriu în practicarea unei „morale" fatalist-pleziriste ce își găsește justificarea în intuiția vacuității și a efemerității lucrurilor. Povestea celor două Chire – complicată și de relația afectivă ambiguă dintre frate și soră – sfârșește rău: cu o Chiră care, desfigurată de furia conjugală, anulată în feminitatea ei, decide să dispară în lumea largă și cu o a doua Chiră, fiica, perfectă copie a primeia, răpită, vândută și închisă într-un harem din Constantinopol; cu două-trei omoruri sângeroase (haiducul Cosma, fratele Chirei mai vârstnice, își plătește cu viața vendeta); și cu un tânăr (Dragomir/Stavru) deturnat de pe linia unei existențe banale pe traiectul sinuos al unei inițieri în negativ. Însă episodul median al microromanului funcționează, în cadrul întregului angrenaj ficțional, ca o narațiune-pretext, ca un „centru" simbolic care încastrează și eliberează în egală măsură fantasma dominantă a cărții: căci, de fapt, Chira nu e atât numele unei/unor eroine cu veritabilă corporalitate și cu „biografie", cât numele unei fantasme, al unui ideal ce mobilizează energia și motivează acțiunile adevăraților „eroi": Stavru-Dragomir (care nu atât despre Chira sa povestește, cât despre *căutarea* ei...) și, undeva în umbră, aproape redus la tăcere de ezitările auctoriale, alter-ego-ul lui I., Adrian Zografi. *Chira Chiralina* este nu doar un evantai de povești din care se ivesc adolescentul Adrian Zografi, pervertitul Stavru, pederastul Mustafa-bei sau înțeleptul Barba Iani, ci și, indirect, o metanarațiune despre felul în care se naște Povestea. Între evocările unor decoruri pitorești, de fast și de mizerie orientală, găsim în spovedania lui Stavru o foarte frumoasă metaforă a Ficțiunii ce crește din urmărirea unei obsesii. Lăsată în suspans, povestea celor două Chire e reluată într-o „seară de plictiseală chinuitoare", într-o cafenea din Cairo, unde tânărul Zografi îl reîntâlnește întâmplător pe fostul limonagiu. Stavru își amintește peripeții de pe vremea în care, adolescent pervertit și inocent totodată, se numea încă Dragomir și, obsedat de un unic gând, acela de a-și regăsi mama și sora înghițite de un mare, necunoscut și labirintic Istanbul, se lăsa amăgit de promisiunile unor bei invertiți, dispuși să cheltuiască averi pentru capriciile orfanului anonim de la Brăila, pe care îl închid, pervers, în iatacuri de lux. Dragomir trăiește experiențele inavuabile (care l-au scandalizat, la apariția cărții, pe un N. Iorga) într-o stare de semiconștiență, întreaga-i energie mobilizându-se, în plan imaginativ, spre recuperarea unui paradis lăsat în urmă: fericirea primei

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

copilării, trăită alături de cele două Chire. Captivitatea și sodomizarea le acceptă numai întrucât îi întreține o himeră. *Chira Chiralina* este, totodată, o narațiune despre identități problematice, scandaloase, puse sub acuzare, marginalizate și, totodată, despre relativitatea Răului. În fond, Stavru inventează povești – aceea a Chirei e una dintre ele – pentru a explica mai bine de ce viața sa e aceea a unei „haimanale" perverse, ostracizate și traumatizate. Sub aparența exotismului, a gratuității narațiunii, prima carte a lui **I.** pune în scenă o morală mai profundă, în relație cu „nevoia de a privi fără încetare în ghena sufletului omenesc". Unul dintre personajele-cheie ale cărții rămâne însă Adrian Zografi. Rezervându-i în această etapă un loc mai discret, autorul precizează (într-un „cuvânt-înainte") că acest erou care intermediază poveștile altora va ajunge cândva „la propria lui poveste": „Adrian Zografi nu e, deocamdată, decât un tânăr căruia îi place Orientul. E un autodidact care-și găsește Sorbona unde poate. (...)/ Așteptând să ajungă la propria lui poveste, el nu face acum decât să asculte poveștile altora". Parte a unei ample narațiuni de formare (cvasi-autobiografice) care ocupă cea mai mare parte a operei autorului, *Chira Chiralina* îl aduce de la bun început în scenă pe Adrian Zografi – un erou care tocmai iese, sfidător, din vârsta copilăriei, revoltându-se împotriva interdicțiilor și a ideii de autoritate opresivă. E unul dintre firele din care se împletește, în această carte pe cât de puțin întinsă pe atât de densă, o narațiune ce evoluează neliniar, pe paliere frapant de diferite, spre un final lăsat deschis.

Alcătuit, ca și *Chira Chiralina*, dintr-un triptic narativ, microromanul *Moș Anghel* (*Oncle Anghel*, 1924) este o scriere compozită, întru câtva derutantă. Dacă primele două capitole (*Moș Anghel*, *Moartea lui Moș Anghel*) alcătuiesc o unitate omogenă, cu caracter mai degrabă realist, ultimul (*Cosma*) ține de fabulosul popular din *Prezentarea haiducilor* și *Domnița din Snagov*. Unii comentatori l-au discutat în consecință, ca și când n-ar fi făcut parte din unul și același volum. *Cosma* se leagă însă, prin multiple fire, atât de ciclul haiducesc, cât și de *Chira Chiralina*, într-o rețea ce duce, direct sau indirect, la existența picarescă a *alter ego*-ului Adrian Zografi. Istoria aventuroasă a haiducilor de la mijlocul secolului al XIX-lea constituie, de fapt, memoria sa genealogică și tradiția sa folclorică, locală și orală. *Moș Anghel* vine în siajul literaturii lui Dostoievski și a ultimului Tolstoi, cel din *Sonata Kreutzer*, de exemplu, putând fi citit, cu precauțiile de rigoare, și ca o replică a lui **I.** la *Moartea lui Ivan Ilici*. Indiscutabil una dintre capodoperele autorului, această proză contrazice frapant reproșurile lovinesciene privind lipsa intenției artistice, a gradației și a compoziției sau a preocupărilor etice și psihologice. Toate acestea sunt prezente din abundență, ostentativ chiar – în capitolul *Moartea lui Moș Anghel*, unde caracterul dramatic al narațiunii, cu monologuri și replici de efect, cu lovituri de teatru care nu sună fals și substraturi simbolice complex orchestrate, este evident.

Deși departe de a fi, estetic, cele mai reușite cărți ale autorului, *Prezentarea haiducilor* (*Présentation des Haïdoucs*, 1925) și *Domnița din Snagov* (*Domnitza de Snagov*, 1926) se bucură, în Franța, de un considerabil succes de public, ca și,

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

printre cititorii avizați, de un succes de stimă. *Haiducul* pare a reprezenta, redus la esență, tipul eroului istratian prin excelență: revoltat împotriva oricăror canoane constrângătoare și împotriva tuturor abuzurilor comise de cei puternici asupra celor slabi, determinat, în toate gesturile sale definitorii, de un miraj al libertății și de un impuls donquijotesc al dreptății. El nu mai este, astfel, un simplu personaj de baladă, desprins din decorul primelor decenii ale secolului al XIX-lea, ci o fantasmă a prezentului. Este, cu alte cuvinte, omul modern prin excelență, „omul revoltat" – care, în narațiunile lui **I.**, îmbracă veșmântul pitoresc, pe jumătate oriental, pe jumătate occidental, al răzvrătitului dintr-o țară mică, nesuverană, măcinată de conflicte interne și guvernată de legi discriminatorii. Fără a întruni atributele unei parabole moderne, narațiunea se organizează aici pe coordonatele fabulei sapiențiale, mizând nu atât pe concret, pe reconstituirea unei atmosfere și a unei lumi, cât pe abstract, pe reflecția asupra umanului în sens larg și, la un alt nivel, asupra a ceea ce ar putea însemna identitatea românească. Dacă în *Chira Chiralina* și *Moș Anghel* **I.** realizează o veritabilă proză de caractere, de medii și de atmosferă, în *Prezentarea haiducilor*, ca și în *Domnița din Snagov*, unde caracterele sunt reduse la schemă, iar concretețea atmosferei și a situațiilor de viață înfățișate diminuează vizibil, autorul e tentat de formula unei proze-eseu deghizate în proză de aventură. Diferitele istorii despre asuprirea turcească și fanariotă ori despre cupiditatea boierilor și preoților români din primele decenii ale secolului al XIX-lea devin pretexte pentru considerații în marginea unui Rău generic și a unui prezent ce repetă, cu schimbările de decor aferente, anomaliile trecutului.

Citit ca volum de povestiri mai degrabă decât ca narațiune unitară, volumul publicat sub titlul *Codin* (*Codine*, 1926), reunind trei texte de dimensiuni variate (*O noapte în bălți*, *Codin*, *Kir Nicola*) și, la o privire mai neatentă, perfect autonome, deschide seria cărților istratiene asumat autobiografice printr-un survol asupra copilăriei brăilene. În același tablou, structurat de tema dominantă a ieșirii din copilărie, s-ar fi integrat foarte bine și narațiuni precum *La stăpân* și *„Căpitan" Mavromati*, pe care însă autorul le inclusese deja în volumul românesc din 1925, *Trecut și viitor*, sub semnul „primilor pași spre luptă". Deși compus din piese detașabile, *Codin* poate fi citit ca (micro)roman al copilăriei, organizat, pe modelul primelor două cărți ale autorului, în jurul unei sau al unor figuri centrale, cu putere de iradiere simbolică, din acest centru ramificându-se, în toate direcțiile, alte fire epice, cu temele, subiectele, personajele și decorurile subsecvente, de obicei foarte diferite de la un cadru la altul. Istrati e preocupat și aici de o narațiune a formării și de experiențele fondatoare, „inițiatice", ale unei existențe. Episodul – cu ecouri din Hugo (*Mizerabilii*), Dickens (*Marile speranțe*) sau Dostoievski (*Frații Karamazov*, dar și altele) – al întâlnirii inocentului Adrian cu Codin, omul care a cunoscut Răul și a fost transformat de această experiență, e atent pregătit de povestirea (nu foarte amplă) cu care începe volumul și postfațat de evocarea plăcintăriei lui Kir Nicola. Cele două „capitole" (termenul preferat de autor în corespondența cu Romain Rolland, pentru că, e de notat, în general el nu-i trimite prestigiosului său prieten,

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

pe măsură ce le scrie, „povestiri", ci „capitole" dintr-o amplă narațiune *in statu nascendi*). capitolul inițial și cel final încadrează, conform unei clare idei de compoziție, episodul dramatic ce constituie miezul cărții: anunță și prelungesc ecourile unei tragedii, țes fundalul de contrast menit să evidențieze și mai pregnant narațiunea centrală. În *Mihail* (*Mikhaïl*, 1927), Bildungsromanul lui Adrian e reluat de acolo de unde fusese, din rațiuni editoriale, provizoriu părăsit: din spațiul conotat simbolic al plăcintăriei de pe Strada Griviței și de la confesiunea unui „străin" – kir Nicola – care ar vrea să fie „un frate pentru toată lumea", dar e respins ca „albanez ticălos" sau „nație spurcată". Tema străinului este centrală aici, ca în întreaga operă a lui I., împletindu-se cu o „temă a povestitorului". Acest microroman – cu melanjul său baroc de convenții și coduri, narațiune tradițională și confesiune autenticistă, roman ironic și roman de atmosferă simili-dostoievskiană, pictură de medii și „eseu" prozastic – decurge dintr-o logică a picarescului, crescând, într-o liniaritate aproximativă, dintr-o acumulare de mici secvențe epice și/sau de tablouri ce figurează un cadru social, totul subsumat unei reflecții morale apăsat formulate. Un paradoxal picaresc antiepic, pentru că epicul este, în *Mihail*, ca și în *Chira Chiralina*, mai mult un pretext pentru un soi de eseu romanesc. Faptele propriu-zise nu se reține, ele se rezumă, în fond, la nesfârșitele deambulări ale lui Adrian și Mihail (rusul misterios), însoțiți de la un punct încolo de un al treilea tovarăș, bonomul Samoilă Petrov, printr-o Brăilă de la începutul secolului XX ce se desenează ca provincie mitică: plimbări prin mahalale și dincolo de granițele acestora ori, cu escale printre muncitorii din port sau printre diferite specii de năpăstuiți – prilej pentru ca narațiunea să se ramifice, înglobând istorii ale unor personaje episodice –, ori sfidătoare ieșiri la rampă, braț la braț, pe „marele bulevard Carol – Champs-Elysées-ul Brăilei" și, mai presus de toate, lungi discuții („arzătoare discuții sentimentalo-filosofice"), peripatetizări în marginea dragostei, a prieteniei, a artei, a răului social și a celui metafizic. *Mihail* este primul roman pe care Istrati îl construiește nemodular și structura sa iese insuficient precizată din tatonările începutului. Totuși, în ciuda inegalităților sale și a unui patetism scăpat, uneori, de sub control, *Mihail* conține pagini de excepție – de exemplu, secvența dedicată ceainăriei lui Procop (unde „după exemplul sfintei Rusii, nu se bea ceaiul ca la Paris sau ca la Londra") – și se reține cel puțin printr-o atmosferă pregnantă, bine coagulată, contrastând cu o anumită dezarticulare a narațiunii și contribuind la conturarea unui spațiu cvasi-mitic tipic istratian, cu o Brăilă dintr-un timp ce se cere recuperat, Brăilă „fermecătoare" și, deopotrivă, „Sahară a spiritului omenesc". Chiar și în cărțile mai puțin reușite, Istrati încheagă, în chip surprinzător, un mit. Romanele ulterioare (*Neranțula*, *Ciulinii Bărăganului*, *Țața Minca*, dar și, la un nivel ceva mai jos, *Casa Thüringer* și *Biroul de plasare*) mai unitare, mai atent construite, vor arăta, în schimb, o lecție însușită.

Casa Thüringer (*La Maison Thüringer*, 1933) și *Biroul de plasare* (*Le Bureau de placement*, 1933) ilustrează romanul „educației sentimentale" a lui Adrian Zografi; primul, în ambianța pitorească a Brăilei de pe la 1900, celălalt, într-un

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Bucureşti al „marginalilor", văzut din perspectiva unor personaje care se perindă prin medii anodine şi prin cercuri socialiste. Regăsim aici numeroase elemente ale unei proze de moravuri, în siajul unor modele romaneşti de secol XIX, între care acela balzacian, invocat în repetate rânduri, chiar în corpul naraţiunii propriu-zise. Scrise sub impactul debusolării de după întoarcerea din URSS, cele două romane arată o distanţare a autorului faţă de mişcarea socialistă. Adrian Zografi declară că nu mai crede „în «clase», nici în «lupta de clasă», ca socialiştii", ci „în lupta dintre oameni, orice ar spune Marx", iar episodul grevei din portul Brăila, cu care culminează, de altfel, *Casa Thüringer*, probează din plin o atare declaraţie de intenţii. Romane ale iluziei şi, totodată, ale deziluziei sentimentale, construite pe opoziţia între aspiraţia idealistă şi „revelaţia" produsă de experienţa amorului profan, *Casa Thüringer* şi *Biroul de plasare* sunt, în acelaşi timp, naraţiuni despre decepţiile politice ale tânărului idealist confruntat cu o realitate care nu seamănă cu aceea din cărţi şi care îi contrazice flagrant credinţele umanitariste. De aceea, ultimele două volume din ciclul autobiografic, *În lumea Mediteranei. Răsărit de soare* (*Méditerranée. Lever du soleil*, 1934) şi *În lumea Mediteranei. Apus de soare* (*Méditerranée. Coucher du soleil*, 1935), vor reprezenta o contrapondere evazionistă la romanul pierderii iluziilor, urmărind tribulaţiile aceluiaşi Adrian Zografi în cuprinsul unor teritorii „exotice", departe de Brăila natală, în Egipt sau în Siria (dar şi, episodic, în Grecia, la Muntele Athos). Pitorescul atmosferei – cu alternanţa de fast şi de mizerie proprie Alexandriei egiptene sau Damascului – şi picarescul naraţiunii se împletesc, şi de această dată, cu reflecţia asupra naturii umane şi a efemerităţii tuturor lucrurilor. Prietenia cu Mihail, rusul enigmatic ce străbate proza lui **I.** de la primele până la cele din urmă volume, cunoaşte în aceste ultime două cărţi ale autorului nuanţele crepusculului – *Moartea lui Mihail* este, de altfel, una dintre secvenţele memorabile ale cărţii, alături de istoriile ce-i au ca protagonişti pe Musa ori pe Solomon Klein. Construite modular, din povestiri aparent autonome, conform unei strategii epice abordate de **I.** încă de la debut, cele două volume despre „lumea Mediteranei" au o coerenţă ce derivă nu numai din atmosferă, ci şi din existenţa unui fir epic urmărit coerent şi respectând o cronologie a preumblărilor lui Zografi – din decembrie 1906 până în decembrie 1913 –, când, sub impulsul unei „chemări a Apusului", eroul *alter ego* al lui **I.** se pregăteşte să plece pentru prima dată la Paris. Oscilând între contemplativitate şi spiritul de aventură, Adrian Zografi este un personaj în căutarea unor experienţe inedite, revelatorii pentru ceea ce înseamnă umanitatea profundă, dincolo de orice determinări conjuncturale – etnice, religioase ori politice. Oameni de toate naţionalităţile şi confesiunile devin personaje în naraţiunile lui Zografi, al cărui cosmopolitism trădează nu atât atracţia către medii pitoreşti sau exotice, cât interesul pentru alteritate, în cele mai variate forme ale acesteia.

Neintegrate amplului ciclu autobiografic, romanele *Neranţula* (*Le Refrain de la Fosse. Nerrantsoula*, 1927), *Ciulinii Bărăganului* (*Les Chardons du Baragan*, 1928) şi *Ţaţa Minca* (*Tsatsa-Minnka*, 1931) se împărtăşesc din aceeaşi atmosferă şi din acelaşi spirit pitoresc-balcanic ori pitoresc-meridional ca şi restul prozei lui

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

I., oscilând între narațiunea realistă obiectivă și poemul epic cu discrete inserturi contemplativ-lirice. În cele trei cărți, proza protestului etic și a revoltei sociale – puternică mai ales în *Ciulinii Bărăganului*, microroman ce evocă, în cheie întru câtva parabolică, Răscoala țărănească de la 1907 – se suprapune cu aceea a sentimentelor ultragiate, a iubirilor stranii și a tumultului pasional ce sfârșește dramatic sau chiar tragic. Destinul unor eroine ca Nerantula și Țața Minca, de departe cele mai convingătoare profiluri feminine din proza lui **I.**, se împletește cu destinul unor comunități marginalizate. **I.** nu este un „romancier" în sensul deplin al cuvântului, dar este un prozator ale cărui narațiuni inclasabile – nici „povestiri", nici romane, nici subiective și „autobiografice" până la capăt, nici „obiective" într-un sens unanim acceptat, nici clasice, nici moderne ca formulă – sunt, într-un mod neconvențional, vertebrate de convenția romanescului. Inaptitudinea autorului de a „adera" la o structură fixă e probată nu doar de tribulațiile sale politice, ci și de tatonările sale pe teren literar. **I.** aderă la o formulă *a sa*, pe care o amendează din mers potrivit propriilor comandamente și în acord cu o logică internă a scrisului său, sceptic față de „mode" literare – reperele sale livrești sunt, în cea mai mare parte, clasice –, față de „modéle", norme, direcții impuse din afară.

Scriitorul care a îmbogățit colecția de vedenii a literaturii universale cu peisajul românesc a fost o târzie haimana, un autodidact, un afară din lege, în afară de orice legături cu scriitorii români și cu scrisul românesc... [...]

Astăzi literatura ordonată trebuie să-și modifice economia interioară și să integreze pe poetul căruia nu i se potrivea nici una dintre formele standard... Panait Istrati a îmbogățit peisajul universal integrându-i Brăila și Bărăganul, dar a îmbogățit în același timp și structura conceptului scriitoricesc român, silindu-ne să-l anexăm așa cum a fost, ca un teritoriu cu individualitatea lui. [...]

Împotriva împrejurării că a trăit mai mult în străinătate, și mai ales împotriva faptului că a scris într-o limbă străină, Panait Istrati e într-o nebănuită măsură un scriitor al specificului românesc.

Camil PETRESCU

Pentru Istrati revolta nu este o temă literară: este forma lui de existență, mai mult, este energia ce-i însuflețește și dirijează scrisul. O trăiește așa cum respiră, afirmându-și libertatea, strigând-o, sacrificându-i totul (de aceea, când scrie, își sacrifică existența descriind-o), sfidând convingerile unanim acceptate; sfidând inerția, obișnuințele, complicitatea: „strigătele inimii nu se explică". Revolta lui Panait Istrati este expresia libertății lui în fața lumii, a acestei lumi, etern divizată în învingători și învinși, unde răul se află pretutindeni, în oameni ca și în afara lor. Fiindcă Istrati nu a vrut să fie un om liber: a fost un om liber, a trăit și a scris ca atare.

Mircea IORGULESCU

SCRIERI: *Kyra Kyralina*, pref. Romain Rolland, Paris, 1924; ed. (*Chira Chiralina*), București, 1924; ed. tr. autorului, București, 1934; ed. tr. Eugen Barbu,

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

pref. Aurelia Batali, Bucureşti, 1969; *Oncle Anghel*, Paris, 1924; ed. (*Moş Anghel*), tr. autorului, Bucureşti, 1925; *Les Haïdoucs*, vol. I: *Présentation de haïdoucs*, Paris, 1925, vol. II: *Domnitza de Snagov*, Paris, 1926; ed. (*Haiducii*), tr. I. Neagu-Negulescu, Bucureşti, 1930; ed. (*Domniţa din Snagov*), tr. Alexandru Talex, Bucureşti, 1937; ed. (*Haiducii*), tr. Alexandru Talex, Bucureşti, 1943; *Trecut şi viitor*, Bucureşti, 1925; *Codine*, Paris, 1926; ed. (*Codin*), tr. autorului, pref. Ion Minulescu, Bucureşti, 1935; *Kir Nicolas*, Paris, 1926; *Mikhaïl*, Paris, 1927; ed. (*Mihail*), tr. Alexandru Talex, Bucureşti, 1939; *La Famille Perlmutter* (în colaborare cu Josué Jéhouda), Paris, 1927; *Isaac, le tresseur de fil de fer*, Strasbourg, 1927; *Le Refrain de la fosse (Nerrantsoula)*, pref. Apostolis Monastirioty, Paris, 1927; ed. (*Neranţula*), tr. Theodor Buzoianu, Bucureşti, 1927; ed. tr. Alexandru Talex, pref. Apostolis Monastirioty, Bucureşti, 1970; *Les Chardons du Baragan*, Paris, 1928; ed. (*Ciulinii Bărăganului*), tr. autorului în colaborare cu Alexandru Talex, pref. Perpessicius, Bucureşti, 1942; ed. tr. Eugen Barbu, postfaţă Mihai Dascal, Bucureşti, 1977; *Mes départs*, Paris, 1928; ed. (*La stăpân*), tr. autorului, Bucureşti, 1940; *Vers l'autre flamme*, Paris, 1929; ed. (*Spovedania unui învins*), tr. P. Ioanid [Ion Pas], Bucureşti, 1933; ed. (*Spovedanie pentru învinşi*), tr. şi pref. Alexandru Talex, Cluj-Napoca, 1990; *Le Pêcheur d'éponges*, Paris, 1930; ed. (*Pescuitorul de bureţi*), tr. autorului, Bucureşti, 1941; *Pour avoir aimé la terre*, Paris, 1930; ed. (*Pentru a fi iubit pământul*), tr. Alexandru Talex, introd. Al. Oprea, Bucureşti, 1969; *Tsatsa Minnka*, Paris, 1931; ed. (*Ţaţa Minca*), tr. autorului, Bucureşti, 1931; *En Egypte*, Paris, 1931; *La Maison Thüringer*, Paris, 1933; ed. (*Casa Thüringer*), tr. autorului, Bucureşti, 1933; *Le Bureau de placement*, Paris, 1933; ed. (*Biroul de plasare*), tr. autorului, Bucureşti, 1934; *Méditerranée*, vol. I: *Lever du soleil*, Paris, 1934, vol. II: *Coucher du soleil*, Paris, 1935; ed., vol. I (*În lumea Mediteranei. Răsărit de soare*), vol. II (*Apus de soare*), tr. Alexandru Talex, Bucureşti, 1936; *Chira Chiralina şi alte povestiri*, introd. Ion Roman, Bucureşti, 1957; *Opere alese – Oeuvres choisies*, ed. bilingvă, îngr. şi pref. Al. Oprea, vol.I–VI, tr. Eugen Barbu, vol. VII–IX, tr. Eugen Barbu ş.a., Bucureşti, 1966–1984; *Oeuvres*, I–IV, pref. Joseph Kessel, Paris, 1968–1970; *Amintiri. Evocări. Confesiuni*, tr. şi pref. Alexandru Talex, Bucureşti, 1985; *Corespondenţă cu scriitori străini*, îngr. şi tr. Alexandru Talex, Bucureşti, 1988; *Cruciada mea sau a noastră*, îngr. Ciprian Moga, pref. Jean Hormière,Cluj-Napoca, 1992; *Pagini de corespondenţă*, îngr. şi pref. Zamfir Bălan, tr. Carmen Ţurcan şi Heinrich Stiehler, Galaţi, 1993; *Publicistica de tinereţe*, îngr. Ion Ursulescu, Galaţi, 1993; *Panait Istrati – omul care nu aderă la nimic*, îngr. şi pref. Zamfir Bălan, Brăila, 1996; *Cum am devenit scriitor*, I–II, îngr. Şi tr. Alexandru Talex, Bucureşti, 1998; *Opere*, I–II, îngr. Teodor Vârgolici, introd. Eugen Simion, Bucureşti, 2003; *Trei decenii de publicistică*, I–III, îngr. Ion Ursulescu, Bucureşti, 2004-2006; *Oeuvres*, I–III, îngr. şi pref. Linda Lê, Paris, 2006.

REPERE BIBLIOGRAFICE: Vianu, *Opere*, III, *169–176*; Constantinescu, *Scrieri*, III, *281–292*; Lovinescu, *Ist. lit. rom. cont.*, II, *139–143*; H. Sanielevici,

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Clasicismul proletariatului. Panait Istrati, Bucureşti, 1924; N. Iorga, *Haiducii în franţuzeşte*, R, 1924, 14–15, *Clase şi curente literare*, R, 1924, 20, *Omul care s-a întors acasă*, „Neamul românesc", 1935, 18 aprilie; Mircea Eliade, *Reflecţii asupra lui Panait Istrati*, UVR, 1924, 40, *Destinul lui Panait Istrati*, VRA, 1935, 402; Mihail Ralea, *„Moş Anghel"*, 1925, 1; Mihail Sadoveanu, *Panait Istrati*, *„Lumea-bazar"*, 1925, 9, *Mărturisiri*, Bucureşti, 1960; G. Călinescu, *Adriano Tilgher şi Panait Istrati*, VL, 1928, 3 martie; Ibrăileanu, *Studii*, *131–141*; Octav Şuluţiu, *„Neranţula"*, VRA, 1931, 209; Cioculescu, *Aspecte*, *281–283*; Petrescu, *Teze*, *130–142*; Perpessicius, *Opere*, III, *169–176*, *542–563*, *664–665*, X, *91–96*; Liviu Rebreanu, *Panait Istrati*, VL, 1933, 13 mai; Eugen Ionescu, *Panait Istrati: „Biroul de plasare"*, Reporter, 1934, 45–46; Al. Philippide, *Panait Istrati, povestitor al prieteniei*, ALA, 1937, 16; Ştefan Aug. Doinaş, *Ultimul vagabond: Panait Istrati*, LCF, 1943, 4; Alexandru Talex, *Panait Istrati*, Bucureşti, 1944; Geo Bogza, *Mai mult decât fugara clipă*, CNT, 1956, 12 octombrie; Pierre Foix, *Panait Istrati. Novela de su vida*, Mexico, 1956; Al. Piru, *Panait Istrati*, VR, 1957, 2, *Panait Istrati în actualitate*, „Dimineaţa", 1993, 33; Al. Oprea, *Panait Istrati*, Bucureşti, 1964; Edouard Raydon, *Panaït Istrati, vagabond de génie*, Paris, 1968; Monique Jutrin-Klenner, *Panaït Istrati, un chardon déraciné*, Paris, 1970; Gabriela Maria Pintea, *Panait Istrati*, Bucureşti, 1975; Fănuş Neagu, *Panait Istrati*, MS, 1976, 3, *Panait Istrati*, ST, 1984, 9; Muthu, *Lit. rom.*, *187–199*; Al. Oprea, *Panait Istrati. Dosar al vieţii şi al operei*, Bucureşti, 1984; David Seidmann, *L'existence juive dans l'œuvre de Panaït Istrati*, Paris, 1984; Constandina Brezu Stoian, *Panait Istrati fotograf şi în fotografii*, Bucureşti, 1984; Z. Ornea, *Panait Istrati sau triumful învinsului*, RL, 1984, 22, *Un vagabond cu mare har*, RL, 2001, 18; Vârgolici, *Scriitori*, *226–247*; [*Panait Istrati*], CC, 1985, 3–4 (număr special); Mircea Iorgulescu, *Spre alt Istrati*, Bucureşti, 1986, *Celălalt Istrati*, Iaşi, 2004, *Panait Istrati, nomadul nestatornic. Viaţa, opera, aventurile – legende şi adevăruri*, 2011; Ov. S. Crohmălniceanu, *Critica şi Panait Istrati, astăzi*, RL, 1987, 2; Elisabeth Geblesco, *Panaït Istrati et la métaphore paternelle*, Paris, 1989; Băncilă, *Portrete*, *244–256*; Dimisianu, *Subiecte*, *39–57*; Lovinescu, *Unde scurte*, I, *430–440*, III, *235–246*; Heinrich Stiehler, *Panait Istrati*, Frankfurt am Main, 1990; Nicolae Manolescu, *Spovedania unui dezamăgit*, RL, 1991, 8; Ov. S. Crohmălniceanu, *O mărturie patetică*, CC, 1991, 3; Romul Munteanu, *Panait Istrati, scriitor bilingv*, „Viaţa", 1991, 41; Jean Hormière, *Panaït Istrati et le retour au pays natal*, *Euresis. Cahiers roumains d'études littéraires*, 1991, 1–2; Eugen Glück, *Panait Istrati în arhivele din Israel*, MS, 1993, 1–4; Mircea Zaciu, *Panait Istrati redivivus*, F, 1993, 10–11; Mihai Ungheanu, *Panait Istrati şi Kominternul*, Galaţi, 1994; Ioan Holban, *Panait Istrati – scriitor român? scriitor francez?*, CRC, 1995, 8; Ungureanu, *La vest*, I, *13–28*; *Dicţ. analitic*, I, *170–173*, III, *102–104*; *Dicţ. esenţial*, *419–423*; Pericle Martinescu, *Un „rege" al povestirii*, RL, 1995, 24–25; Manuela Cernat, *Panait Istrati şi filmul*, „Sud-Est", 1995, 2; Elvira Sorohan, *Să vorbim totuşi despre Panait Istrati*, JL, 1995, 9–12, *Panait Istrati, „odiosul renegat"...*, ALA, 1997, 353; Al. Călinescu, *Istrati şi Gide în ţara*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

minunilor, ATN, 1998, 1; Simuț, *Arena, 119*; Daniel Lérault (coord.), *Les haïdoucs dans l'oeuvre de Panaït Istrati: l'insoumission des vaincus*, Paris, 2002; Stelian Tănase, *Clienții lui' Tanti Varvara: istorii clandestine*, București, 2005; Maria Cogălniceanu, *Istrati după Istrati: documente recente inedite/Istrati après Istrati: documents récents inédits*, Cluj-Napoca, 2006; Eleni Samios Kazantzakis, *Adevărata tragedie a lui Panait Istrati*, tr. Oana Ursache și Zamfir Bălan, Brăila, 2013.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

PIA PILLAT EDWARDS

Carmen Brăgaru*

PILLAT EDWARDS, Pia (18.X.1916, București – 28.VI.2011, Marea Britanie), poetă, prozatoare. Este fiica poetului Ion Pillat și a pictoriței Maria Pillat-Brateș (n. Procopie Dumitrescu) și sora mai mare a lui Dinu Pillat. Născută în zilele premergătoare refugiului ambilor părinți în Moldova, la intrarea României în Primul Război Mondial, rămâne în grija bunicii paterne (Maica), în casa acesteia din București, până în decembrie 1918. Chiar și după această dată, este crescută de bunică și va fi influențată major în prima copilărie de mătușa Sabina Cantacuzino, născută Brătianu. Încă de mică scrie poezii și desenează, dintr-un imbold lăuntric ce împletește ADN-ul ambilor părinți, inventând, pe la șapte-opt ani, povești pentru fratele mai mic, alintat Dinuț. În vara anului 1933, aflată cu mama, fratele și un văr la Eforie, în urma unei excursii, probabil la Muzeul de Istorie și Arheologie din Constanța, trimite tatălui, aflat la Miorcani, o scrisoare în care descrie sarcofagele văzute, prilej cu care își dezvăluie calitățile înnăscute pentru scris. „Personalitate mai artistă, mai fantezistă, cu un grăunte reușit de umor (...) de un stil ușor, natural, adevărat *epistolar*", va consemna Ion Pillat. Urmează cursurile Liceului „Regina Maria" din București, figurând într-un tablou de onoare din 1937, cu numele de Maria Pia Arapu-Pillat, la rubrica de „diferite studii universitare și de specialitate", urmate de fostele eleve. Se înscrie la Facultatea de Litere din București, pe care o abandonează după primul an, căsătorindu-se cu aviatorul Ilie Arapu, în 1934. Foarte curând se îndrăgostește de prietenul acestuia, Mihail Fărcășanu, jurnalist, scriitor și viitor șef al Tineretului Național Liberal, pentru care își părăsește soțul și domiciliul conjugal. Ion Pillat, la aflarea veștii, îi interzice accesul în casa părintească, impunându-le și celorlalți membri ai familiei ruperea oricăror legături. Va reveni asupra hotărârii, în 1938, când cei doi surghiuniți se vor căsători, ceremonia având loc în casa poetului. După instalarea regimului comunist în România, în anii 1944 și 1945, **P.** a lucrat ca secretară a ziaristului militar britanic A. T. Cholerton, astfel cunoscându-l și pe diplomatul britanic Ivor Porter, dovedit ulterior a fi agent secret. Cei doi se vor implica, la rugămințile soției disperate, în operațiunea de scoatere a lui M. Fărcășanu din țară, la bordul unui avion ce va pleca din Lugoj și va ateriza, după urmăriri ca în filme, pe aeroportul din Bari. Întreaga aventură, cu toate primejdiile și miraculoasele rezolvări de ultim moment, va fi descrisă peste ani de **P.**, într-un roman de acțiune, și, mai succint, de

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române.

RITL, nr. 1–4, p. 387–392. București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Ivor Porter, în *Operațiunea „Autonomus"*. În primii ani de exil, cei doi soți vor locui la Roma și la Paris, M. Fărcășanu încercând să coalizeze diaspora românească și să sensibilizeze Occidentul cu privire la situația din țară, iar **P.** câștigându-și existența ca guvernantă, apoi colaborând la emisiunile politice ale postului de radio BBC. Ajunși în Statele Unite în 1948, Mihai Fărcășanu este numit directorul Departamentului român de la Radio „Europa Liberă", **P.** colaborând la redactarea programelor politice ale postului „Vocea Americii" între anii 1950 și 1953. Dezamăgită de lipsa de reacție a lumii libere la sovietizarea României, dar și forțată de legătura pe care soțul ei o dezvoltă în acei ani cu Louise Gunther, văduva unui fost ambasador SUA în România, **P.** revine în Europa în 1955, de unde intentează și perfectează divorțul de M. Fărcășanu. În anul următor se recăsătorește cu medicul militar britanic Anthony Edwards, stabilindu-se definitiv în Anglia, unde va locui mai întâi la Birmingham, apoi în Hereford, un orășel din comitatul Herefordshire, aflat în apropierea granitei dintre Anglia și Țara Galilor.

Fuga din țară cu ajutorul celor doi britanici, mariajul cu Mihai Fărcășanu, întrevederile acestuia cu Regele Mihai și alți foști demnitari din diaspora, pentru formarea unui guvern în exil, colaborările la posturile de radio menționate vor avea grave repercusiuni asupra familiei rămase în România. Mama va fi închisă pentru neplata unor impozite pentru câteva hectare ce vor fi oricum naționalizate, apoi trimisă în domiciliu forțat la Miercurea Ciuc, vreme de cinci ani, fratele va fi urmărit, arestat în 1959, în lotul supranumit Noica–Pillat, anchetat bestial și condamnat ulterior la 25 de ani de muncă silnică. „Pentru a-și susține cu bani proprii familia din România – scrie nepoata, Monica Pillat – Pia a încercat să-și găsească de lucru în domeniul afacerilor imobiliare, a dat fără succes interviuri pentru un post de regizor de montaj la o televiziune britanică, iar mai târziu pentru un post de consilier matrimonial, a făcut traduceri, a predat lecții de franceză într-un liceu din Birmingham, a muncit ca infirmieră în spitalul din același oraș, în care opera soțul ei, chirurgul Anthony Edwards". În perioada detenției fratelui ei, între 1960 și 1964, **P.** va încerca în câteva rânduri, fără sorți de izbândă, să adune, prin chetă internațională, suma necesară răscumpărării familiei din România. După amnistierea din 1964 a deținuților politici, ea va veni în țară să își viziteze rudele aproape în fiecare an, timp de mai bine de două decenii. Cam din aceeași perioadă se dedică acțiunilor umanitare de tot felul, îngrijind bătrâni bolnavi și singuri, din 1972 lucrând ca voluntară, cu numele de Sally, în organizația Samaritenilor din orașul Hereford. După moartea soțului ei, în toamna anului 1999, **P.**, rămasă singură și fără ajutor, atinsă de o formă blândă de Alzheimer, hotărăște să se retragă într-un sanatoriu din sudul Angliei, unde se stinge în vara anului 2011, la vârsta de 95 de ani.

Debutează în revista „Vlăstarul" (nr. 9–10/1934) a Liceului Spiru Haret, unde învăța fratele său, cu o fantezie istorico-literară intitulată *O seară petrecută în Cercul Junimii (după Panu și Negruzzi)*, în care detaliile extrase din amintirile celor doi junimiști sunt topite și prelucrate într-o povestire cadru, scrisă la persoana

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

întâi, vocea narativă aparținând unui tânăr cu propensiuni literare, asimilat Caracudei din 1872. Textul, relativ extins pentru spațiul alocat de revistă, indică aptitudini de povestitoare și abilități în crearea unei atmosfere veridice. În același an 1934, aflată în vacanță la Miorcani, compune patru povestiri intitulate generic *Fata cocorilor*, reușindu-i pagini de proză lirică ce amintesc de poemele în proză ale lui Ion Pillat și anticipează textele lui Dinu Pillat ce vor fi publicate în anii următori în aceeași revistă „Vlăstarul". Închisă într-o odăiță din conacul moldav, **P.** scrie aproape hipnotic, evadând întru-un soi de „visuri treze", după cum ea însăși încerca să definească inspirația: „(...) așezată pe pat și scriind pe genunchi, îmi deschideam gândul nu unor lucruri precise, pe care să le pun pe hârtie, ci îl lăsam total disponibil, ca alte gânduri, captate de nu știu unde, să-și găsească albia și să curgă, prin el, pe hârtie. Era ca un fel de transă, dar eu și *vedeam* și *simțeam*; totul venea din afară, parcă, și mi se suprapunea mie, cea total deschisă, total receptivă și, într-un sens, total posedată". (*Sufletul nu cunoaște distanțele*, p. 241) Cele patru povestiri poematice (*Fata cocorilor*, *Sera din mlaștini*, *Corabia mântuirii* și *Strigoiul*) urmăresc și descriu vag, eluziv, esența stărilor psihice și a emoțiilor, aproape neconcretizate încă în gând, experimentate de protagonista Iva, lesne asimilabilă Piei, nu numai prin scurtimea trinitară a prenumelui, ci și prin suprapunerea vârstei adolescentine. Textele, subsumate prozei autenticiste, de un existențialism poetic, pe lângă o ciudată atingere profetică, au o certă valoare literară, trimițând spre proza simbolică practicată de Dino Buzzati exact în acei ani.

În primul număr al revistei „Gândirea" din ianuarie 1939, o regăsim cu o poezie, intitulată *Aș vrea* și semnată Pia Arapu, în aceeași perioadă finalizând și primul său roman, *Zilnic începe viața*. Rămas în manuscris, ca și ciclul *Fata cocorilor*, va circula pe la prieteni și, aflat în posesia familiei după fuga ei din țară, va fi confiscat de Securitate după arestarea fratelui, în urma unei percheziții la domiciliul Corneliei Ștefănescu, colegă de Institut a lui Dinu Pillat, căreia acesta îi încredințase spre păstrare și alte scrieri compromițătoare pentru acele vremuri. Romanul, încă nepublicat, va fi ars în februarie 1960, cu puțin timp înaintea începerii procesului intelectualilor, împreună cu toate materialele neinteresante pentru mersul anchetei, ridicate la perchezițiile celor 25 de inculpați. În lipsa textului propriu-zis, nu putem decât să citãm dintr-o scrisoare a fratelui Dinu, datată 14 iulie 1952: „Ți-am recitit zilele trecute romanul, de care am dat odată cu mutatul. Și-am fost încă o dată atât de emoționat mândru de tine! Cartea rămâne majoră."

La începutul deceniului patru, **P.** publică o recenzie a cărții lui Henri Massis, *Les Idées restent*, în revista liberală „Pământ românesc", semnată Pia Fărcășanu, nefiind exclus ca o cercetare amănunțită a periodicelor din epocă să scoată la iveală și alte texte similare nedescoperite încă. În prima decadă a exilului, într-un avânt revoluționar consonant cu activitatea politică a celui de-al doilea soț, **P.** scrie texte polemice, anti „reperiste", citite la microfonul „Vocii Americii". Parțial recuperate de Monica Pillat în cea de a doua ediție a romanului *Zbor spre libertate*, însumând, sub titlul *Scrieri din exil*, trei articole politice, trei poezii și o povestire antipropagandistică intitulată *Poveste de Crăciun*, aceste texte au, în primul rând, o

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

valoare documentară, de istorie literară, nemarcând o evoluție auctorială însemnată, cât mai degrabă o dorință de implicare în propagarea ideii de rezistență și a idealului libertății, în rândurile publicului român captiv în interiorul granițelor.

Pe la sfârșitul anilor '60, după eliberarea fratelui său din închisoare, **P.**, descriind epistolar unei prietene din altă localitate, Mary Whitehouse, fabuloasa aventură a evadării din România, ajunge să finalizeze un nou roman, fără să își fi propus. Prietena – explică Monica Pillat – „impresionată de destinul, dar și de talentul de povestitoare al Piei (...), a rugat-o să-i istorisească în scrisori aventura plecării ei în exil, iar la sfârșit, a luat toate paginile de corespondență, le-a pus cap la cap, le-a bătut la mașina de scris și i-a cerut autoarei îngăduința de a le da spre publicare. (...) Conceput în limba engleză, a stârnit interesul editorului Leo Cooper, care a anticipat succesul de public al cărții". Din păcate, acesta i-a cerut să renunțe la descrierile și portretizările care nu spuneau mare lucru unui cititor britanic, mizând, ca orice editor, pe latura oarecum schematică a romanelor de acțiune. Astfel s-au pierdut introspecțiile personajelor, spre care Pia Pillat era înclinată, precum și întreaga atmosferă a Bucureștiului anilor '40, realizată în prima versiune prin descrierea interioarelor, a străzilor, a cartierelor. Apărut la Londra, în 1972, cu titlul *The Flight of Andrei Cosmin*, sub pseudonimul Tina Cosmin, romanul a fost apreciat de critici și de cititori, într-un rând propunându-i-se autoarei să fie ecranizat. Refuzul categoric avea în spate teama de a nu periclita situația rudelor rămase în țară, care trecuseră deja prin experiența anchetelor, a încarcerării și a domiciliului forțat. După șaizeci de ani de la evenimentele narate și treizeci și patru de la publicarea în Occident, romanul a fost recuperat și în țara pe care **P.** a fost nevoită să o părăsească, recuperare datorată nepoatei sale, Monica Pillat, îngrijitoarea ediției, și a traducătoarei Mariana Neț. Prima ediție, din 2006, a inclus și setul de povestiri din adolescență, *Fata cocorilor*, cea de a doua ediție, din anul următor, renunțând la povestiri, a întregit profilul scriitoricesc al Piei Pillat cu scrierile din exil, de la începutul anilor '50, ambele cu succes de public notabil.

Din păcate, după acest roman „indirect", deși dorindu-și cu ardoare să creeze și având câteva tentative („un început de roman... lăsat baltă după trei capitole"), dedicându-se multiplelor cauze ce vizează aproapele aflat în nevoie, **P.** nu va mai scrie propriu-zis literatură. Va purta, de aceea, în suflet, după propria mărturisire, o „melancolie a operei în creație, întreruptă și moartă. Melancolia în fața unui zbor neîmplinit împușcat în aer", acea latență a talentului („ce tezaure dorm în mine"; „simt că atâtea în mine cer să iasă la lumină"), aidoma sentimentului blagian al acelor *păduri ce ar putea să fie și niciodată nu vor fi*. Sesizând meret, într-un soi de ieșire din sine obiectivată, o lipsă de organizare a timpului și o nedisciplinare, absolut necesare scrisului, va tot amâna și va spera că, la bătrânețe, va găsi timpul și înțelepciunea să scrie „o singură carte așa cum aș vrea-o să fie": „Dacă vreodată aș ajunge să pot scrie o carte, poate că asta ar fi tema ei subterană: soarta fiecăruia și inevitabilitatea întâmplărilor – care nu sunt predestinate, ci cursul lor e întipărit în fiecare om și-și împlinește ciclul, așa cum este, pentru că fiecare om își parcurge

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

drumul potrivit impulsurilor și caracterului lui, potrivit propriei sale structuri interioare".

O idee neobișnuită îi încolțește în minte pe parcursul corespondenței cu nepoata poetă, aflată în plină ascensiune și vitalitate creatoare: să îi povestească, ca o Șeherazadă, scrisoare după scrisoare, viața așa cum o trăia, urmând ca prelungirea ei spirituală, cum o percepea simbolic pe Monica, să monteze, la un moment dat, toate piesele într-o carte, precum făcuse odinioară prietena Mary cu experiența fugii din țară. Încă participantă la aventura existenței, **P.** nu întrezărise atunci ceea ce este evident pentru toți cei care citesc densul volum, numai aparent de corespondență, intitulat cu o sintagmă de-a ei, *Sufletul nu cunoaște distanțele*, că marele roman pe care l-a visat preț de o jumătate de veac a fost chiar viața ei, așa cum s-a desfășurat ea, numeroase fragmente din scrisori dând măsura talentului său și indicând marea prozatoare ce ar fi putut să fie, deopotrivă în familia sa și în literatura română.

SCRIERI: *The Flight of Andrei Cosmin*, London, 1972; *Zbor spre libertate. Fata cocorilor*, ed. îngr. Monica Pillat, trad. Mariana Neț, pref. edit., București 2006; *Zbor spre libertate. Scrieri din exil*, ed. îngr. Monica Pillat, trad. Mariana Neț, ed. a II-a, București, 2007; *Sufletul nu cunoaște distanțele. Pagini de corespondență cu familia Pillat*, ed. îngr. Monica Pillat, București, 2009.

REPERE BIBLIOGRAFICE: Dan Stanca, *Destinul Piei Pillat*, „România liberă", nr. 547, 25 noiembrie 2006; Carmen Brăgaru, *Zbor spre libertate?*, „România literară", nr. 14, 13–19 aprilie 2007; Al. Săndulescu, *Romanul unei evadări din lagărul comunist*, „România literară", nr. 29, 25 iulie–1 august 2008; Adriana Bittel, *Pia Pillat, Sufletul nu cunoaște distanțele*, nr. 866, aprilie 2009; Tania Radu, *Statui de suflet* (I, II), „Revista 22", nr. 18, 19, 28 aprilie–4 mai, 5–11 mai 2009; Dan Stanca, *Familia Pillat în vâltoarea timpului*, „România liberă", 14 mai 2009; Barbu Cioculescu, *Scrisori din iad*, „Litere", nr. 7–8, iulie–august 2009; *Scrisori din Paradis*, nr. 9, septembrie 2009; Al. Săndulescu, *Familia Pillat – o mare familie de scriitori*, „România literară", nr. 38, 25 septembrie–1 octombrie 2009; Mirela Vișan, *Corespondența Piei Pillat: o mărturie de iubire*; Monica Pillat, *Dragostea care ne-a ținut împreună*, „Observator cultural", nr. 231 (489), 27 august–2 septembrie 2009; Antonio Patraș, *„Sufletul nu cunoaște distanțele de Pia Pillat"*, „România literară", nr. 14, 23 aprilie 2010; *Femei între ele sau îndreptar pentru o bătrânețe frumoasă*, Iași, 2010, 143–148; Dan C. Mihăilescu, *Castelul, biblioteca, pușcăria*, București, 2013, p. 123–134, Radu Ciobanu, *Între dezastre și miracole*, Timișoara, 2014, p. 23–49; Monica Pillat, *Evocări: Dinu și Pia Pillat*, „România literară", nr. 47, 4 noiembrie 2016; Carmen Brăgaru, *Pia – quel roman sa vie*, „Algoritm literar", nr. 4 (18), octombrie–noiembrie–decembrie 2016; Corneliu Lupeș, *Pillat – o familie de colecție*, Bucuresti, 2016.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

AL. O. TEODOREANU, *HRONICUL MĂSCĂRICIULUI VĂLĂTUC* SAU DESPRE RESCRIEREA ISTORIEI ÎN CHEIE PARODICĂ

Simona Antofi*

Considerat scriitor de rangul al doilea, sau poate chiar al treilea, în ierarhia canonului literar românesc, Al. O. Teodoreanu – Păstorel primește, totuși, în chiar anul publicării parodiei intitulate *Hronicul măscăriciului Vălătuc* – 1928, Premiul Academiei Române pentru acest text. Excelent *causeur* și epigramist redutabil, scriitorul se află la antipodul opțiunii de ideologie literară a fratelui său, Ionel Teodoreanu. Posesor al unei culturi solide și al unei inteligențe ascuțite, dublată de o vervă polemică, ironică, recalcitrantă în raport cu (mai) toate convențiile în uz, Păstorel se așează în descendența lui I. L. Caragiale (autorul parodiilor și al pastișelor), cultivând *minoratul* ca *etică* și ca *estetică* a literaturii, și anticipează cu succes postmodernitatea, ca practică și experiment al livrescului revalorificat.

Oferta de participare lectorială a scrierilor lui Păstorel, mai cu seamă a *Hronicului*, se adresează în mod evident cititorului avizat, cu precădere aceluia care, citind și alți virtuozi ai scriiturii ca experiență a (re)scrierii în răspăr, degustă cu delicii această „replică orgolioasă adresată (nu doar) prostiei didactice și academice[1]", ci și canonului literar. Referințele critice notabile sunt, cu toate acestea, relativ puține și, dintre acestea, și mai puține sunt orientate spre evidențierea specificității *Hronicului*, în relație directă cu *pactul de lectură* pe care textul îl reînnoiește periodic, adaptându-se, astfel, *orizontului de așteptare* al publicului din fiecare epocă. Mai favorabil ca oricând efasării granițelor ierarhice în literatură, și *minoratului* ca formă deschisă de asumare a dispariției *centrului*, postmodernismul și postistoria asigură, în opinia noastră, cadrul optim pentru o recuperare oportună a *Hronicului măscăriciului Vălătuc* și a celorlalte texte de (para)literatură ale lui Păstorel.

În termenii lui Doris Mironescu, este vorba despre o *strategie literară* și o *poetică explicită*, iar „cultivarea genului scurt, refugiul în umbra maeștrilor, recursul la tematici deja consacrate drept «inferioare» reprezintă alegeri făcute în cunoștință de cauză de un autor instalat într-o etică a scrisului bine definită"[2].

* Facultatea de Litere, Universitatea „Dunărea de Jos" din Galați.

[1] Doris Mironescu, *Craii lui Păstorel. De la savoir vivre la savoir mourir*, în „Ex Ponto – Text/Imagine/Metatext", nr. 3 (20), (anul VI), iulie – septembrie 2008, p. 98.

[2] *Ibidem*, p. 95.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Exhibarea dezinhibată a modelelor – Balzac, *Contes drôlatiques*, Anatole France, *Contes de Jacques Tournebroche* se corelează unui cod literar specific, ale cărui reguli sunt „refuzul originalității evidente, al experimentului și al noutății"[3]. Iar Titus Moraru identifică, insistând pe coordonata amprentei stilistice inconfundabile, mărcile textuale ale inteligenței inepuizabile, înalt-versatile și superior-ironice: „*Hronicul măscăriciului Vălătuc* este o scriere de unicitate a timbrului și spumoasă efervescență, explozie de vervă adusă pe toată gama jovialității, de la gluma petulantă și zâmbetul larg, la bufoneria enormă și ilaritatea copioasă. Scriitorul intrat în legendă sub diminutivul Păstorel prin impresionanta bogăție a producției epigramatice și scânteietoare vorbe de spirit, are vocația comicului ca artă și simțul umorului ca instinct fundamental"[4]. Instrumentele stilistice de predilecție ale scriitorului adună laolaltă „tehnica acumulărilor enumerative anecdotice în vederea unei evidente culminații", o *cronică contrafăcută*, *pastișa istorică*, o *Predoslovie* închipuită ca „o veritabilă mostră de farsă enormă", „formula eufemismului" și „patina de noblețe a frazei ceremonioase"[5]. Și încă – „autorul, care nu a urmărit o contrafacere filologică savantă, a ținut seama de capacitatea de iradiere a faptelor lingvistice, de valențele expresiilor împrumutate limbajului curent și de efectele contrastului"[6].

Dincolo de aceste observații cu certitudine utile oricărei analize de formă și de fond, cu deosebire interesante sunt raporturile dintre instanțele narative, narațiune și diegeză, factual și livresc. Reclamând subtile similarități cu *Hanu-Ancuței*, ca și cu orice alt text cu mai mulți naratori și cu istorii înrămate, *Hronicul* este asociat/atribuit unui măscărici cu nume sugestiv – *vălătucul* fiind, după cum se știe, un tăvălug sau un sul făcut din materiale flexibile – și propune o primă lectură, pe care o face Autorul (de fapt, după cum se va vedea, Autorul nu este doar primul cititor, ci și primul comentator al cărții sale, însă nu este mai puțin o *ființă de hârtie* căreia *Hronicul* îi dă naștere) Istoriei, explorându-i, asemenea lui Neculce, culisele, moravurile, petrecerile, budoarele etc. Acest Autor se joacă de-a/cu toposul modestiei, „autoefasându-se ca Autor și provocând lungi șiruri de confuzii la nivel naratologic (cine povestește? și în ce calitate?)"[7]. Pretinzând a fi când simplu editor, când *scriptor* al unor istorii povestite de martori creditabili[8], Autorul exploatează cu dichis metatextual subsolul paginilor. Similaritatea cu textul *Țiganiadei* fiind evidentă, putem spune că „Autorul își dă în petec, recunoscând cu umor că ceea ce povestește este neconform cu realitatea, ba chiar pură invenție.

[3] *Ibidem*, p. 97.

[4] Titus Moraru, *Prefață* la Al. O. Teodoreanu, *Hronicul măscăriciului Vălătuc*, Cluj, Editura Dacia, 1972, p. 5.

[5] *Ibidem*, p. 6–9.

[6] *Ibidem*, p. 7.

[7] Doris Mironescu, *art. cit.*, p. 97.

[8] *Ibidem*, p. 98.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Se răfuieşte cu criticii şi istoricii mai mult sau mai puţin literari, punând pe alocuri în pagină veritabile conclavuri academice în marginea unui manuscris vechi"[9].

În acest context, (fals) factual, care mimează, cu stângăcie voită, ceremonialul spunerii Istoriei din *Letopiseţe* – acolo unde există deplina asumare a actului scrierii şi a justificării etice a a acestuia, precum şi a protocolului narativ, anume creat, Vălătuc „trebuie să suplinească, de fapt, absenţa autorităţii de care fac caz toate scrierile din volum: niciuna nu este închipuită anume, niciuna nu-şi disimulează statutul de colportaj, fiecare este spusă de către un narator-martor care are şi el povestea sa"[10].

În *Predoslovie*, lumea cărţilor – a *Hronicului* şi a cărţilor parodiate care îl constituie – este limpede pusă sub semnul măscăriciului şi al beţiei, sau mai bine zis al degustării rafinate a vinului, văzută ca *modus vivendi* atât înlăuntrul, cât şi în afara textului. Vajnic apărător al dreptului *nebunului regelui* de a spune marile – şi micile – adevăruri, precum şi al dreptului autorului de a construi un semnificant particularizant, care *să spună*, parodic şi ironic, istoria, Vălătuc scapă de pedeapsa cu moartea prin isteţime, după ce îl poreclеşte pe domnitor Ciubăr-vodă. Rezonanţele livreşti ale supranumelui (*Letopiseţul* lui Costin, drama lui Alecsandri) nu eludează, însă, o posibilă aluzie subversivă la statutul dintotdeauna al omului obişnuit şi educat a gândi liber, în raport cu puterea: „În Hronic, vel-postelnicul Bulbuc,/ Ce-au scris cu cinste şi cu adevăr,/ Au pomenit, la curtea lui Ciubăr,/ De-un măscărici, anume Vălătuc.// Era ghiduş, isteţ în toate cele/ Şi vesel peste poate, măscăriciul,/ Da-nţăpător la glumă ca ariciul/ Şi nu cruţa bătrânele giubele"[11].

Prima istorisire, *Spovedania Iancului*, îl are în centru pe *vestitul* Iancu Durău, şi este pusă pe seama unui martor (ne)creditabil, „conu Manolache Albescul", „mare meşter la snoave şi taclale"[12]. Cronicar al vieţii mondene a protipendadei secolului al XVIII-lea, naratorul relatează o istorie de gradul al doilea, adică serveşte, prin discursul propriu, necesităţile narative ale unei alte istorisiri, confesive, datorate lui Iancu Durău însuşi. Ancorată în cele două repere formale ale întregului univers diegetic al *Hronicului*, *petrecerea* şi *mondenităţile*, existenţa lui Iancu Durău înregistrează momentul întâlnirii cu maica Melania, „care chip şi glas de înger avea"[13], chemată să încânte urechile protagonistului şi pe cele ale episcopului Sofronie, vajnici iubitori de vin bun şi de femei frumoase, precum şi momentul întâlnirii cu Aglăiţa, „un drac de fată de vreo şaisprezece ani, de-nvârtea lumea pe degete"[14]. Spovedită de Sofronie, Aglăiţa reuşeşte, imediat după aceea, să-şi cumpere casă, „rădvan cu patru suri şi vezeteu cu fireturi, că tot târgu urla"[15]. Înţelegând ce s-a întâmplat, Iancu Durău pune în scenă o mică demonstraţie

[9] *Ibidem*.
[10] *Ibidem*, p. 97.
[11] Al. O Teodoreanu, *Hronicul măscăriciului Vălătuc*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1971, p. 19.
[12] *Ibidem*, p. 25.
[13] Al. O. Teodoreanu, *Hronicul...*, p. 29.
[14] *Ibidem*.
[15] *Ibidem*, p. 30.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

pedepsitoare a desfrâului popesc şi repovesteşte, după tehnica implicită a *punerii în abis*, ceea ce el şi Sofronie cunoşteau deja. De remarcat este faptul că, în această lume medievală de la *porţile Orientului* există un cod al onoarei cavalereşti care permite şi duelul, dar şi bătaia cinstită, în funcţie de circumstanţe. După cum se va dovedi, lumea acestor crai este guvernată de „un cod bărbătesc, în care figurează performanţa erotică, dar şi rezistenţa la băutură şi potenţa spiritului"[16].

Inelul Marghioliţei este o istorisire despre puterea şi efectele seducţiei exercitate cu rară dibăcie de tânăra nevastă, ca într-un manual de tip „capodoperă de şiretenie manipulativă"[17], Pe scurt, conu Todiriţă, chel şi mai cu seamă gras, cu un pântece în care „încap două vedri de Cotnar şi mai rămâni loc şi di cafeli"[18], se căsătoreşte cu o tânără de douăzeci şi trei de ani, *frumuşică coz*. Experimentată, Marghioliţa îl manevrează pe Todiriţă după bunul ei plac, îl înşală atunci când vrea să-l înşele, chiar sub nasul acestuia, îl determină să-şi vândă o vie pentru a-i cumpăra un inel foarte scump, şi, dacă este câtuşi de puţin bănuită de infidelitate, ameninţă că-l va părăsi. Vinovat de păcatul urâţeniei, Todiriţă apare, la finalul acestei secvenţe, ca un martir desanctificat prin ironia abia mascată a naratorului: „Cum sta cu mâna întinsă, aşteptând, lumina celor dintâi raze răsfrânte în poleiala caretei puneau un nimb de foc în jurul feţei lui blajine. Şi conu Todiriţă părea un sfânt al nevinovăţiei zugrăvit în bătaie de joc de un meşter mucalit"[19].

Odată cu această povestire, autorul/Autorul începe să se dedea obiceiului (ante)postmodern al metatextului. Fiecare capitol este marcat printr-un titlu cu funcţie meta/para/arhitextuală răsturnată, şi care, pe ruinele contractului primar de lectură, adresat cititorului naiv, construieşte un al doilea contract, adresat cititorului amator de polemici dez-academizante şi de dis-funcţii auctoriale cu dichis. Aşa se face că primul capitol se intitulează *În care nu se spune nimic*, al doilea – *În care se spune ceva*, al treilea – *În care se spune tot*. Raportarea parodică, complet ireverenţioasă, la modele livreşti mai mult sau mai puţin ilustre, precum şi la codul narativ al naraţiunii *serioase*, este completată de o notă de subsol în care polemica deschisă cu *specialiştii în literatură* se coroborează cu disocierea implicită între ficţiune şi realitate: „Inutil să spunem că toate numele proprii sunt fanteziste. Autorul le-a ales anume aşa pentru a irita specialiştii. Numele domnului ţării e, de asemenea, evitat în tot cursul povestirii"[20].

Se adaugă, aici, faptul că naratoarea acestei istorisiri este Ecaterina Opriş, o Marghioliţă ajunsă la bătrâneţe, „nevrednică ţiitoare a domniei sale domnului Alexandru Balanţoff"[21], călugărită, spre ispăşirea păcatelor, la Mănăstirea Văratec.

În următoarea istorisire, *Pursângele Căpitanului*, ponderea şi formele de concretizare a ideologiei auctoriale într-un metatext comparabil, calitativ, cu cel al

[16] Doris Mironescu, *art. cit.*, p. 99.
[17] *Ibidem*.
[18] Al. O. Teodoreanu, *op. cit.*, p. 35.
[19] *Ibidem*, p. 65.
[20] *Ibidem*, p. 43.
[21] *Ibidem*, p. 65.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Țiganiadei – și prin strategiile de *punere* ironică *în abis*, și prin grilele de lectură (pretinse a fi) subordonate cutărei sau cutărei școli de gândire critică, cutărui sau cutărui critic sau savant – titlurilor, mult mai ample, li se adaugă motourile și numeroase note de subsol. Dacă motoul poate să aducă textului *hronicăresc* aura de au(c)toritate numai bună pentru a fi imediat discreditată, prestigiul literaturii clasice și al autorilor iluștri – Ovidiu, Horațiu, Vergiliu, întărit și prin inserturile intratextuale erudite, nu este cu nimic diminuat.

În ceea ce privește titlurile capitolelor, în cel dintâi, *În care cetitorul află de faimosul logofăt Toader Zippa și de iubitul său fiu Costache, faimos și el, dar mai puțin*, se remarcă imediat efectul de antifrază ironică, corelativ jocului auctorial înșelător și ca intenție, și ca efect imediat, din notele de subsol: fiul logofătului este cunoscut drept Căpitan Costache – „nu se știe bine de ce"[22], comentează Autorul în subsolul paginii, abdicând de la funcția de omniscientă (a naratorului auctorial) și începând să-și joace rolul de personaj al cărții. După ce se face o scurtă biografie a Căpitanului – mare mâncău și mare băutor, Autorul intervine din nou, abuzând de funcția comentativă (a naratorului) și favorizând, cu bună știință, confuzia rolurilor și a funcțiilor instanțelor narative: „Aici Căpitanul ar fi putut da pilde din Rabelais, dar, după cum mai jos s-a scris, era ignar"[23].

După o îndelungată perioadă de timp petrecută la Paris, împreună cu Costache, logofătul se întoarce la moșiile din Moldova și aduce cu sine „101 antale, 39 butoaie mai mici, 317 balerci și mai multe mii de sticle"[24], „precum și un pivnicer (Jocaste), un *maître d'hôtel* (Antoine), un șef bucătar (Robert), cu două ajutoare (Philippe și Roger) (...)"[25]. Spirit ales, cu gusturi rafinate, om cult și excelent cunoscător al celor mai rare soiuri de vinuri, logofătul înalță de-gustarea vinului la rang de artă a vieții și standard de calitate umană: „Costăchel tată, de omul care nesocotește vinul să te ferești, dragul tatei, că acela-i om rău și vrăjmaș sfintei noastre biserici creștine ortodoxe"[26]. Și pentru ca întreg caracterul ales al logofătului să iasă și mai bine în evidență, i se alătură conu Iorgu Armașu, „cepeleag, sărac cu duhul și fudul"[27]. Dar și prostia fudulă este definită, aici, erudit, „Conu Iorgu Armașu era un boier scăpătat și cam de mâna a doua, dar tot boier bun, pus de logofăt mai mare peste toată averea lui (*negotiorum gestor*)"[28].

Sosirea logofătului în țară prilejuiește un ospăț uriaș, un excurs gastronomic și oenologic dublat de un cod de comportament cavaleresc care, deși poartă pecetea *porților Orientului*, nu e mai puțin unul al aristocrației spiritului. Împrumutând

[22] *Ibidem*, p. 69.
[23] *Ibidem*, p. 71.
[24] *Ibidem*, p. 73.
[25] *Ibidem*, p. 73.
[26] *Ibidem*, p. 74.
[27] *Ibidem*, p. 76.
[28] *Ibidem*, p. 76.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

informația specializată de la Păstorel însuși, logofătul o învăluie într-o stilistică evocator-arhaizantă, contrabalansată, însă, de ironia bine strunită, pe fondul unui dialog al culturilor gastronomice din care spațiul moldovean nu iese umilit, ba dimpotrivă: „Pregătise Robert masă împărătească, tot cu sosuri meșteșugite și cu dresuri franțuzești, că mulți boieri nici nu mai știau ce mănâncă. Dar mieii și puii la frigare tot baba Catinca Ernilă i-a gătit, fiind la asta moldovencile noastre neîntrecute"[29]. Odată cu mâncărurile, se succed sticle de „Pommard, Romanée, Chambertin, Corton, Musigni, Montrachet"[30] etc., etc., arătând cum, pe de o parte, există, în *Hronic*, o „estetică a faptului trăit"[31], iar pe de altă parte, „erudiția în materie de vinaturi se constituie drept un etalon al rafinamentului și o garanție că viața este trăită cum se cuvine", „după un tipic de mult stabilit"[32].

Încep să apară și inserturile de tip calambur, licențioase, ori cu invective mascate fonetic: cântecelul intonat de boierii beți – „Sticlele stau șnur pe masă/ Să mai toarne un pahar/ Coada-i groasă, coada-i groasă/ Coada-i groasă de Cotnar"[33] stă alături de cântecul Margherittei de la Motte-Hancourt. Iar notele de subsol vădesc încăpățânarea Autorului în a polemiza cu *specialiștii* (într-ale) *literaturii*, folosind armele înșelătoare ale bibliografiei *de specialitate* menite a discredita erudiția seacă.

Panteonul vinurilor românești culminează cu omagiul poetic adus vinului de Uricani: „Când s-a destupat cea dintâi sticlă de Uricani, un val înmiresmat, rămas parcă din vestmântul străveziu al unei zâne nevăzute în trecerea ei de-o clipă, sau poate din zborul unui heruvim ori altei făpturi cerești, s-a revărsat peste întreaga masă, umplând sufrageria"[34]. Se poate spune că este evidentă, aici, „necesitatea etichetei, a codului în ingerarea băuturilor, fiecare cu atestatul ei de noblețe, și cu trena ei de referințe"[35]. Ca și asocierea protocolului enunțării denumirilor de vinuri cu protocolul narativ și a amândurora cu donjuanismul dezlănțuit.

Și, din nou, intervine Autorul care le face pe toate în același timp: situându-se extradiegetic, citește Istoria reflectată în literatura epocii și o pune pe hârtie, ca un *scriptor* conștient de erorile de scriitură comise, dar pe care și le asumă imediat, batjocoritor – parodic: „Istoricul literar mi-ar putea dovedi, cu documente zdrobitoare din literatura epocii, că pe vremea când se desfășoară acțiunea nu se scria așa. Ei, și?"[36]. Situându-se, pe pagina imediat următoare, intradiegetic, se suprapune peste instanța naratorului-martor: „Nu-i vorbă, că nici nu se da dus Costache, fiind clei"[37].

---

[29] *Ibidem*, p. 84.
[30] *Ibidem*, p. 85.
[31] Doris Mironescu, *art. cit.*, p. 99.
[32] *Ibidem*.
[33] *Ibidem*, p. 87.
[34] *Ibidem*, p. 93.
[35] Doris Mironescu, *art. cit.*, p. 99.
[36] Al. O. Teodoreanu, *Hronicul...*, p. 98.
[37] *Ibidem*, p. 99.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Grijuliu foarte cu comoara sa de vinuri, logofătul alcătuieşte o *Carte de aur* a pivniţelor sale, însoţită de testamentul său material şi spiritual, şi de *Călăuza desăvârşitului gastronom* – un titlu care vizează, parodic, toate *învăţăturile* serioase *ad usum delphini*.

Titlul capitolului al doilea, *În care povestea e scurtată fără cruţare şi împotriva tuturor rânduielilor povestirii, viaţa eroului însăşi e stropşită aproape în întregime de povestitor, pentru a se apropia de sfârşitul ei, plin de vesele peripeţii*, indică un Autor care se opune deschis ... naratologiei, reducând fabula – aceea serioasă – şi naraţiunea, comprimând, sau eludând Istoria pentru a ocupa întreg capitolul cu petreceri şi cu aventuri comise la beţie. În notele de subsol, Autorul abuzează din nou, parodic, de funcţia comentativă şi de cea testimonială a naratorului, adăugând (pseudo) informaţii fără relevanţă în plan narativ şi conturându-şi cu perseverenţă un profil de personaj cu discurs ironic – aluziv. Alteori, parafrazând în derâdere versuri villoneşti, practică dezinvolt jocul de-a comentariul naratorial intra şi extradiegetic: Căpitanul „săruta cucoanele pe uliţa mare, de-i ieşea în cale faţă bisericească, stupea şi punea piedică, chiuind ca un surugiu şi suduind ca la cişmea (...). – Unde-s cişmelele vechiului Iaşi?, se melancolizează Autorul"[38].

Deviza Căpitanului – *Fac ce vreau!* – camuflează un *modus vivendi* care se opune categoric tuturor constrângerilor, în numele libertăţii de gândire şi de comportament (de moravuri, culturale, de limbaj etc.), iar în spatele acestuia se află, zâmbind complice, Păstorel.

În capitolul al treilea, *În care o neînchipuită măgărie iese la iveală*, jocul lexical şi jocul pe referinţă corelativ anunţă fapta ruşinoasă a lui Dan Dămăcuş, omul de încredere al Căpitanului, care îl trage pe sfoară împerechind iapa pursânge a acestuia cu ... un măgar. Mai mult, Dan Dămăcuş îl înşeală pe Căpitan cu franţuzoaica Lolotte şi, mai apoi, îl omoară în duel. În capitolul al patrulea, *În care sfârşitul povestirii, covârşit de măreţia vremurilor, pierde orice însemnătate*, se divulgă, printr-un procedeu tipic de recuzare a discursului, identitatea naratorului primar, martor al celor povestite.

Istorisirea despre *Cumplitul Traşcă Drăculescul* se revendică, prin insistenţa pastişei instrumentate parodic, de la *Letopiseţul* lui Ureche – secvenţa „Fost-au acest Ştefan..." devine „Fost-au Traşcă Drăculescul urmaş Vlad Dracului Ţepeş voievod, om aprig, îndărătnic, dar neîmpetrit, de Dumnezeu temător şi păzitor al celor lumeşti şi duhovniceşti rânduieli"[39]; de la *Letopiseţul* lui Costin – secvenţa care narează domnia lui Ioan vodă Armeanul, dar şi de la *Scenele istorice* ale lui Odobescu – acolo unde, în incipitul nuvelei *Mihnea vodă cel Rău*, apare armaşul Dracea. Cruzimea personajului faţă de turci este contrabalansată ironic de marea lui forţă virilă şi de aventurile care curg una după alta: Traşcă fură o mireasă nefericită în chiar ziua nunţi ei, pândeşte fetele şi femeile care vin la scăldat – „Dar şi

[38] *Ibidem*, p. 112
[39] *Ibidem*, p. 147

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

muierile afurisite, cum auzeau că-i Trașcă pe mal, toate ieșeau la scăldat"[40] și face în așa fel încât copiii din treisprezece sate îi seamănă toți. Și iarăși, Autorul-editor, care preia un așa-zis manuscris găsit, rămas anonim, denumit *Însemnările unui boier moldovan*, contaminează discursul naratorial cu ironia sa ascuțită, abia camuflată sub pastișa scriiturii costiniene: „Ci noi lăsăm șaga la ei și scriem aici, pentru pomenire și învățul urmașilor, că în acele cumplite vremi, după rea-pilda lui Trașcă Drăculescu, toată Oltenia fu stricată de preacurvie, care mai pe urmă, cu voia lui Dumnezeu, s-a potolit"[41].

Decăderea personajului, îndrăgostit, la bătrânețe, de o tânără bolnavă de tuberculoză, care îi moare în brațe, imediat după nuntă, semnalează, încă o dată, ca și în cazul lui Iancu Durău, al lui Costache Zippa – Căpitanul și al lui Kostakelu – ultimul cavaler și crai al acestei lumi care cade în Istorie, existența unei *suprateme* a *Hronicului – decăderea, moartea*: „Timpul rușinează neamurile și pe individ, le reduce statura, îi obligă să se confrunte, adesea, cu tocmai acel gen de samavolnicie practicată de ei în tinerețe: Iancu e încornorat, Costache Zippa e ridiculizat, iar Trașcă Drăculescul se amorezează la bătrânețe"[42].

Păstrând grafia și fonetismele specifice, istoria ce-l are în centru pe *Neobositului Kostakelu* se slujește de stratagema manuscrisului găsit pentru a isca o dezbatere pseudofilologică după toate regulile. Sunt citați, cu argumentele lor științifice, *inginerul și autorul dramatic Mincu*, „care susține (...) că traducerea din slovenește e o pură (noi am zis impură) invenție a lui Haralambie Talpă, care abuzează de numele paharnicului Pantele, pentru a debita insanități, a cărora răspundere nu vrea să și-o asume", *eminentul profesor Râmă*, *zelosul colecționar Ross* și *filologul australian Kuk*. Cu instrumentele redutabile ale parodiei sunt dezbătute, astfel, problema paternității, a autenticității manuscrisului, a surselor, a versiunilor existente. Dincolo de această ingenioasă paradă de (pseudo)erudiție, și pe fondul dialogului constant cu cronicile moldovenești, vizibil în *motto*-uri, de pildă, evoluția protagonistului are loc după tipicul tripletei: petrecere, berbantlâc, isteține a minții.

Cuplul Panagaghe Banațatos și Caliopa, respectiv un grec dornic de parvenire și amanta sa, fac obiectul batjocurii publice puse la cale de Kostakelu, autor, de altfel, a două *cărți de ghidușii – O samă de măscări* și *Povești măscăroase*. Rezonanța imediată cu *O samă de cuvinte* și trimiterea explicită la *Neculce vornicul* duce cu gândul la un posibil model de au(c)toritate potrivit cu natura scriitoricească a lui Păstorel și cu ideologia literară pe care *Hronicul* său o poartă: „Atâtea cărți s-au păstratŭ din vechime, multe făcute de oameni proști, ca alți proști să se minuneze, și toate numai de jale scriu, ce dacă s-aŭ găsitŭ și un omŭ de duhŭ a scriere, să se veselească și strănepoții, au trebuitŭ să se irosească"[43].

[40] *Ibidem*, p. 152.
[41] *Ibidem*, p. 154.
[42] Doris Mironescu, *art. cit.*, p. 102.
[43] *Ibidem*, p. 195.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Iar la finalul istorisirii şi al *Hronicului*, comentariul din subsolul paginii, al Autorului-editor, aruncă ultimele rezerve de batjocură asupra savantlâcului gratuit-academizant: „ne facem o plăcere din a publica şi notele cu care savanţii specialişti ar fi îmbogăţit manuscrisul – note, măcar că contradictorii sau, pentru a fi sincer, tocmai pentru ca – socotindu-le o caracteristică a vremii noastre"[44].

BIBLIOGRAFIE

Mironescu, Doris, *Craii lui Păstorel. De la savoir vivre la savoir mourir*, în „Ex Ponto – Text/Imagine/Metatext", nr. 3 (20), (anul VI), iulie – septembrie 2008.

Moraru, Titus, *Prefaţă* la Al. O Teodoreanu, *Hronicul măscăriciului Vălătuc*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1972.

Teodoreanu, Al. O., *Hronicul măscăriciului Vălătuc*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1971.

ABSTRACT

Hronicul măscăriciului Vălătuc [*The Chronicle of Vălătuc the Fool*] overtly relates to the literary and bookish pattern of minor discourse, focusing on parody viewed as ante-Postmodern writing strategy used to ironically discredit the major literary canon/conventions as well as the academic philological spirit of the text.

Key-words: metatext, bookish style, literary minor discourse, literary revolt.

[44] *Ibidem*, p. 222.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

FUNCȚIONARUL, FIGURĂ EMBLEMATICĂ ÎN LITERATURĂ

Oana-Anca Safta*

De la funcționarul umil, din *Mantaua* lui Gogol, la individul comun și adesea limitat, prins în vâltoarea intrigilor specifice prozei balzaciene, și până la cel complet sufocat de sistemul birocratic, ierarhii și proceduri inexplicabile în ordinea realului, caracteristic prozelor ce pot fi inserate în categoria absurdului cu tente fantastice, liniile în care acest personaj este creionat îi conferă trăsăturile fizice și caracterologice ale unui prototip. Există un număr de locuri comune în scrierile ce au în centru figura funcționarului ca emblemă a aparatului administrativ. Putem observa recurențe ce țintesc mai multe nivele, de la cel fonetic (onomastica sugestivă prin aliterații sau diverse modalități expresive de compunere a numelor proprii), la cel stilistic (sărăcia vocabularului unor slujbași limitați din punct de vedere intelectual) și cu precădere cel tematic (existența searbădă a funcționarului, supremația și stupiditatea procedurilor administrative, poziționarea în ierarhie și relaționarea cu superiorii etc.).

Caracterizările directe tind să fixeze o ființă de cele mai multe ori comună, fără prestanță. Corespondența clasică în schema realismului, cea dintre aspect, profesie și destin, este exploatată de Gogol pentru fizionomia umilului funcționar Bașmacikin: „Deci, la *departamentul cutare* își făcea slujba *funcționarul cutare*. Nu s-ar zice că omul era remarcabil, dimpotrivă, era scund, cam ciupit de vărsat, cam roșcovan, părând și puțin cam scurt de vedere, cu un început de chelie pe frunte, cu zbârcituri pe ambii obraji și cu acea culoare a feței care se numește hemoroidală... [...] În ce privește gradul (căci la noi trebuie să spui înainte de toate care-i gradul), era ceea ce se numește etern consilier titular, de care, așa cum se știe, și-au bătut joc și au râs pe săturate feluriți scriitori care au lăudabila deprindere de a tăbărî asupra celor care nu pot să muște"[1]. Nuvelistul rus nu se sfiește însă a folosi ironia, chiar dacă una cu accente amare, când plasează existența personajului sub semnul fatalității: „Copilul fu botezat, ocazie cu care începu să plângă și făcu o grimasă, de parcă presimțea că va fi consilier titular. [...] Oricât de mulți directori și feluriți șefi se schimbau, Akaki Akakievici era văzut în același loc, în aceeași poziție, în aceeași funcție de copist, așa

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române.

[1] N. V. Gogol, *Mantaua*, Iași, Editura Polirom, 2007, p. 595.

RITL, nr. 1–4, p. 403–409, București, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

că ulterior toți ajunseră să creadă că așa s-a născut pe lume, gata de slujbă, cu uniforma pe el și cu chelia pe cap"[2].

Portretul schițat în primele rânduri ale romanului *Slujbașii* susține conceptul de tipicitate, emblemă a balzacianismului. Ambiția declarată a prozatorului francez, aceea de a face concurență stării civile, îi dirijează ochiul spre fotografierea detaliilor semnificative ale unei fizionomii comune: „La Paris, unde oamenii care studiază și cugetă se aseamănă întru câtva între ei datorită faptului că trăiesc în același mediu, ați întâlnit, desigur, destule figuri asemeni aceleia a domnului Rabourdin [...]: patruzeci de ani, păr cărunt – cu o nuanță atât de plăcută, încât femeile pot la nevoie să-l îndrăgească și așa – și care îndulcește o fizionomie melancolică; ochi albaștri și vioi, un obraz încă fraged, dar aprins și presărat cu pete accentuate de roșeață; frunte și nas à la Ludovic al XV-lea, o gură aspră, o talie înaltă, subțire sau mai degrabă subțiată ca a unei persoane abia scăpate de boală, în fine un mers în care se observă nepăsarea unuia care se plimbă, dar și meditarea omului preocupat"[3].

La Mihail Bulgakov, încadrarea în tipicitate nu se limitează la a estompa singularitatea, ci o șterge. Insul este desființat ca individualitate și, mai mult decât reprezentativ pentru o categorie socială, funcționarul se dovedește un simptom al socialului în întreaga sa vastitate. Dintr-un agent al ordinii și al echilibrului într-o comunitate, norma ajunge să șteargă orice manifestare a alterității și ridică similaritatea la nivel de îngemănare. Nesiguranța, precaritatea existenței sunt cele care conduc la condiții nediferențiate. Într-o epocă tulbure, tovarășul Korotov, funcționar la serviciul de registratură, pare a se bucura de o situație profesională stabilă, cele unsprezece luni de activitate în postul respectiv constituind o vechime considerabilă. Stabilitate iluzorie, căci secția nu scapă obsesiei reformării și, odată cu spectrul concedierii, personajul se vede aruncat în haos. O greșeală banală – în necunoștință de cauză, Korotov are un schimb de replici cu noul șef al departamentului – este echivalentă în viziunea funcționarului cu destituirea. Eroul se rupe de ritmul monoton al cotidianului, pentru a porni într-o fugă absurdă și disperată pe urmele noului șef cu scopul de a remedia situația.

Figura funcționarului se dovedește o emblemă constantă a socialului în literatură. În viziunea lui Balzac, aparatul administrativ este unul putred, cu ramificații menite să sărăcească bugetul de stat și o ierarhie fondată pe interese și rang, nicidecum pe valoare. În condițiile date, un reformist precum Rabourdin, personajul principal din *Slujbașii*, face notă discordantă cu masa funcționarilor mediocri și intriganți. Șef de birou într-un important minister, funcționarul este văzut drept succesorul legitim la conducerea ministerului după moartea celui aflat în funcție, un individ insipid și incompetent. Dar șefia este disputată și de Baudoyer, omologul ca funcție din cadrul biroului alăturat, un ins limitat și

[2] *Ibidem*, p. 596.

[3] Honoré de Balzac, *Opere*, vol. V. București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1959, p. 9.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

slugarnic, cu o fizionomie respingătoare, care prilejuiește lectorului descoperirea în Balzac a unui portretist demn de un specialist în psihologie. Capabil să găsească tușele juste pentru a reda temperamentul și caracterul prin trăsături, romancierul îl așază pe Isidore Baudoyer în categoria tipicarilor fără orizont, a căror îngustime intelectuală conduce la strictețe interesată și hilară: „Isidore era un bărbat de treizeci și șapte de ani, înalt și bine legat, care asuda repede și al cărui cap semăna cu al unui hidrocefal. Capul acesta mare, acoperit cu un păr castaniu și tăiat scurt, era legat de gât printr-un sul de carne ce se răsfrângea de-a lungul gulerului hainei. [...] Ochii lui mici, nasul turtit și răsucit în sus, gura cu buze subțiri și bărbia scurtă îi dădeau o înfățișare de tătar. Fruntea îi era îngustă și joasă. [...] Isidore era pur și simplu un funcționar, nu tocmai destoinic ca șef de birou, dar care cunoștea bine practica lucrărilor și ascundea o mărginire molatică sub o carapace atât de groasă că niciun fel de scalpel nu o putea străbate. Studiile sale îndârjite, în timpul cărora dăduse dovadă de o răbdare și o îndârjire de bou, capul lui mare înșelaseră pe părinți, care îl socoteau un om cu totul deosebit. Chițibușar și căutând mereu să arate ceea ce știe, vorbăreț și cicălitor, spaima subalternilor lui, pe care nu-i slăbea din ochi, ținea la fiecare punct și virgulă, aplica regulamentele cu asprime și se arata de o exactitate atât de aprigă, încât toți cei din biroul lui veneau totdeauna la slujbă înainte de timp"[4].

Idealist și muncitor, cu concepții liberale conform cărora meritocrația ar fi prioritară în aparatul administrativ, Rabourdin cade victima luptelor de culise, a intereselor meschine, a orgoliilor individuale. Greșeala de a întocmi o lucrare în care expune posibilitatea remedierii bugetului de stat prin comasarea birourilor și a posturilor din administrație, precum și prin impozitarea averilor uriașe ce se sustrag fiscalității, declanșează spaima în rândurile slujbașilor slab pregătiți. Asmuțirea acestora, masă de manevră pentru demiterea lui Rabourdin, coroborează cu interesele pecuniare ale lui Baudoyer și cu trufia apropiatului ministrului de care depinde numirea, intrigantul și risipitorul Lupeaulx, factori care îl determină pe slujbașul onest să-și dea demisia. Balzac oferă acestei figuri o notă de tragism în concordanță cu clasica schemă a realismului bazată pe antiteză. O antiteză care pune în opoziție defecte și calități (viciu/probitate), onestitate și interese mercantile, indivizi merituoși și speculanți (supranumerarii inimoși/cămătarii cu influență în cercul nobilimii și al burgheziei).

Și Bulgakov reușește să puncteze, într-un spațiu epic restrâns, toate deficiențele unui sistem birocratic putred. În lumea debusolată și debusolantă a *Diavoliadei*, indivizii ajung să interacționeze doar prin prisma rolului funcțional pe care îl îndeplinesc socialmente prin profesie. În goana după șeful Kalsoner, funcționarul nu-l vede pe om, ci autoritatea de care depinde soarta sa: „Spinarea pătrată a responsabilului când apărea, când dispărea în norul de fum albastru. Timp de vreo cinci minute, Korotov se simți presat și înghesuit pe platformă, dar în cele

[4] *Ibidem*, p. 60.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

din urmă motocicleta se opri în fața clădirii cenușii a CENTRAPROV-ului, iar trupul cel pătrat dispăru printre trecători"[5]. Sarcasmul însoțește fiecare pas al funcționarului, zbuciumul tragico-comic al acestuia, în care realismul glisează spre neverosimil, pentru a ajunge în final la un fantastic cu note grotești, ce provoacă lectorului un zâmbet amar: „Korotov se dovedi a fi un om norocos. În clipa când ieși pe ușa somptuoasă a «Trandafirului alpin», prin fața lui trecea un tramvai. Izbutind să se urce din mers, Korotov goni împreună cu tramvaiul, izbindu-se când de mânerul frânei, când de sacii din spatele pasagerilor. *Speranța însă îi înflăcăra inima* (s.n). [...] Korotov sări din tramvai, făcu o piruetă prin aer, căzu, se lovi la genunchi, își ridică de jos șapca, apoi, tăind drumul unui automobil, se grăbi să intre și el în vestibulul instituției respective"[6]. Periplul pentru păstrarea slujbei poate fi privit ca un simulacru de eroism: ca un jalnic Don Quijote, funcționarul călărește tramvaie, aleargă pe coridoare fără capăt, drumul îi este veșnic baricadat de uși nefuncționale. Aluziile sunt transparente și urmăresc denunțarea unui sistem birocratic ineficient și, la un nivel mai amplu, a unei societăți bolnave. Ironia amară provine din multiple surse, cea mai subtilă și expresivă fiind discrepanța dintre evenimentele de natură excepțională și banalitatea unui spațiu conceput la polul opus al oricărei posibilități miraculoase. Supralicitarea fantasticului se produce tot în cheie ironică, de unde ostentativul simbolurilor arhicunoscute (cifra șapte, pisicile etc.). Absurdul se traduce la Bulgakov printr-un sinonim care cu greu ar putea fi văzut ca fiind măcar unul parțial, acela de „mister", exemplificator pentru felul în care eroul se raportează la evenimente. Fuga disperată a lui Korotov se transformă ulterior într-una după propria identitate, căci personajul își pierde actele, întâmplare care îl aruncă definitiv în sfera absurdului. În căutarea restabilirii identității lui Korotov i se atribuie o alta. Semnificația confuziilor este adâncă; ea trimite la aceeași condiție nediferențiată a indivizilor: „– Iertați-mă, dar de unde mă cunoașteți? / – He-he, îți place să glumești, Vasili Pavlovici. / – Nu sunt Vasili... Sunt Varfolomei. Varfolomei Petrovici, strigă Korotov ducându-și mâna la frunte. Și-o simți rece și umedă. [...] – De ce mă încurci, omule? Uite, aici scrie clar Ș Kolobkov V.P. / – Dar eu sunt Korotov, strigă acesta, pierzându-și răbdarea./ – Așa am spus și eu: Kolobkov, se supără bătrânelul"[7]. În aceeași direcție a interșanjabilității, fizionomiile similare ajung să se multiplice: șeful Kalsoner apare, alternativ, sub înfățișări diferite, sporind debusolarea eroului, care ajunge în pragul nebuniei și la suicid.

Ca și Korotov, eroii lui Kafka percep inițial întâmplările prin care trec ca pe o farsă, pentru ca, treptat, să intre în malaxorul unui sistem care le epuizează resursele fizice și intelectuale. În lumina acestei involuții, procesul lui Josef K. ar putea fi văzut, nu ca procedura suspendată în hățișul de necunoscute ale birocrației, ci ca un proces lăuntric, cel care însoțește schimbarea profundă a personajului,

[5] Mihail Bulgakov. *Inimă de câine*. Iași. Editura Polirom. 2003. p. 89.
[6] *Ibidem*.
[7] *Ibidem*. p. 93.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

trecerea de la atitudinea de revoltă și conștientizare a iraționalului, la aceea de indiferență, urmată de resemnare și obediență. În zbaterea pentru lămurirea situației în care se află, funcționarul urmează un traseu istovitor, la sfârșitul căruia orice deznodământ îi devine egal. Maestru al nuanțelor, scriitorul praghez găsește cele mai expresive procedee pentru a reda angoasa, modul în care frământările, încordarea, pânda ating cote paroxistice: „Convingerea că trebuie să acționeze el însuși devenea imperioasă pentru K., mai ales când se simțea foarte obosit, ca în dimineața aceasta de iarnă, când totul i se părea atât de nesigur. Uitase disprețul pe care-l avusese la început față de proces; [...] pe scurt, nu mai avea de ales dacă să accepte sau să refuze procesul; se afla intrat în el din plin și trebuia să se apere; dacă obosea, putea să ajungă rău"[8]. Nesiguranța și spaima se infuzează subtil, la nivel subliminal, erodează rezistența psihică a subiectului, conducând în final la aparenta lehamite, expresie a unui individ epuizat. Viraje uluitoare în atitudine ne întâmpină și în cazul eroului din *Castelul*. Din individul intransigent inițial nu mai rămâne nimic, astfel încât finalul ni-l arată pe erou umil și docil.

Birocrația dresează, ridică suspiciunea la cel mai înalt rang, transformând individul într-o pastă maleabilă, pregătită pentru a i se inocula concepții străine. Ajuns în orașul unde este chemat pentru a-și exercita meseria, arpentorul K. se trezește într-o situație ingrată, căci nimeni nu-i poate oferi detalii cu privire la munca și condițiile în care urmează să-și desfășoare activitatea. K. face toate eforturile pentru a obține autorizația pentru o vizită la castel, loc misterios, sediu al unei autorități care, teoretic, ar fi responsabilă și ar putea lămuri situația angajatului. Dar în *Castelul*, ca și în *Procesul*, figurile autorității alcătuiesc un corolar cu aparențe mitice prin secretizarea care le învăluie existența: „– Cele ce se spun despre înfățișarea lui Klamm, continuă Olga, Barnabas le știe prea bine, a adunat multe descrieri și le-a comparat, poate chiar prea multe; o dată l-a văzut și el pe Klamm, în sat, prin fereastra unei trăsuri, sau a crezut că-l vede; era deci pregătit suficient ca să-l recunoască și totuși – cum îți explici asta? – intrând o dată într-un birou al castelului, i s-a arătat un funcționar, printre mai mulți alții, și i s-a spus că ar fi Klamm, dar el nu l-a recunoscut, și încă multă vreme după aceea nu s-a putut obișnui cu ideea că acela ar fi fost Klamm. Dacă-l întrebi însă pe Barnabas prin ce se deosebește acel Klamm de imaginea obișnuită pe care o avem despre el, nu știe să-ți răspundă, adică îți răspunde descriindu-l pe acel funcționar din castel, și descrierea corespunde exact cu înfățișarea lui Klamm așa cum o știm noi"[9].

În încercarea de a ajunge la acel tribunal suprem sau la „adevăratele birouri" despre care i se tot vorbește atunci când contestă posibilitatea de a fi incriminat, Josef K. nu cunoaște decât slujbași mărunți, care îi inspiră doar suficiență și prostie: „– Te înșeli profund, spuse el. Și domnii aceștia, și eu jucăm un rol cu totul secundar în procesul dumitale. Aproape că nu știm nimic despre el. Și chiar dacă am purta cele mai reglementare uniforme, situația dumitale n-ar

[8] Franz Kafka, *Procesul*, București, Editura Minerva, 1977, p. 157–158.
[9] Idem, *Castelul*, București, Editura RAO, 2007, p. 221.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

fi deloc mai bună. N-aş putea să spun că eşti acuzat sau, mai bine zis, nu ştiu dacă eşti. Adevărul e că eşti arestat, mai mult nu ştiu. [...] K. îl privi cu ochi mari. Omul acesta, mai tânăr poate decât el, îi dădea lecţii ca unui şcolar. Era mustrat pentru sinceritatea lui. Şi nu izbutea să afle nimic nici despre motivul arestării, nici despre autoritatea care emisese mandatul"[10]. Administraţia, cea care ar intermedia contactul dintre ins şi autoritate, nu face decât să înhame subiecţii la proceduri fără finalitate practică. Pierduţi în labirintul simbolic al ierarhiei, aceştia scriu rapoarte şi memorii în vederea unei iluzorii şi inaccesibile întâlniri. Manifestându-şi repetitiv speranţa în raţiune, eroii caută eroarea, greşeala, vina pentru starea de fapt. Totul e ambiguu, graniţele nu se delimitează şi conştiinţa nu mai găseşte trasee clare. Paradoxurile sunt omniprezente, aparenta organizare meticuloasă a sistemului birocratic ascunde exact contrariul: haos, degringoladă, dezorganizare, provizorat: „Într-o administraţie atât de vastă cum e aceea a comitatului se poate întâmpla uneori ca o secţie să ordone una, iar o altă secţie alta, una nu ştie de cealaltă; controlul organelor superioare se exercită cu extremă precizie, e adevărat, dar e în firea lucrurilor să se efectueze cu întârziere, aşa se face că se pot ivi mici încurcături"[11]. Procedeele birocratice sfidează logica şi fac din coordonatele funcţionăreşti ale existenţei umane aparenţe destabilizatoare: „(...) se vede că n-aţi intrat încă realmente în contact cu autorităţile noastre. Toate contactele acestea sunt doar aparente, dumneavoastră însă, necunoscând starea de lucruri de aici, le credeţi reale"[12].

În avangardă kafkiană, secretomania şi conspirativitatea voalează, în aceeaşi direcţie a paradoxului, şi modul în care se manifestă figurile oficialităţii din *Mantaua*: „*Puterea*, autoritatea discreţionară, prezintă la Gogol, în ciuda caracterului ei *foarte real*, un aspect misterios; nu se ştie exact de la cine emană şi cum se exercită. Fantasticul pătrunde şi în sfera raporturilor imediat sesizabile, de o materialitate constrângătoare. Puterea pare a fi asociată unor oameni despre care «se şopteşte ceva», niciodată un lucru răspicat, inteligibil pe deplin. De ea se leagă tema eminamente gogoliană, eminamente *secretă*, a *persoanei însemnate*"[13].

Misterul în care autoritatea din *Mantaua* apare învăluită se dovedeşte o noţiune *à rebours*, căci – după cum observa Lucian Raicu – măreţia acestei autorităţi nu are nimic nobil, ci este răsturnată în aroganţă, într-o autosuficienţă ce vrea să drapeze platitudinea şi penibilul. Blocajul lui Akaki Akievici, teroarea care îl aruncă în braţele morţii atunci când se vede apostrofat de funcţionarul căruia venise să-i ceară soluţionarea furtului mantalei primeşte astfel valenţe exemplificatoare pentru un întreg grup social. Lectorul rezonează cu satira socială care demască o stupiditate de o actualitate ce trece de barierele epocii şi ale locului.

[10] Idem, *op. cit. (a)*, p. 14–15.
[11] Idem, *op. cit. (b)*, p. 81.
[12] *Ibidem*, p. 96.
[13] Lucian Raicu, *Gogol sau fantasticul banalităţii*, Bucureşti, Editura Institutului Cultural Român, 2004, p. 76.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Studiul de față are în centru figura funcționarului, ca personaj literar emblematic pentru aparatul administrativ și, prin extensie, pentru sfera socialului. Recurențele care îi oferă acestui slujbaș trăsăturile fizice și caracterologice ale unui prototip țintesc mai multe nivele, de la cel fonetic (onomastica sugestivă prin aliterații sau diverse modalități expresive de compunere a numelor proprii), la cel stilistic (sărăcia vocabularului unor slujbași limitați din punct de vedere intelectual) și cu precădere cel tematic (existența searbădă a funcționarului, supremația și stupiditatea procedurilor administrative, poziționarea în ierarhie și relaționarea cu superiorii etc.). Recurențe identificabile pe o plajă vastă, de la prozele realiste ale lui Balzac, până la cele absurde, cu tente fantastice, ale lui Kafka.

BIBLIOGRAFIE

Balzac, Honoré de, *Opere*, vol. V, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1959.
Bulgakov, Mihail, *Inimă de câine*, Iași, Editura Polirom, 2003.
Gogol, N. V., *Mantaua*, Iași, Editura Polirom, 2007.
Kafka, Franz, *Procesul*, Editura Minerva, București, 1977.
Kafka, Franz, *Castelul*, București, Editura RAO, 2007.
Raicu, Lucian, *Gogol sau fantasticul banalității*, București, Editura Institutului Cultural Român, 2004.

RÉSUMÉ

L'article qui suit se propose de dégager quelques traits communs concernant la figure littéraire de l'employeur, personnage dont les traits physiques et de caractère tendent à l'imposer comme un prototype. Il y a des récurrences évidentes dans les écrits qui ont comme figure centrale celle du fonctionnaire comme emblème de l'appareil administratif. Celles-ci sont dirigées vers plusieurs niveaux, à partir du niveau phonetique (l'onomastique suggestive) à celui stylistique et surtout thématique (l'existence terne du fonctionnaire, la stupidité des procédures administratives, l'hiérarchie et les rélations avec les supérieurs). Les noms retenus seront celui de l'humble fonctionnaire Başmacikin (Gogol), de l'honnête employé Rabourdin (Balzac), du tragi-comique Korotov (Bulgakov) et ceux des étranges inadaptés K. (Kafka).

Mots-clé: personnage, fonctionnaire, social, réalisme, littérature de l'absurde.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

EXPRESIONISM, (NEO)EXPRESIONISM ÎN POEZIA ROMÂNĂ – O SCURTĂ ISTORIE A RECEPTĂRII

Raluca Dună*

Retrospectiv, indiferent de raportul inițial dintre modernism și avangarde, discutabil și încă discutat în literatura de specialitate în ultimele decenii, expresionismul e perceput tot mai mult drept paradigmă definitorie a modernității europene. Teoreticianul austriac Thomas Anz observă într-o carte[1] din 2002 prelungirea poeticii expresioniste până în contemporaneitate și se întreabă dacă expresionismul nu reprezintă cheia de boltă a culturii europene a secolului trecut. Este interesant că în anii 1970 triada manierism – grotesc – dadaism plus expresionismul defineau „literatura danubiană" (un concept acum abandonat) la lucrările Congresului Asociației Internaționale de Literatură Comparată de la Montreal, în 1973. Un reviriment al studiilor despre expresionism este evident, în spațiul de limbă germană, în acei ani; ecourile se resimt și în cultura română a momentului. Literatura austriacă și germană, tot din anii '70, se reașază tot mai evident în matca unui (neo)expresionism de diverse nuanțe și tendințe. Neoexpresionismul postbelic nu înseamnă doar expresionismul antebelic *reloaded*, ci și mixajul subtil cu suprarealismul postbelic (la care se referă și unii teoreticieni germani încă din anii '60) și în genere cu mișcările de neoavangardă.

Pentru a putea deschide însă o discuție corectă pe tema neoexpresionismului postbelic, voi încerca să lămuresc întâi problema spinoasă a receptării expresionismului, la noi, încă din interbelic și fluctuațiile acestei receptări, în perioada postbelică.

În 1934, sociologul Georg Lukacs publica *Die Grosse und Verfall des Expressionismus* (*Ascensiunea și decăderea expresionismului*). Perspectiva sa, cum știm, e marxistă, dar studiile ulterioare reiau, încă și cele recente, teza sa: expresionismul perceput ca reacție la epoca wilhelmiană, dar și ca precursor al fascismului. Studii de ultimă oră, în special publicate în spațiul non-german, subliniază legătura dintre expresionism și fascism, mai ales dintr-o perspectivă stilistică. Legătura e totuși mai profundă, nu doar stilistică, expresioniștii vorbesc cu exaltare despre un om nou, o lume nouă, cred în revoluția interioară care va schimba temeiurile lumii – de unde și vitalismul, elanul lor uriaș, dublat însă de o

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române.

[1] Thomas Anz, *Literatur des Expressionismus*, Stuttgart, J. B. Metzler Verlag, 2002.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

neputință, disperare şi spaimă în fața lumii care se dovedeşte mai puternică decât eul, strivitoare. S-a spus că modernismul şi avangardele au însemnat, printre altele, şi o exacerbare a individului şi cred că nu mai e nevoie de argumente pentru a susține acest adevăr, indiferent de felul în care privim relația dintre modernism şi avangarde. De multe ori suntem tentați să privim această exacerbare a individualității creatoare, în cazul artistului modern, ca pe o exacerbare a singurătății sale orgolioase şi autosuficiente, ca pe o ruptură între lumea interiorității sale şi lumea exterioară, ceea ce e fals pentru mulți artişti ai secolului al XX-lea. Artiştii expresionişti sunt cei mai obsedați, nu de Eul propriu (un eu obsedat doar de sine însuşi poate găsi soluții salvgardante), ci de raportul intim dintre eu şi lume. „Criza" eului artistului e o consecință, dar şi o asumare a crizei lumii. Unul dintre cei mai importanți scriitori expresionişti (şi unul dintre primii expresionişti care pătrund în spațiul cultural românesc, în anii '20), Kasimir Edschmidt descrie în termeni foarte plastici raportul dintre eu şi lume: „sufletul" (cuvântul apare frecvent în manifestele şi textele expresioniştilor) e o mână uriaşă care încearcă să apuce lumea şi să o aducă înlăuntrul său, investind-o cu o semnificație care, altfel, lumii îi lipseşte. În 1917, într-o conferință despre expresionismul în poezie, Kasimir Edschmidt scrie:

„Dumnezeu ne-a dat pământul: un peisaj gigantic. Trebuie să ştim să-l percepem în aşa fel încât el să ne ajungă intact şi ne dăm seama că nu-i surprindem *adevărul*, întrucât ne apare ca o realitate externă. Suntem nevoiți să construim *realitatea în noi*, să găsim *sensul* obiectului (...) e necesar ca imaginea lumii să fie reflectată *întreagă* şi netă, şi asta se poate verifica numai prin noi.

Artistul expresionist îşi transfigurează mediul. El nu vede: priveşte; nu povesteşte: trăieşte; nu reproduce: creează din nou; nu găseşte: caută. Înlănțuirii de fapte (...) îi ia locul transfigurarea acestor fapte. Faptele dobândesc importanța lor numai în momentul în care mâna artistului întinsă înspre ele apucă, închizându-se, acel ceva ce stă în spatele lor"[2].

Fritz Martini, autorul unei clasicizate istorii a literaturii germane, publicate la noi la Editura Univers în 1972, exprima entuziast credința că expresionismul a însemnat, în primul rând, „voința de transformare a omului" (aici se întâlneşte trist estetica unei epoci cu politica ei, căci politica a ştiut să se folosească în mod perfid de elanurile idealiste ale artiştilor) şi că într-adevăr expresionismul a schimbat „radical concepțiile despre artă" şi „modul de a înțelege lumea"[3].

Criticii români au recuperat expresionismul mai puțin direct şi mai ales filtrat prin Blaga. Dincolo de „estetica țipătului" şi a formelor originare, de deformare, bolnăvicios şi nebunie – ceea ce se ştie, teoretic, despre acest curent artistic – prejudecata curentă din jurul expresionismului românesc se coagulează în jurul a

[2] Kasimir Edschmid, *Uber den Expressionnismus in der Literatur und die neue Dichtung*, Erich Reiss, Berlin, 1924. Trad. rom., în Mario de Micheli, *Avangarda artistică a secolului XX* (1959, Milano, Schwartz), trad. Ilie Constantin, București, Editura Meridiane, p. 83–84.

[3] Fritz Martini, în „Secolul 20", nr. 11-12, 1969, p. 18.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

câțiva termeni, precum poezie metafizică, filozofică, vizionară, abstractă, cu înclinație spre rural și spre lirismul tradiționalist-național. Când spunem expresionist în poezia română antebelică ne gândim automat la Blaga, dar nu în sensul metaforizării prea exaltate, al rupturii, al țipătului și al crizei, pe care Blaga le-a exprimat destul de intelectual, fără acel zvâcnet vital, elementar. Cum ar spune Tudor Vianu, el a scris *despre* ideea de elementar, dar nu a perceput elementarul nemijlocit, redându-l printr-un *limbaj* elementar. Blaga e un poet echilibrat, pentru el expresionismul se reduce la o „metodă", la o „tehnică", după cum observă Șt. Aug. Doinaș[4], care combină stilistica tinerilor poeți expresioniști cu elemente goetheene. Ori mișcarea inițială „Die Brucke", constituită în 1905, își propunea „spontaneitatea inspirației", exprimarea directă a „forței psihice și fiziologice a inspirației"[5], o estetică a autenticității și a naturalului, reclamate cu putere și de Kurt Pinthus, în prefața antologiei literaturii expresioniste (*Amurgul omenirii*), pe care o editează în 1919/20. E drept că expresioniștii și-au propus inițial transfigurarea, revoluția lumii, dar deja în poezia anilor '20 rămân doar pesimismul, disperarea, întunecarea, tragicul și absurdul existențial, criza profundă a lumii, sfâșierea ei, trăită inexorabil și în eul artistului. Poezia e tânguirea a ceea ce s-a pierdut, vaier (la Trakl) sau strigăt halucinat, puternic, până la gâtuire (la Georg Heym). Viața nu mai poate fi trăită, doar temută, totul e spaimă, așteptare a unei catastrofe, viața e moartă: „Viața zace în toate inimile/ Ca în sicriu" (Else Lasker-Schuller, cea mai importantă poetă expresionistă). Poezia crizei – care ar defini cel mai bine expresionismul – pleacă de la conștientizarea acestei crize și de la imposibilitatea de a o transfigura. „Biciuirea eului", formula lui Worringer, exprimă elocvent această autopedepsire a artistului care simte că nu poate salva nimic prin arta sa și că participă doar la spectacolul distrugerii și morții universale. Sentința pe care Wilhelm Worringer o dă expresionismului la începutul anilor '20 ai secolului trecut e covârșitoare. Seamănă cu sentințele la moarte date douămiismului curând după nașterea lui, de la îndoielile despre existența lui, trecându-se direct, spre 2010, la enunțarea morții sale, pe același temei al lipsei de autenticitate. În 1919, deci când mișcarea nu intrase practic în declin, Worringer scrie – și va fi creditat pe moment – că din această mișcare nu a mai rămas nimic, doar „o manieră decorativă", o „joacă", o „ficțiune":

„Ceea ce mulți dintre noi credeau a fi pătrunderea salvatoare, aproape nesperată, a unei noi elementarități, a unei a doua naivități în intelectualitatea noastră obosită, se dovedește acum, când facem bilanțul, a fi doar un nou impuls, spre un rafinament sporit al meșteșugului artistic. Din toată cheltuiala de energie a rămas un efect inedit plin de farmec pe plan decorativ, stimulativ al modei artistice. În acest proces de superficializare a expresiei s-a pierdut aproape cu totul miezul. Evident, acest miez – și astăzi nu ne mai facem iluzii în această privință – era doar o ficțiune, oricum însă o ficțiune tragică, o ficțiune plină de suferință ascunsă, mare

[4] Ștefan Augustin Doinaș, *Lectura poeziei*, București, Editura Cartea Românească, 1980, p. 14–15.
[5] Mario de Micheli, *Avangarda artistică a secolului XX*, p. 89.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

în disperarea mută de care era străbătută. Acum însă totul a devenit o joacă, lipsită de orice sentiment tragic, cu efectele de suprafață ale expresionismului, folosite sub privirile binevoitoare și complice ale publicului pentru un inedit de moment, pentru scopuri decorative"[6].

Întrebarea ultimă a lui Worringer este dacă „convingerile noastre sunt autentice ori fictive", dacă nu cumva avem azi cu toții doar „jumătăți de sentimente", dar ne prefacem, mai mult ca oricând, că ar fi „întregi". Worringer contestă stilul devenit manieră, dar atacă și un aspect mai profund: autenticitatea ontologiei expresionismului.

Acuzele din articolele și cărțile din 1919–1922 ale lui Worringer, celebra *Abstraktion und Einfuhlung* (*Abstracțiune și Empatie*) și din *Kritische Gedanken zur neuen Kunst*, reapar constant în receptarea expresionismului sau a neoexpresionismului. Ideile lui Wilhelm Worringer au influențat în contemporaneitate percepția asupra expresionismului, dar teoriile sale au influențat și istoria poeziei postbelice, întrucât prin Worringer înțeleg expresionismul și critici români precum G. Călinescu, E. Lovinescu și alții. În concluzie, expresionismul cere o autenticitate absolută. Worringer, atacând expresionismul, îl lovește exact la beregată: îi contestă autenticitatea – a sentimentelor și a limbajului.

Expresionismul „revine" în spațiul german, dar și în cel românesc, în contextul deceniului '60–'70, unul revizionist, întrucât unii expresioniști fuseseră de stânga sau evoluaseră în această direcție, toți militaseră împotriva războiului sau o parte fățiș împotriva fascismului. Bertolt Brecht, cu operele sale de stânga din anii '40, e un argument puternic pentru acceptarea expresionismului, deși mulți expresioniști, indiferent de angajarea sau culoarea lor politică, s-au aplecat asupra vieții celor de la marginea societății, a „obidiților", pledând pentru umanitate, fraternitate, pentru o „lume nouă" , cu totul străină lumii „burgheze" (corupte ontologic, nu neapărat politic pentru ei), ceea ce putea fi asimilat și de ideologia național-socialismului românesc. Câțiva expresioniști din primul val, cuprinși și în antologia lui Pinthus, erau socialiști și au și rămas așa, unii ocupând posturi înalte în ierarhia din Republica Democrată Germană (un exemplu e Johannes Becher).

În 1969, revista „Secolul 20" dedică un număr dublu (11–12) expresionismului. Traducătorul (postbelic) din Georg Trakl, Petre Stoica, semnează aici un studiu intitulat *Permanența expresionismului*, în care pleacă de la constatarea că există un reviriment al studiilor despre această mișcare în Germania și o reluare a modelelor estetice expresioniste (trecute prin suprarealism, observă cu finețe Petre Stoica), în literatura postbelică europeană. Urmează o sinteză a mișcării, care se încheie cu un aspect care interesează cultura română în acel moment, posibil și pe traducător, el însuși poet: prozodia și ritmica libere ale expresioniștilor, exemplele culminând cu cel al lui Stadler, care, afirmă Petre Stoica, se situează printre „primii mari poeți prozaici din

[6] Wilhelm Worringer, text reprodus în „Secolul 20", nr. 11–12, 1969, p. 57–58 (nr. dedicat expresionismului).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

lume". Ultimul paragraf, care ar putea funcționa și ca antidot la Worringer, exprimă permanența expresionismului – atenție, a celui „modificat", postbelic:

„Eforturile de înnoire artistică ale generației expresioniste – manifestate fructuos și în domeniul artelor plastice – s-au soldat cu apariția unui limbaj proaspăt, a unui stil cu adevărat nemaicunoscut. Acest limbaj a dobândit atracție internațională, intrând în alchimia intimă a numeroase creații de pe alte meridiane ale lumii. După cel de-al Doilea Război Mondial a revenit, în condițiile arătate la începutul rândurilor noastre, pe solul german. Sub aspectul său originar și în special sub cel modificat, expresionismul a devenit o permanență"[7].

Reintroducerea lentă a expresionismului originar survine la noi de-a lungul deceniului al cincilea al secolului trecut, Becher (poet expresionist lansat în anii '20, dar care ocupă funcții politice în anii '50, cu un volum de versuri tradus și publicat în 1954 la Editura de Stat pentru Literatură și Artă, reeditat în anii '60) și Brecht deschid drumul, cu poemele sale militante gen *Lauda muncii ilegale* sau *Marele Octombrie*, traduse încă din 1957 (moartea lui Brecht, în 1956, e un eveniment și în presa noastră). La începutul anilor '60, risipite în diverse reviste, apar poeme de Brecht în traducerea lui Petre Stoica, Nina Cassian, Eugen Jebeleanu, Dan Grigorescu, chiar și Matei Călinescu (dar și Arghezi, Bogza, Beniuc se întrec în a-l traduce pe Brecht). După ce Petre Stoica îi dedicase lui Brecht un studiu în „Secolul 20", în nr. 10/1962, iar Romul Munteanu o monografie în 1966, se deschide calea spre recuperarea expresionismului nemarcat ideologic. În 1963 apare primul text postbelic despre Trakl, un articol în „Contemporanul" semnat de Leon Baconsky, *Georg Trakl și expresionismul*, iar în 1967 apare prima traducere postbelică (*59 de poeme*) din Trakl, de Petre Stoica. Acesta, în prefață, îl apropie pe Trakl de Bacovia – un important reviriment al unei idei antebelice. Aproape necunoscutul acum scriitor român de etnie germană Oscar Walter Cisek, în epocă prieten intim cu Blaga și un romancier de succes în Germania (Premiul Kleist pentru romanul *Die Tartarin*), formulează primul, în 1922, teza asemănării dintre poetul expresionist și cel român[8], observație pe care i-o transmite, într-o scrisoare din 12 noiembrie 1925 și lui Ludwig von Ficker[9]. E o idee importantă pentru istoria noastră literară, care va fi reluată de M. Petroveanu, în monografia sa *Bacovia*, din 1967, cu concluzii de o actualitate uluitoare. Petroveanu scrie că Bacovia e dependent de simboliști prin limbaj, dar prin „conștiința eului se desparte net de ei", prin „disoluția eului" și a universului, prin obsesia, „focarul spaimelor ce-l devoră", „poziția sa e trakliană, expresionistă"[10]. Tandemul Trakl–Bacovia în critica românească postbelică reprezintă o conjuncție fertilă, ne indică asocierea expresionismului austriac, în receptarea românească, cu inclasabilul Bacovia, poet a cărui receptare în sine este extrem de sinuoasă, din

[7] Petre Stoica, *Permanența expresionismului*, în „Secolul 20", nr. 11–12, 1969, p. 68.

[8] Oscar Walter Cisek, *Georg Trakl*, în „Cugetul românesc", I, nr. 6, septembrie 1922.

[9] Walter Methlagl o publică în „Südostdeutsche Semesterblatter", 17 und 18 Heft, München, 1967.

[10] Apud Ov. S. Crohmălniceanu, *Literatura română și expresionismul*, București, Editura Eminescu, 1971, p. 200.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

interbelic până în postbelic[11]. Doinaș scrie și el despre expresionismul lui Bacovia în studiul său din „Secolul 20", idee reluată în 1986 de Gh. Grigurcu, în *Existența poeziei*, atunci când scrie despre expresionismul Angelei Marinescu.

Dacă e să-i dăm crezare lui Crohmălniceanu, criticii români nu s-au prea dat în vânt după expresionism. Această idee, formulată de Crohmălniceanu de la bun început în monografia sa din 1971 *Literatura română și expresionismul*, a fost preluată ca o teză indiscutabilă în cărțile apărute în ultimii ani despre expresionismul literaturii noastre postbelice. G. Călinescu, E. Lovinescu, Tudor Vianu poartă această „vinovăție" cu nonșalanță, pentru niciunul dintre aceștia expresionismul necăpătând dimensiunea unui curent definitoriu pentru modernismul european sau românesc. Lovinescu scrie puțin despre expresionism, doar când îl comentează pe Blaga, iar dincolo de Blaga aprecierile iau o „turnură depreciativă"[12]. Trecând la G. Călinescu, Crohmălniceanu sesizează „neîncrederea" acestuia față de expresionism, asociat cu stilizarea și schematismul. Teatrul lui Blaga exact din această cauză e nereprezentabil: pentru că e expresionist, adică prea schematic. Marele critic bagă în aceeași oală neoromantismul, neoclasicismul și expresionismul, iar în cursul despre poezie nu pomenește nimic despre expresionism. Călinescu, ca și Vianu, asociază expresionismul spiritului german, cosmicului, metaficului[13]; Vianu insistă pe idealism și tentația absolutului, amintind și el că expresionismul e mai ales o mișcare germană, unde idealismul e la el acasă. Criteriul etnic (național) sună covârșitor și la Vianu, și la Călinescu. Tot ce e germanic se animă de idealism, misticism, aspirație spre absolut. (Și Tudor Vianu acceptă filiația impresionism-expresionism, respinsă doar de Blaga). În *Studiul introductiv* la *Filosofie și poezie* din 1971, Mircea Martin se întreabă de ce Tudor Vianu, într-o carte despre relația dintre filozofie și poezie în care discută, într-un capitol, poezia filozofică, „nu pomenește nici măcar o dată numele lui Blaga". Explicația poate fi simplă: Blaga ilustrează de fapt cum *nu* trebuie să fie poezia, adică încarnarea *abstractă* a unei idei. Vianu crede că poezia e menită să „vrăjească" lucrurile și să ne facă să „vibrăm sentimental mai puternic". Poezia are o implicită deschidere către viața spiritului, dar, conchide el, „expresia ei autentică este suficientă pentru a prilejui experiențele spirituale supreme"[14]. În *Fragmente moderne* (ediția din 1972 de la Meridiane reia titlul volumului din 1925 de la Cultura națională), Tudor Vianu are un mic studiu despre expresionism, în care pleacă de la Van Gogh și discută raportul impresionism–expresionism, apoi succint pe Riegl, Fr. Burger; despre Worringer scrie un alt text, comparându-l cu Nietzsche. Aș mai aminti de *Notă despre Litografia lui Ed. Munch: Camera mortuară*, unde descrie și comentează subtil

[11] Andrei Terian inventariază meandrele acestei receptări paradoxale în *Critica de export*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2013.

[12] Crohmălniceanu, *Literatura română și expresionismul*, București, Editura Eminescu, 1971, p. 11.

[13] *Ibidem*, p. 12.

[14] Tudor Vianu, *Filosofie și poezie*, București, Editura Enciclopedică Română, 1971, p. 50, studiu introd. de Mircea Martin.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

litografia lui Munch din 1896. Filozoful român pare interesat şi chiar fascinat de expresionism, îl înţelege, dar mai ales în *tablourile* expresioniste, *literatura română* expresionistă nepărând să-i suscite interesul. Poetul „expresionist" Blaga e inexistent pentru Tudor Vianu.

Eugen Negrici, preluând, conştient sau nu ideile lui Vianu despre raportul dintre poezie şi filozofie şi nemulţumirea acestuia faţă de didacticismul poeziei filozofice, scrie, în 1985, într-o lungă notă de subsol din *Introducere în sistematica poeziei*, despre „modalitatea îndeajuns de stângace" a lui Blaga de „a împinge în idee poezia", tehnic, o simplă „aplicaţiune". „Metoda" expresionistă din *Poemele luminii*, ni se sugerează, e folosită cu bună-ştiinţă, cu precizie de ceasornicar, manevrând mecanismul violenţei şi al „străluminării finale":

„Îndeajuns de stângace ne apare astăzi modalitatea lui Blaga (cel din *Poemele luminii*) de a împinge în idee poezia. Sub raport tehnic, ea nu e cu mult diferită de o „aplicaţiune", chiar dacă presupune o motivaţie expresionistă şi o conştiinţă artistică evoluată. Autorul *Poemelor luminii* sconta, mai cu seamă în efectul versurilor finale, care erau destinate să opereze o deschidere violentă spre absolut. (...) Pregătirea străluminării finale e făcută cu o anume măiestrie de logician obligat la operaţii de rece montaj"[15].

E util să observăm că Eugen Negrici aduce vorba despre expresionism doar când discută (negativ) pe Blaga şi pe continuatorii lui din anii '60. (Neo)expresionismul românesc ar însemna pentru el tehnică, poezie conceptuală, rece, tehnica provocării străluminării vizionare, metafizice etc., lipsită de fapt de conţinut, de substanţă, exact cum spunea şi Worringer, cu 60 de ani în urmă, o iluzie a revelaţiei, o manieră, un joc.

Revenind la percepţia „expresionistului" Blaga prin prisma filozofiei sale, aş aminti de eseul lui Doinaş din *Lectura poeziei* (1980). Doinaş observă cu mult bun-simţ că deşi noi receptăm *Poemele luminii* (1919) prin prisma filozofiei lui Blaga şi îl acuzăm pe acesta că şi-a aplicat „metodic" filozofia în poezie, de unde şi excesul conceptual, Blaga însuşi şi-a formulat doctrina filozofică cam după 1930 (*Cunoaşterea luciferică*, 1933), prin urmare poezia sa din 1919 nu poate ilustra metodic o „idee preexistentă". Eseistica de tinereţe a lui Blaga e dominată de o noţiune (de extracţie expresionistă), „apocalipticul", abandonată în vocabularul ulterior al filozofului. În articolele despre expresionism incluse în volumele *Probleme estetice* (1924) sau *Feţele unui veac* (1926), concepţia asupra expresionismului reflectă „anii de ucenicie" la Viena, „atmosfera culturală" vieneză din perioada şederii sale acolo, iar sinteza de care vorbeşte Doinaş este rezultatul unei decantări survenite în timp. În 1924–1926, Blaga înţelegea prin expresionism o „exagerare a notelor individuale" pentru a obţine un „spor de expresie", o „viziune realizată printr-o exagerare a naturalului", care depăşeşte

[15] Eugen Negrici, *Introducere în sistematica poeziei*, Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1988, p. 23.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

individualul, tinzând spre absolut. „Nu distanța față de natură" e scopul, continuă Blaga, căci și o artă caricaturală se naște din distanța față de natură, ci tendința spre „supraindividual", spre absolut[16]. O operă de artă expresionistă e rezultatul unei „tensiuni interioare" care „transcende lucrul, trădând relațiuni cu cosmicul, cu absolutul, cu ilimitatul". După cum am afirmat înainte, influența lui Worringer rămâne formatoare pentru Blaga, care citează din *Formprobleme der Gotik*: apropierea goticului de expresionism („amețeala simțirii" „beția" prin care e provocat „fiorul eternității") echivalează cu o înțelegere particulară a expresionismului, mai ales la nivel formal. Expresionismul e înțeles de Blaga într-un sens foarte larg, recunoaște el însuși, anistoric, ca atracție a artei către absolut, care se poate manifesta prin liniște sau urlet, prin mișcare sau nemișcare deopotrivă. Pictorul goticului târziu Grünewald e un exemplu de expresionism, dar Blaga, pe urmele lui Worringer, consideră expresionismul nu atât un fenomen cultural determinat de un context, cât o năzuință ideală, universală spre absolut. După cum se observă, viziunea sa e complet stilistică și anistorică, spre deosebire de cea a lui M. Ralea, care, în *Scrisori din Germania*[17] cita nu din Worringer, cel care în fond contestă expresionismul istoric, în 1919–1921, ci pe un scriitor din interiorul mișcării, pe care și noi l-am citat *in extenso*, Kasimir Edschmid, pe care Ralea îl consideră „teoreticianul cel mai autorizat" în 1922. M. Ralea are o viziune mult mai istorică, el înțelege caracterul de avangardă al acestei mișcări, opoziția sa la „tradițional" și „vechi" în artă, asocierea sa cu „exoticul, insolitul, nepermisul", *noul* cu orice preț, exprimat prin negație. Ralea preia opinia lui Edschmid conform căreia expresionismul e o reacție la impresionism și deduce din aceasta că „procedeul expresionist e integralist" (despre asemănarea lui cu muzica va scrie și Vianu). Percepția lui Ralea e mai complexă: tinerii scriitori germani au o atitudine etică și politică (anticapitalistă, dar și antinațională), arta lor e animată de activism, fără să existe o disciplină de școală. Ralea observă, dincolo de teoria unitară prezentată de Kasimir Edschmid, că scriitorii expresioniști nu alcătuiesc în acel moment o școală, dar că îi unește „cultul formei". Aici se află un relevant punct de intersecție cu percepția stilistică a lui Blaga, prin insistența asupra laturii formale. Observația lui Ralea că arta expresionistă nu se preocupă de psihologie, de interioritate, ci de originalitatea și perfecțiunea formei, chiar dacă sună bizar, dezvăluie o percepție de la sursă. Din modul în care discută câteva opere contemporane, înțelegem că face efortul de a se conecta la sursa „noii" literaturi germane, dar că aceasta nu oferea un tablou unitar în acel moment. Și poate că Ralea nici nu se înșală când scrie că în teatru „izbește" cel mai tare „noutatea tehnicii" tinerilor scriitori – și Blaga e mult mai la obiect, mai precis când scrie despre teatrul expresionist și procedeele sale specifice. „Rezultatele cele mai fructuoase au fost realizate" de un pic mai bătrânul Rilke, observă el, pe când Franz

[16] Lucian Blaga, *Probleme estetice*, 1924, fragment reprodus în „Secolul 20", 1968, p. 5–6.
[17] M. Ralea, *Scrisori din Germania*, în „Viața românească", nr. 9, 1922.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Werfel, în 1922, e încă tânărul „haotic" în care se pun marile speranțe ale noii dramaturgii, deși producțiile de până acum, „câteodată stranii în frumusețea lor", îi par lui Ralea mai degrabă „penibile" și „confuze"...

În concluzie, ceea ce constatăm obiectiv, de-a lungul istoriei noastre literare, interbelice și postbelice: percepția negativă sau incoerentă asupra expresionismului, pe de o parte, în anii '20-'40, pe de altă parte, după 1980, asupra „modelului Blaga". Aversiunea optzecistă pentru Blaga încorporează și respingerea expresionismului, înțeles (*via* Blaga) în latura sa formală, manieristă. Această percepție se datorează insuficientei înțelegeri a mișcării și receptării ei prin oglinzi deformatoare și parțiale. Criticii români postbelici sunt de acord că în anii '70 e deja format un stil (neo)expresionist în poezia română, practicat de poeți mitizanți, folclorizanți, mistici sau rurali precum Ioan Alexandru, Ion Gheorghe, Gh. Pituț. Nu e departe de expresionism nici Ion Caraion, prin apocalipticul viziunilor sale din anii '40 (*Panopticum*, 1943, *Omul profilat pe cer*, 1945, *Cântece negre*, 1947), continuate și în poezia sa de la sfârșitul anilor '60 (*Eseu*, 1966, *Dimineața nimănui*, 1967, *Cârtița și aproapele*, 1970) sau și mai târziu. Marcat fundamental de experiența războiului și a închisorii (e singurul poet român care primește o sentință la moarte, neexecutată și face ani de pușcărie cu muncă silnică în mină), Ion Caraion, dintre poeții generației pierdute (incomparabil față de Geo Dumitrescu, și el considerat de unii critici ca având atracții expresioniste), are stampat în fibra sa filonul unui expresionism de substanță, dar, după 1960, îmblânzit și amestecat cu elemente de neoavangardă (neosuprarealism), în plus, cu o puternică fibră neorealistă. Formula unui „expresionism realist" e în vogă, nu doar în Republica Federală Germania, în anii '50, în literatură, dar și în artele plastice.

În studiul *Atitudini expresioniste în poezia românească* inclus în „Secolul 20" (11–12/1969), Doinaș dă o listă de poeți expresioniști, pe care îi comentează succint: M. Săulescu, Aron Cotruș, Adrian Maniu (preferatul lui Aderca), George Bacovia (Doinaș reia teoria expresionismului bacovian), H. Bonciu (autor a trei volume de versuri și traducător din expresionistul austriac Anton Wildgans), parțial Arghezi (pe care Doinaș îl vede înrudit cu Benn, prin sarcasmul negru) Blaga (pe care îl vede în latura anti-intelectualistă, prin prisma „excesului de sensibilitate" și a identificării cu „naturalul"), Camil Petrescu. „Atitudini" expresioniste se mai întâlnesc și la V. Voiculescu, Ion Barbu sau la Al. Philippide. În genere, lista expresioniștilor noștri din anii '20–'45 e cvasiclasică, opiniile coincid (Crohmălniceanu dă o listă similară în articolul său din „Secolul 20", reluată identic în cartea din 1971). La finalul studiului, Doinaș dă o listă *scurtă* de poeți expresioniști din „noua noastră lirică", în care se „constată o marcată prezență a unor atitudini expresioniste" în opera lui Ion Gheorghe, Ion Alexandru, Nichita Stănescu, Gh. Pituț, George Alboiu și alții. De reținut nu doar prezența lui Nichita Stănescu, în 1969, pe shortlist-ul tinerilor expresioniști, dar precizarea că e vorba de „atitudini". Să înțelegem că Doinaș percepe expresionismul acestor autori doar la nivel formal, ca stil sau la nivelul

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

conținutului, ca o „permanență" a substanței poetice? Aș înclina spre a doua variantă, care explică și includerea unor poeți precum Nichita Stănescu.

(Neo)expresionismul are două posibilități de realizare în anii '60–'80, una continuă epigonic lirica de dinainte de al Doilea Război Mondial a fiorului metafizic (blagian), a tensiunii bine cumpănite, a blândei sau violentei întunecări (Aron Cotruș, Maniu, Caraion), pe linia rural-ardeleană-națională, colorată de specific național[18], exaltând originile (ființei, lumii, satului, limbii etc.). Cealaltă linie, inovatoare, preia, prin intermediul traducerilor, expresionismul originar și modelele contemporane – Rilke, Trakl, Brecht, trecuți prin suprarealismul european sau autohton, a cărui tradiție continuă, puternic, la noi, și după 1945. Un alt model intern pentru linia experimentală, de *underground* a neoexpresionismului (în sensul ne-oficializării) e poezia poeților germani din Banat. Mișcarea AktionBanat din anii '70, antologia din 1981 editată de Dieter Schlesak, *Vânt potrivit până la tare* și revista „Neue Literatur" sunt probabil cele mai vizibile manifestări ale acesteia.

Dar ca o reacție la acest soi de expresionism „inconștient", cu tentă națională, poate perceput și drept politizat și care împingea evident poezia înapoi spre zona tradiționalismului și a provincializării, mulți scriitori și critici optzeciști sau promotori, după 1990, ai postmodernismului, vor ataca virulent constituirea unui model sau linii neoexpresioniste în poezia postbelică. Repulsia față de Blaga se exprimă clar în *Postmodernismul* lui Mircea Cărtărescu. Chiar dacă optzecismul postmodernist respinge modelele modernismului „pur", precum Ion Barbu sau Lucian Blaga, „acesta din urmă e mai cu seamă detestat de tinerii poeți, devenind un adevărat *antimodel* pentru ei"[19]. Alternativele canonice sunt Arghezi și Bacovia, mai ales cu operele târzii, incert moderniste sau chiar *antimoderne*, deși exact acestea conțin elemente expresioniste tipice. Mircea Cărtărescu nu explică nici caracterul detestabil al poeziei blagiene, nici care sunt motivele pentru care „tinerii" poeți îl aleg pe Blaga drept antimodel. Poate din cauză că el ar ilustra cel mai bine „antimodelul" poeziei conceptuale? Oare acesta să fie motivul pentru care Nichita Stănescu este, la rândul lui, detestat? Sau repulsia e doar față de ierarhia pe care Blaga, respectiv Stănescu o ilustrează și pe care Mircea Cărtărescu dorește să o conteste?

Poate cea mai flagrantă expresie a prejudecăților despre neoexpresionismul „provincial", involuat estetic, apare în *Postmodernismul românesc*. Mircea Cărtărescu descrie poezia anilor '80 în primul rând prin suprapunerea ei cu o *„direcție principală"*, în care intră poeții bucureșteni de la Cenaclul de luni, condus de Nicolae Manolescu (Traian T. Coșovei, Magdalena Ghica, Florin Iaru, Ion Stratan, Romulus Bucur), la care îi adaugă pe „provincialii" Stoiciu și Ion Monoran,

[18] Al. Piru, în *Istoria literaturii române*, București, Editura Univers, 1981 – și nu se înșală din punctul de vedere al istoriei literare – îi include pe expresioniștii noștri din anii 1920–1945 la capitolul „resuscitarea spiritului etnic": Cotruș, Maniu, Blaga.

[19] Mircea Cărtărescu, *Postmodernismul românesc*, București, Editura Humanitas, 1999, p. 153.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

dar şi pe poeţii germani din România (Franz Hodjak, Richard Wagner, Rolf Bossert, Werner Sollner, J. Lippet etc.), care „pot fi priviţi şi ei ca făcând parte din această direcţie a 'subiectivităţii angajate', despre care vorbea în legătură cu ei criticul Walter Fromm", citat în postfaţa antologiei *Vânt potrivit până la tare* din 1981[20]. Teoreticienii optzecismului postmodern (Mircea Cărtărescu, Gh. Crăciun ş.a.) au alimentat în general această marginalizare a liniei neoexpresioniste, prin disprețul faţă de modelul Blaga, faţă de poezia provinciei, faţă de tot ce înseamnă metafizic sau rural etc. în poezia română. Şi Nicolae Manolescu este destul de reţinut cu expresionişti precum Ion Caraion sau Angela Marinescu: pe primul îl numeşte clar expresionist, trecut prin suprarealism, dar nu pare impresionat de dezarticulările, agresivitatea sau coşmarescul poemelor sale şi îl acuză de manierism[21], iar poezia Angelei Marinescu, nenumită expresionistă explicit, dar comparată cu iconicul *Ţipăt* al lui Munch, este lăudată reţinut sau în registru negativ, prin exclamaţii de tipul „ciudată, totuşi, această jupuire" şi explicată[22] prin prisma bacovianismului. Dar şi un Virgil Mazilescu, receptat de mulţi drept suprarealist, poate şi din cauza dezarticulării sintactice, în lipsa altei etichete, îl „frapează" pe Manolescu prin „impresionismul fraged", o eroare ce aminteşte de Lovinescu, care şi el asocia expresionismul cu imagismul sau impresionismul.

Un alt neoexpresionist, de astă dată optzecist, Ion Mureşan, e receptat de N. Manolescu via Rimbaud şi plasat cu cinste lângă Mircea Cărtărescu. Interesant că M. Cărtărescu însuşi, în ipostază de critic, îl plasează pe Mureşan în trena lui Nichita Stănescu şi în zona modelului ceremonios blagian sau bacovian[23], fără să perceapă prezenţa grotescului şi a parodiei. Ion Mureşan, deşi poate suporta comparaţia cu Rimbaud, aparţine paradigmei expresioniste, care este una şi a avangardei, a experimentului, a vizionarismului hiperrealist sau suprarealist, dar în orice caz *à rebours*. Realitatea e „singura prejudecată", dar ea e „transfigurată" la modul parodic, grotesc şi minimalist (un minimalism vizionar), iar „absolutul" spre care tinde poezia e unul minor, negativ, desuet, subminat – ceea ce nu-i şterge însă aura metafizică sau forţa implozivă.

Expresionismul „revine", promovat nu doar de poeţi ai provinciei, mai ales din Nord (clujeni, bistriţeni, maramureşeni), dar şi de critici ardeleni (Ion Pop, Al. Cistelecan) care percep susţinerea expresionismului drept o „datorie" morală faţă de Blaga sau ca pe o ieşire din grila de valori optzecist-postmoderne impusă de la Centru (Al. Cistelecan). Într-un interviu publicat pe site-ul „Reţeaua literară" la 1 martie 2011, Al. Cistelecan vorbeşte cu amărăciune despre percepţia negativă asupra expresionismului în literatura română. El foloseşte termenul de post-expresionism şi denunţă exact terminologia provincială agreată de Cărtărescu în

[20] *Ibidem*, p. 156.

[21] Nicolae Manolescu, *Literatura română postbelică. Lista lui Manolescu*. I. *Poezia*, Braşov, Editura Aula, 2001, p. 70–75.

[22] *Ibidem*, p. 283.

[23] M. Cărtărescu, *op. cit.*, p. 391.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Postmodernismul românesc. Termenul *post-expresionism* e ceva care cu greu devine acceptabil şi care ar ţine încă, în percepţia culturală comună, de *provincial* – o percepţie care e determinată de „hegemonia" mentalităţii literare optzecist-postmoderne:

„... dacă se vorbeşte, acum despre el [post-expresionism, n.n.], la „stâna din Mediaş" este o dovadă de curaj pentru că până acum despre post-expresionism se vorbea la „stâna din Băgaci, adică era un fenomen strict provincial, dar era atât de inhibat încât şi naturile poetice cele mai garantat post-expresioniste se ruşinau de propriul lor expresionism".

Într-o anchetă pe tema *Bilanţul douămiismului* din revista „Vatra", acelaşi Al. Cistelecan răspunde într-un articol intitulat semnificativ *Note de pe margine*:

„Psihologic vorbind, a existat îndată după '90 o nerăbdare generală pentru ivirea unei noi generaţii. Lucrurile nu s-au putut precipita însă chiar într-atât de convenabil şi despre o nouă generaţie s-a putut vorbi abia peste vreo zece ani. Asta, desigur, din pricină că «modelul optzecist», în latura sa mai postmodernistă, era încă prea activ, iar resentimentele faţă de el nu atinseseră punctul propriu-zis creativ. Cam tot ce se putea face în această perioadă de post-cărtărescianism (similară masiv cu cea de posteminescianism) era radicalizarea unor linii nu îndeajuns de actualizate, dar tot în interiorul modelului. Biografismul s-a întins peste tot şi a coborât, din exigenţe «autenticiste», spre minimalism şi mizerabilism. Nu-i de mirare că s-a produs îndată o reacţie faţă de această poetică a notaţiilor şi că poezia a resimţit numaidecât nevoia unui limbaj care să-şi refacă densitatea, intensitatea şi tensiunea vizionară sau imaginativă. Linia expresionistă a optzecismului, aproape uitată, a fost reactualizată (şi spre norocul ei de poeţi de mare forţă – Marius Ianuş, Dan Coman, Claudiu Komartin în primul rând)"[24].

Acestora, Ion Pop le adaugă într-un alt articol deja citat din „România literară" (nr. 18/2005) alţi tineri (neo)expresionişti-vizionari:

„Mai nou, s-au notat (între alţii, de către Al. Cistelecan) şi câteva semnificative ieşiri din rând la debutanţii recenţi, în sensul recuperării expresionist-vizionare, la nume precum Claudiu Komartin sau Dan Coman, cu trăsături de unire ducând către optzecistul Ion Mureşan şi alţii. I-aş adăuga aici neapărat, cu notele lor specifice, şi pe Teodor Dună sau Ştefan Manasia"[25].

Atât Cistelecan, cât şi Pop, văd în câteva nume ale generaţiei 2000 renaşterea unei linii expresioniste, îngropate de dominaţia modelului optzecist-postmodernist. Tineri autori precum Marius Ianuş, Dan Coman, Claudiu Komartin, Teodor Dună sau Ştefan Manasia ar merge pe urmele „optzecistului" neoexpresionist Ion Mureşan.

De cealaltă parte a barierei, în 1999, în *Postmodernismul românesc*, Mircea Cărtărescu definea „dimensiunea *neoexpresionistă*" a generaţiei '80 ca una tipic

[24] Al. Cistelecan, *Note de pe margine*, în ancheta *Bilanţul douămiismului*, „Vatra", nr. 3, 2009, p. 25.

[25] Ion Pop, *În jurul „generaţiei 2000"* (I), „România literară", nr. 18, 2005.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

provincială, ultimă, retardată moştenitoare a modernităţii. Mistica, gravitatea, violenţa, poezia ca mântuire, practicate în anii '70 sunt demodate, poeţii optzecişti care au adoptat acest stil nefiind la curent cu poeticile contemporane, datorită provincialismului, a lipsei de contact cu noutatea:

„Mai importantă [decât minimalismul, n.n.] – prin dimensiunile ei în provincie, dar mai ales prin faptul că a produs doi-trei dintre cei mai valoroşi poeţi ai anilor '80 – este dimensiunea *neoexpresionistă* a generaţiei. Este singura zonă poetică în care mai persistă, manifestate şi afirmate ca atare, „marile teme" ale modernităţii: moartea, nebunia, suferinţa, Poezia cu majusculă, discreditate de mult în întreaga poezie a lumii. Mistica poeziei ca instrument de mântuire, gravitatea rostirii, violenţa „bolovănoasă" a expresiei şi-au avut momentul culminant în anii '70, în versurile unor poeţi ca Angela Marinescu, Ion Mircea (...), Virgil Mazilescu sau Daniel Turcea, şi s-au demodat rapid în deceniul nouă. Poeţii optzecişti care au adoptat acest stil sunt, în general, cei la care informaţia asupra modificării poeticilor contemporane a ajuns mai târziu"[26].

Neoexpresioniştii reprezintă nici mai mult, nici mai puţin, aripa reacţionară – prin conservatorismul lor poetic – care trebuie demascată cu putere, întrucât întârzie progresul poeziei tinere, marşul ei spre postmodernizare. Ei constituie un pericol public pentru cultura română, sunt marginalii, boemii care ameninţă respectabilitatea „poeţilor curentului principal":

„Ei [neoexpresioniştii, n.n.] reprezintă o «*insulă reacţionară*» în interiorul poeziei tinere. *Pericolul* principal pe care această modalitate poetică îl prilejuieşte în aprecierea critică a poeziei e «acapararea» profunzimii şi a mizei existenţiale în detrimentul poeţilor curentului principal, care au fi doar «buni tehnicieni». Nenumăraţi critici din provincie – dar şi câţiva bucureşteni – fac această distincţie «revanşardă», opunând poeţii zgomotoşi ai Cenaclului de luni, simpli prestidigitatori ai limbajului, ajunşi la notorietate pe valul unei reclame deşănţate, «adevăraţilor poeţi» ai dramelor existenţiale, care trăiesc departe de agitaţia frivolă a lumii de azi. Distincţia este primitivă şi implică multă frustrare şi mult resentiment. În realitate, conservatorismul poetic al expresioniştilor este o formulă lirică depăşită, în ciuda prestigiului de care se bucură încă"[27]. [subl. mea].

Claudiu Komartin, unul dintre poeţii cei mai valoroşi ai generaţiei 2000, care a şi teoretizat în câteva rânduri poziţiile generaţiei sale, susţine cu ironie reţinută într-un text publicat în februarie 2005 pe „Egophobia" că „Mircea Cărtărescu ne-a făcut un serviciu major trecându-i la index pe toţi poeţii valoroşi de formaţie neoexpresionistă congeneri lui". Aceşti poeţi trecuţi la index – antimodelele din *Postmodernismul românesc* – vor constitui modelele autohtone ale generaţiei sale. Dar Claudiu Komartin nu judecă în bloc situaţia, modelele sau antimodelele neoexpresioniste nu sunt singurele valabile sau posibile, el contestă tiparele canonice în care criticii gândesc generaţia şi susţine diferenţa. Între Dan Sociu şi

[26] M. Cărtărescu, *op. cit.*, p. 388–389.
[27] *Ibidem*, p. 389.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Teodor Dună sau între Dan Coman şi Marius Ianuş există mari diferenţe stilistice, ceea ce nu înseamnă că nu aparţin aceleiaşi generaţii şi că, deşi utilizează procedee, registre diferite, deşi sunt receptivi la alte influenţe, nu sunt în căutarea aceleiaşi autenticităţi a firescului:

„De pildă, Trakl, Celan (cel mai mare poet german din ultima jumătate de secol, de origine bucovineană), Ion Mureşan, Nichita Danilov şi Dan Coman au mult mai multe afinităţi decât are Dan Coman cu Marius Ianuş. Dar amândoi au dovedit că sunt poeţi importanţi ai literaturii care se scrie astăzi. La fel, Teodor Dună, care în volumul său de debut este un emul al lui Ioan Es, Pop, are mai puţine lucruri în comun cu un Dan Sociu (care vine cu arme şi bagaje din Berryman şi Bukowski, poate şi din Muşina), dar asta nu ne împiedică să vorbim despre ei ca despre poeţi ai generaţiei 2000 ce au în comun o concepţie de altă natură asupra incendierii poetice (dacă îmi este permis să spun aşa). Iar această comunitate douămiistă (dincolo de orice prietenii şi rivalităţi) se organizează, aşa cum am arătat, în jurul gravităţii, a autenticităţii şi a firescului, caracteristici nelipsite la ultimii intraţi în arenă"[28].

BIBLIOGRAFIE

Anz, Thomas, *Literatur des Expressionismus*, Stuttgart, J. B. Metzler Verlag, 2002.

Arnold, Armin, *Die Literatures Expressionismus. Sprachliche und thematische Quellen*, Sttutgart, Berlin, Koln, Mainz, W. Kohlhammer Verlag, 1966.

Cărtărescu, Mircea, *Postmodernismul românesc*, Bucureşti, Editura Humanitas, 1999.

Cistelecan, Al., *Poezie şi livresc*, Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1987.

Cistelecan, Al., *Note de pe margine*, ancheta *Bilanţul douămiismului*, „Vatra", nr. 3, 2009.

Crohmălniceanu, Ov. S., *Literatura română şi expresionismul*, Bucureşti, Editura Eminescu, 1971.

Doinaş, Şt. Aug., *Atitudini expresioniste în poezia românească*, „Secolul 20", nr. 11–12, 1969.

Doinaş, Ştefan Augustin, *Lectura poeziei*, Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1980.

Edschmid, Kasimir, *Uber den Expressionnismus in der Literatur und die neue Dichtung*, Berlin, Erich Reiss, 1924.

Komartin, Claudiu, *În chestiunea tinerei generaţii*, pe site-ul EgoPhobia, nr. 4, februarie 2005, *www.egophobia.ro 4 articole.html*.

Manolescu, Nicolae, *Literatura română postbelică. Lista lui Manolescu*, I. *Poezia*, Braşov, Editura Aula, 2001.

Manolescu, Nicolae, *Metamorfozele poeziei*, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1968; reluată în vol. *Metamorfozele poeziei. Metamorfozele romanului*, ed. M. Mihăieş, Iaşi, Editura Polirom, 2003.

Micheli, Mario de, *Avangarda artistică a secolului XX* (1959 Milano, Schwartz), trad. Ilie Constantin, Bucureşti, Editura Meridiane, 1968.

Pop, Ion, *În jurul „generaţiei 2000"* (I-II-III), „România literară", nr. 18, nr. 19, nr. 20, 2005.

„Secolul 20", nr. 11–12, 1969 (nr. dublu dedicat expresionismului).

Terian, Andrei, *Critica de export*, Bucureşti, Editura Muzeului Literaturii Române, 2013.

[28] Claudiu Komartin, *În chestiunea tinerei generaţii*, pe site-ul EgoPhobia, nr. 4, februarie 2005, www.egophobia.ro/4/articole.html.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ABSTRACT

This study follows the history of Expressionism in Romanian culture, how the concept was introduced in Romanian poetry and how it was interpreted and practiced by poets and critics altogether. It is partly focused on the case of Lucian Blaga, our interwar expressionist poet, but who managed to incorporate into his poetry only some features, not the essence of original Expressionism. The reception of Expressionism, during postwar period, was influenced by the incongruent equivalence between Blaga and Expressionism. The study focused then on the reception of Neo-Expressionism during the 70s and how later critics from the 80s misinterpreted Expressionism. The last section of this history covers the last decade, when Transylvanian critics like Al. Cistelecan and Ion Pop expressed their confidence into a neoexpressionist poetry, practiced by the young poets of the 2000s, which emerged from a marginal line of the 80s poetry, best represented by Ion Mureşan.

Key-words: Expressionism, (Neo)Expressionism, the criticism of the '80s, poetry of the 2000s.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ÎNGROPAT ÎN CER: IMRE KERTÉSZ, *KADIȘ PENTRU COPILUL NENĂSCUT*

Cristina Deutsch*

„«Sunt evreu». Nu spun: «Sunt un evreu», atunci ar fi totul în regulă. Ar consemna doar că fac parte din neamul meu. Mâine am să încerc să explic. Să lămuresc lucrurile. Să pot să devin «un evreu», nu mai mult, nu mai puțin"[1]. Acestea sunt cuvintele lui Paul Drumaru, traducătorul în limba română al romanului lui Imre Kertész, *Kadiș pentru copilul nenăscut*.

S-a discutat exhaustiv, în special după acordarea Premiului Nobel în 2002, pe marginea curiozității suscitate de „autenticitatea literaturii" scriitorului maghiar, precum și, referindu-ne la textul menționat mai sus, a definirii sale ca „roman". Imre Kertész „literaturizează" sau „își prezintă propria sa viață"? *Kadiș pentru copilul nenăscut* este un roman, un eseu, un volum de memorialistică? Ceea ce este cert e faptul că relația dintre scriitor și literatură este, în cazul său, similară cu cea dintre *a fi* și *a trăi*. Condiția de scriitor le impune – atât lui Kertész însuși, cât și lui B., personajul său –, ca mod de supraviețuire, scrisul, viața în sine devenind astfel *un anumit tip* de literatură. Ar putea fi, într-un anume sens, chiar opusul „autenticității" așa cum o cunoaștem astăzi în termenii esteticii literare. Este un flux al conștiinței în condițiile în care accentul este pus pe *conștiință* ca ritm impus într-o secvență diversă de cea obișnuită. Triada „naștere / viață / moarte" devine o dualitate moarte – naștere, între cele două concepte neexistând însă neapărat o opoziție, în timp ce *fluxul* este cu siguranță o curgere ce implică însă ideea de liniaritate ca normalitate, senzația de *inevitabil*.

„A fi evreu" este o stare de lucruri polivalentă, interpretabilă și, în același timp, imuabilă. Pentru Kertész, trecerea de la „a fi pur și simplu" (stare întrupată în personajul-scriitor) la „a fi perceput ca" (stare reprezentată de imaginea soției scriitorului) până la „a se simți ca" (atunci când identificarea interioară și cea exterioară coincid, dând naștere, la modul simbolic, copilului) este nu doar ceea ce am putea denumi generic la alți autori evrei (contemporani sau nu, indiferent de zona geografică de unde aceștia provin), „problema evreității", ci, mai mult decât atât, un drum *à rebours* al maturității. Pentru personajul-scriitor trecerea se face de la maturitate spre copilărie, și nu invers, așa cum se întâmpla, de exemplu, la Philip Roth. Pentru Kertész, în schimb, copilăria este un eveniment catastrofic marcat, la

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române.

[1] Citat extras din jurnalul lui Paul Drumaru, aflat în manuscris, notă datată decembrie 2015.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

propriu, de experienţa deportării la Auschwitz: „...mă încercau sentimente amestecate, aversiune, atracţie, fiorii unor amintiri şi melancolie, şi aproape că le vedeam înscris pe frunţi şi parcă şi pe pereţii tramvaiului, cu litere de foc:

«Nu!» – n-aş putea fi niciodată tată, destinul, dumnezeul unui alt om,

«Nu!» – nu i se poate întâmpla nici unui alt copil ceea ce mi s-a întâmplat mie, copilăria,

«Nu!» – urla, scheuna ceva în mine, nu e cu putinţă ca asta, copilăria, să i se întâmple şi lui – ţie – şi mie, da, şi atunci am început să-mi povestesc copilăria, soţiei mele sau poate mie însumi, nici nu mai ştiu, dar îi povesteam, cu toată abundenţa şi stringenţa logoreii, i-am povestit fără stavilă zile şi săptămâni în şir, de fapt povestesc şi acum, deşi de mult nu-i mai povestesc soţiei mele"[2].

Circumstanţele istorice îl fac pe personajul-narator al lui Kertész să fie „născut deja bătrân", prin urmare nu mai poate fi vorba de o evoluţie firească de la copilărie la maturitate, nici de o „creştere": evreitatea sa este cea care îl blochează definitiv, fixându-l într-un spaţiu infantil negativ, deteriorat, în care „maturitatea" adulţilor, văzută aproape ca perversitate, a invadat şi a cucerit definitiv acest teritoriu. Naratorul a fost nevoit, la fel ca şi autorul însuşi, să supravieţuiască propriei sale copilării, perioadă pe care nu doar că şi-o reaminteşte cu tristeţe, ci o şi retrăieşte ciclic ca pe un conglomerat de momente teribile, ca pe o chintesenţă a groazei absolute.

În discursul de acceptare al Premiului Nobel, Imre Kertész definea extrem de precis această tulburătoare relaţie cu copilăria: „Pe scurt, am murit o dată astfel încât să pot să trăiesc. Poate că aceasta este adevărata mea poveste. Dacă este aşa, atunci dedic această operă, născută din moartea unui copil, tuturor milioanelor care au murit şi tuturor celor care încă îşi mai aduc aminte de ei."[3]

În roman, ceea ce declanşează „rugăciunea" naratorului este regretul interlocutorului său, Dr. Oblath, faţă de propria viaţă lipsită de copii. Prin urmare, atât trecerea de la copilăria personală la maturitate, cât şi procrearea unui copil sunt pentru acest personaj puse sub semnul lui „nu". De altfel, negarea ideii, a posibilităţii de *a se arunca* şi, în acelaşi timp, de *a arunca* în lumea adulţilor o altă fiinţă echivalează cu negarea posibilităţii totale de a crea, în sensul anulării conceptului de „creaţie completă", prin acest act revelându-se nu simpla absenţă, ci chiar moartea potenţială a divinităţii, a *suflului creator* înţeles într-un sens mai larg, aşa cum există acesta în interiorul individului mutilat de istorie. Povestind şi repovestind obsesiv, B. se întoarce inevitabil la ideea că pentru el viaţa nu este „ficţiune", ci o realitate implacabilă, dureroasă şi ciclică, simplul act de a procrea echivalând, în esenţă, cu un pur act de creaţie. Ca o consecinţă, intrarea în viaţă nu este egală cu o perpetuare a sinelui, ci cu o duplicare şi, în ultimă instanţă –

[2] Imre Kertész, *Kadiş pentru copilul nenăscut*, traducere din maghiară de Paul Drumaru, Bucureşti, Editura Est – Samuel Tastet Éditeur, 2005, p. 90.

[3] Imre Kertész, *Discurs la primirea Premiului Nobel*, 2006, p. 6 (www.nobelprize.org/nobel-prizes/literature/laureates/kertesz-lecture-e.html).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

folosindu-se permanent de amintirile sale traumatice – cu o veritabilă condamnare la moarte. „Nu! – urlase, scheunase ceva în mine, de îndată și imediat, și abia după ani și ani urletul s-a estompat transformându-se într-un fel de durere tăcută, dar persistentă, până ce, încet și perfid, ca o maladie latentă, a prins contururi tot mai precise în mine o întrebare – oare ai fi o fetiță cu ochii umbroși? sau un băiat îndărătnic? cu ochi voioși și duri ca două fărâme de cremene"[4].

În această manieră, blocat în copilărie și totodată sufocat de obsesia ei, B. își recită, la nesfârșit, rugăciunea pentru copilul ipotetic: cel care el ar fi putut fi la începutul existenței sale.

De ce Imre Kertész alege nu doar ca titlu, ci și ca formă de exprimare artistică a personajului-scriitor *kadișul*, rugăciunea evreiască pentru morți, în contextul în care acesta, chiar dacă nu respinge la modul propriu-zis, vehement, elementul religios din discursul său, nici nu îl introduce în mod decisiv în ecuație (așa cum se întâmplă, de exemplu, la Itic Manger sau în proza lui Isaac Bashevis Singer)? Într-o manieră simbolică, titlul poate fi interpretat și într-un registru ironic, legat de laitmotivul „nu"-ului ce străbate, ca un strigăt, întregul roman, un urlet obsesiv (și obsedant) ce, adresat copilului nenăscut, se transformă treptat în rugăciune. Însă, cel puțin teoretic, *kadișul*, a cărui semnificație precisă, *ad-litteram*, este „sfânt", reprezintă, în esență, o rugă adresată direct lui Dumnezeu, este un „imn pentru slava lui Dumnezeu și chemare la instaurarea împărăției lui pe pământ"[5]. Mai mult, trebuie remarcat și că niciuna din variantele sale nu se referă propriu-zis la moarte, că textul ca atare nu face în realitate nicio referire, așa cum ne-am putea imagina, la morți fiind îndreptat, în schimb, către cei vii. Recitat în principiu de către fiul celui decedat, accentul este în mod evident pus pe relația dintre părinte și copil. Acesta este și motivul pentru care, în romanul lui Kertész, această relație pare a fi inversată: refuzul de a aduce un copil pe lume nu înseamnă implicita sa condamnare la non-existență, ci respingerea ideii de a perpetua propria suferință *in noce* a naratorului, pentru acesta fiind evident că procrearea și „aruncarea în copilărie" reprezintă, de fapt, condamnarea la maturizare și, mai mult decât atât, un necesar transfer afectiv al amintirilor sale către o nouă ființă.

„Conform Talmudului, părinții sunt judecați prin faptele copiilor. Dacă copiii unei persoane urmează căile Domnului, atunci viețile părinților săi vor fi și mai pline de sfințenie. În aceeași manieră, dacă *kadiș*-ul servește ca un catalizator pentru o creștere spirituală personală, acest lucru cu atât mai mult aduce sfințenie vieții pe care părintele a trăit-o, în timp ce sufletul este ridicat în starea sa actuală. Prin urmare, mesajul *kadiș*-ului ar trebui să pătrundă în viața personală a fiecăruia.

[4] Imre Kertész, *Kadiș pentru copilul nenăscut*, traducere din maghiară de Paul Drumaru, București, Editura Est – Samuel Tastet Éditeur, 2005, p. 20.

[5] Jean-Christophe Attias; Esther Benbassa, *Dicționar de civilizație iudaică*, traducere de Șerban Velescu, București, Editura Univers Enciclopedic, /f.a./, p. 185.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

În acest mod, copiii, prin acțiunile lor, vor face un bine în mod direct părinților aflați pe lumea cealaltă"[6]. Este evident că legătura strânsă dintre părinte și copil continuă chiar și după moarte și, în cazul personajului lui Kertész, se instalează, ipotetic vorbind, încă dinainte de o potențială naștere, și aceea negată. Nu este, de altfel, nici măcar un paradox, dacă ținem cont de detaliul că punctul de interes al *kadiș*-ului în sine nu este trecutul, ci viitorul, considerând faptul că rugăciunea îl poziționează pe urmașul rămas în viață într-o relație extrem de intimă cu propriul său viitor de după terminarea doliului. Cel ce recită *kadiș* se concentrează de fapt – așa cum o face și B. în paginile lui Kertész – asupra pierderii sale văzută însă ca o ancoră – sau mai degrabă ca o punte – ce îi va facilita trecerea într-o nouă viață. Relația de negare generată în raport cu „copilul nenăscut" nu este – așa cum ar putea părea la prima vedere – o simplă relație de respingere, cel puțin nu într-o manieră obișnuită. Firul narativ expune cititorului un fapt simplu: B., personaj traumatizat, supraviețuitor al Auschwitz-ului, refuză existența unui copil în noua sa viață, fiind forțat să meargă mai departe, să-și asume în continuare condiția de supraviețuitor al cărui rol este consemnarea perpetuă în scris a propriei traume. Însă relația cu *Celălalt*, cu *Ipoteticul*, există dincolo de negație, este un element legat cu un fir invizibil ce îl ajută pe B. să nu își întrerupă „săpatul mormântului în nori".

Problema evreității la Imre Kertész se poate discuta din perspectiva dihotomiei existente între „a fi evreu", „a fi perceput ca evreu" și „a se simți evreu". Prima ipostază este, de fapt, și firul conductor al întregului roman aflat în balans între o anumită senzație de „povară a evreității" și afirmația „privilegiului de a fi evreu".

Pentru personaj, „a fi evreu" implică în realitate o muncă asiduă de a-și repovesti identitatea prin intermediul amintirilor sale. Totul se bazează, construind-se ca un Turn Babel, pe „explicații" rostite pe jumătate, înlănțuite într-un veritabil flux al conștiinței (însă nu unul joycian), aparent dezordonat tocmai prin constanța lui. Liniaritatea discursului este una impusă cu scopul ca B. din *personaj* la modul generic să devină *un evreu* care își expune propriile experiențe încercând să le dezvăluie celorlalți viziunea personală asupra lumii, a istoriei, a devenirii Eului după ciocnirea cu acestea două din urmă. Evreitatea sa, văzută ca „a fi" este, nici mai mult, nici mai puțin decât asumarea concomitentă atât a trecutului, cât și a viitorului, este o revelație a conștientizării propriului Eu denudat și, în definitiv, urâțit nu prin intermediul exercitării unei forțe exterioare, ci prin impunerea propriei voințe.

„A fi perceput ca evreu" implică o relaționare cu Celălalt de cele mai multe ori concretizată nu într-o manieră dintre cele mai fericite cu putință. Kertész atinge foarte profund acest argument în eseul său. *Libertatea autodefinirii*, unde scriitorul notează următoarele: „În 1944 mi-au atârnat o stea galbenă care, într-un sens simbolic, este încă acolo; nu am fost capabil să o elimin nici până astăzi"[7].

[6] Zalman Goldstein, *The Jewish Mourner's Companion*, USA, The Jewish Learning Group Inc., 2006, p. 161.

[7] Imre Kertész, *The Freedom of Self-Definition*, în *Witness Literature. Proceedings of the Nobel Centennial Symposium*. Edited by Horace Engdahl, New Jersey, London, Singapore, Hong Kong, World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., 2002, p. 37.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

B. însuși, în paginile romanului, se surprinde în momentul în care își revarsă asupra propriei sale soții exact această încărcătură impusă din exterior: „...da, și pe când îmi scrie rețetele (căci eu exploatez cu atâta perfidie și întorc viclean în favoarea mea întâlnirile noastre ocazionale și absolut nevinovate), îmi spun uneori și acum: «Ce evreică frumoasă!» O, dar cum o gândesc eu acum, abătut, compătimitor, plângându-mi de milă, plângându-i de milă, de mila tuturor și a toate, deplorabil, nu așa cum, nici pomeneală, ca atunci când am exclamat în sinea mea: «Ce evreică frumoasă!»"[8] Marcarea *Celuilalt* ca atare, cu referire directă la evreitatea sa, este impusă prin intermediul memoriei traumatizate: B. vede lumea nu întotdeauna așa cum și-ar dori, ci așa cum istoria (și lumea din afară) i-a impus să o facă. Propria evreitate, dezgolită în fața celorlalți, este subliniată și explicată fără a exista însă semnele reparatoare ale unei medieri între Eu și lume. Analizând un alt roman al lui Imre Kertész, într-o interesantă paralelă cu *Litera stacojie* a lui Nathaniel Hawthorne, Zsófia Bán afirma că Steaua lui David, simbol recurent în opera lui Kertész, devine parte integrantă a personajului, subliniind faptul că „în loc să aibă un rol secundar normal pe care accesoriile înclină să îl asume, își însușește un rol primar, înalt, aproape unic, exclusivist, la fel ca mitra papală, de exemplu, sau în același mod în care o fac sceptrul sau coroana reginei. Cu alte cuvinte, dobândește statut de *regalia*, simbolurile și emblema rangului și puterii"[9]. Prin urmare, nu mai este vorba aici de un stigmat, ci de o înnobilare a ființei, negativitatea exterioară fiind capabilă să atingă psyche-ul doar la un nivel superficial, chiar dacă extrem de dureros.

Trecerea de la cea de-a doua ipostază, cea de *a fi perceput* ca evreu, la aceea de *a se simți* evreu decurge în paginile romanului foarte firesc din perspectiva „fostei - viitoarei" soții a naratorului: „Ceea ce a prins-o pe soția mea în povestirea asta a fost că, după cum a spus ea, *omul poate decide singur asupra evreității sale*. Până atunci, ori de câte ori citise vreo scriere cu evrei sau care se referea la evrei, se simțise de fiecare dată ca una *care iar e vârâtă cu fața în mâl*. Acum simțise pentru prima dată că *putea să ridice capul*"[10].

Pentru B, în schimb, evreitatea se sintetizează în principal în simbolul *femeii chele în halat roșu*, reprezentând, de fapt, propriul său Eu înghețat în fața unei oglinzi imaginare, aproape denudat, căruia i se neagă atributele umane prin lipsa unei atractivități ce, în mod normal, ar fi trebuit să încarneze un simbol al virtuții. Ca amintire extrasă din străfundurile copilăriei sale tenebroase, acesta este cu siguranță un moment traumatizant, cel în care „naratorul se vede așa cum îl văd ceilalți": „da, și într-o dimineață am deschis ușa dormitorului, apoi, ce-i drept, nu cu voce tare, ci țipând doar înlăuntrul meu, am ieșit de îndată, căci văzusem ceva cumplit care a avut asupra mea efectul unei obscenități pentru care, fie și numai din

[8] Imre Kertész, *Kadiș pentru copilul nenăscut*, traducere din maghiară de Paul Drumaru, București, Editura Est – Samuel Tastet Éditeur, 2005, p. 25.

[9] Zsófia Bán, *The Yellow Star Accessorized Ironic Discourse in Fatelessness by Imre Kertész*, în Cristina Giorcelli, Paula Rabinowitz, *Accessorizing the Body. Habits of Being I*, USA, University of Minnesota Press, 2011, p. 149.

[10] Imre Kertész, *op. cit.*, p. 77.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

pricina vârstei, nu mă simţeam pregătit: *la oglindă şedea o femeie cheală într-un halat roşu.* Şi a trebuit să treacă o vreme până ce creierul meu răvăşit de spaimă s-o identifice pe femeia asta cu tanti ruda, pe care altfel, dar şi îndată după cele întâmplate, o vedeam cu o podoabă capilară cu firele atât de ciudat de subţiri şi de ţepene, dar normală totuşi, de un şaten bătând vag în roşu; n-am mai îndrăznit nici să crâcnesc, darmite să pun vreo întrebare, nădăjduiam din toate puterile că poate nu văzuse că am văzut-o, trăiam în atmosfera densă, întunecată a groazei, a secretelor. capul despuiat, lucios, asemănător cu capetele manechinelor de prin vitrine, al mătuşii, tanti ruda, îmi evoca ba imaginea unui cadavru, ba pe aceea a unei curtezane în care se preschimba ea în dormitor"[11]. În mintea copilului nu există o relaţie precisă – cu excepţia celei traumatice – între „femeia cheală" şi „evreitate", nici măcar atunci când tatăl încearcă să îi explice, râzând, adevărata semnificaţie a acestei scene, faptul că evreicele măritate îşi rad capul din motive religioase[12]. Ruptura, golul ce începe să se caşte între B. şi tatăl său este, de fapt, un eveniment marcat profund de acest detaliu. Tatăl nu reuşeşte să înţeleagă groaza copilului, adâncind astfel şi mai mult dihotomia deja existentă sau, aşa cum chiar el o numeşte, „cea dintâi metamorfoză spectaculoasă a vieţii mele". De aici până la „naşterea negată" nu este decât un pas: a da viaţă înseamnă pentru B. a condamna o altă fiinţă la retrăirea propriei copilării prin prisma relaţiei cu tatăl său. „În loc să îi ofere un cămin locuibil în lumea simbolurilor, în loc să universalizeze poziţia sa astfel încât să se poată distanţa faţă de *das Ding*, dragostea tatălui îi dă, în schimb, o explicaţie ce îl condamnă pe el ca evreu / femeie la moarte şi, în acelaşi timp, la o «totală lipsă de adăpost» şi la vinovăţie"[13].

În jurul problematicii „naşterii negate" se acumulează astfel noi sensuri: aşa cum afirmam anterior, a da viaţă înseamnă pentru B. a condamna o altă fiinţă la retrăirea propriei copilării, dar şi la instalarea unui cerc vicios în care acest aspect se împleteşte cu negarea repetitivă a posibilităţii personale nu doar de a se naşte, ci şi de a renaşte. Astfel naratorul subliniază în repetate rânduri în paginile romanului că nu

---

[11] *Ibidem*, p. 27.

[12] Acest obicei este doar o parte a unui standard vestimentar şi comportamental numit, în sens mai larg, *ţeniut*, termen ce provine din ebraică, însemnând „modestie, pudoare, castitate, umilinţă". „*Ţeniut* trebuie să marcheze atitudinea tuturor şi a fiecăruia, ea i se potriveşte îndeosebi *talmid hahamului*, dar este prin excelenţă o calitate feminină. „Toată slava fiicei împăratului este înăuntru", spune un verset din Psalmi (44,15), şi dacă Dumnezeu a creat-o pe Eva pornind dintr-un loc ascuns (*ţanua*) al lui Adam, adică din coasta lui, a făcut-o cu speranţa (uneori neîmplinită!) că ea va fi pudică (*ţenua*) (Gn Raba 18,2). Iudaismul rabinic a prescris femeii evreice, îndeosebi celei căsătorite, norme de comportare riguroase: ea nu se va plimba pe stradă cu capul descoperit şi cu braţele goale, nu va sta la taclale cu primul venit, nu va ţipa în prezenţa soţului etc. (*Tb Ketubot* 71). Părul ei este *goliciune* (*erva*), vocea ei (când cântă) la fel (*TB Berahot* 24a). Ea are datoria să evite să se dezgolească prea mult, trezind astfel dorinţa altor bărbaţi decât a soţului ei legitim." (apud Jean-Christophe Attias; Esther Benbassa, *op. cit.*, p. 353).

[13] Esther Faye, *Kertész and the Problem of Guilt in Unfinished Mourning*, în *Comparative Central European Holocaust Studies*, edited by Louise O. Vasvári and Steven Tötösi de Zepetnek, USA, Purdue University Press, 2009, p. 119.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

se poate relaționa cu viața, deoarece trebuie să supraviețuiască, „condamnarea la scris", la consemnarea obsesivă a propriilor experiențe fiind, în esență, reiterarea la nesfârșit a propriei nașteri: „Pe atunci, desigur, pe lângă traducerea care-mi asigura traiul zilnic, pe lângă puzderia de traduceri, mă preocupa o idee, proiectul unei opere mai vaste, al unui roman, subiectul romanului, lăsând acum argumentele la o parte, ar fi fost calea unui suflet, calea pe care răzbate el din întuneric spre lumină, cucerirea bucuriei, bătălia purtată întru aceasta ca misiune, fericirea văzută ca datorie". B. își expune fără contenire proiectul în fața soției, făcându-l să crească, să se dezvolte în cele mai mici detalii „cu dragoste și delicatețe, îl alintam și-l dezmierdam ca și cum l-am fi crescut pe copilul nostru"[14]. Pentru el scrisul, munca sa, romanul proiectat reprezintă copilul său ideal, o creatură care însă nu va exista niciodată în realitate tocmai din cauza refuzului naratorului de a-și asuma „aruncarea în lume" a unei părți din sine. „Căci", se confesează el, „de îndată ce am purces la realizarea proiectului, m-am apucat adică să scriu la roman, a reieșit că ideea era irealizabilă; a reieșit că din pixul meu, ca dintr-un abces, ca dintr-un fel de focar de infecție, trecea în țesutul proiectului, în tot țesutul și în fiecare celulă a sa, o materie care, aș putea zice, inducea o modificare malignă; a reieșit că despre fericire nu se poate, cel puțin eu nu pot, ceea ce e totuși similar în cazul acesta cu nu se poate scrie, fericirea e poate prea simplă pentru a se putea scrie despre ea, am notat, cum văd chiar acum, pe o fișă de-atunci și cum trec și aici pe hârtie cele scrise atunci, o viață fericit trăită e așadar o viață trăită mut, scriam"[15]. Se poate vorbi aici și de o cimentare a Eului provocată nu doar de o existență marcată traumatic, ci și de o „supraviețuire" ce se dorește programatic a fi pusă sub semnul încărcăturii negative a memoriei. În această manieră, starea de suferință (și, implicit, de *reamintire a suferinței*) devine intensă și persistentă, conștiința eroului lui Kertész având posibilitatea (de data aceasta o posibilitate dorită chiar de narator însuși, fără a fi impusă din afară) de a „îngheța", oprindu-se astfel din evoluție. În general vorbind, pe măsură ce B. reușește să obțină un maximum de intensitate pe o perioadă cât mai lungă de timp a acestui amalgam de frică, rușine, groază, confuzie, cu atât este mai pregătit, mai capabil să se anuleze pe sine, mai bine zis să reușească să nu dezvăluie propriile sale caracteristici. Fragmentul de conștiință supus traumei este fixat în imobilitatea sa în spațiu și timp: refuzând nașterea ca evoluție și, ca o consecință, nașterea ca un prag al intrării în viață, supraviețuirea își stabilește marginile în acea perioadă în care a apărut, respectiv în copilărie, definită drept moment al traumei. Nașterea în sine, ca idee, ca *început forțat* (fie că este vorba de relațiile interumane, sociale, de copil sau de propriul său roman) îl determină pe B. să trăiască într-o frică permanentă, mai precis îl forțează pe acesta să *își locuiască* frica. Trecerea înspre partea trăită, cea a vieții ca atare, se face – atât la B., în paginile acestui roman, cât și în cazul lui Imre Kertész la nivelul general al operei sale – printr-o aglomerare de povești ce se întrețes cu firul

[14] Imre Kertész, *op. cit.*, p. 83.
[15] Imre Kertész, *op. cit.*, p. 84.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

principal al naraţiunii prin intermediul parabolelor ce ne poartă înspre ideea unei construcţii cu rol protectiv plasată în jurul Eului îngheţat.

Naşterea, ca moment în sine, nu trece direct în a doua etapă, cea a vieţii ca atare, ci este inclusă, ascunsă, ocrotită în interiorul existenţei propriu-zise. Există evidente similitudini între opiniile despre ceea ce înseamnă viaţa în general pentru B. şi ceea ce înseamnă ea pentru Imre Kertész însuşi, mai ales în direcţia detalierii aspectului reprezentat de „amprenta totalitară", precum şi a refuzului de a face orice fel de compromis. Într-un interviu acordat Luisei Zielinski, Kertész afirma, vorbind despre un alt roman de-al său, *Fatelessness*, că a dorit să „examineze existenţa privat, experienţa vieţii într-un sistem totalitar" şi, referindu-se la propria sa biografie, aceasta continuă: „eram suspendat într-o lume care-mi era pe veci străină, în care trebuia să intru din nou în fiecare zi fără nicio speranţă de uşurare. Acest lucru era valabil în Ungaria stalinistă, dar încă şi mai mult sub naţional socialism. Cel din urmă mi-a inspirat încă şi mai intens acea senzaţie. În stalinism pur şi simplu trebuia să mergi înainte, dacă puteai. Regimul nazist, pe de altă parte, era un mecanism care lucra cu o viteză atât de brutală, încât «linia de plutire» însemna simpla supravieţuire. Regimul nazist a înghiţit totul. A fost o maşină ce funcţiona atât de eficient încât majoritatea oamenilor nu au avut nici măcar şansa să înţeleagă evenimentele pe care le trăiau"[16]. Pentru eroul-narator din *Kadiş pentru copilul nenăscut*, viaţa se desfăşoară între limitele impuse de aceleaşi două situaţii politice, rezultând astfel un personaj plasat într-o lume instabilă, nesigură, dominată de provizorat. Trauma psihologică implică lipsa unei puteri personale autentice ce se transcrie în idealul vieţii trăite într-o cameră de hotel, într-un spaţiu închiriat, aspect combinat cu încântarea, cu mulţumirea de a se servi de lucruri ce îi aparţin doar pe moment (mai precis cele puse la dispoziţia lui B. de către proprietar): se evită astfel sentimentul de vulnerabilitate, atât prin lipsa manifestă de ataşament faţă de obiecte, faţă de ceea ce numim „lumea materială", cât şi prin absenţa dorinţei de a crea orice fel de legături, inclusiv umane. „Cât stăteam cu chirie, toate obiectele din cameră erau proprietatea gazdei, mă aşteptau, gata aranjate, să mă instalez printre ele şi în tot acel amar de ani pe care l-am petrecut printre ele nici nu mi-a trecut măcar prin minte să schimb măcar locul vreunuia, darmite să-l înlocuiesc cu alt obiect sau să mai adaug vreunul, sporindu-le numărul, pur şi simplu pentru că, să zicem, aş fi văzut un obiect, mi l-aş fi dorit şi l-aş fi cumpărat [...] mă mulţumesc cu strictul necesar şi probabil că simt recunoştinţă cu adevărat doar atunci când mă văd plasat în circumstanţe obiectuale deja constituite, unde tot ce am de făcut e să accept, să cunosc şi să mă deprind cu această constelaţie. Cred că am fost menit a fi locatarul ideal al camerelor de hotel, dar, cum epoca s-a schimbat, n-am putut fi decât locatarul unor lagăre şi camere cu chirie"[17].

[16] Luisa Zielinski, *Imre Kertész, The Art of Fiction No. 220*, în „The Paris Review", 205, 2013 (http://www.theparisreview.org/interviews/6235/imre-kertesz-the-art-of-fiction-no-220-imre-kertesz).

[17] Imre Kertész, *op. cit.*, p. 63–64.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Această lipsă de dorință de a crea orice fel de legături va fi pusă în permanență în balans cu ancorarea în evreitate ca formă de „impunere socială" subliniind în acest mod, încă o dată, lipsa posibilității de alegere în contrast cu alegerea negației, singura oportunitate considerată de altfel a fi viabilă. Ruperea de evreitate se face în sensul unicității fiecărui Ego în parte, element ce utilizează diverse strategii ce îl ajută nu doar să se acomodeze în lumea ostilă în care trăiește, ci pur și simplu să supraviețuiască. Supraviețuirea ca atare înseamnă pentru B. chiar mai mult decât viața însăși, fiind strâns legată de ideea de creație (literară sau nu) ca obligație, ca impunere a conservării memoriei. Continuitatea creației este văzută, prin urmare, ca liniaritate în sensul de *aliniere* perfectă a celor trei elemente esențiale: naștere, viață, moarte. O paralelă interesantă s-ar putea face cu romanul lui Philip Roth, *The Ghost Writer (Scriitorul-fantasmă)*, publicat în 1979[18].

Pentru B., moartea este un proces aflat într-o pregătire perpetuă, poziționat însă într-o strânsă relație cu creația, scrisul ca atare fiind el însuși o justificare a propriei rămâneri în viață. Supraviețuirea în sine suscită în erou o transformare spirituală care va implica, inevitabil, și o simbolică moarte a Eului. Este adevărat că scrisul, în acest caz, este văzut ca unic mijloc de salvare, în timp ce revărsarea Eului din interior spre exterior este un act de creație inevitabil. Prin urmare, pe de o parte există mânuirea instrumentului de scris ca o lopată cu care B. „își sapă mormântul în nori" consemnând fapte, întâmplări, amintiri din propria sa viață devenită un simbol colectiv al *omului Auschwitz*, evreitatea fiind percepută ca o potențială condamnare la moarte și, pe de altă parte, prin obligativitatea consemnării, a simplului act de a scrie ce devine creație, moartea nu mai înseamnă anulare, ci o reală reiterare a suferinței, înseamnă reamintire: memoria care te îngroapă dar care, în același timp, îți oferă acea unică șansă la supraviețuire. În roman, Kertész îmbracă foarte bine acest concept în parabola Învățătorului, cel care, refuzând să-i fure lui B. – copil și bolnav, internat în lagăr – porția de hrană, negându-și astfel propria sa șansă în plus la supraviețuirea fizică, rămâne însă fixat în memoria colectivă: „deși e adevărul adevărat că «Domnul Învățător», de pildă, făcuse ceea ce făcuse pentru ca eu să rămân în viață, însă asta, desigur, privind lucrurile exclusiv din punctul meu de vedere, căci pe el îl determina, evident, altceva, el a făcut evident și în primul rând pentru propria supraviețuire ceea ce în subsidiar a făcut și pentru supraviețuirea mea"[19]. Dificultățile scrisului, senzația de imposibilitate creatoare reprezintă în esență imposibilitatea de a te substitui Celuilalt devenind însă, prin ideea de obligativitate, o răsfrângere la infinit a propriei imagini în oglinda unei conștiințe virtuale.

Romanul lui Imre Kertész, *Kadiș pentru copilul nenăscut*, poate fi definit, în ultimă instanță, și ca o *toarcere a firului* care, în ciuda dificultăților ce le implică

[18] Mai multe detalii despre personajul lui Roth, Nathan Zuckerman, și în speță despre rolul și menirea scriitorului evreu se pot găsi în articolul meu, *Tehnici literare de conservare a memoriei: Philip Roth și Amy Tan* în „Viața românească", 11, 2007, p. 76–85.

[19] Imre Kertész, *op. cit.*, p. 46.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

istoria – viaţa însăşi – nu se rupe, este *săparea mormântului în nori*, o formă de existenţă spirituală ce se justifică exclusiv prin scris, prin creaţie, prin monologul amintirii şi reamintirii.

Afirmând, într-un interviu, la fel cum a făcut-o la un moment dat şi Primo Levi, că „niciodată nu şi-a dorit să fie scriitor"[20], Imre Kertész întăreşte încă o dată obligativitatea morală a creaţiei, un act care, la nivel spiritual, implică o perpetuă *îngropare în cer*.

BIBLIOGRAFIE

.*. *A Study Guide for Imre Kertész's "Kaddish for a Child Not Born"*. USA, Gale, An imprint of Cengage Learning, /f.a./.

Attias, Jean-Christophe; Benbassa, Esther, *Dicţionar de civilizaţie iudaică*, traducere de Şerban Velescu, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, /f.a./.

.*. *Comparative Central European Holocaust Studies*. edited by Louise O. Vasvári and Steven Tötösi de Zepetnek. USA, Purdue University Press, 2009.

Deutsch, Cristina, *Tehnici literare de conservare a memoriei: Philip Roth şi Amy Tan*, în „Viaţa românească", 11, 2007, p. 76–85.

Evens, Julian, *A Man Apart*, în „The Guardian", 22 aprilie 2006 (https://www.theguardian.com/-books/2006/apr/22/featuresreviews.guardianreview7).

Goldstein, Zalman, *The Jewish Mourner's Companion*. USA, The Jewish Learning Group, 2006.

Giorcelli, Cristina; Rabinowitz, Paula, *Accesorizing the Body. Habits of Being I*, USA, University of Minnesota Press, 2011.

.*. *Imre Kertész and Holocaust Literature*. Edited by Louise O. Vasvári and Steven Tötösi de Zepetnek, USA, Purdue University Press, 2005.

Kertész, Imre, *Discurs la primirea Premiului Nobel*, 2002.

Kertész, Imre, *Kadiş pentru copilul nenăscut*, traducere din maghiară de Paul Drumaru, Bucureşti, Editura Est – Samuel Tastet Éditeur, 2005.

.*. *L'uomo salvato dal suo mestiere. Intervista di Philip Roth a Primo Levi*, în *Primo Levi: Conversazioni e interviste*. A cura di M. Belpoliti. Torino, Einaudi, 1997.

Sanders, Ivan, *Imre Kertész and the Question of Identity*, în "Hungarian Literature Online", 17 februarie 2006 (http://www.hlo.hu/news/imre_kertesz_and_the_question_of_identity).

.*. *Witness Literature. Proceedings of the Nobel Centennial Symposium*. Edited by Horace Engdahl. New Jersey, London, Singapore, Hong Kong, World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., 2002.

Zielinski, Luisa, *Imre Kertész, The Art of Fiction No. 220. Interview*, în "The Paris Review", 205, 2013 (http://www.theparisreview.org/interviews/6235/imre-kertesz-the-art-of-fiction-no-220-imre-kertesz).

[20] Într-un interviu acordat lui Julian Evens şi publicat cu titlul *A Man Apart*, în „The Guardian", 22 aprilie 2006. În schimb, Primo Levi detaliază aceste aspect în numeroase rânduri, interesant de menţionat fiind în special excepţionalul interviu acordat lui Philip Roth. Levi, chimist şi scriitor, la fel ca personajul din romanul lui Kertész, scrie nu dintr-o alegere personală, ci deoarece pur şi simplu circumstanţele vieţii nu îi lasă, în definitiv, o altă posibilitate de alegere. Legătura este atât de profundă, încât Levi ajunge să o alăture celui mai intim moment biografic, cel al naşterii: „Biroul la care scriu se află exact pe locul în care, după cum spune legenda, m-am născut. Prin urmare, când m-am trezit dezrădăcinat mai mult decât s-ar putea imagina, cu siguranţă am suferit". (*L'uomo salvato dal suo mestiere. Intervista di Philip Roth a Primo Levi*, în *Primo Levi: Conversazioni e interviste*, a cura di M. Belpoliti, Torino, Einaudi, 1997, p. 84–94).

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ABSTRACT

2002 Nobel Literature Prize Winner, Imre Kertész, in his novel *Kaddish for an Unborn Child*, configures a path of Jewishness as "reconceptualization of the future" caused by the traumatic post-Holocaust historical circumstances. Denying the possibility of giving birth to a child is an issue entwined with the idea of the auctorial self release by using the compulsory recording on paper as a genuine weapon of memory. The article examines both the problems of the literary text as such, the authenticity of the novel, and the hero's evolution from a traumatic childhood to the survivor's adulthood, analyzing the complexity of his passage through the triad "birth / life / death", each of these instances being mirrored in multiple manners by the characters' denial of assuming his own emptied of meaning Ego being "thrown into the world".

Key-words: Hungarian literature, Jewishness, childhood, Post-Holocaust studies, cultural identity, totalitarianism, conservation of memory.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

EVENIMENTE ŞTIINŢIFICE DESFĂŞURATE ÎN INSTITUTUL DE ISTORIE ŞI TEORIE LITERARĂ „G. CĂLINESCU" AL ACADEMIEI ROMÂNE, ÎN ANUL 2016

Simpozioane, conferinţe, dezbateri:

22 februarie – Universitarul Antoine Compagnon a fost invitat să ţină o conferinţă la Institutul de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române. Manifestarea a făcut parte dintr-o serie de întâlniri organizate cu lumea academică, universitară şi literară de la Bucureşti şi Cluj-Napoca. Organizatori: Ambasada Franţei şi Institutul Francez.

29 februarie – În amfiteatrul „Ion Heliade-Rădulescu" al Bibliotecii Academiei Române s-a desfăşurat o dezbatere dedicată poetului *Marin Sorescu, cu ocazia aniversării a 80 de ani de la naşterea sa*. Au luat cuvântul: acad. Eugen Simion, c. ş. I dr. Lucian Chişu, c. ş. II dr. Paul Cernat. Evenimentul a fost organizat de Academia Română (Secţia de filologie şi literatură), în colaborare cu Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Biblioteca Academiei Române, Muzeul Naţional al Literaturii Române.

15 martie – Acad. Eugen Simion, c. ş. I dr. Lucian Chişu, cercet. dr. Teodora Dumitru, c. ş. II dr. Paul Cernat au luat parte la masa rotundă – *G. Ibrăileanu (1871–1936)*, organizată la sediul Fundaţiei Naţionale pentru Ştiinţă şi Artă, de instituţia amintită în colaborare cu Muzeul Naţional al Literaturii Române şi Facultatea de Arte a Universităţii Hyperion.

29 martie – Acad. Eugen Simion, c.ş. I dr. Lucian Chişu au participat la *evocarea Perpessicius (1891–1971)*, la sediul Fundaţiei Naţionale pentru Ştiinţă şi Artă. Moderator: Ioan Cristescu. Organizatori: Muzeul Naţional al Literaturii Române, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Muzeul Brăilei „Carol I".

7 aprilie – A avut loc, în sala de consiliu a Institutului de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române, evocarea *Zoe Dumitrescu-Buşulenga. 10 ani de la trecerea la cele veşnice*. Organizatori: Muzeul Naţional al Literaturii Române, în colaborare cu Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă (FNSA) şi cu Institutul de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române. Moderator: c.ş. I dr. Lucian Chişu. Participanţi din cadrul Institutului: acad. Eugen Simion, c. ş. I dr. Nicolae Mecu.

22–23 aprilie – S-a desfăşurat, la Bucureşti, Colocviul Naţional al Tinerilor Critici Literari, ediţia a X-a, coordonator general: acad. Eugen Simion. Temele generale supuse dezbaterii au fost: *La ce bun critica de întâmpinare?* (moderatori: Paul Cernat şi Andrei Terian); *Viaţa literară românească după 1990* (moderator: Bianca Burţa-Cernat). Din Institut au participat:

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

c.ş. I dr. Nicolae Mecu, c.ş. I. dr. Lucian Chişu (cu statut de invitaţi speciali); c.ş. III dr. Bianca Burţa-Cernat, c.ş. II dr. Paul Cernat, cercetător dr. Teodora Dumitru, c.ş. III dr. Mihai Iovănel, cercetător dr. Raluca Dună, c.ş. II dr. Oana Soare, c.ş III dr. Andrei Terian, asistent-cercetare dr. Marija Nenadici.

14 iunie – Acad. Eugen Simion, c.ş. I dr. Ionel Oprişan şi c. ş. I dr. Lucian Chişu au participat la masa rotundă *Nicolae Iorga (1871–1940)*. Manifestarea ştiinţifică a fost organizată de Muzeul Naţional al Literaturii Române, împreună cu Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă.

22 septembrie – În cadrul Sesiunii ştiinţifice *Bicentenarul naşterii lui Ion Ghica*, organizată de Academia Română (Secţia de ştiinţe istorice şi arheologie, Secţia de filologie şi literatură), Acad. Eugen Simion, c. ş. I dr. Nicolae Mecu, c. ş. II dr. Paul Cernat au vorbit despre *Ion Ghica, scriitorul*, *Editarea lui Ion Ghica*, *Corespondenţa lui Ion Ghica cu Vasile Alecsandri*.

28 octombrie – Acad. Eugen Simion şi c. ş. I dr. Nicolae Mecu au prezentat comunicări în plen la Sesiunea ştiinţifică *George Coşbuc, membru titular al Academiei Române (1866–1918). Cu ocazia împlinirii a 150 de ani de la naştere*. Manifestarea a fost organizată de Academia Română (Secţia de Filologie şi Literatură), Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Muzeul Naţional al Literaturii Române.

1 noiembrie – În Sala de consiliu a Institutului de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române s-a dezbătut pe tema *Iorga. Tradiţionalismul spiritual românesc*. Au avut intervenţii: acad. Eugen Simion, c. ş. I dr. Ileana Mihăilă, c. ş. I dr. Ionel Oprişan.

29 noiembrie – Institutul de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române, în parteneriat cu Muzeul Naţional al Literaturii Române şi Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă (FNSA), a organizat o dezbatere pe tema *Onirismul estetic*. Invitaţi: scriitorii Dumitru Ţepeneag şi Virgil Tănase. Cu acest prilej, Dumitru Ţepeneag a prezentat conferinţa *Grupul oniric s-a născut în România lui Ceauşescu*.

Lucrări ale Institutului de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române (dicţionare, cronologii, ediţii îngrijite):

1. Eugen Simion (coord.), *Dicţionarul general al literaturii române* (DGLR), ediţia a II-a, revizuită, adăugită şi adusă la zi [literele A–B], Bucureşti, Editura Muzeului Literaturii Române.
2. Eugen Simion (coord.), *Dicţionarul general al literaturii române* (DGLR), ediţia a II-a, revizuită, adăugită şi adusă la zi [litera C], Bucureşti, Editura Muzeului Literaturii Române.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

3. Bianca Cernat (coord.), Cristina Balinte, *Cronologia vieții literare românești. Perioada postcomunistă*, vol. VII (1997), București, Editura Muzeului Literaturii Române.
4. Bianca Cernat (coord.), Cristina Balinte, *Cronologia vieții literare românești. Perioada postcomunistă*, vol. VIII (1998), București, Editura Muzeului Literaturii Române.
5. Bianca Cernat (coord.), *Cronologia vieții literare românești. Perioada postcomunistă*, vol. IX (ianuarie–iunie 1999), București, Editura Muzeului Literaturii Române.
6. Bianca Cernat (coord.), *Cronologia vieții literare românești. Perioada postcomunistă*, vol. X (iulie–decembrie 1999), București, Editura Muzeului Literaturii Române.
7. Bianca Cernat (coord.), *Cronologia vieții literare românești. Perioada postcomunistă*, vol. XI (ianuarie–iunie 2000), București, Editura Muzeului Literaturii Române.
8. Bianca Cernat (coord.), *Cronologia vieții literare românești. Perioada postcomunistă*, vol. XII (iulie–decembrie 2000), București, Editura Muzeului Literaturii Române.
9. Nicolae Mecu, Ileana Mihăilă, Daciana Vlădoiu: G. Călinescu – *Opere* I–III. *(Viața lui Mihai Eminescu); (Opera lui Mihai Eminescu)*, Academia Română – Fundația Națională pentru Știință și Artă, colecția *Opere fundamentale*, București.
10. Nicolae Mecu, Oana Soare: E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, ediție critică (în colab.), Academia Română – Fundația Națională pentru Știință și Artă, colecția *Opere fundamentale*, București.

Notă: Documentația pentru această secțiune corespunde datelor din *Raportul de activitate a Institutului de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române pe anul 2016*, trimis Academiei Române.

Activități individuale ale cercetătorilor:

8 cărți de autor și traduceri;
13 comunicări științifice susținute în străinătate;
9 comunicări științifice susținute în țară;
32 comunicări orale la manifestări științifice naționale (congrese, conferințe, simpozioane, școli de vară).

Notă: Documentația pentru această secțiune corespunde datelor din *Raportul de activitate a Institutului de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române pe anul 2016*, trimis Academiei Române.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Susţineri de doctorat/ abilitare:

26 aprilie – Dna SABĂU Paula Gina a susţinut teza de doctorat cu tema: *Daniel Turcea. Monografie*, elaborată sub coordonarea prof. dr. Crişu Dascău.

30 iunie – Dna BĂDESCU Laura Eveline a prezentat teza de abiltare cu tema: *„... şi au scris o carte". Literaritatea condiţională a textelor vechi româneşti.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

Imprimat în România

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

În atenţia colaboratorilor

Colaboratorii sunt rugaţi să trimită textele procesate pe calculator cu toate semnele diacritice, listate pe o singură faţă, pe format A4, având ca suport formatul electronic (attachement la mesajul trimis prin e-mail). Se recomandă folosirea programului WORD.

Textele vor conţine un rezumat într-o limbă de circulaţie europeană şi o foarte scurtă prezentare a autorului, cu informaţii despre pregătirea sa profesională (grade didactice, titluri ştiinţifice), precum şi adresa instituţiei pe care o reprezintă. Dacă textul este trimis în nume propriu, fără legătură cu preocupările sale profesionale, autorul va trece adresa personală.

Pentru scrierea corectă, recomandăm:

Dicţionarul explicativ al limbii române (DEX) (ediţia 1996, Editura Univers Enciclopedic);

Îndreptarul ortografic, ortoepic şi de punctuaţie (ediţia 1996, Editura Univers Enciclopedic);

Dicţionarul ortografic, ortoepic şi morfologic al limbii române (DOOM) (ediţia 2005, Editura Univers Enciclopedic);

Aplicarea hotărârii Prezidiului Academiei Române privind revenirea la grafia cu „â" şi „sunt".

Cuvintele străine se vor insera în text cu italice. La redarea textelor în limbi străine se recomandă respectarea normelor academice ale limbilor respective.

Referinţe bibliografice:

Bibliografia se plasează la sfârşitul lucrării, înainte de Anexe (dacă acestea există). Numele autorilor se scriu în ordine alfabetică; când sunt doi sau mai mulţi autori ai unei lucrări, regula privitoare la ordinea alfabetică este valabilă doar pentru primul nume.

Titlul lucrării se scrie exact cum este tipărit în publicaţia citată (cu menţiunea că, în cazul limbii române, ortografia trebuie actualizată conform normelor Academiei Române).

Elaborarea notelor:

Dacă o lucrare conţine note de subsol, acestea se vor marca într-un singur mod (cu cifre arabe sau asteriscuri). Toate notele menţionate pe o pagină se vor regăsi în subsolul paginii respective.

Formatul paginii:

Se foloseşte hârtie format A 4: 21 cm×29, 7 cm. Oglinda paginii: 13 cm×21 cm, lăsând liberi câte 4 cm pe lateralele paginii, 5 cm în partea de sus şi 4,7 în cea de jos.

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro

ISSN 0034-8392

RITL, anul X, nr. 1–4, p. 1–444, 2016

https://biblioteca-digitala.ro / https://www.inst-calinescu.ro